
Міністерство освіти і науки України
Народна Українська академія

К.В. Кислюк, О.М. Кучер

Релігієзнавство

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
КОНДОР

2006

ББК 87.3. р 30
К 69

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України
(лист № 14/18.2-1199 від 7.06.2002 р.).*

Рецензенти:

д-р філос. наук, зав. кафедрою релігієзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка проф. **В. І. Лубський**;
кафедра філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

д-р філос. наук, проф. кафедри теоретичної та практичної філософії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна проф. **Н. С. Корабльова**.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»
(протокол № 11 від 23 червня 2003 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Української Державної академії залізничного транспорту
(протокол № 4 від 26 квітня 2005 р.)*

Кислюк К. В., Кучер О. М.

К 69 Релігієзнавство: Підручник для студентів вузів / Народ. укр. акад. — 5-є вид., виправ. і доп. — К., 2005. — 636 с.

ISBN 966-351-138-9

У книзі представлено великий і цікавий фактичний матеріал з теоретичних проблем і основних напрямів академічного релігієзнавства, історії, віровчення, культової практики, релігійної організації первісних, етнічних і регіональних, світових, нових релігійних рухів, а також язичницьких вірувань давніх слов'ян і християнства в Україні. До кожної теми дібрано уривки зі священних текстів, карти й ілюстрації, складені питання, проблемні завдання, тести. У книгу вміщено короткий релігієзнавчий словник та короткі відомості про найбільш поширені релігії минулого і сучасності.

Книга розрахована на студентів і викладачів вищих навчальних закладів, широке коло читачів, які цікавляться питаннями виникнення, розвитку і сучасного стану релігій.

ББК 87.3. р 30

ISBN 966-351-138-9

© Кислюк, К.В., Кучер О.М., 2005
© «Кондор», 2005

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН ЛЮДСТВА

1.1. Сутність і складові частини релігії.....	8
1.2. Феномен релігійної свідомості.....	21
1.3. Основні теорії сутності і походження релігії.....	26
1.4. Функції релігії.....	33
1.5. Класифікація релігій.....	38

РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

2.1. Предмет і структура релігієзнавства. Релігієзнавство та богослов'я (теологія).....	43
2.2. Філософія релігії.....	52
2.3. Соціологія релігії.....	55
2.4. Психологія релігії.....	58
2.5. Географія релігії.....	63
2.6. Історія релігії.....	67
2.7. Феноменологія релігії.....	70

РОЗДІЛ 3. ПЕРВИСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

3.1. Особливості первісних форм релігії.....	77
3.2. Фетишизм.....	78
3.3. Тотемізм.....	81
3.4. Анімізм. Племінні культури.....	87
3.5. Магія. Табу.....	95
3.6. Шаманізм.....	103

РОЗДІЛ 4. ЕТНІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

4.1. Особливості етнічних та регіональних релігій.....	111
4.2. Іудаїзм: історія, віровчення, культ.....	115
4.3. Зороастризм: звичаї та вірування.....	137
4.4. Індуїзм — релігія давньої і сучасної Індії.....	147

РОЗДІЛ 5. БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

5.1. Поняття світової релігії.....	165
5.2. Життя Гаутами Будди.....	167
5.3. Буддійське віровчення.....	176
5.4. Культурна практика буддизму.....	183

5.5. Розповсюдження буддизму. Основні напрями в буддизмі.....	193
5.6. Ламаїзм.....	203
5.7. Чань-буддизм.....	211

РОЗДІЛ 6. ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІАНСТВА

6.1. Релігійні витоки християнства.....	224
6.2. Євангельська проповідь Ісуса.....	228
6.3. Розповсюдження й організаційне оформлення християнства.....	234

РОЗДІЛ 7. ЕВОЛЮЦІЯ ХРИСТІАНСТВА

7.1. Особливості віровчення, культу і церковної організації православ'я.....	244
7.2. Особливості віровчення, культу і церковної організації католицизму.....	264
7.3. Віровчення й культ протестантських віросповідань.....	276

РОЗДІЛ 8. ІСЛАМ

8.1. Загальна характеристика ісламу.....	296
8.2. Життя пророка Мухаммада.....	298
8.3. Основні положення віровчення ісламу. Коран.....	304
8.4. «Стовпи» культової практики ісламу. Шаріат.....	314
8.5. Особливості релігійної організації. Основні течії в ісламі.....	335

РОЗДІЛ 9. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

9.1. Феномен язичництва. Основні язичницькі вірування.....	347
9.2. Язичницький пантеон і культ. Історична доля язичництва.....	353
9.3. Витоки християнства на Русі.....	365
9.4. Історія Православної Церкви в Україні.....	368
9.5. Греко-Католицька Церква.....	383
9.6. Протестантизм в історії України.....	387
9.7. Сучасна релігійна ситуація в Україні.....	396
9.8. Конституційно-правові засади забезпечення свободи совісті і релігії в Україні. Державно-релігійні стосунки.....	415

РОЗДІЛ 10. НОВІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ

10.1. Нові релігійні рухи: характерні риси і класифікація....	425
10.2. Неохристиянські релігійні об'єднання.....	432
10.3. Неоорієнтальні релігії.....	443
10.4. Саєнтологічні напрями.....	449
10.5. Синтетичні релігії.....	455
10.6. Неоязичницькі організації.....	462
10.7. Сатанинські організації.....	469

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ДО ВСІХ ТЕМ КУРСУ

Текст 1.1. Біблія. Старий Заповіт. Приповідка про Авраама та його сина Ісака.....	477
Текст 2.1. У. Джеймс. Відношення філософії до релігії.....	479
Текст 2.2. Протоієрей О. Мень. Релігія в житті людини.....	480
Текст 3.1. Обряди ініціації.....	482
Текст 3.2. Система табу.....	484
Текст 4.1. Біблія. Старий Заповіт. Укладання завіту. Десять заповідей.....	486
Текст 4.2. Бгавад-Гіта. Переселення душ.....	489
Текст 5.1. Типітака. Сутта-пітака. Махавагга. Вогневе казання.....	490
Текст 6.1. Біблія. Новий Заповіт. Євангельська біографія Ісуса.....	492
Текст 6.2. Біблія. Новий Заповіт. Нагорна проповідь.....	498
Текст 6.3. Біблія. Новий Заповіт. Найбільша заповідь.....	500
Текст 7.1. Нікео-Константинопольський Символ віри.....	500
Текст 7.2. Найуживаніші християнські молитви.....	501
Текст 7.3. Біблія. Старий Заповіт. Створення світу.....	502
Текст 7.4. Біблія. Старий Заповіт. Гріхопадіння.....	504
Текст 7.5. Біблія. Новий Заповіт. Страшний суд (Об'явлення Іоанна Богослова 21, 22).....	507
Текст 7.6. Православний Катехізіс. Чесноти, добрі діла і гріхи.....	510
Текст 7.7. Устав Антонія Великого.....	511
Текст 7.8. Мартін Лютер. Диспут про з'ясування дієвості індальгенції (95).....	513
Текст 7.9. Аугсбурзьке визнання.....	516
Текст 8.1. Уривки зі Священного Корану.....	518
Текст 9.1. Повість минулих літ. Людське язичницьке жертвопринесення.....	521

Текст 9.2. Купальське свято (І. Нечуй-Левицький).....	522
Текст 9.3. Повість минулих літ. Андріївська легенда.....	523
Текст 9.4. Повість минулих літ. Хрещення Русі.....	524
Текст 9.5. Устав князя Володимира Святославича про десятичини, суди та людей церковних.....	529
Текст 9.6. Повість минулих літ. Заснування Києво-Печерської лаври.....	530
Текст 9.7. Берестейська церковна унія.....	532
Текст 9.8. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (вибрані статті).....	535
Текст 9.9. «Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться...». Заповіт патріарха Київського і всієї України Мстислава.....	538
Текст 10.1. Ритуал у кришнаїтів (Бгават-Гіта як вона є).....	540
Текст 10.2. Л. Силенко про свою віру (Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога).....	542
Текст 10.3. Робота педагогічних колективів щодо попередження залучення дітей і підлітків до діяльності релігійних організацій харизматичного спрямування (Лист Міносвіти України).....	544
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ВСІХ ТЕМ КУРСУ	547
КОРОТКИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ СЛОВНИК	559
КОРОТКИЙ ДОВІДНИК НАЙВІДОМШИХ РЕЛІГІЙ МИНУЛОГО І СУЧАСНОСТІ	571
НАЙБІЛЬШ ЦІКАВІ ІNTERNET-САЙТИ З РЕЛІГІЄЗНАВСТВА	593
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	598
ЗВЕДЕНІ ТАБЛИЦІ	623
КАРТИ	627

ПЕРЕДМОВА

Ця книга написана на основі матеріалів викладання курсу релігієзнавства у провідному експериментальному навчально-науковому комплексі України — Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія». Структура 5-го, виправленого і доповненого, видання відповідає вимогам освітньо-професійних програм щодо змісту циклу гуманітарної підготовки, затверджених МОН України.

Для даної праці обрано найбільш поширений — тематичний спосіб компонування матеріалу. У той же час сам виклад автори прагнули зробити по можливості детальним і достатньо фундаментальним, таким, що спирається на першоджерела. При поданні матеріалу вони дотримувались методологічного підходу одночасного висвітлення будь-якого питання з двох позицій — релігійної і наукової, не віддаючи переваги жодній з них.

Завдяки системі перехресних посилань, логічним продовженням навчального матеріалу стають тексти першоджерел. До них включені не тільки уривки зі священних текстів різних релігій, а й твори видатних релігійних діячів і класиків релігієзнавства, найважливіші релігійні документи, описи релігійних обрядів. Частина з цих документів дотепер була мало доступна. Фрагменти першоджерел призначені не тільки для доповнення змісту, а й поглиблення розуміння основного тексту. Крім того, на наш погляд, вони відкривають читачеві можливість краще уявити собі специфіку релігійного світогляду в цілому.

До кожного розділу пропонуються питання і завдання мнемонічного (тестові завдання), репродуктивного і творчого характеру.

До великого списку рекомендованої літератури (понад 500 найменувань) увійшла велика частина навчальних, наукових і науково-популярних видань, що є в бібліотеках, а також найцікавіші статті з періодичної літератури.

Видання містить велику кількість карт, схем та ілюстрацій до всіх розглянутих тем, а також посилання на релігієзнавчі та релігійні web-сторінки.

Автори висловлюють глибоку вдячність ректорові Народної української академії проф. В.І. Астаховій за всебічну допомогу й підтримку в роботі, проф. В.І. Лубському, проф. Н.С. Корабльовій і проф. М.Д. Култаєвій за корисні зауваження і консультації при написанні книги, її рецензуванні та підготовці до видання.

РОЗДІЛ 1

РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН ЛЮДСТВА

1.1. СУТНІСТЬ І СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ РЕЛІГІЇ

Релігія супроводжує людство протягом значної частини його історії і на сьогоднішній день охоплює до 80 % населення земної кулі. І все ж таки вона є сферою, мало зрозумілою і для звичайних людей, і для фахівців. Причин тому багато. Дати одне визначення того, що ж таке релігія, навряд чи можливо вже тому, що відома величезна кількість релігій минулого і сьогодення. По-друге, релігію найчастіше оцінюють за її зовнішніми ознаками, тому що вона практикується її послідовниками в культурі, тоді як для віруючої людини вона полягає в глибоко особистому внутрішньому діалозі з чимось надприродним. Нарешті, кожен дослідник визначає релігію відповідно до своїх теоретичних і методологічних уподобань й особистого ставлення до предмета свого вивчення (віруючий або невіруючий).

Слово «релігія» походить від латин. *religio* — благочестя, святиня, предмет культу. В європейській культурі воно поширюється починаючи приблизно з XVI ст. До цього слово «релігія» іноді зустрічалося в книжковій мові без постійного значення, а замість нього вживалися синоніми «віра», «вірування», «побожність».

Поняття «**релігія**» означає віру, особливий погляд на світ, сукупність обрядово-культових дій, що впливають із переконаності в існуванні того або іншого різновиду надприродного, а також об'єднання віруючих людей у певну організацію.

Разом з тим, слід уточнити, що в інших культурах сукупність явищ, які відповідають за змістом слову «релігія», передається іншими поняттями. Наприклад, у санскриті (святина і літературна мова буддистів та індуїстів) це слово «Дхарма» — вчення, чеснота, моральна якість, закон, зразок, порядок, світобудова. Воно позначає цінності, норми й правила, які визначають повсякденну діяльність людини, її поведінку в суспільстві і мету її життя відповідно до того місця, яке ця людина займає у Всесвіті від народження. В ісламі використовується поняття «дин», що означає безумовну відданість Аллаху, віру в абсолютну обумовленість його волею всіх подій, які відбуваються в людському житті, що спонукає до сумлінного виконання основних релігійних розпоряджень — від щоденної п'ятикратної молитви до заборони на вживання в їжу свинини.

Як видно з визначення, релігія містить у собі чотири основні частини: віру, віровчення, культ і організацію.

Основу релігії, без якої вона неможлива, складає **віра** — *особливий психічний стан повного визнання й прийняття якогось твердження або установки без достатніх обґрунтувань*. «А віра то підстава сподіваного, доказ небаченого» (Євр. 11:1). Чудовий приклад релігійної віри дає нам біблійна історія про Авраама і його сина Ісака. У цій притчі розповідається про те, як Бог вирішив випробувати міцність віри Авраама, перш ніж зробити його «праотцем» людства, і зажадав принесення в жертву єдиного улюбленого сина Ісака. Коли ж Авраам без зовні помітних вагань довів ділом свою готовність виконати волю Бога, в останню мить Господь замінив хлопця на барана (Бут. 22) (див. текст 1.1). Цікавий аналіз цього надзвичайного акту, головна дійова особа якого в наш час, безумовно, опинилася б на лаві підсудних чи в психіатричній лікарні, було здійснено датським філософом ХІХ ст. Сереном К'єркегором. На думку С. К'єркегора, з точки зору розуму віра є цілком парадоксальним феноменом, «згідно з яким одиничний індивід як одиничний стоїть в абсолютному відношенні до абсолюту»¹. Іншими словами, віра є станом особистісного зв'язку окремої людини з Богом, який підносить людину над звичайними людськими мораллю та правом, оскільки він встановлюється тільки

¹К'єркегор С. Страх и трепет. — М., 1993. — С. 109.

після зречення цією людиною всього земного, очищення нею своєї душі. Згадана притча про Авраама та його сина Ісаака показує головні ознаки віри:

- Глибоку упевненість у *реальному* існуванні надприродного.
- Позитивне ставлення до предмета віри. Воно, як правило, характеризується не тільки відсутністю сумнівів, а й також і бажанням відстоювати свої вірування як єдино істинні, поширювати їх серед інших людей.
- Уявлення про наявність особливого зв'язку між людиною та тим, у що вона вірить. Релігійна людина вірить, що надприродне справляє на світ, у якому вона живе, та на її особисту долю вирішальний вплив, натомість за допомогою особливих (культових) дій вона сама також здатна справляти вплив на надприродне. Ось чому будь-яка релігія потребує певної організаційної структури, що виконує роль посередника між надприродним і людиною.
- Особистісний характер віри, її здатність задовольняти конкретні потреби індивідуального «Я» віруючої людини.
- Емоційно-чуттєвий характер.

На думку віруючих людей, релігійна віра є не тільки звичайним переживанням поряд із іншими почуттями. До того ж її не можна вважати чимось алогічним. Вона має специфічно-пізнавальне значення як спосіб проникнення у божественні таємниці, дає людині не знання, а мудрість. Віра веде до осяяння розуму, завдяки якому той дізнається про сенс людського існування на Землі, разом із тим здобуваючи уявлення про світ, в якому живе людина. Віруючі також запевняють, що здатність до віри закладена у душу людини Богом у момент Творіння. Отже, річ у тому, щоб задовольнити спрагу віри, знайти її у глибинах власного «Я».

З другого боку, віру часто протиставляють знанню, яке набувається наукою і філософією. Вважається, що на відміну від віри знання є теоретично і практично обґрунтованим (наука), логічно несуперечливим та аргументованим (філософія). Однак значна частина великих учених ХХ ст. не бачила нездоланої прірви між релігією і наукою. Наведемо для прикладу вислів знаменитого фізика М. Планка: «Божество, до якого релігійна людина намагається наблизитися за допомогою релігійних символів, рівноцінне, власне кажучи, тій природі, що виявляється в законах, силі, про яку дослідник певною мірою отримує уявлення за допомогою своїх органів почуттів... Отже, і релігія, і природознавство потребують віри в Бога,

при цьому для релігії Бог стоїть на початку будь-яких роздумів, а для природознавства — наприкінці»¹.

Якщо ж феномен віри розглядати з суто наукової точки зору, то виявляється, що вона дійсно будується на цілком природних психологічних засадах. До числа таких засад можуть бути віднесені:

- емоції та почуття — як позитивні (любов, надія), так і негативні (жах перед невідомим);
- воля (тому що релігійна віра має на увазі свідому концентрацію всього психічного життя людини на релігійних образах і почуттях);
- уява, завдяки якій абстрактне і розпливчате поняття «надприродних сил» отримує в свідомості звичайної людини конкретні образи богів, ангелів, духів тощо.

Особлива налаштованість усіх цих звичайних для людини психологічних проявів на релігійний лад стає можливою лише під впливом тривалої незадоволеності багатьох її потреб: світоглядних, пізнавальних, естетичних, матеріальних тощо. Хоч би якою була причина цього — чи низька активність самої людини, чи несприятливі соціальні умови її життя, але там, де не підходять природні шляхи досягнення мети, з'являється віра у надприродне. Таким чином, віру можна цілком вважати природною властивістю людської свідомості.

Говорячи про віру, слід зазначити, що віра буває релігійною й нерелігійною. Основна ознака релігійної віри — це тверде переконання людини або людей в існуванні надприродного, тоді як нерелігійна віра цієї ознаки позбавлена.

Зрештою, така віра може виявлятися у будь-якій сфері діяльності людини:

- економічній (віра в успіх продажу певного товару);
- політичній (віра у видатні здатності когось із політичних лідерів);
- моральній (віра в силу моральних законів, ідеалів, норм);
- художній (віра в реальність подій чи героїв, про яких написано у книжці);
- науковій (віра у позитивний вплив наукових досягнень на людську цивілізацію).

Віровчення — *систематизований виклад змісту віри в догматах, істинах, визнаних раз і назавжди незмінними*. Зміст віровчення охоплює не тільки безпосередньо релігійні істини, а й погляди релігії на

¹ Планк М. Религия и естествознание // Вопр. философии. — 1990. — С. 35.

економічний, політичний, суспільний устрій, моральні засади людського життя тощо.

У найбільш значних релігіях віровчення міститься у Священних книгах — *Священному Писанні*, як, наприклад, Біблії для християн і Корані для мусульман. Священне Писання за своєю сутністю вважається Одкровенням, з яким Бог звернувся до людей, тож в істинність цього одкровення залишається лише вірити. Цікаві подробиці цього надзвичайного дійства зберегли нам спогади засновника ісламу — Пророка Мухаммада. Він розповідав, що якось вночі, коли він за звичкою усамітнися в гірській печері в околицях Мекки, до нього з'явився хтось із загорнутим у тканину сувоям і наказав: «Читай!». Кілька разів Мухаммад відмовлявся це робити, посилаючись на свою неписьменність, і тоді незнайомиць починав душити Мухаммада шматком тканини поки, нарешті, у нього не зазвучало в голові: «Читай! В ім'я Господа твого, котрий створив людину зі згустку! Читай! І Господь твій найщедріший, який навчив людину того, чого вона не знала!» (Коран, 96:1—3). Мухаммад повторив це і був залишений у спокої. Однак, коли він прокинувся, виявилось, що в серці йому немов було зроблено напис з цих слів. Він вийшов на схил гори і раптом почув голос з неба: «О, Мухаммаде, Ти — Посланець Аллаха, а я — [ангел] Джібраїл». У небесах, обпершись на обрій, стояв його нічний гість. Куди б Мухаммад не обертався, він усе одно виявлявся перед ним. Потім Джібраїл зник¹.

Божественний характер Писання не забороняє коментувати та тлумачити його, щоб зробити більш зрозумілим для обмеженого людського розуму. Така практика, зокрема, була поширена в західноєвропейських середньовічних університетах, де кожне слово Біблії тлумачилося в кількох сенсах (звідси походить розділення біблійних книг на глави та рядки звичне для нас, однак відсутнє в їх оригіналах). (Для довідки: Біблія має 1189 розділів: 929 у Старому і 260 — у Новому Заповіті. Найдовший розділ — Псалом 118, найкоротший — Псалом 116. Найдовший вірш міститься в книзі Естер — 8:12, найкоротший — у Євангелії від Іоанна — 11:35).

Певною мірою коментаторську функцію щодо Священного Писання виконує інший різновид священних текстів — *Святе Передання*, написане людьми, але завдяки божественному натхненню. Прикладом такого Передання може бути єврейський коментар до

¹ *Ибн Хишам*. Жизнеописание господина нашего Мухаммада, посланника Аллаха//Хрестоматия по исламу: Пер. с араб.— М., 1994.— С. 19.

Старого Заповіту — Талмуд, сама назва якого вже набула переносного значення.

Виявити своє ставлення до того, у що або в кого вірить релігійна людина, вона може через зовнішні дії, які називають культом.

Культ (латин. *cultus* — догляд, поклоніння) — *система (упорядкована сукупність) визначених, установлених у деталях індивідуальних і колективних обрядів, за допомогою яких людина містичним чином спілкується з надприродним*. Найбільш відома серед обрядів релігійного культу (хресне знамення, поклони, кроплення святою водою, жертвопринесення, запалювання свічок тощо) *молитва* — індивідуальне або колективне словесне звернення віруючих до предмета своєї віри.

Прикметна риса культової діяльності — її *символічний характер*. Він полягає у тому, що слова й рухи під час виконання релігійних обрядів, усі предмети культової діяльності в очах віруючих є носіями певного втаємниченого, надприродного значення, оскільки зрозуміло, що пряма взаємодія між природним і надприродним неможлива. У цьому полягає принципова різниця між релігійними обрядами та обрядами нерелігійними (шлюбні церемонії, обряди на честь досягнення повноліття), якими супроводжується суспільне життя людини. Культова діяльність (ще одна її особливість) *канонічна*, тобто не підлягає ніяким довільним змінам. Жодні зміни в системі культового канону часто розглядаються релігійними організаціями як спотворення істинної віри. Історії релігії відомо багато прикладів, коли питання про порядок культових дій ставало однією з причин розколів. Так трапилось у середині XVII ст. коли від Руської Православної Церкви відокремилися старообрядці, котрі не погоджувалися з реформаторськими нововведеннями її глави — патріарха Никона хреститися трьома пальцями замість двох і деякими іншими такими ж незначними видозмінами у культовій практиці.

Норми та еталони культових актів складаються на основі релігійних поглядів. Ці погляди зазвичай торкаються уявлення про деяку Першоподію, що не тільки започаткувала дану релігію (життя Христа, життя Будди), а й поєднала в собі весь сенс і кінцеву мету існування людини та світу. Саме ця подія символічним чином відтворюється під час виконання культових дій. Наприклад, таїнство хрещення шляхом занурення у воду, яке практикується на знак прийняття християнства, означає, що новохрещений занурений в Ісуса Христа, і таким чином з Ним умер, похований і воскрес, омийтий від гріхів. Сукупність приписів і правил, які визначають порядок виконання обрядів, церемоній релігійного культу, є його *ритуалом*.

Першою формою фіксації релігійного канону можна вважати релігійну міфологію, що пояснювала «сюжети» культових актів. Надалі він фіксується у священних текстах.

Для відправлення релігійного культу віруючим потрібні спеціальні культові засоби. До культових засобів належать насамперед культові споруди. Крім них, засобами культу можна вважати релігійні зображення і скульптури, спеціальне начиння, яке використовується для богослужіння, особливий одяг служителів культу, музику. Усі ці засоби, як правило, мають передати віруючим певні релігійні ідеї. Зазвичай зовнішній вигляд та оздоблення культових споруд, їхнє внутрішнє планування, вибір особливого місцеположення покликані продемонструвати велич й всемогутність надприродного, священну гармонію і досконалість створеного і керованого ним світу.

Індивідуальний або колективний характер культових дій залежить від форми обряду (сповідь у християнстві індивідуальна, урочисте богослужіння — літургія — колективне), його призначення (в ісламі поряд із колективною ритуальною молитвою — намазом існує й індивідуальне молитовне спілкування з Аллахом), ступенем релігійності конкретного віруючого тощо.

Культ у релігії має потрійне значення. По-перше, за допомогою культу немовби встановлюється і підтримується зворотний зв'язок між світом природним (земним, людським) і світом надприродним (небесним, божественним). Від такого зв'язку людина очікує насамперед необхідної участі «горнього світу» у своїй долі та долях інших людей. Залежно від релігії, уявлення про характер такого впливу може бути різним: і магічним, і залежним від цінності принесених жертв або кількості прочитаних молитов, і відповідним «добрим справам» тощо. Відтворення такого зворотного зв'язку в релігійному культурі підкреслює специфіку релігії, оскільки «надприродний» світ так чи інакше фігурує не тільки в давніх і сучасних міфах (комуністичне суспільство, побудоване на принципі «від кожного по здатності — кожному по потребі»), а й у багатьох різновидах світської, нерелігійної, свідомості («належне» — у моралі, «абсолютний дух», «воля» — у різних філософських вченнях).

По-друге, система культових дій у всій її складності і розгалуженості постійно підтримує релігійну віру, є зовнішнім вираженням цієї віри. За допомогою культових дій і засобів у свідомості віруючих відтворюються релігійні образи (святих, ангелів) та виникають релігійні почуття. В їхньому розумінні ці образи й відчуття є цілком реальними ознаками спілкування з надприродним. На думку самих

учасників культових дій, вони можуть бути спрямовані також і на досягнення матеріального результату (викликати дощ, видужати важко хворому). Уявіть на хвилину якусь релігійну течію, що цілком відкинула б усякий культ. Природно, що вона перестала б бути релігією, а перетворилася б на богословську школу з вивчення й тлумачення якихось релігійних ідей.

По-третє, спільні культові дії сприяють зміцненню стосунків між віруючими у межах тієї релігійної організації, до якої вони належать, а також є одним із найдієвіших засобів навернення до того чи іншого сповідання неофітів — нових віруючих.

Культ є найважливішим показником ступеня зрілості релігії — чим більше вона розвинута, тим складнішим і регулярнішим стає культ. Так, у християнстві богослужбовий канон розписаний за годинами, днями тижня і річними датами.

Оскільки обрядово-культова система релігії, як правило, являє собою систему колективних дій, то ці дії потребують упорядкування, організації.

Релігійна організація — *оформлене об'єднання віруючих однієї релігії, найчастіше очолюване служителями культу.*

На думку віруючих, у конкретному випадку — християн — релігійна організація є особливою спільнотою людей, главою якої є Ісус Христос. Члени цієї організації об'єднані Святим Духом, що перебуває в усіх її членах. Таким чином релігійне об'єднання обертається на містичну єдність, яка належить до сфери божественного.

Існує багато різновидів релігійних організацій. Форма релігійної організації залежить від рівня розвитку тієї чи іншої релігії, а також критеріїв їхнього виділення.

Релігійна група — *порівняно невеликий колектив людей, що спільно відправляє релігійні обряди.* Ця форма релігійної організації поширена як юридичний термін у релігійному законодавстві різних країн. Наприклад, у федеральному законі Російської Федерації «Про свободу совісті і релігійні об'єднання» зазначено, що «релігійні групи мають право проводити богослужіння, інші релігійні обряди і церемонії, а також здійснювати навчання релігії і релігійне виховання своїх послідовників» (ст. 7.3). Для здійснення богослужбової діяльності використовується майно і приміщення самих учасників (ст. 7.1).

Релігійна громада *являє собою первинне територіальне об'єднання віруючих, які належать до певного релігійного напрямку.* Іншими її ознаками є:

- добровільне контрольоване членство (законодавче, не менше 10 осіб);
- високий ступінь регулярності культу;
- відсутність централізованого керівництва при наявності серед віруючих осіб, наділених функціями священнослужителів.

За своєю формою релігійна громада передбачає автономність й самокерованість, однак виглядати вона може по-різному. Громаду може очолювати один лідер. Він не обов'язково має бути професійним служителем культу, але може розраховувати на фінансове утримання за рахунок коштів громади. На чолі громади може стояти спеціальна рада із певної кількості обраних загальними зборами найшанованіших віруючих, яким доручається на певний проміжок часу керівництво громадою — причому як організаційне, так і ідейно-теоретичне.

Існує й інший тип релігійних громад — ієрархічний. Громади ієрархічного типу є лише первинними релігійними одиницями більш централізованої релігійної організації на певній території. У такому разі вони підпорядковуються центральному органу управління організації — ідеологічно, організаційно, фінансово, а відтак мають лише відносно автономний статус. Як правило, релігійні громади такого типу очолюються одноосібно професійним служителем культу, що забезпечує кращий ступінь підпорядкованості.

Головне завдання громади — спільна культурна діяльність, задля реалізації якої громади будують власні культурні споруди й утримують штат їхніх служителів. Не менш важливим різновидом релігійної діяльності громади є виконання місіонерського обов'язку. До завдань багатьох релігійних громад належить також добродійна діяльність. Таким чином, функціонування релігійної громади забезпечує постійне відтворення релігійних переконань особи та її віддане служіння релігійному ідеалу. У той же час, згуртованість й активність конкретної громади справляє значний вплив на навколишнє середовище, сприяючи поширенню тієї релігії, яку вона представляє.

Через стадію громади пройшли усі світові релігії — буддизм, християнство, іслам — на ранніх етапах своєї історії. Територіальні об'єднання мусульман у різних країнах продовжують репрезентувати цю форму релігійної організації й у наш час. У різних напрямках християнства переважає ієрархічний тип громади як первинної ланки більш централізованого організаційного утворення (наприклад, єпархії, дієцезії, суперінтендатури).

Деномінація (латин. *denominatio* — наділення спеціальним ім'ям) — релігійне об'єднання, що перебуває в стадії організаційного оформлення. Цей термін використовується також як синонім слів «віресповідання», «конфесія», що означають приналежність до визначеної релігії. Деномінація є широким релігійним об'єднанням. Їй властиве пряме, обліковане членство. Керують деномінацією органи, обрані віруючими. Хоча серед групи служителів культу в деномінації часто виділяється невелика кількість людей, яким надається «особливий дар» розуміння й витлумачення «Слова Божого». Деномінаціями вважаються понад 200 релігійних організацій з центрами у Сполучених Штатах Америки. Це переважним чином різні напрями такого відгалуження християнства, як протестантизм (баптисти, адвентисти, методисти).

Церква (грецьк. *κυριακον* — «Господній дім») являє собою централізоване, численне самоврядне об'єднання віруючих, яке склалося на основі спільності релігійних уявлень та культової діяльності. Для цього типу релігійного об'єднання характерні такі ознаки:

- централізоване ієрархічне управління;
- наявність професійного священства (кліру), чітко відокремленого від простих віруючих (мирян);
- зовнішнє формальне членство замість облікованого. Фактично членом Церкви вважається кожна людина, про що красномовно свідчить обряд хрещення немовлят у деяких напрямках християнства.

У канонічному праві Римо-Католицької Церкви невід'ємною ознакою Церкви є наявність єпископату — адміністративних округів, які об'єднують громади, місії, монастирі на певній значній території.

Церква є вищою формою релігійної організації. Рівню Церкви в організаційному відношенні якраз відповідає історично панівне в нашій країні православ'я.

Секта (латин. *secta* — вчення, напрям) — релігійне об'єднання із самотутнім віровченням і культом, що, як правило, відколося від більш великої організації та характеризується порівняною нечисленністю, замкнутістю, ізоляваністю від світу й від інших релігій, претензіями на винятковість поглядів, що сповідуються його прихильниками.

Сектантські догмати прості, але тяжіють до основ вчення тієї релігії, з якої виникла секта. Самотутність сектантського віровчення зводиться до того, що якісь другорядні елементи віри, які вже існували у вихідній релігії, тут зводяться до положення центральних. Наприклад, це можуть бути зцілення, пробудження або вчення про кінець світу.

Культурна практика сектантів на ділі спрямована не на підтримку внутрішнього духовного зв'язку з надприродним, а на демонстрацію свого різко негативного ставлення до світу. Численні заборони, дотримання яких вимагає від своїх прихильників секта, покликані зіграти роль своєрідного сита, проходячи через яке, гідні відокремлюються від негідних. Така поведінкова твердість виробляє почуття приналежності до елітарної меншості, що володіє недоступною всім іншим повною й остаточною істиною.

Влада в секті, як правило, дається завдяки особистим «духовним дарам» і визнанню «духовної сили». Її лідери виявляються в результаті особливого натхнення, що начебто сходить на людей.

Як правило, секти — досить короткочасні об'єднання й не існують довше, ніж життя одного покоління. Проте їхня доля складається по-різному. Одні секти розпадаються, зазвичай після відходу від керівництва сектою її лідера. Інші секти вписуються у суспільство, розширюють свої лави й розвивають бюрократичні структури управління, перетворюючись на деномінації. Це відбувається через достатньо природний процес — дорослі діти членів секти, виховані вже в дусі її віровчення, більше не потребують навернення в «істинну віру», драматичного зламу життя, на яких більше не акцентується увага. Нарешті, деяким сектам вдається зберігати себе, використовуючи певні засоби самозбереження — сувору дисципліну, винятковий колективізм в усіх сферах життя членів секти, обмеження на спілкування із зовнішнім світом, шлюби тільки між «своїми» тощо.

Терміном «культ» позначають *невелику за чисельністю, короткочасну, часто територіально локальну релігійну організацію з нерозвиненою організаційною структурою, але прикметною: 1) оригінальною культурною діяльністю, яка радикально відрізняється від пануючої в суспільстві релігійної традиції; 2) яскравою особистістю лідера*. У цьому значенні термін «культ» частіше за все використовується для позначення сучасних нетрадиційних релігійних об'єднань на зразок сумно відомого в Україні в 1990-х рр. «Білого братства» на чолі з Марією Деві Христос. Лише зрідка західні дослідники позначають ним невеличкі релігійні угруповання, які частково не визнають основні положення загальнохристиянських Символів віри.

«Таємні товариства» — це асоціації, мета, порядок членства, ритуали, навіть саме їхнє існування є таємним і відкривається тільки вузькому колу посвячених. Релігійний характер має лише незначна частина відомих з історії таємних об'єднань — політичних, економіч-

них, кримінальних. Термін «таємні товариства», на наш погляд, найдоцільніше вживати щодо двох типів релігійних організацій — до таємних союзів у первісних релігіях, які, наприклад, збереглися у багатьох африканських народностей, а також до деяких сучасних нетрадиційних релігійних організацій. Прикладом таких організацій може служити американський Ку-Клукс-Клан. Ця організація виникла після Громадянської війни 60-х рр. XIX ст. для боротьби з афроамериканцями. Після свого відродження у 1920-х рр. Ку-Клукс-Клан перетворився на товариство релігійної спрямованості, що протистояло католикам, іудеям, взагалі «іновірцям». За традицією, щоб зберегти таємницю, його члени здійснюють свої ритуали і навіть проводять публічні ходи у білих балахонах і натягнутих на обличчя ковпаках.

Так само як і щодо культу, щодо релігійної організації діє закономірність — чим більш зрілою є та чи інша релігія, тим більш численною і складною є релігійна організація.

Якщо ж у якійсь релігії не буде хоча б одного з цих елементів, вона не буде вже й релігією в повному сенсі цього слова. І справді, важко уявити собі релігію без віри, віровчення, культу або організації.

Існує ще цілий ряд елементів, властивих кожній релігії (її догматичне і моральне вчення, аскетичні принципи й правила життя тощо); усі вони органічно і логічно пов'язані із зазначеними вище основними чотирма частинами релігії.

Релігія має також два боки: **зовнішній** — як вона уявляється сторонньому спостерігачеві, і **внутрішній**, який відкривається віруючому, що живе відповідно до духовних і моральних принципів тієї або іншої релігії.

Із зовнішнього боку релігія є:

- у суспільно-практичному сенсі — організацією з визначеною структурою управління (Церква), правилами життя своїх послідовників, культом;

- у філософському плані — світоглядом, що містить у собі систему конкретних положень (істин).

До істин релігії належать такі.

- Сповідання духовного, досконалого, розумного, особистого Начала — Бога, який є Джерелом (Причиною) буття усього, що існує, у тому числі людини, і завжди є активно присутнім у світі. Ця ідея може мати дуже різноманітні за формою, змістом і ступенем ясності вираження в різних релігіях: монотеїстичних (віра в єдиного Бога), політеїстичних (віра в багатьох богів), дуалістичних (віра в два Боже-

ственних начала: добре й зле), анімістичних (віра в наявність душі у всіх сил і явищ природного світу).

- Переконавання в тому, що людина здатна до спілкування, єднання з Богом і досконалого, вічного з Ним життя. Ця аксіома релігійного вчення складає фактично саму його сутність.

- Віра в буття світу надприродного, вступаючи в духовний контакт із яким (своїми чесними або, навпаки, аморальними вчинками), людина у великому ступені визначає своє життя.

З внутрішнього боку релігія — це особливе духовне життя, що відкриває людині надприродний світ.

Існують й інші точки зору на структуру релігії. Згідно з однією з них до зовнішньої структури релігії належать: *релігійні уявлення* (комплекс ідей і образів, пов'язаних з вірою в надприродне); *релігійні дії* (обряди, ритуали і звичаї, за допомогою яких віруючі спілкуються з надприродним), *релігійні настрої* (емоційно-психологічні стани, викликані вірою в надприродне) і *релігійні організації*. До внутрішньої структури релігії відносять: *релігійну картину світу* (погляд на навколишній світ як на світ природний і надприродний) і *релігійну науку життя* (моральні й соціальні правила поведінки віруючої людини).

Згідно з іншою точкою зору, поширеною у вітчизняному релігієзнавстві соціологічного спрямування, у структурі виділяють:

- 1) релігійну свідомість,
- 2) релігійну діяльність,
- 3) релігійні організації,
- 4) релігійні стосунки.

Це більш загальна структурація релігії. Зокрема, *релігійна свідомість*, крім віри, включає і віровчення, а також релігійну філософію. *Релігійна діяльність*, крім культової, включає й позакультову діяльність. До позакультової діяльності належать діяльність з тлумачення й систематизації релігійних ідей, їхнє викладання в духовних навчальних закладах, місіонерська діяльність, виховання у родині, керівництво різними ланками релігійної організації. *Релігійні організації* також можуть створюватись для функціонування й у позарелігійних сферах (наприклад, «Банк Святого Духу» у Ватикані, християнські, ісламські політичні партії тощо). Нарешті, *релігійні стосунки* можна визначити як збірну назву для стосунків, в які вступають між собою віруючі у процесі релігійної діяльності в релігійних організаціях і установах. Слід уточнити, що не всі без винятку стосунки такого типу обов'язково є релігійними. Релігійні індивіди, групи, інсти-

туції можуть здійснювати й нерелігійну — економічну, політичну, просвітницьку діяльність. Релігійні стосунки поділяють на культові та позакультові. Культові стосунки налагоджуються під час спільного виконання віруючими культових дій. Наріжним каменем культових стосунків є взаємовідносини «людина — надприродне (Бог)», чийм відповідником у звичайному житті є взаємовідносини «батько—син». Позакультові стосунки, відповідно, встановлюються під час спільного виконання позакультової діяльності. Прикладом таких стосунків є взаємозв'язки між учнями й викладачами духовних навчальних закладів. Релігійні стосунки можуть мати різний характер — солідарності, терпимості й нейтралітету, конкуренції, конфлікту й боротьби, нерідко з сильною тенденцією релігійного фанатизму.

1.2. ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ

Як бачимо, підґрунтям релігії є релігійна свідомість. Стрижнем релігійної свідомості, у свою чергу, є віра у надприродне, точніше кажучи — надприродні істоти, якості, зв'язки та стосунки, які не підвладні закономірностям матеріального світу, а навпаки, перебувають в їх основі, панують над ними. У цьому розумінні надприродне відрізняється від усього незвичайного у художньому вимислі, численні приклади якого демонструють нам міфи, легенди й казки. Віра надає впевненості у реальності існування надприродного (на думку переважної більшості неупереджених дослідників-релігієзнавців, предмет віри існує лише у свідомості самого віруючого), тоді як художній образ тільки виглядає правдоподібним — таким, що може бути, але може й не бути. Через це віра потребує певної конкретизації в релігійних образах, настроях і почуттях, й подальшої систематизації у догматах релігійного віровчення. Сукупність цих емоційно-чуттєвих і раціональних побудов складає те, що може бути назване релігійною свідомістю.

Релігійна свідомість існує на двох рівнях: теоретичному і побутово-життєвому (можна зустріти й інші назви: релігійна ідеологія та релігійна психологія, концептуальний і буденний рівні тощо). Теоретичний рівень релігійної свідомості складається з:

- Системи релігійних вірувань, центральне місце серед яких, безумовно, займає ідея надприродного. У світових релігіях, наприклад християнстві, ця ідея персоніфікується в образі могутньої істоти, що створила світ і людство, відтепер керує їхнім подальшим існуван-

ням. Розробкою цього боку віровчення займається у християнстві теологія (богослов'я), букв. вчення про Бога.

- Релігійних концепцій економіки, політики, права, суспільства, моралі, мистецтва тощо.
- Релігійної філософії, яка переймається передусім проблемою буття світу, місця й ролі у цьому світі людини, її вищого призначення, безсмертя душі.

Розробкою та поширенням конструкцій теоретичного рівня релігійної свідомості займається особлива група професіоналів — теологи та релігійні філософи, викладачі духовних навчальних закладів, релігійні письменники й журналісти, видавці релігійної літератури, священнослужителі тощо. Взагалі, зберігання й одночасно поширення віровчення на теоретичному рівні релігійної свідомості є головним завданням релігійної організації, перш за все такої централізованої, як Церква.

На побутово-життєвому рівні релігійна свідомість постає у вигляді найбільш типових релігійних образів, настроїв, почуттів широкого загалу віруючих людей. Припустимо, у християнстві переважна більшість віруючих уявляє собі Бога із зовнішністю та рисами характеру людини. Інші уявляють його одночасно і як особистість, і як абстрактний дух, і лише відносно невелика кількість має близьке до теологічного абстрактне уявлення про Бога як про безособовий дух. Наведений приклад, заснований на реальних наукових дослідженнях, засвідчує, що побутово-життєвому рівню релігійної свідомості притаманні не тільки емоційні та вольові, але також і раціональні компоненти. Хоча перші переважають, у свідомості кожного конкретного віруючого це співвідношення залежить від ступеня його впевненості у предметі його віри, який, у свою чергу, базується на його обізнаності з основними засадами релігійного віровчення завдяки читанню релігійної літератури, спілкуванню із священнослужителями та іншими віруючими.

Жвавість побутово-життєвого рівня релігійної свідомості залежить від жвавості релігійних почуттів віруючих, на які помітно впливає ступінь регулярності відвідування ними культових споруд і виконання культових дій. Особливо сильно релігійні почуття віруючих підтримуються під час їхнього контакту (навіть опосередкованого) з різноманітними священними предметами (мощами, рештками святих людей у християнстві; Чорним Каменем, вмурованим у стіну головного святилища мусульман — Кааби у Мецці; Зуба Будди в одному з буддійських храмів о. Шрі-Ланка), оскільки, на їх пере-

конання, саме таким чином божественне проявляє себе найвідкритіше. Через те, що релігійні почуття зазвичай супроводжуються ейфорійними відчуттями, поцейбічне щастя розцінюється віруючими як передування потойбічного «блаженства». Крім того, на думку християнських богословів, релігійне переживання навколишнього світу на побутово-життєвому рівні релігійної свідомості завжди наводить на думку про першопричину і Творця усього, що доповнює почуття віруючих острахом і благоговінням.

Релігійній свідомості властиві деякі особливості. До їх числа відносять: 1) символізм; 2) наочну образність та підвищену емоційність; 3) консерватизм.

Серед релігійних компонентів побутово-життєвого рівня до найконсервативніших елементів відносяться традиції, до найдинамічніших — релігійні настрої.

Консерватизм релігійної свідомості забезпечує життєстійкість релігії, широкі можливості її пристосування до зовнішніх, суспільних умов її існування.

Теоретичний і побутово-життєвий рівні релігійної свідомості тісно пов'язані один з одним. Теологічні побудови набувають у свідомості віруючих вигляду конкретних образів. З другого боку, теоретичний рівень релігійної свідомості покликаний витлумачувати релігійні явища на побутово-життєвому рівні, узагальнювати їх, сприяючи тим самим їхнім змінам у тому чи іншому напрямі. З історії релігії відомо чимало прикладів, коли релігійні вчення, що створювалися штучно й не віддзеркалювали настроїв простих віруючих, не знаходили їхньої підтримки й забувалися. Так було, скажімо, у середині II тисячоліття до н.е. у Давньому Єгипті. Тамтешній фараон Аменхотеп IV вирішив чи не вперше в історії релігії запровадити культ єдиного Бога Атона, тоді як і в самому Єгипті, і в сусідніх державах панувало багатобожжя. Але його спроба зазнала невдачі. Тому значного поширення набувають лише ті релігійні ідеї, в яких віруючі знаходять вираження своїх релігійних уявлень.

Теоретичний і побутово-життєвий рівень релігійної свідомості також співвідносяться історично: релігійні погляди на ранніх стадіях еволюції релігії виникають і тривалий час функціонують на побутово-життєвому рівні, лише значно пізніше зростаючи до теоретичного рівня.

Символізм релігійної свідомості — наділення предметів, дій, слів і текстів особливими релігійними значеннями — пояснюється теологами (богословами) тим, що ніяка земна реальність не здатна висло-

вити ідеальну божественну досконалість, отже, вимагає певного опосередкування.

Це опосередкування відбувається через *унаочнення* основних віронавчальних положень у чуттєвих образах — людиноподібних істот, тварин, рослин, матеріальних предметів, природних явищ. Релігієзнавці погоджуються з тим, що ці образи потрібні для того, щоб продемонструвати неосвіченій більшості віруючих складні, абстрактні релігійні ідеї. Уособлення релігійних ідей не треба розуміти спрощено. Уособленню підлягають не тільки надприродні істоти, а й надприродні якості, зв'язки, стосунки, які можуть виступати у вигляді Духа, сили, могутності, любові, не тільки особистісні людські ознаки — зовнішність, вдача, а й певні соціальні сили. Наприклад, відомий у середньовічному мистецтві образ Христа як правителя Царства Небесного — з короною на голові і на троні, був покликаний символізувати могутність влади монарха.

Консерватизм релігійної свідомості також пояснюється на її теоретичному рівні вічним, незмінним характером божественного ладу, який треба наслідувати, й тому суспільному ладу, який склався на землі. Наприклад, праця великого польського астронома М. Коперніка, в якій він виклав науковий погляд на устрій Сонячної системи, була «реабілітована» Римо-Католицькою Церквою лише 1828 р., через 250 років після її виходу в світ.

Насправді не всі елементи релігійної свідомості однаковою мірою консервативні на всіх її рівнях. На теоретичному рівні у багатьох розвинутих релігіях найусталеним є, безперечно, комплекс теологічних ідей, пов'язаних із Богом, та кодекс моральних приписів і настанов, наймобільнішим — соціальний компонент віровчення. Про це, скажімо, красномовно свідчать результати II Ватиканського собору (1962—1965), який санкціонував частковий перегляд не тільки соціально-політичної доктрини, а й культової практики й організаційних форм Римо-Католицької Церкви й узяв курс на *aggiornamento*, букв. оновлення Церкви. Головна ідея, яку відтоді впроваджує в життя католицизм, це ідея взаємопроникнення, взаємозбагачення Церкви і світської культури, філософії та теології, розуму та віри.

Хвилеподібне зростання нових релігійних рухів у наш час також засвідчує формування «*нової релігійної свідомості*», яка розглядається дослідниками одночасно як протест проти кризових явищ у різних сферах життя західного суспільства, і як спроба пристосуватися до докорінних змін у ньому в останню чверть XX ст. Її основні риси:

• еkleктичність, суміш релігійних і парарелігійних ідей (магія, астрологія, чаклунство). Наприклад, за даними соціологів, сучасній людині так само легко повірити у чаклунство чи переселення душ, як і в потойбічне життя й воскресіння мертвих;

• акцент не на колективній ритуальній практиці, а на особистісному суб'єктивному досвіді й містичному підході до здійснення кінцевої мети буття — єднання людини з Божественним Началом;

• неінституалізований характер, який означає, що люди виявляють свою віру, формально не перебуваючи в тій чи іншій релігійній спільноті;

• підвищена релігійна мобільність, коли, приміром, третина опитаних нещодавно американців вказала, що змінювала у житті свою релігійні приналежність, причім, подекуди (30%) не раз!

Проте, процес модернізації релігійної свідомості відбувається дуже суперечливо й різниться в різних конфесіях. Продемонструємо сказане на прикладі ставлення трьох гілок християнства до глобалізації — найактуальнішої проблеми початку XXI ст. світового масштабу.

Католицизм у душі «осучаснення» послідовно виступає за розширення ЄС на схід, аби зрештою його кордони повністю збіглися з територією традиційного поширення християнства.

Протестантизм робить акцент на додержанні в процесі глобалізації максимальної терпимості усіх вір одна до одної у душі повної свободи совісті та релігії, організації суспільного контролю за діями державних органів влади щодо релігійної сфери.

Православ'я (Руська Православна Церква в «Основах соціальної концепції», прийнятою 2000 р.) констатує свою прихильність до ідеї слов'янсько-православної цивілізації, буцімто завжди просякнутої духовністю та вищими релігійними ідеалами. Поновлення кордонів цієї цивілізації на теренах колишнього СРСР вона вважає альтернативою глобалізації та морального занепащення російського суспільства, а своє завдання вбачає у поглибленні свого впливу на всі сфери його життя.

Утілення релігійної свідомості в мисленні і практичних діях кожного окремо взятого індивіда є його *релігійністю*, показником ступеня його прилучення до релігії. Загалом розрізняються:

• Релігійні люди з домінантною орієнтацією, умовно кажучи, «активні віруючі». Приймають усі положення віровчення, належать до релігійної спільноти, регулярно виконують культові дії, поширюють релігійні погляди серед інших людей.

• Релігійні люди з підпорядкованою орієнтацією, або «*пасивні віруючі*». Визнають основні положення віровчення, культові дії виконують нерегулярно, їхнє членство у релігійних організаціях є суто формальним, у поширенні своєї релігії активної участі не беруть.

• *Ті, хто вагається між вірою та невір'ям*. Мають сумніви в основних положеннях віровчення, зрідка виконують тільки найважливіші обряди; зв'язки з релігійними організаціями є епізодичними.

• Індиферентні, або *невіруючі*. Не мають релігійної віри, не відносять себе до релігійної спільноти, однак терпимі щодо релігії та віруючих. Можливі поодинокі випадки виконання релігійних обрядів за нерелігійними мотивами.

• *Атеїсти*. Не вірять в існування надприродних сил і аж ніяк не пов'язані з релігійними практиками у своєму повсякденному житті.

1.3. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ СУТНОСТІ І ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ

Щодо проблеми сутності і походження релігії існують два основних підходи: релігійний (богословський, або теологічний) і світський (релігієзнавчий, або науково-філософський).

Релігійний підхід стверджує, що поява ідеї Бога в людській свідомості та виникнення релігії обумовлені тим, що є Бог, який створив світ (світ має початок і кінець), природу, людину. Бог впливає особливим чином на людину, а людина здатна за певних умов сприймати цей вплив, спілкуватися з Богом. Наводяться й докази буття Бога.

1) *Онтологічний доказ* був сформульований блаж. Августином (V ст.) і теологом Ансельмом Кентерберійським (XI ст.). Він полягає в тому, що, оскільки ми можемо уявити собі досконалу істоту, вона має бути, тому що в протилежному разі ми не могли б її уявити¹. Логічна неможливість цього доказу полягає в тому, що реальне існування Бога підмінюється існуванням поняття про Бога: від того, що я уявляю в своєму гаманці сто талерів, моє майно не стане на них більше, — так спростував цей доказ відомий німецький філософ І. Кант (1724—1804)². Проте онтологічний доказ дозволив перейти до менш уразливих доказів — історичного і психологічного.

¹ Ансельм Кентерберійський. Прослогион // Соч.— М., 1995.— С. 128-129.

² Кант І. Критика чистого розуму // Соч.: В 8 т.— М., 1994.— Т. 3.— С. 452-453.

2) *Космологічний доказ*, намічений великими античними мудрецами Платоном і Аристотелем і остаточно сформульований видатним богословом західноєвропейського Середньовіччя Томою Аквінським (1225/1226—1274), вимагає для такого складного світу, як наш, першопричини, первісного імпульсу всякого початку або руху, що сам має бути безпричинним, безумовним. Цей доказ розвивали видатні філософи-раціоналісти Нового часу Г. Лейбніц і Х. Вольф. Його заперечують, стверджуючи, що світ не вимагає першодвигуна, оскільки матерія сама має рух як свою властивість.

3) *Телеологічний доказ* стверджує наявність у світі доцільності, породженої Богом: «Ми переконуємося, що предмети, позбавлені розуму, якими є природні тіла, підкоряються доцільності... Оскільки ж самі вони позбавлені розуміння, вони можуть підкорятися доцільності лише остільки, оскільки їх скеровує хтось обдарований розумом і розумінням, як стрілець направляє стрілу. Отже, є розумна істота, яка надає ціль для всього, що відбувається в природі; й її ми називаємо Богом»¹. Цей доказ зараз широко використовується, оскільки думка про наявність у світі гармонії, доцільності дуже поширена. Цей доказ можна покритикувати, стверджуючи, що гармонія нашого світу, побудована на поглинанні сильними слабких, на зіткненнях і боротьбі, не узгоджується з добротою Творця. Прихильники телеологічного доказу у відповідь на це заперечення вказують на факт гріхопадіння, що зіпсував Творіння. Мовляв, гармонійність світу іншого, нижчого порядку, не така досконала, як це було задумано Творцем, але вона все ж таки є.

4) *Моральний доказ* стверджує наявність абсолютного і вічного морального закону, як прояв божественного начала у світі. Висунутий він знаменитим німецьким філософом І. Кантом. Чому «категоричний імператив», совість, так владно керує людиною? Тому що є Бог, тому що «вищого блага, яке моральний закон зобов'язує нас покладати предметом наших прагнень, ми можемо очікувати тільки від морально досконалої (святої і благої) і разом з тим усемогутньої волі»². Цей доказ зрозумілий тільки совісним людям, тому його цінність відносна.

5) *Історичний доказ* — давній, оскільки на факт загальності віри в Бога (богів) указували ще античні автори (наприклад, Цицерон),

¹ *Фома Аквінський. Сумма теології* // Боргош Ю. Фома Аквінський. — 2-е изд. — М., 1975. — С. 145.

² *Кант И. Критика практического разума* // Соч.: В 8 т. — М., 1994. — Т. 4. — С. 527.

але часто використовується й до сьогодні: «Історія не знає жодного народу, що був би зовсім позбавлений віри. Навіть атеїстів не можна вважати людьми по-справжньому невіруючими. Ідеологічні міфи, що приймаються ними на віру, — це, власне кажучи, перелицьована релігія»¹. Цей доказ не має суворо логічного характеру, просто важко собі уявити, щоб омана була настільки масовою і давньою.

б) *Психологічний доказ* — сучасний. Наявність у людини релігійного почуття має викликатися зовнішньою причиною, яка й є Бог. Цей доказ зрозумілий тільки віруючим, тому його цінність також відносна.

Послідовники релігійного підходу також упевнені в тому, що релігія була вкладена Богом у людську душу і потім відкрита їй в істинах священних текстів. При цьому вказується, що релігійне почуття й релігійний культ, який супроводжує його, необхідні не для, скажемо так, задоволення божественного марнославства, а для самопізнання людиною своєї вищої духовної сутності, здатної відриватися від повсякденного і мирського.

Прикладом релігійного підходу до проблеми походження релігії може бути *теорія «прамонотеїзму»*, обґрунтована католицьким священником В. Шмідтом (1868—1954) у фундаментальній 12-томній праці «Походження ідеї Бога». Відповідно до цієї теорії віра в багатьох богів, легенди й міфи про героїв і царів є лише пізнішими перекручуваннями віри в єдиного Бога, Творця всього суцього.

Релігійний підхід завжди конфесійний, тобто стоїть на позиціях однієї з релігій.

Світський підхід не дає однозначної відповіді на питання про сутність і виникнення релігії. За всю історію людської думки було чимало спроб пояснити феномен релігії. Переважна більшість наукових теорій виходила з раціоналістично-психологічного аспекту — припущення про те, що саме природа людини, перенесена на навколишній її світ, стала основою уявлень про надприродні сили і богів.

Назвемо найбільш поширені й відомі наукові пояснення походження й сутності релігії і спробуємо стисло викласти їхній зміст у кількох тезах.

Перше наукове пояснення походження релігії — **натуралістичне**, його основоположниками вважають французьких просвітників XVIII ст. До них примикали класик німецької філософії Л. Фейєрбах (1804—1872), а також К. Маркс (1818—1883) і Ф. Енгельс (1820—

¹ *Мень А.* История религии: В поисках пути, истины и жизни: Учеб. Пособие: В 2 кн. — М., 1997. — Кн. 1. — С.8.

1895). Представники цієї теорії вважали, що релігія походить від споконвічного безсилля людини перед пануючими над нею природними і соціальними силами.

По-перше, вони вказували на те, що, на відміну від тварин, первісна людина вже почала усвідомлювати свою залежність від природи, оскільки мала у своєму розпорядженні лише примітивні знаряддя праці, обмежені трудові навички і була позбавлена елементарних знань про навколишній світ. Не дивно, що забезпечення їжею, успіх або невдача під час полювання чи рибної ловлі, навіть збереження власного життя часто залежали від випадкового збігу обставин, що розцінювався як дія сил, набагато могутніших за звичайні людські. Отже, робився висновок, що «...всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їхньому повсякденному житті, — відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних»¹.

По-друге, послідовники натуралістичної теорії наполягали на тому, що подальше існування релігії підтримується сформованими в суспільстві відносинами панування й підпорядкування, які всіляко поневолювали людину і вимагали зрозумілого їй пояснення цієї сваволі: «Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну винагороду. А тих, хто живе з чужої праці, релігія вчить добродійності в земному житті, пропонуючи їм дуже дешево виправдання для всього їх експлуататорського існування і продаючи по підходящій ціні квитки на небесне благополуччя. Релігія є опіум для народу»².

По-третє, прихильникам натуралістичної теорії уявлялося, що в міру розвитку суспільства й звільнення людини, особливо завдяки успіхам науки та зростанню рівня освіченості широких народних мас, релігія буде поступово себе зживати: «Якщо незнання природи породило богів, то пізнання природи повинне їх знищити. З ростом знань людини ростуть її сили та її знаряддя; науки, мистецтва, ремесла допомагають їй; досвід робить її більш упевненою, допомагаючи їй чинити опір багатьом явищам, що перестають лякати її, як тільки вона їх пізнає. Одне слово, людські страхи розсіюються в міру розвитку освіти. Освічена людина припиняє бути марновірною»³.

¹ *Енгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К., 1965. — Т. 20. — С. 309.

² *Ленін В. І.* Соціалізм і релігія // Повне зібрання творів. — 5-е вид. — К., 1970. — Т. 12. — С. 132-133.

³ *Гольбах П.-А.* Система природи, или о законах мира физического и мира духовного // Избр. произведения: В 2 т. — М., 1963. — Т. 1. — С. 375.

Однак ці пояснення не враховують тієї обставини, що страх скоріше викликає прагнення уникнути даного явища, сховатися від нього, ніж вшанувати й уособлювати його, звертатися до нього з благанням. Людина багато чого боялася, проте обожнювала не всі предмети страху: хижаків, стихії, своїх ворогів-людей тощо — а лише деякі з них, і часто такі, що не здатні заподіяти шкоди (камінь, дерево тощо). Правдоподібно, що не страх став причиною релігійного до них ставлення.

Не міг з'явитися причиною виникнення ідеї Бога і низький рівень розвитку древньої людини. Первісна людина суб'єктивно відчувала навколишній світ і вміла по-своєму пояснювати все, з чим вона зустрічалася в своєму житті. Коли в Новий час, завдяки успіхам науки, людина побачила, що вона поступово отримує дедалі більшу можливість пояснення процесів, які відбуваються у світі, це відкриття, котре звільнило її від «містичного страху» перед природою, не вплинуло на її релігійність. Найвидатніші вчені вірили в Бога і продовжують вірити в Нього й зараз, у XXI столітті.

Соціологічний підхід бере свій початок у працях відомого французького філософа О. Конта (1798—1857). Іншими представниками цього напрямку були німецький філософ, соціолог і політолог М. Вебер (1864—1958), французький суспільствознавець Е. Дюркгайм (1858—1917) і американський соціолог Т. Парсонс (1902—1986). Даний підхід визначає релігію як соціальний інститут, що виконує дві функції.

З одного боку, «релігія є системою понять, за допомогою яких індивідууми уявляють собі спільноту, членами якої вони є, і стосунки, невиразні, але близькі, які вони підтримують з нею». Культурні ж дійства ж підтримують життєвість цих вірувань.¹ У давнину йшлося про відчуття спільності, належності до єдиного колективу кривих родичів, яке постійно проявлялося в переважно колективних способах життєдіяльності первісних людей — від загінного полювання на великого звіра до виконання колективних ритуальних дій. У кінцевому підсумку це відчуття реалізувалося в обоженні персоніфікованого уособлення свого роду чи племені — його власного божества (тотема), причасність до зміцнювала людей морально і фізично.

У більш розвинутих суспільствах з розвинутими релігійними формами моделювання соціального середовища значно ускладнилося: «потреба у спасінні, що свідомо культивувалося як зміст релігій-

¹ Дюркгайм Е. Елементарні форми релігійного життя.— К., 2001— С. 214.

ності, завжди і всюди поставало як наслідок спроб систематичної практичної раціоналізації реальностей життя... Інакше кажучи, ця потреба пов'язана була з претензіями... показати, що світобудова (принаймні тією мірою, якою вона зачіпає інтереси людей) має здебільшого осмислений характер...»¹.

З другого боку, релігія як соціальний інститут встановлює визначальні норми й мотиви соціальної поведінки в суспільному середовищі, робить їх абсолютно значущими для людей. Зокрема, одні релігії, стверджував відомий німецький мислитель М. Вебер, стимулюють «утечу від світу» і занурення людини в глибини власного «Я», завдяки чому нам, європейцям, залишається схилити голову перед індійськими йогами або таємницями китайської народної медицини; інші, особливо християнство, навпаки, спрямовують людину на його завоювання й перетворення, через що західній спільноті можна пишатися досягненнями науково-технічного прогресу.

Представники **етнологічного підходу** — дослідники численних народів, що перебували на ранніх стадіях розвитку, Е. Тайлор, Дж. Фрезер, Б. Малиновський — вбачали в релігії, поряд з мистецтвом і моральністю, природно сформований, первинний елемент людської культури і спосіб її нормального функціонування.

Біологічні і психологічні концепції, що їх розробляли американський філософ-прагматик У. Джеймс (1842—1910), німецький представник «філософії життя» В. Дильтей (1833—1911), французький етнолог Л. Леві-Брюль (1857—1939), австрійський психіатр і філософ, основоположник психоаналізу З. Фрейд (1856—1939) і його послідовники, пояснювали існування релігії наявністю в людині могутнього «релігійного почуття» або модифікаціями різних емоційно-психічних станів — заздрості й страху, любові й сорому.

Наприклад, на думку З. Фрейда, формування релігійних уявлень відбувається на основі притаманного кожній людині «Едипового комплексу» — прихильності в ранньому дитинстві хлопчика до матері та подвійному через це ставленні до батька. Батько, з одного боку, сприймається як конкурент у взаєминах з матір'ю, якого він підсвідомо прагне позбутися. З другого боку батько виступає як ідеал, з яким малюк себе отожднює. Отже, в маленької людини формується комплекс суперечливих почуттів до батька, при тому, що негативне ставлення до батька придушується і витискається в несвідоме, але

¹ Вебер М. Напрями і шаблі релігійного заперечення світу // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика.— К., 1998.— С. 471.

продовжує прориватися в свідомість. Відчуття провини за негативне сприйняття батька якраз і стає тим тлом, на якому виникає каяття, а звідси — як компенсація — розвивається практика ритуального вшанування абстрагованого від конкретного батька образу Бога, починаючи з віри в тотемного першопредка — тварини чи рослини, від якого ніби походить той чи інший родоплемінний колектив.

Пізніше З. Фрейд розширив своє тлумачення джерел релігії: «Боги зберігають своє потрійне завдання: нейтралізують жах перед природою, примирюють із грізною долею, що виступає в образі смерті, й нагороджують за страждання й біди, що випадають на долю людини в культурному співтоваристві»¹.

На питання про психологічний механізм функціонування релігії З. Фрейд дає наступну відповідь: це ілюзії, реалізація найдавніших, найсильніших, найнаполегливіших бажань людства: таємниця їхньої сили ховається в силі цих бажань. Добра влада божественного провидіння пом'якшує жах перед життєвими небезпеками, постулювання етичної світобудови забезпечує торжество справедливості, чий вимоги так часто залишаються всередині людської культури нездійсненими, продовження земного існування в майбутньому житті пропонує просторові й часові межі, всередині яких слід чекати здійснення цих бажань².

На думку представників біолого-психологічних теорій релігії, численні релігійні потяги, причому у найпримітивнішому вигляді, продовжують справляти помітний вплив й на сучасне західне суспільство: «Могутньою колективною формою сучасного ідолопоклонства виступає поклоніння силі, успіху й владі ринку; але крім цих колективних форм є ще дещо. У сучасному суспільстві приховано безліч індивідуалізованих примітивних форм релігії. Багато з них називаються неврозами, але з тим же успіхом можна дати їм релігійні імена: культ предків, тотемізм, фетишизм, ритуалізм, культ чистоти тощо»³.

На сьогодні в науці дедалі більше зміцнюється комплексне бачення проблеми: походження релігії є наслідком взаємодії багатьох факторів — матеріальних, соціально-економічних і духовних. Доти, доки наука не дає повної й зрозумілої відповіді на питання про походження релігії, залишатиметься місце й для підходу релігійного.

¹ Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов.— М., 1989.— С. 106.

² Там само.— С. 118.

³ Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов.— М., 1989.— С. 163.

1.4. ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЇ

Той факт, що релігія існує протягом значної частини історії людського суспільства, безумовно, засвідчує її велике значення для людей і порушує питання про функції, які вона виконує. Ці функції стосуються як безпосередньо людини, так і суспільства в цілому.

Світоглядна функція релігії є основною. Релігія надає певний сенс і ціль людському життю. Хоча саме по собі почуття переживання в житті Вищого Начала надихає людину й спрямовує її думки та дії у визначене русло, на наш погляд, головна ідея, що пропонується релігією віруючим, — це все ж таки ідея Спасіння. Потреба в спасінні виникає в людському суспільстві в момент переходу від первісності до цивілізації. Річ в тому, що давня людина не відокремлювала себе від світу, сприймаючи його винятково емоційно («усією душею і всім серцем») як живе, одушевлене «ТИ». Людина, умовно кажучи, цивілізована в своїй свідомості відсторонює себе від світу, осмислює його за допомогою абстрактного мислення як безлике конфронтуюче з нею «ВОНО». В результаті, як пише відомий німецький філософ К. Ясперс (1883—1969), вона «усвідомлює своє буття в цілому, саму себе і свої межі. Перед нею відкривається жах світу і власна безпорадність. Стоячи над прірвою, вона ставить радикальні питання, вимагає звільнення і спасіння»¹. Тільки тепер ці питання адресуються не світові, що сприймається чимось реально-близким, а направляються в інстанцію потойбічного. Ця інстанція спочатку як виплід людської фантазії, тепер конструюється в людській свідомості як ідеальна модель Всесвіту, де панує «золотий вік» людини й світу, де немає бідності і неграмотності, хвороб і нещастя, волаючої прірви між багатством і бідністю, немає війн і насильства. До цього «золотого віку» ведуть дві дороги — шлях знання (науки й філософії) і шлях віри (релігії). Шлях знання орієнтує людину на пізнання Істини світу (тобто природних законів світобудови) і на цій основі — на його практичне, матеріальне перетворення в людських інтересах. Шлях же віри спрямовує людину на встановлення особистісного зв'язку людини й надприродного Абсолюту (Бога) в ім'я внутрішнього духовного самодосконалення.

Справді, вся історія світової культури демонструє прагнення до штучного моделювання Всесвіту із центральною віссю, яка б відкри-

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории.— М., 1991.— С. 34.

ла можливість піднятися до неба, — центральний стовп житлового приміщення, отвір у наметі, жертovníк, вітвар, храм із дзвіницею. Також міфи і казки віддавна свідчать про невгамовний пошук людством засобів єднання світів — веселка, канат, міст, кінь, зрештою сходи, що приснилися біблійному Якову (Бут. 28:12).

Однак слід зазначити, що в різні історичні епохи значимість світоглядної функції релігії не залишалася незмінною. Якщо в попередні епохи виконання цієї функції робило релігію провідною формою суспільної свідомості та духовного життя більшості людей, то з кінця XIX ст., з того моменту, коли відомий німецький філософ Ф. Ніцше (1844—1900) звістив про «смерть Бога», ситуація помітно змінилася. Якщо порівняти статистичні дані про кількість віруючих початку й кінця XX ст., то можна побачити, що кількість невіруючих збільшилася в процентному відношенні до загальної чисельності населення Землі з менш як 1% до майже 20%! Відповідно змінилася й релігійна поведінка людей, яка стала більш індивідуалізованою й усвідомленою: «В епоху, коли 10 заповідей, очевидно, вже втратили для багатьох свою силу, людина повинна бути готовою до того, щоб сприйняти 10 000 заповідей, укладених у 10 000 ситуацій, з якими її зіштовхує життя»¹.

У той же час для кожної окремої людини релігія виконує також **компенсаційну функцію**. Ця функція постає як процес долання у духовному світі життєво важливих суперечностей і проблем людського життя. Релігія психологічно компенсує залежність людей від суспільних умов і обставин особистого життя. Наприклад, соціальна нерівність перетворюється на рівність у гріховності та стражданні, а милосердя, турбота і добродійність пом'якшують бідність і знедоленість.

Близька до неї *психотерапевтична функція* (функції) — покращення емоційно-психологічного стану людини, яке досягається низкою засобів. Ідея співпричетності до Вищої сили підносить цінність особистості віруючого, підвищує його самооцінку, спілкування із членами релігійної спільноти викоринює відчуття самотності й безпорадності, молитва чи участь у богослужінні допомагає позбутися відчуття повсякденності, зосередитися натомість на вищих ідеалах Віри, Надії, Любові тощо.

Регулятивна функція релігії полягає в тому, що за допомогою певних ідей, цінностей, установок, стереотипів і традицій будуються сто-

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла.— М., 1990.— С. 39.

сунки людей в історично визначеному типі суспільства. Зрозуміло є необхідність і важливість виконання цієї функції, бо ще Ф.М. Достоевський у «Братах Карамазових» писав: «Якщо Бога немає, тоді все дозволено». Виконання релігією регулятивної функції стає можливим тією мірою, якою вона одночасно створює загальнозначущі мораль і право, контролює їх дотримання і встановлює в зв'язку з цим розгалужену систему заохочень і покарань.

Легітимізуюча функція релігії складається з обґрунтування, освячення, надання законного характеру визначеному типу суспільного порядку й держави. Суспільство звертається до авторитету релігії, щоб зробити свої вимоги значущими для своїх членів, передавати від одного покоління до іншого ті правила і норми, які воно висуває кожній окремій людині як суспільній, соціальній істоті. Найпростішим прикладом релігійної легітимізації може служити добре відома формула визнання верховенства королівської влади — «Милістю Божою!».

Не треба вважати, що легітимізуюча функція релігії вже відійшла в минуле. Інша річ, що в сучасному суспільстві її виконання дещо послаблене. Проте посилюється виконання цієї функції з боку держави, що створює і підтримує певну ідеологію. Однак, якщо релігія виконує свою легітимізуючу функцію здебільшого силою морального впливу, то держава воліє використовувати прямий примус у насадженні власної ідеології — досить згадати радянський тоталітарний режим, що існував нібито для якнайшвидшого втілення в життя «світлого комуністичного майбутнього».

Крім зазначених вище, релігія у суспільстві виконує такі функції:

- *Комунікативну* — налагодження і підтримка зв'язків між новітцями у світі. Унаочненням такої функції є моральна і матеріальна підтримка мусульманськими державами (Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами) братів-мусульман по всьому світу.

- *Інтегративну* — підтримка конфесійної або етнічної спільноти, зміцнення підвалин державності (наприклад, Ізраїль). Проте, вона має й свій зворотний бік — *дезінтегративну* функцію, поділ суспільства на вороже налаштовані одна до одної спільноти (згадаємо конфлікт між греко-католиками і православними в Західній Україні).

- *Культуротрансляючу* — збереження, розвиток близьких до релігії галузей культури (архітектури, музики, образотворчого мис-

тецтва тощо) та їх передачі від покоління до покоління. Таким чином забезпечується безперервність історичного життя того чи іншого народу або навіть цивілізації.

Тому релігію слід розглядати не як «опіум народу», на чому наголошували деякі представники натуралістичної теорії, а певною мірою природним, необхідним компонентом життя як суспільства в цілому, так і кожної окремої людини. На тлі вищесказаного зовсім не фантастичним виглядає пророцтво відомого західного фантаста Ф. Брауна в оповіданні «Відповідь». У ньому йдеться про створення у віддаленому майбутньому міжгалактичної кібернетичної машини, що увібрала мудрість «усіх населених планет — дев'яносто шести мільйонів світів». І от конструктори звертаються до свого дітища з першим питанням, на яке дотепер не могли відповісти жодна людина й жодна машина: «Чи є Бог?» Суперкомп'ютер не забарився з відповіддю ні на мить: «Так, ТЕПЕР Бог є»¹.

1.5. КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЛІГІЙ

Скільки всього релігій існує в світі, достеменно не знає ніхто. Найчастіше йдеться про тисячі різноманітних релігійних форм, що існували протягом значної частини людської історії, виникли недавно або збереглися в сучасному світі з давніх часів. Природно, що виникає потреба в упорядкуванні, типологізації релігійних феноменів незалежно від часу або місця їхнього існування. Насамперед можна говорити про релігії живі та мертві, первісні та родоплемінні, національні та світові, релігії природні та релігії одкровення.

Поділ релігій на **мертві** та **живі** (сучасні) спирається на історію. Мертві релігії — це ті, що колись існували, але згодом зникли. Деякі з них залишили після себе пам'ять у вигляді руїн святинь, гробниць, інших пам'яток, іноді у вигляді релігійної літератури, легенд, міфів тощо. Живі релігії — це нині існуючі релігії, що впливають на свідомість і поведінку певних груп людей, а також нові релігійні рухи, що з'явилися в останні десятиліття.

Поділ релігій на **природні** і **релігії одкровення** спирається на генетичний принцип (принцип походження). Під природними релігіями маються на увазі ті з них, що виникли стихійно на конкретному сус-

¹ Браун Ф. Ответ // Другое небо: Сб. заруб. науч. фантастики. — М., 1990. — С. 297-298.

пільно-історичному ґрунті в процесі розвитку первісних вірувань та культів. Ці релігії з'явилися не внаслідок діяльності пророків, харизматичних особистостей, тобто людей видатних духовних якостей, їхнє вчення не ґрунтувалося на письмових джерелах — одкровеннях або священних писаннях. Вірування передавалися з покоління в покоління в розповідях, звичаях та обрядах. У таких релігіях релігійна група ототожнювалася з людським колективом, тому кожна людина вже в силу свого народження і виховання сповідала цю релігію. Первісні людські колективи, такі як родина, рід, клан, плем'я, спиралися на кривний зв'язок і зміцнювалися завдяки спільній релігії, включаючи спільний культ. Згодом групи, пов'язані кривним спорідненням, перетворювалися на більші об'єднання за територіальною ознакою, внаслідок чого природні релігії розширювали свій ареал. До природних релігій належать первісні та родоплемінні релігії і значна частина релігій національних, таких як синтоїзм або індуїзм.

Зовсім інший характер мають релігії одкровення. Вони пов'язані з особою засновника і фактом надприродного одкровення, або осяяння. Історія знає багатьох таких засновників. Вони з'явилися на різних територіях і в різних релігіях. Серед релігій одкровення найбільш відомі зороастризм, буддизм, християнство, іслам. Коли говорять про засновників релігії, не мають на увазі, що окрема людина буквально заснувала ту або іншу релігію. Вважають, що вона зіграла визначальну роль у консолідації вже існуючих у даній групі вірувань і культів.

У всіх релігіях одкровення можна виділити етапи, дуже схожі між собою. Спочатку з'являється сам майбутній основоположник, що ходить з місця на місце, навчає, але нічого не записує. Згодом він збирає навколо себе групу учнів. Життя такої групи пов'язане простими стосунками і релігійними практиками. Наступним етапом стає смерть учителя. Ніхто з учнів не в змозі замінити померлого вчителя. Відбувається реорганізація групи, а сам померлий учитель стає об'єктом шанування. Цей момент є новою стадією, група припиняє бути групою учнів, а стає першою громадою майбутньої релігії. Розвиток релігійної організації висуває на перший план харизматичність не персональну, а вже групову. Об'єднавчим елементом у цей період є скоріше культ, аніж вчення. Але з моменту встановлення організаційної дисципліни перша громада переходить у нову формацію — церкву. У цій формації головна увага приділяється розвитку віронавчальної доктрини, формулюються основні положення віри й культу, усна традиція стає письмовою, з'являється канон Священного

Писання, а з ним і принципи правочинності, ересі, розколу. Цей процес пов'язаний з розрізненням священнослужителів (кліру) і простих віруючих (мирян). Становлення церковної організації не завжди відбувається так гладко — часто воно досить складне, наштовхується на опір і не позбавлене спроб повернення до первинних форм. Але в основному все відповідає приблизно описаній схемі.

Існують інші критерії для класифікації релігій:

- кількість віруючих та їх питома вага в загальній чисельності населення (статистичний);
- ареал поширення (картографічний);
- форми поширення: дискретні, тобто розкидані по всьому світі (іудаїзм, кришнаїзм), і континуальні, тобто поширені компактно по країнах і континентах (християнство, іслам);
- правовий статус (релігії, що підтримуються державою; релігії, що не підтримуються державою; релігії, до яких держава ставиться нейтрально);
- державний статус (релігії, що мають статус державних; релігії, статус яких не закріплений державними документами; релігії національних меншин);
- рівень організації (жорстко централізовані, нежорстко централізовані, децентралізовані релігії).

Релігії також можуть бути:

- політеїстичними (великий пантеон богів) і монотеїстичними (єдинобожжя);
- урбаністичними (міськими) і сільськими.

Виклад матеріалу в даному посібнику побудовано відповідно до найбільш поширеної і загальноновизнаної схеми, що охоплює розвиток релігії з найдавніших часів до сьогодення. Ця схема заснована на географічному й етнографічному принципі. Якщо релігія функціонує в межах одного роду або племені, то вона називається **родоплемінною**. Це визначення враховує не тільки принцип сповідання, а й його спосіб. Родоплемінні релігії дуже тісно пов'язані з життям цього племені, виражають його традиції, спосіб життя, політичні, суспільні, економічні і культурні особливості, відбивають думки й почуття членів групи, санкціонують її звичаї й обряди. Родоплемінні релігії в основному є релігіями природними, але не всі природні релігії є родоплемінними.

Більш поширені релігії **етнічні** та **регіональні** (національно-державні), пов'язані з існуванням якої-небудь нації або держави. По-

дібно до релігій родоплемінних, вони відбивають не тільки географічний або етнографічний принцип, а й спосіб існування. Національно-державні релігії втілюють більш високий рівень розвитку того суспільства, в якому вони існують.

Від родоплемінних та національно-державних релігій відрізняються **світові релігії**, оскільки вони не обмежуються ні етнічними групами, ні територією, але можуть охоплювати — якщо не реально, то принаймні в ідеалі — будь-яку територію і будь-яку людину. Існують вони в різних політичних, суспільних і економічних системах. Послідовники світових релігій, ґрунтуючись на своєму вченні, хочуть висловити потреби й бажання не одного племені або народу, але всіх людей.

Нові релігійні рухи (*нетрадиційні релігії*), що з'явилися у великій кількості останнім часом, генетично походять від одної з національно-державної або світової релігії, але вже не пов'язують себе з нею, претендуючи на власну унікальність і універсальність.

Таким чином, можна представити наступну класифікацію релігій:

- 1) ранні (родоплемінні, первісні) форми релігії (фетишизм, тотемізм, анімізм, магія, шаманізм тощо);
- 2) етнічні та регіональні (національно-державні релігії), поширені в межах певної держави або у певних народів (іудаїзм, індуїзм, зороастризм тощо);
- 3) світові релігії (буддизм, християнство, іслам);
- 4) нові релігійні рухи (нетрадиційні релігії).

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Релігія — особливий комплекс поглядів і дій, заснований на вірі в існування Надприродного і можливість спілкування з ним.

2. Релігія неможлива без віри, проте віра можлива без релігії. Релігія в суспільстві функціонує у вигляді особливого роду організацій (група, громада, деномінація, церква, секта).

3. Релігія є природним, необхідним компонентом життя як окремої людини, так і суспільства в цілому. Віруючим релігія надає певний сенс їх існування. Релігія обґрунтовує морально-ціннісні засади суспільства й освячує своїм авторитетом систему державної влади.

4. Існує багато теорій щодо сутності виникнення релігій. Усі вони умовно поділяються на дві групи — світські й богословські. Світські теорії вважають, що саме природа людини, перенесена на навколишній світ, стала осно-

вою уявлень про надприродні сили й богів. Богословські ж виходять з того, що існує якась надприродна сила (Бог, боги, духи тощо) і що ця сила й дарувала людям релігію, впливає на людину, так чи інакше взаємодіє з нею.

5. Серед багатьох можливих критеріїв класифікації релігій найчастіше використовується поділ релігій на первісні, етнічні та регіональні (національно-державні), світові й (нові релігійні рухи) нетрадиційні релігії.

ЗАПИТАННЯ:

1. Які точки зору на структуру релігії Вам відомі?
2. Яка з відомих Вам складових релігії є визначальною? Чому Ви так вважаєте?
3. У чому полягає розвиток віровчення, культової практики і релігійної організації в історії релігії?
4. Що таке релігійна свідомість і яка її роль у житті віруючої людини та релігії взагалі?
5. Яка принципова різниця в поглядах на походження релігії представників світської науки і віруючих людей?
6. Які функції виконує релігія щодо людини й суспільства? У чому полягає істотна різниця в здійсненні цих функцій у минулому й у наш час?
7. Які критерії класифікації релігій?

ЗАВДАННЯ

1. Про яку теорію походження релігії йдеться у наступному висловлюванні: «Якщо ми хочемо зрозуміти сутність наших уявлень про божество, то повинні будемо визнати, що словом Бог люди завжди позначають найбільш приховану, далеку і невідому причину явищ, що спостерігаються ними, вони вживають це слово лише в тих випадках, коли перестають розбиратися в механізмі природних і відомих їм причин... Так неуттво і слабкість людини роблять її марновірною». Доведіть свою точку зору.

2. Яку теорію походження релігії поділяє автор наступного висловлювання: «За сутністю своєю релігія є окреме явище, що має тільки індивідуальне значення і як таке не піддається об'єктивному формулюванню. Звичайно, спроби зодягнути зміст і сенс релігії у філософську форму ніколи, напевно, не припиняться, оскільки це прагнення занадто глибоко закладено в природу людського розуму; але ці спроби мають для релігії лише другорядне значення і не можуть дати санкцію вірогідності тим почуттям, на яких вона заснована і з яких релігійні люди черпають свої спонування і свою впевненість в об'єктивній істинності їхньої віри... Я дійсно думаю, що почуття є найглибше джерело релігії, а філософські і богословські побудови є тільки вторинною надбудовою, подібною до перекладу оригіналу на чужу мову». Обґрунтуйте свою позицію.

3. Про яку релігійну функцію говориться в наступній притчі про Лазаря: «Один чоловік був багатий, і зодягався в порфіру й віссон, і щоденно розкішно бенкетував. Був і вбогий один, на ім'я йому Лазар, що лежав у воріт його, струпями вкритий, і бажав годуватися кришками, що зо столу багатого падали; пси ж приходили й рани лизали йому... Та ось сталося, що вбогий умер, і на Авраамове лоно віднесли його Анголи. Умер же й багатий, і його поховали. І, терплячи муки в аду, звів він очі свої, та й побачив здаля Авраама та Лазаря на лоні його. І він закричав та сказав: Змилуйся, отче Аврааме, надо мною, і пошли мені Лазаря, нехай умочить у воду кінця свого пальця, і мого язика прохолодить, бо я мучуся в полум'ї цім!... Авраам же промовив: Згадай, сину, що ти вже прийняв за життя свого добре своє, а Лазар так само лихе; тепер він тут тішиться, а ти мучишся» (Лк. 16:19—25).

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

2.1. ПРЕДМЕТ І СТРУКТУРА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ТА БОГОСЛОВ'Я (ТЕОЛОГІЯ)

Узагалі існують два основних підходи до вивчення релігії: теологічний (богословський) і світський (науково-філософський).

Теологічний (богословський) підхід у широкому розумінні розглядає релігію «зсередини» — як зустріч і постійне переживання людиною присутності Бога в житті людей і навколишньому світі. Це відчуття, вважають прихильники богословського (теологічного) підходу, дається людині через безпосереднє «бачення» Бога, сповнене тією ж внутрішньою достовірністю, що й відчуття людиною власного «Я». Тому, підкреслюють зокрема православні богослови, існує істотна різниця між «знанням про Бога» і «знанням Бога». Стати фахівцем зі Святого Письма й вчення (див. текст 2.2) Церкви може й невіруючий, але у таємницю «знання Бога» він не здатний проникнути. Цей підхід у християнстві реп-

*Джеймс Фрезер
(1854—1941)*

резентований *теологією* (вчення про Бога в католицькій і протестантській традиції) і *богослов'ям* (вчення про прославлення Бога в православній традиції, оскільки можливість пізнання Бога тут відкидається). Теологія (богослов'я) є частиною теоретичного рівня релігійної свідомості. Своє завдання теологічний (богословський) підхід вбачає в обґрунтуванні й систематизації змісту тієї чи іншої віри у віровченні та форм її втілення у культурі.

Католицька теологія є складним за своєю структурою інтелектуальним утворенням з майже тисячолітньою історією. Вона поділяється на природну й надприродну. Спільним між ними є те, що вони мають справу зі Словом Бога, Творінням Бога, а не безпосередньо з Богом. *Природна теологія* пізнає Бога за його натуральним творінням, тобто матеріальним, природним світом, у якому ми живемо, а тому потребує опори на розум. *Надприродна теологія* пізнає Бога шляхом осягнення змісту його Одкровення, викладеного у Священному Писанні. Розум тут відіграє другорядну, службову функцію — з'ясування основних положень надприродного Одкровення, переклад їх символічного змісту на мову людського життя. Без «надприродного освітлення» він вважається обмеженим у своїх пізнавальних можливостях. Тому надприродна теологія підноситься над теологією природною, змістовно розширяючи і конкретизуючи здобуті нею знання про Бога і створений ним світ.

Протестантська теологія поділяється на історичну теологію (історія релігій і Церкви у загальнокультурному контексті), систематичну теологію, яка обіймається віровченням, практичну теологію. У православних духовних школах викладаються такі предмети як апологетика, або основне богослов'я (вивчає, що таке православ'я, з яких витоків воно з'явилося, яким чином воно розв'язує основні проблеми духовного життя), порівняльне богослов'я (вивчає різні релігії у порівнянні їхніх догматів з християнськими), догматичне богослов'я, моральне богослов'я, пасторське богослов'я, екзегетика, патристика, сектознавство (вивчає нові релігійні організації). До теології (богослов'я) входять також дисципліни, спрямовані на дослідження релігійної практики — наприклад, літургика.

Теологічні (богословські) дослідження у наш час неможливі без широкої загальнокультурної підготовки їх фахівців, знання ними основних закономірностей природи, суспільства, людини. Теологічні (богословські) дисципліни так чи інакше використовують методи дослідження з гуманітарних і природничих наук. Принаймні, як зазначають самі теологи, тут діють щонайменше три раціональних прин-

ципи: 1) *принцип лінгвістичної раціональності*, згідно з яким теологія залучає наукову чи філософську термінологію, видозмінюючи значення багатьох понять (наприклад, «дух» у філософії й «дух» у теології); 2) *принцип логічної раціональності*, згідно з яким міркування теолога повинні бути упорядкованими, логічними; 3) *принцип методологічної раціональності*, згідно з яким теологія дотримується методу, певної послідовності у своїй роботі.

Починаючи із середини ХХ ст. у теології (богослов'ї) набули поширення оригінальні концепції, які засвідчили процес поступового осучаснення релігії. Назвемо деякі з них, на наш погляд, найцікавіші:

- *«Теологія визволення»*, яка була започаткована наприкінці 1960-х рр. в Латинській Америці в католицькому середовищі й отримала свою назву після виходу однойменної праці перуанського священика Густаво Гутьєреса. За словами Гутьєреса, його теологія пропонує новий підхід до богослов'я. Традиційно воно лише потрактувало істини Одкровення. Відтепер, навпаки, теологія повинна виступати за покращення земних умов життя християнина, звільнення його від політичного і соціального гноблення, економічних негараздів. Це й є те справжнє спасіння, яке Церква обіцяє своїм вірним.

- *«Теологія надії»*, названа так за працею Ю. Мольтмана. Він порівнює Церкву із стрілою, випущеною у світ. Її мета — не просто індивідуальне, особистісне, «духовне» спасіння. Це реалізація надії на справедливість, гуманізацію людських стосунків у цілому світі. Відтак, позиція християнина — це не пасивне очікування Другого Пришестя Христа і встановлення Царства Божого на землі, але активна праця з перетворення навколишнього світу на християнських засадах, «знаючи, що ваша праця не марнотна у Господі!» (1 Кор 15:58).

- *«Феміністська теологія»* (М. Дейлі, Р. Ретфорд Рутер), чия поява стала можливою завдяки подальшій демократизації західного суспільства і широкому розгортанню феміністичного руху за жіноче рівноправ'я. За своєю методологією «феміністська теологія» відповідає критеріям науковості. У той же час багато з її представниць хотіли б залишитися у межах релігії, однак наблизивши її сповідання до особливостей жіночої духовності.

Предметом «феміністської теології» є категорія Жіночого у релігії. Розгляд цієї категорії має, з одного боку, показати просякнутість більшості національних і світових релігій чоловічим началом, з другого — вказати шляхи відозміни віронавчальної та культо-

вої практики у бік збільшення представництва у них Жіночого. На думку «феміністської теології», у релігії Бог, як правило, — представник сильної статі, попри те, що досконала істота за самим своїм визначенням не має статі, вона і Творець, і Отець, і Мати водночас. Освячення цієї обставини у Біблії, Корані, Ведах, Торі та інших священних текстах, створених чоловіками, призводило до вкорінення патріархату в культуру. Як наслідок — склалася ціла релігійна система приниження Жіночого. На рівні віровчення це проявлялося в закидах про «гріховність», «неповноцінність жінки», на рівні культової практики — у найрізноманітніших обмеженнях у вигляді менструальних табу, згідно з якими жінку вважали нечистою у певні дні, практиках жертвопринесення (ритуальне самоспалення вдів в індуїзмі), жорсткого контролю за жіночою репродуктивністю й сексуальністю.

Натомість, «феміністська теологія» намагається переписати священну історію, зробивши наголос на участі жінок у встановленні й поширенні християнства (Марія Магдалина), ісламу (мати пророка Аміна й улюблена дочка Фатіма), збереження іудаїзму під час його розсіяння по світу (цариця Естер), відновити забуті імена інших церковних активісток, містиків, святих і мучениць. Вона веде боротьбу за розширення кола священних текстів новими оповіданнями, піснеспівами, молитвами, написаними жінками, за введення богослужбових обрядів, які віддзеркалювали б саме жіночі уявлення про спілкування з Вищим Началом, розширення й полегшення доступу жінок до різних ступенів священства і посад у релігійних організаціях.

• Сучасна *«постмодерністська теологія»*. Її основні ідеї такі: 1). Творіння не є миттєвим актом, виявом безмежної могутності Божої. Не тільки будь-яка людина, але й кожна річ у світі є співтворцем Бога, вони творять, крім себе, ще й увесь світ, приймаючи на себе одночасно відповідальність за нього. Утілення Бога в Ісуса Христа також відтворюється в кожній людині — тією мірою, якою вона є особливим мікрокосмом, маленьким самодостатнім світом. 2). Бог уже не перебуває в небесній сфері і недоступний для спілкування. Він завжди присутній у земній сфері, не просто виражає себе у священних текстах, а й чекає від людини як від свого співрозмовника відповіді у вигляді особистісного розуміння цих текстів. 3). Християнство — це релігія соціокультурної меншини порівняно з людством, вона на побутово-життєвому рівні розглядається як одна з мов, поруч з наукою, мистецтвом, багатьма іншими віруваннями і культурами, за допомогою яких людина може найповніше висловити усе внутрішнє багатоманіття власного «Я».

Науково-філософський підхід вивчає релігію «ззовні» — як складову частину людської культури в її зв'язках і взаємодії з іншими компонентами культури. Цей підхід репрезентований світським, академічним релігієзнавством. **Релігієзнавство** — комплексна сфера людських знань про релігію. Предмет релігієзнавства — шляхи утворення релігії, особливості релігійних уявлень про світ і людину, специфічні риси релігійної етики й моралі, функції релігії в суспільстві, історичні форми релігії, коротше кажучи, релігія у всій єдності її структури, функціональності, закономірності. Для вирішення своїх завдань релігієзнавство залучає низку філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів дослідження. Серед цих методів універсальними є два:

- *метод історизму* (розуміння досліджуваного явища, по-перше, у тих умовах, в яких воно існує, по-друге, врахування не тільки наявного стану досліджуваного явища, а й процесу його виникнення, попереднього розвитку і подальших тенденцій функціонування в цілому);

- *метод об'єктивізму* (відтворення явища у його внутрішній визначальній сутності, незалежно від уявлень про нього людей та від теоретико-методологічних орієнтирів самого дослідника).

І релігія, і наука (і філософія) заявляють, що вони досліджують реальність, обидві вони впевнені, що саме їхні судження є істинним її відображенням. І релігія, і наука мають специфічні співтовариства дослідників, особливі дослідні та навчальні заклади. Однак предмет і загальна методологія дослідження у філософії та науки з одного боку, теології та богослов'я — з другого є досить специфічними. Сферою дослідницької уваги філософії та науки є природний світ і людство, сферою дослідницької уваги теології та богослов'я є переважним чином божественне надприродне одкровення, у якому вони сподіваються відшукати основоположні істини, необхідні для спасіння людської душі. Свій предмет філософія та наука вивчають дотримуючись правил емпіричної (досвідної) чи логічної перевірки на істинність, тоді як теологія та богослов'я змушені, по-перше, визнавати багато положень просто на віру, або на підставі авторитету священних текстів чи отців Церкви, по-друге, постійно апелювати до Бога чи якогось з його атрибутів як визначальної надприродної причини всього, що ніякій перевірці теж не підлягає.

Далі, наукове релігієзнавство намагається виключити особисту реакцію вченого на досліджуваний ним об'єкт. У теології (богослов'ї) ж навпаки — він не тільки не відсторонений від об'єкта, що ним ви-

вчається, він прилучений до нього своєю вірою. Вважається, що наукове знання про релігію саме по собі не є ані релігійним, ані анти-релігійним, а нейтральним, відстороненим. Воно однаковою мірою ставиться до різних релігій, намагаючись зрозуміти їхню загальну природу. На відміну від цього, теологія (богослов'я) є завжди конфесійною, концентруючи свою увагу на одній конкретній вірі, всі інші вивчаючи з позиції саме цієї віри (див. текст 2.1).

Насправді теологічний (богословський) і науково-філософський підхід більш близькі один до одного, ніж це може здатися на перший погляд: філософія й наука засновані на вірі в розум, який панує в навколишньому природному і соціальному світі, а теологія та богослов'я націлені на пізнання Бога за допомогою розуму. Крім того, науково-філософський і теологічний (богословський) підходи до релігії пов'язані між собою також історично: теологія (богослов'я) є історично першими формами релігієзнавства. До того ж, зараз на Заході (та певною мірою вже й у нас) спостерігається дедалі помітніший перехід наукового релігієзнавства на теоретичні та методологічні позиції теології або богослов'я. З другого боку, у сучасній теології (богослов'ї) все більш помітними стають такі наріжні принципи наукового і загальнокультурного мислення як плюралізм, діалогічність, толерантність.

Узагалі як галузь гуманітарного знання (а також предмет викладання), релігієзнавство виникає разом з іншими гуманітарними дисциплінами у другій половині XIX століття на стику філософії, психології, соціології, антропології, етнографії, археології, мовознавства й має своїм завданням неупереджене дослідження релігій світу. Сталося це, коли поширені історико-порівняльні дослідження релігії набули систематичної форми. Багато зусиль щодо становлення релігієзнавства як науки доклали П. Шантепї де ля Соссе (1848—1920) й П. Тілле (1830—1920). У цей же час релігієзнавство стало й навчальною дисципліною, релігієзнавчі студії почали проводитися на відповідних університетських кафедрах. Перші подібні кафедри були відкриті наприкінці 70-х рр. XIX ст. у Голландії і Франції, незабаром — в інших європейських країнах і США. Перший конгрес релігієзнавців відбувся у Стокгольмі у 1897 р., а перший конгрес істориків релігії — у 1900 р. у Парижі. У 1950 р. на сьомому конгресі була заснована *Міжнародна асоціація істориків релігії*, яка й зараз залишається найавторитетнішою організацією релігієзнавців світу.

Релігієзнавство як наука пройшло за свою півторастолітню історію кілька етапів розвитку.

Перший період починається з 60-х рр. XIX ст. і завершується закінченням Першої світової війни. Характерним для цього періоду було прагнення релігієзнавців розмежуватися з теологією і використовувати суто наукові методи дослідження релігії.

Другий період відноситься до міжвоєнного періоду (1918—1939). Його можна назвати періодом посилення теологічного впливу. Досить сказати, що в світському, академічному релігієзнавстві запанувала теорія «прамонотеїзму», а відстороненість і об'єктивність були витіснені принципом «відчування». Все це призвело до кризи науки про релігію.

Третій період розпочався після Другої світової війни. Для цього періоду є характерним усвідомлення гострої кризи в релігієзнавстві, критика попереднього етапу та його методологічних основ, а також пошуки нових релігієзнавчих теорій і методів. Часто це виявлялося в прагненні повернутися до тих принципів, які використовувалися на першому етапі, переосмисливши їх, звичайно, відповідно до сучасної філософії науки. Іншою особливістю цього етапу є посилення організаційного начала, міжнародних контактів і міждисциплінарних взаємодій. На цьому етапі також помітно зріс інтерес до дослідження сучасних форм релігії, у першу чергу нетрадиційних, особливостей проявів релігійності на зламі XX—XXI ст. Ще однією рисою сучасного релігієзнавства є підвищена увага до уточнення релігієзнавчої термінології і численних визначень релігії. Велику роль у цьому процесі відіграє створення теологічних і релігієзнавчих енциклопедій, словників, довідників. Фундаментальним завершенням роботи щодо систематизації знань у царині релігії в зарубіжній науці стала 16-томна Енциклопедія релігії (Encyclopedia of Religion), видана в Нью-Йорку (1987). На сучасному етапі свого розвитку релігієзнавство висуває також проблему подолання євро- і христоцентризму в термінології, підходах і оцінках, що не «спрацьовують» щодо переважної більшості інших релігій.

Українське релігієзнавство не має історично розвиненої професійної традиції. Від часів Київської Русі воно розвивалося у богословській формі. Колискою української богословської думки можна вважати Києво-Могилянську академію, засновану, як відомо, у першій половині XVII ст.

Надалі, поряд із суто богословською традицією, розпочинається формування академічного релігієзнавства в Україні. Воно включає такі основні етапи:

- становлення академічного релігієзнавства (друга половина XIX ст.);
- розвиток релігієзнавчих знань (початок XX ст.—30-ті рр. XX ст.);
- етап професіоналізації релігієзнавчих досліджень в Україні за радянських часів;
- сучасний етап розвитку релігієзнавства в умовах незалежної України.

Особливістю раннього українського релігієзнавства був його тісний зв'язок з суспільно-політичним і культурницьким рухом за незалежну українську державу. Це відобразилося, зокрема, у наступних тезах:

- православне християнство є традиційною релігією українського народу;
- наявність власної релігійної традиції є важливим доказом самобутності української історії та культури, права українського народу як носія цієї традиції на незалежну державу та самостійну православну Церкву.

Разом із тим, чільні представники академічного релігієзнавства працювали на науково-теоретичному рівні, дотичному тодішньому рівню розвитку західноєвропейського світського релігієзнавства. Наприклад, у М. Грушевського релігія поставала як «шлях» у світ Вищих смислів, цінностей, ідеалів. Згідно з екзистенціалістським баченням А. Річинського, релігія виражає стан внутрішньої праведності особи — єдиного гідного стану існування. У спадщині В. Липинського релігія називається способом містичного єднання особи чи спільноти з Вищими силами. За М. Шаповалом, погляди якого близькі до соціологічних підходів до сутності й походження релігії, релігія являє собою сукупність поглядів і вчинків, за допомогою яких відбувається поділ світу на звичайну земну, «природну» та надземну, надприродну, святу частини.

Першою організаційною формою існування українського релігієзнавства став створений у 1931 р. у складі Інституту філософії та природознавства антирелігійний сектор. Після низки реорганізацій, у 1957 р. в Інституті філософії у Києві, підпорядкованому Академії наук, з'явився відділ наукового атеїзму (з 1991 р. — Відділення релігієзнавства). Через два роки спеціалізована релігієзнавча кафедра була створена на філософському факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка. Тривалий час кафедра мала монополію на навчально-методичне забезпечення викладання курсів основ релігії та атеїз-

му в вищих навчальних закладах України. Воно було повномасштабно уведено в середині 1960-х рр. як обов'язковий курс «основи наукового атеїзму» для активізації антирелігійної пропаганди, адже релігія вважалась несумісною с майбутнім комуністичним суспільством, яке ніби то будувалось у СРСР. З початку 1990-х рр. в усіх вузах України як обов'язковий викладається курс релігієзнавства. Він входить до складу філософських дисциплін, тому на філософських факультетах вивчення релігієзнавства провадиться поглиблено. Крім того, у багатьох університетах читаються факультативні курси з релігієзнавчої проблематики. На базі Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди у 1993 р. було утворено Українську асоціацію релігієзнавців.

На ниві богословської науки прославили себе багато українців, варто згадати імена таких діячів Православної Церкви як митрополит Петро Могила (1633–1647), митрополит Філарет Гумілевський (1805–1866), митрополит Іларіон (Іван Огієнко) (1950–1972), видатним представником греко-католицької богословської думки можна вважати митрополита Андрея Шептицького (1901–1944) та багато інших. У своїх працях вони також зосереджували увагу на суперечливій ролі Церкви в духовному житті українців. Зокрема, Іван Огієнко наголошував, що українська Церква протягом переважної більшості своєї історії захищала український народ від культурної експансії з боку як країн Заходу, так і від Росії. Але, підпавши під канонічне підпорядкування Руської Православної Церкви, вона об'єктивно сприяла національно-релігійній уніфікації народів Російської імперії.

Релігійне піднесення в Україні останнього десятиліття сприяло також активізації й богословських досліджень. Вони провадяться, як правило, у межах організаційних структур тих чи інших конфесій. Так, зокрема, всі православні конфесії мають духовні академії і безліч семінарій, УГКЦ — Українській католицький університет, де навчаються богослов'я і світські особи, а також низку семінарій і академію. У розпорядженні протестантських деномінацій — розгалужена мережа навчальних закладів, втім не надто високого рівня.

За своєю внутрішньою структурою релігієзнавство є полідисциплінарним утворенням. Комплексність релігієзнавства пояснюється складністю структури її об'єкта, який містить одночасно матеріальні, духовні й соціальні складові. Донедавна в структурі релігієзнавства виділялися лише чотири дисципліни — *філософія релігії*, *соціологія релігії*, *психологія релігії*, *історія релігії*. Вже у минулому, ХХ ст., до них додалися ще дві — *феноменологія релігії*, *географія релігії*.

Спочатку головна увага в релігієзнавстві приділялась історії релігій. Навіть праці з філософії, соціології, психології релігії ґрунтувалися перш за все на історичному матеріалі. Підвищений інтерес до історичного матеріалу в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. пояснювався вибухоподібним зростанням цього матеріалу в результаті етнографічних досліджень первісних народів з їхніми віруваннями і обрядами, археологічними знахідками, розшифровкою давніх типів писемності, завдяки чому відкрилися нові грані духовного життя великих давніх цивілізацій. Пізніше на роль провідної галузі релігієзнавства висувалась феноменологія релігії, яка запропонувала багато всеохоплюючих класифікацій різноманітних релігійних явищ.

В останні десятиліття ХХ ст. процес спеціалізації релігієзнавства продовжувався. З'явилися нові його сфери, зокрема, політологія та етнологія релігії. *Політологія релігії* вивчає особливості процесу взаємодії релігійного і політичного чинників розвитку суспільства, які, скажімо, можуть виявлятися у формах поєднання релігійної та політичної влади у різних співвідношеннях: *теократії* (переваги духовної влади) або *цезарепанізму* (переваги влади світської); різні моделі державно-церковних відносин; роль у суспільному житті таких факторів як релігійне реформаторство чи фундаменталізм тощо. *Етнологія релігії* простежує взаємозв'язок і взаємодію релігії та народу (етносу): витоки й походження цих двох феноменів, вплив релігії на формування народу і навпаки те, як етнос формує свою релігію та які зміни вносить він у чужі релігії, приймаючи їх як свої.

У науковій літературі можна зустріти й вказівки на лінгвістичне, порівняльне, конфесійне релігієзнавство.

Насамкінець слід обмовитись, що кордони між релігієзнавчими дисциплінами з одного боку, і релігієзнавством та іншими галузями соціогуманітарного знання з іншого боку, досить умовні. Один й той самий дослідник може виступати у різних працях, навіть у різних аспектах однієї наукової праці й як представник певної науки, та як фахівець з кількох релігієзнавчих дисциплін водночас. Проведене авторами спостереження за авторефератами дисертацій, які захищалися в Україні після 1991 р., також засвідчує: крім власне фахівців-релігієзнавців (спеціальність 09.00.11 у галузі філософських наук) релігієзнавча проблематика підіймалась в дисертаціях з інших філософських спеціальностей, історичних, географічних, соціологічних, політичних наук, державного управління.

Більше того, чим далі, тим більш стирається різниця між теологічним (богословським) та власне релігієзнавчим підходами. Наприк-

лад, феміністську теологію можна визначати і як цікаве новітнє відгалуження релігієзнавства, і як спробу радикальний суспільно-політичний рух і напрям академічних студій увести в рамки підпорядкування авторитету Біблії.

Тож не випадково, що 2002 р. в Україні «богослов'я» було визнано «науково-навчальною дисципліною». Вже існує певний досвід її викладання. Наприклад, Львівська духовна академія Української Греко-Католицької Церкви поміж своїх слухачів має значний відсоток мирян, не всі з яких після її закінчення оберуть тернистий шлях духовного служіння. Або Прикарпатський університет в Івано-Франківську на своєму філософському факультеті 4 роки готує фахівців з релігієзнавства до освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр. Надалі студею надається вибір: або продовжити навчання в магістеріумі цього вузу, або перейти на магістерську програму з богослов'я у Львівську духовну академію. У такий спосіб почасти вирішується проблема видачі диплому державного зразку, який був би визнаний під час працевлаштування.

2.2. ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Вищим рівнем людського мислення є абстрактно-логічна думка, яка оперує так би мовити, «чистими поняттями», у тому числі поняттям Абсолюту. Тим часом це поняття, в опануванні якого вбачає свою найвищу мету філософія, має свій безумовний відповідник у релігійній свідомості — поняття Бога. Таким чином, філософія за самою своєю природою виявляється тісно пов'язаною з релігією.

Від початку філософія виникає з релігійно-міфологічного світогляду і надалі постійно співіснує з ним. Тим-то багато питань, на яких зосереджуватиме свою увагу філософія релігії — походження світу, богів, людей тощо, — спершу були предметом міфопоетичної творчості, часткою релігійної мудрості, компонентом культурної практики. Але вже за часів давньої філософії, причому, як західної, так і східної, проблема релігії — її сутності й походження стає предметом уваги мислителів. Проте ідея філософії релігії як самостійної галузі дослідження виникає тільки в епоху середньовіччя з прагнення відокремити суто філософські концепції від богословських схем. Таке бажання знаходимо у знаменитого середньовічного теолога Томи Аквінського (XIII ст.), котрий, як відомо, рішуче розмежовував сфери розуму і віри. Наприклад, істиною розуму є твердження, що Бог існує,

Бог єдиний та ін. Істини віри, за Томою, «переважають будь-яку можливість людського розуму»: те, що християнський Бог водночас троїчний та єдиний (Тома Аквінський. Сума проти язичників, т. 1, гл. 3).

Все ж таки основні передумови, що зробили можливим оформлення філософії релігії як особливого типу філософствування з'явилися тільки в Новий час. До числа найважливіших із цих умов слід віднести притаманний усій європейській культурі цього періоду процес секуляризації, тобто відокремлення релігії від інших сфер ідеологічної і практичної діяльності людини, а також професіоналізації філософії, набуття нею статусу самостійності. Більше того, в новочасній філософії починає переважати таке її саморозуміння, згідно з яким вона є нібито «царицею наук», яка узагальнює здобутки окремих галузей знань і винаходить на цій основі істину в останній інстанції. Тому жодна сфера буття або діяльності людини не повинна залишатися поза філософським дослідженням.

Поява філософії релігії як спеціальної предметної галузі філософського знання відбувається у XVII—XVIII ст. завдяки працям філософів Б. Спінози, Д. Юма, П. Гольбаха, найвідоміших речників німецької класичної філософії І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, Ф. Шеллінга, датського мислителя С. К'єркегора, російських релігійних філософів, насамперед В. Соловйова та ін. У цій своїй якості філософія релігії, поруч із онтологією, гносеологією, антропологією, етикою, естетикою, філософією культури тощо, виступає рівноправним компонентом структури філософських знань.

Філософія релігії *вивчає сутність й природу релігії, тлумачить основні ідеї та принципи, на яких вона заснована (основна причина існування світу, можливість безсмертя людської душі, співвідношення душі й тіла).*

На відміну від теолога або богослова, філософ не задовольняється поясненням релігії як «віри у вище Начало», Бога, богів, але намагається відповісти на запитання, які підстави у людському розумі та досвіді вона має. Філософію релігії слід відрізнити також від релігійної філософії. Останню утворюють система поглядів на світ і людину з точки зору присутності у ній Божественного Начала, тоді як перша претендує на виключно раціональне трактування феномена релігії та його прикметних проявів. При цьому виникає різниця між Богом як предметом релігійної віри й Богом як предметом філософських роздумів, «Богом Авраама, Ісаака, Якова» і «богом філософів».

Філософія релігії тісно пов'язана з іншими релігієзнавчими дисциплінами. Спочатку філософія релігії спирається на значний

фактичний релігієзнавчий матеріал, який пропонує їй історія релігії. Сама філософія релігії не займається накопиченням матеріалу, а лише критично аналізує його, виявляючи закономірності.

Психологія релігії також поставляє необхідний фактичний матеріал для філософії релігії — передусім, він стосується релігійного досвіду. Більше того, переважна більшість явищ, з якими має справу філософія релігії, — це явища здебільшого психологічні. Тому теоретичні моделі осмислення цих явищ, розроблені психологією релігії з їх внутрішнього боку, мають обов'язково враховуватися філософією релігії, яка являє собою відсторонене, зовнішнє дослідження. У той же час, якщо психологія релігії вивчає афективний, емоціональний вимір релігії, то філософія релігії цікавить переважним чином її інтелектуальний вимір, який є органічним складником внутрішнього духовного світу людини, де народжується таємниця віри.

Як і психологія та історія релігії, соціологія релігії надає філософії релігії потрібний їй фактичний матеріал, щоправда, дібраний з цікавого саме для неї боку — функціонування релігії у суспільстві. Проте без висновків філософії релігії, без осмислення вихідних для соціології релігії проблем остання просто не може існувати. До того ж, на відміну від філософів, для яких суттєво важливі питання про хибність чи істинність релігійних вірувань, соціологія релігії підходить до них дещо з інших позицій — яким чином ці вірування об'єктивно вмотивовують людську діяльність.

У межах філософії релігії традиційно виділяють два напрями — *апологетика* (виправдання) релігії, захист її необхідності (Г. Лейбніц, В. Соловійов) і *філософська критика релігії*. Найвідомішим способом філософської апології релігії є вчення філософа-раціоналіста Нового часу Г. Лейбніца про «найкращий із світів». Найкращим він є у тому розумінні, що Бог як Найдосконаліша Істота серед нескінченної кількості можливих світів обрав для творення теж найдосконаліший — той, у якому найбільше розмаїття поєднується із найбільшим порядком. До цієї ж досконалості прагне й людина. Проте через низький рівень самосвідомості вона не завжди може її реалізувати. Саме через це в світі існує зло — як плід людської незграбності, але аж ніяк не Божественного Провидіння.

Форми філософської критики можуть різнитися — пантеїзм (Б. Спіноза), деїзм (Дж. Локк, Ф. Вольтер), скептицизм (І. Кант), атеїзм (П. Гольбах, Б. Рассел).

У *пантеїзмі* Бог ототожнюється зі світом, природою. Його прибічники розглядають Бога не як надприродну особу, а як абсолютний (безособовий) дух, злитий з природою у єдине ціле.

У *деїзмі* Бог постає безособистісною першопричиною світу, тобто вищим розумом, з діяльністю якого пов'язане творення світу. Але Бог після створення світу не втручається в процеси і явища, що в ньому відбуваються.

Атеїзм як найбільш послідовна критика релігії заперечує існування Бога, потойбічного світу, безсмертя людської душі та інші основоположні принципи релігії. Він стверджує, що релігія вигадана самими людьми як наслідок їхнього безсилля перед силами природи й віддзеркалення певної системи соціальних відносин. Світ же не створений ніким, і одвічно функціонує за своїми власними природними законами, підвладний пізнанню й перетворенню з боку людини, котра спирається лише на власний розум. У західній інтелектуальній традиції прийнято поруч із атеїзмом, як занадто радикальною позицією, ставити *агностицизм* — твердження про відсутність переконливих доказів, на підставі яких можна дійти висновку — існує Бог чи ні.

Скептики не відкидають релігію так відкрито, як прибічники атеїзму, але піддають сумніву зміст релігійної свідомості. Показовою щодо цього є позиція І. Канта, видатного представника німецької класичної філософії. Він обстоював філософський розгляд релігії «у межах тільки розуму» (саме таку назву мала одна з його праць). Такий підхід, на його думку, покликаний не заперечувати релігію, а знаходити раціональний зміст у релігійних віруваннях, аби у такий спосіб створити «розумну релігію». «Розумна релігія», у свою чергу, має допомагати людям зрозуміти свої соціальні обов'язки як божественну волю, як безумовну вимогу вести добродесне життя.

Порівняно з часами свого розквіту у XIX — на початку XX ст., у наш час філософія релігії, ймовірно під впливом кризових явищ у самій філософії, звузила предметну сферу дослідження, зменшила розміри своїх наукових домагань. Там запанувала думка, що філософія релігії покликана лише встановлювати, наскільки логічними виглядають ті чи інші релігійні вірування, як слід розуміти мову релігії — буквально чи метафорично, якою мірою релігійні вірування поєднуються з іншими світоглядними системами.

2.3. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

У *соціології релігії* розглядаються суспільні закономірності виникнення, розвитку та існування релігії впродовж усієї історії людства, її складові компоненти та структура, місце, роль і функції релігії в

суспільстві, вплив на інші елементи суспільної системи, особливості зворотної дії конкретного суспільства на релігію. Поява соціології релігії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відбулася під впливом двох факторів. По-перше, перші ж розвідки релігії в її історії наштовхнули вчених на думку, що задовільне пояснення витоків релігії, специфіки її виявів у різні історичні епохи й у різних народів неможливе без урахування соціального середовища, невіддільним елементом якого вона є, і функцій, які вона у ньому виконує. По-друге, починаючи із позитивної філософії французького мислителя О. Конта, тривав процес становлення соціології як окремої гуманітарної науки про суспільство. Такі визначні вчені, як Е. Дюркгайм, М. Вебер, Г. Зіммель, Б. Малиновський виступають у своїх працях одночасно і як «батьки» соціологічної науки, і як засновники соціології релігії.

І все ж таки найвидатнішим дослідником релігії з соціологічних позицій є, безумовно, німецький соціолог й суспільствознавець Макс Вебер, автор трьох томів «Праці по соціології релігії», які вийшли друком у 20-х рр. ХХ ст. Поруч із ним можна також назвати Ернста Трьюльча (1865—1923), котрий дослідив соціальні елементи християнства. Він зробив значний внесок у загальну соціологію релігії, проаналізувавши основні релігійно-соціологічні поняття. Згадаємо й Йохіма Ваха (1898—1955), котрий у своїй невеличкій праці «Вступ до соціології релігії» (1931) намагався окреслити теоретично-методологічні контури нової дисципліни.

Для соціології релігії важливий принцип опори на емпіричні дані, на те, що можна спостерігати й перевіряти, причому з позиції «методологічного атеїзму», тобто з'ясування поставлених перед нею проблем таким чином, ніби Бога не існує. Цією своєю позицією соціологія релігії відрізняється від так званої «релігійної соціології», досить поширеної у першій половині ХХ ст. «Релігійна соціологія» на замовлення релігійних організацій досліджувала переважно релігійну поведінку віруючих людей, маючи на меті визначення напрямів підвищення ефективності діяльності церковних інституцій.

Соціологічне дослідження може провадитися на двох рівнях. На теоретичному рівні розкриваються загальні характеристики взаємодії релігії з суспільством, на емпіричному — конкретні стани релігійності (рівень релігійності у певному регіоні, типологія ставлення до релігії, думки про релігію різних груп населення тощо). Робиться це через систему специфічних категорій і понять, запозичених із термінологічного апарату філософії, соціології, інших релігієзнавчих дисциплін, або створених на цій основі самостійно.

Головна проблема, яка досі постає перед соціологією релігії, — це проблема визначення релігії, адже від її розв'язання багато в чому залежить розробка методологічних підстав і постановка дослідницьких завдань цієї наукової дисципліни. Труднощі полягають у необхідності віднайти загальну для всіх релігій сутність, і, спираючись на неї, відокремити релігійну дію від будь-якої іншої соціальної дії. Соціологи релігії йдуть двома шляхами.

Перший шлях — субстанційний (змістовний) — означає визначення сутнісної ознаки, за якою релігійне явище можна буде відрізнити від явища нерелігійного, хоча, можливо, зовні схожого на релігійне.

Другий шлях — функціональний — вважає більш доцільним визначати не що є релігія, а як вона працює, тобто досліджувати не сутність релігії, а її прояви.

Найчастіше сутність релігії вбачається у вірі «в надприродне», або у спілкуванні (переважно культовому) зі «священним», як чимось відмінним від звичайного, повсякденного. Цей спосіб визначення спрацьовує стосовно переважної більшості традиційних форм релігії. З іншої — функціональної — точки зору, релігія постає як сукупність символічних форм і дій, що співвідносять людину з кінцевими умовами її існування (життя і смерть), або як сукупність уявлень і дій, спрямованих на включення тих, хто до них причетний, у соціальну взаємодію. Оскільки під подібне визначення підпадають практично всі явища культури і майже всі люди, з такої точки зору релігія вважається синонімом культури, людства й суспільства.

Соціологія релігії не може обійти увагою й місце релігії у суспільстві, котре змінюється у процесі його розвитку. Це відбивається в ряді понять: «сакралізація», «секуляризація», «релігійний плюралізм» та ін. *Сакралізація* (латин. sacer — священний) може бути охарактеризована як залучення до сфери релігійного санкціонування різних форм суспільної, групової і індивідуальної свідомості, діяльності та поведінки людей, соціальних стосунків та інститутів. Подібний процес пов'язаний із зростанням впливу релігії на суспільну систему загалом і окремі її підсистеми, він був притаманний раннім стадіям розвитку релігії. Крім того, він визначає реальне місце релігії в багатьох країнах сучасного світу. *Секуляризація* (пізньолатин. secularis — мирський, світський) являє собою вивільнення суспільства від впливу релігії. Вона проявляє себе: у звуженні кола функцій, що виконуються нею; відчуженні церковної власності на користь держави або інших установ; звільненні від релігійного санкціонування дер-

жавно-правових стосунків; вилученні освіти з ведення Церкви; розвитку світського мистецтва, моралі тощо. Наочним прикладом секуляризації може служити історія європейських країн починаючи з Нового часу. *Релігійний плюралізм* (латин. *plurimus* — множинний, численний) означає багатоконфесійний характер релігійності народів, соціальних груп, громадян однієї держави. Вважається однією з ознак сучасного демократичного суспільства.

2.4. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Через те, що майже кожна філософська чи теологічна система намагалися психологічно осмислити феномен релігії, психологія як релігієзнавча дисципліна виникла порівняно пізно — на початку ХХ ст. Вирішальними для її становлення виявились праці У. Джеймса та діяльність Стенлі Холла (1846—1924), який заснував перший науковий журнал із релігійної психології та освіти.

Предмет психології релігії можна визначити як вивчення сукупності психологічних явищ, пов'язаних із релігією та релігійністю.

Дослідження релігії з точки зору психології провадиться на двох рівнях: це, по-перше, теоретичний аналіз релігійної психіки як індивіда, так і групи; по-друге, емпіричне дослідження психології віруючих. Зрозуміло, що у реальній практиці психолога релігії обидва рівні тісно пов'язані один із одним: теоретичний аналіз релігійної психіки провадиться на фактологічній основі, зібраній під час емпіричних досліджень; у свою чергу, теоретичні схеми завжди мають бути перевірені через зіставлення їх із даними конкретних досліджень.

Психологія релігії користується методами соціальної психології, серед яких можна виділити такі:

- *Спостереження.* Особливо ефективний цей метод тоді, коли інформацію про релігійних людей отримують, вивчаючи їхню поведінку в звичних для них умовах: під час богослужіння, молитви тощо. З другого боку, можливості цього методу обмежені тим, що він фіксує зовнішні прояви релігійності, залишаючи поза увагою найцікавіше — внутрішні переживання людей, перейнятих релігійною вірою.

- *Дослідження документів.* Багато дослідників релігійної психології ґрунтують свої міркування на щоденниках і автобіографіях релігійних мистиків, аскетів, відлюдників, «ясновидців». Цей метод надає рідкісну нагоду проникнути у внутрішній світ віруючої люди-

ни, хоча, з другого боку, без критичного ставлення до подібного матеріалу, можна отримати й хибні результати. Для атеїстично налаштованого психолога релігії особливий інтерес становлять свідчення людей, які з тих чи інших причин відійшли від релігії. Подібні свідчення багато чого можуть розповісти про умови й психологічні, світоглядні чинники виникнення релігійної віри і, навпаки, відходу від неї.

- *Опитування* (у формі анкети чи інтерв'ю). Завдяки цьому методу здобуваються дані про реальну мотивацію поведінки опитаних віруючих, їх соціально-психологічні й світоглядні орієнтації.

- *Експеримент*. Головна вимога до цього методу — його природність. Інакше кажучи, жодні штучні втручання в релігійну діяльність вважаються неприпустими. Наприклад, декілька різних осіб чи груп слухає проповідь певного змісту, яку виголошує проповідник з тими чи іншими особливостями. За відмінностями, які виникли між слухачами проповіді та тими, хто її не слухав, робляться аналітичні висновки щодо ефективності використаних у проповіді пропагандистських прийомів, особистісних якостей оратора тощо. Також набули розголосу експерименти американського лікаря Дж. Ліппі, який широко експериментував із власною свідомістю, використовуючи психотропні речовини, а потім сконструював ізоляційну ванну, де технічними засобами моделював граничні стани спілкування з Надприродним.

Як бачимо, кожен із зазначених вище методів дозволяє задовільно вирішувати конкретні дослідницькі завдання, які ставлять перед собою психологи релігії. Водночас тільки комплексне застосування згаданих методів може забезпечити достатній рівень узагальнення.

Для психології релігії типовими є два види ставлення до релігії як такої: або неупереджений підхід, або підхід теологічний. З першої точки зору, слід принципово відмовитися від з'ясування питання про істинність чи хибність релігійних уявлень, як такого, що виходить за межі компетенції психології як науки. Так було вирішено на XV Всесвітньому психологічному конгресі. Проте представники цього підходу більш схильні вважати все різноманіття психічних проявів релігійності наслідком переорієнтації звичайної людської психіки внаслідок дії певних вагомих чинників. Скажімо, існує релігійна любов, релігійний страх. Але релігійна любов — лише загальне почуття любові, обернене на релігійний об'єкт; релігійний страх — звичайний трепет людського серця, що живиться ідеєю потойбічної віддаки. З теологічної точки зору, саме існування релігійних вірувань, зустріч у

них людини з Богом, пояснюється дійсною наявністю надприродного (священного, божественного) — чи то поза межами природного світу, що оточує людину, чи то в глибинах самої людської душі.

Для психології релігії на різних етапах її існування стрижневими залишалися кілька проблем: 1) проблема витоків і джерел релігійних почуттів, точніше кажучи, співвідношення індивідуального психологічного й колективного соціального факторів у їх формуванні; 2) проблема специфіки релігійних почуттів, зокрема співвідношення у них емоційних і раціональних, свідомих і несвідомих складників; 3) проблема закономірностей релігійного досвіду та форм його вияву (екстаз, одержимість, прозорливість тощо), а також проблеми релігійного страху, сутності релігійного фанатизму тощо, а також 4) механізми виконання релігією психотерапевтичних функцій.

І. Більшість західних учених, починаючи з відомого американського філософа-прагматика У. Джемса, дотримувалися індивідуалістичної позиції. Вони вважали, що релігійність індивідів визначається їхніми власними психологічними особливостями. Якщо одним корисний науковий досвід, то іншим — досвід релігійний, під яким У. Джемс розумів найрізноманітніші форми суб'єктивних релігійних переживань. Таким чином, релігійна віра уявлялась як наслідок неусвідомленого функціонування психіки індивіда. Останній ніби випадково продукує релігійні переживання й уявлення, значною мірою позначені психологічними особливостями його особистості. Подібні позиції поділяв також інший американський психолог У. Маслоу. Він намагався довести, що в основі будь-якого релігійного переживання лежить особливий тип індивідуального «релігійного досвіду», що отримав назву «під досвіду». Згідно з У. Маслоу всі колективні форми релігійного життя є вторинними щодо згаданого «під досвіду», значущого тільки для його носія.

Проміжну позицію обстоювали так звані інтеракціоністи (Д. Бетсон, Л. Вентріс). Вони схилилися до думки, що психіка релігійної людини є продуктом взаємодії (інтеракції) між індивідом і «соціальною ситуацією», яка справляє на його уявлення досить-таки помітний вплив.

Зрештою, колективісти, до числа яких належали психологи-марксистки, зазначали, що індивідуальна психіка не є замкнутою у собі цілісністю, зміст якої є природженим або успадкованим від попередніх генерацій. Навпаки, увесь зміст психіки індивіда є породженням і віддзеркаленням його взаємодії з навколишнім світом, у тому числі із суспільним середовищем. Віра у надприродне в цьому відно-

шенні не відрізняється від інших феноменів свідомості. Вона формується у процесі соціалізації індивіда. Тому, скажімо, при розгляді індивідуальної релігійності треба розуміти, що вона склалася переважним чином через релігійний ухил родинного виховання, навчання у релігійному навчальному закладі, під впливом участі у релігійній громаді, читання релігійної літератури тощо.

II. Позицію переважання несвідомих компонентів у психіці віруючої людини обстоював австрійський лікар-психіатр і філософ З. Фрейд та його послідовники, зокрема К.-Г. Юнг (1875—1961). На відміну від З. Фрейда, К. Юнг віддавав перевагу не індивідуальному, а «колективному несвідомому». «Колективне несвідоме» містить «архетипи» — певні символи, ідеї та уявлення, притаманні всьому людському роду. До числа найважливіших архетипів К.-Г. Юнг відносив у тому числі релігійні символи і образи. За цим підходом доступ до колективного несвідомого відкривається переважно під час перебування в кризових станах, зокрема таких, як психотравми, тяжкі хвороби, пологи, під час застосування психоделічних засобів, психотехнічних прийомів або ж через сновидіння.

З точки зору радянських дослідників релігії, немає специфічних «релігійних» психологічних процесів. Формування релігійності відбувається через перелаштування звичайних людських чуттів з природного на надприродне. Релігійні уявлення існують тільки у свідомості людини, отже їхнє функціонування неможливе без активної участі раціональних пізнавальних процесів — уяви, мислення тощо. Свідомість утримує ці уявлення під своїм контролем, послабляючи його тільки у виняткових обставинах (наприклад, у короткочасну мить релігійного екстазу).

За сучасною точкою зору, релігійні почуття — це особливий різновид людських чуттів (поряд з естетичними, моральними, інтелектуальними), що містять як афективні, так й інтелектуальні компоненти. Релігійні почуття — переживання людини, пов'язані з її ставленням до Абсолютного, ті переживання, що виявляються здебільшого у формі тривоги, трепету, благоговіння. Релігійні почуття існують тому, що людині як такій взагалі властива потреба у вищих цінностях та абсолютних регулятивах. Але процес їх освячення опосередковується культурними, часто неусвідомленими традиціями, системою виховання, активністю релігійних організацій. Загальна складність життєвого шляху будь-якої людини, постійне виникнення ситуацій, на які людина не здатна адекватно відреагувати, також сприяють формуванню релігійного прошарку людської психіки.

Релігійні почуття виконують життєво важливі для людини функції. Скажімо, вони забезпечують психологічний комфорт людині шляхом самоза-спокоєння під час виконання культових дій.

III. Проблема релігійного досвіду постає у працях представників психології релігії насамперед як проблема розрізнення специфіки окремих його типів. Найпоширеніших типів релігійного досвіду дослідники нараховують щонайменше чотири:

- *Почуття «присутності божественного»*, що виникає, як правило, під час релігійних церемоній або у зламні моменти людського життя. Воно характеризується підвищеною емоційністю і водночас неусвідомленістю та неконкретністю.

- *Досвід «спасіння» і «досвід чудес»*. «Переживання спасіння» можна констатувати, коли людина відчуває, що божественне звертає на неї увагу, виявляє до неї інтерес і особливим чином свідчить їй про її новий статус перед божеством. «Досвід спасіння» найчастіше зустрічається під час виконання певних релігійних ритуалів, якраз спрямованих на його отримання. На відміну від цього «досвід чудес» зустрічається у випадках, коли людина відчуває рятівне втручання божественного у кризову ситуацію (аварія, хвороба, втрата роботи тощо).

- *Екстатичний досвід*, у буквальному перекладі, є досвідом «перебування за межами» повсякденного світу, як правило, задля єднання з божественним. Найчастіше досвід такого типу має позитивне емоційне забарвлення та супроводжується станом зміненої свідомості та яскравими тілесними відчуттями.

- *Досвід Одкровення*. Переживаючи цей досвід, людина не тільки приєднується до божества, а й одержує від нього певну інформацію — про сутність божественного, його плани, крім того, певні повноваження, завдяки яким людина може допомогти іншим людям, людству в цілому прямувати до їхнього призначення. Досвіду Одкровення притаманні видіння, голосові галюцинації.

IV. Щодо виконання релігією психотерапевтичної функції, то останнім часом наголошується на двоїстому характері психологічного впливу на людину. З одного боку, під час виконання певних культових дій має місце трансформація, тобто переорієнтація незадоволених потреб і чуттів на релігійні об'єкти, яка створює новий, емоційно позитивний стан. З іншого боку, релігія підтримує віруючу людину у стані психологічної напруги, формує у неї комплекс вини перед надприродним за неідеальне виконання своїх релігійних обов'язків, аби примусити її робити це прискіпливіше. Цим, зрештою, вона допомагає суспільству підтримувати певний лад.

Новітніх дослідників релігії також цікавлять психологія релігійних груп та психологія релігійного культу, вплив соціального середовища та культурних, світоглядних особливостей тієї чи іншої епохи на специфіку тогочасної релігійної свідомості.

Останніми десятиліттями інтерес до психології релігії зріс. Можна вважати, що ця тенденція зберігатиметься й надалі, адже для цього наявні об'єктивні причини:

— різке зростання кількості людей, що називають себе віруючими (із усіма особливостями нової релігійної свідомості, про які вже йшлося вище). В умовах демократичного суспільного устрою існує багато бажаючих, які воліли б спрямувати цікавість цих людей в потрібне їм русло: традиційні релігії та нові релігійні рухи, засоби масової інформації, корпорації, політичні сили різної орієнтації тощо.

— релігійний фактор став дуже впливовим у сучасних міжнародних відносинах;

— зрештою, психологія релігії ближче за інші відгалуження наукового релігієзнавства знаходиться у руслі пошуку відповідей на одвічні питання.

Значимо, що у 1990-х рр. тривали не тільки академічні студії із згаданих проблем. Поновилися спроби створити й «релігійну психологію», й навіть «християнськи орієнтовану психологію релігії».

2.5. ГЕОГРАФІЯ РЕЛІГІЇ

Географія релігій — один із підрозділів суспільної географії та релігієзнавства, який розглядає взаємодію «релігія — територія» у прямих (вплив релігії на територію) та зворотних (вплив місцевих умов на релігію) зв'язках. З початку 1990-х рр. як синонімічний використовується термін «сакральна географія». Головні її завдання такі:

— визначення територіальних аспектів еволюції різних релігій;
— вивчення релігійної належності населення певної території;
— аналіз стану релігійно-побутових відносин у різних країнах і регіонах світу;

— дослідження різноманіття релігійно-територіальних форм зосередженості членів окремо взятого суспільства.

Для вирішення своїх дослідницьких завдань географія релігії залучає відомості з історії релігії, загальної історії культури, інформацію від комплексних регіональних та країнознавчих досліджень.

Грунтується вона в основному на теоретико-методологічних настановах суспільної географії.

Як окремий напрям досліджень, географія релігії виникла наприкінці XVIII — початку XIX ст., хоча, зрозуміло, що сакральні географічні знання можна знайти в працях учених різних епох. Одним із значних її досягнень стала праця Фрідріха Ратцеля «Географія людини» (1882—1891), в якій детально розглядався вплив географічного середовища на культуру та релігію як невіддільний її чинник. У цей період у географії релігії переважав методологічний принцип географічного детермінізму — пояснення всіх фактів релігійної історії людства географічними умовами тієї території, де вони відбувалися. Зокрема вказувалося, що географічний чинник (острівне чи континентальне розташування, гірський чи рівнинний характер місцевості, суворий чи м'який клімат, наявність водоймищ, особливості рослинного і тваринного світу) впливає на появу релігій, їх розвиток, особливо на ранніх стадіях, обумовлює певні специфічні вірування й обряди у переважній більшості існуючих регіональних та етнічних релігій. Наприклад, було помічено, що всі три світові релігії з'явилися у порівняно вузькій смузі між 20—40° півн. широти східної півкулі, де природні умови найбільш придатні для людської життєдіяльності. У вітчизняній науці пояснювальні можливості принципу географічного детермінізму продемонстровані у низці історико-культурологічних праць відомого радянського історика, етнографа та географа Л. М. Гумільова (1912—1992).

У першій половині XX ст. під впливом бурхливого розвитку соціології відбулась докорінна зміна методологічних принципів географії релігії. У ній, по-перше, запанував географічний нігілізм, який заперечував істотне значення географічного чинника у розвитку релігії, по-друге, поширилася думка про необхідність більш уважного дослідження зворотного впливу релігії на географічне середовище.

Внаслідок методологічної кризи географії релігії у 60-ті рр. XX ст. у релігієзнавчій літературі з'явилися нові словосполучення «релігійно-екологічний підхід» та «екологія» релігії». Їхнє наступне роз'яснення належить шведському антропологу й історику релігій Оке Хульткранцу. На думку шведського дослідника, екологія релігії — це вивчення інтеграції релігії в навколишнє середовище й наслідків такої інтеграції.

Оке Хульткранц вказував, що існують два основних рівні інтеграції релігії в природне середовище. Первинному рівню відповіда-

ють вірування й обряди, тісно пов'язані з біологічним виживанням у певній екологічній ніші. Припустимо, у мисливських народів ілюстраціями первинного рівня інтеграції релігії у навколишнє середовище можуть слугувати вірування й обряди мисливського спрямування. На вторинному рівні має місце адаптація релігії до певного суспільного устрою, на специфіці якого вже позначилися особливості його географічного становища. Наприклад, розвинуті релігії з великою кількістю богів, як це загально визнано, можуть сформуватися тільки у досить розвинутому суспільстві зі складною ієрархічною соціальною структурою. Завдання екології релігії у цьому разі якраз полягає у тому, щоб з'ясувати вплив навколишнього середовища на формування цієї соціальної структури, разом із цим — опосередкований вплив навколишнього середовища на релігію.

У другій половині ХХ ст. у географії релігії запанувала змішана модель — рівноваги у взаємодії релігії й навколишнього середовища. Вважається, що на ранній, початковій стадії виникнення і формування релігії переважає вплив середовища на релігію. Саме природні умови території позначаються на специфіці її віровчення, культової практики і релігійної організації, відтак — на формах природокористування, способах господарювання, особливостях розселення, демографічних процесах. Таким чином, встановлюється рівновага між релігією і територією, яка на наступних стадіях існування релігії може бути порушена або змінами у природному середовищі, або змінами в соціально-економічному устрої, або змінами у самій релігії, або під тиском інших релігій.

В останні десятиліття географічно-екологічний підхід до вивчення релігії набув досить значного поширення. Зусилля науковців усього світу саме в цьому напрямку координуються Міжнародною робочою групою, чийм органом є серія «Географія релігій», що видається у Німеччині з 1985 р. Найбільшого поширення дослідження в царині географії релігії набули у Сполучених Штатах Америки і Німеччині. У Сполучених Штатах переважають емпіричні дослідження певних релігійних громад, особливо проблема їх співіснування у межах сучасного великого міста. У Німеччині більша увага приділяється класичній проблематиці: «релігія — середовище» у широкому контексті, а також вирішенню теоретичних і методологічних завдань, з якими зустрічається молода наукова дисципліна у своєму поступальному розвитку. В Україні географія релігії передусім зайняття визначенням релігійного районування країни — вичленовуванням основ-

них регіонів за релігійною ознакою (таких, зараз, нараховується чотири: Західний, Центральний, Східний і Південний) та встановленням їхніх релігійних особливостей.

Не в останню чергу успіх географії релігії пояснюється тим, що вона не претендує на роль альтернативи найпоширенішим підходам до вивчення релігії — історичному та феноменологічному, а доповнює їх, привертаючи увагу релігієзнавців до таких чинників, що досі залишалися поза межами релігієзнавчих досліджень.

2.6. ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ

Історія релігії — поруч із філософією релігії — перша релігієзнавча дисципліна, яка зародилася в межах філософського знання й досягла свого розквіту у XIX — на початку XX ст. Тоді вважалося, що **історія релігії** — базовий релігієзнавчий підрозділ, який займається вивченням виникнення релігійних уявлень, основних етапів, закономірностей еволюції релігії та основних релігійних явищ в історії людства.

Виникнення історії релігії стало наслідком, з одного боку, повсюдного бурхливого розвитку історичної науки (недарма XIX ст. назвали «віком істориків»), з другого боку — спробою усунути очевидні недоліки філософського дослідження релігієзнавчої проблематики, яке зводилося до побудови занадто загальних і занадто абстрактних теоретичних схем без урахування всього наявного фактичного матеріалу. Натомість історія релігії поставила собі за мету збирання, науковий аналіз різноманітних фактів стосовно релігійних вірувань, звичаїв, традиції, культової практики в усіх без винятку народів в усі історичні епохи з наступним їх узагальненням, порівнянням, періодизацією. Таким чином історія релігії претендувала на відтворення цілісного уявлення про процес релігійного розвитку людства від глибокої давнини й до теперішнього часу.

Протягом XIX — на початку XX ст. в історії релігії існувало кілька найпомітніших напрямів, які з різних теоретичних і методологічних позицій підходили до розв'язання згаданих вище завдань. Хоча сучасне релігієзнавство не поділяє переважної більшості висунутих у той час істориками релігії теоретичних побудов, зібраний і оприлюднений ними фактичний матеріал продовжує залишатися фактичною базою для релігієзнавчих студій і в наш час.

Порівняльно-історичний підхід в історії релігії було започатковано ще у XVIII ст. французькими просвітниками, зокрема Ф. Вольтером (1694—1778). Цей підхід живився численними етнографічними відомостями щодо специфічних релігійних вірувань і культів неєвропейських народів, а також археологічними і лінгвістичними даними про зниклі з лиця землі прадавні культури. Методологічну програму цього підходу найяскравіше визначив видатний англійський сходознавець і філолог М. Мюллер (1823—1900) у книзі «Релігія як предмет порівняльного вивчення». Він стверджував, що «той, хто знає одну релігію, не знає жодної», оскільки для того, щоб зрозуміти ту чи іншу релігію, треба виявити її найдавнішу форму та порівняти її з іншими відомими релігіями, визначаючи подібне та відмінне між ними. До всіх релігій під час порівняльного дослідження має бути однаково неупереджене ставлення. Кожну конкретну релігію слід розглядати в контексті її історії.

Свого часу в історії релігії досить поширеним був **еволюційний підхід**, який запанував в історії релігії під впливом праць Ч. Дарвіна. Одним із попередників цього підходу був великий німецький філософ Г. Гегель (1770—1831), який, розробляючи свою всеосяжну систему абсолютного ідеалізму, не міг не зачепити релігієзнавчу тематику. У своїх лекціях з філософії релігії мислитель намагався поєднати «генеральну лінію еволюції релігії» — природна релігія, релігія духовної індивідуальності та абсолютна релігія з конкретними, відомими в його час релігіями. Таким чином, Гегелю чи не вперше вдалося представити історію релігії як закономірний процес, вражаючу ілюстрацію основного положення його системи: усе дійсне розумне, усе розумне — дійсне.

Представники еволюційного підходу сподівалися шляхом узагальнення фактів з історії релігії визначити, по-перше, «мінімум релігії», тобто первинну й визначальну для її подальшого розвитку форму, по-друге, основні стадії еволюції релігії, які виходили б з цього «мінімуму». Одним із фундаторів еволюційного підходу був англійський вчений Едуард Тайлор. У своїй книзі «Первісна культура» він не тільки зібрав величезний матеріал, присвячений віруванням і обрядам відсталих народів, а й запропонував оригінальний дослідницький метод вивчення пережитків. Згідно з Е. Тайлором зразки первинних форм релігії можна відшукати і в культурі «цивілізованих народів», які зберігаються там у вигляді пережитків (подібно луку: мисливського знаряддя та грізної зброї у минулому, спортивного інвентаря й дитячої іграшки у теперішньому). Е. Тайлор вважав, що

всі наступні релігії походять від анімізму — віри в людську душу, здатну існувати окремо від тіла, і духів, що наповнюють собою навколишній світ.

Оригінальну схему релігійної еволюції людства запропонував англійський класик релігієзнавства Джеймс Фрезер у своїй праці «Золота гілка»: магія — релігія — наука. Магія — це дорелігійна стадія в історії людства, віра людини в саму себе, в свою здатність особливими (магічними прийомами) впливати на світ. Стадію релігії людство проходить тоді, коли втрачає віру в себе й приписує надприродні здібності богам чи духам. Нарешті, сучасною слід вважати стадію науки, яка впевнена у тому, що світом керують природні закони, знову-таки підвладні звичайному людському розумінню.

Цікавою виявилася *теорія преанімізму* (Р. Кодрінгтон, Р. Марретт). З точки зору прихильників цієї теорії, життя людини й існування світу огорнуте надприродною силою Мана. Усі природні явища й усі події в житті будь-якої людини, відповідно, можуть бути розглянуті як наслідок діяльності цієї сили. Відчуття присутності надприродної сили, зазначав Р. Марретт, є недвозначним. З одного боку, ця сила сприймається як позитивна — Мана, з другого — негативно, звідси бере свій початок система табу, система заборон і приписів, регулюючих взаємодію людини й Мана.

У типологічному підході, зазвичай, об'єднуються концепції різних філософів і релігієзнавців, які в своїх працях розглядали питання класифікації основних різновидів релігії. Звичайно, на цих типологізаціях значною мірою позначилася сфера наукових інтересів і уподобань їхніх авторів. Скажімо, М. Мюллер поділяв усі релігії за етногеографічним показником на релігії семітських, арійських і туранських народів. Сучасний західний філософ-неофрейдист і психолог Е. Фромм (1900—1992) виокремлював в історії релігії лише авторитарні та гуманістичні релігії. Марксистське релігієзнавство збагатило цю галузь гуманітарного знання класифікацією релігії за соціальною ознакою: релігії докласового (первісного) суспільства, релігії класового суспільства. Сучасні українські релігієзнавці ставлять питання про три історичних типи релігії: чуттєво-надчуттєвий (ранні первісні вірування, де природне й надприродне злите воедино, наприклад, фетишизм — віра у надприродні властивості матеріальних предметів); демоністичний — віра в духів, що заселяють навколишній світ, теїстичний (віра в богів).

Найсуттєвіша доробка класичних класифікацій релігії відбулася вже у ХХ ст. зусиллями представників феноменології релігії й

протестантської теології. Вона концентрувалася навколо трьох релігійних типів: «природних релігій», пророчих релігій одкровення й містичних релігій спасіння, про які вже йшлося у попередньому розділі.

З певними застереженнями до історичної типології можна віднести й богословські класифікації: язичництво й релігії одкровення; язичницькі й монотеїстичні релігії, засновані на вірі в єдиного Бога.

Зразком порівняно нової версії еволюції релігії протягом світової історії може бути теорія, розроблена американським соціологом Р. Белла. Він виділив п'ять головних етапів, кожен з яких відрізняється від попереднього ступенем диференціації священного, надприродного і мирського, природного та ступенем розвинутої посередницьких структур між ними — релігійних організацій і прошарку професійних служителів культу. Перший етап — «примітивна релігія», де природне не відокремлено від сакрального, тому об'єктами поклоніння можуть бути каміння, рослини, тварини, гори, річки, зірки, Сонце, Місяць тощо. Другий етап — це «архаїчна релігія», яка відзначається більшою диференціацією та систематизацією релігійної свідомості й культу (це проявляється, зокрема, у появі осіб, наділених функціями служителів культу). На третьому етапі, представленому «історичними релігіями» (їудаїзм, християнство, іслам), сфера природного і надприродного остаточно розрізняються. Відповідно формуються особливі посередницькі інституції між ними — священницька верства й ієрархізована релігійна організація. Наступний, четвертий етап — «ранньосучасна релігія», прикладом якої є один з трьох напрямів християнства — протестантизм, характеризується подальшою диференціацією релігійних організацій. Їхня множинність стає своєрідною передвісницею сучасного, тобто п'ятого етапу. Цей етап, на думку Р. Белла, відзначається релігійним плюралізмом. Релігійність, конкретні прояви релігії у свідомості і діяльності віруючих людей, дедалі більше індивідуалізує вибір релігійних символів і стає швидше добровільним актом.

У XX ст. склалися нові напрями, зовні пов'язані з фактологічною базою і методологічними принципами історії релігії. Проте запропоновані ними теоретичні побудови насправді заперечували історичний підхід до вивчення релігії. Це передусім *дифузійнізм* (Ф. Боас, Ф. Гребнер, Л. Фробеніус). Його прибічники обстоювали ідею, що культура (і релігія як її складовий елемент) не еволюціонує, а поширюється у вигляді концентричних кіл із кількох культурних центрів. *Структуралізм*, пов'язаний з ім'ям французького етногра-

фа, філолога і історика К. Леві-Строса, головне своє завдання визначив у тому, щоб на основі аналізу міфології, обрядів і ритуалів, традицій первісних народів виявити наявність якихось загальних безсвідомих структур, формальних моделей, притаманних усім народам, незалежно від рівня їх історичного розвитку, і певним чином типологізувати їх (подібно до періодичної таблиці хімічних елементів). Такі структури К. Леві-Строс вбачав у системі бінарних опозицій: верх—низ, лівий—правий, чоловічий—жіночий, живий—мертвий, добрий—злий. Нарешті, представники *універсалізму* (С. Радхакришнан та ін.) намагалися створити синтетичні концепції, якими б виявляли позитивні елементи в кожній релігії й об'єднували їх у «всесвітній релігії духу».

З часом історія релігії втратила свої позиції в релігієзнавстві, поступившись місцем іншим його галузям. Однак інтерес до історії релігії ніколи не згасав. Інша річ, що сучасних істориків релігії, які втратили надію створити об'єктивну періодизацію чи типологізацію релігії, придатну в усіх без винятку випадках, відтепер більше цікавить не історія релігії взагалі, а історія окремих проявів релігії (конфесійна історія, історія церков, деномінацій, сект, релігійних рухів і вчень). У вітчизняному релігієзнавстві велику увагу приділяють язичництву давніх слов'ян, особливостях християнства у Київській Русі, долі неправославних віросповідань в різні періоди української історії. Історія релігії продовжує постачати іншим галузям релігієзнавства, а також іншим гуманітарним дисциплінам (історії, археології, етнографії, культурології, мовознавству) вкрай важливу для них фактичну інформацію, у свою чергу, використовуючи теоретичні й методологічні досягнення названих наук для свого подальшого поступального руху.

2.7. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Незважаючи на те, що феноменологія релігії сформувалася дещо пізніше інших галузей релігієзнавства — на межі XIX—XX ст., тривалий час вона висувала претензії на роль провідного напрямку релігієзнавчих студій, який би зміг підпорядкувати собі все зростаючу кількість конкретних і не пов'язаних між собою досліджень. На появу феноменології релігії, безумовно, вплинула загальна ситуація в західній філософії — концентрація дослідницької уваги на людині в усьому різноманітті її проявів. Безпосередньою теоретико-методо-

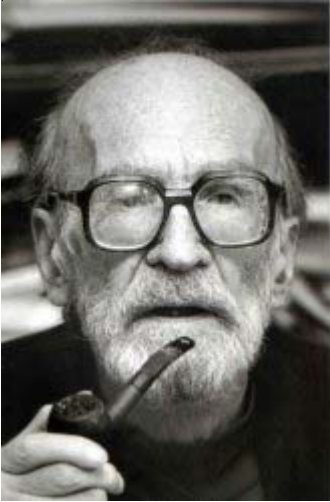
логічною основою феноменології релігії, яка позначилася навіть на самій назві цієї дисципліни, стала феноменологічна філософія німецького мислителя Е. Гуссерля.

Предметом **феноменології релігії** є вивчення «святого», як усього, що наділене надприродними властивостями, у всьому різноманітті його проявів (матеріальні речі, простір і час, числа, слова, дії, переживання людини тощо) у різних релігіях. На відміну від філософії релігії, феноменологія релігії принципово залишає відкритим питання про сутність релігійних явищ. Вона зосереджує свою увагу на описі та наступній систематизації релігійних феноменів з метою вияву і визначення різних типів релігії, осягнення структури, значення релігійних явищ. Якщо у перші десятиліття свого існування феноменологія релігії опікувалася виділенням загальних моментів історичного релігійного досвіду, то на сучасному етапі свого існування в ній переважають дослідження унікальних проявів святого.

Найхарактернішим методологічним принципом, який визначав неповторне обличчя цієї релігієзнавчої дисципліни, є *принцип емпатії*, тобто переживання релігійних феноменів з точки зору їхніх носіїв, а не з точки зору зовнішнього спостерігача. Як відзначав з цього приводу один із попередників феноменології релігії Натан Зедерблом (1866—1931), для того, щоб розуміти релігії африканських негрів треба навчитися мислити по-африканськи.

Вирішальне значення для становлення феноменології релігії мали твори Р. Отто (1869—1937), передусім книга з красномовною назвою «Святе». Р. Отто дійшов висновку, що в основі релігії лежить релігійне почуття. Це почуття є не природженою якістю, а скоріш здатністю, яка пробуджується в людині під час релігійних пошуків. Це релігійне почуття — почуття священного жаху втілюється в образ безтілесної примари. В історії релігії примари обертаються на героїв, демонів чи богів, навколо яких з часом виникає релігійний культ і релігійна організація.

У «Вступі до феноменології релігії» і «Феноменології релігії» Г. ван дер Леува (1840—1950) розглядалася проблема ставлення людини до святого. Учений погоджувався з тим, що людина спочатку відчуває до святого жах, але потім за допомогою релігії налагоджує певні стосунки зі святим, позначені її бажанням, з одного боку, захиститися від його проявів, а з другого — оволодіти його надприродною могутністю. Беручи ці мотиви за стрижневі, можна описати й класифікувати всі феномени релігійного життя, зорієнтуватися в них, по-

*Мірча Еліаде –
один з видатних
релігієзнавців ХХ ст.*

бачити і загальне, і особливе в кожному з них. Завдяки набуттю згаданими працями широкої популярності, в науковому обігу закріпився термін «феноменологія релігії», запропонований ще у 80-х рр. ХІХ ст. Шантепі де ля Сосеєм.

Найзначнішим представником феноменології релігії слід вважати американського вченого румунського походження *Мірчу Еліаде* (1907—1986), автора низки теоретичних і емпіричних праць з релігійної тематики.

Мірча Еліаде теж розділяв усе існуюче на священне і мирське. Священне і мирське протилежні одне одному, однак час від часу священне проявляє себе в об'єктах природи, людях, тваринах, рослинах, матеріальних речах, діях тощо. Подібні прояви священного отримали у М. Еліаде назву *ієрофаній*. На

думку М. Еліаде, феноменологія релігії на відміну від історії релігії, яка обмежується традиційним описом ієрофаній, має застосувати порівняльно-типологічний метод до їх вивчення, та виявити фундаментальні структури й найбільш усталені значення проявів священного. М. Еліаде вважав, що таких дійсно оригінальних зразків переживання людиною священного досить небагато. Відповідно, історія релігій демонструє нам лише обумовлену особливостями часу і місця свого виникнення безліч варіантів одного й того самого комплексу священних символів. Скажімо, християнський хрест можна вважати «новим» релігійним явищем лише у тому розумінні, що він у своєрідній формі виражає ідею світового дерева як першої в історії цілої людської культури наочного уособлення світу, мосту між небесним, земним і підземним царствами. Відбувається це через те, що релігійне почуття, за допомогою якого людина здатна переживати священне, глибоко укорінене у людській душі і виявляє себе у безпосередньому вигляді у первісних релігійних віруваннях і культурах. Вони-то й виступають у ролі своєрідних зразків, які відтворюються у значно видозміненому вигляді у пізніших формах релігійного життя. Отже, релігія створює ситуацію «вічного повернення» до витоків, втрачених із плином часу.

Класикою феноменології релігії вважаються праці німецького релігієзнавця Ф. Хайлера (1892—1967), присвячені типологізації різноманітних священних об'єктів в історії релігії.

Священним простором вважається або місцеперебування якого-небудь священного предмета, або певне обмежене місце (купа каміння, гора, печера, діброва тощо), які своєю відокремленістю із ландшафту й упорядкованістю нагадують лад, притаманний лише небесному на відміну від хаотичної невпорядкованості земного. Надалі священним ставало людське житло — штучно відвойована у хаосу територія, а також окремі приміщення у ньому: вогнище, поріг, двері, й особлива «домівка бога» — культова споруда.

Священний час встановлюється через протиставлення звичайного земного часу божественній вічності. Люди вірили, що саме у вічності розгорталася діяльність духів, героїв і предків, чії діяння утворили священну історію, саме там од віку перебувають боги. Тому священний час наповнений надприродною силою, яка допомагає йому протистояти змінам і руйнації. Священний час відповідає за структурою священному просторові: чотири сторони світу — чотири пори року. Виокремлення священного часу відбувається за допомогою системи табу — спеціальних приписів, котрі забороняють на певний проміжок часу будь-яку буденну діяльність й замінюють її діяльністю релігійно-культовою. Універсальних принципів визначення священного часу історія релігії налічує всього кілька: 1) за подіями священної історії: (наприклад, посту у місяць рамадан дотримуються на вшанування дарування мусульманам Корану); 2) за астрономічними явищами й природними циклами (свято Різдва Христового наближено до найкоротшого дня в році — дня зимового сонцестояння); 3) за господарським циклом (християнське свято Трійці збігається із початком збирання врожаю зернових у давній Палестині).

Священне число, згідно з однією думкою, являє собою першоелемент світу, згідно з іншою — загальну міру простору і часу, яка поєднує їх, отримуючи священну силу їх обох. Тому важко знайти число, яке б не мало надприродних властивостей: 1 — число Бога, містичний центр Всесвіту; 2 — число чоловічої та жіночої протилежності; 3 — символ божої повноти, 4 — уособлення простору і часу, 7 — число цілісності, 12 — символ космічного ладу, персоніфікованого у зодіакальних сузір'ях. Символіці чисел приділяли велику увагу багато релігій, зокрема іудаїзм, індуїзм, давньовавілонська й давньогрецька релігії.

Священна дія — мала на меті встановлення безпосереднього контакту зі священним. Проходила, найчастіше, у священному просторі й часі. Найпоширенішою формою такого контакту був релігійний культ. Вважалося, що священна дія містила в собі три етапи: 1) очищення; 2) споглядання; 3) єднання, обоження. *Очищення* проходило залежно від рівня розвитку релігії за допомогою вогню, води, крові, жестів, знімання чи одягання священного вбрання, утримання від сну, їжі (піст), статевого життя (аскеза), принесення реальних жертв чи жертв символічних (монаший постриг, обрізання), молитви, сповіді, моральних вчинків тощо. *Споглядання* відбувалося під час участі у колективних культових церемоніях, які відтворювали ідею «вічного повернення» у вигляді вшанування бога, що вмирав, а потім воскрес (містерії Осиріса у Давньому Єгипті), індивідуальній чи колективній медитативній практиці, дуже розповсюдженій в індуїзмі та буддизмі. Нарешті, *єднання* проходило у вигляді найрізноманітніших обрядів причастя: дотик до священного предмета, екстатичний ритуальний танок, помазання священним маслом, накладання рук (як у християнському таїнстві священства), реальне чи символічне вживання священної їжі або напоїв.

Священне слово супроводжувало священну дію: піснеспіви, промовляння магічних звуків (на кшталт індуїстського «АУМ»), імен Бога. Вважалося, що воно складає невіддільну частку божественної сутності, а тому, безперечно підсилить ефективність священнодійства.

Свята людина. Згідно з примітивними уявленнями будь-яка людина у певному (зазвичай священному) місці у певний (зазвичай священний) час може наповнитися священною силою, або придбати її надприродним — магічним — шляхом. Ускладнення структури суспільства і відповідно релігії призвело до виникнення ієрархії людської святості. Одні люди володіли святістю завдяки своєму соціальному становищу: голова родини й одночасно жрець родинного святилища, вождь або правитель — живий бог чи, в усякому разі, його посланець. Другі — жерці і священики за допомогою особливих обрядів отримували надприродну силу, що робило їх здатними виконувати посередницькі функції між богами і людьми. Треті — пророки — вважалися захопленими божим духом, покликаними оповіщати його волю. Четверті — містики — здобували шляхом тривалого фізичного і духовного самовдосконалення право вийти за межі звичайного земного світу, доторкнутися до скарбів божественного світу. П'яті — святі — відзначалися природною досконалістю, передусім стійкістю

віри, яку мали продемонструвати протягом земного життя як приклад, гідний наслідування простими смертними.

У 1970-ті рр. феноменологія релігій зазнала суворої критики з боку інших представників релігієзнавчих дисциплін та вступила у смугу кризи. Звинувачення, які висувалися на її адресу, можна згрупувати таким чином:

- феноменологія релігії, яка для кращого розуміння взаємопроникнення священного і мирського вимагає граничного наближення до світогляду віруючої людини, не здатна вивчати нерелігійність, невір'я, атеїзм;
- феноменологія релігії зловживає узагальненнями, які виглядають настільки абстрактними, що їх не можна зіставити з конкретними проявами багатьох релігій (що прояснюють, запитували критики феноменології релігії, паралелі у священному статусі вогню — вогонь як магічний засіб, елемент життя у первісних релігіях, вогонь як засіб очищення у Судний День, згідно з християнським Апокаліпсисом?).

Почалося критичне переосмислення базових понять і методологічних принципів цієї дисципліни. У той же час активізувалися пошуки нової феноменологічної теорії, які тривають і в наш час.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Існують два основні підходи до вивчення релігії: богословсько-теологічний і науково-філософський. Богословсько-теологічний підхід репрезентований теологією (богослов'ям), а науково-філософський — світським, академічним релігієзнавством як комплексною міждисциплінарною галуззю гуманітарного знання.

2. Теологічний (богословський) підхід у широкому розумінні розглядає релігію «зсередини» — як зустріч і постійне переживання людиною присутності Бога в житті людей і навколишньому світі.

3. Науково-філософський підхід вивчає релігію «ззовні» — як складову частину людської культури в її зв'язках і взаємодії з іншими компонентами культури. Предмет його досліджень — релігія у всій єдності її структури, функціональності, закономірності.

4. Релігієзнавство складається з таких основних розділів: філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, географія релігії, історія релігії, феноменологія релігії.

5. Кордони між релігієзнавчими дисциплінами з одного боку, і релігієзнавством та іншими галузями соціогуманітарного знання з другого боку, досить умовні. Один і той самий дослідник може бути і представником певної науки, і фахівцем у кількох релігієзнавчих дисциплінах одночасно.

ЗАПИТАННЯ:

1. У чому полягає різниця між теологічним (богословським) та світським підходами до вивчення феномена релігії?
2. У чому Ви бачите спільні риси між теологічним (богословським) та світським підходами.
3. З яких основних розділів складається релігієзнавство як комплексна, полідисциплінарна галузь гуманітарного знання?
4. Які нові розділи релігієзнавства з'явилися наприкінці ХХ ст.?
5. Які методи дослідження релігії застосовує академічне релігієзнавство?

ЗАВДАННЯ

Прочитайте два наведених нижче висловлювання. Вкажіть — яке з них є богословським, а яке — світським? Поясніть свій вибір.

«Поява ідеї Бога в людській свідомості і виникнення релігії обумовлене тим, що є Бог, який діє особливим чином на людину, і що людина здатна за певних умов сприймати ці дії Божі. Отже, на попереднє і загальне питання: «Як можлива релігія?» — відповідаємо: «Релігія є безпосереднє впізнання Божества і живого зв'язку з Ним, вона можлива завдяки релігійній обдарованості людини, існуванню релігійного органу, що сприймає Божество і Його вплив. Без такого органу був би, звичайно, неможливий той пишний і багатобарвний розвиток релігії і релігій, який ми спостерігаємо в історії людства, а також вся її своєрідність» (1).

«Релігія є священним предметом і в її найдосконалішій або найнедосконалішій формі вона заслуговує на найвищу повагу... Але справжня повага полягає не в тому, щоб оголосити дорогий для нас предмет недоступним для вільного і чесного дослідження: аж ніяк ні! Справжня повага до предмета, хоч би яким священним, дорогим для нас він був, виявляється в підході до нього з повною повагою; без страху і без упередження; безумовно, з ніжністю і любов'ю, але насамперед з неухильним і безкомпромісним прагненням до істини» (2).

РОЗДІЛ 3

ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

3.1. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРВІСНИХ ФОРМ РЕЛІГІЇ

Питання про те, які з відомих вірувань, обрядів і культів, що зародилися за кілька десятків тисяч років до н.е., слід вважати окремими, самостійними первісними формами релігії, ще не має загальноприйнятого рішення в релігієзнавчій літературі. Безумовною формою примітивних релігій визнається тільки тотемізм. Проблема полягає в тому, що у первісному суспільстві різноманітні вірування і культури співіснували і перепліталися в найвигадливіших комбінаціях.

Багато дослідників погоджується з тим, що переважній більшості первісних проявів релігії були притаманні такі особливості:

1. *Відсутність абстрактних уявлень про Бога* як безлику, керуючу природою і людьми силу, що знаходиться над світом. Замість цього давні люди поклонялися безпосередньо матеріальним предметам, природним явищам, тваринам і рослинам, що наділялися надприродними властивостями і якостями. Найчастіше надприродність первісних об'єктів релігійного шанування зводилася до поєднання двох головних ознак:

- до їхньої невидимості, невідчутності або невразливості для звичайних людей у звичайній ситуації, тобто до перебування «над» природним і людським світом;

• до можливості вирішальним чином втручатися в перебіг природних процесів (наприклад, викликати дощ або припиняти тривалу зливу) або в долю кожної окремо взятої людини.

2. *Змішання життя і культу*: у цьому зв'язку прийнято навіть говорити, що життя первісної людини було її богослужінням. Кожна її дія здійснювалася відповідно до освячених тисячолітньою традицією обрядів і правил, що було важливо для накопичення, збереження й передачі від одного покоління до іншого моральних приписів, правил поведінки, елементарних знань і навичок, необхідних для виживання в навколишньому світі.

3. *Родоплемінний, а не світовий характер релігійних культів*, коли кожне первісне плем'я мало свої власні релігійні культу: одні поклонялися ведмедю, інші вірили в чудодійну силу померлих предків тощо.

Як бачимо, найдавніші форми релігії помітно відрізнялися від сучасних нам релігійних проявів (у першу чергу світових релігій) за характером віровчення, культу й організації. Єдине, що об'єднує їх, — це наявність віри.

Появу первісних вірувань і культів учені пояснюють особливостями мислення перших людей, що сприймали навколишній світ як живу й одушевлену істоту з власними почуттями, емоціями й волею. (У цьому зв'язку, навіть виникла досить груба аналогія: давня людина мислила так, як сучасна перетравлює їжу, тобто не віддаючи собі ясного звіту в перебігу самого процесу). Первісне світосприйняття може здатися нам незвичним, але в ньому немає нічого дивного: для пояснення навколишнього середовища людина застосовувала єдино доступний їй розумінню, хоча, можливо, дещо нескромний критерій — саму себе.

3.2. ФЕТИШИЗМ

Фетишизм (португ. feitiço — річ для чаклунства; іноді етимологія цього слова зводиться до латин. fatum — доля) — *поклоніння матеріальним предметам найближчого оточення людини як наділеним надприродними властивостями*. Вперше прояви фетишизму були описані серед племен Західної Африки. Сам термін був уведений у науковий обіг наприкінці XVIII ст. французом Шарлем де Броссом і одержав поширення завдяки відомому французькому філософу-позитивісту початку XIX ст. Огюсту Конту.

Припущення про те, що фетишизм — це історично перша форма релігії, є радше теоретичним і умоглядним, ніж таким, що має під собою реальну фактичну основу. Уся справа у простоті фетишистських вірувань, елементарності супроводжуваних обрядів та переважно індивідуальному характері фетишизму.

Механізм утворення фетишів можна простежити на прикладі описаного в літературі поважного чорного джентльмена, який володів збіраною кількома поколіннями його родини колекцією фетишів у кількості 20 000 екземплярів, що складалася великою мірою з усякого мотлоху — горщика з червоною глиною, дерев'яного кілка, пір'я червоного папуги, людського волосся тощо. Взявши в руки камінь з куряче яйце, господар розповів його історію. Якось вранці він виходив з будинку у важливій справі, але переступивши через поріг, наступив на цей камінь і забив собі ногу. «Ага!» — подумав він, — «Ти тут», — і він узяв камінь, який тоді справді допоміг йому в його справах. Тобто поява фетишизму була наслідком не систематизованих поглядів на нібито надприродні сили, що приховані в кожному предметі, а наслідком неясної, часто випадкової асоціації. Хоча досить часто фетишами ставали ті з навколишніх предметів, що мали для людини життєво важливе значення. Приміром, спис, за допомогою якого мисливець добував більше дичини.

Фетишем міг бути як окремо взятий матеріальний предмет, так і частина більшого об'єкта шанування, наприклад, камінь зі священної гори, шматочок священного дерева, зображення шанованої тварини, який-небудь малюнок або навіть татування. Власні фетиші мали й окремі люди, і цілі племена, що відводили їм спеціальні будиночки. У таких випадках у спільних фетишів іноді з'являлася «спеціалізація»: один керував погодою, інший — полюванням, третій — воєнними діями або особистим життям людини тощо.

Поклоніння фетишу найчастіше полягало в догляді за ним як за звичайною людиною. Наприклад, у племінному африканському будиночку фетишів стояли стілець, на якому міг би сидіти фетиш, і матрац для його відпочинку — всі розміром з людську долоню (а також завжди була напоготові пляшка горілки). За відомостями, зібраними Ш. де Броссом, окремі особи на своїх обгороджених ділянках або біля дверей хатини залишають особливе місце для свого фетиша. Вони прикрашають його, як їм велить їхнє власне благочестя, й щотижня фарбують їх в різні кольори. Якщо африканцям потрібен дощ, вони ставлять біля фетиша порожні кухлі. Якщо вони воюють, вони кидають сюди списи й мечі, аби виблагати собі перемогу. Якщо вони

мають потребу в м'ясі чи рибі, вони кладуть сюди кістки. Якщо їм потрібен пальмовий сік, вони кидають до підніжжя фетиша маленький ніж, яким роблять надрізи в деревах...¹. Проте описані й численні випадки покарання фетишів: їх лають, б'ють, викидають, замінюючи іншими. У деяких народів Західної Африки навіть існував звичай, звертаючись до фетиша із проханням, вбивати в нього цвях, бо вважалося: фетиш, відчуваючи біль, швидше зробить те, що від нього вимагають.

Більш пізнім проявом фетишизму стала практика штучного виготовлення фетишів. Новий фетиш утворювався, як правило, через поєднання природних компонентів (кора, листя, коріння) з предметами, що традиційно вважалися чудотворними (шматочки священних дерев, равлики, нарости на деревах, пісок з місця злиття двох рік, хвіст і жало скорпіона тощо). Зрозуміло, що люди уявляли, буцімто механічне поєднання двох предметів, кожен з яких міг вважатися фетишем, призведе до багаторазового збільшення надприродних якостей шойно утвореного об'єкта поклоніння.

В умовах подальшого розвитку релігійних уявлень людства фетишистські вірування не тільки втрачали свої позиції, а й іноді отримували зовсім не очікуваний імпульс до вдосконалення. Зокрема, своєрідним кульмінаційним моментом фетишистських уявлень в Африці вважається виділення так званого «фетиша фетишів» — загальноновизнаної святині для великих об'єднань племен.

Водночас відбувалося злиття фетишизму з іншими віруваннями і культурами. В такому разі надприродними властивостями визначений предмет наділявся не сам по собі, а як матеріальне вмістилище нематеріального духу. В подібних ситуаціях найчастіше на об'єкт поклоніння перетворювалися фігурки, зображення, символічні знаки тварин — праотців людського роду або людських предків. Зі схожих міркувань поширився звичай зберігати кістки і черепи ворогів («...і вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, — окувавши череп його золотом, пили з нього», — повідомляє Повість минулих літ під 972 р.) або поклонятися муміям, як це робили давні єгиптяни.

У період європейської колонізації Африки саме фетишистська практика була чи не єдиною можливістю протидії європейським колонізаторам і місіонерам. Ця протидія набувала різноманітних форм — створювалися численні таємні товариства, що ставили на меті ви-

¹ Бросс Ш. де. О фетишизме.— М., 1973.— С. 23-24

нахід засобів, здатних протистояти «фетишам білих», у фетишистський обіг вводилися предмети, запозичені в європейців, у першу чергу, вогнепальна зброя, гроші, сірники, замки, порожні консервні бляшанки. Деякі з африканців навіть намагалися потай охрестити власні фетиші, щоб підсилити їхню могутність.

У більш пізніх формах релігії фетишизм зберігся у формі поклоніння *ідолам* — наділеним таємничою силою впливу матеріальним зображенням божеств з рисами людини або тварини. І зараз віра у фетиші залишається як пережиток — у формі віри в талісмани й амулети. Вважається, що *талісман* приносить щастя, а *амулет* охороняє від нещастя.

3.3. ТОТЕМІЗМ

Тотемізм (мовою індіанців північноамериканського племені оджибве — «його рід») — *комплекс обрядів і вірувань, пов'язаний з уявленням про надприродний зв'язок людини й окремих соціальних колективів із тваринами й рослинами*. Термін тотемізм з'явився в науковій мові на початку XVIII ст. і закріпився в науковому обігу на межі XIX — початку XX ст. у працях видатного англійського етнографа Джеймса Фрезера.

Цікаво, що на відміну від фетишизму сліди тотемних культур зафіксовані не тільки етнографічно, а й археологічно. Насамперед йдеться про окремі черепи печерних ведмедів або їхні скупчення, обкладені по колу камінням або зібрані у великі кам'яні скрині. Можна згадати про наскельні малюнки, зображені не там, де вони могли постати перед поглядом захопленого глядача, а в темних і затишних кутках печер або підземних галереях, важкодоступних навіть для нинішніх археологів. Зустрічалися також стилізовані скульптури звірів (бізонів чи ведмедів), довкола яких збереглися численні кругові сліди з характерним для ритмічних танцювальних рухів перенесенням центра ваги на п'яту.

Власне кажучи, існує до 50 різних теорій походження тотемізму, які якщо й вносять у цю проблему якусь ясність, то тільки у твердженні, що поява тотемізму прямо пов'язана з притаманним первісному мисленню особистим ставленням людини до природи. Тісний, виключно матеріальний зв'язок людської групи зі своєю територією, мисливськими угіддями, тваринами та рослинами давня людина розглядала за аналогією з узами кривного споріднення членів родо-

племінного колективу. Припустимо, у жарких країнах дерева були житлом людини, їхні плоди — її найважливішою їжею. Зрозуміло, що з самого початку в людини повинне було виникнути таке шанобливе ставлення до дерева — як до істоти, що давала їй дах, що годувала її й ховала від хижих звірів — яке дуже нагадувало ставлення до батьків і старших.

Ведмежий культ

Якщо питання про походження тотемізму поки залишається відкритим, то відомостей про комплекс тотемних вірувань і культів у сучасної науки багато. Ці відомості почерпнуті, головним чином, з життя аборигенів Австралії, яку часто називають «класичною країною тотемізму».

Наріжним каменем тотемізму є вірування в *тотемних «первопредків»*. Вважалося, що ніби та чи інша тварина є прабатьком того чи іншого первісного роду або племені. Тому в тотемі люди вбачали добрих і турботливих заступників і захисників своєї громади від голоду, холоду, хвороб, ворогів та інших нападів, намагалися прив'язати до них усі найважливіші події в житті. Відповідно до переконань корінних австралійців, міфічні тотемні первопредки жили в давноминулі часи на нинішній території племені. Передавши нащадкам основні навички господарської діяльності і територію, вони перейшли в інший

світ. Місце цього переходу і служило основним місцем відправлення тотемного культу.

Слід підкреслити, що обожнювалася не сама по собі тварина чи рослина. *Об'єктом ушанування в тотемізмі виступало радше безособове і безіменне колективне, суспільне начало.* Воно належало кожному з людей, і нікому окремо. А тотемна тварина (чи рослина) виступала його замісником чи заступником, якщо хочете, матеріальною оболонкою. Ось чому люди вважали тотем чимось на кшталт старшого брата або предка, з яким вони мали щось спільне.

Останнім кроком на шляху релігійної еволюції тотемізму стало уявлення про те, що родинні зв'язки людей і людських колективів із тваринами чи рослинами є насправді виявом їх загальної спорідненості із спільним родоначальником. Приміром, індіанці одного з племен Південної Америки вважали своїм тотемом дух хлібних злаків. Вони уявляли собі цей дух у вигляді старої жінки, котра все своє вічне життя проводить десь на півночі. Звідти вона шовесни надсилає своїх представників у вигляді перелітних водоплавних птахів, які уособлювали певні землеробські культури: дикі гуси — маїс, дикі качки — боби тощо.

Як і у випадку з фетишизмом, важко вичленувати універсальний принцип, згідно з яким люди обирали собі тотеми. Найчастіше тотеми передавалися в спадок. Тоді в племені зберігався переказ про те, що одна з жінок цього племені колись народила тотемну тварину або ж могутній вождь цього племені користувався надприродною допомогою тотема. Іноді тотем виникав просто з випадкового збігу обставин: описаний випадок перетворення кенгуру на тотем після того, як вагітна жінка побачила цю тварину в той момент, коли відчула рух дитини.

Вибір тотема в більшості випадків збігався з особливостями тваринного світу тієї місцевості, в якій жив первісний колектив. У пустельних або напівпустельних регіонах тотемами через брак кращого вважалися комахи, у прибережних — риби тощо. Рідше цей вибір пояснювався особливостями господарського укладу роду або племені: мисливські племена віддавали перевагу тотемам хижих тварин, інші — мирних трав'яних. Зустрічалися, втім, і більш спеціалізовані тотеми, коли всі чоловіки племені мали ім'я одного тотема, а жінки — іншого. Нарешті, тотемом могла стати не тільки ціла тварина, а й її частина. Звичайно ціла тварина вважалася першопредком великого племінного колективу, а окремі роди виводили своє походження до її частин, іменуючи себе «голова черепахи», «шлунок поросяти» тощо.

Спочатку тотемом вважалася тільки справжня тварина, птах, комаха або рослина. Потім вистачало його більш-менш реалістичного зображення, а в кінцевому підсумку люди задовольнялися будь-яким символом, словом або звуком, що позначав власний тотем.

Тотемний культ був спрямований на те, щоб одержати заступництво тотема. Наприклад, в Австралії кожна людина перед сном і при пробудженні вимовляла ім'я свого тотема, оскільки думала, що завдяки його надприродній підтримці з нею протягом дня нічого поганого не трапиться, навпаки, і в полюванні, і в інших справах її супроводжуватиме удача.

У самому тотемному культі передусім упадає в око *система тотемних табу* — заборон на вживання в їжу тотемної тварини або заподіяння їй будь-якої шкоди. У крайньому своєму прояві це призводило до того, що тотем доглядали, як домашню тварину, навіть якщо він був некорисним у господарському відношенні (гримуча змія). Цікаво, що траплялось й навпаки: вважалось, що тотемні тварини не повинні нападати на тих представників людського роду, з якими вони перебували в тотемному спорідненні. Якщо ж тварина, яка нічого не підозрювала, порушувала цю заборону, то жертву нападу (якщо вона залишилася живою) негайно виганяли з тотемного колективу як не приналежну до нього по крові. Тотемні табу були цілком зрозумілі людям і дотримувалися не менш суворо, ніж заборона на вбивство або заподіяння каліцтва людині. Але при цьому вони могли приховувати, можливо, й не повністю усвідомлений самими людьми раціональний господарський мотив: підтримка екологічної, харчової рівноваги в житті тотемного колективу.

Іншим різновидом тотемних табу можна вважати вимогу ритуального вживання тотема в їжу, що здійснювалось як правило, у певні святкові дні в супроводі великої кількості спеціальних обрядів. Зрозуміло, що поїдання тварини виконувало функцію прилучення до тієї надприродної сили, якою вона нібито володіла. Поряд з цим переслідувалася й інша мета: тварина, що забивається, спокушена зробленими їй почестями і поклонінням, не тільки не образиться на невдячного нащадка, а й виконає для нього яку-небудь важливу місію в іншому світі.

Тотемні табу надовго пережили сам тотемізм і збереглися в більш розвинутих релігіях, зокрема у формі певних заборон на вживання «нечистих» видів їжі. У цьому разі від страху перед убивством тварини як кривного родича залишилося тільки підтримуване релігійною традицією відчуття побоювання або відрази до неї.

Особливе місце належало *обряду т.зв. «розмноження тотема» і «множення їжі»*. За описами дослідників Спенсера і Гіллена, які довго жили серед аборигенів Австралії, виконувався цей обряд на початку сезону дощів. Після посушливого і голодного періоду шойно починався бурхливий ріст рослинного і тваринного життя. Племя, яке до цього розбивалося на дрібні групки, що бродили в пошуках їжі в межах племінної території, збиралося разом. У племені, чийм заступником вважався довгорогий жук, церемонія «розмноження тотема» починалася зі збору гнилих гілок, в яких жили тотемні комахи. Потім аборигени спускалися в тотемну печеру, де знаходилася велика брила кварциту, оточена камінням тієї ж породи, але менших розмірів, що уособлювали самку жука та її дітей. Поводир ударяв по брилі дерев'яним коритом, яке слугувало для збирання жуків, а інші учасники культу лупили її гілками, супроводжуючи свої дії виспівуванням гімнів, у яких самку жука закликали нести багато яєць. Після цього дія переносилася послідовно на кожний із дрібних камінчиків. Далі проводир церемонії брав один із дрібних камінчиків і вдаряв у живіт кожного учасника церемонії, промовляючи: «Нехай їстимеш ти багато їжі!». Обряд продовжувався в стійбищі, де відтворювалося перетворення личинки довгорогого жука на комаху. З цією метою споруджувався довгий курінь, що зображував оболонку кокона. У нього вповзали учасники церемонії і співали священні гімни, в яких оповідалося про різні стадії перетворення кокона на комаху. Вилушчування ж комахи в обряді передавалося тим, що учасники церемонії один за одним залишали курінь. Релігійний ритуал «розмноження тотема» завершувався трапезою, під час якої його учасники обряду «множення їжі» поїдали заборонені для них в інший час личинки довгорогого жука.

Сутність обряду «розмноження тотема» полягала в тому, що розмноження тотемного виду і тотемної групи людей визнавалося єдиним. Дух-тотем, що жив у центрі тотемного культу, повинен був увійти і в утробу жінки, і в утробу тварин, забезпечуючи водночас розростання тотемного роду і їжі для нього.

Досить характерними були для тотемізму і різноманітні *обряди уподібнення тотему*, що особливо широко застосовувалися при обрядженні померлих членів тотемного колективу: відповідне розфарбування тіла, вдягання шкіри тотемної тварини або пір'я птаха-тотема, зачіска «а ла тотем». Зустрічалися і більш екзотичні прийоми: вибивання або підпилювання верхніх зубів, щоб вони стали схожими

на ікла свого тотема. Повсюдну популярність мали ритуальні танці, в яких танцюристи наслідували рух тварин.

Слід відзначити, що тотемізм був не тільки релігійним віруванням, а й найважливішим соціальним інститутом у житті древніх людей. Таким чином, ми маємо справу з тією самою нерозчленованістю життя і культу, що була відзначена як одна з особливостей первісних форм релігії. За своєю суттю тотем уособлював колективне начало, що багаторазово перевершувало можливості окремо взятої людини, і в екстремальних умовах життя первісних людей складало основну умову їх суцільно біологічного виживання: народжувалися і вмирили члени роду або племені, але сила тотема залишалася незмінною.

Отже, у чому ж полягали соціальні функції тотема?

По-перше, тотемізм був необхідним для родинної ідентифікації кожної людини в часи, коли були відсутні сімейно-шлюбні стосунки в звичному для нас вигляді. Наприклад, в Австралії, європейці, які наприкінці XVIII — початку XIX ст. зіткнулися з первісними племенами, дуже дивувалися, коли на питання «Хто ти такий?» місцеві жителі відповідали «Я — кенгуру», «Я — личинка комара». У зв'язку з цим багатьом тотемним ритуалам і культурам був притаманний *езотеризм* — обмеженість кола їхніх учасників.

По-друге, він виконував економічні функції поділу території для господарської діяльності і кооперації людей для її використання.

По-третє, тотемізм регулював шлюбні стосунки всередині племені. Племя поділялося на кілька великих тотемних груп, між якими був заборонений шлюб. Проте була можливість брати шлюб з членами різних тотемних колективів усередині племені, чим забезпечувалося збереження й чистота племінного генофонду.

Однак не тільки тому, що тотемізм завжди був колективним віруванням, в той час як фетишизм — переважно індивідуальним, його слід вважати більш зрілою формою первісної релігії. Адже центральна фігура тотемізму «тотем» — одночасно і реально існуюча тварина, й абстрактне поняття для позначення фантастичної істоти — напівтваринного, напівлюдського походження, що живе в окремому світі і контактує із земним світом тільки у виняткових випадках.

Ідея причетності смертної людини до безсмертного тотему передувала пізнішим уявленням про безсмертну душу, як своєрідного «ядра» віровчення в розвиненіших релігійних формах.

Важливо й те, що практика зображення тотемних тварин зіграла не останню роль у розвитку світового мистецтва, оскільки людина вважала за потрібне створювати зображення свого тотема, щоб на-

близити його до себе. Такі зображення робилися не тільки на зовнішніх предметах, а й і на тілі самої людини (звідки бере початок мистецтво татуювання).

В умовах розпаду родового ладу первісності тотемні вірування зживають себе, переростаючи одночасно в антропоморфні культури природи, стихій, тварин, де цим об'єктам поклоніння надається вже людиноподібний вигляд. Пізніше елементи тотемізму ввійшли в усі релігії. Особливо відчутним є його вплив в індуїзмі, де багатьох тварин (наприклад, корову) вшановують як священних. Пережитки цієї первісної форми релігії можна побачити і в образах кентаврів із грецької олімпійської міфології.

3.4. АНІМІЗМ. ПЛЕМІННІ КУЛЬТИ

Анімізмом (від лат. *anima* — душа) називається віра в самостійне надприродне існування душі і духів як своєрідних двійників людей, тварин, рослин, предметів і природних явищ. Автором цього терміна був один з найвидатніших етнографів та істориків культури ХІХ ст. Едуард Тайлор (1832—1917), що присвятив анімізму велику частину своєї книги «Первісна культура» (1871). Невдовзі термін «анімізм» одержав такого поширення, що в релігійній статистиці багатьох країн з'явилася графа «анімістичні релігії», або «анімісти». Анімістами називали послідовників найдавніших релігійних вірувань і культів, які так і не прийняли жодну зі світових релігій.

Хоча сучасна наука не поділяє переконання Е. Тайлора в тому, що саме анімізм був вихідною формою всіх інших релігій, його дослідження, присвячені анімізму, й дотепер зберігають високий ступінь наукової актуальності.

Е. Тайлор був упевнений, що відправною точкою для анімізму послужили роздуми давньої людини над двома групами біологічних, тобто найживотрепетніших для неї питань: 1) що складає різницю між живим і мертвим тілом; і 2) що є причиною сну, екстазу і хвороби.

У результаті, як вважав Е. Тайлор, з'явилося поняття про особисту душу: «Душа є тонкий, нематеріальний людський образ, за своєю природою щось подібне до пари, повітря чи тіні. Вона становить причину життя і думки в тій істоті, яку вона одушевляє, незалежно й неподільно володіє особистою свідомістю і волею свого тілесного власника в минулому і теперішньому. Вона здатна залишати тіло і

швидко переноситися з місця на місце. Здебільшого невлотима і невидима, вона виявляє також фізичну силу і з'являється людям сплячим і несплячим, переважно як фантазм, як примара, відділена від тіла, але подібна до нього. Вона здатна входити в тіла інших людей, тварин і навіть речей, оволодівати ними й впливати на них»¹.

Людина, як правило, наділялася не однією, а кількома душами одночасно. Кожна з цих душ мала чітко визначені функції: одна відповідала за життєві, фізіологічні процеси в організмі, інша — за розумові операції, третя виступала носієм того, що прийнято називати особистістю людини. Тільки триєдність цих душ забезпечувала повноцінне людське існування.

Хоч як би то було, наука ХХ—ХХІ ст. ст. ще не знайшла задовільного пояснення тим відчуттям, які людина переживає на межі між життям і смертю і які дуже нагадують вірування різних народів про наявність людської душі і потойбічного життя: «Людина вмирає, і в той момент, коли її фізичні страждання досягають межі, вона чує, як лікар визнає її мертвою... Після цього вона раптово виявляє себе поза своїм фізичним тілом, але ще в безпосередньому фізичному оточенні, вона бачить своє власне тіло на відстані, як сторонній глядач... Вона зауважує, що має тіло, але зовсім іншої природи і зовсім з іншими властивостями, ніж те фізичне тіло, що вона залишила. До неї приходять душі інших людей, щоб зустріти її та допомогти. Вона бачить душі вже померлих родичів і друзів, і перед нею з'являється світла істота, від якої випромінюється така любов і щира теплота, якої людина ніколи не зустрічала. Ця істота без слів ставить людині запитання, що дозволяють їй оцінити своє життя, і проводить її через миттєві картини найважливіших подій її життя, що відбуваються перед її думкою в зворотному порядку. В якийсь момент вона виявляє, що наблизилася до якогось бар'єра або межі, котра являє, очевидно, поділ між земним і наступним життям... Незважаючи на своє небажання, вона, однак, якимось чином з'єднується зі своїм фізичним тілом і повертається до життя»².

Пізніше уявлення про людську душу стали переноситися на оточуючий людину світ. Спочатку люди уявляли, що людські душі можуть набувати вигляду птахів, іноді — тварин і рослин, або вселятися в тіла інших людей. В епоху конкретно-чуттєвого мислення уявлення про душевних нематеріальних двійників людини були ще занадто абстрактними і мали потребу в реальних наочних образах, які негай-

¹ *Тайлор* Э. Первобитная культура.— М., 1989.— С. 213.

² *Моуди* Р. Жизнь после смерти.— М., 1991.— С. 191.

но були виявлені у вигляді тварин і рослин, що також вважалися наділеними духовним началом. Стосовно людей потребувала зрозумілого і доступного пояснення подібність між батьками й дітьми, передача деяких характерних рис зовнішності людини у спадок.

На подібні перевтілення вважалися здатними передусім душі людей, що чимось виділялися при житті: найбільш спритні мисливці і воїни, вожді, старійшини, знахарі, ковалі. Розвиток цього вірування призвів до виникнення *віри в переселення душ*, з якою можна зустрітися в багатьох релігіях, особливо в індуїзмі, а потім — *учення про потойбічний світ і загробну віддачу*.

Оригінальним відгалуженням анімістичних вірувань можна вважати й *уявлення про непорочне зачаття*. Відповідно до нього поява на світ іншої людини пов'язувалася з потраплянням у жінку стороннього об'єкта (порошина, промінь світла), але аж ніяк з певним фізіологічним актом. Ця дивна для епохи сексуальної революції наївність спостерігалася, наприклад, відомим дослідником первісної культури і релігії Б. Малиновським у жителів Тробріанських островів неподалік від Нової Гвінеї.

Ще пізніше люди почали одухотворювати й неживі явища — каміння й гори, ріки й озера, сонце й зірки. Це було необхідним для давніх людей, по-перше, для того щоб пояснити собі причини всіх природних явищ у цілком прийнятний для себе спосіб, а по-друге — приписати духам усе добре й погане, що траплялося з ними протягом усього життя. Безпосередньою же причиною появи такого роду анімістичних поглядів могло бути й своєрідне тлумачення первісними людьми цілої низки акустичних і оптичних явищ: луни, шумів, тіней тощо. Вони уявлялися їм переконливим свідченням не тільки існування в людини самостійної душі, а й наявності подібних нетілесних двійників буквально в усьому на світі.

Це вже стадія *пізнього анімізму*, або *полідемонізму*, що безпосередньо передував появі віри в бога. Відгомонам цієї стадії в розвитку анімізму стали образи русалок, водяників, фей, гномів, німф у фольклорі.

В анімізмі не сформувався універсальний культ, але він став збірною назвою для великої кількості обрядово-культових практик. Розглянемо як приклад деякі настільки поширені й відомі анімістичні культури, що вони цілком можуть претендувати на статус самостійних форм первісної релігії.

Поховальний культ. Корені цього культу вбачають у похованнях 40-тисячолітньої давнини найближчих предків сучасної людини —

неандертальців. Найбільш відомі відкриття 1908 р. у печері Ле-Муст'є у Франції, де в неглибокій ямці був похований неандертальський юнак 16–18 років, поруч з яким лежали кам'яні знаряддя праці і шматки смаженого м'яса (що засвідчується наявністю перепалених кісток), а також знахідка в гроті Тешик-Таш (Узбекистан) фрагментів черепа і нижньої щелепи 8–9-літньої дитини, оточених рогами гірського козла.

Виникнення цього культу пов'язується з часів З. Фрейда з двома напівінстинктивними прагненнями людини — і позбутися померлого, і зберегти його біля себе. Співіснування цих суперечливих прагнень проглядається у певній плутанині, що супроводжує поховальні обряди й звичаї різних народів у більш пізні часи: то небіжчика ховали якнайближче до будинку, то влаштовували поховання в найнедоступніших місцях, то плакали за ним, то навпаки— висловлювали жалобні почуття сміхом і оплесками, носили як жалобний то чорний, то білий одяг.

Поховальний обряд давньої людини

Значно пізніше в межах поховального культу сформувався комплекс особливих анімістичних вірувань.

Первісним різновидом поховальних вірувань стала *віра в «живого мерця»*, що полягала в наділенні мертвого надприродними влас-

тивостями, в тому числі й здатністю до фізичного відродження. Як правило, до числа кандидатів у «живі мерці» зараховувалися недруги або вороги, люди, що вмерли передчасно внаслідок нещасних випадків, чаклуни і ворожбити. Вважалося, що після смерті вони здатні всіляко шкодити людям, викликати стихійні лиха. Через це здавна застосовувалися спеціальні поховальні обряди для потенційних «живих мерців», їх ховали окремо від інших. Запобіжним засобом при похованні майбутнього «живого мерця» було заподіяння каліцтва померлому. Чого тільки не робили з ним — зв'язували, забивали шипи в п'яти, ламали хребет, відрубували кисті рук і ступні ніг, виколювали очі, спалювали тіло, навіть з'їдали його. І все це відбувалося не через нецивілізованість, а з наївної віри в те, що каліцтво тіла призведе до аналогічного ушкодження його двійника — душі. По суті, відповідно до подібних міркувань, що у той час виглядали архаїчними пережитками, потрібно було увігнати осиковий кіл вампіру просто в серце (до речі, існує чимало археологічних підтверджень цього звичаю, у тому числі й у нашій країні).

Серед інших поховальних вірувань найбільше значення для подальшої еволюції релігії мали:

- віра в безсмертя душі померлого, котра після смерті тіла здатна залишати свою тілесну оболонку і вести цілком самостійне існування;

- віра в потойбічний світ і загробну віддачу.

Усупереч конкретно-чуттєвому характеру мислення людей примітивного суспільства, їхні *уявлення про «той світ»* не відрізнялися конкретністю: душі могли залишатися на землі серед людей; знайти собі на землі якесь дуже віддалене місце на заході, на шляху до якого потрібно здолати безліч перешкод; влаштуватися на постійному місці проживання під землею, на небі і навіть вище (Місяць, Сонце, зірки).

При всьому цьому у віруваннях різних народностей про потойбічний світ незмінно повторювався загальний мотив: загробне життя вважалося простим продовженням звичайного земного життя. І в іншому світі людина займалася звичними для себе справами (звичайно, з поправкою на культурні відмінності: північноамериканський алгонкін полював на оленя, камчадал їздив на санях, африканський зулус розводив корів), спілкувалася з родичами і друзями ще з минулого життя, користувалася звичайними предметами, навіть мала власну родину. У цілому картина іншого життя відрізнялася від картини життя в поцейбічному світі хіба що невеликими ознаками ідеалізації: поранення, каліцтва, хвороби тіла могли зникнути, звірів, риби зав-

жди було більш ніж досить, погода завжди була на подив хорошою, у розпорядженні душ мався чималий вибір розваг (танці, музика, спів).

Давні вірили — все, що приносить багатство і пошану в земному житті, принесе те ж саме й у житті потойбічному. Іншими словами, посмертна доля людини практично ніяк не ставилася в залежність від міри праведності або гріховності її земного шляху.

Поява різноманітних *поховальних ритуалів* також пояснюється спочатку ширим проявом почуттів. Мовляв, спочатку люди, не керуючись ніякими виразними переконаннями, у пориві афекту кидали на труп померлого або на поховальне багаття різні речі й їжу; потім, коли ці дії були освячені традицією, вони стали повторюватися згідно з ритуалом, а з часом люди почали поступово осмислювати ці свої дії в дусі релігійних уявлень: мовляв, померлий вимагає свої речі, він, як і живий, має потребу в їжі й питті та небайдужий до зовнішніх проявів уболівань по ньому. Внаслідок цього вже в архаїчному суспільстві виникають усі ті поховальні обряди, що потім відтворюватимуться (хоча, зрозуміло, значно видозміненими) й у вищих формах релігії:

1. Принесення супровідних дарів і жертв, у тому числі людських.

2. Запалювання надмогильних вогнів (вічний вогонь, свічки). Цей обряд пояснювався одночасно потребою провести очисну церемонію, побажати померлому якнайшвидшого відродження й на додаток наділити річчю, незамінною для господарського побуту в майбутньому житті.

3. Проведення поховальних частувань, ігор і військових змагань — тризн; такого роду поховальні обряди могли мати і непряме призначення. Оскільки на них витрачалася значна частина майна померлого, в такий спосіб винагороджувалася праця учасників поховальних церемоній (вони ж будівельники поховальних споруд), а також в умовах рівності членів первісних колективів, відновлювалася соціальна справедливість, ставився заслін передачі та нагромадженню не заробленого особистими зусиллями багатства.

4. Дотримання посмертної жалоби і заборон (носіння одягу особливого виду і кольору, роздирання одягу, відрізання волосся, заповідання собі поранень, гучні голосіння і вихвалання небіжчика, пости, заборона на повторний шлюб протягом певного проміжку часу).

Останній вид поховальних обрядів також пояснювався доволі просто. Небіжчик, думали древні, насправді все бачить і чує, живе повноцінним життям, а тому потребує, крім усього іншого, спілкування з близькими йому людьми.

Культ предків. Цей культ по праву вважається одним з найбільш давніх в історії людства — деякі дослідники пов'язують з ним жіночі зображення пізньопалеолітичної епохи (15—12 тис. років до н.е.), знайдені в сотнях різних місць від Франції до Сибіру. Вважається, що вони уособлюють «володарку вогнища», покровительку і праматір цілого родового (матріархального) колективу. Швидше за все, саме з цього образу сформувалося уявлення про Матір-Землю як одне з найперших і пізніше найшанованіших божеств.

Подальше формування культу предків пов'язане вже з патріархальними землеробськими суспільствами.

Культ предків ґрунтувався на вірі в те, що померлі предки допомагають своїм живим родичам у земному світі (охороняють території, худобу, посіви, самих людей від земних ворогів і злочинних задумів злих сил, впливають на погоду з метою зробити її більш сприятливою для майбутнього врожаю, підвищують родючість землі), а натомість вимагають здійснення для них постійних *обрядів задоволення* у вигляді регулярних принесень жертвовної їжі й пиття.

На ранніх стадіях культу предків найбільшою повагою користувалися шойно померлі. Запорукою авторитету таких предків були їхні видатні особисті якості, про які ще не встигли забути вдячні нащадки. Відгомонам подібних уявлень можна вважати й народні поминальні обряди, що найчастіше відбуваються одразу після смерті людини. Такий близький предок вважався зобов'язаним виконувати побажання, більше того — вимоги своїх нащадків, що мали у своєму розпорядженні дієвий (на їх власний, звичайно, погляд) арсенал магічних засобів надприродного впливу на все, з чим вони стикаються.

Тоді ж набув поширення звичай ритуального вбивства найстарших членів кривно-родового колективу. Він поширювався не тільки на старих, немічних і некорисних у господарстві, а й на людей у повному розквіті сил. Відбувалося це тому, що люди, тривалість життя яких помітно перевищувала середню на той час (30 років), уже не вписувалися в гармонічну картину навколишнього світу. Вони ставали в очах оточуючих проміжною ланкою між різними генераціями роду — тими, котрі живуть зараз, і тими, котрі вже припинили земне існування. У принципі їхня смерть мала добровільний характер, оскільки старі відчували свою непотрібність родичам. Але обставлялася вона як релігійний ритуал надзвичайного жертвопринесення, що мав місце в найбільш скрутні для кривно-родової громади часи — епідемій, посухи, невдалих воєн. З подальшим розвитком суспіль-

ства подібний звичай перетворювався на пережиток, тому що старійшини отримували велике значення як носії безцінного для колективу життєвого досвіду.

Згодом ушановування було поступово перенесене на більш віддалених предків — мовляв, чим далі відстоїть предок від живих, тим менше він підданий магічним маніпуляціям і, отже, тим могутніший. Насправді такого предка пам'ятали вже невиразно, що створювало сприятливі умови для людської уяви, яка наділяла його надприродними якостями. Цим предкам уже не можна було наказувати, їх не можна було кривдити або залякувати, їх можна було тільки покірно просити, супроводжуючи прохання щедрими дарами.

Виділення серед загального числа померлих привілейованої групи «предків» було закономірним підсумком перевороту в соціальних стосунках докласового суспільства у вигляді появи серед формально рівноправних членів кривно-родового колективу купки родових старійшин, які зосередили у своїх руках розпорядницькі функції в цьому суспільстві. Їх поважали за життя, а тепер починали вшановувати після смерті.

Коли процеси перетворення архаїчного суспільства на ранньокласове і формування інститутів держави ще більше поглибилися, тоді предки отримали виняткове значення для освячення влади правителя. Саме походження від богів або героїв, чиїм подвигам присвячувалися численні міфи, санкціонувало (легітимізувало) перевагу однієї людини над іншою. У багатьох ранніх суспільствах саме предки правителя вважалися дійсними керівниками. Вони начебто стежили за дотриманням законів, звичаїв і заборон, регулярним і правильним виконанням обрядів і ритуалів, а в разі потреби карали винних: насилали хвороби на людей і худобу, затримували дощі і викликали природні катаклізми. Волю предків уособлювали, звичайно, голови великих родин з кількох поколінь родичів. Їх розглядали як осіб, наближених до потойбічних сил, їм підкорялися як надприродним силам.

На перший погляд, зрозуміло, що образ шанованого предка виникає на ґрунті уявлень про безсмертя людської душі та життя після смерті. Але він містить у собі і кілька інших релігійних нашарувань. Крім анімістичної ідеї душі, у ньому легко побачити відгомони віри в «тотемних предків». Кожна з цих складових залишає свій слід у складному образі: ідея душі померлого предка підтримує людиноподібність, індивідуальну визначеність шанованого предка, ідея тотемного предка, навпаки, додає даному образу відтінок віддаленості.

У міру оформлення в суспільній свідомості стійкої ідеї бога, «духи предків» поступово втрачали своє провідне становище і перетворювалися на слуг, посланців верховних духів і божеств. Найбільш консервативними елементами культу предків, що збереглися в практично незмінному вигляді і на вищих етапах релігійної еволюції, залишалися родові (сімейні) святилища, вівтарі і вшанування різноманітних сімейних реліквій і святинь.

Важливим релігійним культом первісності вважалися також **обряди ініціації**, тобто «посвячення в доросле життя», в основі яких лежала, що правда, у зародковому вигляді, ідея переселення душі, прижиттєвого вмирання і воскресіння в іншому вигляді. Особливостями цих обрядів можна вважати: 1) обов'язковість для визначеного віку; 2) наявність фізичних і моральних іспитів; 3) ізоляцію на час ініціації; 4) посвячення в звичаї, вірування й моральні закони племені¹ (див. текст 3.1).

Підсумовуючи розгляд анімізму, відзначимо таке. Поява анімістичних поглядів стала значним кроком уперед на шляху розвитку релігії. Анімістичні погляди виявилися першою спробою людини роздвоїти світ, що його вона дотепер сприймала почуттями як нерозривну єдність природного і надприродного.

3.5. МАГІЯ. ТАБУ

Магія (грецьк. μαγεία — чаклунство) — комплекс ритуальних обрядів і дій, які, згідно з переконанням їхніх виконавців, можуть спричинити надприродний вплив на навколишній світ із певною практичною метою. Відразу слід вказати на спірні моменти, що дотепер зберігаються в оцінці цього явища. Вони стосуються, з одного боку, питання про походження магії, а з другого боку — питання про її сутність і співвідношення з релігією.

Відповідно до *теорії походження магії за «асоціацією ідей» Джеймса Фрезера*, висунутої ним у книзі «Золота гілка» (1923), магичне мислення ґрунтується на двох законах, притаманних первісному світогляду з його конкретно-почуттєвим ставленням до природи й світу в цілому — як живій істоті з людськими почуттями і думками. Це:

¹ Див. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие // Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1990.— С. 209-210.

1) «Закон подібності» — подібне робить подібне, або наслідок подібний до своєї причини. З першого закону, вважав Дж. Фрезер, маг робить висновок, що він може здійснювати будь-яку бажану дію шляхом простого наслідування їй: імітуючи грім і блискавку, можна викликати дощ.

2) «Закон зараження» — речі, що зіткнулися одна з одною, продовжують взаємодіяти на відстані й після припинення прямого контакту. На підставі другого принципу, за твердженням Дж. Фрезера, маг упевнюється, що все те, що він робить із предметом, вплине й на особу, котра контактувала з цим предметом: маніпулюючи з обрізками нігтів або волоссям людини, можна впливати й на її свідомість.

При цьому Дж. Фрезер був переконаний, що магія й релігія не-сумісні одна з одною принаймні за трьома причинами:

1. В основі магії, так само як і сучасної науки лежить лише віра в однаковість природних явищ, що підкоряються механічним законам. Релігія ж припускає надприродне порушення природного порядку речей і процесів.

2. Релігія ґрунтується на вірі в явища, наділені свідомістю й особистістю, а магія оперує бездушними речами або безликими силами.

3. Релігія — просить, магія — змушує.

У результаті в своєму фундаментальному дослідженні «магії і релігії» Дж. Фрезер дійшов до такого висновку: «поступальний рух людської думки, наскільки ми здатні скласти собі уявлення про нього, йшов від магії через релігію до науки»¹.

Інша відома теорія походження магії належить англійському етнографу Броніславу Малиновському (1884–1942). Вона відома як *психологічна теорія походження магії*. Під дією сильного емоційного переживання людина формує яскравий образ бажаної мети, що відтепер скеровує всі усвідомлені й неусвідомлені дії, вважав Б. Малиновський. Так, «закоханий, що жагуче прагне недоступної або неприхильної до нього красуні, бачить її в своїй уяві, волає до неї, благає та вимагає її прихильності, відчуваючи себе її обранцем, притискає її до своїх грудей у своїх мріях». У цьому випадку заступна діяльність для людини має всю цінність реальної дії, що здійснилася б, якщо б не виникли нездоланні перешкоди. Коли настає розрядка і людина знову знаходить душевний спокій, їй починає здаватися, що цей спокій став результатом її уявних зусиль. Сильне емоційне переживання залишає після себе глибоке переконання в своїй реальності, у

¹ Фрэйзер Дж. Золотая ветвь.— М., 2003.— С. 744.

тому, що досягнення бажаної мети здійснилося завдяки якійсь таємничій силі, яка відкрилася людині. «Виникає впевненість у тім, — підсумовував Б. Малиновський, — що ця сила... приходиться до неї звідкись ззовні, і первісна людина ... думає, начебто саме її спонтанні дії і внутрішня віра в їхню ефективність стали причиною розкриття цих зовнішніх і, безперечно, безособових джерел сили»¹. У будь-якій подібній ситуації, яку людина була нездатна змінити, їй лишалося тільки імітувати бажаний результат, щоб досягти його хоча б уявно.

Діяльнису теорію походження магії сформулював акад. С.О. Токарев. Відповідно до цієї теорії магія виникає в результаті перекручування повсякденної практичної діяльності людей. У цьому процесі С.О. Токарев виділяв три стадії:

1. Безпосередня стихійно-доцільна дія.

2. Та ж дія, але осмислена як дія магичної сили, тобто пов'язана з ідеєю надприродного; зовні це часто виявляється в тому, що до дії додається обов'язкове заклинання. Відбувається це тоді, коли людина не впевнена в результатах своєї раціональної діяльності або ця діяльність стає для неї недоступною (поява шаманів).

3. Виникле уявлення про магичну силу починає впливати на людину, розумна дія стає магичним обрядом. Приміром, меланезійські лікарі, що вміли робити трепанацію черепа, часто робили її не за медичними показниками, а як захід профілактичної магії².

Відомі інші численні спроби розрізнити магію та релігію:

1) релігія (релігійний культ) вимагає висококваліфікованих виконавців-жертв, тоді як магичний обряд може виконувати кожен без ґрунтовної богословської та богослужбової підготовки;

2) виконання певних релігійних дій тяжіє до священного простору, оформленого у вигляді храмової споруди, особливих культових засобів, денного світла та публічності проведення, тоді як виконання магичних обрядів тяжіє до втаємниченості;

3) релігійно-культовий канон завжди заздалегідь визначений, у той час як розпорядок магичного обряду, як правило, зумовлений на-самперед доцільністю задля досягнення певної мети;

4) релігія неможлива поза об'єднанням віруючих, для магії цілком вистачає одної особи. Нарешті, релігія завжди пов'язана із віровченням, загальним систематичним знанням про світ — природ-

¹ Малиновский Б. Магия и религия // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии.— М., 1996.— С. 519- 520.

² Токарев С. А. Сущность и происхождение магии // Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1990. — С. 501—506.

ний і надприродний, магія ж спрямована на досягнення певної практичної мети в цьому, а не в потойбічному житті.

Через те, що все різноманіття магічних обрядів і заходів, які виникли в незапам'ятні часи і почасти збереглися у численних пережитках аж до наших днів, не можна підвести під єдиний знаменник, потрібно здійснити класифікацію магії.

За типами впливу на предмет виділяються:

- **контактна магія**, заснована на ідеї безпосереднього перенесення магічної сили на об'єкт шляхом прямого контакту з ним або з його частиною (наприклад, клаптиком одягу чи пасмом волосся). При цьому характер самого впливу може відрізнятися — носіння амулетів, дотик руки, прийняття зілля;

- **імітативна магія**, коли впливу піддається копія або замітник об'єкта.

Контактний та імітативний типи магії поєднують у поняття **агресивної магії**, або **магії безпосередньої дії**. З нею сусідить так звана **«профілактична магія»**, в якій виділяють ще два типи:

- **магія, що відганяє**, суть якої полягає в прагненні відігнати, відлякати ворожі сили, не допустити їхнього наближення або сховатися від них (для чого, крім носіння оберегів, використовується створення шумів, укривання себе одягом тощо);

- **очишувальна магія**, заснована на використанні таких усім добре відомих засобів, як обмивання, окурювання, кровопускання тощо.

За призначенням магія поділяється на 6 видів: шкідлива, лікувальна, військова, любовна, метеорологічна (магія погоди) і виробнича. Така видова класифікація є далеко не повною, оскільки в будь-якому виді магії можна виділити безліч підвидів. Так, виробничу магію можна розділити на мисливську, рибальську, будівельну, землеробську, гончарну, ковальську, навчальну й спортивну.

Іноді також говорять про **«чорну»**, шкідливу, і **«білу»** магію, спрямовану на принесення користі в результаті здійснення магічного обряду.

Зрозуміло, що в одному обряді, наприклад, лікувальної магії, можуть застосуватись різні засоби як контактної, так й імітативної магії. І все ж таки в кожному виді магії можна виділити один-два переважаючих типи магічної дії і навіть конкретних обрядів.

Шкідлива магія полягала у використанні різних обрядів, що ставили за мету надприродним способом заподіяти шкоду окремій особі або особам. Серед народів Південної півкулі в арсеналі шкідливої магії домінували імітативні прийоми, найпростіший з яких — на-

цілити на ворога шпичку або кістку, у Північному — контактні: «порча (причина)» через їжу, напої, одяг тощо. Важливим засобом шкідливої магії вважалося й сміття, якщо його таємно закидали на чуже подвір'я.

Одним із стійких забобонів, пов'язаних зі шкідливою магією, є віра в «лихе око», або «вроки». Цією магичною властивістю наділялися й окремі тварини (змія, лев, кішка, собака та ін.), і люди, зазвичай косооки, із глибокими чорними очима, з нахмуреними або зрослими бровами. Дотепер існують повір'я, що від лихого ока занедужують люди й тварини, зброя мисливця від «вроків» утрачає бойові якості, корови й кози перестають доїтися тощо. За поширеним переконанням, «вроки» особливо дієві при пологах і на весіллях, щоб уникнути цього наречені в багатьох народів як невіддільну частину весільного вбрання носять фату.

Військова магія тісно стикалася зі шкідливою за своїми цілями й завданнями. Різниця між ними полягала в тому, що шкідлива магія, як правило, була таємною й однобічною, військова — зазвичай публічною і мала на меті необхідність подолати активний опір жертви. Джерелом військової магії служили, імовірно, і рефлекторні дії, викликані спогадом про заподіяну образу. Прийоми військової магії запозичені як із профілактичної (носіння амулетів, замовляння зброї), так і з агресивної магії — військові танці, що мали, крім іншого, практичний зміст тренування і розминки перед реальним боєм.

Любовна магія мала подвійну спрямованість: або викликати потяг, або, навпаки, знищити його. Ця подвійна спрямованість любовної магії добре передається народними поняттями «причарувати» і «відчарувати», або «присушити» і «відсушити». У любовній магії переважали контактні прийоми, що мали на меті перенесення на об'єкт магичних чарів шляхом безпосереднього з ним зіткнення. В основі всіх цих прийомів (прикраси, натирання) лежали напівінстинктивні і цілком інстинктивні акти залицяння, відомі навіть у багатьох тварин. Тому любовну магію можна вважати чи не найдревнішим видом чаклунства. Її поява пов'язана з тим, що саме в цій сфері було особливо багато незрозумілого для людини, її почуття виявлялися як в жодній іншій сфері сильними, а воля — марною.

Лікувальна магія відрізнялася від інших видів магії винятковою різноманітністю використовуваних обрядів. Неважко здогадатися, що складає її витоки — вона сягає своїм корінням в елементи народної медицини. Межу між медициною і магією провести доволі складно: натирання хворого бджолиним воском практикувалося для відляку-

вання духів лісу, хоча насправді було добрим зігрівальним засобом. Пропонується розмежування такого роду: ті засоби, що у свідомості самого пацієнта і оточуючих сприймаються як природні — медичні, вони загальнодоступні і можуть бути використані для самолікування; магічні ж зілля в очах людей звичайно належить до монополії професіоналів-знахарів. Не менш часто, ніж контактні (прийом ліків усередину, обтирання, пов'язки і компреси), використовувалися й профілактичні обряди: парова лазня, блювотні й проносні засоби, кровопускання, окурювання, не говорячи вже про амулети, охоронні кола і зв'язки часнику.

Промислова магія — її походження зводиться до раціональної господарської діяльності давніх людей. Вони рано відчули дієву силу маскування, перевдягання, підманювання тварин через наслідування їхнім голосам. Але через свою технологічну недосконалість вони вкрай залежали від природних сюрпризів у забезпеченні себе їжею та сировиною, тому намагалися компенсувати її застосуванням надприродних магічних засобів. Так, за спостереженнями Б. Малиновського, у народів Океанії склалася особлива система магічних обрядів ловлення акул, але практично були відсутні інші форми рибальської магії. Найдавніші форми промислової магії зафіксовані в наскельних малюнках: ритуальне наслідування мисливських дій та імітація ураження дичини мисливською зброєю.

Більш пізнім проявом промислової магії можна вважати відомі багатьом, навіть цивілізованим народам обряди *аграрного культу*, що відрізнялися двома примітними особливостями.

- Першою особливістю аграрної магії в багатьох народів світу були систематичні людські жертвопринесення. Давні люди, очевидно, вважали врожай подякою духів за жертви, тому намагалися зробити свої дари більш дорогими і коштовними. А що може бути дорожче за людське життя?

- Друга особливість аграрної магії стосувалася сильного еротичного елемента, властивого багатьом її обрядам. Давнім людям родючість землі і таїнство зародження нового життя здавалися явищами одноплановими, тому імітація або реальні дії сексуального плану повинні були викликати відповідну реакцію землі — її підвищену родючість.

Метеорологічна магія цікава для нас тим, що це — єдиний вид магії, об'єкт якої насправді ніяк не може залежати від людської волі та дій. Однак не можна сказати, що вона цілком є продуктом людської фантазії. Магію погоди можна звести до промислових культів:

людина, що вже привчила себе до наслідування тварин, потім переносила це наслідування на явища неживої природи, наприклад, щоб викликати дощ, треба було зросити землю. Особливістю метеорологічної магії є її «професійний характер», оскільки найпоширеніші її прийоми: імітативне наслання погоди і також імітативне віднадження негоди, за етнографічними даними, були у веденні спеціальних чаклунів.

Ці та інші магичні обряди пронизували всі форми первісних вірувань як складовий елемент культу. Отже, певним чином первісну магію слід вважати основою для подальшого становлення релігійного культу. Культурні дії мали цілком земні, безрелігійні першопричини, були укорінені в повсякденному житті людини. Надалі природні практичні дії почали в очах оточуючих набувати магичного надприродного вигляду, передаючись від одного покоління до іншого в освячених традицією деталізованих, ритуальних формах, зрештою обертались на релігійно-культурний канон:

- *Молитва* виникає як продовження людського спілкування: людина звертається до Бога, подібно до того, як вона звертається до іншої людини.

- *Релігійні пости*, можливо, походять від того тривалого утримання від їжі, яке було звичайним станом у житті первісної людини і яке супроводжувалось особливими видіннями.

- *Очищення* мало за мету «бути поставленим поза досяжністю, захищеним» від підступу надприродних сил. Для відновлення межі між природним та надприродним використовувались: аскетизм і утримання від їжі, сексуальних стосунків, обмивання, окурювання, носіння амулетів, принесення спокутної жертви, на яку повинна впасти «нечистота», публічне покаяння у своїх провинах, що викликали стан нечистоти тощо.

- *Жертвопринесення* являло собою «матеріальну віддачу», якою у звичайному житті супроводжується звертання з проханням до вищестоящої та могутнішої людини.

У більш широкому аспекті досліджувалася поява жертвопринесень у теорії «символічного обміну» французького етнографа і соціального антрополога М. Мосса (1872—1950). На його думку, в суспільствах, що ще не знали ринку, понять ціни й грошей, необхідний економічний обмін відбувався під виглядом дарування і відшкодування подарованого. Одними з перших і найважливіших контрагентів безперервного і обов'язкового «дарування-відшкодування» виступали, зрозуміло, духи та боги. «Саме з ними було необхідно обміну-

ватися і небезпечно не обмінюватися. Але в той же час обмін з ними був найлегшим і найнадійнішим. Точний зміст жертвового знищення — служити дарунком, що обов'язково буде відшкодований»¹.

Слід зазначити, що протягом усієї історії релігії можна спостерігати і зворотню тенденцію до *виродження релігійного культу* «звичай — ритуал — гра». Від звичного для давнього суспільства магічного обряду зі зрозумілим людям призначенням згодом залишається сама дія, повторювана тільки з поваги до традиції, яка цей обряд освячує в очах наступних поколінь, а в кінцевому підсумку й ця дія стає самодостатньою, що приносить задоволення від процесу виконання, а не прикінцевого результату. Так, звичай колядування був звичаєм збору їжі для зимового колективного принесення жертв богу — сонцю, що знову народжується, а тому має потребу в матеріальному зміцненні своїх сил. Уже в часи Київської Русі цей звичай був одним з язичницьких ритуалів святкування Нового року. А ігровий статус колядувального обряду в його сучасному вигляді з усією очевидністю підтверджує той факт, що його учасниками є виключно діти та підлітки.

Особливий різновид первісної магії утворювали **табу** — *система надприродно пояснюваних заборон і приписів, функціонування якої (накладання, зняття, покарання) відбувалося за певним ритуалом*. Найбільшого поширення табу одержали в Полінезії. Єдиного переліку об'єктів табу не існувало: ним могли ставати як матеріальні предмети, так і дерева, тварини, люди, окремі виробничі процеси, ділянки місцевості тощо. Тривалість дії табу також не була визначеною: тимчасовою або постійною. Накладання й зняття табу вважалося специфічною функцією племінних вождів, старійшин і жерців (часто виступали в одній особі). Залежно від ступеня важливості («сакральності») табу їхніх порушників чекали різні покарання: від морального осудження до вигнання з племені та страти (див. текст 3.2).

Витоки системи табу слід шукати в особливостях соціальної організації первинного суспільства, коли повсякденна боротьба за виживання вимагала від кожного члена громади повного і беззастережного співвіднесення власних дій з діями інших членів первісного колективу. Така авторитарна форма людського життя спиралася на безумовну довіру. Тому, незважаючи на те, що походження багатьох табу згодом ставало незрозумілим, люди продовжували свято дотримуватись їх лише через авторитет давньої традиції. Тому ми можемо

¹ Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии.— М., 1998.— С. 109.

вважати табу першим наріжним каменем соціального порядку, що заміняв (не без успіху) все те, що в сучасному суспільстві забезпечується моральними розпорядженнями, законодавством і правилами соціального етикету. З цього приводу відомий французький філософ А. Бергсон (1859—1941) влучно помітив: «Будучи ірраціональним з погляду індивіда, воно було раціональним з погляду інтересів суспільства»¹.

Регулятивна функція табу якраз і пояснює невизначеність механізму дії цих заборон, оскільки мимоволі сфера їхньої дії виявлялася надмірно широкою, адже вони повинні були стосуватися усього, з чим зіштовхується людина в суспільстві.

Систему табу іноді розцінюють як негативний аспект магії, що складав невіддільний її елемент. Наприклад, дуже часто під час здійснення магічного обряду потрібно було дотримуватись певних табу. І навпаки — табу спиралися на віру в надприродні сили, і накладалися та знімалися за допомогою особливих магічних обрядів і дій. При цьому потрібно знати, що поняття табу — більш широке, ніж поняття магії, і майже таке ж широке, як поняття релігії, хоча багато релігійних заборон мають саме магічне походження.

Разом з тим, дія системи табу ґрунтувалася виключно на забороні і подавленні. Однак страх може застерегти від небезпеки, але не в змозі пробудити в людині творчу фізичну і моральну енергію. І тут у свої права вступає релігія. Найвідоміші релігії (зороастризм, іудаїзм, християнство та ін.) зберігають регулятивну силу табу у своїх різноманітних заповідях, часом дивно дріб'язкових. Але ці розпорядження наділяються тут новою позитивною силою — авторитетом релігійного обов'язку, заснованого на внутрішньому переконанні, а не на зовнішньому примусі. Табу ж залишається для цих релігій вкрай необхідним, але допоміжним інструментом — за його допомогою (припустімо, у формі харчових заборон) розділяються сфери «чистого» і «нечистого», земного й небесного, священного й мирського.

3.6. ШАМАНІЗМ

Шаманізм (мовою сибірських народів «саман» — буйний) — *особливий комплекс обрядів і ритуалів, пов'язаний з віруваннями в надприродні здібності і можливості давніх служителів культів — шаманів.*

¹ Бергсон А. Два источника морали и религии.— М., 1994.— С. 129.

Наскельне зображення
первісного шамана (?).

Шаманізм добре описаний на матеріалі мисливських і рибальських народів Північної Америки, Сибіру і Далекого Сходу. Відомі і наскельні зображення, що зазвичай співвідносять із шаманізмом (зображення в печері «Трьох братів» у Франції танцюючої людини з рогами оленя, хвостом, довгою, ймовірно, штучною бородою).

У наші дні шаманізм, схоже, переживає друге народження, стає популярним і модним явищем західної культури. Ним захоплюються тисячі людей, численні статті й семінари пропонують усім бажаючим (від психологів і бізнесменів до домогосподарок) «архаїчні техніки екстазу», що справді виявляються доступними переважній більшості тих, хто їх практикує. Сучасна релігійна статистика також містить

графу «шаманізм», у якій указується цифра 10—12 млн чоловік. Спробуємо з'ясувати, що ж насправді являє собою цей надзвичайно цікавий релігійний феномен.

Шаманізм заснований на уявленнях давніх людей про існування тісного зв'язку між шаманом і духами, що допомагають боротись з іншими, ворожими людині силами. Судячи з усього, першим духом-заступником шамана був його родовий або сімейний тотем. Недарма в багатьох народів душу шамана уособлювала тварина, з якою вона була злита в єдине ціле. Пізніше образ «матері-звіра» набув вигляду духу-предка самого шамана. В кінцевому підсумку він перетворився на духа-помічника шамана, дуже часто людиноподібного на вигляд.

Завдяки здатності до підтримання безпосереднього контакту з надприродним, шамани помітно відрізнялися від усіх тих, хто в давньому суспільстві також спеціалізувався на простому виконанні різноманітних релігійних і магічних обрядів і ритуалів — знахарів, чаклунів, ворожбитів.

Шаманські обов'язки однаковою мірою виконувалися й чоловіками й жінками, іноді зустрічалося і таке явище, як *травестизм*,

коли чоловіки-шамани вдягалися і поводитися як жінки, тому що на те була відповідна воля духів.

Споконвічно давні люди вважали, що саме духи встановлюють зв'язок з майбутнім шаманом. Наочним свідченням цього була т. зв. «шаманська хвороба», що вражала людину звичайно в дитячому або юнацькому віці. Симптоми цієї хвороби могли бути найрізноманітнішими, але майже завжди така людина виглядала в очах оточення божевільною. Вона робила незрозумілі вчинки, могла годинами сидіти в стані заціпеніння, іноді тікала з дому і по кілька днів на самоті блукала лісом. Хворий подовгу не вставав з ліжка, відчуваючи у всьому тілі страшний біль, у сні часто марив і розмовляв сам із собою. Вважалось, що хвору на «шаманку» людину відвідували духи й пропонували стати їх обранцем. Наштовхнувшись на відмову, духи починали примушувати кандидата в шамани, загрожували йому, а потім відверто переслідували і застосовували «методи фізичного впливу». Після того як людина погоджувалася стати шаманом, починався тривалий і хворобливий процес її «переробки», загартування, формування в ній надприродних якостей. Духи змінювали кістки й внутрішні органи людини, переливали їй кров і безцеремонно вторгалися в її розум.

Інакше кажучи, перебіг шаманської хвороби цілком збігався з циклом ініціації: страждання, смерть і наступне воскресіння. Рано чи пізно шаманська хвороба минала, людина, яка її перенесла, вже перетворювалася на «обранця духів», котрий перевершував своїми можливостями всіх смертних. Тільки на досить пізніх стадіях розвитку первісної релігії люди почали допускати можливість того, що сам шаман може вибирати собі помічників і заступників серед духів.

У переважній більшості випадків шаманська хвороба супроводжувалася «професійним» навчанням кандидата у старого, досвідченого шамана, завдяки чому він здобував необхідні знання, навички й уміння, що розцінювалися його одноплемінниками як надприродні. Майбутній шаман дізнавався про устрій Всесвіту, імена, звички жителів «верхнього», небесного, або «нижнього», підземного, світу, з якими він матиме тісне спілкування, засвоював засоби пересування по потойбічних світах, вивчав прийоми впливу на духів, зміцнював волю і мужність, загартовував своє тіло, вчився контролювати свідомість. Термін учнівства коливався в різних народів від кількох днів до кількох місяців або років.

Важко сказати, з яких причин виникала шаманська хвороба. У кожному окремому випадку причини могли бути різними. Проте для

давньої людини з властивою їй вірою в населений духами зовнішній світ досить було будь-якого незвичайно яскравого психологічного переживання, незвичайної події, щоб витлумачити їх як заклик духів.

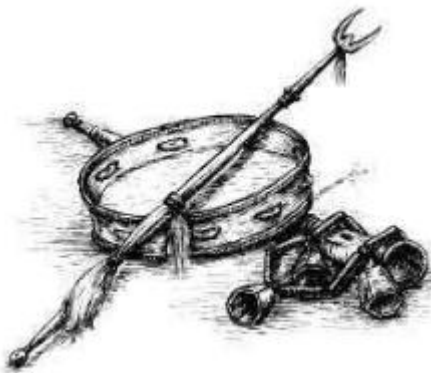
Шаманський культ неможливо уявити собі без особливого «шаманського реквізиту» (фартух, головний убір, барабан або бубон).

Він щедро прикрашався стилізованими зображеннями духів-заступників і духів-помічників, космічними символами, численними підвісками, що також уособлювали духів. Цей одяг відтворював образ звіра-птаха, з яким шаман повністю зливався під час виконання своїх ритуалів, і, можливо, брав початок від костюмів, в які вдягалися первісні мисливці під час магічних танців з метою приманювання звіра й удачі в полюванні. З релігійного погляду сам факт перевдягання шамана в особливий одяг був надзвичайно значимим. Він символізував подолання шаманом мирського простору і засвідчував його готовність ввійти в контакт зі світом духів.

Обрядовість шаманізму характеризується екстатичністю. Найбільш типовим є *танок-камлання*. Ритмічні рухи шамана, що швидко прискорювалися, під акомпанемент бубона або барабана викликали в нього конвульсії, у нього виступала піна на губах, мова ставала нескладною, рухи переходили в неприродно високі стрибки і наприкінці часто наставала втрата свідомості. У подібному стані екстазу шаман ставав здатним на різні дива: проколювання свого тіла гострими предметами, торкання голими руками розпечених предметів, ковтання тліючого вугілля. Стороннім спостерігачам здавалося,

що саме в цей момент духи вселялися в тіло шамана або ж його душа сама відправлялася в царство духів.

Шаманський Всесвіт складався з трьох частин: Верхнього Світу (Неба), Середнього Світу (Землі), де живуть люди, і Нижнього Світу. Усі три частини Всесвіту з'єднувала воєдино Світова Вісь — найчастіше вона символізувалася Світовим деревом, Горою, нарешті, сто-

Шаманський реквізит

впами. У Верхньому або Нижньому Світі шаман зустрічався з духами, домовлявся з ними про допомогу в тій або іншій справі, дізнавався у своїх надприродних помічників або заступників те, про що не міг довідатися звичайним шляхом (приміром, про долю зниклої людини). Власне кажучи, дії шамана під час камлання були не чим іншим, як зрозумілою для присутніх розповіддю про всі перипетії його незвичайної подорожі. Тому шаман мусив не гірше за професійного актора володіти мистецтвом звуконаслідування, вміти зображувати в особах тих добрих і злих духів, з якими зустрічався в іншому світі. Він також знав і застосовував фокуси й акробатичні трюки, що зараз можна побачити хіба що в цирку (зникнення із зачиненого приміщення через димохід за допомогою попередньо підготовленого каната тощо). Однак усі ці специфічні уміння і дива виконували далеко не розважальну функцію: вони були покликані упевнити всіх, і передусім самого шамана, в його надприродних можливостях.

Витоки шаманізму шукають у нервових хворобах, що їх люди не могли пояснити природними причинами, а тому давали їм надприродні пояснення. Поклоніння ж шаманам виникало в такому випадку як поклоніння перед їхнім умінням штучно і свідомо викликати в себе подібний стан. З таким висновком можна погодитися тільки з принциповими зауваженнями.

Нехай багато шаманів за поведінкою справді зовні нагадували хворих на істерію або епілепсію, такими вони були від народження або стали внаслідок зловживання екстатичними ритуалами шаманського культу, але така поведінка компенсувалася недоступним для простих смертних умінням контролювати свій розум і неабиякою фізичною спритністю і витривалістю, яких вимагали від шамана багатогодинні рухи в одязі вагою 10—15 кг.

Потім не треба вбачати в шаманах мистецьких шахраїв і вмілих акторів. На відміну від духівництва в розвинутих суспільствах, шамани спиралися не на священний авторитет своєї посади, а лише на свої особисті якості. Шлях шамана вимагав особливої мужності й особливих знань, надзвичайної нервової напруги, а іноді був пов'язаний з ризиком для життя. Шаман не грав у «обранця духів», він — під постійним і пильним поглядом членів свого родового колективу — жив зі своєю обраністю, дійсно вбачав у своїх дивацтвах вкрай необхідний для «професійної» діяльності «дар неба».

Сучасній науці достеменно невідомі ані механізми шаманського трансу, ані ті стани свідомості, в які занурювався шаман. З упевненістю можна говорити тільки про те, що таке занурення відбувалося в

результаті поєднання зовнішніх впливів із самонавіюванням. Попереднє очищення організму й переодягання в ритуальний одяг вже самі по собі створювали особливий настрій. Настрій цей підтримувався навмисним вибором шаманом темного часу доби і затемненого місця здійснення ритуальних обрядів, а також активною підтримкою учасників або простих глядачів шаманських церемоній. Як вихідний поштовх для переходу в змінений стан свідомості могли використовуватися рослинні галюциногенні засоби (гриби, кактуси). Найбільше ж значення, зважаючи на все, мав особливий ритм барабанного бою або дзенькоту бубонів, що дестабілізував свідомість шамана. Екстатичність же камлання тільки підтримувала розум шамана в такому зміненому стані протягом бажаного для нього часу.

Давно отримали об'єктивне пояснення лише деякі інші прийоми шаманської практики. Наприклад, шаман у ролі слідчого міг майже безпомилково визначити злочинця. Для цього він давав групі підозрюваних пожувати рис або пшоно і розглядав виплюнуті за його раптовою вимогою залишки. Секрет тут простий: у злочинця, наляканого неминучим і швидким викриттям, різко припинялося виділення слини (звідси і відома приказка: «Від страху в роті пересохло»).

Шаманізм цікавий насамперед як зародок духівництва:

— по-перше, тому, що шамани присвячували своє життя виконанню релігійних обрядів і за рахунок цього «найсильніші» з них здобували собі засоби до існування;

— по-друге, тому, що вони виділялись із середовища одноплемінників, часто мали привілеї нарівні з вождями і старійшинами, володіли особливими атрибутами свого статусу.

І все ж таки шаманів не можна вважати служителями культу в точному значенні цього слова. Адже вони не склали соціальної групи професійних служителів культу — з чітким статусом, можливим його успадкуванням, завершеною системою внутрішньої ієрархії. Велика частина шаманів працювала нарівні з усіма, причому успіхи шамана на господарському поприщі завжди збільшували його професійний авторитет і навпаки. Нарешті, майже всі шамани поєднували культурну діяльність із пророцтвами, консультуванням з різних питань, магічною практикою, але головним чином — з лікуванням. Хоча для шамана це лікування виглядало як повернення душі тілу, що вона з якоїсь причини залишила, він охоче застосовував лікарські рослини й інші раціональні медичні засоби. Часом вони виявлялися куди дієвішими за кровопускання, що його так любили пропонувати хворим середньовічні лікарі.

З переходом від первісності до цивілізації архаїчні форми релігії не відмерли, а стали складовою частиною більш розвинутих релігій або народної культури. Разом з тим, як свідчить релігійна статистика, навіть на межі ХХ—ХХІ ст. різні форми первісних релігій сповідувало не менше 100 млн чоловік: 80% від цього числа припадає на Африку, 18% — на Азію і Латинську Америку, 2% — на народи Австралії й Океанії. Цікаво відзначити, що в таких африканських державах, як Мозамбік, Кот д'Івуар, Мадагаскар, Буркіна-Фасо, Зімбабве, Сьєрра-Леоне, первісних форм релігії ще кілька десятиліть тому дотримувалось від 50 до 70% населення.

Показовим відгалуженням африканських релігій, в яких збереглися елементи первісних вірувань і культів, є нетрадиційні афрокарибські культури — *вуду* на о. Гаїті, *сантерія* на о. Куба. На островах вони з'явилися разом з темношкірими рабами з Африки, яких завезли європейські колонізатори для роботи на плантаціях. Але в релігії своїх визискувачів — католицизмі — вони також запозичили деякі імена і назви. Для того, щоб одержати можливість поспілкуватися з богами, що носять як традиційні африканські імена, так і імена святих Римо-Католицької Церкви, шанувальники вуду або сантерії приносять криваві жертви (зрідка навіть людські) і влаштовують екстатичні танці, що приводять їх у стан трансу.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Перші сліди релігії простежуються на досить ранніх етапах людської історії — кілька десятків тисяч років до н.е.

2. Первісні форми релігії помітно відрізнялися від сучасних нам релігійних проявів (у першу чергу, світових релігій), оскільки в них були відсутні сформоване віровчення, регулярний культ і стійка організація.

3. У первісних формах релігії були закладені основні тенденції для подальшого релігійного розвитку людства.

3.1. Відбувається формування віровчення. Це стосується, головним чином, уявлень про надприродне, які стають усе більш абстрактними, точніше, абстрагованими від звичайного земного життя, і виникнення уявлення про безсмертя людської душі.

3.2. Ускладнюється і стає більш масовим культ. Витоки релігійного культу слід шукати у первісних магічних обрядах. Крім того, у розвитку культу простежується виразна тенденція до його символізації, коли, наприклад, криваве жертвопринесення людей або тварин замінюється різними знаками — зменшеними копіями, ляльками або простими зображеннями.

3.3. Шамани є зародком жрецтва (духівництва) — особливої соціальної групи професійних служителів культу, свого роду посередників між людським і надприродним світом.

4. Основні первісні форми релігії: фетишизм, тотемізм, анімізм.

ЗАПИТАННЯ:

1. Назвіть основні відомі Вам первісні форми релігії та дайте кожній з них коротке визначення.
2. Як конкретно-чуттєвий характер мислення первісної людини вплинув на первісні форми релігії?
3. Простежте, в якому напрямі змінюються уявлення давніх людей про Бога.
4. Чим відрізнялися релігійний культ і релігійна організація в ранніх релігіях від своїх аналогів на рівні світових релігій?
5. Назвіть відомі вам теорії походження магії й розкрийте їхній зміст.
6. У чому принципово відрізняються погляди на магію, висловлені Дж. Фрезером та С. О. Токарєвим?
7. Що таке табу? Згідно з якими принципами відбувалося зняття й накладання табу? Які функції виконували табу в первісному суспільстві?
8. Як співвідносяться між собою магія і табу?
9. Яке значення для подальшого розвитку релігії мав шаманізм?
10. Які ранні форми релігії поширені серед африканських народів у наш час? Яка з цих форм є найхарактернішою для традиційних релігій народів Африки?

ЗАВДАННЯ

1. Відомий дослідник первісних релігійних вірувань Е. Тайлор у книжці «Первісна культура» наводить ритуал деяких індіанських племен. Під час церемонії індіанці використовували пляшку, яку наповнювали камінням. Вона уявлялася вмістилищем для духа, який розмовляв із неї з людьми, коли її приводили в коливання. Тому індіанці зверталися до цього знаряддя з промовами, приносили в дарунок їжу, створювали для його шанування щорічні свята. Які форми первісної релігії можна помітити в цьому ритуалі?
2. Визначте, пережитками яких первісних форм релігії є:
  - а) віра у вампірів;
  - б) звичай носити знаки Зодіаку;
  - в) заборона викидати обрізки нігтів й волосся.
3. Класифікуйте наведені нижче обряди водночас за відомими Вам типами та видами магії, вказавши в чисельнику її вид, а в знаменнику — тип (наприклад: лікувальна / контактна):
  - а) У країнах Балтії спостерігався такий звичай: троє чоловіків залазили на високе дерево в священному гаю. Один з них щосили гамселив по казанку або невеличкій діжці, другий розмахував палаючою голівешкою, третій — розбризкував за допомогою зв'язки гілок в усі боки воду з глечика.
  - б) Ще в XIX ст. німецькі мисливці застосовували такий прийом: втикали гвіздок, витягнутий із труни, у свіжі відбитки тварини, на яку полювали.
  - в) У Меланезії друзі людини, пораненої стрілою, тримали уламки цієї стріли, загорнутими у прохолодне листя, або клали у сире місце.

ЕТНІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

4.1. ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙ

Тотемізм, табу, магія, фетишизм, анімізм, про які йшлося у попередньому розділі, існували в первісному, докласовому суспільстві. Зміна історичних умов життя людей призводить до зміни форм релігії. Перехід від первісності до цивілізації викликав перетворення не тільки в соціально-економічній і політичній сферах, а й у сфері духовній. Люди не тільки навчилися будувати міста й іригаційні канали, приручили тварин і винайшли писемність — разом з цим з'явилися приватна власність, соціальна нерівність, писане право, армія й інші державні інститути. Виникли нові, досконаліші форми релігії, що відповідали різко зрослому рівню матеріальної і духовної культури. Так, на зміну первісним формам релігії приходять *регіональні та етнічні релігії*. Їх ще прийнято називати *національно-державними релігіями*. Основний напрямок еволюції релігійних вірувань і обрядів полягав в заміні залежності кожної окремої людини від стихійних сил природи, звичаїв і обрядів своєї громади, залежністю від пануючих у тій або іншій державі соціальних сил — типів соціального устрою, влади й релігії, що цю владу освячувала.

До числа етнічних і регіональних релігій відносять і ті релігії, які можна позначити як давні — давньоєгипетську, давньогрецьку, давньоримську, давньовавілонську, і релігії, що також з'явилися багато сторіч і навіть тисячоріч тому, однак зберігаються в багатьох країнах світу й у наш час — індуїзм (Індія), конфуціанство й даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), зороастризм (Іран), іудаїзм (релігія єврейського народу).

Визначальну рису етнічних і регіональних релігій видно з самої назви: приналежність до цих релігій визначається приналежністю до того чи іншого народу або держави і навпаки — сповідання тієї або іншої національної релігії зараховує людину до того чи іншого народу або держави.

Іншими особливостями етнічних і регіональних релігій є:

1. *Виникнення стійкої ідеї Бога або богів.*

2. *Політеїзм* (грецьк. πολυ — багато, θεος — бог) — багатобожжя.

Ідея Бога й віра в багатьох богів виростає з розвинутого анімізму, або полідемонізму. На відміну від демона, Бог — всемогутній, перебуває поза світом або недоступний для спілкування людей у світі, а головне — персоніфікований, має особисте ім'я, тоді як у більшості випадків назви духів не мали однини (давньоримські пенати). Важливою особливістю образів богів є також надання їм функції Творіння, тоді як духи на стадії полідемонізму вважалися лише «господарями» річок, гір, каміння...

Цей перехід пов'язується з процесами розпаду первісного суспільства, що починає все більш швидкими темпами відбуватися в багатьох народів за кілька тисяч років до нашої ери. Мова йде, з одного боку, про процеси соціального розшарування, а з другого — про виділення людиною себе з родового колективу й у господарському, і в соціальному, і в духовному сенсі.

Якщо спочатку духи поділяються за місцем проживання і за відношенням до людини, то пізніше вони починають встановлювати стосунки панування і підпорядкування і стосовно один одного. Поволі серед безлічі богів виділяється невелика група богів, а серед них — головний, верховний бог. Верховному богу поклоняються як царю богів і людей, джерелу й охоронцю законів. Інші «головні» боги вважаються його помічниками, що відповідають за ту або іншу сторону як земного, так і неземного життя. Така божественна ієрархія немов копіює, повторює соціальну нерівність, що встановлюється на землі.

3. *Формування уявлень про потойбічний світ і загробну віддаку.*

Якщо в первісних віруваннях, нагадаємо, потойбічне життя сприймається як просте продовження земного життя, то етнічні та регіональні релігії встановлюють пряму залежність між поведінкою людини в земному житті та її посмертної долі. Це вчення визнає винагороду для одних (праведників) і покарання для інших (грішників). Показова з цього погляду так звана «негативна сповідь», що згідно з 125 главою давньоєгипетської «Книги мертвих» повинна вимовляти

людина перед судом грізних божеств, перш ніж розраховувати на пристойну долю у світі іншому:

«Я не кривдив людей; я не був жорстоким до тварин; я не чинив гріхів в Місці Істини; я не намагався дізнатися те, чого ще не стало; я не був байдужий, бачачи зло;... я не ганив богів; я не віднімав [нічого] у бідняка; я не порушував божественного табу; я не шкодив служителя в очах його господаря; я не труїв; я не примушував [нікого] ридати; я не вбивав; я не наказував вбивати; я нікому не заподіював страждання; я не зменшував харчові прибутки храму; я не псував хліба для богів; я не крав печива [піднесеного] для вмерлих; я не був мужеложником; я не вдавався до перелюбу в святилищі мого міського бога; я не збільшував і не зменшував ніякої міри; я не змінював [площі] арури [точно дотримував міру площі при вимірюванні землі. — Авт.]; я не обманював і на пів-арури; я не збільшував вагів; я не ошукував на вазі; я не віднімав молока від вуст немовлят; я не позбавляв дрібну худобу пасовища; я не ловив птахів [призначених] богам; я не вудив їхню рибу; я не встановлював заслонів для [відведення] води; я не гасив вогню, що горить [на вітварі]; я не порушував м'ясний піст; я не затримував худобу, ...я не затримував виходу бога [з храму]»¹.

Як бачимо, ця «негативна сповідь» містила одночасно і моральний кодекс, і релігійні обов'язки, і правові розпорядження.

Зрозуміло, що віра в потойбічне життя, можливо, як жодне інше релігійне вірування, збагатила в матеріальному плані відповідні релігійні організації. Проте не можна недооцінювати значення цього вчення й для духовного самовдосконалення людства. Вірування в просте продовження життя в іншому світі приводило до численних ритуальних жертвопринесень, найчастіше жінок і дітей, знищенню великих матеріальних цінностей, якими супроводжували померлих. Воно заохочувало людей ризикувати життям на війні, виправдовувало звичай відправляти на «той світ» хворих і людей похилого віку, спонукало до самогубства, якщо земне життя ставало нестерпним. Вчення про загробну віддяку, навпаки, налаштовувало людей на добродесне життя, утримувало від порушення моральних і законодавчих норм, додавало їхньому життю (особливо це стосувалося пригноблених і знедолених шарів населення) певного сенсу.

4. Спеціалізація культової діяльності, що виявляється:

- у появі постійних культових споруд (Єрусалимський храм, монументальні давньоєгипетські комплекси в Карнаку і Луксорі, храм

¹ Цит. за Коростовцев М. Религия Древнего Египта.— М., 1976.— С. 227.

на честь грецької богині Артеміди в Ефесі, визнаний одним із семи див античного світу, «Вавилонська вежа» — культова споруда в давньому Вавилоні);

- у встановленні релігійного ритуалу, тобто системи молитов, обрядів, культових дій та церемоній. Головною обрядово-культовою дією на етапі етнічних і регіональних релігій слід вважати жертвопринесення, що поділялися на криваві (тварини, люди) і безкровні (овочі, фрукти, квіти, ароматичні речовини, одяг та інші речі);

- у виділенні виконавців і організаторів релігійних дій в окрему соціальну групу жерців, місце в якій найчастіше передається в спадщину.

У цілому ритуально-обрядові дії, релігійні заборони і розпорядження в етнічних і регіональних релігіях значно важливіші за морально-етичний елемент. Відбувається це щонайменше з двох основних причин. По-перше, ці релігії виникають на досить ранніх етапах культурного розвитку народів, тому визначені до дріб'язків правила для них більш зрозумілі і доступні для виконання, ніж занурення в ті роздуми, що неодмінно викликає необхідність пристосовувати кожну етичну заповідь до конкретної життєвої ситуації (чи можна вбити в ім'я високої мети, сказати на суді неправду, щоб допомогти невинному уникнути страти, вкрасти для лікування хворої дитини, зрадити дружині з храмовою повією?). По-друге, переважна більшість ранніх етнічних і регіональних релігій була виплодом цивілізацій Сходу, що здавна підкоряли людину державі, а не вбачали в державі установу, створену людьми для поліпшення умов власного життя. Тому людина з дитинства привчалася до принципу: «Роби, як усі», «Роби, як робили твої діди і прадіди з волі богів і долі» і ставала цілком передбачуваною у своїй поведінці та контрольованою державною владою.

Значимо також, що культова практика етнічних і регіональних релігій поділяється на публічну та домашню. *Домашній культ* регулярно відправляється у родинному колі й крім щоденних відправ включає численні обряди життєвого циклу, якими супроводжується життя людини від народження до смерті, а також ворожіння й застосування магічних вправ. *Публічний культ*, як правило, представлений богослужіннями у великих храмових комплексах, урочистими церемоніями, ходами, святами, іграми, які відправляються у чітко визначений термін або у разі надзвичайних обставин. Крім того, деякі домашні обряди (наприклад, похорон чи повноліття) можуть відзнача-

тися якомога ширше, як значуща подія в житті всієї етнічно-релігійної спільноти.

Релігійна організація в етнічних і регіональних релігіях досить складна й складається з великої кількості взаємопов'язаних релігійних осередків — родинного, територіального, соціального (професійного), до яких віруючих одночасно залучений. Усі ці чарунки розглядаються як невід'ємна частина загально-державної чи загальноетнічної спільноти, хоча сформованої єдиної централізованої релігійної організації ще було.

4.2. ІУДАЇЗМ: ІСТОРІЯ, ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТ

*Зірка Давида
та сувій Тори*

Іудаїзм — релігійна система єврейського народу, що виникла на межі II—I тисячоріч до н.е. у Палестині. Термін «іудаїзм» походить від назви найчисленнішого з 12 єврейських племен — «дванадцяти колін Ізраїлевих». Вихідці з цього племені заснували царську династію в давньому Ізраїльсько-Іудейському царстві.

Чисельність іудеїв у світі на сьогодні становить приблизно 17 млн чоловік у 80 державах. 95% від цієї кількості живе у 9 країнах — у США (до 6 млн), Ізраїлю (до 5 млн), країнах СНД (зокрема, в Україні — кількості тисяч), Німеччині, Канаді, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Південній Африці, Франції. Принагідно відзначимо, що питома вага іудеїв у кількісному відношенні до загальної чисельності населення Землі за XX ст. зменшилася на 2,5 рази. Це падіння пояснюється, по-перше, знищенням майже половини євреїв у роки Другої світової війни, по-друге, прискороною асиміляцією євреїв до релігії і культури країн проживання, по-третє, низьким рівнем народжуваності, взагалі властивим в останні десятиліття розвинутих націям.

Іудаїзм — одна з найдавніших релігій на землі, що збереглась до нашого часу. В його історії можна виділити декілька періодів:

«Дохрамовий період» — до початку II тисячоліття до н.е. У цей час кочові племена, що належали до семітської мовної сім'ї¹ і сповідува-

¹ Семітські народи, тобто групи споріднених націй, що включають арабів, євреїв, фінікійців, арамеїв, вавілонян і асирійців, які з давніх часів заселяли величезну територію від Середземноморського узбережжя до півніжжя гір Ірану і Вірменії.— Авт.

ли багатобожжя, через Єгипет поступово завоювали і заселили Ханаан (пізніше — Палестина). Це була порівняно невелика територія уздовж Середземноморського узбережжя (230 км у довжину, 80 км у ширину). Завдяки наявності водних ресурсів (річка Йордан, т.зв. Мертве море), вона була більш родючою, ніж інші пустельні і напівпустельні землі цього регіону. Тому, за переказами, Бог обіцяв її вірному Аврааму та його нащадкам (Бут. 12:1; 13:15; 15:18—21), а тому її називали «Земля Обітована». Тут здавна існувала розвинута землеробська й міська культура, створена спорідненими з семітами народами. Після розселення євреїв на території Палестини там виникла їхня власна держава — Ізраїльсько-Іудейське царство.

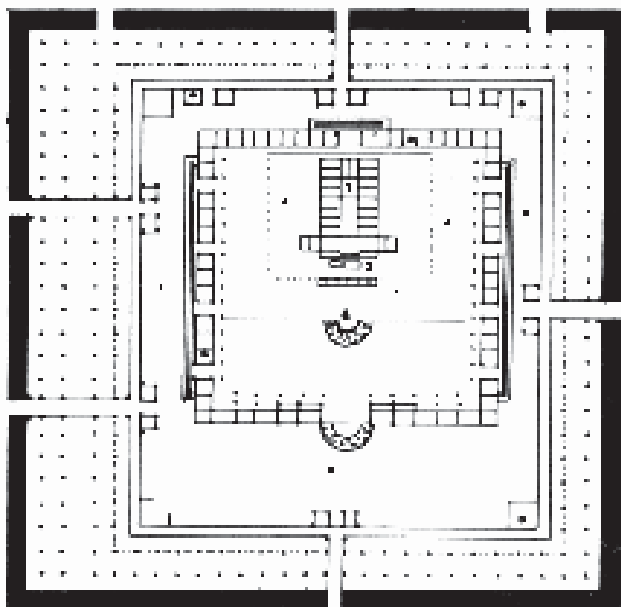
Ці процеси супроводжувалися ускладненням форм релігійної організації. Давні євреї поклонялися багатьом богам: серед них — головний бог Саваоф, бог війни в осілих ханаанян — Ягве, божества, запозичені в сусідніх цивілізацій (Вавилонія, Фінікія, Карфаген), — Ваал, Астарта, що вважалися божествами землі і родючості.

Період «першого храму» тривав до кінця VII ст. до н.е. (621 р. до н.е.). Для поклоніння богу Ягве в Єрусалимі ізраїльсько-іудейський цар Соломон (Шломо) збудував відомий в усьому давньому світі Єрусалимський храм (945 р. до н.е.). У будівництві цієї споруди з каменю і ліванського кедра брало участь не менше 150 тис. чоловік під недремним оком 3300 царських чиновників (3 Цар., 2 Пар.). Будинок власне храму мав досить скромні на ті часи розміри: 30 м у довжину, 10 м у ширину і 15 м у висоту. Перед будинком храму знаходився притвор 10 м завширшки й 5 м завдовжки. На внутрішнє оздоблення та храмове начиння пішло кілька тонн золота. У «Святому Святих» храму під охороною двох п'ятиметрової висоти херувимів зберігався ковчег зі скрижалями Заповіту. У головному залі знаходилися десять величезних семисвічників, жертovníк і стіл для хлібних дарів. Жертovníк перед Святим Святих по боках був прикрашений рогами (Вих. 30:1—6). Той, кому пощастило за них схопитися, міг розраховувати на притулок у храмі. Звичайно, цей жертovníк служив для воскуріння *фіміаму* — складної суміші з кількох ароматичних речовин (Вих. 30:34—38). У внутрішньому храмовому дворі (100 x 50 м) розміщувалися головний жертovníк п'ятиметрової висоти, де відбувалися основні жертвопринесення, і величезна мідна чаша для ритуального обмивання жертovníх тварин.

Навколо Бога Ягве і присвяченого йому храму зосереджувалося не тільки релігійно-культове життя, а й уся система соціальних і моральних норм поведінки в давньоєврейському суспільстві. Одночас-

но продовжувало існувати поклоніння й іншим богам. Тільки через досить тривалий час усі інші культури були заборонені, і культ бога Ягве залишився єдиною релігією Ізраїлю (близько 621 р. до н.е.).

Період «вавилонського полону» охоплює VI ст. до н.е. На початку VI ст. до н.е. (587/586 р. до н.е.) країна була захоплена грізним сусідом — вавилонським царем Навуходоносором II. Храм був зруйнований, а більшість іудеїв захоплена в полон. Під час вавилонського полону іудаїзм став ідейною основою боротьби євреїв за відновлення власної державності, що набрала форми руху за повернення на землю предків.

План Єрусалимського храму часів Ірода Великого:

- 1. Святе Святих — внутрішнє святилище, де зберігалися Скрижалі Завіту.*
- 2. Жертовник всепалення, де здійснювалися основні жертвопринесення.*
- 3. Двір священиків — тільки для священнослужителів.*
- 4. Двір ізраїльтян — тільки для іудеїв.*
- 5. Двір жінок.*
- 6. Двір язичників. Тут продавалися тварини для жертвопринесень, мінялися гроші для пожертв на Храм. Сюди пускали й неєвреїв.*

Період «другого храму» — з кінця VI ст. до н.е. (538 р.) до 70 р. н. е. Євреям дозволили повернутися на батьківщину і відбудувати храм (освячений у 515 р. до н.е.). Коли це їм удалося, вони перетворилися на замкнуту іудейську храмову громаду, що забороняла своїм членам спілкування з представниками будь-якого народу не з «коліна Авраамова» — до них не можна було навіть входити в дім, не кажучи вже про те, щоб брати шлюб. Сама ж Палестина, де також проживали близькі до євреїв групи населення, вважалася віддаленою провінцією спочатку Перської імперії, а потім і тих держав, що виникли після її завоювання Олександром Македонським. Тільки в середині II ст. до н.е. Земля Обітована ненадовго відновила свою незалежність, однак уже в 63 р. до н.е. вона була завойована видатним римським полководцем Гнеєм Помпеем і потрапила в залежність від Риму. Протягом усього цього періоду Єрусалимський храм постійно відновлювався і розширювався. Справжньої пишноти він досяг після реконструкції іудейським царем Іродом Великим на межі старої та нової ер. Загальна площа Храму із зовнішніми дворами сягнула 14,5 га — в 1,5 разі більше за розміри площі Свободи у Харкові, яка вважається чи не найбільшою в Європі.

Макет Єрусалимського храму часів Ірода Великого

Два невдалих повстання проти римлян — 66—70 р. (Велике повстання в євреїв, у римлян — Іудейська війна), повстання 132—136 р. Бар-Кохби («Сина Зорі») — призвели до того, що Ізраїль остаточно втратив свою незалежність, храм було дощенту спалено, загинуло не менш 1 млн євреїв (п'ята чи четверта частина від їхньої загальної кількості). Ці події одержали назву Великої Катастрофи і страшнішим за неї в історії єврейського народу був тільки Голокост (масове винищування євреїв) у роки Другої світової війни, коли загинуло 5,5—6 млн чоловік — 60% тодішнього єврейського населення Європи.

П'ятий період — з I—II ст. н.е. до 1948 р. — період діаспори. У цей період євреї розселилися по всьому світі, зберігаючи почуття духовної єдності (*діаспора*), більшість населення Ізраїлю і Палестини склали неєвреї, а з усього єврейського народу на рідній землі постійно жила навряд чи чверть. Особливо багато євреїв оселилося в Іспанії, пізніше — у Німеччині і країнах Арабського халіфату.

У період діаспори в Середні віки в Західній Європі виникла *Каббала*, що єврейською означає «прийняття», або «традиція». Головний каббалістичний твір — *Зогар* (Сяйво) — з'явився в XIII ст. Сутність цього й інших каббалістичних творів полягала в уявленні про Бога як про безконечну істоту, позбавлену будь-яких атрибутів. Наблизитися до пізнання Бога людина може через таємне значення імен, літер, що складають імена, та чисел, що відповідають цим літерам (у давньоєврейській писемності не було цифр для позначення чисел, числа позначалися літерами абетки). Тому каббалісти займалися комбінуванням чисел, магічних формул тощо.

Віровчення й основи культу іудаїзму викладені у власному **Священному Писанні**. Самі євреї називають своє Священне Писання *Танах* (ТаНаХ, скорочення назв усіх його частин). Воно складається за єврейським каноном з 22 або 24 (за кількістю літер давньоєврейської абетки) і поділяється на три частини:

1. *Закон* — «П'ятикнижжя Мойсея», або Тора (давньоєвр. Учення). Авторство цієї частини Старого Заповіту приписується пророку Мойсею, який вивів іудеїв з Єгипту в Землю Обітовану — Палестину. У ній розповідається про історію євреїв від створення світу і наводиться зведення догм, правил і ритуалів культу Ягве, в тому числі 10 заповідей, що пізніше стануть основою християнської моралі.

2. *Пророки* (Невіїм), містять у собі пророчі книги, що описують видіння пророків, яким періодично відкривав свою волю Ягве.

3. *Писання* (Кетувім), до яких увійшли як історичні, так і поетичні твори, призначені для публічного читання під час великих ре-

лігійних свят. Найбільш відомий серед них збірник релігійних піснеспівів — Псалтир.

Читання Танаха — основа сучасного богослужіння у молитовних будинках — синагогах. Кілька разів на тиждень читаються уривки з Тори. По суботах читають додатково й уривки з пророчих книг. Писання фігурують у громадських читаннях кількох святкових днів року, що безпосередньо стосуються їхнього змісту.

Згодом Танах з деякими змінами і уточненнями був визнаний християнством Старим Заповітом — першою частиною Священного Писання — *Біблії* (грецьк. книги, назва походить від міста Біблїон у Сирії, відомого виробництвом пергаменту, матеріалу для писання).

Перші записи Старого Заповіту були зроблені не раніше VII—VI ст. до н.е., нова редакція належить приблизно до середини V ст. (близько 444 р. до н.е.). У III ст. до н.е. було здійснено переклад Старого Заповіту грецькою мовою, який християнство взяло за основу. Канонічний, офіційний для євреїв варіант Танаху, — так звана масоретська Біблія (давньоєвр. масора — традиція) — був схвалений Радою вищого єврейського духовництва (Синедріоном) у 70-х рр. I ст. н.е., а остаточно був уніфікований в VII—IX ст. в єврейській діаспорі. Найдавніші відомі науці уривки тексту Біблії належать до початку II ст. до н.е.

Між III і V ст. н.е. було створено **Талмуд** (давньоєвр. вивчення) — заснований на біблійному віровченні багатотомний релігійно-філософський, моральний, побутовий, законодавчий і судовий кодекс. Біблія й Талмуд співвідносяться як Священне Писання і Священне Передання. Структурно Талмуд виглядає для нас досить незвично. На кожній сторінці спочатку цитується припис *Мішни*, витлумачення давніми мудрецами змісту Священного Писання, потім передається подальша дискусія з приводу того чи іншого питання — *Гемара* («завершення», «закінчення»). Мішна й Гемара, разом узяті, розпадаються у свою чергу на *Галаху* (зведення законів і ритуальних правил) і *Агаду* (легенди, притчі, юридичні казуси тощо). У VI—X ст. до Талмуду були додані ще різні коментарі — *Мідраші*. Незважаючи на заплутаний зміст і великі розміри (одна тільки Мішна нараховує 63 трактати, 524 розділи, 4 тис. суджень 150 найшанованіших рабинів), Талмуд старанно вивчають в духовних навчальних закладах, адже він є основою основ повсякденного життя релігійного єврея.

Перейдемо до розгляду **віровчення іудаїзму**. Відповідно до біблійної оповіді Бог Ягве, побачивши страждання євреїв в «єгипетському полоні», допоміг пророку Мойсею зібрати їх та вивести в Землю Обіто-

вану. Бог запропонував народам Ізраїлю укласти союз — *Заповіт* (Вих. 19:5—6). Цей Заповіт містить два положення, що є центральними в релігійно-культурній системі іудаїзму:

1. Бог Ягве — не просто один з богів, а єдиний Бог, творець і володар усього, що відбувається в природі, суспільстві і долі кожної людини. Така релігія одного Бога — *монотеїзм* — остання, вища стадія в розвитку релігійних уявлень, починаючи з найдавніших тотемістичних, фетишистських і магічних культів. Євреї стали першим на Землі народом, що досяг цієї стадії (доти відома тільки невдала релігійна реформа єгипетського фараона Ехнатона в середині II тис. до н.е.).

2. Єврейський народ є богообраним народом — *месією*. Він перебуватиме під особливим заступництвом Бога доти, доки буде поклонятися йому і свято дотримуватись даних Богом законів. Мета Бога — установлення на землі царства спокою, справедливості і загального благоденства, що утвердиться на Землі з приходом Спасителя — Сина Божого. Саме тоді весь світ визнає владу Бога Ягве і Єрусалим стане його духовним центром (Іс. 60:14—16).

Основний зміст законів, дотримання яких вимагає Заповіт, складає *Декалог*, або в перекладі з грецької 10 заповідей. Біблія говорить, що ці заповіді Бог відкрив євреям вустами Мойсея на горі Синай близько 1250 р. до н.е. і заніс їх у дві кам'яні скрижалі (Вих. 20:2—17; Повт. 5:6—21). Ось ці заповіді: 1) вшановувати єдиного Бога; 2) не створювати собі кумира — об'єкт марного поклоніння; 3) не згадувати імені Бога без необхідності; 4) шанувати день суботній; 5) поважати батьків; 6) не убивати; 7) не чинити перелюбу; 8) не красти; 9) не лжесвідчити; 10) не бажати нічого від ближнього свого (див. текст 4.2).

Якщо перша заповідь установлювала монотеїзм, то друга, напевно, була спрямована на те, щоб викоринити залишки політеїстичних вірувань, поширених ще з дохрамових часів. Через те, що третя заповідь забороняла вимовляти ім'я Бога вголос, євреї називали Бога *Адонай* (Мій Господь). При складанні канонічного списку Танаху до приголосних в імені Бога Ягве (у давніх євреїв не було літер для позначення голосних) додали голосні від «Адонай», у результаті чого вийшов *Єгова*. Четверта заповідь вимагала встановлення регулярно культу на честь єдиного Бога й засвідчувала таку особливість етнічних і регіональних релігій, як спеціалізація культурної діяльності, її виділення в самостійну сферу людського життя. Шанування батьків, якого вимагала від віруючих п'ята заповідь, пояснюється патріар-

хальним устроєм життя давніх євреїв, коли батько був главою великої родини з кількох поколінь і мав над усіма її членами безмежну владу, аж до права карати смертю. Такий устрій зберігався не тільки в євреїв, але також у багатьох сучасних їм народів, наприклад, римлян, аж до рубежу старої і нової ер. Шоста і восьма заповіді мають характер фундаментальних норм загальнолюдської моралі. А от сьому заповідь, що забороняє подружню зраду, деякі дослідники також пояснюють необхідністю боротьби з пережитками політеїстичного минулого єврейського народу. Явище храмової проституції було дуже поширеним засобом вшановування східних божеств родючості і зберігалось у всій своїй привабливості для простих віруючих у сусідніх державах, особливо Вавилонії і Карфагені. Дев'яту заповідь можна пояснити особливостями світосприйняття тодішньої людини, яка ще не відмовилася від первісного магічного уявлення про світ з наївною вірою в реальність не тільки безпосередніх людських дій, але також і слів. Крім того, не останню роль тут, можливо, відіграли й особливості тодішнього судочинства. Воно будувалося не стільки на кропіткому розслідуванні всіх обставин справи, збиранні незаперечних речових доказів і результатах різноманітних експертиз, скільки на допиті свідків і клятвеному підтвердженні своїх свідчень позивачами і відповідачами. Десята заповідь, що закликала не заздрити різниці в майновому і соціальному стані, була покликана до життя необхідністю освятити перехід єврейського народу від первісного племінного устрою з рівністю всіх його членів як кривних родичів до класового суспільства і держави. Неминучими супутниками подібного процесу й були саме розподіл на соціальні групи, що перебували на різних шаблях соціальних сходів, і глибоке майнове розшарування.

Крім цих основних Божих заповідей, все життя віруючого єврея підпорядковувалося численним заборонам і релігійно-обрядовим розпорядженням, яких у цілому нараховувалося 613 — 248 розпоряджень та 365 заборон, хоча донині свою чинність зберігають, можливо, не більш 300. Перша заповідь — «вшановувати єдиного Бога», остання — хоча б раз у житті переписати сувій Тори. Особливе значення мали правила вживання «правильної», «кошерної» їжі. Основні з них такі:

- Їсти можна тільки певні види м'яса — жуйних тварин з роздвоєними копитами та рибу — з лускою і плавцями (Лев. 11; Повтор. 14), тому євреї не вживають свинини і багатьох «дарів моря».

- М'ясні та молочні продукти не можна вживати разом [заповідь: «Не будеш варити ягняти в молоці його матері» (Вих. 23:19; 34:26;

Повтор. 14:21)]. Цю харчову заборону можна пов'язати з найдавнішими магічними віруваннями про зв'язок частини і цілого — молоко, навіть відділене від тварини, не втрачає з ним зв'язку, тому шкода, заподіяна молоку, передається й тварині.

- Можна їсти м'ясо, що продається тільки м'ясниками, навченим спеціальним «гуманним» прийомом різання тварин, і знекровлене вимочуванням і солінням, тому що «душа тіла в крові вона» і належить винятково Богові (Лев. 17:11, 14).

Єврейські законовчителі постійно наголошують, що акцент на буквальному, зовнішньому дотриманні заповідей переслідує внутрішню етичну мету — духовне самовдосконалення людини. Наприклад, вважають, що заборона на змішання м'ясних і молочних продуктів має виховувати в людині огиду до кровозмішення. При цьому через етнічну замкнутість єврейського народу всі морально-правові установки іудаїзму стосувалися винятково людей єврейської національності, всі інші народи мали б дивитися на них як на приклади для наслідування.

Вимога дотримання всіх заповідей знімається лише тоді, коли йдеться про людське життя: водій, що відмовився везти важкохвору людину в лікарню в суботу, робить великий гріх.

Серед **релігійних обрядів** найбільше значення іудаїзм надає тим, що зримо уособлюють собою Заповіт: обрізання й повноліття.

Обрізання — відрізування крайньої плоти в хлопчиків особливим інструментом спеціальним фахівцем (*могелом*). Обрізання є символом священного союзу (Бут. 17:10; Лев. 12:3). Не дивно, що, за свідченням Біблії, були випадки, коли євреї воліли краще вмерти, але не відмовитися від проведення цього обряду (1 Мак. 1:60—61). При обрізанні хлопчик одержує давньоєврейське ім'я, що знадобиться йому в трьох випадках: при повнолітті, при заручинах й для напису на надмогильному камені. Дівчинка ж одержує нове ім'я при першому читанні сувою Тори в синагозі.

Сучасні дослідники зводять обрізання до первісної ініціації, що виконує одночасно психологічну й соціальну функцію: хлопчик стає чоловіком (звідси й обрізання крайньої плоти як «жіночого рудимента») і водночас повноправним членом первісного колективу, одержує новий психосексуальний і соціальний статус. Сучасна медицина також оцінює цю операцію (циркумцизію) позитивно, тому в багатьох розвинутих країнах її проводять у значного числа дітей.

Вступ у повноліття хлопчиків і дівчаток (бар-міцва і бат-міцва). У віці 13 років хлопчик стає бар-міцва («син заповіді»): у першу субо-

ту після дня народження його викликають у синагозі вперше під час служби читати Тору. Після служби за традицією проводиться вечірка в родині для друзів. З цього моменту хлопчик несе повну відповідальність за всі свої вчинки. Крім того, він вважається одним з тих 10 дорослих, котрі потрібні для кворуму в загальній молитві. Єврейська дівчина стає відповідальною за свої вчинки в 12 років. Обряд її релігійного повноліття стали проводити вже в ХХ ст.

Цикл єврейських свят пов'язаний з особливим місячним календарем (складається з 354 днів, 12 місяців по 29 або 30 днів, кожний з місяців знаменує повний цикл місячних фаз). Щоб свята не змішувалися щодо сонячного року, у єврейському календарі існує 19-річний цикл, протягом якого 7 разів до року додається додатковий місяць. Доба в такому календарі починається і закінчується після заходу сонця, тобто в середньому з 18 години попереднього дня до 18 години дня наступного. Відлік часу в єврейському календарі дотепер ведеться від тієї події, з якої починалася Тора, — Створення світу (на думку єврейських знавців, воно мало місце в 3760 році до н. е.).

Зовсім окреме місце у святковому циклі іудеїв посідає **«шабат»** — субота, що є не тільки звичайним вихідним днем, а й щотижневим святом. Шабат починається з трапези ввечері з п'ятниці на суботу. Треба, щоб на столі знаходилися два хліби, переплетені особливим чином, — згадка про подвійну порцію манни, що випала євреям під час блукань у пустелі в день перед суботою, звільняючи їх тим самим від необхідності що-небудь робити в цей день (Вих. 16:4—36), а також кубок для вина. Після трапези слід подякувати Всевишнього особливою молитвою.

Зранку в суботу благочестивий єврей прямує в синагогу на святкове богослужіння, що складається з читання Тори та пророчих книг, святкових молитов, лекції духовного провідника — рабина та його звернення до віруючих. Протягом дня проводяться три трапези. Проміжки часу між трапезами присвячуються заняттям, що звеличують людську душу. Рекомендується вивчення Тори, можна читати, обговорювати прочитане, спілкуватися з друзями і рідними, виходити на прогулянки, грати в шахи і шашки, карти, більярд, з м'ячем. Усі євреї вітають один одного словами: «Шабат шолом!» Будь-яка інша робота категорично заборонена, у тому числі користування побутовими приладами і телевізором. Релігійний зміст суботи: відректися від буденності, повсякденних справ і цілий день провести наодинці зі своєю душею і Господом.

Більшість інших єврейських свят пов'язані зі знаменними подіями єврейської історії. Природно, що й святковий ритуал зазначених свят має багато спільних рис. У часи Храму на кожне зі свят євреї здійснювали паломництво до Єрусалима з обов'язковим принесенням Ягве жертв — частини від приплоду худоби і нового врожаю зернових. У період діаспори святковий ритуал змінився, центр його ваги був перенесений на сімейні церемонії та колективні молитовні зібрання.

Назва найурочистішого з єврейських свят **Песхе** (песах) — пасха походить від давньоєвр. «минати». У Біблії розповідається, що Господь, щоб переконати єгипетського фараона відпустити євреїв у Землю Обітовану, обрушив на підвладну йому державу «десять кар єгипетських», найжорстокіша з яких полягала в знищенні єгипетських дітей. Єврейські родини це нещастя обійшло (Вих. 12:12—14). Пасха відзначається в перший новий місяць після дня весняного рівнодення (у 14-й день першого місяця за єврейським календарем).

Наступні 7 діб належить вживати в їжу винятково *мацу* — прісні коржі, спечені без дріжджів і солі. Пояснюється це так: євреї напередодні Виходу з Єгипту не мали часу для звичайного готування тіста, тому, змішавши борошно з водою, за якихось чверть години спекли собі хліб (Вих. 12:39). Надалі маца символізувала нестатки єврейського народу під час 40-літніх блукань на шляху до «історичної Батьківщини», а заборона вживання в їжу звичайного хліба під погрозою суворих покарань була чітко записана в другій книзі Тори (Вих. 12:15). Завдяки цьому звичаю свято Пасхи має ще назву *Свята Опрісноків*.

Хоча свято Пасхи триває тиждень, але найяскравіша його подія — *Седер*, трапеза, що проводиться за особливим ритуалом та супроводжується релігійними піснеспівами, — починається в ніч з п'ятниці на суботу. Колись у цей день приносилося в жертву ягня, м'ясо якого треба було з'їсти без залишку з мацою і гіркою травою. Саме кров'ю ягняти були позначені будинки іудеїв під час десятої «кари єгипетської», щоб Господь у праведному гніві не зачепив «своїх» (Вих. 12:7). До речі, відома Таємна Вечеря Ісуса Христа була не чим іншим, як святковою пасхальною трапезою.

Суккот — *Свято Кущів*, у цей день у Палестині починалися жнива, тому Суккот називають ще святом врожаю. Сама ж назва свята походить від давньоєвр. «сукка» — курінь, житло євреїв під час Виходу (можливо, і хліборобів під час жнив). У цей день — це найпомітніша риса свята — Господь заповів будувати курінь (Лев. 23:42), у

якому родина повинна провести сім днів. Такі курені з трьома стінами і дахом, через який можна побачити небо, дуже часто можна спостерігати і в сучасному Ізраїлі.

Шавуот відзначає день, коли Мойсееві була дарована Тора. На Шавуот немає особливих ритуалів, дотримуються тільки освячені традицією звичаї. Один з таких звичаїв — прикраса синагоги квітами і рослинами, що символізують цвітіння на горі Синай під час дарування заповідей. Вікна будинків прикрашають паперовими аплікаціями теж з рослинними мотивами. Ще один звичай — на свято дарування Тори їдять молочну і борошняну їжу, тому що «Тора солодка і приємна як молоко та мед», або на згадку про землю, де «тече молоко і мед» (Вих. 3:17).

Ханука (давньоєвр. освячення) відзначається в грудні за сонячним календарем в ознаменування повторного освячення Єрусалимського храму після його осквернення ворогами іудейської віри. Це привело до повстання, що закінчилось короточасним відновленням незалежності Ізраїльського царства під владою місцевої династії

Маккавеїв у 164 р. до н.е. Успіх повстання був ознаменований руйнуванням старого жертовника і будівництвом нового. У храмі був також установлений новий великий семисвічник — менора. Тоді ж вирішили відзначати цю подію й увічнити її для нащадків (2 Мак. 10:8). Далі сталося диво: протягом восьми діб не вгасав вогник у світильнику, хоча оливи мало вистачити лише на одну добу. Відтоді вісім вогнів стали символом свята, і Талмуд вимагає, щоб у кожний з восьми днів Хануки запалювали по одному світильнику. Фактично на свято використовують дев'ять світильників або свічок. Де'яту «свічку запалювання» ставлять у центр святкової менори, що отримала назву «ханукія». Вогонь ханукії повинні бачити перехожі з вулиці.

Ханукія

Пурим (давньоєвр. жереб) — свято на честь порятунку євреїв від масового винищення в той час, коли вони були позбавлені власної держави і перебували під владою перського царя завдяки зусиллям улюбленої його дружини єврейки Естер.

Свято Пурим відзначається за 1 місяць і 1 день до єврейської Пасхи. У цей день жінки й чоловіки збираються в синагозі послухати читання книги Естер, де йдеться якраз про ці події. Ті, хто зібрався в синагозі, надягають маски й карнавальні костюми, оскільки це дні «гостини та радості» (Ест. 9:22). Вони приносять із собою тріскачки, якими створюють шум шоразу, коли чують при читанні книги Естер ім'я свого ворога. Після служби в синагозі буває трапеза, учасники якої, дотримуючись традиції, напиваються до несамовитого стану. Крім того, ритуал Пурима містить у собі заповідь «посилання дарунків один одному та дарунків убогим» (Ест. 9:22).

На відміну від біблійних «великих» і «малих» свят, єврейський Новий рік — Рош-Гашана, і свято «Судного дня» — Йом-Кипур, більше спрямовані на особистість людини. Їхня мета — етично-релігійне переосмислення життя.

Цих два свята пов'язані з віруваннями в те, що Господь має три книги — одну для грішників, другу — для праведників, а третю — для більшості людей. Недарма за кілька днів до початку нового громадянського року (**Рош-Гашана**), що припадає на вересень-жовтень за сонячним календарем, євреї вітають один одного словами: «Нехай Вас запишуть у хороший рік!» Щоб це побажання збулося, необхідно велику частину новорічного дня провести в синагозі в молитві. Цього дня євреї моляться про мир, злагоду між людьми й особисте благополуччя. Вони говорять: «Нехай буде добрим і солодким цей рік!» — і вмочають при цьому яблуко і шматочок хліба в мед. Існують також звичай йти до річки і немовби струшувати з себе у воду свої минулорічні гріхи, а також сурмити в синагозі в шофар — особливу трубу з баранячого рогу, наче говорячи: «Прокиньтесь ті, хто спить, прокиньтесь від сну». У шофар сурмлять у синагозі по 10 разів у кожний із двох святкових днів.

Йом-Кипур — *Судний день*, або *День Очищення*, в який через 10 діб після початку єврейського нового року за місячним календарем Бог визначає долю кожної людини на наступний рік. За годину до настання свята починається піст, що триває 25 годин. Під час посту Судного дня забороняється пити будь-яку рідину, купатися й навіть носити шкіряне взуття. Цей пост має одночасно демонструвати каєття людини, спонукати до дисципліни і самоконтролю, нагадувати про

співчуття, наочно показуючи, як це — обходитися без їжі навіть один день. Молитви під час цього свята — найтриваліші в році. Під час молитви люди повинні згадати свої гріхи за минулий рік і на знак звільнення від них ляснути в долоні.

На відміну від основних положень віровчення іудаїзму, **обрядово-культовий бік** та **організаційна структура** цієї релігії, протягом більш як 3-х тисячоріч її існування, зазнали значних змін.

У біблійний період виключне право на здійснення богослужбової діяльності належало особливим жерцям. До них зараховували нащадків Аарона, брата Мойсея, а прислужувати їм повинні були *левіти* — євреї з роду Левія.

До періоду діаспори все релігійне життя зосереджувалося в Єрусалимському храмі, а основним обрядом було **жертвопринесення**. Жертвопринесенням були присвячені приблизно 150 старозаповітних заповідей. Як правило, у жертву приносилася частина першого врожаю зернових, винограду й маслин (з них робили оливу для храмових світильників, використовували для змішування з м'ясними і хлібними приношеннями), ароматичні речовини, а головне — тварини. Можливо, принесення в жертву тварин було введено для того, щоб відучити людей від жахливого звичаю людських жертвопринесень. Криваві жертвопринесення здійснювалися у внутрішньому дворі на великому вівтарі перед храмом двічі на день: на сході й заході сонця. Як правило, жертвопринесення залежало від майнового стану жертводавця: бідні люди задовольнялися парою птахів, більш заможні приносили великих кошерних тварин (корову, вівцю, козу) без зовнішніх дефектів (Богові пропонувалося тільки найкраще). Перед тим, як принести в жертву тварину, її мили у величезному мідному чані поруч з вівтарем. Акт жертвопринесення здійснювали лише храмові служителі, самі дарувальники лишалися простими свідками цього обряду.

Криваві жертвопринесення були кількох видів:

1. *Жертва всепалення* — в жертву приносилася тварина цілком, за винятком шкіри, що діставалася священникові. Той, хто приносить жертву, клав руки на тварину, показуючи, що приносить її за свої власні гріхи. Жертовник кропився кров'ю — ще один знак того, що життя жертовної тварини віддається Богові (Лев. 1).

2. *Мирна жертва*. На жертовнику спалювався лише тук (жир) жертви, що євреї вважали кращою частиною тварини. М'ясо йшло на стіл родини, що жертвує, тому принесення сприймалося як трапеза з Богом (Лев. 3).

3. *Жертва за гріх*. Приносилася, коли людина робила гріх проти ближнього або Бога. Гріх «оскверняв» святилище храму, тому на знак очищення священник кропив кров'ю жертви перед завісою святилища. Частина жертви передавалася священникові. Коли жертводавець бачив, що священник їсть м'ясо без усякої шкоди для себе, він переконувався, що Бог прийняв його покаяння (Лев. 4; 5).

А на свято Йом-Кипур у жертву приносили двох козлів. За жеребом одного з них убивали відповідно до загального ритуалу жертви за гріх, а другого відпускали в пустелю, щоб він відніс із собою гріх (Лев. 16:6—10). Від цього звичаю походить відомий вислів «козел відпущення».

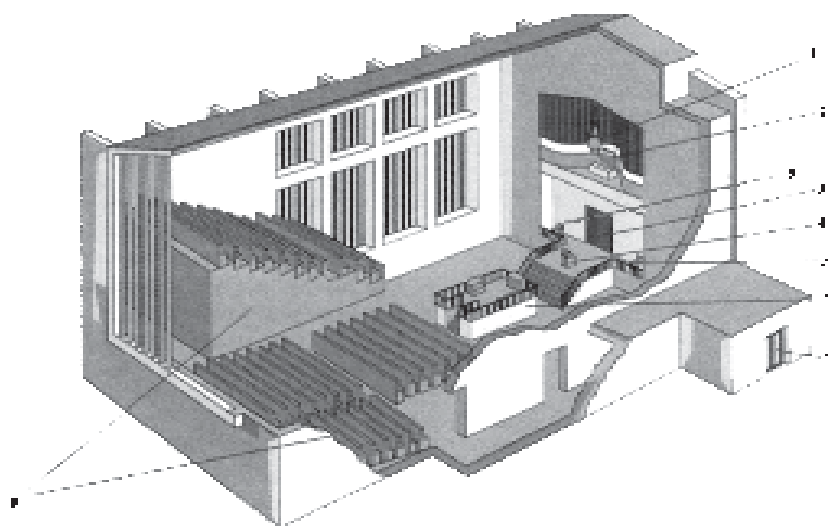
Пізніше (у період діаспори) функції Храму перебрала на себе синагога, а функції храмових служителів — рабини (давньоєвр. учителі). Відтоді більшість єврейського населення, що компактно проживає на певній території, об'єднується в синагогальну громадську організацію. *Синагога* — це молитовний будинок, свого роду громадський та релігійний центр самостійної єврейської громади, де рабини й інші знавці Тори тлумачать людям священні тексти, моляться (але не приносять жертви) Ягве і владою свого авторитету допомагають розв'язати життєві проблеми людей. Перші синагоги з'явилися ще в часи вавилонського полону іудеїв для часткової заміни зруйнованого Храму, а після його відновлення виконували допоміжні функції, служачи не стільки будинком молитви, скільки будинком народних зборів та школою. *Рабин* — людина, яка очолює автономну єврейську релігійну громаду. Однак його основне призначення — не виконувати богослужбові функції, як у християнського священника, але розв'язувати всі питання в житті громади, виходячи з релігійних постанов, які він зобов'язаний знати напам'ять.

Іудейське богослужіння складається з індивідуальної та спільної молитви, читання Тори, виконання особливих релігійних піснеспівів.

Зазвичай благочестивий дорослий єврей молиться тричі на день: вранці, опівдні та ввечері, як індивідуально, так і колективно — у синагозі. Регулярна молитва обов'язкова для чоловіків (з 13 років), жінки і діти моляться тоді, коли мають на цей вільний час. Традиція приписує звичай триразової молитви біблійним персонажам — Аврааму, Ісаку, Якову. Проте для сучасних дослідників цієї релігії очевидно, що ранкова і денна молитва певною мірою відіграє роль символічного замітника храмових жертвопринесень.

Під час молитви голова покривається капелюхом або особливою крою молитовною шапочкою — *кипою*, або ярмулкою, що симво-

лізує присутність Того, хто вище тебе. Крім кипи, ортодоксальні євреї використовують *талит* — молитовне покривало чотирикутної форми з білої вовни, бавовни або льону з горизонтальними смугами синього або чорного кольору з обов'язковими китицями по краях. Цього вимагає Біблія, щоб віруючі не забули про необхідність виконання Заповідей Божих (Чис. 15:37—40). Ще одним поширеним молитовним засобом є *філактерії*, або *тфиліни*. Вони являють собою коробочки з ремінцями чорного кольору, виготовлені зі шкіри кошерних тварин. У них містяться написані на пергаменті спеціально навченим писарем кілька уривків з Тори. Безпосередньо перед молитвою один із тфилінів надягають на ліву руку ближче до серця, другий тфилін розташовують посередині чола.

План синагоги:

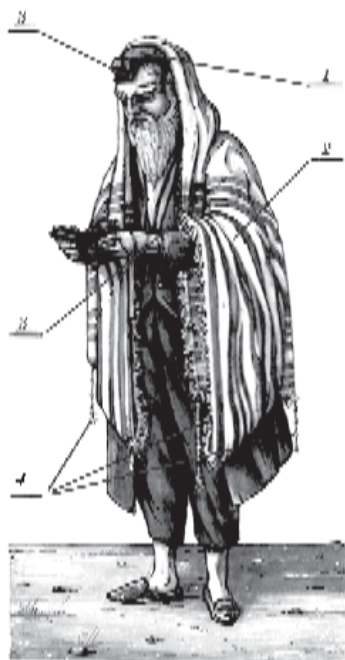
- 1 — нер тамід («вічне сйво», яке символізує присутність Бога);*
- 2 — таблички з першими словами кожної з десяти заповідей;*
- 3 — місце зберігання Ковчега з сувоєм Тори;*
- 4 — кафедра;*
- 5 — місце кантора (читця);*
- 6 — біма (узвишся, з якого читається Тора);*
- 7 — вхід;*
- 8 — місця для віруючих;*
- 9 — місце рабина.*

Основна молитва — «Шма» — фактично складається з трьох біблійних уривків. Вона починається словами: «Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш Господь один! І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю!» (Повтор. 6:4—5). Моляться євреї стоячи і пошепки, щоб не заважати присутнім. Молитися можна, в принципі, будь-якою мовою, зрозумілою віруючому, однак під час колективного богослужіння обов'язковим є використання давньоєврейської.

В основу синагогального богослужіння покладено ритуал читання Тори, для чого її розділяють на 54 уривка, що містять від 30 до 150 віршів. Тору читають у синагозі кілька разів на тиждень. Для цього сувій Тори в особливому футлярі витягають зі спеціальної шафи в східній стіні, що служить символом ковчега. Зі словами «Це Тора, що Мойсей дав дітям Ізраїлю за словом Бога» сувій підносять над головою так, щоб було видно кілька стовпців Тори, що зовсім не легко, оскільки сувій може важити 10—15 кг. Потім з тексту наспівують призначений для даного тижня уривок — ноти при цьому доводиться запам'ятовувати.

Незважаючи на те, що іудаїзм зміг зберегтися протягом трьох тисяч років, він не має внутрішньої єдності. Серед представників різних напрямків в іудаїзмі звертають на себе увагу ортодокси — *хасиди*, скрупульозні зберігачі єврейського Закону, люди в чорних капелюхах, плащах, з бородами і пейсами.

Термін «хасид» (благочестивий) існував і в Середні віки. Але оформилася хасидська течія лише в середині XVIII ст. у євреїв України (тоді частини Російської

Іудей під час ранкової молитви:

- 1 — кипа;
- 2 — талит (молитовне покривало з китицями);
- 3 — тфилини на чолі та на лівій руці;
- 4 — цицит (китиці).

імперії). Засновник хасидизму *Ізраїль Бешт* (скорочення імені *Баал Шем Тов*, букв. «той, хто має добре ім'я», 1700—1760) проповідував, що рабинська вченість не потрібна, що треба прагнути до безпосереднього спілкування з Богом, яке здобувається в молитовній розмові. Проста людина, яка справами втілює релігійний Закон у життя, беззастережно вища за тих, хто все життя присвячує вивченню священних текстів. Але відповідно до вчення хасидів спілкування з Богом доступне не кожній людині, а лише особливим праведникам — *цадикам*. У сучасному Ізраїлі, де військова повинність обов'язкова навіть для дівчат, хасиди не служать в армії, щоб не порушити заповідь «Не вбивай!».

Прикметним відгалуженням іудаїзму є **караї́мство**. Караї́мство (караї́м означає «читець», «той, хто читає») — єврейська секта, що виникла в Іраку в VIII ст. н.е. Найприкметніші риси караїмів такі:

- Вони визнають тільки закон Мойсея (Тору, п'ять книг Старого Заповіту). Будь-які подальші тлумачення не мають для них жодного авторитету.
- На відміну від іудеїв-рабиністів, які керуються переданням і Талмудом, караїми віддають перевагу звертанню до закону Мойсея без посередників.

Крім П'ятикнижжя Мойсея, до числа найбільш шанованих книг в цій секті належали твори Анана бен Давида (засновника секти), а також праці з каббали, астрології та інших окультних наук.

У результаті караїми швидко почали дотримуватися ритуалу, рязуче відмінного від ритуалу інших євреїв. Наприклад, вони відповідно до Тори не використовували в суботу ніякого вогню і весь день проводили в темряві, не виходили в суботу нікуди з будинку, крім синагоги, тощо. Вони були проти навіть медичного лікування, опираючись на слова книги Виходу: «Я Господь, цілитель твій» (Вих. 15:26).

У перші століття свого існування караїми успішно залучали прибічників. Однак починаючи з X ст. чисельність громади караїмів уже не збільшувалася. У різний час центр караїмського руху розташовувався в Ізраїлі, Іспанії, Візантії, Єгипті. У пізньому середньовіччі великі караїмські громади виникли в Литві і в Криму. У Росії в XIX ст. караїми були офіційно визнані особливою конфесією, на них не поширювалося дискримінаційне антисемітське законодавство. Це буквально врятувало тисячі караїмів у роки Другої світової війни. Фашисти звернулися до трьох знаменитих єврейських вчених з запитанням, чи слід вважати караїмів етнічними євреями. Всі троє вчених

збрехали, заявивши про нееврейське походження караїмів. Сьогодні в світі налічується приблизно 10 тис. караїмів, більшість з яких живе в Ізраїлі. Керують ними їхні власні рабини. Найбільш організовані караїмські спільноти на теренах СНД живуть в Литві, де вони визнані «традиційною релігією».

Юдаїзм в Україні має довгу, але, на жаль, трагічну історію. Наприкінці VIII — середині IX ст. він був державною релігією Хазарського каганату, що сусідив з Київською Руссю і включав в себе території Північного Кавказу, Приазов'я, більшої частини Криму, Наддніпрянщини. Після розгрому каганату київським князем Святославом частина купців, які сповідали юдаїзм, і ремісників осіла в Києві. Крім того, через Русь пролягали важливі торговельні шляхи, що з'єднували Європу з Азією. Це теж залучало сюди купців, у тому числі й іудеїв. Тому в давньому Києві існували два особливих єврейських квартали, біля яких знаходилися так звані Жидівські ворота (район Львівської площі). Сильні позиції мали євреї і в Галицько-Волинському князівстві. В усякому разі, смерть одного із його правителів у 1288 р. — князя Володимира Васильковича вони, за літописним повідомленням, оплакували так само, як знищення першого Єрусалимського храму й вавилонський полон.

Масова поява євреїв на західноукраїнських землях пов'язується з приєднанням їх до Польсько-Литовської держави. На українські землі євреї прийшли з країн Європи — Німеччини, Австрії, Чехії, Іспанії, Португалії внаслідок постійних переслідувань, що зрештою набули характеру поголовного виселення. «Бажаючи збільшити вигоди своєї казни» польські королі видавали євреям «жалувані грамоти», в яких закріплювали їхні права безперешкодно переміщатися по всій країні, сплачувати торговельні мита за збори не більші, ніж християни. У середині XVII ст. на західноукраїнських землях проживало 45 тис. євреїв. Євреї створювали самоврядні автономні громади. Керівництво життям єврейської громади здійснювалося *кагалом* — специфічною адміністративною структурою і судом. Кагал контролював практично всі сфери життєдіяльності громади та її окремих членів — від податків і стосунків із владою, до стану колодязів і вибору шрифтів для видання Талмуду. Громада утримувала синагогу й кількох служителів — рабина, кантора (синагогального читця), різника худоби згідно з релігійними приписами, а також початкову школу (хедер), відвідування якої було обов'язковим для хлопчиків від 6 до 13 років. Наприкінці XVI ст. місцеві кагали створили більш централізовані об'єднання: єврейські сеймики й головний провід — «ко-

ронний ваад». Ваад збирався двічі на рік для обговорення й прийняття актів, які, з одного боку, регулювали внутрішнє життя кагалів, а з другого — стосунки кагалів з органами місцевого самоврядування й владою Речі Посполитої. У цей же час з'являються райони компактного проживання євреїв, майбутні *гетто*, — у Львові, передмісті Кракова.

Після утворення єдиної держави Польщі та Литви й приєднання українських земель до її складу за Люблінською унією (1569 р.) посилюється присутність євреїв у центральних областях України. Наприкінці XVI ст. ними було засновано тут 79 містечок. Часто вони виникали навколо синагог, побудованих, згідно з вимогами польської влади, водночас і як фортифікаційні споруди.

У другій половині XVII ст., після тривалих воєн українського народу з Річчю Посполитою, розпочатих у 1648 р. Богданом Хмельницьким, під Москву перейшли землі Лівобережної України. Після поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 рр. під владою Російської імперії опинилися й землі Правобережної України, Білорусії, значної частини Прибалтики. На приєднаних українських територіях проживало 400 тис. євреїв. Євреїв на землях, що після розділів Речі Посполитої відійшли до Австро-Угорщини, нараховувалося наприкінці XVIII ст. не менш як 150 тис., на початку XX ст. — 800 тис. Таким чином, наприкінці XVIII ст. Україна в її сучасних географічних межах могла вважатися одним з центрів світового єврейства.

У 1804 р. в Російській імперії було прийняте *Положення про облаштування іудеїв* (на хрещених євреїв воно не поширювалося), що проіснувало з невеликими змінами до 1917 р. Відповідно до цього положення офіційно визнавалося іудейське віросповідання, права на самоврядування в рамках єврейської релігійної громади — кагалу, але тільки в кордонах т. зв. «межі осілості». При цьому діяли й інші принизливі обмеження. Наприклад, навіть у «межах осілості» євреї не могли складати більше 1/10 учнів. За кордонами «межі осілості» також існували розрізнені єврейські громади, що мали свої молитовні будинки. Більшість євреїв Східної України жили в «містечках» з 20—25 тис. населенням, де склався своєрідний містечковий спосіб життя, в тому числі релігійний. Не набагато кращим було становище євреїв за Австро-Угорщини.

Щодо євреїв проводилася послідовна політика антисемітизму, яка підтримувалась у всіх прошарках російського суспільства масовими єврейськими погромами. Про перші єврейські погроми, спро-

воковані смертю непопулярного великого київського князя Святополка, повідомляє ще «Повість минулих літ» під 1113 р. Подальша історія єврейського народу знає щонайменше чотири великих геноциди, що сталися на землі України:

- 1648 — 1657 (Хмельниччина);
- 60-ті рр. XVIII ст. (Гайдамаччина);
- 1918 — 1920 (Громадянська війна);
- 1941 — 1944 (Голокост у роки Другої світової війни).

Число загиблих у них було неймовірно великим: в часи Хмельниччини — мінімум 40 тис., при населенні 150 тис., Гайдамаччина — 60 тис., зокрема, тільки після взяття Умані загинуло 3000 євреїв, погроми Громадянської війни забрали 100 тис. життів, Голокост — 1,4 млн мирних жителів з населення 2,6 млн.

В Україні довше, ніж у Європі, тримався страх перед єврейством у вигляді пересудів щодо ритуальних убивств євреями християн. Останній подібний процес — т. зв. «справа Бейліса» проходив у 1912 р. у Києві, але закінчився виправданням звинуваченого.

Не дуже помітно поліпшилася для півтора мільйонного єврейського населення України ситуація в 20-ті рр. XX ст. за Радянської влади. За офіційною статистикою, воно було об'єднане у 1026 громад з 138583 віруючими. Більшість євреїв, які займалися торгівлею і ремеслами, обкладалися надмірними податками; під приводом відділення Церкви від держави закривалися початкові (хедери) і середні (ешиви) релігійні школи, припинилося видання літератури священною для іудеїв мовою — івритом. Становище погіршувалось тим, що через скасування «межі осілості» євреї швидко почали змінювати традиційні місця проживання, традиційні види занять і навіть негативне ставлення до шлюбу з неєвреями. Внаслідок цього спостерігалась асиміляція євреїв у радянському суспільстві, водночас — втрата ними відчуття національної та релігійної приналежності, про що красномовно свідчить зміна прізвищ.

Наприкінці 1920-х—1930-х рр. іудаїзм піддався систематичним переслідуванням: були закриті кілька сотень синагог, які ще функціонували, всі релігійні школи, більшість рабинів розстріляні або відправлені до таборів. «Чищенню» піддалася не тільки верхівка партійного і військового керівництва країни, в якій «особи єврейської національності» складали переважну більшість, але також службовці, студентство й інтелігенція, де відсоток євреїв був теж великий. Тоді навіть носіння бороди і пейсів розглядалася як антирадянська акція. Така ж трагічна доля спіткала численне єврейське населення Західної

України, Бессарабії та Північної Буковини, приєднаних до СРСР у 1939—1940 рр.

Друга світова війна призвела до трагедії українського єврейства. Фашистами було винищено 2 млн радянських євреїв. На багатьох окупованих територіях живими залишилося на більше 1—2 % довоєнного населення.

Потепління, що настало з 1943 р. у взаєминах між Радянською владою і релігійними організаціями, дуже мало позначилося на становищі єврейських громад. Особливо відвертими були антисемітські тенденції у внутрішній політиці в 1948—1952 рр., коли під приводом боротьби з «безрідними космополітами», «оспівувачами талмудичної архаїки та містечкової зашкарублості» руйнувались будь-які джерела єврейської культури і репресувалися її найбільші діячі; і під час хрущовських антирелігійних компаній 1957—1964 рр., коли були закриті ще кількасот синагог і накладена заборона навіть на випічку і продаж маци. Після згортання кампанії в Україні діяло 14 синагог, кількість ця залишалася незмінною аж до кінця 1980-х рр.

Ізраїльсько-арабська війна 1967 р. знову погіршила становище радянських євреїв. У країні розгорнулася надзвичайно активна й образлива антиєврейська пропаганда. Ще більше загострила ситуацію масова еміграція 100 тис. євреїв на Захід і в Ізраїль у 1970—1980-і рр. Все це призвело до більш жорсткого контролю за синагогою з боку владних структур.

Така політика позначилася на єврейському релігійному середовищі досить несподівано. З одного боку, чітко визначилась криза офіційної синагоги. Найпоширенішим її відвідувачем стала людина похилого віку, яка відчувала потребу не в релігійному, а в соціальному спілкуванні. Крім того, у самих синагогах, не було кваліфікованих рабинів, котрі могли б надати своїм парафіянам пояснення з питань віровчення, синагогальної й побутової обрядності. З другого боку, дедалі помітнішим ставало відродження єврейського культурного та національно-релігійного життя, яке набиало форми опозиції панівному режиму. У республіці, де за оцінками влади чисельність прихильників іудаїзму оцінювалось приблизно у 30 тис. чоловік, діяли десятки неофіційних *мін'янів* (група не менш як 10 повнолітніх, достатня для колективного моління), інтелігентських гуртків з вивчення івриту, єврейського виховання та ін.

Нині іудаїзм, який, щоправда, так і не дістав законодавчо оформленого статусу, справляє великий вплив на суспільно-політичне життя держави Ізраїль з моменту її заснування. Субота — це офіцій-

ний вихідний день, коли не працює громадський транспорт й органи виконавчої влади. Діють равінатські суди, які регулюють шлюбні відносини, в армії бойовим духом особового складу опікуються спеціальні рабини, в усіх навчальних закладах до чверті часу відводиться на вивчення відповідних дисциплін, існують релігійні політичні партії, які мають своїх представників у парламенті.

Загальноновизнано, що євреї зробили в історію світової культури внесок значно більший за їхню чисельність. Хоча історія єврейського народу як завжди й усюди переслідуваного народу-вигнанця, доводить, що людство не поспішає перейнятися єврейським рецептом подолання поділу людини і світу, віровчення (особливо принцип монотеїзму) і культ (особливо принцип молитовного синагогального богослужіння) іудаїзму стали джерелом для християнства й ісламу — світових релігій, що сповідають 50% сучасного людства.

4.3. ЗОРОАСТРИЗМ: ЗВИЧАЇ І ВІРУВАННЯ

Зороастризм¹ (за ім'ям її напівлегендарного засновника Заратуштри) — давньоіранська релігія, що склалася в I тисячолітті до н.е. і згодом поширилася на значній частині Середньої Азії, Близького і Середнього Сходу.

Основи цієї релігії почали складатися ще в давніх скотарських племенах, що кочували в південноруських степах. У релігійному відношенні вони перебували на стадії досить розвинутого політеїзму. Перетворення цих вірувань на нову релігію пов'язано з ім'ям пророка *Заратуштри* (букв. той, що володіє старим верб-

Заратуштра — засновник зороастризму

¹ Інші її назви — магізм, оскільки жерці-зороастрійці були вихідцями з племені магів; маздаїзм — за іменем головного божества цієї релігії Ахурамазди; релігією Авести — за назвою збірки священних книг; вогнепоклонством — у зв'язку з особливим культовим шануванням у ній вогню; мітраїзмом — за іменем бога-спасителя Мітри; парсизмом — від назви древніх іранців, що збереглася за сучасними прихильниками зороастризму. — Авт.

людом)¹, який жив, за одними даними, між 1500 і 1200 р. до н.е., за іншими — наприкінці VII — початку VI ст. до н.е. Походив він з бідного і незнатного роду Спитама й із семирічного віку почав навчатися жрецького мистецтва. Згідно із зороастрійськими переказами Заратуштра багато років провів блукаючи в пошуках істини. При цьому він став свідком насильства, воєнних дій, постійних грабежів і вбивств. Усвідомлюючи себе неспроможним змінити існуючий світовий порядок, Заратуштра сповнився жагучого прагнення до справедливості, бажання, щоб перемогли спокій й порядок та всі люди могли вести добре й мирне життя. Нарешті у віці 30 років, віці зрілої мудрості, він одержав одкровення. Одного разу, беручи участь у зборах з нагоди весняного свята, Заратуштра попрямував до річки по воду для здійснення обряду, ввійшов до неї й хотів узяти води із середини потоку. Коли він повернувся на берег (перебуваючи в стані ритуальної чистоти), з'явилася йому сяюча істота, що відвела його до Богів, у присутності яких пророк «не побачив власної тіні через їхнє яскраве світіння».

Одкровення Заратуштри склали книгу Священних Писань зороастризму, відому під назвою **Авеста**. Вона стала не тільки зведенням священних текстів зороастрійського вчення, але й головним джерелом відомостей про особу самого Заратуштри. Текст Авести, що дійшов до нас, складається з трьох головних книг: Ясни, Яшти й Видевдати. Всі три частини розташовані в особливому, канонізованому порядку.

1. *Ясна* (букв. богослужіння 7 глав) насправді складається з 72 глав, 17 з яких становлять Гати — гімни, приписувані пророку Заратуштри (науковці за мовними ознаками справді датують їх рубежем II—I тис. до н.е.). В інших главах Ясни було зібрано все те, що старі жерці ще пам'ятали з давніх молитовних формул, які вимовлялися під час щоденних принесень вогню й воді ще в дозороастрійські часи.

2. *Яшти* (букв. шанування, вихвалання) — це 22 гімни на честь нижчих божеств зороастрійського пантеону.

3. *Видевдата* (букв. Закон проти демонів) являє собою пізнішу компіляцію різних сказань, ритуальних текстів і молитов.

Запис Авести відноситься приблизно до VI ст. до н.е. На європейські мови її почали перекладати тільки з кінця XVIII ст. Витяги

¹ Греки вважали Заратуштру мудрецем-астрологом й перейменували його на Зороастра (грецьк. ἀστροί — зірка). У європейських мовах ім'я пророка вимовляється як Заратустра. — Авт.

молитов з Авести складають так звану *Молодишу (Малу) Авесту* — збірку повсякденних молитов і реєстр усіх шанованих богів та духів.

Сутність **віровчення зороастрійської релігії** зводиться до боротьби двох божеств, визнаних рівноправними творцями всього існуючого на землі. Добро, світло й життя персоніфікуються в *Ахурамазді (Ормузд)*, що створив усе необхідне й корисне для людей, наприклад, родючу землю й свійських тварин. Усе зло, що уособлює темряву й смерть, зосереджується в образі бога *Ангра-Майнью (Аріман)*, що створив пустелі, хижаків та різних гадів, хвороби, безплідність, смерть. Головним елементом у цьому одкровенні є те, що дві первинні сутності, обидві добровільно (хоча й відповідно до їхньої власної природи), обрали: одна — добро, а друга — зло. Цей акт і служить прообразом аналогічного вибору, що має зробити кожна людина у своєму житті.

Ахурамазда, стверджував Заратуштра, у нескінченному часі створив замкнутий відрізок часу тривалістю 12 тис. років. Потім він створив шість нижчих божеств — Амешаспента. У кожного з них було власне ім'я, однак (у приблизному перекладі) всіх їх називали «Безсмертні Святі», ці божества у свою чергу покликали до життя інших благих істот. То були добрі боги, що їх вшановували за тисячоріччя до Заратуштри, серед яких згодом виділився бог Сонця і Місяця Мітра. Сім вищих божеств спільно створили мир, у якому було сім великих створінь — чотири стихії (повітря, земля, вогонь, вода), рослини, тварини й людина. Перших три тисячі років усі вони були вільні від тілесних оболонок, і тільки згодом їм було дано «матеріальний» вид. Матеріальне буття було кращим, ніж попереднє нематеріальне, тому що досконалі творіння Ахурамазди одержали в ньому благо у формі чогось цільного і відчутного. Так закінчилася перша з трьох великих ер циклу існування світу — *ера Творіння*.

Однак матеріальне творіння виявилось вразливим для сил зла. На нього відразу ж накинувся Злий Дух. Він увірвався у світ через нижню сферу кам'яного неба і зруйнував усю його досконалість. Він винирнув з води, зробивши велику її частину солоною, ринувся до землі, і там, куди він проникав, утворилися пустелі, висушив рослини, убив тварин і першу людину, навіть порушив нормальний хід небесних світил, створивши комети й метеори. Зрештою він напав на вогонь і зіпсував його димом. Тільки об'єднаними зусиллями семи вищих божеств удалося не тільки відновити, але й збільшити все раніше створене. «Золотий вік», що згодом настав на землі, був пов'язаний з ім'ям царя Йіми, у державі якого не було ні спеки, ні холоду, ні

зздорсті, ні самої смерті. Ахурамазда запропонував Йїмі проголосити себе пророком нової релігії, але той відмовився. Тоді Ахурамазда, давши йому відповідні інструменти (золоту стрілу і батіг), доручив розширити землю, що стала тісною від людей й худоби. Це Йїма робив тричі.

Однак Злий Дух не заспокоївся і разом зі своїми помічниками — *девами*, яких він створив, щоб протистояти силам добра, продовжував нападати на світ, заподіюючи збитки матеріальним творінням і викликаючи моральні пороки і духовне зло в людях.

У цій боротьбі й проходить друга епоха творіння, в якій живемо й ми, — *ера Змішання*.

Проте, як проголошувало нове одкровення, отримане Заратуштрою, людство має з благими божествами спільне призначення — перемогти зло і відновити світ у його первісному досконалому вигляді. Знаменна мить, коли це станеться, буде означати початок нової ери — *ери Розділення*.

Доти, доки не настане нова ера, душа людини після її смерті мусить залишати світ і повертатися до нематеріального стану. При цьому людську душу судитимуть за те, що вона робила протягом усього життя. Для цього вона повинна підійти до підніжжя Гори Справедливості, звідки до її вершини веде особливий міст. На вершині Гори сидить Мітра та його помічники, що зважають думки, слова і справи кожної душі: добрі — на одній чаші, погані — на другій. Якщо добрих справ виявлялося більше, душа вважається гідною раю. Міст розширюється, стаючи зручним і безпечним для проходу. Гарна дівчина, яка уособлює власну совість кожної людини, веде душу вгору. Якщо ж ваги схилилися в бік зла, тоді міст звужувався і ставав наче лезо клинка, а огидна відьма, яка зустрічала душу на мосту, тягла її вниз у пекло, де грішник мав пережити «довгий вік страждань, темряви, поганої їжі та скорботних стогонів». Таким чином, душі і праведників, і грішників, кожна в заслуженому ними місці, очікуватимуть момент Розділення. Тоді, і тільки тоді, настане Останній Суд, коли праведники будуть відділені від грішників, — як від тих, хто дожив до цього часу, так і від тих, котрі були вже засуджені раніше. З гір потече річка з розплавленого металу. Всі люди пройдуть крізь цю річку, але одним вона здаватиметься парним молоком, а інші шезнуть з лица землі. Демони-деви й сили темряви будуть знищені в останній великій битві з добрими божествами. Річка розплавленого металу потече вниз, у пекло, уб'є Ангра-Майню і спалить останні залишки зла у світі.

Потім Ахурамазда і добрі божества приготують містичний напій — «білу хаому», що дарує всім безсмертя. Люди стануть як боги — єдиними в думках, справах і вчинках, не старітимуть, не знатимуть хвороб, будуть вічно радісними і щасливими. Гори й долини поступляться місцем долинам, наповненим різноманітними тваринами та рослинами, що виникли ще в епоху Змішання.

Оскільки Заратуштра прекрасно розумів, що не доживе до повного торжества ери справедливості, то розпочату його проповіддю справу має завершити «праведна людина благого походження». Послідовники Заратуштри сподівалися, що Спаситель народиться від сімені пророка, що зберігається в глибинах одного гірського озера. Коли наблизиться кінець часів, у цьому озері викупається смертна дівчина і зачне від пророка. Народженим таким дивним чином Спаситель і переважить шальки терезів на користь добра.

Легенда говорить, що роки, присвячені Заратуштрою проповіді одкровення серед одноплемінників, були майже марними — він зумів повернути до нової віри тільки свого двоюрідного брата. Тоді він залишив свій народ і знайшов притулок у царя Виштаспи. Від початку своєї проповідницької діяльності релігійний реформатор Заратуштра закликав своїх одновірців і послідовників до створення сильного політичного об'єднання з сильним правителем, який забезпечив би розвиток скотарства і землеробства. У цьому полягає соціальне значення вчення раннього зороастризму. В особі Виштаспи Заратуштра якраз побачив свій ідеал. Навернення цього царя в нову віру розсердило сусідніх правителів й спричинило війну, в якій переміг Виштаспа. Після цього пророк прожив ще багато років, зосередивши свої зусилля на розбудові релігійної громади на основі проповідуваного ним вчення. Він був тричі одруженим, мав трьох дочок і трьох синів. Закінчив своє життя Заратуштра трагічно — його заколов кинджалом жрець-язичник, суспільне становище й особиста кар'єра якого були підірвані релігійною реформою Заратуштри.

Для здійснення усього визначеного Заратуштрою, людина зобов'язана вести праведне релігійне життя. В основі цієї праведності лежить віра в Судний день, що вимагає відповідальності — як за свою особисту долю, так і за долю світу в цілому.

У свою чергу, ця віра насамперед налаштовувала людину на дотримання етики зороастризму, заснованої на трьох основних принципах: жити відповідно до благої думки (1), благого слова (2) і благої справи (3). Заратуштра вчив, що в ці думки, слова і справи не може втручатися жодне божество і вони цілком залежать від самої людини.

На практиці це означало, що людина повинна опікуватись шістьма меншими створіннями і ретельно стежити за власним фізичним і моральним здоров'ям. Великими чеснотами вважалися старанне заняття сільським господарством і обробіток землі, дбайливе ставлення до худоби. Але для послідовників Заратустри такі поняття, як чесність, вірність, сміливість, порядність також не тільки моральні категорії, а й релігійно значущі чесноти. Недарма зороастрійці домоглися великих успіхів у торгівлі — купці багатьох країн здавна волили мати справу саме з ними, знаючи про їхню виняткову вірність даному слову.

У річище зороастрійської етики повністю вкладалося й особливе ставлення до навколишнього світу, що майже суцільно складається з чистих джерел життя, що їх у жодному разі не можна осквернювати. Тому в зороастризмі надзвичайний розвиток отримав **культ чистоти**. Щоб налити води, слід вимити руки, заборонялося виходити з житла в дощ, щоб не забруднювати землю і воду. Зороастрійці не вживали в їжу м'ясо, попередньо не видаливши з нього кров. Для розведення вогню вони користувалися тільки чистими, сухими дровами. Під час готування їжі жодна крапля не повинна була впасти на вогонь. У кожному будинку навіть існував свій «сміттєпровід» — особливе приміщення, куди наливався спеціальний розчин. Бруд і нечистоти змішувалися з ним і по спеціальному жолобу зливалися в землю.

Тверді правила розмежовували сфери «чистого» і «нечистого», тому що межа між цими сферами була своєрідною «лінією фронту» у вічній битві рівних супротивників — добра і зла. До «чистих» належали людина, собака, корова, вівця, їжак, дерева, рослини і плоди в полях і садах. Після людини найпочесніше місце займав собака. Його ритуальне призначення — знищувати все нечисте — не могло приховати того факту, що саме роль собаки як охоронця стад (предки зороастрійців, нагадаємо, були кочовиками-скотарями) спонукала зороастрійців так піднести цю домашню тварину. Передбачалися навіть спеціальні покарання за погану годівлю собак — нероздробленими кістками або надто гарячою їжею.

Суворо заборонялося торкатися самому або чистими стихіями (вогнем, водою) до всього «нечистого». Ці заборони стосувалися передусім деяких рослин і тварин: комах (мурах) і плазунів (змій). Нечистими вважалися хворі, вагітні і породіллі, до яких і ставилися відповідним чином. Порушників ритуальної чистоти чекало кількаразове очищення сумішшю води, піску і коров'ячої сечі. Землю, де вмерли людина або собака, заборонялося обробляти і зрощувати. Тільки через багато днів після смерті людини в приміщення, де вона померла,

дозволялося вносити вогонь. Вважалася гріхом і безшлюбність: людина була зобов'язана поповнювати військо Ахурамазди.

Щоб не осквернювати чисті стихії — вогонь, землю, воду й повітря зіткненням із трупом або падалом, зороастрійці розробили особливий **комплекс обрядів, пов'язаних з похованням**.

Протягом трьох днів і трьох ночей, доки небіжчик не був похований, служителі культу і родичі читали молитву, дотримуючись певних заборон щодо їжі й пиття. Тільки на четверту добу, коли вважалося, що душа покійного переселилася в потойбічний світ, із сходом сонця здійснювався обряд поховання відповідно до правил, викладених в Авесті. Спеціальні мийники трупів, до яких ніколи в житті ніхто не наближався ближче як на три кроки, клали тлінні останки на залізні ноші, покриті дерев'яним настилом. Траурній процесії родичів дозволялося супроводжувати їх тільки до місця поховання. Якщо спочатку своїх померлих зороастрійці залишали у віддалених високих місцях (наприклад, у гірських печерах), то згодом для їхнього поховання стали будувати особливі «*башти мовчання*». Підлога башти, висота якої складала 4,5 м, являла собою поховальний майданчик, розділений на три зони — для чоловіків, жінок і дітей. Тіло померлих закріплювалося в одній із зон, щоб звірі або птахи, роздравши труп, не могли віднести і розкидати рештки по землі, воді або під деревами. Коли птахи з'їдали все м'ясо, а кістки під впливом сонця цілком очищалися, їх скидали в кам'яний колодязь у середині башти, де вони повинні були чекати на Страшний суд. Будинок померлих ритуально очищався, а за небіжчиком влаштовувалися поминки. Вони справлялися також на 10-й, 30-й, 360-й день після смерті.

Не задовольняючись етичними настановами і культовими розпорядженнями, що стосуються чистоти, пророк Заратуштра установив для своїх послідовників **особливий знак, особливий молитовний ритуал і особливий святковий цикл**.

Відзнакою зороастрійців, як чоловіків, так і жінок, було носіння поясного шнура, обгорненого тричі навколо талії і зав'язаного вузлом спереду і ззаду. Складався цей пояс з 72 ниток — за числом гімнів Ясни. Після обряду посвячення, що відбувався у 15 років, віруючий мав сам зав'язувати і розв'язувати пояс під час молитви. Пояс зав'язувався навколо нижньої сорочки, у комір якої був зашитий маленький гаманець. Він нагадував віруючим про те, що людина зобов'язана все життя наповнювати цей гаманець благочестивими думками, словами та справами, щоб у кінцевому підсумку знайти своє місце на небесах. Цей звичай Заратуштра, очевидно, запозичив в індійських

жерців, де плетений шнур означав приналежність до релігійної громади. У зороастризмі же три витки шнура були призначені для того, щоб його носій зосередився на блазій думці, благому слові і блазій справі.

Заратуштра установив для кожного віруючого обов'язок здійснювати п'ять молитов на день: на сході сонця, до полудня, опівдні, пополудні й на заході. Обряд молитви був такий. Спочатку віруючий готував себе до молитви, омиваючи від пилу обличчя, руки та ноги. Потім, щоб ввійти в потрібний настрій, розв'язував свій пояс і, тримаючи його перед собою обома руками, уявляв себе в присутності Творця. Потім, вдивляючись у цей символ праведності, він молився Ахурамазді і нижчим божествам. Коли ж переходив до прокльонів на адресу бога зла, то в такт молитви презирливо розмахував кінцем пояса. Будь-яка молитва починалася такою формулою: «Нехай зрадіє Ахура-Мазда і обміне Ангра-Майнью... Віддаюся всьому благодумству, благослів'ю й благодіянню та зрікаюся усього злодумства, лихослів'я і злодіяння. Приношу Вам, Безсмертні Святі, молитву й хвалу думкою і словом, справою і силою, і тіла свого життя»¹. Згідно з канонами зороастрійської релігії молитися можна було де завгодно: в храмі, біля домашнього вівтаря, на лоні природи. Акцент на етичному змісті молитви та її регулярному індивідуальному характері помітно відрізняли зороастризм від прийнятої в інших етнічних і регіональних релігіях культової практики, де переважав обряд колективних жертвопринесень.

Крім п'яти щоденних молитов, Заратуштра вимагав від своїх прихильників дотримання семи особливих свят (гаханбарів) у році, кожне з яких тривало по п'ять днів: «Середина весни», «Середина літа», «Середина зими», «Свято збирання зерна» та ін. Кожне свято присвячувалось одному із створінь. Кожна зороастрійська громада відзначала цю подію тим, що зранку відбувалося урочисте богослужіння, ритуал якого був прописаний у Малій Авесті. Потім влаштовувалося спільне частування, де вживалася їжа, що отримала благословення під час богослужіння. Ритуальна їжа складалась із семи рослин: мигдалю, фісташок, волоського горіха, інжиру, хурми, винограду і гранатів. Їх доповнювали свіжий хліб і вода, священний напій — хаома. На свята збиралися і бідні, і багаті, вороги і друзі, тому ці дні вважалися днями примирення і злагоди.

¹ Авеста в русских переводах (1861 — 1996).— 2-е изд., испр.— СПб., 1998.— С. 160.

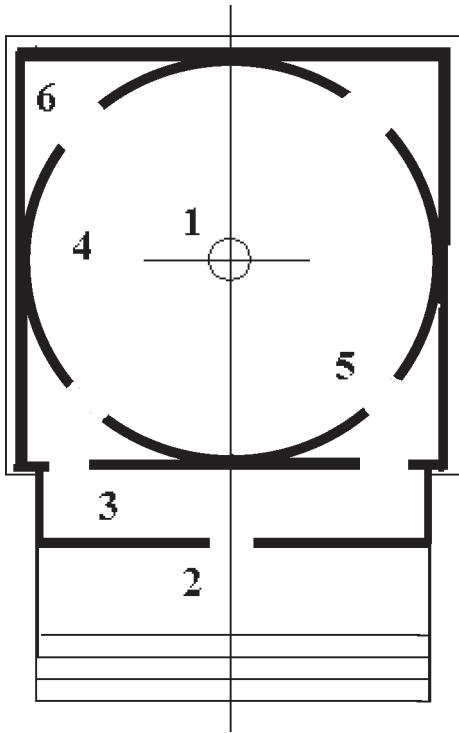
Окремо відзначалося свято вогню — *Новий рік* («*Ноуруз*»), який за зороастрійським обліком часом припадав на весняне рівнодення. Увечері напередодні настання Нового року на дахах будинків запалювався вогонь. Тут же розміщували ритуальні їжу та пиття, поруч у посудину ставили гілку з листям молодого дерева. З першими променями сонця вся родина збиралася на даху будинку і чекала обряду запалювання вогню на даху будинку вишого священнослужителя. Це й було сигналом настання Нового року. Обов'язковими атрибутами зустрічі Ноуруза були також свічки, акваріум із золотими рибками, таця з пахощами, дзеркало із покладеним на нього яйцем, а також квіти. Всьому цьому надавалося певного значення. Свічки символізували пам'ять про священний вогонь, яйце — символ зародження життя, дзеркало — немовби відображення світла Всесвіту.

Далі зороастрійці збиралися за святковим столом, покритим скатертиною, на якому лежав збірник молитов з Авести авестійською мовою. На святковому столі обов'язково мали бути згадані сім страв — зацукровані фрукти та солодоці. Глава родини починав обертати дзеркало. Коли воно зупинялося перед найстаршим членом сім'ї, той вимовляв: «Нехай буде світло!» Після цього всі присутні приступали до трапези, заздалегідь пробуючи і з'їдаючи по декілька пророслих зерен. Господар будинку вручав кожному дарунок або гроші.

Закінчивши гуляння, зороастрійці йшли в гості до родичів або друзів і сусідів. Свято тривало й на вулицях. Там запалювали багаття з колючок рослин, які ростуть у пустелі, і молодь стрибала через них, що означало очищення від «скверни і нечистоти».

Ранній зороастризм не мав потреби в особливих культових спорудах, а тому не залишив після себе майже ніяких археологічних слідів. Перші зороастрійці, ймовірно, цілком задовольнялися колективними святковими богослужіннями десь у затишному місці високо в горах. З середини I тисячоліття до н.е. почали будуватися т. зв. «*храми вогню*». Судячи з дуже пізніх описів (на межі ер) і споруд, які збереглись до наших днів, храм являв собою куполоподібну залу із глибокою нішею, де у величезній латунній чаші на кам'яному постаменті — своєрідному зороастрійському вівтарі — містився священний вогонь. Через певний час з особливими ритуалами доводилося обновляти вогонь. Найбільшу священну силу мав вогонь, що спалахнув від удару блискавки в дерево. Торкатися вогню міг тільки жрець, одягнений у білий халат, білу шапочку у формі тубетейки, білі рукавички, котрий ховав обличчя за легкою білою пов'язкою, необхідною, щоб запобігти забруднення вогню подихом. У вівтарній чаші спалю-

валися дрова з цінних порід дерева. Коли вони горіли, храм наповнявся приємним ароматом. Попіл збирали в спеціальні коробочки, що потім закопували в землю. Під час богослужінь священнослужитель рухався навколо вітваря, повільно повертаючись за рухом сонця, то піднімаючи, то опускаючи «барсман» — зв'язане в пучок священне гілля з тамариска або верби (пізніше — зв'язка металевих прутів), і читаючи співучо молитву. Як жертву на вітвар звичайно клали маленький шматочок м'яса або корж (як у сучасних послідовників цієї релігії). З дозоро-астрійських часів зберігався звичай ритуального принесення вогню води у вигляді священного напою *хаоми*, який готували з молока і соку, гілок рослин, зокрема соку ефедри з наркотичними властивостями. Головний священнослужитель сам виготовляв хаому, пив її, а потім давав усім присутнім у храмі, викликаючи в них відчуття релігійного збудження.

План зороастрійського храму
(реконструкція):

- 1 — чаша з вогнем;
- 2 — вхід;
- 3 — зал для віруючих;
- 4 — зал для жерців;
- 5 — внутрішні дверні прорізи;
- 6 — службові ніші.

Приміщення для віруючих розташовувалося збоку від вітварної ніші з вогнем, яка була прихована від них перегородкою. Кам'яна підлога молитовного залу покривалась овчиною або килимом. На ньому босоніж сиділи віруючі. Під час молитви вони, стежачи за рухами служителя культу, прикладали руку до очей і голови, що означало найбільшу любов до бога.

Зороастрійці від часів виникнення своєї релігії зорганізовані у релігійні грома-

ди. Усі справи у громадах вирішуються разом найавторитетнішими представниками мирян і духовенством. Зороастрійське духовенство відокремлено в соціальний стан із складною внутрішньою ієрархією священнослужителів нижчого, середнього та вищого рангу. Духовний стан успадковується завдяки системі домашньої освіти, здобуваючи яку, майбутні священнослужителі отримують і широкі загальні знання.

Після свого виникнення зороастризм був пануючою релігією в кількох східних імперіях (в тому числі Перській) приблизно з VI ст. до н.е. по VII ст. н.е. Лише після завоювання Ірану арабами і послідовної ісламізації цих територій зороастризм став піддаватися гонінням. У VII—X ст. н.е. більшість його послідовників поступово переселилося в Індію, де їх стали називати «парсами». Сьогодні зороастризм зберігається кількома сотнями тисяч парсів, котрі живуть замкнутими громадами на заході Індії, і в «гебрів» в Ірані. Хоча шанувальників вчення Заратуштри можна зустріти і в багатьох інших країнах світу.

Для нас зороастризм цікавий як релігія, що зробила винятковий вплив на християнство й іслам. Основні моменти цього впливу:

- вчення про світ як споконвічну боротьбу двох начал і свободу людської волі як свободи вибору правильного життєвого шляху;
- вчення про загробну віддачу;
- практика індивідуального регулярного культу.

4.4. ІНДУЇЗМ — РЕЛІГІЯ ДАВНЬОЇ І СУЧАСНОЇ ІНДІЇ

Вішну, Шива, Брахма — верховна трійця індуйтського пантеону

Індуїзм сповідує переважна більшість (понад 80%) багатонаціонального населення сучасної Індії й індуські громади в 160 країнах (найчисленніші з них в Азії, розташовані у сусідньому Непалі, а в Європі — у Великій Британії, міцно пов'язаній з Індією колоніаль-

ним минулим). Загальна чисельність прихильників індуїзму наближається до 1 млрд (840 млн), що ставить цю релігію на третє місце після таких світових релігій, як християнство й іслам.

Своїми коренями індуїзм сягає II—I тисячоліть до н.е. Тоді найдавніша цивілізація на території Індії, що досягла чи не найвишого для свого часу рівня розвитку матеріальної і духовної культури, була завойована кочівниками-аріями (індоіранцями). Прабатьківщиною завойовників, можливо, були степові і лісостепові райони Причорномор'я — Прикаспію та Приазов'я в межиріччях Дніпра — Дону, Дону — Волги. Ці території на сучасній політичній карті належать Росії, Молдові й Україні. Арії сприйняли досягнення давньої індійської культури, зі свого боку збагативши її власними релігійними уявленнями і пов'язаними з ними міфами, нормами звичаєвого права і соціально-етичними установками. Цей початковий період в історії індуїзму отримав у літературі назву *ведизму* («Веди» — чотири збірки священних текстів і ритуальних правил). У середині I тисячоліття до н.е. почався новий етап в історії індуїзму, який дослідники називають *брахманізмом* («брахман» — жрець). Він характеризувався остаточним формуванням індуїзму як національно-державної релігії, що в основних своїх рисах збереглася до нашого часу.

Індуїзм має два джерела. передусім це чотири **Веди**: «Ригведа» (або Веда Гімнів), «Самаведа» (Веда Піснеспівів), «Яджурведа» (Веда ритуальних заклинань), «Атхарваведа» (Веда Чаклувань). За своєю формою Веди являють собою збірки гімнів на честь численних богів. Основою ведичної літератури вважається «Ригведа», укладання якої належить до 1200—1000 р. до н.е. Її «офіційний» текст містить 1028 пісень середнього розміру в 10 строф (таким чином, загальний обсяг цього збірника — 10,5 тис. строф, що приблизно дорівнює разом узятим «Іліаді» та «Одиссеї»). У практиці індуїстського культу кожна Веда була пов'язана з певною групою жерців, які виконували ті або інші функції в обряді жертвопринесення. Скажімо, «Атхарваведа», що містить магичні рецепти й заклинання, можливо, повинна була стати в нагоді брахману — жерцю, який стежив за правильністю всього процесу жертвопринесень.

Існують також спеціальні релігійні пояснення до Вед, найважливіші з них — *Брахмани*, що містять прозаїчні описи і роз'яснення складних ритуалів жертвопринесень. Ведичну літературу (Веди і Брахмани) в Індії називають «*шруті*», або «*почуте*», оскільки, згідно з брахманістською традицією, зміст Вед і Брахманів був спочатку почутий древніми мудрецями від самих богів, а потім уже дослівно записаний

ними. Іноді до ведичної літератури відносять також *Пурани* (18 епічних сказань).

Друге джерело індуїзму складає вся численна література, створена після Вед і Брахманів. Її найвідомішими творами вважаються епічні поеми «Рамаяна» і «Махабхарата» — останню в самій Індії навіть називають викладом «індуїзму для народу», або «п'ятою Ведою». Річ у тому, що в поемах різноманітні релігійні приписи втілювалися в окремих героях, які виступали носіями «правильних» прикладів поведінки, гідних наслідування. Саме в «Махабхараті» (точніше, в її шостій книзі — «Бхагавад-Гіті») була вперше викладена в систематизованому вигляді найвідоміша на Заході риса індуїзму — вчення про переселення душ. Друге джерело індуїзму одержало назву «*сміті*», тобто «запам'ятоване», оскільки його зміст старанно вивчається в Індії і в родині, і в школі.

Крім зазначених поем, велике практичне значення для постійного втілення в життя обрядово-культових розпоряджень індуїзму мали *дхармашастри* — збірки найважливіших звичаїв, традицій, правових норм, призначені для постійного нагадування віруючим про праведний спосіб життя. Найвідоміша пам'ятка цього типу — «Закони Ману», укладання яких традиція приписувала міфічному прабатьку людства Ману.

До головних особливостей індуїзму належить *тісний зв'язок із традиційною соціальною структурою індійського суспільства* — його розподілом на *варни і касты*. Варни (які досить часто плутають з кастами) — це основні прошарки індійського суспільства, що утворилися після арійського завоювання Індії і зберігають свій соціальний вплив донині. Існує чотири варни: жерців-брахманів, кшатріїв, або воїнів і чиновників; вайш'їв, або торговців, ремісників і хліборобів; шудр — людей, які виконують найнекваліфікованіші і брудні роботи. Приналежність до варни визначається народженням і окреслює коло занять, соціальних прав і обов'язків її членів. Касты є професійними об'єднаннями, яких налічується кілька тисяч. Кастова приналежність будь-якого індуса також визначається його народженням. Історично склався перелік каст, до яких може входити брахман, кшатрій, вайш'я або шудра. Член варни (касты) з моменту народження і протягом усього життя належить до неї і може бути виключений тільки за невиконання або порушення кастових законів. Перехід з однієї варни (касты) до іншої в принципі неможливий.

Зв'язок між кастами і варнами та індуїзмом слід вважати взаємним. З одного боку, приналежність до тієї або іншої касты і варни

обумовлює не тільки коло божеств, певний релігійний напрямок, а й сам спосіб сповідання релігії для їхніх членів. Тому релігійна практика вищих каст концентрувалася на пізнанні божественних істин шляхом переважно філософських міркувань і йогівської медитації, нижчі кастаи зосередили своє релігійне життя навколо правильного виконання всього ритуально-церемоніального комплексу індуїзму. З другого боку, пов'язані з кастами та варнами правила — заборона міжкастових шлюбів, спільного прийняття їжі, відправлення релігійних обрядів, поведінки члена кожної кастаи, стосунки між кастами — все це здавна отримало форми релігійних канонів. Ця обставина сприяє міцності варно-кастового устрою в сучасній Республіці Індія.

Основні елементи **релігійної організації індуїзму** — громада, каста і родина. До ХХ ст. сільська громада була автономним територіальним об'єднанням для більше як 90% індусів. Саме в цих розкиданих серед непрохідних джунглів об'єднаннях кипіло організоване релігійне життя, оскільки кожна громада вважала за необхідне мати власний храм і служителів відповідних культів. Переважна більшість каст традиційно також підтримує культ окремих богів або певний напрямок, школу, секту в індуїзмі і з цієї причини є причетною до релігії. Найважливіші питання в житті цих суспільних установ вирішують общинні і кастові ради — *панчаяти*, спираючись при цьому в своїй діяльності не на цивільне або карне право, а саме на освячені релігією норми і правила.

Родина в Індії, як правило, складається з кількох поколінь родичів, що зі своїми дружинами і дітьми живуть під одним дахом. Кожна заможна родина і кілька родин середнього статку мають персонального домашнього жерця, який стежить за їхнім релігійним життям і допомагає в проведенні всіх необхідних обрядів.

За народними повір'ями, існує 3 333 333 божества, хоча точну їх кількість ніхто, зрозуміло, не рахував. Очолоюють **пантеон індуїзму** три тісно пов'язаних між собою божества — Брахма, Вішну та Шива (цю трійцю ще називають *Тримурті*). Вони утворюють органічне ціле, яким уявляється нескінченний космічний цикл нашого світу:

Брахма — людиноподібне вираження абстрактної першооснови, що створив весь світ і постійно підтримує його циклічне існування. Він зображується у вигляді красивої червоноликої людини з чотирма обличчями та вісьмома руками, в яких він тримає чотири Веди, жезл, кухоль з водою з Гангу, жертвну ложку, іноді намисто з перлин, лук і квітку лотоса.

Шиві приписується здатність підтримувати ритм Всесвіту, періодично руйнуючи світ і з такою ж періодичністю відновлюючи його.

Шиву символізують три атрибути: тризуб, з яким він найчастіше зображується; *лінгам* (фалос, чоловічий статевий орган у напруженому стані); третє око, яким він спалив бога любові Каму, коли той заважав його медитативним вправам.

Вішну відповідає за нормальне функціонування сонця, виступаючи уособленням світлого начала (на протигагу темному началу Шиви), охоронцем усього живого на землі. Щоб мати можливість зразково виконувати свої нелегкі обов'язки, бог Вішну завжди прибирав якогось вигляду — тварини або людини. Коли ж він залишається самим собою, то уявляється молодою людиною надзвичайно красивої зовнішності в царському вбранні з чотирма руками, в яких він тримає свої атрибути: мушлю, булаву, лотос та диск-чакру — металеву зброю в постійній боротьбі зі злом.

Шанувальники Шиви та Вішну створюють два основних напрямки індуїзму. Однак спільного між шиваїтами та вішнуїтами набагато більше, ніж розбіжностей. У жертву Шиві («п'ять дарів від корови» — молоко, масло, кисляк, сеча, гній) додають попіл — на згадку про криваві жертвопринесення, найбільш бажані цьому богові. Мирному Вішну потрібні тільки безкровні жертви — сир і варені овочі, квіти, молоко і масло. Культ Шиви більш поширений на півдні Індії, де йому присвячено багато храмів, а культ Вішну переважає на півночі країни.

Найбільш повним перевтіленням бога Вішну вважається **Кришна**. Відповідно до сюжету «Махабхарати» Кришна був царевичем в одній з держав Північної Індії, якому загрожувала неминуча загибель у династичній боротьбі за владу. Щоб врятуватися, Кришні довелося з дитинства жити серед пастухів. Але божественне походження далось взнаки: він здолав багато демонічних створінь, що дошкуляли стадам, і перетворився на вродливого юнака, в якого закохані юні пастушки й взагалі всі жінки на Землі. Кришні присвячено багато храмів, в яких він найчастіше виглядає як темношкірий (точніше, синьошкірий) юнак із флейтою в губах. Палкі прихильники Кришни вшановують свого кумира й у вигляді маленького хлопчика-сина, не менш милого серцю кожної жінки. Від міфів, пов'язаних із Кришною, бере свій початок індуїстська традиція вважати чорний колір кольором кохання.

Іншими шанованими божествами в древньому індуїзмі:

Варуна — цар богів і людей, володар Всесвіту, творець неба і землі; владики природних стихій. Часто Варуну зображували із зашморгом в руці, призначеним для відлову грішників.

Агні — бог вогню. Бог Агні для індуїстів — світло й тепло, що несуть із собою сонячні промені в момент народження нового дня, вогонь, за допомогою якого вони відвойовували в джунглях клаптки землі для землеробства, домашнє вогнище, де готують їжу, вогонь у печі гончаря або коваля.

Індра — бог грому і вітру, володар рік. Індру індуїсти уявляли в вигляді воїна, що майстерно володіє булавою і з особливим задоволенням нищить за її допомоги демонів.

Ганеша — бог-заступник підприємницької діяльності, мистецтва й науки. Його описують і зображують як симпатичного товстуна з чотирма руками і головою слона, в супроводі миші.

Бог Ганеша

Богиню **Шакті** можна вважати втіленням жіночності, жіночого начала, особливої енергії й сили — то доброї й плідної, то злої й смертоносної. Тому вона персоніфікувалася в незліченних образах окремих богинь з обмеженими функціями. Найчастіше з них зустрічаються такі:

а) втілення жорстокості Шакті набуває вигляду богині *Дурги* — також вродливої світловолосої жінки, але зі зброєю в руках поруч з улюбленою твариною — левом або тигром;

б) як богиня смерті *Калі* вона перетворюється на чорношкіру жінку з червоними очима і вистромленим червоним язиком, зі зброєю в кожній з десяти рук, розпатланим волоссям, намистом з людських голів на шиї і кобрами замість одягу.

Для кожної з цих іпостасей Шакті склалися власні культу. Особливо вражає європейців культ Калі у сповіданні *тсаяів*, що вшановували богиню тим, що душили людей спеціальною білою хусткою-стрічкою, а потім закопували жертви в землю за допомогою особливого білого заступа.

Богиня **Лакшмі** («сяюча», «прекрасна») — дружина бога Вішну, уособлює ідеальну дружину і матір, подекуди вшановується як богиня родючості. Ця щаслива подружня пара має сина — бога кохання **Каму** (ім'я останнього для європейця завжди асоціюється з «Камасутрою»).

Поруч з богами індуїсти вшановують мудреців-ріші, предків-пітрі, камені і гори (особливо Гімалаї), річки (особливо Гангу), священних тварин (особливо корову), рослини (особливо «сому» — ефедру, з якої готували жертвний п'янкий напій сонячного відтінку). Важливо відзначити, що всі згадані культу не існують відособлено один від одного. Богів і богинь зображують разом із тваринами, яких вважають їх атрибутами, їм приносять у жертву воду й рослини, поминають разом з ними в молитвах мудреців-ріші і предків-пітрі, демонів і духів, а самі моління намагаються здійснювати на берегах священних водоймищ.

Разом з тим, в індуїзмі відсутнє поняття «диявола» як втілення абсолютного зла. В індуїстському пантеоні є і біси, і демони. Вони справді страшні на вид, ведуть злочинний спосіб життя, сповнені поганих думок, але вони ніколи не виступають абсолютною протилежністю добрим божествам.

Розглянутий вище і малозрозумілий, на перший погляд, «асортимент» священних об'єктів має своє пояснення. Формування індуї-

зму відбувалося значною мірою штучним шляхом, коли первісні вірування більшості доарійського населення Індії, державні боги найбільш значних доарійських цивілізацій Індії і язичницькі вірування кочовиків-аріїв були злиті воедино. В інших відомих історії релігії випадках, коли запозичувалися більш розвинуті релігії, ніж вірування місцевого населення (припустимо, при хрещенні Русі), останні поступались їм місцем (зрозуміло, не за роки, а за століття).

У 1995 р. Верховний суд Індії визначив сім вихідних характеристик, що засвідчували «індуїстськість» їхнього носія. У них, крім офіційного визнання релігійної аморфності, надзвичайної широти й невизначеності об'єктів і форм релігійного вшанування, усе **віровчення індуїзму** було зведено до положення про циклічний устрій буття і його проєкції на буття окремої людини у вигляді вчення про переселення душ.

Індуїсти вірять, що кожний світовий цикл за тривалістю дорівнює одній добі в житті Брахми (2 млрд 160 млн років). За цей час світ устигає пройти шлях від «золотого віку» до стану, подібного сучасному, коли в ньому зберігається не більше четвертої частини чеснот. «З кожною югою (періодом) зменшується тривалість життя людей, (слабшають) їхня мужність, розум, сила, духовна міць... Змішаються між собою брахмани, кшатрії та вайш'ї, і (всі) вони уподібняться шудрам, зневажаючи істину і покаяння» (Махабхарата, кн. III, гл. 188:9—19). Після цього все гине у вогні, а потім Брахма (відпочивши «уночі», що триває стільки ж, скільки і «день Брахми») знову створює світ. Цей процес згідно з індуїстською традицією триватиме 100 років життя Брахми, після чого весь Всесвіт повернеться до первісного стану першоматерії.

Відповідно, душа людини перебуває у нескінченному колі тілесних перероджень — *сансари*. Порядок перероджень визначається непорушним для всіх живих істот, у тому числі богів, *законом Карми* — законом моральної відплати. За законом Карми, перевтілення людини прямо залежить від суми хороших або поганих діянь, зроблених нею у минулих і нинішніх життях: ту людину, яка в якому-небудь вигляді заподіювала шкоду живим істотам, переслідуватимуть хвороби, ту, яка крада їжу, очікують проблеми з травленням, наклепника буде легко впізнати зі смороду з рота тощо (Закони Ману, XII). Як бачимо, суть індуїстської Карми насправді досить далека від її європейського розуміння як присуд згори, що людина не владна змінити. Навпаки, завдяки Кармі людина сама визначає свою долю, незмінним та непорушним є тільки сам принцип Карми (див. текст 4.2).

Завдання людини у цьому контексті визначається поняттям Дхарма. *Дхарма* — це той універсальний порядок речей у Всесвіті, внаслідок якого людина народжується у певному соціальному прошарку і належить до конкретної релігійної системи, а тому має поводитися відповідним чином — дотримуватись освячених традицією релігійних звичаїв, приписів та обрядів. Осягнення Дхарми — справа усього життя людини, яке поділяється на чотири періоди. У перший період (учнівства) людина повинна під керівництвом наставника дізнатися зі священних текстів про сутність буття й своє призначення у світі, пройти належну аскетичну практику для того, щоб отримати знаряддя для його виконання. Однак уся увага людини у цей період прикута до *ками* — чуттєвих насолод. Другий період життя (домохазяїна) вважається сповненням сімейних радощів і турбот, нескінченних ритуальних обов'язків. У цей період свого життя людина орієнтується на *артху*, тобто «придбання і множення (мирських) пізнань, землі, золота, худоби, зерна, начиння, друзів та ін.». Лише на схилі віку, коли людина на власному досвіді зрозуміє плинність усього мирського, вона свідомо може залишити дім, дружину, дітей, родичів і стати лісовим пустельником, який опікуватиметься лише Дхармою. Нарешті, людина повинна стати аскетом, мандрувати дорогами Індії, навчаючи інших людей і допомагаючи їм дотримуватись Дхарми. Тільки так людська душа не отримає нового перевтілення, а зможе навечно злитися зі світовою душею, досягти, нарешті, справжньої мети — *мокші*, «утечі» від земного світу (Кама-сутра I, 2:7—12).

Слід підкреслити, що тут йдеться про ідеал, щодо якого життя звичайних віруючих обмежується компромісом — спробою досягти життєвого успіху і насолодитися любов'ю в «цьому» житті й одержати краще перевтілення в інших життях в обмін на більш-менш суворе дотримання дхармічних настанов, так би мовити «зовнішнього боку Дхарми». У цих настановах можна умовно виділити три основних компоненти (умовно, оскільки в реальному житті всі компоненти виступають як єдине ціле).

Морально-етичний компонент індуїстської Дхарми базується на п'ятьох ключових чеснотах, що мають загальнолюдський характер: це незаподіяння шкоди всьому живому, правдивість, нестягання, утримання від негативних почуттів (наприклад, якщо тебе образили — не кривдь інших), неперелюбство (Закони Ману, X, 63). Окрім цього, індус має пам'ятати сотні суто релігійних заборон і приписів, які в індуїзмі відрізняються надзвичайною розгалуженістю та, якщо

так можна сказати, надзвичайною дріб'язковістю. Наприклад, індуїсти вірять, що спокійне перевтілення можливе, коли вмираючий тримає корову безпосередньо за хвоста, або за прив'язану до нього мотузку.

Соціально-кастовий компонент індуїстської Дхарми полягає у суворому дотриманні певних обмежень, пов'язаних із приналежністю індуса до тієї або іншої касты. Дані обмеження стосуються головним чином трьох сфер:

1) шлюбу (члени касты не повинні брати шлюб поза своєю кастою);

2) харчування і спілкування (не можна харчуватися разом із членами інших каст);

3) роду занять, досить чітко визначених для кожної касты.

Ритуальний компонент Дхарми у ведичні часи зводився в основному до кривавого жертвопринесення. Воно відбувалося в дні повного і молодого місяця на спеціально обладнаному майданчику, часто поблизу річок. Про величезну роль цього обряду в житті давніх індусів красномовно свідчить розповідь, що міститься у Ведах, про принесення богами в жертву Пуруші — першої людини, напевно, уособлення всього людства. Саме з розчленованих для жертвового спалювання решток Пуруші виник той світ, у якому ми живемо (Ригведа, X, 90). Сутність кривавих жертвопринесень пояснювалася так. Боги живуть з того, що приноситься їм у жертву на землі; люди живуть тим, що одержують як подарунки з небес: «Жертва, належним чином кинута у вогонь, досягає Сонця, від Сонця походить дощ, потім від дощу — їжа живим істотам» (Закони Ману, III, 76). Крім того, індуїсти вірили, що досхочу поївши жертвової їжі і випивши всю жертвову сому, боги прийдуть у гарний настрій і не каратимуть людей за їхні численні гріхи.

Поступово ритуальний компонент індуїстської Дхарми значно ускладнився і почав складатися з таких основних обов'язків: регулярне здійснення безкровних домашніх жертвопринесень (пудж), обрядів життєвого циклу, поминання предків, відвідування храмів, проведення паломництв і виконання обітниць.

Зміст щоденних пудж полягає в принесенні п'яти видів жертв: богам — жертву в вогонь, духам — їжу й пиття, що залишилися від ранкової і вечірньої трапези, предкам — їжу, людям — гостинність, Брахмі — читання й вивчення Вед (Закони Ману, III, 70; Ашвалаяна-грих'ясутра, III, 1).

Домашнє богослужіння здійснюється кілька разів на день на домашньому вівтарі. Це стіл, полиця, або ніша з фігурками чи зображеннями богів та іншими священними предметами, що їх уособлюють (на Шиву вказує лінгам, на богиню Лакшмі — металева миска тощо). На вівтарі можна також часто зустріти портрети двох-трьох шанованих у даному домі святих, фотографії духовного вчителя родини (гуру) і найбільш поважних її членів. Біля вівтаря стоїть посуд із «святою водою» (тобто водою зі священної річки) і розстелені килими для учасників обряду.

За вказівками жерця або жінки-домогосподарки, що керує обрядом, під час проведення домашнього богослужіння слід робити різноманітні рухи: лити у вогонь пряжене масло, класти до фігурок божеств те або інше принесення, обкурювати приміщення ароматичними речовинами. Потрібно також робити жести, якими символізується кожен окремий бог, (наприклад, при служінні Вішну та його дружині Лакшмі треба схрещувати руки у формі лотоса). Усі ритуальні дії протягом пуджі супроводжуються читанням молитов. Переважна частина спілкування індуїста з богами складається з *мантр*, коротких молитовних формул, скоріше навіть магічних заклинань. Мантра виглядає як дуже короткий мелодійний і разом з тим енергійний вигук з обов'язковим згадуванням імені якого-небудь бога (головна молитовна мантра шиваїтів — «Ом, Нама Шивая» («Ом, кланяємося Шиві»). Дієвість будь-якої мантри зростає відповідно до кількості її повторень (найбільш популярна кількість — 108, 300 і 1008).

Нормативний ритуал, що вимагає значного часу (до 8—9 годин на добу), залишається виконувати жінкам-домогосподаркам. У великих містах чоловіки-індуїсти витрачають на нього 15—20 хвилин на день.

Особливі **обряди життєвого циклу** починаються з моменту зачаття і закінчуються регулярними пуджами на честь душі померлого. Правильне виконання усіх ритуалів, за уявленнями індуїстів, має сприяти поліпшенню Карми. У спеціальних довідниках, які видаються дотепер

Священний склад АУМ (ОМ), який супроводжує всі мантри, молитви, ритуали

в Індії великими тиражами, згадуються не менше 40 таких регулярних обрядів. Основні обряди життєвого циклу в індуїзмі зводять до 16 найголовніших — *самскар*. Вони відзначають знаменні події людського життя. Серед усіх самскар найдоленоснішою, безперечно, є десята самскара — *обряд надягання священного шнура*. Звичай надягання священного шнура вважається чимось на зразок «другого народження», тому тих, хто проходить цей обряд (маленькі хлопці), називають «двічінародженими». Дійсно, з моменту проведення обряду хлопець вступає у перший період життя — період учнівства, щоб найкращим чином підготуватися до досягнення трьох найбільш значних цілей свого життя. Сам шнур складається з трьох (зазвичай білих) бавовняних ниток, що символізують верховну трійцю індуїстського пантеону. Він носить через ліве плече, зав'язаним на правому боці до самої смерті. У наш час, цей звичай зберігається переважно у представників брахманської варни.

Важливим також є *поховальний обряд* — спалення тіла померлих на вогнищі поблизу річки або іншого водоймища. З погляду індуїзму, цей обряд належить вважати різновидом жертвопринесень, завдяки якому душа померлого перед переродженням досягає достатнього рівня ритуальної чистоти. Перепалені рештки померлих (кістки, зуби, нігті) скидають у воду. Отже, після смерті людини від її фізичного тіла не залишається нічого, що зайвий раз підкреслює мінливість, навіть ілюзорність усього матеріального і змушує уважніше ставитися до духовного. На людей, далеких від Сходу, незабутнє враження завжди справляв такий стародавній елемент індуїстського поховального культу, як *sami* — ритуальне самогубство вдови мерця з наступною кремацією чоловіка й жінки. Часто мало місце самоспалення дружини просто на поховальному вогнищі чоловіка. Для чоловіка самоспалення дружини відіграло роль особливо багатого жертвопринесення, за яке боги могли багато чого йому пробачити. У реальному житті ритуальне самогубство було пов'язано з численними обмеженнями, з якими зіштовхувалась овдовіла жінка: їй відмовляли в праві спадкування, у праві вийти заміж вдруге, забороняли носити кольоровий одяг та прикраси, їсти м'ясо тощо. Зрозуміло, чому доля вдови здавалася нещасним жінкам гіршою за смерть.

Найпопулярнішими місцями *паломництва* індуїстів є, безумовно, річки, гори, священні міста, а також храми (особливо 24 з них). На знак виконання цього релігійного обов'язку, з паломництва прийнято повертатися з металевим посудом, наповненим водою зі священного джерела. «Святу воду» потім довго зберігають на домашнь-

ому вівтарі і використовують для окроплення зображень богів, лікування різноманітних хвороб і проведення різних ритуалів.

Найбільш багатолюдне паломництво у світі — змивання гріхів на місці злиття річок Гангу і Джамни поблизу міста Аллахабад, що відбувається один раз на 12 років. Незважаючи на те, що вода в річці в січні-лютому, коли прийнято здійснювати це паломництво, досить прохолодна і занурення в неї не дуже приємне, у 1995 р. у ньому взяли участь 20 млн чоловік. Ця подія була відзначена в «Книзі рекордів Гіннеса».

Найвідомішим релігійним центром вважається Бенарес (Варанасі), «місце створення Всесвіту». Однією з форм паломництва до Бенаресу є обхід міста пішки з відвідуванням усіх його 106 храмів протягом 6 днів.

Внутрішня та зовнішня побудова індуїстського храму має чітко символічний зміст. Як правило, він являє собою будівлю з одним входом. Він веде до святилища. Святилище закрите з трьох боків й недоступне для денного світла. В ньому знаходиться зображення бога — або у вигляді статуї з людськими рисами, або у вигляді якогось символу чи священного предмету. Святилище розуміється як нутро Всесвіту, через яке проходить його вісь. Кожен храм має башти, які унаочнюють уявлення про нього як про гору, де живуть боги та інші шановані в індуїзмі надприродні створіння. До складу храмових комплексів часто входять окремі павільйони — для вживання їжі, ритуальних танців, для подавання і приносин тощо. Їхнє скупчення якраз надає цим комплексам справжньої монументальної величі.

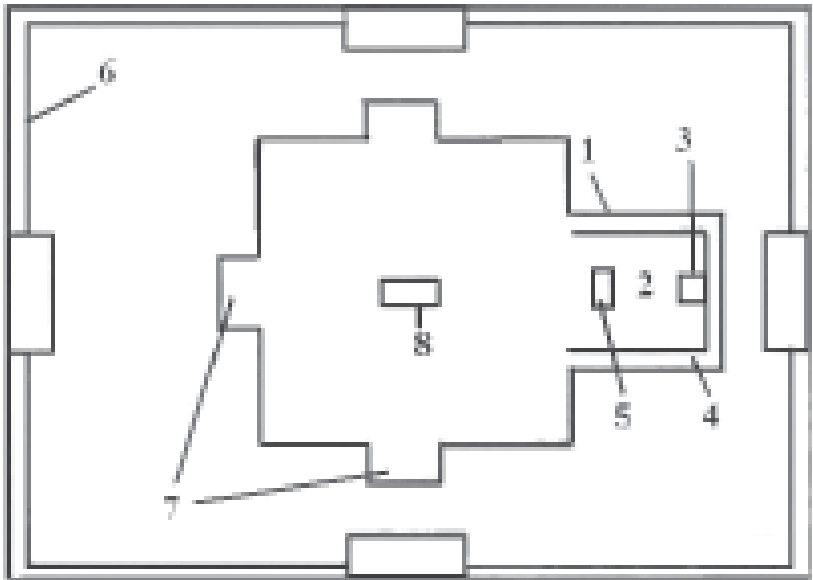
Щоденні **храмові церемонії** полягають у піклуванні служників культу про зображення божеств, що символізує шанування самих богів й принесення їм постійних жертв. Під музику, наспівування молитов і ритуальні танці скульптури божеств пробуджують, обмивають, одягають, прикрашають, їм приносять жертви, залиша-

*Індуїстський храм
(зовнішній вигляд)*

ють у спекотний полудень «на відпочинок», знову пробуджують для нових жертвопринесень,кладають спати.

Відвідування храмів простими віруючими відбувається паралельно з цими церемоніальними діями. Вони поодиноці й групами, дотримуючись складного ритуалу, проникають у храм зі своїми жертвами і підходять до жерців, щоб ті за невелику платню передали богам принесені ними дари. Зовні цей ритуал виглядає так: жрець обливає скульптурні зображення богів рослинними соками, кашами, посипає священним попелом, змазує сандаловою пастою, обсипає золотими монетами, поливає чистою водою, окурює пахощами. Це означає, що людина жертвує на користь богів найбільш коштовні продукти природи й своєї праці, речовини для очищення і прикраси тіла, символи матеріального добробуту. Після обряду статуї миють, чистять, витирають рушниками, знову вдягають, прикрашають — й вони знову готові приймати дари. У великих храмах, де завжди багато прочан, ця процедура може повторюватися 52 рази на день! В одному з найвідоміших індуїстських храмів — храмі Джаганнатха (Миродер-

Схематичний план індуїстського храму:

- 1 — башта; 2 — святилище; 3 — зображення божества; 4 — прохід для процесій; 5 — переносний вівтар зі священним вогнем; 6 — стіна; 7 — вхід до храму; 8 — бик Шиви

жця) у м. Пурі (штат Орісса) його ідол отримує триразове харчування. Один тільки обід складається з 56 блюд, які готуються на 270 храмових кухонних плитах. Чотири рази на день його одягають і роздягають. Загалом храм обслуговують 10 тис. жерців і служителів нижчого рангу.

Залишається додати, що всі домашні і храмові церемонії індуїстів засновані на місячному календарі, тому й сьогодні жодна важлива справа (наприклад, шлюбна церемонія) не здійснюється без попереднього звертання до астролога.

Криваві жертвопринесення з їхнім складним ритуалом, обслуговування храмових комплексів і організація масштабних релігійних свят і церемоній, стали сферою діяльності **жрецтва**, що чи не вперше в історії релігії виділилося в окрему соціальну групу. У той же час, на відміну від духовного стану вищих, світових релігій, в індуїстському жрецтві «горизонтальний» розподіл — на різні касти зі специфічною сферою докладання «професійних навичок» — переважає над «вертикальним», тобто ієрархічним.

Жрецтво в індуїзмі поділяється на кілька категорій:

- Жрецтво великих храмів, до «службових обов'язків» яких належить організація і проведення богослужінь та організація релігійних церемоній і свят.

- Жерці в невеликих храмах (їх часто називають «пуджарі») одночасно займаються тим самим, що жерці у великих храмах роблять спеціалізовано. У багатьох випадках за соціальним статусом вони не брахмани. Більше того, в їхні святині брахман навіть не ввійде.

- Домашні жреці-пурохіти, які керують проведенням домашніх богослужінь.

- *Гуру* виступає в ролі духовного радника певної (звичайно, дуже заможної) родини або групи родин. Роль гуру в їхньому житті багатобічна і не обмежується власне релігійними настановами — він і наставник, і радник, і миротворець у сімейних конфліктах. У кастовому суспільстві з його гострими внутрішніми суперечностями, у країні, яку захльостували незліченні хвилі завойовників із власними релігійними системами, гуру забезпечували і продовжують забезпечувати наступність традицій і життєвого укладу індуїстів. Гуру, всупереч уявленням про нього європейців, не пустельник і не аскет. Він має власний будинок, дружину й дітей. Просто, живучи по сусідству з опікуваними ним родинами, гуру добре знайомий із усіма членами родини, їхніми психологічними особливостями, звичками, сильними і слабкими сторонами.

• Відлюдники (*садху*). Через їхній аскетичний спосіб життя, високу моральну добродішність і практику духовної медитації садху приписують надприродні можливості, а їхнім порадам — здатність наставити звичайну людину на шлях істинного благочестя. Усі садху тією або іншою мірою практикують йогівські вправи як засіб очищення тіла і розуму. Добрі люди, яким не вистачає часу належно виконувати щоденні пуджі, часто подають садху якусь їжу, як милостиню.

За місячним календарем основний **сезон свят** припадає на осінні місяці. Це період осінніх шкільних канікул, сезон домашньої роботи, купівлі нового одягу, веселощів і всіляких розваг. У цей час відзначають свята на честь богинь Дурги і Лакшмі.

Під час **Дурганпуджі** кожна родина намагається похвалитися власним зображенням богині Дурги, зробленим із глини священної річки Гангу. Протягом трьох днів статуї Дурги відкриті для загального огляду. Перед ними щодня проводяться кілька богослужінь; брахман пропонує їжу богині, а потім розподіляє її невеликими порціями серед присутніх. В останній день свята, після заходу сонця всі статуї спускають на плоскодонках у річку — глина повинна повернутися туди, звідки її було взято. На берегах річки збираються глядачі, які співають хором на честь матері Дурги. У дні свят у містах проводяться фестивалі, ставляться театралізовані вистави, влаштовуються музичні й танцювальні конкурси й вечори, газети і журнали випускають спеціальні додатки, в яких обнародуються нові твори письменників і поетів, родичі обмінюються вітаннями.

Свято на честь богині щастя Лакшмі — це нічна феєрія: міста й села висвітлюються лампочками та ліхтариками, чоловіки запалюють бенгальські вогники. Опівночі, коли ілюмінацію гасять, щоразу залишається густа хмара диму від непередбачених програмою численних пожеж, які пожежники не встигають гасити.

Прихід весни знаменується **святом Сарасваті**, богині наук і мистецтв. Глиняним статуеткам богині з музичними інструментами в руках, першими вклоняються школярі, одягнені в нові зелені костюми. Вони приносять сюди підручники, книги, зошити, ручки, що їх потім обов'язково використовують при підготовці і здачі іспитів. Кожна школа виставляє «свою» Сарасваті, для чого організується збір коштів серед учнів. Діти щосили стараються, щоб зроблена їхньою школою статуя богині була найбільшою і найошатнішою.

Найдавніше індуїстське свято — **Холі** — і сьогодні залишається найулюбленішим святом індусів усіх каст і варн. Воно відзначається за сонячним календарем в лютому-березні і присвячується богу ко-

ханья Камі (у багатьох районах Індії — Кришні). Зараз від його давніх ритуалів зберігся тільки звичай посипати один одного червоним порошком і поливати підфарбованою водою. В умовах спекотного клімату від цієї процедури важко застудитися, однак на одязі ще довго залишаються плями. Значно рідше зустрічається звичай спалювати ввечері солом'яну ляльку під назвою холика.

Розглянувши індуїзм, ми змогли пересвідчитись в тому, яку значну частину історії Індії в цілому, і в житті кожного окремого індуса він становить. Крім того, індуїзм став релігійною основою буддизму як світової релігії. Нарешті, незважаючи на всі зовнішні відмінності пронизаної індуїзмом індійської культури від заснованої на християнстві культури Заходу, потрібно пам'ятати, що вони мають спільні арійські корені, що виявляється, зокрема, у наданні сакрального (священного) характеру числу три.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Етнічні та регіональні релігії (національно-державні) — релігії, обмежені рамками одного народу або держави.*

2. *Етнічні та регіональні релігії починають формуватися в давнину, з моменту переходу від первісності до цивілізації. Одні з них (давньоєгипетська, давньогрецька, давньоримська, давньовавильонська та ін.) зараз уже не існують, інші, що з'явилися багато сторіч і навіть тисячоліть тому, зберігаються й у наш час — індуїзм (Індія), зороастризм (Іран), іудаїзм — релігія єврейського народу в багатьох країнах світу.*

3. *Етнічні та регіональні релігії характеризуються політеїзмом, розвинутим вченням про загробний світ і загробну віддачу, встановленням релігійного ритуалу, появою жрецтва.*

4. *Розглянуті етнічні та регіональні релігії багато в чому стали основою для світових релігій.*

4.1. *В іудаїзмі віровчення (особливо принцип монотеїзму) і культ (особливо принцип молитовного богослужіння) вплинули на християнство й іслам.*

4.2. *Вплив зороастризму виявився у вченні про світ як споконвічну боротьбу двох начал, вченні про свободу людської волі, як свободу вибору правильного життєвого шляху; у вченні про загробну віддачу і кінець світу; у практиці індивідуального регулярного культу.*

4.3. *Індуїзм пропонує оригінальне вчення про переселення душ, закон Карми, згідно з яким наступне тілесне втілення душі відбувається залежно від суми добрих або поганих діянь, думок і слів.*

ЗАПИТАННЯ:

1. *У чому полягали найпринциповіші особливості етнічних і регіональних релігій?*

2. Які соціальні процеси вплинули на формування етнічних і регіональних релігій?
3. У чому подібні і в чому різняться підходи іудаїзму, зороастризму та індуїзму щодо можливостей і засобів спасіння людської душі?
4. Яка принципова різниця між релігійними обрядами часів Храму та діаспори?
5. Яке релігійне свято найчастіше відзначають іудеї?
6. Яким обрядом супроводжується народження хлопчика в єврейській родині?
7. Яке значення для подальшого розвитку релігії мав іудаїзм крім того, що він став релігійним підґрунтям християнства?
8. Який внесок у віровчення та культ наступних релігій, в тому числі світових, зробив зороастризм?
9. Які особливості індуїзму Вам відомі?
10. Пригадайте три найвідоміших божества в індуїзмі і вкажіть на зв'язок між ними.
11. Що таке Карма і сансара в індуїстських віруваннях?

ЗАВДАННЯ

1. Укажіть, якій з відомих вам етнічних або регіональних релігій належить ця молитва, й поясніть свою точку зору: «О богиня Дурга, важко тому, хто йде шляхом життя без твого благословення. О, Амба. Захисниця безборонних, розгорни над нами мантію твого жалю. Я ув'язнений у безкінцеве коло народження, смерті й переродження. Позбав мене, о Мати, від цього нещастя. Перемога тобі, о богине, руйнівниця демона Махіші, дарувальниця благ і захисниця всіх богів і людей».
2. Згадайте десять заповідей (текст 4.1). Які з цих заповідей носять суто релігійний характер, а які — характер загальнолюдських моральних норм?
3. Поясніть, з яких релігійних міркувань зороастрійці залишають своїх померлих на розтерзання хижакам, а не, скажімо, ховають у землю або здійснюють кремацію?

БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

Колесо вчення і священні газелі: символи буддизму

5.1. ПОНЯТТЯ СВІТОВОЇ РЕЛІГІЇ

У I тисячолітті до н.е. — I тисячолітті н.е. на зміну первісним і давнім етнічним і регіональним релігіям приходять світові релігії. Вони немов підбивають закономірний підсумок тисячолітньої релігійної еволюції людства. Це полягає в наступних основних моментах, що стосуються віровчення, культу і релігійної організації.

1. У світових релігіях у найбільш повному і завершеному вигляді присутній *монотеїзм*, уявлення про єдиного Бога як творця світу і законодавця людей.

2. *Остаточко складається єдина, цілісна система догматів віровчення*, серед яких провідне значення надається вченню про загробну віддачу. У достатньо розвинуті за часів національно-державних релігій (особливо в Давньому Єгипті та зороастризмі) уявлення про «інший світ» з появою світових релігій вплітається новий мотив — ідея тісного воскресіння й райського блаженства. Давні євреї, вавілоняни, греки і римляни уявляли собі потойбічний світ переважно як темне підземне царство, де бродять неприкаяні душі померлих, котрі без

своєї тілесної оболонки перетворилися на бліді примари своїх колишніх «Я». Натомість християнство вже безпосередньо обіцяє тілесне воскресіння: «Але дехто скаже: Як мертві воскреснуть? І в якій тілі прийдуть? Нерозумний, що ти сієш, те не оживе, як не вмере. І коли сієш, то сієш не тіло майбутнє, але голе зерно, яке трапиться, — пшениці або чого іншого, і Бог йому тіло дає, як захоче, і кожному зерняті тіло його» (1 Кор. 15:35—38), а іслам кілька розділів Корану немов спеціально присвячує опису тілесних втіх, що їх зазнаватимуть праведники у райському саду. На перший погляд, буддизм вбачає помертву долю людини в прямо протилежному — розчиненні в абсолютному спокої. Проте, з точки зору Сходу, з його традиційною перевагою внутрішнього світу людини над зовнішнім природним і соціальним світом, цей «духовний» варіант загробної віддяки є не менш привабливим, ніж варіант з «тілесною» віддякою для християн і мусульман. І це вже не кажучи про те, що під час «проміжних» перетвілень людина відповідно до своєї Карми, суми поганих і добрих справ у теперішньому і колишньому життях, може опинитись або на райських небесах, або в пекельних катівнях.

3. *Автономна громада як переважна форма релігійної організації на етапі етнічних і регіональних релігій змінюється більш централізованою і масштабною організацією — Церквою, що складається з мирян і священнослужителів.*

4. *Але головна особливість світових релігій, завдяки якій вони, власне, і одержали свою назву, полягає в їхньому наднаціональному характері.* Люди об'єднуються в релігійну організацію як одновірці, незалежно від національної, державної, мовної або соціальної приналежності. Ця характерна риса світових релігій тісно пов'язана з першою їхньою особливістю: віра в єдиного Бога якраз заснована на тому, що він є Богом для всіх людей.

Релігійна статистика стверджує, що на рубежі ХХ—ХХІ ст.ст. до числа послідовників світових релігій — буддизму, християнства й ісламу — відносить себе більше половини населення планети: кожен третій житель земної кулі є християнином, кожен шостий — мусульманином, а кожен вісімнадцятий — буддистом. З тих, хто залишається, 1,3 млрд людей можна вважати атеїстами (233 млн), або просто байдужими до релігії (більше 1 млрд); інші люди сповідають різні форми первісних і національно-державних релігій.

Відповідно може бути визначена і географія світових релігій. Християнство поширене в Європі й Америці (абсолютна більшість населення), в Африці. Очікується, що найближчими десятиліттями

відсоток християнського населення Латинської Америки і Європи дещо знизиться, а в Африці — значно зросте завдяки об'єднаним зусиллям християнських місіонерів усіх напрямів. В Азії триватиме процес християнізації Північної Кореї та Китаю, якому сприятиме прискорений індустріальний розвиток цих країн за західними зразками. Відновлює свої позиції християнство й у країнах Східної і Центральної Європи, де тривалий час панували комуністичні режими з атеїстичною ідеологією.

Іслам поширений на Близькому Сході й у Північній Африці (50% населення), а також у багатьох азіатських державах, об'єднуючи в цілому 20% населення цього континенту. Очікується, що у XXI ст. він зміцнить свої позиції по всіх континентах: у США і Канаді, Західній і Східній Європі, Середній Азії, Африці.

Першою зі світових релігій є буддизм. Тому доцільно саме з нього почати розгляд феномена світових релігій.

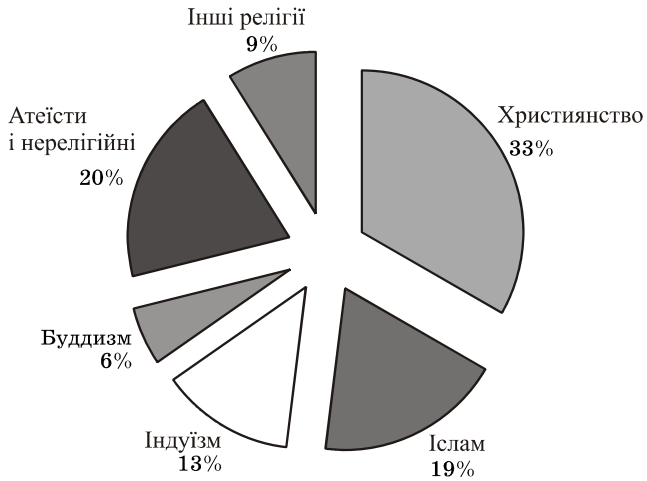
Основна зона поширення буддизму — країни Південної і Південно-Східної Азії. Вважається, що по усьому світі сповідають буддизм 360 млн чоловік. Більше всього буддистів у таких азіатських країнах: Китай (50—60 млн у самому Китаї, 20—25 млн етнічних китайців по всьому світі), Таїланд, Японія, М'янма, В'єтнам, Корея, Шрі-Ланка, Камбоджа, Тибет як автономна область Китаю, Лаос, Монголія й Бутан. У процентному відношенні за кількістю буддистів до загальної чисельності населення лідирують Таїланд (понад 90%), М'янма, Лаос, трохи відстає від них Шрі-Ланка (65—70%).

Разом з тим в останні сто років буддизм переживає не кращі часи у своїй історії, оскільки питома вага віруючих буддистів у загальній кількості жителів планети помітно зменшилася (з 7—8 до 5—6%).

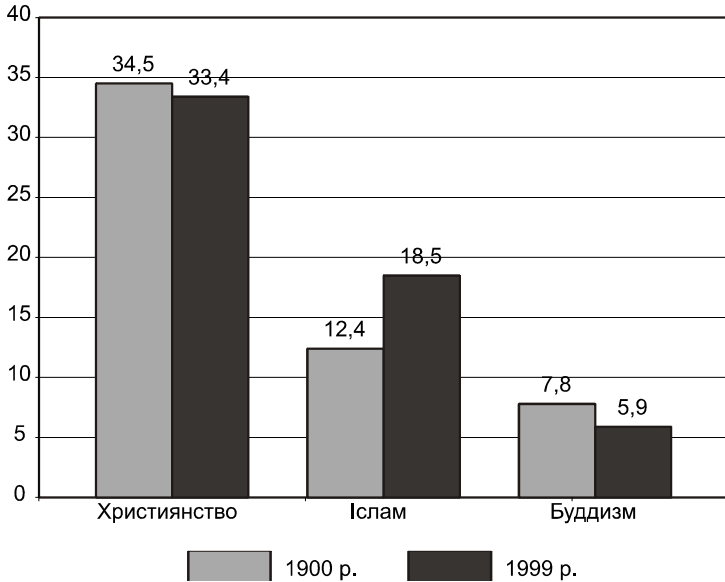
5.2. ЖИТТЯ ГАУТАМИ БУДДИ

Відправною точкою у розгляді буддизму для нас служитиме особа його засновника — Будди.

Треба сказати, що існують як міфічна, так і реальна біографія Будди. Однак сучасна наука мало що може сказати про його реальну біографію. Усі відомі життєписи Будди з'явилися не раніше перших сторіч нашої ери. Їхні укладачі спиралися не тільки на уривчасті відомості про нього з канонічних творів, що приписувалися самому «Просвітленому» або його учням, а й також використовували всілякі легенди і міфи, особливо «Розповіді про попередні переродження Буд-

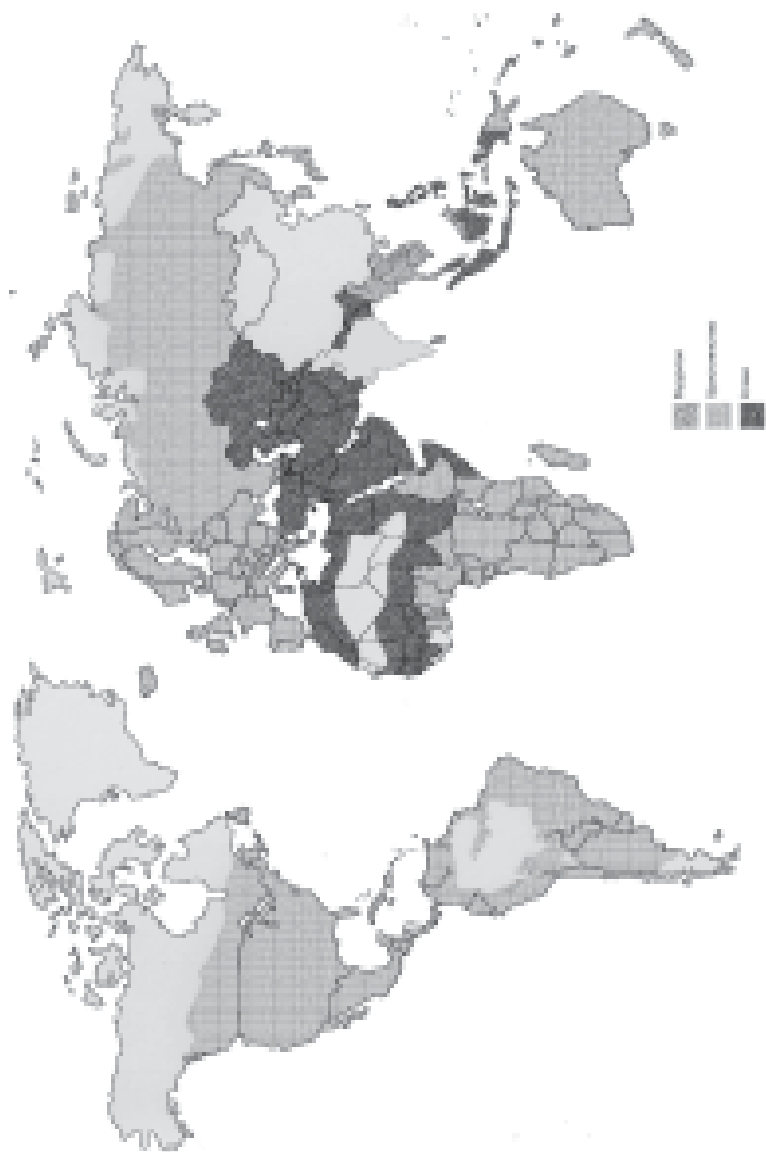
Конфесійна структура сучасного світу

Динаміка світових релігій у ХХ ст.

(у процентному відношенні до загальної чисельності населення Землі)

Сучасна географія світових релігій

ди» — *Джатаки*. Джатаки надзвичайно популярні в Індії й дотепер. Тому в розповіді про життя і проповідь Будди легенди й дійсність будуть і в нас тісно переплітатися.

Відповідно до міфологічної версії біографії основоположника буддизму, майбутній Будда перероджувався 550 разів і щоразу в новій подобі — від царя до пацюка. Перелік перероджень підкреслював непохитність дії закону переродження і рівних можливостей кожної людини. Нарешті, боги вирішили, що прийшов час Будді стати людиною і принести світло Істини іншим людям. Так і сталося. Будда сам обрав час, частину світу, місце, родину й ту, котра стане його матір'ю в останньому переродженні — дружину царя Шуддходани, правителя індійського князівства у місті Капілавасту.

Напередодні цієї події дружина царя на ім'я Майя побачила дивний сон: їй наснилося, що раптом з'явився білий слон і ввійшов у її правий бік. Мудреці потрактували її сон так: якщо в цариці народиться син і якщо він залишиться у світі, то буде царем царів, володарем усіх країн і народів, а якщо обере пустельництво, то стане Буддою і своїм вченням освітить весь світ. Цариця стала чекати народження сина, і коли настав час, вирушила в дім своїх батьків, щоб там народити дитину. Однак син народився в неї по дорозі, і народився він не звичайним шляхом, а вийшов з боку матері, коли вона стояла в гаю між двома квітучими віковими деревами, що схилили перед нею свої гілки, і самотійно зробив перших сім кроків.

Натомість вважається, що засновник буддизму — реальна історична особа, котра жила між VII—V ст. до н. е. Він відомий під різними іменами: **Сіддхартха** (особисте ім'я, санскр. — той, хто досяг мети), **Гаутама** (родове ім'я, що означає «той, хто походить з роду Готамів»), **Шак'ямуні** (букв. мудрець із племені шак'я), нарешті — **Будда** (санскр. Просвітлений). Офіційні роки його життя — 624—544 рр. до н. е. За іншою, науково більш обґрунтованою версією, Будда жив між 566—486 рр. до н. е.

Сіддхартха Гаутама належав до царюючого дому невеликого князівства Шак'я на Півночі Індії. Офіційне місце народження засновника буддизму розташоване у зараз занедбаному селищі Лумбіні із суцільно небуддійським населенням в 10 км від індійсько-непальського кордону. Мати його померла на сьомий день після пологів, і хлопчика виховувала його тітка. Батько дуже любив сина і збудував йому три чудових палаци, по одному для кожної пори року: літа, зими і періоду дощів. Палаци, повні слуг, стояли посередині садів, а в садах були ставки, покриті різнобарвними лотосами. Царевич завжди був

одягнений у найтонші дорогоцінні тканини, з голови до ніг прибраний коштовностями. Над його головою завжди тримали величезний білу парасольку, щоб не торкалися його промені сонця, краплі дощу або пилини. Безліч гарних дівчат постійно тішили царевича музикою, співом і танцями. Усе, що могло затьмарити погляд і душу царевича, за суворим наказом його батька, який пам'ятав пророкування про його долю, завжди забиралося подалі з його шляху.

З ранньої юності царевич уражав усіх своєю винятковою силою, спритністю, а знаннями швидко перевершив своїх учителів. Коли настав час, царевич одружився з красивою, розумною, добродібною дівчиною із сусіднього царства. Відсвяткували весілля, і згодом дружина подарувала йому сина, якого назвали Рахула, що означає «перешкода».

Але якось царевич їхав на колісниці по своїх володіннях. Раптом він побачив стару, сиву, беззубу й згорблену людину, яка важко пересувалася, спираючись на палицю. Царевич спитав візницю, що це за людина, так несхожа на тих людей, з якими йому доводилося дотепер зустрічатися.

— Це ознаки того, що називається «похилий вік», — відповів візниця.

— І я теж буду старим? — запитав царевич.

— І ти будеш старим, і я буду, всі піддані старості, — відповів візниця.

«Як можна насолоджуватися тим, що ти нині сильний та юний, але змінишся так швидко, і, змарнівши, будеш старий?» — с цими словами, вражений побаченням, царевич перервав прогулянку і повернувся в палац у глибокій задумі¹.

І знову поїхав царевич по своїх садах і галях і побачив він хворого, який страждав, мучився, лежав, вкритий виразками, і запитав царевич візницю:

— Хто це?

— Хворий, — відповів візниця.

Відразу засмутився царевич і запитав: «Чи він один тільки хворий чи є ще?»

Відповів візниця: «Такі люди є всюди у світі; хто живе, маючи тіло, має у житті знати біль».

— Повернемося, — наказав тоді царевич.

¹ Біографічні деталі і слова Будди наводяться згідно його офіційної біографії, написаної Асвагошею (Ашвагхоша) (М., 1913).

І ще глибше занурився він у думки про хворобу і старість, і властиві йому радість, сили і здоров'я зникли.

Виїхавши втретє, царевич зустрівся з поховальною процесією .

— Хто це? — спитав він.

— Це мертва людина, — відповіли йому. І далі почув царевич, що у світі скрізь те ж саме: «Той, хто життя почав — життя закінчить. Є початок — є кінець».

І вчетверте виїхав царевич і побачив він голену людину в коричнево—червоному одязі й запитав він візника, хто ця людина, в якого голова не така, як в інших людей, і одяг не такий, як в інших людей?

— Це пустельник, — прослїдувала відповідь.

— А хто такий пустельник?

— Пустельник — людина, яка живе благим життям, жаліслива до всіх істот, яка слїдує істинному вченню.

Так відбулися три зустрічі, що показали царевичу три найстрашніші лиха життя — старість, хворобу й смерть, і зустріч, що відкрила йому шлях до спасіння від цих лих. Незважаючи на любов до дружини й дитини, на обов'язок успадкувати батьківське царство, він уночі вийшов з палацу, сів на коня й поїхав геть з рідного дому. Мечем відрізав собі царевич волосся, зняв із себе коштовності, віддав їх єдиному слугі, що його супроводжував, і велів сповістити рідних про свій відхід. По дорозі він обміняв у зустрічного жебрака своє плаття на лахміття. На цей момент Гаутама виповнилося 29 років.

Деякі вчені, що поділяють погляд на Будду як на реальну історичну особу, вважають, що його відхід був проявом політичної і духовної кризи, викликаній розширенням арійських завоювань (ще за життя Будди його рідне царство потрапило під владу могутніх сусідів) і руйнуванням під впливом цих завоювань традиційного укладу життя і релігійних вірувань. Сам же Будда згодом однозначно пов'язував свій відхід з пошуком сенсу свого життя, прагненням знайти точку опори в навколишньому світі, що став незрозумілим: «Я шукатиму і знайду я один благородний Закон. Щоб повстав він проти смерті, проти хвороби і проти старості».

Спочатку майбутній Просвітлений зробився учнем двох мудрих жерців—брахманів. Він засвоїв від них вчення про ілюзорність навколишнього світу, про колесо сансари і закон Карми, однак не відчув себе наближеним до істини. Тоді він оселився в лісі і віддався суворому аскетизму й умертвінню плоті. Шість років такого життя перетворили його на живий скелет, але не допомогли йому опанувати вищу мудрість. І тоді Сіддхартха зрозумів, що не голодуванням і самокату-

ванням досягне він вищої мудрості. І спожив він рису та юшки, принесених дочкою одного місцевого пастуха — шанувальницею пустельника. Підкріпивши свої тілесні сили і зробивши омивання в річці Найраджуна, що текла неподалік, царевич сів на оберемок свіжої трави під покровом священного дерева баньяна (смоківниці) і сказав сам собі, що не зрушить з цього місця, доки не досягне повного прозріння. Відбулося це в місцевості, що носила назву Буддхагая (Священний гай), на 2/3 шляху з Делі до Калькутти.

Бог зла Мара спробував зашкодити здійсненню цього шляхетного наміру — він то підсилав до нього трьох своїх дочок — Прагнення, Невдоволеність і Пристрасть в образах прекрасних дівчат, то оточував воїнством страшних бісів. Але все було марно — Гаутама залишався нерухомим і незворушним. Царевич згадав усі свої переродження, такі різні й у той же час завжди однакові — спершу народження, щастя або страждання, а потім — смерть, і нарешті на Сіддхартху Гаутаму Шак'ямуні зійшло просвітління щодо того, як можна все це припинити.

Сталося це в день народження Будди. Легенда говорить, що через підступ бога зла Мари Будда одразу після осяяння подумав, наскільки важко буде захопленим пристрастями людям зрозуміти, що становить причину цих пристрастей, але потім дійшов висновку, що тільки проповідь відкритої ним істини може допомогти врятуватися й іншим.

Чимало днів провів Будда під цим деревом, що одержало назву «Дерева Пізнання». Пізніше це дерево стало в буддизмі священним. У багатьох країнах Азії існують спеціальні храми, де головним предметом поклоніння є «Священне дерево», що виросло з пагона «Дерева пізнання». А найвідоміший в історії баньян показували західним мандрівникам ще в ХІХ ст., поки його не звалила буря.

Потім Просвітлений вирушив у путь. Перед п'ятьма відлюдниками, котрих він знав по спільному пустельництву і яких здивував його здоровий і сяючий вигляд, у місцевості, званою «Оленячий парк», поблизу священного для індуїстів міста Бенарес на півшляху з Делі до Калькутти, промовив він свою першу проповідь. У цій проповіді Будда коротко виклав своє вчення про сутність світу і шляхи до спасіння. І п'ять колишніх аскетів стали першими членами заснованої ним чернечої громади — **сангхи**. Відтоді понад 40 років мандрував Будда від міста до міста. Він проповідував своє вчення, залучав до себе учнів і послідовників, створював чернечькі братства, лише час від часу для підтримки свого авторитету творив невеликі дива.

Хоч би де виступав Будда, він говорив відповідно до розуміння кожного. З мудрими і знаючими він міркував, вислуховуючи їхні запитання і сумніви; з малоосвіченими говорив цікавими приповідками, часто розповідав про свої колишні переродження і на прикладі своїх помилок або правильних учинків показував, як треба жити чесно і добре, уникати зла, а головне — спокійно ставитися до смерті, щоб врешті-решт досягти спасіння.

Так, одного разу до нього підійшла молода мати, в якій померла дитина. Вона ніяк не могла змиритися з утратою і прийшла до Будди просити для сина ліків. Будда порадив їй узяти щіпку гірчичних зерен з будинку тієї людини, в якій ніколи не вмирав ніхто з рідних. Жодного подібного будинку протягом дня не могла знайти жінка. І стала вона розмірковувати про долю людей, чиє життя спалахує на коротку мить, а потім знов гасне. І подумала вона про себе: «Скільки себелюбства в горі моему! Всім суджена смерть; але в цій долині, сповненій скорботи, є стежка, яка веде людину до безсмертя, де немає місця себелюбству»¹. Зрозуміло, що відкинувши себелюбну прихильність до сина, мати поховала його тіло в лісі, а потім повернулася до Будди, знайшла притулок і вітху у буддійській громаді.

Легенди розповідають, що вчення Будди поширювалося по всій Індії, наче снігова куля. За правдою до нього приходили і багаті, й бідні, і знатні юнаки, й блудниці. Багато хто із жерців колишньої релігії прийняли вчення Будди. Навіть дикий слон, випущений на Будду одним з його переслідувачів, розпростерся біля ніг Просвітленого.

Після свого просвітління відвідав Будда й рідні місця. Своєму батьку він приніс такий подарунок, який жодного разу ще не одержував батько від сина — він указав шлях, що веде до істинного щастя і сенсу в житті.

Насправді ж до Будди приходили всі ті, кого не задовольняли малозрозумілі повчання жерців-брахманів; ті, хто почував себе нездатним дотримуватись крайнощів аскетизму й відлюдництва, а також практикувати надмірно складні вищі рівні йоги; ті, хто вважав надмірно дорогими і малоефективними урочисті храмові церемонії.

У вісімдесятилітньому віці Будда відчув, що кінець його близький. На шляху до великого міста Кушинагара він важко занедужав, скуштувавши страви з грибами, якою від широкого серця почастував

¹ Всемирное Писание: Сравнительная антология священных текстов.— М., 1995.— С. 206.

Вчителя один з його бідних послідовників. Прибувши на місце, він увійшов у ліс, ліг на землю в «позі лева», в якій його зображують на безлічі статуй і барельєфів, і промовив для тисяч ченців і мирян, які зібралися, щоб ухопити його останній погляд і подих, останню у своєму земному житті проповідь. Закінчувалася ця проповідь словами «Всьому приходить кінець!». Після цього, вважають буддисти, він занурився в нірвану.

Так помер великий індійський учитель життя, але не вмерла пам'ять про нього самого. І тепер, через дві з половиною тисячі років після його смерті, про нього продовжують говорити й писати в багатьох країнах світу. Від дня смерті Будди в деяких країнах, де поширений буддизм, ведеться літочислення. Основоположникові буддизму пізніша легенда приписує й авторство широко відомого на Сході місячного календаря з 12-річним циклом. Переказ говорить, що одного разу перед Новим роком (природно, за місячним календарем) зібрав Будда всіх тварин, пообіцявши їм винагороду за вірну службу. Однак прийшли тільки дванадцять тварин, кожна з яких одержала в подарунок власний рік. Послідовність років, таким чином, збігається з послідовністю, з якою звірі приходили на поклін до Будди.

Тіло Будди за давнім індійським звичаєм було спалене, а попіл поділений між усіма послідовниками, щоб запобігти розбрату між ними. У восьми місцях ті, хто одержав жменю попелу Будди, поховали його і збудували надмогильні куполоподібні склепи — *ступи*. Культ ступ у різних архітектурних варіантах і донині поширений у буддійських країнах. Найменші ступи вміщуються на долоні, а гігантська ступа в столиці Малайзії Куала-Лумпурі підноситься на 99 м, не рахуючи 20 м платформи, на якій вона встановлена.

Крім того, за легендою, одному з учнів Будди вдалося вихопити з полум'я один з його зубів. Згодом цей зуб став найшанованішою реліквією буддизму. Тепер він зберігається в спеціально побудованому для цього храмі Зуба Будди в місті Канді на о. Шрі-Ланка (Цейлон). Там щорічно проводяться урочисті релігійні церемонії, опис яких зустрічається в буддійській літературі з V ст. н.е. Чи справжній це зуб чи підробка — достовірно не відомо, і об'єктивної наукової експертизи на цей рахунок поки не передбачається.

При аналізі канонічної біографії Будди одразу ж звертають на себе увагу дві обставини. Перше — вона втілювала в собі давньоіндійський ідеал брахмана, що зобов'язаний був спершу нажити майно, створити родину і виконати свій релігійний обов'язок, тільки потім залишити земні радощі, щоб знайти в самоспогляданні можливість

злиття з Брахмою. Друге — образ царя-пустельника, котрий розірвав усі сімейні зв'язки, наче уособлював думку про мінливість усіх земних благ, підкреслював рівність усіх варн і каст у справі спасіння.

Але хоч би як там не було, Будда посідав особливе місце серед видатних духовних наставників свого часу. Він не був брахманом, чиє походження давало йому владу вчити інших, не став і святим аскетом, який агітував особистим прикладом, не вважав він себе і мудрецем, котрий запозичив своє знання в богів, тому що збагнув свої «благородні істини» самостійно. Не спустився він на землю у вигляді аватари, втілення якогось із тисяч божеств, а народився, хай у багатій і знатній, проте звичайній кшатрійській родині. Це незвичайне місце і статус всесвітньої значимості особи Сіддхартхи Гаутами й підкреслював його титул Просвітленого — Будди, так само, як найменування Спасителя — Христа звеличуватиме через кілька століть у всесвітньо-історичному плані особу Ісуса з Назарета.

5.3. БУДДІЙСЬКЕ ВІРОВЧЕННЯ І ПАНТЕОН

Чого ж навчав Будда? Чому його вчення знайшло такий жвавий відгук у людей, що поступово перетворилося на світову релігію?

Спочатку те, що проповідував Будда, і те, про що потім розповідали його учні, передавалося усно з покоління в покоління. І тільки через кілька сторіч після зародження буддизму на о. Цейлон були вперше зроблені записи зведень **священних текстів буддизму**, що отримали назву *Tunimaka* (букв. три кошики). За переказом, у I ст. до н.е. цар Цейлону зібрав 500 кращих знавців усної традиції і змусив їх продиктувати те, що вони запам'ятали, такий же кількості кращих переписувачів. Ці записи були зроблені на пальмових листках, що потім склалися для збереження в плетені кошики. Для упорядкування Типітаки була використана народна мова Індії — палі, на якій мав би розмовляти сам Будда. Інша версія канону — так звана санскритська *Tunimaka* — була записана небагато пізніше в самій Індії. До наших днів від неї збереглися окремі фрагменти, відомі за перекладами на східні мови.

У 1871 р. з метою упорядкування буддійського Священного Писання в Бірмі був скликаний спеціальний собор. 2400 його учасників шляхом порівняння різних списків і перекладів Типітаки створили єдиний уніфікований текст. Потім його вирізали на 729 мармурових плитах. Кожну плиту помістили в особливому храмі з гострим

дахом. Так у цій країні виросло оригінальне місто-бібліотека — Кутодо, шановане буддистами всього світу.

Найчастіше Типітаку поділяють на три великих частини:

1. *Віная-пітака* («Кошик уставу», 110 плит). У ній описуються церемонії, обряди і правила поведінки, яких повинні дотримуватися ченці, перераховуються гріхи і покарання за них, найсуворіше з яких — виключення з громади.

2. *Сутта-пітака* («Кошик настанов», 410 плит). У ній у формі кількох десятків тисяч приписуваних Будді і його найближчим учням притч і викладене вчення буддизму. Крім того, у цю частину канону включені й інші твори найрізноманітнішого характеру: збірки легенд і афоризмів, поеми, коментарі тощо. Найзначніший здобуток у цьому розділі Типітаки — *Дхаммапада* (тобто «виклад учення»). Дхаммапада складається з 423 коротких віршованих висловів — *сутр*, згрупованих у 26 главах. Матеріал Сутта-пітаки упорядкований за спеціальними розділами (*нікая*) за довжиною.

3. *Абхидхамма-пітака* («Кошик чистого знання», 209 плит). У семи трактатах цієї частини викладаються філософські міркування буддистів про світ і людську особистість.

Крім палійської Типітаки, існують напівканонічні тексти широкого кола тем: це вже згадані Джатаки — історії про попередні життя Будди; *запитання царя Мілинди*, у яких відтворюється бесіда освіченого елліністичного царя Менандра (Мілинди, II ст. до н.е.) і буддійського мудреця Нагасени, традиційна біографія Будди — «Буддхачаріта» Ашвагхоши (100 р. н. е.).

Сутність **буддійського віровчення** в найбільш концентрованому вигляді виражають так звані «чотири благородні істини буддизму», сформульовані Просвітленим в одній із перших проповідей. Ці істини, як думають самі буддисти, вказують на «Зло, походження Зла і подолання Зла, і благородний восьмеричний шлях, що веде до припинення Зла» (Дхаммапада, XIV, 191):

- *Перша благородна істина* буддизму проголошує: «Сутність життя є страждання». Це страждання заповдіює людині буквально все: «народження — страждання, старість — страждання, хвороба — страждання, смерть — страждання, єднання з неприємним — страждання, розлука з приємним — страждання, неотримання чого-небудь бажаного — страждання; коротше кажучи, п'ятирична прихильність до існування є страждання»¹.

¹ Тут і надалі цитуємо за: Типітака. Сутта-пітака // Антологія мирової філософії: В 4 т.— М., 1969.— Т. 1.— Ч. 1.— С. 117- 118.

• *Друга благородна істина* говорить про джерело страждань: «це жага, що приводить до нових народжень, супроводжувана задоволеннями і пристрастями, що знаходить задоволення тут і там, а саме: жага насолоди, жага існування, жага загибелі».

• *Третя благородна істина* пояснює, як можна знищити страждання: «це повне безслідне знищення цієї жаги, відмова [від неї], відкидання, звільнення, позбавлення [її]».

• Нарешті, *четверта благородна істина* стосується «серединного шляху», що веде до знищення страждання. Будда переконався, що обидві протилежності — і життя, повне задоволень і хтивості, і життя в добровільному обмеженні своїх бажань — однаково далекі від «правильного шляху». Цей шлях лежить посередині, тому називається «серединним».

Зміст чотирьох благородних істин стане зрозумілішим, якщо розглянути буддійські погляди на людину і світ, з яких виходив у своїх міркуваннях Будда, і які значною мірою були запозичені з індуїзму.

Світу, що оточує людину, вважали буддисти, притаманні: Страждання, Суб'єктивність і Мінливість.

По-перше, матеріальний світ є ілюзія, створена нескінченними комбінаціями — *дхамм* (або *дхарм*), дрібних носіїв свідомості людини; своєрідна візерункова полотнина, виткана з незчисленної кількості різнобарвних ниточок. Зі смертю людини тканина немов розпускається, а самі нитки знову з'єднуються в нову кольорову полотнину. По-друге, особистість людини також не тотожна сама по собі, вона не має ніякого постійного, стійкого ядра, її жодним чином не можна знайти за допомогою органів чуттів або описати. А по-третє, ніщо у світі не постійне, все минає, все перебуває в процесі безперервної зміни, а тому, прагнучи досягти чогось, ми в кінцевому підсумку залишаємося ні з чим.

На прохання царя Мілінди пояснити ці положення за допомогою прикладів буддійський мудрець Нагасена порівняв людину із світильником, який палає всю ніч, але полум'я у ньому на початку ночі не те саме, що опівночі або наприкінці ночі. «А хіба, о великий царю, на початку ночі був один світильник, опівночі інший, а наприкінці ночі ще інший?» (Запитання Мілінди, кн. II, гл. 2).

На жаль, людська свідомість «затьмарена» незнанням істинної, ідеальної природи всього. З незнання виникає хибне прагнення до дії, з хибного прагнення до дії — помилкова установка свідомості, з помилкової свідомості — помилкові дані органів чуттів, що вводять

нас в оману щодо реальності зовнішнього світу, з ілюзорних почуттів — марні бажання, пристрасті й прихильності, жага життя. Серед усіх людських прихильностей найбільш небезпечною, на думку буддистів, є прихильність до індивідуального «Я», до власних суб'єктивних вражень і бажань. Припустимо, коли мати сварить свого сина, вона вважає це корисним, оскільки робить це з любові. Однак якщо хтось з оточення починає робити їй зауваження, вона сприймає це як образу. Не менш сильними є й інші п'ять прихильностей: до багатства, еросу, слави, їжі й сну.

Жага ілюзорних мирських прихильностей викликає цілком реальні коливання дхарм. Ці коливання не дають їм прийти в стан спокою і змушують вступати в нові комбінації, породжують все нові й нові життя, подібно до того, як наркотичні видіння й відчуття викликають у людини стійку залежність від них. Відтак, хоча людина позбавлена душі (тоді як індійські брахмани вірили саме в переселення людської душі), у світі продовжує діяти Карма (буддисти називають її «законом залежного існування»). Дію «закона залежного існування» сам Будда проілюстрував притчею про мисливця: якщо людина, будучи мисливцем, знищує життя, бруднить руки кров'ю, то, знову народжуючись серед людей, вона проживе недовге життя. Якщо людина, жалюючи всіх живих істот, відкладе зброю, то в наступному перевтіленні серед людей вона житиме довго. Гірше за все те, поясняють буддисти, що людина, втягнута в плин перероджень, перестає помічати свої зусилля що-небудь змінити у своїй Кармі. Вона наче потрапляє в лапи лютого чудовиська, що за своєю примхою обертає колесо перероджень.

Порятуватися людина зможе тільки тоді, коли йтиме «**серединним шляхом**». Буддисти полюбляють порівнювати рух по «серединному шляху» із колодою, яка пливе посеред річки й досягне моря лише тоді, «якщо вона не буде наближатися ні до правого, ні до лівого берега, не потоне посередині річки, не буде викинута на берег, не буде виловлена людиною, не буде затягнута у вир і не підгніє зсередини»¹.

«Серединний шлях» називають ще «восьмеричним шляхом», тому що він складається з восьми ступенів: правильні погляди, правильна рішучість, правильна мова, правильна поведінка, правильний спосіб життя, правильне зусилля, правильна увага, правильне зосередження.

¹ Учение Будды.— Элиста, 1992.— С.55.

1. *Правильні погляди* — необхідно вірити в «чотири благородні істини», щоб не ухилитися від шляху, запропонованого Буддою.

2. *Правильна рішучість* — готовність опанувати свої почуття і бажання, прагнення зосередитися на тому, щоб вести життя відповідно до «чотирьох благородних істин».

3. *Правильна мова* — правдива, доброзичлива, миролюбна, позбавлена зайвої балаканини і ненормативної лексики.

4. *Правильна поведінка* заснована на не заподіянні шкоди всьому живому; утримуванні від почуттєвих задоволень; утримуванні від навмисного зиску вигоди.

5. *Правильний спосіб життя* — мирний, чесний, чистий; культивування некорисливого ставлення до життя і звички жити чесною працею, одержання тільки заслуженого.

6. *Правильне зусилля* — спрямоване на досягнення чотирьох великих цілей: уникати усього, що заважає спасінню; перемогти те, що прив'язує до життя; розвинути досягнуті успіхи; зберегти накопичені заслуги.

7. *Правильна увага* — активна пильність людської свідомості, її концентрація на чотирьох завданнях:

- зречення тіла, вироблення звички бачити в ньому лише зовнішній об'єкт щодо свого «Я»;

- зречення від почуттів, звільнення від їх впливу, через який ми прив'язуємося до життя, розгляд їх як швидкоплинних тілесних функцій;

- зречення від думок, що породжуються нашими почуттями й егоїстичним «Я» і спонукають людину до дій, які перетворюють її на заручника сансари;

- зречення від об'єктів думок, тобто від схильності сприймати навколишній світ через його зовнішні матеріальні прояви.

8. *Правильне зосередження* — правильні методи зосередження й медитації, що ведуть до знаходження внутрішнього спокою.

«Восьмеричний шлях» буддисти звичайно поділяють на три частини: перша (ступені 1—2) пов'язана з мудрістю, друга — з моральною поведінкою (ступені 3—6), третя (7—8) належить до сфери особливого «тренування думки», до практики споглядання, «очищення розуму», або *йоги*, як вона традиційно називається в Індії. Будда неодноразово підкреслював, що «восьмеричний шлях» — не сходинки, по яких потрібно підніматися, долаючи сходинку за сходинкою. Просвітлення на цьому шляху можна досягти тільки одночасним культивуванням кожного з його аспектів у єдності з усіма іншими.

Людина, яка здолала «восьмеричний шлях», досягає спочатку просвітлення (самадхи), а потім і нірвани. Слово «нірвана» у перекладі із санскриту означає «згасання». *Нірвана* — це внутрішній стан людини, при якому згасають, притупляються всі почуття і прихильності, а разом з ними і сприйняття навколишнього світу. Це внутрішнє згасання чуттєвості і тілесності наче звільняє людину від її страждуючого «Я» й від жаги життя, що тягне всі живі істоти до нескінченних перероджень. Тим самим скасовується влада Карми, і просвітлений у такий спосіб мудрець до кінця розчиняється в абсолютному спокої.

Отож сутність віровчення буддизму зводиться до закликів кожній людині стати на шлях пошуку внутрішньої волі, скинути всі окови, якими сковує її життя. При цьому вказувалося й на те, що всі люди, незалежно від своїх національних або соціальних розходжень, мають у своєму розпорядженні рівні можливості для Просвітлення. Ця фундаментальна буддійська установка на індивідуальний праведний шлях до спасіння, відкритий для всіх людей, стане в наступному характерною для всіх світових релігій, що у своїх віровченнях однозначно зміщують акцент із колективного на індивідуальне релігійне життя.

З людей, які опанували віровчення й «серединним восьмеричним шляхом» рухаються до нірвани, складається своєрідний **пантеон буддизму**: будди, бодхисатви та архати.

Кожна жива істота, що досягла просвітління і змінила світ сансари, світ нескінченних перероджень, на світ нірвани, стає **буддою**. Живуть будди в тому, що можна було б назвати космічним простором. Лише іноді вони перевтілюються в земне тіло, щоб відкрити очі людям землі. Інакше люди з малими чеснотами (а таких, на жаль, більшість) «віддадуться самовпевненості, перебуваючи в пересиченості й лінощах, не зможуть породити думку про те, як важко зустріти Будду і віддавати йому почесні»¹. Будди проповідують Істинне Вчення і наставляють людей на благородний «восьмеричний шлях» до порятунку. З тисяч відомих у цій релігії будд, найбільш шановані — вже відомий нам Шак'ямуні, будда майбутнього світового періоду *Майтрея*, п'ять будд, що уособлюють частини світу, поміж ними — будда заходу *Амітабха*.

Бодхисатва (букв. істота, що прагне до просвітлення) — людина, якій залишився всього один крок до нірвани, але яка свідомо не хоче його робити, щоб з більшим успіхом просвітлювати ще не просвітле-

¹ Сутра Лотоса Сокровенного Закона // Релігії Китаю: Хрестоматія. — СПб., 2001. — С. 39—398.

них. Таким бодхисатвою слід вважати й Будду з того моменту, як він одержав своє останнє втілення, й до того, коли він занурився в нірвану. Шлях, що повинний пройти майбутній бодхисатва, поділяється на багато етапів. Однак на шляху бодхисатви, подібно благородному «серединному шляху», ці етапи людина долає не послідовно, а одночасно. Прагнучи до звільнення, майбутній бодхисатва спочатку дає своєрідну обітницю рухатися в наміченому напрямку, не звертаючи уваги на втому, не заспокоюючись на досягнутому. В очах буддистів на кожному з рівнів бодхисатва опановує якоюсь із шести найважливіших досконалостей: щедрістю, моральністю, терплячістю, мужністю, здатністю до медитації, мудрістю. Перша ступінь — щедрість, вимагає роздачі милостині всім, хто її потребує; інша — дотримання всіх загальнолюдських і буддійських моральних розпоряджень. Це потребує також мужності, безмежної терплячості й володіння мистецтвом медитації. Всі попередні ступені, разом узяті, стають основою для шостої — мудрості.

Піднявшись на цю ступінь, людина стає уже святою — **архатом**. «Почуття в нього спокійні, як коні, приборкані візником. Він відмовився від гордості і позбавлений бажань. Такому навіть боги заздрають» (Дхаммапада, VII, 93—95). До особливо популярних 16—18 архатів зараховуються учні і найближчі послідовники Шак'ямуні.

У стані архата людина здобуває недоступне звичайним людям знання, точніше кажучи, всевідання. Для архата стає можливим неможливе — єдиним поглядом охопити Всесвіт і, таким чином, остаточно переконатися в неістинності земного буття. Завдяки цьому людина завершує свій шлях, стає бодхисатвою, що не тільки все знає, а й бачить усе, що відбувається на землі. У цей момент бодхисатва міг би нарешті перейти до нірвани, але натомість за допомогою особливих містичних засобів робить прямо протилежне — сходить на Землю. Адже тепер «він подібний до квітки, повної аромату, а аромат хоче вивільнитися і розвіятися. Або він подібний до хмари, важкої від дошової води, і вона шукає прагнучої землі, що може її прийняти, поглинути»¹.

Буддисти всіх країн вшановують також священні рослини: дерево бодхі, «Дерево Пізнання», лотос, як символ чистоти, духовного просвітлення, співчуття. Найбільш улюблена тварина буддизму — *газель*. Вона є згадкою про тих двох газелей, що першими вийшли з лісу і стали слухати першу проповідь Будди. Популярні також змії

¹ Бхагаван Шри Раджниш. Алмазная сутра.— К., 1993.— С. 81.

(наги). Цар змії Нагараджа прикрив Будду своїм каптуром у момент його перебування в стані споглядання. Інші шановані тварини — слон (особливо білий), бик, лев, кінь, черепаха, павуки. Вони часто виступають як супутники або навіть замітники вищих, середніх і нижчих персонажів пантеону, відіграють роль їхніх символів.

Як бачимо, буддизм не належить ані до монотеїстичних, ані до політеїстичних релігій. Правда, Будда не заперечував існування богів та інших надприродних істот, але вважав, що вони підлеглі дії закону Карми і не можуть допомогти людині вийти з колеса перероджень. Будди і бодхисатви не схожі на богів інших релігій. Будди не можуть, подібно до богів інших релігій, створювати світ, керувати стихіями; вони, як правило, не можуть карати грішників або винагороджувати праведників.

5.4. РЕЛІГІЙНИЙ КУЛЬТ І РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ БУДДИЗМУ

Релігійний культ у буддизмі підпорядкований одній меті — досягненню нірвани. Релігійна організація розглядається як засіб допомоги на цьому шляху.

Умовно кажучи, людина, яка прагне зануритися у нірвану, має пройти у своєму релігійному житті три основних ступені.

На першому ступені вона повинна увірувати в **Триратну** (букв. три скарби): Будду, вчення Будди (Дхарму) і буддійську громаду — Сангху, повірити, що тільки в цих скарбах полягає для неї єдине спасіння від потоку перероджень. Увірувавши в Будду, людина прагне осягнути його вчення. Об'єднавшись з однодумцями вдалині від суєтності світу, послідовник буддизму буде з успіхом слідувати буддистській Дхармі, що повинна привести його до стану Будди.

На другому ступені певною мірою розходяться шляхи основної маси віруючих мирян і ченців. Мирський послідовник Будди зобов'язаний насамперед вести праведне життя, що зводиться до п'яти заповідей:

- 1) не заподіювати шкоди нічому живому;
- 2) не красти;
- 3) не чинити перелюб;
- 4) не говорити неправди;
- 5) не пити спиртних напоїв і не вживати дурманних речовин.

Ці заповіді дуже близькі до іудейського Декалога, що пізніше запозичить християнство. Разом з тим між мораллю двох світових релігій існує і певне розходження: християнство й іудаїзм відносять заповідь «Не убий!» тільки до людей, в той час як буддизм поширює її на всі живі істоти, оскільки всі вони рівною мірою включені в потік перероджень. Тому, полюючи на звірів, ловлячи рибу або навіть просто зриваючи квітку, ти ризикуєш знищити нинішнє втілення того, хто колись був такою ж, як і ти, людиною.

Власне **культובה практика**, обов'язкова для усіх віруючих, у буддизмі не одержала такої деталізації і регулярності, як у християнстві або ісламі. Ступінь регулярності культу дуже залежить від сангхи: у тих країнах і регіонах, де сангха численна і впливова, культ упорядкований і має буддійський зміст, за відсутності ж сангхи чи її слабкості, в культурі дуже помітними стають небуддійські релігійні компоненти.

Основне завдання простих віруючих — постійна моральна і матеріальна підтримка членів буддійської громади. Інші форми релігійного життя віруючих: відвідування місцевого храму, відвідування «святих» місць — народження, просвітлення, смерті Будди, ступ з якоюсь реліквією, прийняття обітниць.

Центральне місце в буддійських святилищах, як правило, займає багатометрова статуя Будди з дерева, каменю, коштовних металів з інкрустаціями з дорогоцінних каменів. Найчастіше Будда зображується в позі лотоса, хоча відомо більше 40 його улюблених поз, кожна з яких несе в собі зрозумілий тільки віруючій людині глибинний релігійний зміст. А в одному з храмів столиці Таїланду Бангкоку знаходиться скульптурне зображення Будди висотою в 3 м і вагою 5,5 т, виготовлене з чистого золота. Одна тільки вартість матеріалу цієї статуї оцінюється приблизно в 40 млн доларів, що дозволило занести її до «Книги рекордів Гіннеса» як «найдорожчий культовий об'єкт у світі». Вибір дорогоцінного матеріалу пояснюється просто: світло Просвітлення, що виходить від Будди, найкраще матеріалізується в блиску золота.

Зображення Будди вшановуються обрядами *поклоніння і принесення*. Перший обряд полягає в тому, що буддисти встають на коліна і тричі вклоняються цим зображенням, доторкаючись чолом землі, що символізує буддійські «три скарби». Принесення статуї Будди, як правило, роблять потрійні — у вигляді свічок, що символізують світло вчнення в п'ятьм звичайного людського нецтва, квітів, що вказують на мінливість світу, та ароматів, що уособлюють поширення вчнення.

Статуя Будди

Цілком припустимо просто поставити перед статуєю їжу, що символізує милосердя.

Урочисті служби провадять за традиційним місячним календарем кожного разу в дні нового і повного місяця. Присутні на цих богослужіннях віруючі приходять на них з принесеннями Будді і подарунками для ченців. В ці дні вони дуже часто також приймають особливі обітниця — певний час вести більш аскетичне життя (утримуватися від споживання м'яса, відмовитися від прикрас і розваг тощо).

Нарешті, останньою умовою досягнення нірвани, вищим і останнім ступенем культової практики є в буддизмі медитація. В одній із Джатак Будда влучно порівняв призначення медитації із завданням людині з чашею, до самого краю наповненою олією, пройти кризу скупчення народу, повз сільську красуню. Буквально по п'ятах її переслідуватиме інша людина з оголеним мечем, яка має відтяти невдасі голову, якщо хоча б крапля олії проллється. «Чашу слід нести обережно, не вихлюпуючи ні краплі, так і чернець нехай належним чином зосередить свої думки, не розхлюпуючи їх у суєтності»¹.

Буддисти, які практикують медитацію, спочатку долають зовнішні бажання, що приносить адепту буддизму відчуття внутрішнього спокою, хоча матеріальні образи зовнішнього світу продовжують негативно впливати на його свідомість. Далі досягається повне звільнення свідомості від усього матеріального і радість проймає тіло і душу того, хто досяг цього ступеня медитації. На третьому ступені відчуття радості поступається місцем стану повної незворушності, що сприяє повній внутрішній зосередженості свідомості. У кінцевому рахунку свідомість виходить за ті межі, що накладала на неї звичка мислити власне «Я», вона споглядає нескінченність і безформність світу і наче розчиняється в ньому (див. текст 5.1).

У буддизмі вперше в історії релігії з'являється **чернеча організація**. За своїм укладом буддійська *сангха* копіює давньоіндійську сільську громаду. Чернеча громада бере свій початок в об'єднанні мандрівних проповідників, що на період дощів збиралися перебувати негоду в сухому місці, віддаючись спільним медитаціям і благочестивим міркуванням.

Під сангхою розуміють сукупність людей на певній території, які залишили світ заради духовного самовдосконалення, — як ченців, що живуть у монастирі, так і ченців мандрівних, і навіть лісових ас-

¹ Джатаки.— М., 1979.— С. 237-238.

кетів. При відсутності централізованої релігійної організації сангха виконує подвійну функцію. По-перше, вона зберігає, підтримує і поширює (і словом, і ділом) Дхарму, тобто саме буддійське вчення; по-друге, надає умови для морального вдосконалення і відповідно для спасіння кожної окремої людини.

Той, хто вступав у чернечу громаду, відмовлявся від родини й власності, від дотримання установ касти, до якої він належав, приймав обітницю цнотливості. Він також змінював свій зовнішній вигляд: голів голову і вдягав жовтий одяг, що символізувало бідність і смиренність, відмову від усього мирського, тому що жовтий колір традиційно вважався приналежністю нижчої касти вайш'ів. До громади приймали більшістю голосів присутніх. Дорога до неї була відкритою для всіх бажаючих. Із сангхи могли вигнати за такі гріхи: убивство, перелюбство, злодійство і хибні претензії на святість і досягнення істинного знання. Інші гріхи підлягали спокуті.

Члени громади, умовно говорячи, поділялися на три категорії:

1. Хлопчики, які одержували початкову освіту, привчалися до дисципліни й іноді рятувалися таким способом від голодної смерті.

2. Послушники, що повинні були вивчити під керівництвом наставника основні положення вчення й статутних вимог, довести справою свою готовність стати ченцем. Саме вони виконували в монастирі всю основну господарську роботу.

3. Повноправні члени громади, якими послушники могли стати тільки після досягнення 20-літнього віку. Зрілі чоловіки, як правило, стають ченцями тимчасово — заради публічного очищення від вантажу накопичених за своє життя гріхів, чим іноді спекулюють високопоставлені політики країн Південної і Південно-Східної Азії.

Переважає більшість буддійських ченців — чоловіки. Однак є й жінки-черниці. Але навіть у Бірмі, де функціонують єдині у своєму роді жіночі монастирі, на 25 тис. жінок-черниць випадає в 11 разів більше чоловіків-ченців! Відповідно до буддійських текстів чоловік і жінка рівні між собою, однак сам Будда був проти прийому до громади жінок — чи то через більшу моральну нестійкість жінок, чи то через поширене упередження, що сама жінка є важко переборною перешкодою на шляху до Просвітлення. У цьому зв'язку часто наводиться розмова Будди з улюбленим учнем Анандою щодо ставлення до жінок. На питання Ананди, як буддійські ченці повинні поводитися в присутності жінок, Будда відповів: «Так, начебто ви їх не бачите». Що мав на увазі Будда, стає ясно з наступної притчі про двох ченців.

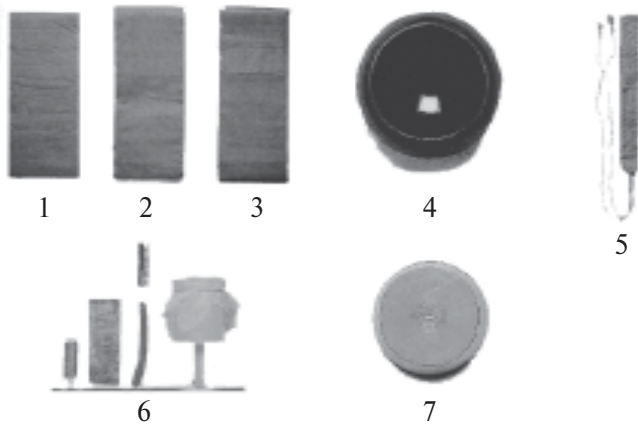
Тандзан та Екідо йшли якимось брудною дорогою. Була злива. Проходячи повз перехрестя, вони зустріли красиву дівчину в шовковому кімоно і шарфі, яка не могла перейти через вибоїну.

«Йдемо, дівчина», — сказав Тандзан одразу ж. Він узяв її на руки і переніс через багнюку.

Екідо нічого не сказав і мовчав доти, доки вони не підійшли до храму. Більше він не міг стримуватися і сказав: «Нам, ченцям, треба триматися подалі від жінок, особливо від молодих і красивих. Вони небезпечні. Навіщо ти зробив це?»

«Я залишив дівчину там, — сказав Тандзан, — а ти все ще тягнеш її!»¹.

Крім п'яти заповідей для мирян, буддійські ченці підкоряються особливим п'яти заповідям і 253 правилам поведінки (з них 227 — заборони). Ці чернечі заповіді такі:

Пожитки тайського ченця:

- 1 — цей шмат тканини носить на стегнах;
- 2 — цей через ліве плече;
- 3 — цей вкриває голову під час церемоній або в дорозі;
- 4 — чаша для подаянь;
- 5 — голка з ниткою, точильний камінь, ситечко для проціджування води;
- 6 — кришка чаші для подаянь, що служить тарілкою;
- 7 — пояс

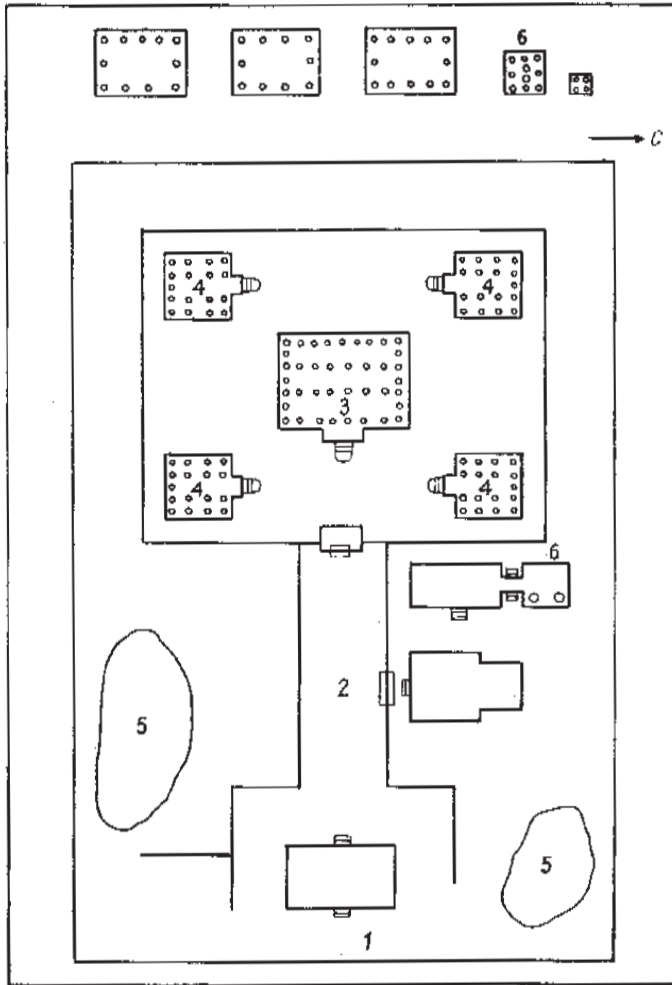
¹ Репс П. 101 Дзэнская история // Буддизм. Четыре благородные истины. — М.-Х., 2001. — С. 256.

- 1) утримуватися від мирських розваг (танців, співу й музики);
- 2) не користуватися предметами розкоші (єдине майно буддійського ченця — чаша (горщик) для збору милостині і просто необхідні в побуті три частини одягу, пояс, бритва, голка і ситечко для води);
- 3) не спати на зручних і високих ліжках;
- 4) харчуватися тільки за рахунок милостині;
- 5) не приймати їжу в позаурочний час.

Велика кількість заборон і настанов, що регламентують життя буддійського ченця, насправді скеровує його до однієї мети — культивування рівноважних станів психіки і повного свідомого та вольового контролю над нею.

Перша спроба створити стаціонарні монастирі і єдину церковну організацію була зроблена в III ст. до н.е. Однак постійно діючі монастирі з'явилися вперше тільки на межі двох ер. У наші дні монастирі є в багатьох селах. У містах їх звичайно кілька. Саме монастирі стають центрами проведення релігійних церемоній на великі свята. Забезпечення громади за усталеною традицією йде з декількох джерел доходу. Основне з них — підтримка населення, що виражається у щоденних милостинях і в одноразових внесках. Підраховано, наприклад, що в країнах південного буддизму одного ченця утримують 100—200 родин, які витрачають на це 5—10 % річного сімейного бюджету. Інші джерела доходу — державні субсидії й доходи від майна громади-сангхи, насамперед землі.

Розпорядок дня в монастирі такий. Підйом не пізніше 5 години ранку, на сході сонця. Потім ченці вирушають за подаянням, щоб забезпечити себе їжею на цілий день. До полудня, настання самого спекотливого часу дня, треба встигнути повернутися до монастиря, підкріпити свою плоть — зазвичай порцією рису, рідко з доданням риби або м'яса. Забороняється їсти м'ясо собаки, змії, тигра, ведмедя, гієни і, зрозуміло, людини. Друга половина дня проходить у благочестивих думках і молитвах, медитації, вивченні священних текстів. У цей час не можна вживати їжу, дозволяється тільки чай. Такий поміркований спосіб життя й харчування забезпечує легкість у тілі та спокій у думках, тобто створює необхідні умови для вищих релігійних практик, тим більше, що ченцям не потрібно займатися виснажливою фізичною працею. Поряд з послушниками всі основні господарські роботи в монастирі здавна виконувала ціла низка різних категорій працівників — від подарованих монастиреві рабів до вільних майстрів, найнятих громадою-сангхою.

Фрагмент плану буддійського монастиря
(Махавіхара, о. Шрі-Ланка):

- 1 — вхід на територію монастиря;
- 2 — дорога;
- 3 — дхаммасала (зал зібрань);
- 4 — малі храми;
- 5 — водоймище;
- 6 — будинки для омовінь.

Між чернецтвом християнським і чернецтвом буддійським існує досить багато істотних розбіжностей.

По-перше, для буддійських ченців їхній статус не такий незмінний: у монастирі можна провести кілька років, вивчаючи священні тексти, а потім знову повернутися у світ (мінімальний термін чернечого життя — місяць), що цілком відповідає духу серединного шляху. За соціологічними даними, у деяких країнах інститут тимчасового чернецтва проходять 20—30% дорослого чоловічого населення країни. А у Бутані підтримка буддійських чернечих громад — дуже помітна стаття видатків державного бюджету.

По-друге, на Заході Церква завжди претендувала на головну роль у політичному житті християнських держав. Відповідно до буддійських концепцій сангха й держава є наче двома колесами колісниці, вісью яких є саме людське суспільство. Лише після закінчення циклу життя цього суспільства на землю з'явиться новий Будда-рятівник, який стане також і правителем світу. Саме він прищепить своїм підданам основні принципи буддійського вчення, після чого на землі запанує «золотий вік».

З погляду конституційного права, буддизм визнаний державною релігією тільки в Таїланді, хоча на державному рівні культивується в багатьох азіатських країнах. І разом з тим конституції цих держав, навіть Таїланду, закріплюють свободу віросповідання і повну релігійну терпимість.

По-третє, дуже специфічні в буддизмі стосунки між ченцями і мирянами. Головний принцип подібного роду стосунків священні буддійські тексти формулюють так: «Що б не пожертвував у цьому світі протягом року добродіє як милостиню або принесення, все це не коштує й ламаного гроша. Повага до ведучих праведне життя — краще» (Дхаммапада, VIII, 108). Тому не чернець просить милостиню у віруючих, а навпаки, віруючі зобов'язані подавати ченцеві, виконуючи свій релігійний обов'язок. При цьому відповідальність за дотримання ритуальних стосунків з ченцями цілком покладена на віруючих. Мирянин не гірше ченця має знати правила «Вінаї», щоб не поставити ченця в незручне становище — запросити його на весілля, спільну поїздку, у кіно або на якусь виставу, вести в присутності ченця в громадському транспорті фривольні розмови. Цього навчають у родині, школі, роз'яснюють у текстах, що читаються віруючим під час численних релігійних церемоній.

Тож хоча на Сході чернецтво більш далеке від мирських справ, ніж на Заході, зате вплив чернецтва на повсякденне життя людей в

Азії і зараз, як дві тисячі років тому, набагато сильніший. У буденні дні монастир — це школа, єдине місце в сільській місцевості, де можна навчитися читати й писати. На свята — це центр збору селян для релігійних церемоній. Чернець — головний радник з будь-яких життєвих питань, починаючи від господарських і суто сімейних і закінчуючи виборами до органів влади. У громадських місцях ченців традиційно вітають, підносячи складені долони до чола або до грудей. Ті ж, хто бажає одержати настанову ченця, нерідко простираються перед ним долі.

Подоба централізованої церковної організації в буддистів існує тільки в Тибеті, де утвердився особливий різновид буддизму — ламаїзм, і в Таїланді, де, як уже говорилося, він проголошений офіційною релігією. Зараз у світі налічується щонайменше 1,5 млн ченців. Більше всього їх порівняно із загальною кількістю населення було колись у Тибеті — 25—30%.

Буддійські свята не такі численні, як в інших релігіях, оскільки три найбільш знаменні події в житті Будди — народження, просвітлення і занурення в нирвану — відбулися в один травневий день повного місяця:

- У лютому-березні за європейським календарем святкується відкриття Буддою основних принципів свого вчення людям.

- У квітні-травні відзначається *Весак* — головне свято у буддизмі, день народження його фундатора. Це свято прикметне грандіозними карнавальними ходами, добовими читаннями священних текстів, присвячених життю й переродженням Будди.

- У червні-липні відбувається свято, що знаменує початок тримісячного посту періоду дощів. За переказом, у цей період Будда піднявся у своєму медитативному спогляданні на сьоме небо і проповідував там своє вчення богам і своїй матері, яка одержала внаслідок передчасної кончини сприятливе переродження. Тому вважається, що ченці, яким заборонено в цей день залишати стіни монастиря, прагнуть повторити духовний подвиг Будди. Саме сезон дощів вважається особливо сприятливим для прийняття тимчасових чернечих обітниць. У ці дні ченці одержують особливо багато дарунків, їм також видається одяг, яким вони будуть користуватися протягом усього наступного року. Власне кажучи, тканину чернеча громада підбирає попередньо, а потім за добу з неї потрібно зшити чернечий одяг. Готове вбрання віддається мирянам, щоб вони мали ще одну нагоду зробити підношення ченцям. Така складна церемонія повинна спонукати ченців подавати своїм мирським послідовникам духовний

приклад, а їхніх мирських послідовників — демонструвати своє милосердя.

- У жовтні-листопаді закінчення посту відзначається пишними процесіями довкола *пагод* (буддійська меморіальна споруда і сховище реліквій) з читанням сутр, що знаменує успішне повернення Будди на Землю. У багатьох буддійських країнах поширений звичай знімати статуї Будди з п'єдесталу і возити їх по вулицях. Вулиці, будинки, монастирі, ступи, священні дерева ілюмінуються олійними лампами, свічками й кольоровими електричними лампочками, що символізують привнесене у світ просвітлення.

Крім того, святковими вважаються щомісячні чотири фази Місяця, не кажучи вже про те, що всі скільки-небудь значні події повсякденного життя людей супроводжуються обов'язковими релігійними церемоніями.

5.5. ПОШИРЕННЯ БУДДИЗМУ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ В БУДДИЗМІ

Поширення буддизму починається тільки з кінця IV—III ст. до н.е. і пов'язано з ім'ям індійського царя Ашоки, який зміг об'єднати під своєю владою майже всю територію Індії і проголосив буддизм офіційною релігією у своїй імперії. З III ст. до н.е. буддизм з'явився на острові Цейлон (суч. Шрі-Ланка), з I—II ст. н.е. — у Китаї, з II—III ст. н.е. — у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі, Таїланді, М'янмі, з IV ст. — у Кореї, з VI ст. — в Японії, з VII ст. — у Тибеті, з XII ст. — у Монголії.

З процесом поширення буддизму пов'язані кілька цікавих особливостей. Одна з них полягає в тому, що чим далі просувався буддизм на Схід і чим міцнішими ставали його позиції в країнах Південно-Східної Азії, тим помітніше зменшувався його вплив на батьківщині — Індії, де зараз кількість буддистів не перевищує кількох відсотків від загальної чисельності населення.

Друга особливість поширення буддизму — те, що він зміг органічно вписатися в культурні традиції різних народів Південної і Південно-Східної Азії, анітрохи їх не порушивши. Найчастіше відбувалося так, що інші боги знаходили нове місце в межах уже існуючого буддійського пантеону, однак щодо будд займали підлегле становище.

Власне кажучи, для всіх світових релігій характерний принцип «непорушення» традиційних, сталих вірувань і культів тих країн, де

вони поширюються. Цей крок великою мірою полегшувався тим, що й у первісному полідемонізмі, і політеїзмі на рівні етнічних і регіональних релігій, і в монотеїзмі на ступені світових релігій спільні анімістичні корені. Однак в кінцевому підсумку за «засвоєнням» місцевих релігій завжди слідували «викорінювання» язичницьких традицій і вірувань, репресії проти їхніх служителів і послідовників.

Процесу поширення буддизму була притаманна ще одна особливість. Він поширювався в країнах, рівень розвитку яких (у тому числі розвитку релігійного) приблизно відповідав рівню культурного розвитку Індії часів зародження в ній буддизму. У таких випадках буддизм не підкоряв собі місцеві релігії, а співіснував з ними. Так, у Китаї склався конфуціансько-даосько-буддистський релігійний комплекс. У ньому конфуціанство переважало в соціально-політичних стосунках і сфері етики, даосизм — у сфері побутових культів, а на долю буддизму випала турбота про спасіння душ віруючих, замолювання гріхів у похоронних і заупокійних службах. Знайшлося і відповідне «теоретичне» обґрунтування. У сутрі «Лао-цзи навертає варварів» розповідалося, що основоположник даосизму, вирушивши «на Захід», досяг Індії і, незважаючи на досить поважний для дітородження вік, запліднив сплячу матір Будди.

«Механізм» проникнення Закону Будди в інші країни на прикладі Китаю полягав у наступному. Чернець-місіонер морським або сухопутним шляхом прибував у країну, маючи з собою тільки поклажу канонічних текстів — сутр. Знайшовши багатих і впливових заступників, подвижник з оригіналу (а іноді і просто по пам'яті) відтворював канонічний текст. Великий штат перекладачів і переписувачів здійснював власний переклад, що обростав численними коментарями, покликаними полегшити розуміння його змісту. Виданий і прокоментований текст ставав базовим для публічної проповіді — основної форми пропаганди Вчення в широких масах. Довкола нього організовувалися громади ченців і мирян, а потім і самостійні школи буддизму.

Зумівши прижитися в багатьох країнах і в решті-решт перетворившись на світову релігію, буддизм поділився на численні напрямки, що помітно відрізняються один від одного.

Перший напрямок — **тхераваду** (букв. школа старої мудрості) — називають ще «малою колісницею». Його прихильники вбачають у Будді Великого Вчителя, який тільки вказав шлях до спасіння, але не повів цим шляхом. Досягнення нірвани уявляється їм можливим

тільки для деяких обраних ченців, що беззастережно дотримуються букви буддійського ритуалу. Всі інші, вважають послідовники тхеравади, випробують на собі дію «закону залежного існування», що трактується надзвичайно широко: вважається, що Карма обумовлює цикл Всесвіту і Землі, злети і падіння в історії держав і народів, окремих родин і індивідів, викликає соціально-економічні зміни, міжнародну напруженість, війни, аварії, катастрофи, стихійні лиха. Припустімо, через злодійство йдуть дощі і випадає град, через брутальні слова виникають засоленість ґрунту і пустелі, через порожню балаканину — плутанина в порах року, через користолоубство — неврожаї (Васубандху. Абхидхармакоша, гл. 4:85).

Тому прості віруючі можуть боротися тільки за часткове поліпшення своєї Карми за рахунок «малих заслуг» — дотримання заповідей, відвідування монастирів і «священних місць», участі в релігійних церемоніях, щедрої милостині ченцям і громаді в цілому. Тхеравадини вірять, що ці «малі заслуги» можуть сповна захистити віруючого від можливих невдач і нещастя, а в недалекому майбутньому призвести до поліпшення їхнього соціального і матеріального становища.

З інших положень віровчення тхеравади цікава картина нашого Всесвіту, що складається з незліченної кількості світів, кожний з яких являє собою самостійний універсум. У кожному універсумі — 31 рівень трьох світів: реального світу, де діє закон Карми, ілюзорного світу, або світу небуття, і світу чистої свідомості.

Реальний світ, що населяється людьми, — плоский диск, що лежить на воді. У центрі світу — гора Меру, навколо якої обертаються Сонце, Місяць і зірки. Меру оточують сім гірських хребтів, за якими розміщені чотири континенти, що омиваються Світовим океаном і відділені від інших світів кам'яною стіною.

Реальний світ, у свою чергу, розділяється на 4 нижніх і 7 верхніх рівнів. Нижні рівні призначені для істот, контрольованих тільки емоціями, верхні, починаючи з людей, — для тих, у кого емоції переважають над розумом.

Рівні з 12-го по 27-й складають форми, що виникають у свідомості медитатора, тому їх зміст достатньо індивідуалізований. Однак, як правило, сфери ілюзорного світу становлять послідовність спроб віруючого осмислити за допомогою кожної з чотирьох істин зміст трьох інших. 28-й рівень складає сфера нескінченного простору; 29-й — сфера безмежної свідомості; 30-й — порожнеча; останній, 31-й рівень взагалі не описується. Це, власне, і є рівень нірвани.

В одному з переказів про життя Будди повідомляється про його зустріч із брахманом на ім'я Дона. Останній багаторазово намагався порівняти Будду зі створіннями, що живуть на різних рівнях реального світу. Однак щораз Просвітлений давав однакову коротку відповідь: «Ні!» Нарешті, вкрай збентежений брахман, вигукнув: «Якщо ти не є жодним з тих створінь, тоді хто ти?» І Просвітлений пояснив йому: «Усі ці духовні стани вже пройдені мною. Я — Будда!» (Типітака. Сутта-пітака. Анутта Нікая, II, 37—39).

Космологічна піраміда тхеравади покликана наочно висловити подвійного роду ідеї. По-перше, сприйняття людиною навколишнього світу не вичерпується звичним уявленням про нього як про щось матеріальне і реально існуюче, але цілком залежить від того рівня, на якому перебуває свідомість людини. По-друге, людина перебуває на проміжному рівні світобудови і постійно поставлена перед вибором — або праведне життя з можливістю переродження на верхніх, благих рівнях буття, або життя під диктування грішних пристрастей, що рано або пізно опустить її в самий низ.

Тхераваду ще називають «південним буддизмом», оскільки вона поширена в країнах, що розташовані на південь від Індії: Таїланд, Шрі-Ланка, Камбоджа, Лаос.

Другий напрямок — **махаяна** (букв. велика колісниця) має власне коло священних текстів — «*Праджняпараміта сутри*» (*Сутри Безмежної Мудрості*), що вважалися Одкровеннями самого Будди. Сутри махаяни в основному створювались між I ст. до н.е. й VI ст. н.е. Найпліднішими у творчому відношенні були II—IV ст. Таким чином, як влучно зауважив один буддолог, Будда через п'ятсот років після своєї кончини виголосив у багато разів більше промов і проповідей, ніж за все своє життя. Однак через надзвичайну складність розуміння їхнього змісту вони начебто були на багато століть приховані від людей. Коли ж настав відповідний час, їх повернув людям великий учитель Нагарджуна (200 р. н.е.). Сутри Безмежної Мудрості складаються з різних за розмірами творів — від сутр, що займають лише одну сторінку, до величезних сутр у 18, 25 і навіть 100 тис. віршів.

Праджняпараміта сутри — канонічні тексти, що розповідають про вищу позамежну мудрість, досконале розуміння, що переводить на інший берег існування — у нірвану. Їхня відмінна риса полягає в тому, що текст сутри не просто викладає релігійну доктрину, а прагне породити у людині особливий, вищий стан свідомості, стан безпосереднього переживання, бачення реальності, якою вона є, — порожньою, незаповненою ані матеріальними речами, ані ідеальними дум-

ками, а тому тотожною нірвані. Ось найвідоміший зразок такого тексту: «...якщо якась людина протягом незліченних кальп заповнить світи сьома скарбами і піднесе їх у дар, і якщо добрий син або добра дочка, які відчули прагнення стати бодхисатвою, витягнуть з цієї сутри хоча б одну гатху в чотири вірші, завчать її, прочитають, вивчать і докладно проповідуватимуть її іншим людям, то щастя, знайдене ними, перевершить щастя, знайдене від попереднього дару»¹.

Найвідоміші Сутри Безмежної Мудрості — *Діамантова сутра*, *Лотосова сутра*, *Сутра Намиста*, *Махапаринірвана сутра* («Учення про великий перехід до нірвани»).

Махаяна розглядає Будду не як конкретну особистість, а як уособлення вищого начала — абсолютної мудрості, абсолютної досконалості тощо, і припускає можливість спасіння не тільки для ченців, а й для мирян. Це стає можливим завдяки трьом віронавчальним і культовим моментам:

- ученню про тотожність нірвани й сансари;
- ученню про бодхисатв;
- ученню про майбутній прихід Майтреї.

Відповідно до першого положення махаяни, між нірваною і сансарою немає ні просторових, ні тимчасових кордонів. Індивід, що крутиться, немов білка у колесі сансари, колесі перероджень, одночасно перебуває й у нірвані, однак через «затьмареність» його свідомості ілюзією «Я» і матеріальності світу вона залишається для нього недоступною. Проте слід зробити рішучий крок, очистити свою свідомість, і ти опиняєшся там, де тобі належить бути. Але навіть для того, щоб цей крок зробити, не потрібно прикладати надзвичайних зусиль.

Адже наступне положення махаяни — вчення про бодхисатв припускає, що досягнення нірвани, в принципі, відкрите кожній людині, здійснюється не стільки особистими праведними зусиллями, скільки за активної допомоги й підтримки бодхисатв. Так, один з учнів Будди досяг просвітлення одразу ж після того, як побачив зів'ялу квітку в руці Вчителя. Тому від своїх прихильників махаяна вимагає дотримання тільки найпростіших моральних заповідей і так званої «клятви бодхисатви» в тому, що людина, яка впритул наблизиться до нірвани, буде залишатися в звичайному світі, щоб допомагати йти «восьмеричним шляхом» іншим: «... Я клянуся захищати всіх відчу-

¹ Алмазная Праджня-Парамита Сутра // Избр. сутры китайского буддизма.— Спб., 2000.— С. 66.

ваючих істот й ніколи не залишати їх. Мої слова — щира правда, в них немає брехні. Чому? Тому що я став просвітленим для того, щоб звільнити всі відчуваючі істоти; я прагну до неперевершеного Шляху не заради себе¹. Свою благородну місію бодхисатва мусив виконувати доти, доки, як говорять буддисти, не «буде врятована остання травинка».

Махаяна пояснює простим віруючим, що велика кількість людей залишається в сансарі і, переживаючи безліч перероджень, виявляються прямими родичами один одному, внаслідок чого доля будь-якої людини не може залишити нікого байдужим.

В основі вчення про Майтрею лежать уявлення про циклічне функціонування нашого Всесвіту, що доповнюють і розширюють картину трьох світів у тхераваді. Кожний з нескінченної кількості світів, з яких складається Всесвіт, розвивається за законами циклу. Один цикл — *кальпа* («махакальпа», «велика кальпа») триває близько 4 млрд років. Кінець одного циклу означає тільки початок іншого. Не кожна кальпа відзначена появою Будд — бувають і такі, коли вони не народжуються зовсім. Наша ж кальпа воістину «буддоносна» — в ній повинно з'явитися 1008 Будд, по одному на кожні п'ять тисяч років. У циклі виділяються кілька періодів — «малих кальп», або просто кальп, у кожній з яких з'являються п'ять Будд. На початку кожного циклу світ буває досконалим, а люди практично безсмертними. Однак поступово світ занурюється в п'тьму нещастя і гріха. У результаті на зміну практичному безсмертю приходить життя, тривалість якого все більше скорочується (з 80 тис. до 80 років). Ми живемо в еру четвертого Будди кальпи — Будди Шак'ямуні. Початок її обчислюється з моменту його переходу в нирвану. Через п'ять тисяч років після відходу Просвітленого до нирвани з'явиться останній, п'ятий Будда — Будда Майтрея, чий прихід зійдеться з воцарінням на Землі справедливого правителя, що буде означати повне й остаточне спасіння людей. Тому, наприклад, офіційні бірманські газети на Новий рік обов'язково нагадують про те, скільки років пройшло з початку ери Гаутами і скільки залишилося до її закінчення.

Махаяна — це «північний буддизм», оскільки вона має поширення в країнах, розташованих на північний схід від його прабатьківщини — у Кореї, Китаї, Японії, Непалі.

Третій напрямок у буддизмі — **ваджраяна**, або **тантричний буддизм**. Саме слово «ваджра», від якого походить назва цього напрямку, спо-

¹ Сутра Ожерелья 23, 513 // Всемирное Писание. Сравнительная антология священных текстов.— М., 1995.— С. 349.

чатку означало удар блискавки бога Індри; пізніше воно стало вживатися в переносному значенні особливої субстанції, якій властиві яскравість, прозорість і незруйновність діаманта. Тому ваджраяна часто перекладається як «діамантова (алмазна) колісниця». Разом з тим, наставники ваджраяни завжди підкреслювали, що цей шлях є дуже небезпечним, подібним прямому сходженню до вершини гори по канату, натягнутому над всіма гірськими ущелинами і проваллями. Найменша похибка на цьому шляху призведе невдалого йогина до безумства або народження в особливому «пеклі». Запорукою успіху є прихильність ідеалу бодхисатви і прагнення досягти цього стану, щоб швидше отримати здатність врятувати живих істот від страждань сансари. Якщо ж йогин вступає на шлях діамантової колісниці заради власного успіху, в гонитві за магічними силами і могутністю, його кінцева поразка і духовна деградація невідворотні.

Цей напрямок зародився в Індії на початку I тисячоріччя н.е. Через свою таємничість він майже не досліджений. Можливо, що джерела цього вчення сховані в глибині історії Індії в ритуальних традиціях індійської сільської громади, пов'язаних з магічним збільшенням родючості. Але якщо тантрична практика сходиться до примітивних вірувань, то філософія Тантри являє собою одне з відгалужень буддійської філософії.

Філософію Тантри, що виникла в середині I тисячоріччя н.е., можна охарактеризувати як різновид махаяни, огорнутий містичним і магічним туманом. Вона робить наголос на дуалістичне, чоловіче і жіноче начало, що лежить в основі Всесвіту. Два основних різновиди тантризму розрізняються як раз тим, якому началу вони віддають перевагу: тантризм «лівої руки», власне ваджраяна, — жіночому, тантризм «правої руки» — чоловічому.

Один з найвідоміших пізньотантричних творів (X—XI ст.) — *Калачакра-тантра* (букв. Колесо Часу). Вчення, що в ній міститься, за традицією приписуване Будді, набуло особливо широкої популярності у тибетському буддизмі (ламаїзмі), про який йтиметься нижче.

У Калачакрі основоположник першої з великих світових релігій ідентифікується з *Адибуддою* (санскр. споконвічний, первинний Будда). Адибудда з'єднується з богинею Калі, у результаті чого виділяє особливу енергію, що породжує все нові й нові союзи страшних жіночих божеств із їхніми не менш страшними чоловіками. Останні розглядаються як модифікації самого Адибудди, їм приписується ще більша могутність, ніж небесним буддам, а також жорстокий кровожерний характер.

У світі немає нічого постійного, немає нічого матеріального, тому що все відбувається завдяки божественній силі Адибудди. Цей Всесвіт описується (загалом його опис збігається з описом тхеравади) за образом і подобою людини: рух зірок і планет пов'язаний з подихом людини, розміри і пропорції людського тіла відбивають структуру Універсуму тощо. Один оберт колеса часу відповідає черговому переродженню людини.

Тим самим Калачакра-тантра дає обґрунтування езотеричному культові тантри, обґрунтовуючи можливість надприродного впливу на навколишній світ і досягнення таким шляхом швидкого спасіння.

З другого боку, Калачакра-тантра підбиває свого роду теоретичний підсумок розвитку буддійського віровчення до монотеїзму, до концепції єдиного Бога-Творця. Справді, спочатку своїми сучасниками Сіддхартха Гаутама сприймався лише як мандрівний аскет (шраман), рахунок яким і в сучасній Індії йде на сотні тисяч, якщо не на мільйони. Після смерті основоположника буддизму виник його культ — на його честь споруджували ступи, у всіх святилищах і монастирях установлювали його статуї, місця його життя і діяльності перетворили на об'єкт священного паломництва, його вислови збрали у Священну книгу. Таким чином, він перетворився на бога, що правда, не єдиного — Будду Шак'ямуні, одного з тисячі будд.

Сутри махаяни (I—VI ст.) розглядали Будду вже по-іншому. Він став Божественним Абсолютом, що перебуває у всіх речах і в усіх людях як прихована, але справжня реальність — *Дхармакая*. В той же час божественна всемогутність і вселенське співчуття дозволяли Будді виявляти себе в двох інших «тілах». В одному з них він з'являвся у видіннях святим подвижникам і бодхисатвам, наставляючи їх на шлях спасіння, а в другому — *Нірманакая* — міг приймати будь-який тимчасовий вигляд, у тому числі й людини.

І от через півтори тисячі років після заснування першої зі світових релігій Будда остаточно утвердився як Бог-Творець, Споконвічний, Первинний Будда.

Для впливу на Всесвіт споконвічного Будди у ваджраяні використовуються досить специфічні засоби:

1. Магічна сила впливу особливих магічних засобів — заклинань — мантр (більш 2500), жестів — мудр і символів — мандал.

Мантра (санскр. манас — розум, траяти — звільняти) — повторювана без перерви коротка ритуально-магічна фраза. Вважається, що її сила сягає далеко за межі Всесвіту. Найбільш відома мантра «Ом Мані падме хум» найчастіше використовується буддистами Тибету.

«Мані падме» означає «діамант у лотосі», а «ом», це магічне слово всіх індійських релігій, і «хум» виражають владу над надприродними силами. Є й наукова версія цієї мантри: «мані» і «падме» виступають як символи чоловічого й жіночого начал, а зміст названої мантри полягає в словесній імітації магічно-сексуальних дій, що повинні були різко збільшити енергетичний потенціал віруючих і наблизити його до відкриття надприродних можливостей.

Мудра (санскр. з'єднання, сполучення) — символічний набір особливих рухів, головним чином, рук, зовні схожих на жести. Насправді мудра поєднує в собі кілька компонентів: позу, дихання, концентрацію уваги і власне рухи, що виражають жагу особистості з'єднатися з надприродними силами Космосу. Точніше, мудра спрямована на «запуск» усередині людської особистості надприродних властивостей, недоступних звичайній людині в звичайному стані.

Мандала, у значенні «коло медитації», — це кругла чи багатогранна діаграма. Геометрична схема, яка лежить в основі мандали, — коло, вписане в квадрат, який в свою чергу також вписаний в коло, — являє собою форму усвідомлення простору людиною, побудови універсальної моделі Всесвіту.

Внутрішнє коло мандали схематично виглядає як восьмипелюстковий лотос. Квадрат, у який він вписаний, орієнтований по чотирьох сторонах світу. Зовнішні сторони квадрата мають T-подібні виступи, що осмислюються як ворота у Всесвіт, позначений зовнішнім

колом. Деталі зображення в мандалі залежать уже від того, в якому саме ритуалі вона використовується і якому божеству присвячується (це божество зображується в центрі внутрішнього кола). У такий спосіб визначається колір основного поля, набір божеств, що сидять біля воріт у Всесвіт, зображення всередині кожного з восьми пелюстків — сегментів внутрішнього кола і багато чого іншого. Спосіб зобра-

Мудри
(символічні жести у тантризмі)

ження мандал безліч: мальовані й скульптурні, з металів простих і дорогоцінних, інкрустовані коштовним камінням, з піску, тіста, квітів тощо.

Споглядання мандал і концентрація на силах, що виходять від неї, дозволяють відчути присутність божества, тому що мандала покликає відігравати роль того місця, на яке боги спускаються з небес для здійснення якогось чудодійного акту.

Символічне число ваджраяни — 108 — уособлює трикутник, складений з одиниці, двох двійок і трьох трійок.

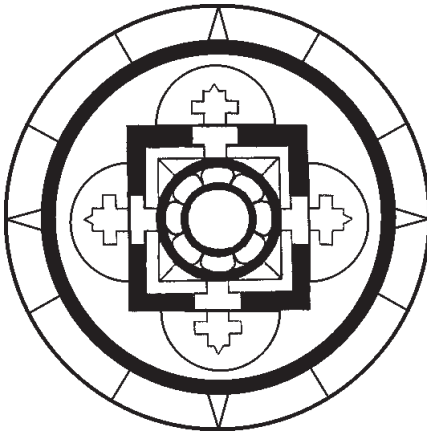
2. Різного роду езотеричні культові дії, серед яких уяву європейця найбільше вражає ритуал одночасного вживання алкоголю, риби, м'яса, зерна а також статевого акту. Цей ритуал («ритуал п'яти

М» — тому що назви всіх його складових на санскриті починаються зі звуку М) був запозичений ваджраяною з первісного індійського тантризму.

Сильний еротичний елемент, особливо характерний для Тибету і особливо привабливий для європейських послідовників тантри, насправді не має нічого спільного з тими сексуальними надуживаннями, які стали звичними для західного суспільства після сексуальної революції. Віруючі, виконуючи ритуали, зовні подібні до оргій, насправді не отримують суто фізичне задоволення, а прилучаються до всесвітньої жіночості й усвідомлюють споконвічний зв'язок речей, бо статеві стосунки, як ніякі інші, дозволяють вийти за межі індивідуального егоїстичного Я, відчути єдність з Іншим.

3. Як у всіх релігіях подібного напрямку, у ваджраяні необхідно керуватися настановами гуру і бути готовим цілком присвятити себе справі віри.

Тим, хто дотримується цих принципів, гарантується спасіння — швидко, як блискавка «ваджра», що випускалася богом Індрою. Та-

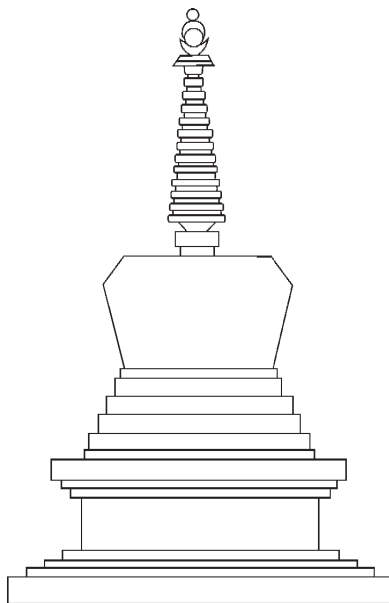
Геометрична схема, що лежить в основі зображення мандали (горизонтальна модель Всесвіту)

ких налічується приблизно 2,5% від загальної кількості віруючих буддистів. Не варто й згадувати, що ця школа нехтується іншими, більш суворими прихильниками буддизму.

5.6. ЛАМАЇЗМ

«Ламаїзм» — усталений термін для позначення різновиду буддизму, що укоренився головним чином у Тибеті — гористій області в Центральній Азії площею 3 млн 800 тис. кв. км, населенням 3,5—4 млн чол. На сучасній політичній карті світу ця територія належить Китайській Народній Республіці¹. Крім Тибету, ламаїзм розповсюджений у сусідній Монголії, Непалі, Бутані, деяких штатах Індії, з XVII—XVIII ст. — у трьох сибірських народів, які живуть на території Російської Федерації — калмиків, бурятів, тувинців.

Створення в Тибеті єдиної держави і вихід її як однієї з вирішальних сил у Центральній Азії відбулися в VII ст. при правителі (ценпо) Сонгцен Гампо (629—649). Тибетські хроніки повідомляють, що буддизм з'явився в країні разом з царськими дружинами — дочкою короля Непалу і племінницею китайського імператора. Його оголосили офіційною релігією в другій половині VIII ст., в роки правління Трисонг Децена (755—797). У цей час з 300 місцевих жителів створюється перша буддійська громада, будуються величезні монастирі, що знаходяться на державному забезпеченні, місцеві ж вівання й

Схема ступи, або вертикальна модель Всесвіту в буддійській космології

¹ Самі тибетці називають свою релігію або «гелугпа» що означає «школа доброчесності». Сусідні монголи, серед яких також розповсюджений ламаїзм, називають цей різновид буддизму «жовтою вірою» по верхній частині одягу й головному вбранню духовенства.

культи з помітними рисами анімізму і шаманізму (так звана релігія «бон» або «бон-по») переслідуються. Утвердження буддизму в Тибеті звичайно пов'язується з проповідницькою діяльністю ченця з Індії *Падмасамбхави*.

Проте, Тибет так і не перетворився на централізовану державу й у середині IX ст. розпався на окремі незалежні або напівнезалежні території. Певний час буддизм піддавався навіть найжорстокішим гонінням. Під час цих гонінь від вчення Будди залишилися «одне тліюче вугілля»: руйнувалися монастирі, спалювалися священні тексти, «щодо ченців, то одних зробили м'ясниками, других кастрували, третіх послали полювати на диких звірів, а непокірливих позбавляли життя»¹.

Хоч як це не дивно, буддизм не програв від децентралізації Тибету. Кожен місцевий князь, кожна область Тибету цілком обходилися без центральної влади, але вважали за необхідне для підтримки власного авторитету будувати буддійські монастирі й храми, виділяти для їхнього утримання землю, худобу і людей.

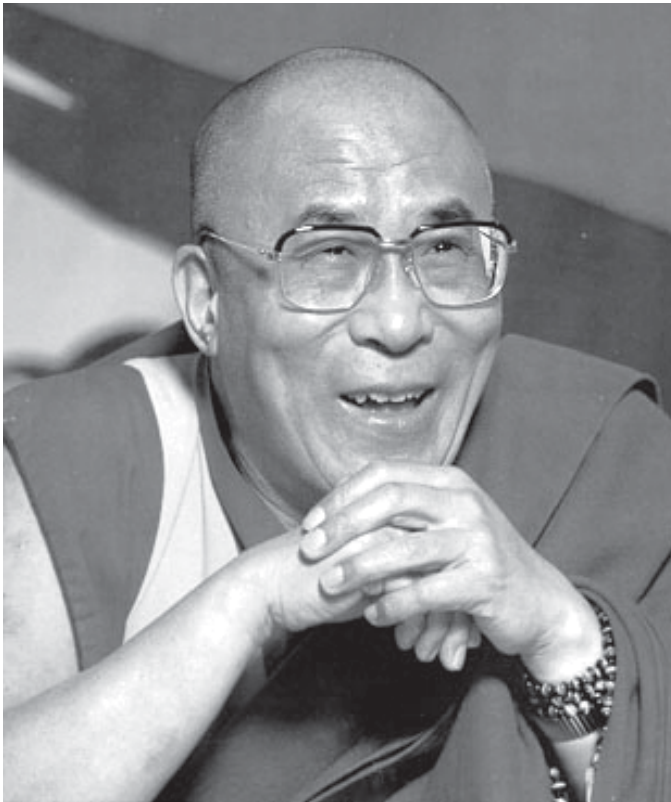
Період XI—XIV ст. характеризувався неухильним зміцненням буддизму в країні (підтвердженням чому стало проведення «сьомого собору буддійської Церкви» за участю тибетських ченців і численних гостей з Індії) і поступовим підпорядкуванням буддизмом світської влади. Часто це відбувалось за рахунок того, що головою буддійської чернечої громади-сангхи і господарем монастиря у певній місцевості ставав близький родич тамтешнього можновладця.

У середині XIII ст. Тибет був завойований монголами. Вірні політиці перетворювати в підкорених країнах духівництво на своїй вірних союзників, яку б релігію ті не сповідували, вони дарували буддійському духівництву владу над Тибетом, звільнили його від податків і щедро наділили землею. Незабаром прийняли буддизм і самі монголи. На цей час припадає діяльність найбільшого буддійського вчителя Тибету *Цзонхави* (1357—1415). Саме він перетворив буддизм на ламаїзм, у законодавчому порядку затвердивши сформовані в реальній практиці тибетському буддизмі зміни: заснував складну систему ієрархії всередині сангхи, розробив статут для ламаїстських монастирів, ввів урочисту обрядовість при богослужінні, реформував систему релігійної освіти.

Остаточо повновладдя буддійських ченців установилося в Тибеті в останній чверті XVI ст., коли чернець (*лама*) Соднам Джампцо

¹ Тибетская летопись «Светлое зеркало царских родословных» [Гл. 18] – Л., 1961. – С. 55.

одержав від монголів титул *Далай-лами*. Звичайно вважають, що «далай» — переклад на монгольську мову тибетського слова «джампо» — «океан». Це мало свідчити про глибину і безмежність вченості і мудрості лами. Соднам Джампо став уважатися III Далай-ламою, два його попередники були оголошені такими заднім числом. Так установилася спадкоємність влади лам у Тибеті. Номінально далай-лами керували Тибетом до 1959 р., а його світськими правителями вважалися імператори сусіднього Китаю. Особливо шанується в історії ламаїзму V Далай-лама (1617—1682), що носив титул «Великий». Після невдалого повстання частини тибетського духовництва проти центрального комуністичного уряду Китаю XIV Далай-лама (народ. 1935 р.) втік у сусідню Індію, де одержав притулок як релігійний діяч.

Далай-лама XIV

На більшій частині території Тибету в 1965 р. був утворений Тибетський автономний район у складі Китайської Народної Республіки. Відразу ж почалася безкомпромісна боротьба з ламаїзмом. Близько 1 млн тибетців загинули в комуністичних таборах, ще 100 тис. втекли з країни. Були зруйновані практично всі 6259 монастирів (крім 13). З 600 тис. ченців і черниць загинуло 110 тис., інших змусили зректися чернечих обітниць. Тільки в 80-х рр. завдяки ліберальним реформам у Китаї, потроху починає оживати і релігійне життя в Тибеті, де нині функціонує близько 200 монастирів.

Порівняно з іншими напрямками, тибетський буддизм має свої **особливості**, до яких належать:

1. Релігійний синкретизм, органічне поєднання в ламаїзмі місцевої релігії бон з основними напрямками буддизму. Не дивно, що для мандрівника Тибет може з'являтися й у вигляді запаскуджених культових споруд, ченців-лам, що поводять себе як звичайні жебраки, й у вигляді поширених усередині вузької групи посвячених таємничих обрядів, що вимагають найвищої духовної і фізичної досконалості.

2. Створення більш централізованої і розгалуженої релігійної організації, ніж в інших країнах, де панує буддизм.

3. Зрошення державної і світської влади, що не зовсім вписується в загальнобуддійський принцип неприйняття матеріального світу.

4. Шанування і звеличування ролі наставника ченця-лами, тому що тільки за його допомогою вчення Шак'ямуні може дійти до розуму і серця слухача.

Завдяки такій ролі лам, за тибетським буддизмом закріпилася назва ламаїзму. Віруючі під загрозою «поганих» перероджень повинні звільняти лам від непотрібного їм вантажу повсякденних справ, бути готовими віддати ламі все своє майно, вшановувати ламу як самого Будду. У цьому вони присягають на урочистій церемонії проголошення Обітниць Притулку, не забуваючи прибігати одночасно й до Будди, Дхарми, Сангхи. Бували часи, коли більш як у 6200 тибетських монастирях проживало до 25—30% усього дорослого населення Тибету.

Головна **збірка священних текстів** у ламаїзмі — *Ганджур* (Канджур) (тибетськ. переклад одкровень (Будди), налічує 108 томів. Томи Ганджура, як і інші книги ламаїстської літератури, являють собою довгі аркуші паперу, уздовж яких іноді з обох, іноді з однієї сторони написаний текст. Ці аркуші скріплюються двома дошками-обкла-

динками або просто обертаються шматком кольорової матерії. Текст Ганджура, написаний від руки, цінується в 108 разів (по числу томів) більше, ніж друкований. Укладання священного ламаїстського канону, що завершилося в першій третині XIV ст., відбувалося шляхом перекладу найважливіших буддійських текстів.

На другому місці після Ганджура, за своїм авторитетом стоїть *Данджур* (Танджур) (букв. переклад тлумачень або навчань). Він налічує 225 томів творів, також перекладених із санскриту, китайської та деяких інших мов. Ці твори мають в основному коментаторський характер щодо основних священних текстів буддизму. Розміри свого священного канону ламаїсти визначають так: для перевезення Ганджура потрібно 14 мулів, Данджура — 28.

Почесне місце у священній ламаїстській літературі займають також Калачакра-тантра і твори «засновника» ламаїзму Цзонхави.

У жодному іншому напрямку, в жодній іншій країні, де буддизм є релігією більшості населення, його **пантеон** не розрісся до таких масштабів, як у ламаїзмі. Це неминуче впадає в око будь-кому, хто зазирнув в ламаїстське святилище, — настільки багаточисельні зображення різноманітних божеств і святих він там зустріне. Пояснюється це злиттям у пантеоні ламаїзму загальнобуддійських божеств із шанованими божествами махаяни, тхеравади, ваджраяни і місцевими богами та духами ще добуддійського періоду. Втім, для послідовників буддизму, що по-справжньому далеко просунулися на шляху спасіння, всі божества є тільки відображеннями їхнього власного розуму в різних аспектах.

Учені лами поділяють свій пантеон на чотири розряди, у кожному з розрядів існують свої внутрішні підрозділи.

Перший розряд складають більше 1050 будд, 8 бодхисатв, 16 архатів, а також обожнені діячі буддизму. До числа прирівняних до богів відносять як подвижників загальнобуддійського масштабу (Нагарджуна, Васубандху), так і тих, хто зіграв вирішальну роль в історії тибетського буддизму (Цзонхава, далай-лами). *Другий розряд* — *дакіні* (букв. повітряні мандрівниці). Дакіні здатні пересуватися в небесному просторі, повелівати демонами, іноді вони з'являються до тих, хто шукає їхньої допомоги або викликає їх заклинаннями. Цих божеств ламаїзм запозичив з тантризму. *Третій розряд* — *докишти* (санскр. дхармапали) — страшні «охоронці закону», грізні захисники віри. Четвертий розряд містить у собі і так званих «божеств місцевості», що супроводжують вищих богів і потрапили в ламаїзм із тибетського і монгольського шаманізму, і 84 000 «господарів землі» — духів-за-

ступників окремих гір, рік, озер, населених пунктів тощо. Вони дісталися ламаїзмові «у спадщину» від колишньої релігії бон.

Ламаїзм також сприйняв з інших напрямків буддизму інші об'єкти шанування. Особливо значного поширення набув у ламаїзмі культ ступ (тибетськ. чортен). Символіка ступи досить складна. Прийнято виділяти в ступі п'ять геометричних фігур (куб, куля, півкуля, трикутник, сваямбху). Вони послідовно розташовані одна над одною й уособлюють елементи, з яких складається Всесвіт: землю, воду, вогонь, повітря й ефір (свідомість, дух). Вертикальна ж конструкція ступ символізує тричленну структуру Універсуму, де фундамент асоціюється з нижнім світом, основа купола — зі світом земним, а сам купол — з небесами. Шпиль осмислюється як вісь світу або світове дерево на вершині гори Меру. З другого боку, ступа відтворює в повній відповідності з «колом перероджень» цикл кожного людського життя: народження на землі — сходження по сходах знання — перехід у царство чистої свідомості — нове народження.

Найприкметнішим моментом **віровчення ламаїзму** є «вчення про живих богів», тобто про втілення божеств буддійського пантеону в провідних представниках ламаїстського духівництва. Воно вказувало, що якийсь бодхисатва або чернець-лама, який досягнув вищого ступеня святості, не бажаючи залишити свою паству на здобич величезному сонму злих духів, може відмовитися від переходу до нірвани і в новій тілесній оболонці продовжувати свою благородну місію.

«Вчення про живих богів» породило цілу практику пошуку нових інкарнацій, утілень знаменитих діячів ламаїзму. Найпростіший спосіб переродження полягав у тому, щоб усупереч чернечим обітницям узяти собі дружину й родити сина — духовного спадкоємця свого батька. Можна було оголосити привселюдно або таємно вказати в письмовому вигляді про своє майбутнє перевтілення. Згодом для ченців певних ступенів пошуки їхніх перевтілень почали відбуватися автоматично. На майбутнього переродження, звичайно це було немовля до 9-ти місяців, вказував цілий ряд прикмет (віщі сни учнів або батьків, час і місце народження, різного роду ознаки). Дитину відправляли до монастиря. Пізніше вона проходила через цілу низку додаткових іспитів — наприклад, мала вибрати предмети, якими будцімто володіла у минулому житті, з купи зовсім подібних. У разі успіху, після років тривалої підготовки переродженець займав місце свого попередника.

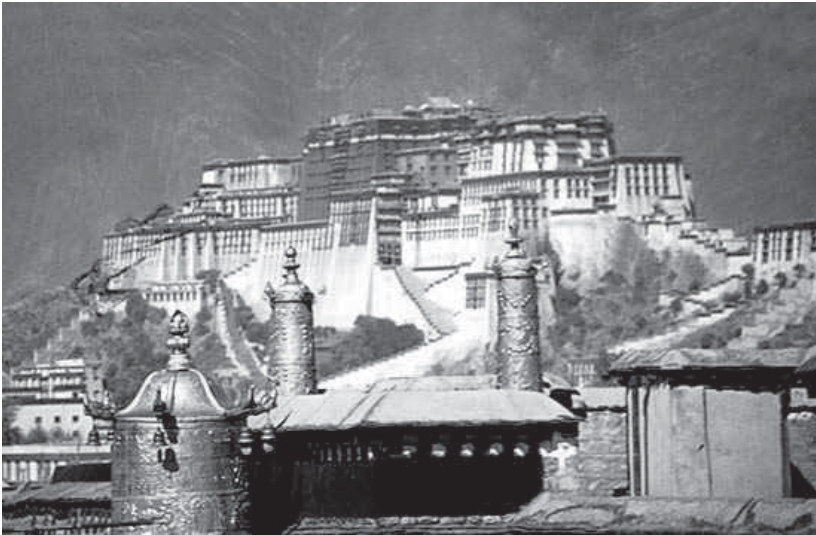
У ламаїзмі існують численні ранги переродженців. Вищі з них — Далай-лама і його духовний наставник *Панчен-лама*. Титул «Вели-

кий Учитель» (Панчен-лама) вперше одержав на початку XVII ст. наставник малолітнього IV Далай-лами. Панчен-лами і Далай-лами перебувають один з одним у складних стосунках. Панчен-лама вшановується як живий будда Амітабха. У Далай-лами вбачають земне втілення бодхисатви Авалокітешвари, свого роду «сина» Амітабхи, що рятує живих істот на землі, тоді як його «батько» перебуває в стані повного спокою, у нирвані. Незважаючи на це фактичним главою влади в Тибеті залишався Далай-лама, а Панчен-лама розглядався як вищий авторитет в суто релігійних питаннях. Резиденція Далай-лами — палац-монастир Потала в місті Лхаса, що підноситься над містом на 140 м — майже висоту піраміди Хеопса; резиденція Панчен-лами — монастир Дашихлумбо, біля міста Шигатце.

Культурна практика мирських послідовників ламаїзму складається наче з двох дотичних, але принципово різних шарів, — монастирського, офіційного, і позамонастирського, простонародного. Перше вимагає участі мирян у звичайних щоденних і урочистих богослужіннях у монастирях (монгол. хуралах) і щорічних великих святах (великих хуралах).

Монастир (у монгол. — дацан) являє собою складний архітектурний комплекс із культових, господарських, навчальних будівель,

*Потала — палац-монастир в м. Лхаса в Тибеті,
резиденція Далай-лами*

обнесений побіленим муром. У деяких монастирях проживало часом по шість, вісім і навіть 10 тис. ченців! Уздовж монастирської огорожі стоять так звані молитовні колеса (*хурде*), що являють собою циліндри на вертикальній осі, заповнені сувоями із священними текстами.

Усередині будь-який ламаїстський храм заповнений, точніше, переповнений картинами і скульптурами релігійного змісту. Перед зображеннями божеств знаходиться обтягнутий тканиною жертвний стіл зі священними обрядовими предметами. Для лам призначений окремий поміст, розташований між рядами колон, що підтримують дах. Під час здійснення щоденних богослужінь (часто двічі або тричі на день) на ньому на шовкових подушках (чим вище ранг лами, тим вище в нього поміст і тим більше під ним подушок) сидять лами, що читають текст розданої їм посторінкової книги. Всі лами читають свої сторінки одночасно. Іноді, перериваючи читання, лами починають співати, супроводжуючи релігійні гімни звуками різних ритуальних інструментів.

*Ручний хурде –
молитовний
циліндр*

Віруючі-миряни, як правило, на богослужіннях не присутні. Вони чекають біля храму на закінчення моління, щоб покласти земні поклони перед зображеннями божеств і залишити їм скромні підношення.

Для здійснення молитви неписьменні віруючі активно використовують механічні хурде.

Один механічний поворот циліндра рівноцінний прочитанню всіх вкладених до нього молитов.

Улюблені свята ламаїстів:

- *Цагалган* (від цагансара, білий місяць), який припадає на початок нового року за старовинним місячним календарем;
- «*Круговерть Майдарі*» (Майтреї) в літні місяці, покликана прискорити пришествя прийдешнього Будди на землю і встановлення ним нового життя;
- *Дзул-хурал* — осіннє свято на честь відходу фундатора ламаїзму Цзонхави в нірвану.

Основою другого шару ламаїстського культу є дотримання етичних заповідей. Мова йде про добре відомі кожному буддисту десять «чорних гріхів» і десять «білих чеснот». У число гріхів входять гріхи

тіла (вбивство, крадіжка, перелюб); гріхи слова (брехня, наклеп, лихослів'я, марнослів'я), гріхи думки (зздрість, злоба, еретичні помисли). Добродесності прямо протилежні гріхам. Людям розповідається про різноманітні пекла і їхнього господаря Шиндже (індуїстський і буддистський Яма). Він володіє «дзеркалом Карми», в якому показані вчинки всіх померлих. Демонструються їм і багатометрові макети «Чистих Земель», Західного Раю, господарем якого є будда Амітабха.

Крім того, позамонастирський шар культової практики містить у собі щоденні жертвопринесення перед домашнім вівтарем, проведення ритуальних гадань з різних життєвих приводів, здійснення обрядів життєвого циклу.

Особливо відповідальними є обряди, що супроводжують смерть і поховання, тому що їхнє недотримання, навіть в окремих деталях, неминуче спричинить за собою нові смерті в родині. Вони засновані на вченні про *бардо*, проміжний стан між перевтіленнями. Особливо важливий для майбутнього життя стан, у якому протягом 49 днів після смерті знаходиться *ла* — свого роду «життєва сила померлого». *Ла* святих після смерті по п'ятикольоровій райдузі йде на небо. *Ла* простих мирян має розпоряджатися чернець-лама. Звичайно запрошений для цієї мети чернець сідає в узголів'ї померлого й читає йому «Книгу Мертвих» (Бардо Тходол), у якій докладно описуються блукання душі в проміжках між новими інкарнаціями, перевтіленнями. Далі лама зобов'язаний за допомогою особливих ритуалів вивести душу з тіла, а потім спрямувати її в рай.

Тіла померлих у ламаїзмі найчастіше залишаються в розчленованому вигляді у віддаленому місці. Видатних лам прийнято бальзамувати і виставляти в скляних саркофагах у храмах, іноді їхні мумії покривають зверху тонким шаром золота, перетворюючи на своєрідні статуї.

5.7. ЧАНЬ-БУДДИЗМ

Ще одним напрямком буддизму є його китайський і японський різновиди — *чань-буддизм* і *дзен-буддизм* відповідно (санскр. дх'яна — медитація).

Авторитети чань-буддизму сходяться на тому, що їхній напрямок від інших відрізняє чотири принципи:

1. прозрівати свою внутрішню природу, ставати Буддою;
2. прямо вказувати сутність свідомості людини;

3. не створювати письмових настанов;
4. передавати істину поза навчанням, іншим способом.

Свій початок чань-буддизм бере в VI ст., коли в Китай прийшов проповідник *Бодхидхарма* (букв. Закон Просвітління). Вважається, що засновник чань-буддизма походив, як і Будда, з багатой і знатної індуської родини і, подібно Будді, залишив мирське життя і присвятив себе поширенню істинного вчення. Остаточне оформлення чань-буддизму відбулося на межі VIII—IX ст.ст., коли кількість послідовників нового напрямку зросла настільки, що виникла потреба зафіксувати особливі правила поведінки для ченців. Деякі з цих правил суперечили основоположенням «Віная-пітаки». З IX ст. чань-буддистські громади з'явилися в сусідній Кореї, а на рубежі XII—XIII ст.ст. цей напрямок проникнув до Японії, де незабаром міцно утвердився.

Бодхидхарма вчив, що кожна людина носить у собі Будду. Тому її завдання полягає в тому, щоб розбудити природу Будди у своєму серці і своїй душі. В одному з канонічних чань-буддистських текстів міститься таке вдале розрізнення бачення сутності Будди в різних його напрямках: для затьмареного Будда є живою істотою, для просвітленого жива істота і є Буддою¹.

У буддизмі махаяни, що значною мірою позначився на теоретичних засадах чань, подібний стан називається «*Неперевершене Повне Пробудження*» і розглядається як вища мета релігійної діяльності, оскільки він безпосередньо сусідить з нірваною. Вважається, що реалізувати в собі стан «Пробудження» здатний кожний, причому «тут і зараз», в акті безпосереднього інтуїтивного сприйняття істини. Однак істинне бачення відкривається не кожному людському розуму, а тільки такому, що не затьмарений ніякими думками або чуттєвими образами. Такий стан порівнюється з чистим дзеркалом або дзеркальною водною гладдю, коли людина не може розрізнити навіть «Я» і «не-Я». У ньому світ більше не розділяється на протилежності, насамперед на добро і зло, любов і ненависть, реальність і ілюзію, дійсність і сон. Людина і світ зливаються в одне ціле. Разом з тим «Неперевершене Повне Пробудження» з погляду чань-буддизму не являє собою одноразового стрибка свідомості і може настати після проходження кількох Просвітлень.

¹ Записи бесід чаньського наставника Линьцзи // Абаев Н. В. Чань-буддизм і культурно-психологічні традиції в середньовіковому Китаї.— Новосибірськ, 1989.— С. 222.

У цій «прямоті» досягнення поставленої мети полягає друга відмінність чань-буддизму від інших напрямків цієї світової релігії, де Пробудження уявляється чимось далеким, майже надприродним, а головне — досяжним після багатьох і багатьох існувань, наповнених копіткою цілеспрямованою роботою.

Відомий сучасний адепт цього напрямку Д. Т. Судзуки у своїх «Лекціях про дзен-буддизм» дав наступне порівняння дзен-буддійського (чань-буддійського) світосприйняття зі світоглядом, традиційним для європейської християнської культури. Для того щоб, наприклад, осягнути сутність квітки, європейським ученим потрібно відсторонитися від неї як від досліджуваного об'єкта і після цього піддати цей об'єкт різним аналізам: ботанічному, хімічному, фізичному тощо. «Шлях Дзен» (Чань) — «проникнення в об'єкт і бачення його наче зсередини. Щоб пізнати квітку, треба стати нею, квітнути, насолоджуватися сонячним теплом і перестуком дощу»¹.

З чань-буддійського вчення випливало, що істину не можна висловити на папері або пояснити словами, тому що будь-яке уявлення, будь-яка думка тільки забруднять споконвічну порожнечу нашої свідомості, порівнянну, хіба що з чистотою самого Будди Шак'ямуні: «Те, що чуттєво сприймається, не відмінно від порожнечі. Порожнеча не відмінна від того, що чуттєво сприймається...»². Впертим і завзятим шанувальникам зовнішньої форми буддистської релігії згадувався сумний жереб ченця Сунакшаті. Останній старанно вивчив до останньої букви її віровчення, але переродився в пеклі, тому що земля не витримала його вченості.

Принцип «не спиратися ні на слова, ні на писання» (інша чаньська мудрість говорить: «шукати мудрість поза собою — це верх дурості») продовжував традицію «благородного мовчання» Будди. Просвітлений так відповідав на всі запитання щодо вічності або кінця світу, смертності або безсмертя душі й тіла, тому що вважав — вирішення цих «метафізичних питань» нічого не дає для Просвітлення людини. Був близький він і даоській традиції, що стверджувала: «Чим далі йдеш, тим менше пізнаєш. Тому досколомудрий не ходить, але пізнає [усе]. Не бачачи [речей], він проникає в їхню [сутність]» (Лао-цзи. Книга про Дао і де, гл. 47).

Разом з тим, для оволодіння практикою чань вважалося необхідним знати деякі священні тексти. Велика частина цих текстів нале-

¹ Судзуки Д. Лекции по дзен-буддизму. — К., 1992. — С. 15-16.

² Сутра Сердца Праджня Парамиты // Избр. сутры китайского буддизма. — СПб., 2000. — С. 3 — 32.

жить до сутр махаяни (Діамантова сутра, Сутра Серця), хоча є й оригінальні твори (Сутра Помосту Шостого Патріарха Хуейнена).

Подібно вогню, що запалює світильник, істинна мудрість переходить від учителя до учня, вважали чань-буддисти. У культурах Азії ці стосунки, незалежно від релігії, що переважає в тій чи іншій окремо взятій країні, визнаються священними. Учителю бере на себе відповідальність за Карму учня, а учень, у свою чергу, зобов'язаний незаперечно коритися наставнику й шанувати його не менше, якщо не більше, ніж батька. Чань-буддистські наставники вважають, що поганий учень використовує вплив учителя, посередній учень захоплюється добротою вчителя, а хороший учень росте сильним під тиском дисципліни вчителя. До цієї звичної моделі стосунків старших і молодших чань-буддизм додав щось своє: він надає всю повноту ініціативи в зав'язуванні таких стосунків саме учню. Зрештою, учитель не може навчити учня чань-буддизму, його завдання — тільки допомогти учню здійснити «природжену реалізацію» його власної внутрішньої сутності.

З вищеназваних причин чань-буддизм не надає переваги суворим аскетичним обмеженням і відлюдництву, деталізованій релігійно-обрядовій практиці і вільно узгоджується із заняттями землеробством, літературою, живописом і бойовими мистецтвами, накладає помітний відбиток на суспільство, де практикується. Скажімо, у Японії дзен-буддизм знайшов втілення в таких нині широко відомих явищах японської культури, як ікебана, чайна церемонія, поетичний жанр хокку (хайку). Мистецтво *ікебани* бере початок у практиці дзен-буддистської медитації, де квіти або гілки отримували самостійне значення як об'єкти споглядання, відштовхуючись від яких, можна було перейти до думок про сутність Всесвіту й природи, їхню єдність з людиною. Вірш у жанрі *хокку* складається усього з 17 складів. У західного читача часто складається враження, що хокку встигає тільки позначити тему, а не розкрити її. Для буддиста призначення хокку в іншому — воно подібне до камінчика, кинутого у заплаву розуму слухача для того, щоб викликати там вільні асоціації. Навіть особливий спосіб життя японських самураїв, відомий європейцям як *бушидо* (бусидо), можна цілком розцінювати як шлях Дзен щодо мистецтва війни.

Інтуїтивне Просвітлення розцінюється в чань-буддизмі як більш повноцінне, оскільки будь-який попередній тренінг сам по собі засвідчує спробу штучно «спотворити» природу людини. Навіть у житті звичайної людини бувають моменти, що нагадують деякі прояснені

стани свідомості. Давні майстри Чань дали їм такі назви: «Зникла людина, залишилися обставини»; «Зникли обставини, залишилася людина»; «Немає ні людини, ні обставин».

Перше формулювання означає ситуацію, в якій наш розум цілком поглинутий зовнішніми обставинами. Ми переживаємо про-світлення цього типу, коли граємо в азартні ігри або вболіваємо за кимсь у якійсь грі, читаємо, пишемо і навіть простягаємо руку, щоб відчинити двері. В такі моменти ми на мить забуваємо про самих себе, не складаємо собі ясного звіту ні у своїй поведінці, ні в процесі свого мислення.

Друга категорія означає таку ступінь концентрації внутрішньої уваги, коли ми припиняємо помічати існування оточуючого нас світу й інших людей.

Третій стан має місце, коли наша свідомість перестає звертати увагу на саму себе. Так відбувається, коли ми, наприклад, думаємо: «Сьогодні хороша погода». Якщо в наступну мить свідомість відвер-неться на щось інше, думка про погоду не залишить у розумі відбитків, як не залишає слідів в небі траєкторія польоту птаха.

Парадоксально, але проблема для середньої людини полягає саме в зовнішній легкості і простоті даного акту. Людина стає справді вільною тоді, коли вона навіть не здогадується, що взагалі існують такі поняття, як «свобода» й «несвобода». Саме через усю цю пара-доксальну проблематичність інтуїтивного усвідомлення «буддоем-ності» природи кожної людини й було розроблено в чань-буддизмі систему спеціальної підготовки його послідовників.

Крім того, треба пам'ятати, що чань-буддизм виник у суспільстві, яким керували в душі вчення великого мудреця стародавності Кон-фуція (551—479 р. до н.е.), який акцентував увагу на пунктуальному виконанні людиною своїх соціальних обов'язків і буквальному дотриманні 300 великих і 3000 малих правил «ритуалу».

Релігійно-культува практика чань-буддизму полягала у комп-лексному поєднанні важкої фізичної праці і твердої самодисциплі-ни, дихальних і гімнастичних вправ, особливої дієти, масажу, голко-стимуляції; парадоксальних логічних задач і діалогів; певних засобів «шокотерапії» з боку наставників. Ця підготовка призначалася для ченців з їхнім аскетичним життям за найсуворішими у всьому буд-дизмі правилами і одночасно із найвільнішими умовами перебуван-ня в чернечих громадах.

З них налічується три головні.

1. *Життя в служінні*. На відміну від більшості інших буддисть-ких громад-сангх, що свято слідували розпорядженням «Віная-піта-

ки», згідно з якими чернець не міг робити ніякої фізичної роботи, крім прибирання у своїй келії, чань-буддійський чернець виконував чітко закріплені за ним не тільки культові, а й господарські обов'язки. Вважалося, що фізична праця є особливим різновидом медитації, що привчає свідомість цілком включатися в роботу тіла, зливатися з ним. Зразком «життя в служінні» можна вважати життя одного з найбільш відомих чань-буддійських діячів Байчжана, що навіть у старості любив господарювати в монастирському саду. Турбуючись про стан здоров'я вчителя, його учні якось сховали мотику. Тоді Байчжан зачинився в келії і відмовився приймати їжу, заявивши: «День без праці — день без їжі». Відтоді ця приказка перетворилася на символ чань-буддійської працелюбності.

2. *Життя в молитві.*

3. *Життя в медитації.* Справді, головне приміщення в будь-якому чань-буддійському монастирі й у наш час — це напівтемний зал для медитації, в якому ченці проводять по дві-три години, іноді кілька разів на день. Спеціальні служителі або наставники при необхідності ціпками роблять «підбатьорливий масаж» тим ченцям, які задрімали або прийняли неправильну позу. Існують також періоди «великого споглядання», коли протягом щонайменше семи днів старші ченці сидять обличчям до стіни, споглядаючи принцип Дхарми. У цьому вони наслідують приклад самого Бодхидхарми, який за переказом, провів у такому стані цілих 9 років!

Ченці, які практикують медитацію, починають з того, що навчаються зосереджувати увагу на окремому фізичному об'єкті: припустимо, пильно вдивляються в коло на землі, посудину з водою, вогонь, верхівку дерева, кольорову пляму. Ця вправа має тривати доти, доки «знак» об'єкта не закріпиться в їхній свідомості настільки глибоко, що вони зможуть чітко бачити його навіть із заплющеними очима. Свідомість, що привчили до зовнішньої концентрації, вважають чань-буддисти, зможе перенести цю навичку й на внутрішнє споглядання сутності речей. Унаслідок внутрішньої концентрації свідомість повинна переконатися в «порожнечі» всього в світі й тим самим спустошити саму себе. Нарешті має стати звичкою такий стан свідомості, коли її потік вільно і легко переміщається від одного об'єкта до іншого, не затримуючись на жодному з них. У такому стані індивідуальне «Я» припиняє контролювати психіку людини зовні і цілком поглинається нею. Відтепер свідомість підкоряється тільки імпульсам, що безперешкодно виходять від внутрішньої «істинної» природи людини.

Слід підкреслити, що подібна медитативна практика не має на увазі ні підпорядкування, ні примусового «очищення» свідомості, скоріше, її «відпущення на волю». Вона цілком вписується в традицію «серединного шляху», спрямованого на тренування органів чуття і мислення, а не на їхнє вольове підпорядкування, на чому наполягають індійські йоги.

Характерною рисою чань-буддійською медитації є підкріплення індивідуальних і колективних медитативних вправ індивідуальними бесідами зі своїм наставником, що зазвичай відбуваються щовечора, якщо учень не має потреби в більш частому спілкуванні.

Логічні парадокси (у японському дзен-буддизмі — *коани*), яких налічується приблизно 1700, являють собою запитання, що не мають відповіді, служать меті радикальної зміни стереотипу мислення тих, хто вивчає Чань або Дзен, і допомагають їм досягти звільнення свідомості аж до повного її просвітління. Приклади типових коанів:

«Якщо ти зустрів на вулиці когось, хто осягнув істину, ти не можеш пройти мимо мовчки і не можеш заговорити з ним. Як ти вчиниш при зустрічі?»

«Коли ти ляскаєш в обидві долоні, утворюється звук. Тепер послухай, як ляскає одна долоня!»

Наставники чань-буддизму, що практикують його в західних країнах, разом з коанами з успіхом використовують відому казку Л. Керролла «Аліса в Країні Чудес».

За допомогою коанів розум штучно стає на межу абсурду і демонструє власну безпорадність, коли за укоріненою звичкою намагається дати раціональні відповіді на запитання коанів. Навпаки, реакція на запитання коана має бути природною й миттєвою. Учень, що не звик до такої реакції, спочатку губиться. «Якщо ти не можеш відповісти, тобі залишається тільки дочекатися прищестя Майтреї і запитати в нього», — такими словами втішають його чаньські наставники. Але в міру того, як він навчиться не обтяжувати свій розум складними логічними конструкціями, його відповіді набудуть рідкісної невимушеності й дотепності.

Практика коанів, так само як і практика медитації, та й весь чань-буддизм у цілому повинна проводитися під керівництвом майстра Чань. Але майстер не пасивно контролює і дисциплінує учня, він активно діє на нього засобами «шокотерапії».

«Шокотерапія» — це незрозумілі команди наставників своїм учням, зовні несвоечасні запитання, цитати з якогось священного тексту, грубі жести, а то й несподівані удари ціпком з усіх сил. Остан-

ню дію можна порівняти з останнім помахом пензля, яким досвідчений творець завершує свій твір. Спираючись на розвинуту тривалими тренуваннями інтуїцію, наставники повинні уловити в виснаженій витраченими зусиллями і внутрішніми сумнівами свідомості учня той момент, коли йому буде досить одного поштовху, щоб піднятися на якісно новий рівень.

Усю цю оригінальну чань-буддійську практику можна порівняти хіба що з первісними ініціаціями або «шаманською хворобою» як символічним уособленням умирання і нового народження людини.

На відміну від Просвітлення, штучно досягнутого подібними неймовірними для непосвячених зусиллями, інтуїтивне «проникнення» у природу Будди чимось зовні схоже на творче осяяння, як його розуміє європейська християнська культура. Воно повинно охопити людину раптово, без зовнішніх зусиль з її боку, у будь-якому місці, у будь-який час. Наприклад, уславлений шостий патріарх чань-буддизму Хуейнен, за його власними словами, одержав своє перше Просвітлення на ярмарку, де торгував дровами, коли почув читання буддійської Діамантової сутри¹. «У термінах християнства настає момент, коли душі чують голос живого Бога, — стверджує Д. Т. Судзуки. — Євреї могли б сказати, що Мойсей перебував саме в подібному стані свідомості, коли почув глас Божий на горі Синай: “Я є Той, Хто є”²».

Послідовники чань-буддизму, що пережили подібний психологічний досвід, звичайно порівнюють його з несподіваним випаданням дна в бочці, внаслідок чого весь її вміст за кілька секунд опиняється зовні.

Коли нарешті настає (неважливо, штучно чи спонтанно) довгоочікувана мить Просвітлення, то істинна природа людини проглядає наче сонце, що його не можуть повністю затьмарити ніякі хмари, вона відчуває «нестерпну легкість буття». Це означає не тільки новий — більш свіжий, більш гострий, але головне — більш цілісний погляд на світ, подібно погляду людини, яка вийшла на світло після тривалого перебування в темряві. Самі дії і вчинки людини в подібному стані підкоряються тільки внутрішнім інтуїтивним поривам і можуть йти врозріз із загально визнаними правилами поведінки: божевільний регіт, голосний лемент, лихослів'я, знущання з буддійських святинь і текстів (не виключаючи й чань-буддійських). Така дивна реакція

¹ Сутра Помоста Шестого Патріарха Хэйэнэна // Абаев Н. В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. — Новосибирск, 1989. — С. 178.

² Судзуки Д. Т. Лекции по дзэн-буддизму. — С. 44. — Див. Вих. 3:14.

цілком зрозуміла з медико-психологічної точки зору, оскільки відіграє роль своєрідної розрядки після тривалої надмірної психічної і фізичної напруги. У той же час йдеться про хаотизацію людської свідомості, розірвання сталих зв'язків з оточенням, що однаковою мірою наближує людину і до нірвани, і до реальної, а не символічної смерті.

Достеменно про перше ознайомлення України з буддизмом можна говорити від 2 половини XVII ст. На теренах країни з'явилися військові загони калмицької кінноти, які брали участь у бойових діях на території України у складі російських військ під час сумнозвісної Руїни. З 1689 р. на забайкальській землі почав відбуватися заслання колишній гетьман Дем'ян Многогрішний зі своєю родиною та найближчими родичами. Фактично представники козацької старшини у вигнанні почали формувати українську діаспору в Бурятії, більшість населення якої вже прийняли на той час буддизм. Незважаючи на те, що буддизм майже не виходив за межі території проживання кількох народів Російської імперії — калмиків, бурят, тувинців, можна виділити щонайменше три напрями українсько-буддійських контактів.

1) *Місійна діяльність.* На початку XVIII ст. до Бурятії починають приїздити християнські місіонери, головним центром підготовки і навчання яких була Києво-Могилянська академія. У християнізацію тамтешнього населення значний внесок зробив митрополит Сибірський і Тобольський Філофей (Федір Лещинський, 1650—1726), вихованець КМА і монах Києво-Печерської лаври. Зокрема, з його ім'ям пов'язуються направлення 1707 і 1719 р. з місіонерською метою двох делегацій до Монголії, в Ургу — місто-резиденцію монгольських буддистів.

2) *Військові дії та військові поселення.* Як уже зазначалось вище, військові з'єднання калмицької кінноти залучались до боротьби з Річчю Посполитою та Кримським ханством. У військових походах, окрім вояків-буддистів брали участь і буддистські духовні особи разом із спорядженими пересувними культовими приміщеннями — хуральними кибитками. А відтак — могли мати місце масові організовані буддистські богослужіння. У 1670—80 рр. цього ж століття поблизу Чугуєва Харківської області виникло і перше військове поселення, переважно із калмиків-буддистів. Відомо, що у 1740 р. із калмиків-чоловіків, які несли службу на Українській укріпленій лінії, було сформовано дві роти у складі 214 осіб. Однак через кілька років у складі чугуївських калмиків відбулися істотні зміни. Ті з них, які так і не навернулися до православ'я, були змушені від'їхати до

своїх корінних улусів у Поволжі. Із часом калмицький анклав остаточно асимілювався й навернувся до християнства, хоча до початку ХХ ст. калмикам Чугуєва вдалось зберегти особливий фізичний тип, рід діяльності і навіть деякі місцеві назви. Останнє повідомлення про участь буддистів у бойових діях на території України відноситься до середини ХІХ ст. У Кримській війні брав участь Селенгінський піхотний полк, однак більша частина його особового складу була хрещеною. Загалом, згідно до відомостей Першого загального перепису населення Російської імперії від 1897 р. в Україні офіційно мешкало лише 12 осіб, які називали себе буддистами.

3) *Культурні впливи.* Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. у зв'язку з активізацією східного напрямку колоніальної політики імперії виник певний інтерес до буддизму у колах «освічених класів» Російської імперії, у тому числі серед українських інтелектуалів. Певною мірою цьому сприяла просвітницька діяльність самих буддистів, зокрема *Агвана Доржієва* (1853—1938). Він здобув блискучу релігійну освіту в Тибеті і певний час був одним із наближених Далай-лами ХІІІ. Тоді ж були видані й перші книжки про буддизм українською мовою. Серед них ми зустрічаємо переклад з французької праці Люсьєна Фера «Будда і буддизм», зроблений Іваном Франком і виданий у Львові 1905 р., нарис Григорія Коваленка «Велика віра Азії. Оповідання про Будду», виданий у Черкасах у 1918 р. Щонайменше двічі відвідував Україну у перших роках ХХ ст. вже раніше згадуваний буддійський ієрарх Доржієв. Продовжує теми зв'язків України з А. Доржієвим М. Волошин (1877—1923) — видатний поет і живописець, який завжди відчував своє українське коріння. У жовтні 1902 р. Волошин під час своїх мандрів Європою познайомився з Доржієвим і буддизмом. Ця релігія справила на М. Волошина таке велике враження, що він збирався їхати до байкальських буддистських монастирів. На жаль, втілитися намірам митця не судилося. Втім, якщо виходити із буддійського віровчення, то через А. Доржієва Україна змогла долучитися до буддистської Дхарми та до святості найвишого буддистського релігійного авторитету — Далай-лами.

Радянська влада у 1930-ті рр. майже повністю викоренила буддизм у себе в державі. Лише після Другої світової війни було відбудовано два храмових комплекси в Забайкаллі — Агінський та Іволгінський дацани з приблизно двома десятками священнослужителів. Окрім цих центрів, в усіх буддійських регіонах діяли нелегально кількасот колишніх монахів—лам, котрим пощастило повернутися із сталінських концтаборів. У деяких лам знайшлися послідовники і за

межами традиційних буддійських територій. Найбільш відома група, що склалася навколо бурятського лами *Б. Дандарона*. До складу групи входили особи з європейської частини Росії, України, Прибалтики. У 1972 р. Дандарона було заарештовано за організацію «буддійської секти». Через два роки він загинув у таборі.

Між буддизмом і християнством, на перший погляд, знаходиться не тільки часове, а й глибоке культурне провалля. Проте особливе буддійське шанобливе ставлення до світу й людей, які тебе оточують, є цілком прийнятним для будь-яких епох і цивілізацій. Дійсно, західна цивілізація другої половини ХХ ст., в основі якої лежить християнська мораль, також починає визнавати самоцінність усього живого на Землі й підводить під нього певне філософське обґрунтування. Правда, спонукальним мотивом західноєвропейського гуманізму є, як ми гадаємо, не голос совісті, а завуальований прагматизм — тому що породжені егоїстичним ставленням західної людини до світу, глобальні проблеми сучасності поставили на межу катастрофи виживання всього людства. Однак звертаючись до себе, нехай і вимушено, людина тим самим мимохіть замислюється про своє «Я» і сенс власного життя.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Світові релігії (буддизм, християнство, іслам) — релігії, що одержали поширення у всьому світі й об'єднують людей незалежно від національної, державної, расової, мовної, соціальної та ін. приналежності.*

2. *Світові релігії — вища стадія розвитку релігії. У них набуває логічного завершення віровчення у формі монотеїзму (єдинобожжя), стає регулярним і стійким культ, з'являється централізована й ієрархізована форма релігійної організації — Церква.*

3. *Буддизм — перша за часом виникнення зі світових релігій. Він виникає в середині I тисячоріччя до н.е. на півночі сучасної Індії.*

4. *Основоположником буддизму був напівлегендарний індійський принц на ім'я Сіддхартха Гаутама (Будда Шак'ямуні).*

5. *Буддизм формується в середовищі індуїзму і започитує в нього основні положення віровчення і почасти культової практики. Але в той же час він відмовляється від кастової системи індуїзму. Саме це й дозволило йому в короткий термін перетворитися з індуїстської секти на світову релігію.*

6. *Віровчення буддизму засноване на уявленні про ілюзорність і мінливість навколишнього світу. Сприйняття цього світу як реального приводить людину до страждань.*

7. *Метою існування людини є нірвана — повна відмова від будь-яких прихильностей і зв'язків з матеріальним світом.*

8. Буддизм розглядає шлях звільнення від страждань як серединний (між крайнощами аскетизму і чуттєвих надмірностей).

9. Основним принципом буддійської етики проголошується принцип ненасильства (ахімса), незаподіювання шкоди всім живим істотам.

10. У буддизмі, вперше в історії релігії, зароджується інститут чернецтва — людей, які цілком присвятили себе і своє життя служінню Богові і відмовилися від земних благ.

11. Основні напрямки в буддизмі — тхеравада (1/3 віруючих) і махаяна (2/3 віруючих) розходяться в питанні про шляхи спасіння: перший напрямок визнає вузький шлях спасіння лише для тих, хто цілком присвятив себе релігії (ченців), відповідно до другого напрямку на спасіння заслуговують усі без винятку віруючі.

12. Протягом ХХ ст. питома вага буддистів у загальній кількості населення Землі помітно зменшилася.

ЗАПИТАННЯ

1. Укажіть, які елементи віровчення й культової практики були запозичені буддизмом з індуїзму. Від чого відмовився буддизм в індуїзмі?

2. У чому полягає сутність буддійського віровчення?

3. Що таке «нірвана» як кінцева мета релігійної діяльності у буддизмі? Чим уявлення про буддійську нірвану відрізняються від уявлень про посмертну долю людської душі у тих релігіях, які Ви вже вивчили?

4. Пригадайте п'ять основних буддійських заповідей. Поясніть, чому буддисти поширюють дію заповіді про ненасильство не тільки на людей, а й на інших живих істот?

5. Які особливості буддистського чернецтва Вам відомі?

6. Які принципові розбіжності між тхеравадою і махаяною як основними напрямками в буддизмі Вам відомі?

7. Які засоби впливу на надприродне використовуються у тантричному буддизмі?

8. У чому полягають відомі Вам особливості дзен-буддизму?

9. Який зміст тибетського вчення про «живих богів»?

10. Яку роль відіграють ламы у тибетському буддизмі?

11. Які пережитки попередніх стадій релігійної еволюції можна помітити в буддизмі?

ЗАВДАННЯ

1. Відомо, що в буддизмі існує розвинена символіка чисел, зокрема: 5 — це п'ять зв'язків із життям; 6 — досконалості бодхисатви, 12 — ланки в «колісї перероджень». Назвіть символічний зміст чисел 3, 4, 8.

2. Спробуйте визначити, які кармічні наслідки згідно із «законом залежного існування» чекатимуть в наступному перевтіленні на людину, кот-

ра порушувала основні буддистські заповіді й була схильна до: а) вбивства, б) крадіжки, в) перелобу, г) брехні; д) недобррозичливості, е) жадоби?

3. Подумайте: що повинен робити буддійський монах, котрий отримав запрошення у віддалене місто, проте, згідно з обітницями, не має права володіти грішми, щоб сплатити свій проїзд:

а) піти до міста пішки;

б) поїхати «зайцем»;

в) вирушати лише тоді, коли матиме квитки від того, хто його запрошує.

4. У відомій чань-буддистській «Сутрі про шостого патріарха» розповідається про те, як п'ятий патріарх пообіцяв передати своє знання Дхарми і свою рясу (посаду) тому учневі, котрий продемонструє глибше розуміння сутності чань-буддистського вчення. Два претенденти виклали своє бачення Дхарми у таких віршах:

Тіло є древо просвітлення Бодхи,

А свідомість подібна до світлого дзеркала,

Ми мусимо працювати, невпинно витираючи його,

Аби на ньому не було пилюки та багнюки. (1)

Просвітлення-бодхи з самого початку не має древа,

А світле дзеркало не має підставки.

Коли природа Будди завжди цілком чиста,

Де на ній може бути пилука? (2)

Хто з двох претендентів став шостим патріархом чань-буддизму, до речі, найушлавенішим за всю його історію?

ВИНИКНЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

*Ранньохристиянський символ — риба
(скорочення грецьких слів «Ісус Христос, Син Божий, Спаситель»)*

6.1. РЕЛІГІЙНІ ВИТОКИ ХРИСТИЯНСТВА

Християнство — найпоширеніша світова релігія, що налічує у своїх лавах понад 2 млрд людей (мінімальні дані — 1,4—1,5 млрд). Воно сформувалося на початку I ст. н.е. у Палестині — історичній області в Західній Азії, на території якої розташовуються сучасні держави Ізраїль, Ліван, Сирія і Йорданія. В період, що ми розглядаємо, Палестина являла собою об'єднання кількох державних утворень, найбільшими з яких були Галілея, Самарія та Іудея. Ці держави були пов'язані між собою спільністю релігії, почасті мови і культури. Вони керувалися призначеними римлянами царьками, владу яких обмежував римський намісник — *прокуратор* (у часи Ісуса цю посаду займав Понтій Пілат).

Поява християнства у цей час на цій території не була випадковою й обумовлювалась збігом об'єктивних обставин. Палестина (точніше, невелика її частина — Іудея із столицею в Єрусалимі) була

офіційним центром іудаїзму — єдиної на той момент у світі релігії, яка досягла рівня монотеїзму. Всі інші сучасні йому етнічні та регіональні релігії (олімпійська релігія греків і римлян) залишалися на рівні політеїзму. Крім того, не можна нехтувати й тією обставиною, що Палестина займала проміжне геополітичне положення «між Заходом і Сходом». Тому будь-які оригінальні ідеї, які виникали в цьому середовищі, де спливалися воедино культури багатьох народів і цивілізацій, не здавалися настільки різко ворожими сутності якого-небудь із двох великих історичних полюсів світу, а навпаки, майже гарантовано могли зустріти терпиме до себе ставлення протягом того проміжку часу, коли вони були найбільш уразливі для ідеологічних і політичних переслідувань.

Крім того, на думку багатьох учених, християнство виникло в той момент, коли воно могло бути затребуване суспільством і державою — наприклад, у вигляді ідеологічної опори Римської імперії. Це величезне державне утворення, що вступило на момент появи християнства у період свого найвищого розквіту, могло зберігати свою єдність не тільки (і не стільки) силою зброї, скільки єдністю віри різноманітних народів, що його заселяли. Проте Рим йшов іншим, хибним шляхом: замість того, щоб створити єдину релігію, яка базувалася б на принципі: «Один Бог на небі, один цар на Землі», навпаки, включив у свій пантеон таку безліч богів підкорених ним народів, що врешті-решт пропагував серед своїх підданих невір'я.

Релігійним **виток**ом християнства було іудейське сектантство. Слово «сектантство» не повинне вводити в оману. Його можна вважати сектантством у тому розумінні, що воно являло собою опозиційний офіційному іудаїзму рух. Проте це була не течія з кількох замкнутих, нечисленних угруповань. Навпаки, це був напрямок, що спирався на широкі народні маси і черпав свій авторитет у тому пророчому русі, що зіграв вирішальну роль в оформленні іудаїзму як монотеїстичної релігії, забезпечив його виживання після втрати Ізраїлем державності і залишив після себе священну традицію у вигляді Книг Пророків Старого Заповіту. Його учасники поділяли іудейську віру в єдиного Бога, що опікував народ Ізраїлю. Більше того, саме себе вони вважали представниками справжнього іудаїзму, покликаного оновити старий союз (заповіт) між Богом і народами Ізраїлю.

Ідеології іудейського сектантства були властиві дві основні риси:

а) *есхатологізм* (грецьк. *εσχάτων* — кінець) — вчення про «кінець світу» і його наступне відновлення разом з останнім Судом над усіма, що коли-небудь жили;

б) *месіанізм* (месія — від давньоєвр. машіах, букв. Помазаник, Посланник Божий, Спаситель) — віра в божественного Спасителя, що здійснить цей переворот. У цьому Месії народна фантазія бачила «царя», «сина Давидового», засновника Іудейсько-Ізраїльського царства. Про прихід посланця Божого неодноразово сповіщали й старо-заповітні пророки, голосніше за інших — пророк Ісаїя. Відтоді «... замешкає вовк із вівцею, і буде лежати пантера з козлям, і будуть разом телятко й левчук, та теля відгодоване, а дитина мала їх водитиме! А корова й ведмідь будуть пастися разом, разом будуть лежати їхні діти, і лев буде їсти соломку, немов та худоба! І буде бавитися немовлятко над діркою гада» (Іс. 11:2—9).

У помітному пошкваленні ідеї Месії і месіанських очікувань на межі старої та нової ер у Палестині немає нічого дивного. Євреї в цей час практично були позбавлені своєї державності і страждали від іноземного гноблення більше за інші народи через глибоке внутрішнє переконання у своїй богообраності, очікували на Спасителя як на диво, що змінить на краще їхнє життя, яке вони хотіли, але так і не могли зробити кращим самостійно. Однак необхідно відзначити, що в месіанізмі проповідується ідея заміни колективної богообраності індивідуальною, в чому сектантство розходилося з офіційним іудаїзмом.

Після Другої світової війни на узбережжі Мертвого моря були знайдені житла, цвинтарі, а головне — непогано збережена бібліотека секти есеїв, на прикладі яких можна наочніше уявити іудейське сектантство в цілому. Есеї жили невеликими громадами, щоб не обтяжувати себе новими гріхами, вели аскетичний спосіб життя, проповідували спільність майна, безшлюбність, не допускали рабства, практикували спільну працю. Основним культовим обрядом у них була колективна трапеза. Крім того, значна частина ночі в есеїв відводилася для читання й вивчення власних «священних текстів». У громаді існували ритуальні омовіння; причому важливою особливістю була вимога попереднього духовного покаяння. Оскільки Євангелія простежують життя Ісуса тільки до 12 років (єврейського повноліття), а потім відновлюють свою розповідь про його служіння, яке почалося, коли йому виповнилося 30 років, деякі релігієзнавці вважають, що реальний Ісус значну частину життя провів саме в секті есеїв.

Треба сказати, що іудейське сектантство з'явилося не саме собою, а мало глибокі соціальні корені. Ці корені — розкол в іудейському суспільстві після розпаду єдиної єврейської держави, протиріччя між вузькою верхівкою — саддукеями й фарисеями — і широкими народними низами.

Саддукеї — іудейська аристократія, що посідала всі жрецькі посади в Єрусалимському храмі й володіла значною часткою політичної влади в Іудеї після втрати нею державної незалежності. Саддукеї закликали підтримувати зовнішні ритуальні форми поклоніння Ягве (насамперед приносити жертви в Єрусалимському храмі), однак своєю повсякденною поведінкою порушували всі заборони Тори: ходили в грецьких хітонах, голили бороду або коротко підстригали її на грецький манер, спілкувалися між собою грецькою мовою.

Фарисеї являли собою щось подібне на творчу еліту, оскільки займали посади рабинів і вчителів шкіл при синагогах. Багато з них займалися торгівлею і як багаті та шановані члени єврейської громади мали право релігійної проповіді. Як правило, фарисеї гарно вдягалися, носили довгі бороди і гарно прибране волосся, перехоплене на чолі золотим обручем. Прикметною рисою фарисейства була вимога найсуворішого дотримання Закону (не тільки 10 заповідей, а й усіх інших релігійно-культових і морально-етичних розпоряджень), адже вони вірили в зв'язок земної поведінки людини з її посмертною долею¹.

Саддукеїв ненавиділи за те, що вони обертали на свою користь обов'язкову десятину на користь храму, не рахуючи пасхальних та інших святкових жертвопринесень. Вони перетворили Єрусалимський храм на щось середнє між ринком, де продавалися тварини й птахи для жертвопринесень сотням тисяч прочан, які сходилися до Єрусалиму з усіх куточків світу на великі храмові свята, і міньяльною конторою для обміну грошових пожертв на місцеву монету. Недарма в середині I ст. до н.е. римський полководець Марк Ліциній Красс, переможець Спартака, пограбувавши храм, вивіз звідти близько 300 т золота (храмова й громадська скарбниця, дорогоцінне богослужбове начиння) (Й. Флавій. Іудейські старожитності, кн. 14, гл. 7:1).

Фарисеїв же в народі зневажали за їхню показну чесноту, залицімірство, оскільки усім було відомо, що їхнє благочестя йде не від щирого серця, вони охоче головують у синагогах, займають почесні місця на святкових трапезах, зборах і церемоніях і прихильно відгукуються на шанобливе звертання «рабі» — «учитель» (Лк. 20:46). За

¹ У храмовий період віровчення іудаїзму визнавало існування загробного світу — Шеола, однак уявлення про нього були дуже невизначеними, оскільки великі надії покладалися на духовну гегемонію Ізраїлю в цьому світі. Поглиблення і розвиток вчення про загробний світ здійснюється в Талмуді; остаточно ж воно стверджується у своєрідному «символі віри» іудаїзму, складеному рабі Маймонідом (1135—1204). — Авт.

це їх викривав Ісус Христос: «Горе ж вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що вдовині хати поїдаєте, і напоказ молитесь довго, через те осуд тяжчий ви приймете! Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що даєте десятину із м'яти, і ганусу й кмину, але найважливіше в Законі покинули: суд, милосердя та віру; це треба робити, і того не кидати» (Мт. 23:14,23). Прості люди, які не володіли подібним красномовством, обсипали фарисеїв градом насмішок, а іноді й камінням.

Утім, зростаюче політичне й соціальне гноблення, і як наслідок — поширення серед євреїв месіанських очікувань про настання нових, щасливих часів, були лише свого роду сприятливим ґрунтом, який міг дати сходи тільки тоді, якщо в нього кинути зерно. У ролі такого сівача і виступив Ісус Христос, а зерном стали його євангельські проповіді.

6.2. ЄВАНГЕЛЬСЬКА ПРОПОВІДЬ ІСУСА

Протягом усієї історії християнства не припинялися суперечки про його засновника — Ісуса Христа. Зрештою щодо особи Ісуса Христа з XVIII ст., коли оформилася наукова критика Біблії, склалися дві школи: міфологічна й історична.

Представники міфологічної школи висувують дві основних тези:

1. Наука не має достовірних відомостей про Ісуса Христа як історичну особу. Адже Євангелія, що слугують нам основним джерелом відомостей про його життя і діяльність, були остаточно відредаговані не раніше IV ст. н.е., а їх текстологічний аналіз свідчить, що вони були написані не в самій Палестині, а в середовищі єврейської діаспори. І це не говорячи про те, що вони самі по собі повні вимислів і протиріч, різночитань і неточностей. Крім того, античні автори I ст. н.е., серед яких — Светоній, Тацит, Йосиф Флавій, котрі просто не могли не помітити такої знаменної події як євангельська проповідь і мученицька смерть Ісуса, практично нічого про нього не повідомляють.

2. Образ Ісуса — образ Божества, яке втілюється в людині, був необхідним для зрозумілості і доступності нової релігії для простих людей.

Друга, історична школа, вважає Ісуса Христа реально існуючою людиною, проповідником нової релігії. Вважається, що ця людина висловила ряд оригінальних ідей, що заклали основи нового віро-

вчення, створила спочатку християнську громаду зі своїх учнів і в кінцевому підсумку стала жертвою підступу своїх ворогів, а можливо, й спеціально пожертвувала своїм життям на доказ власної правоти. Для представників цієї школи головне питання полягає в іншому — наскільки правдивий відомий нам з Євангелій образ Ісуса? Зрештою, стверджують представники історичної школи, не дарма до нас дійшло 9 тис. фрагментів Нового Заповіту — більше ніж від усєї античної літератури. Найранішній із фрагментів датується 130 р., а перші записи Євангелій були зроблені, очевидно, ще в I ст. н.е.

Згідно з даними історичної школи, почерпнутими головним чином з Євангелій, **Ісус** (грецьк. вимова імені Єгошуа, давньоєвр. «Поміч Єгови», «Спаситель») народився між 7/6 — 4/3 р. до н.е. у Галілеї (або офіційно — у Віфлеємі, в кількох кілометрах від Єрусалима, де пізніше був споруджений храм Різдва Христового). Серед своїх прихильників він став відомий як «**Христос**» (грецьк. переклад єврейського слова «Машиах» — «Помазанник»). За життя його часто називали також *Назарянин* або *Назорей* — чи тому, що він був родом з маленького (кілька тис. жителів) містечка Назарет, чи тому, що він дав обітницю «назорейства» — букв. «чистоти», служіння Богові (Чис. 6:1—8).

Власне кажучи, нова ера і бере свій початок з часу народження Ісуса Христа. Такий порядок літочислення був запропонований у VI ст. н.е., до цього всі країни Середземномор'я вели його від заснування Риму. За цим літочисленням народження Ісуса Христа відбулося в 752/753 році від заснування Рима (1 рік нової ери).

План давнього Єрусалиму

Відповідно до відбитків на *плащаниці* — поховальному покриві Ісуса з Туринського собору, що частково засвідчені даними численних і різноманітних наукових експертиз, засновник християнства був чоловіком середнього зросту (178 см), тендітної статури, з довгим до плечей волоссям і густою бородою, з дивно натхненним обличчям (довжину волосся можна пояснити як дотримання обряду назорейства).

Відчувши в собі проповідницьке покликання у віці близько 30 років, він прийняв хрещення у водах річки Йордан від Іоанна Хрестителя, сам став сповіщати спочатку в Галілеї, а потім і в Єрусалимі про швидке Пришестя Царства Небесного й оголосив себе Месією, вісником і засновником цього царства.

Треба сказати, що в самому факті пророцтва Ісуса для євреїв не було нічого незвичайного — щораз у критичні для історії й віри іудейського народу часи з'являлися пророки з закликами повернутися до «віри Авраама, Ісаака та Якова», відновити Мойсеїв Закон. Саме вони залишили після себе півтора десятка пророчих книг Старого Заповіту. Вистачало пророків і в часи самого Ісуса. Найвідомішим серед них був Іоанн Хреститель. Він носив одяг з верблюжої вовни, не стригся, жив пустельником у пустелі, їв сушену сарану (Мт. 3:4). Самим тільки своїм зовнішнім виглядом він справляв на людей незабутнє враження. А його жагучі слова про моральне падіння людей знаходили живий відгук у народі. Сильні світу цього боялися проповідей Іоанна Хрестителя і, як розповідається в Біблії, йому відтіляли голову за наказом царя Ірода Антипи (Мт. 14:1—11).

На відміну від інших єврейських пророків, Ісус Христос зробив щось більше, ніж просто оголосив себе пророком нової віри. Для іудея було б найбільшим божевіллям стверджувати, що людина може бути власником божественної сутності. Але в тій мірі, в якій ця ідея була незрозуміла співвітчизникам Ісуса, вона виявилася доступною для розуміння будь-якого носія античної культури, де здавна поклонялися богам у людській подобі.

Коли напередодні свята Пасхи між 29 і 33 р. н.е. Ісус зі своїми послідовниками в черговий раз прибув до Єрусалиму на головне єврейське свято, він був схоплений релігійною владою, звинувачений у святотатстві й переданий римській владі. Оскільки за народними віруваннями Месія мав стати й «царем» Іудеї, потенційним вождем антиримського повстання, римляни санкціонували його ганебну і болісну страту через розп'яття на хресті.

Смерть Ісуса настала через три години після початку страти в п'ятницю, між 12 та 15 годинами дня. За даними історичної школи,

Ісус помер значно швидше, ніж звичайно вмирили розп'яті, можливо, від розриву серця через порушення кровообігу, викликаного не-природним положенням тіла.

Тіло Христа один з його таємних прихильників — Йосиф Ари-мафейський — переніс у розташовану в кількох кроках від місця стра-ти гробницю в скелі, приготовлену для власних потреб (Мт. 27:57—60; Мк. 15:42—46; Лк. 23:50—54). Сьогодні в Єрусалимі існують два місця, що співвідносяться з можливим місцем поховання основоположника християнства. Це Храм Гроба Господнього, збудований, швидше за все, на місці, де відбувалися страти через розп'яття; а також «Садова гробниця», або гробниця Гордона, за іменем англійського генерала, що визначив її місцезнаходження, — поховальна споруда I ст. н.е.

Далі Євангелія розповідають, як на 3-й день після розп'яття Ісус воскрес, з'явився своїм учням і дав їм настанови щодо поширення віри, а на 40-й день вознісся на хмарі на небо. І потім ще при житті нинішнього покоління людей він має повернутися на Землю, щоб затвердити на ній своє Царство і вчинити над людьми останній Суд (див. текст 6.1).

Утім, у Євангеліях нам важлива не стільки зовнішня канва життя Ісуса і не вирішення питання про його історичність або легендарність. Важливо інше — відповісти на запитання: чому євангельська проповідь Ісуса вже два тисячоріччя привертає і продовжує приваблювати розум і серця людей усього світу?

Перше, що спадає на думку у цьому зв'язку, — захват перед величчю подвигу Ісуса, що зважився безневинно постраждати за гріхи всього людства, людей зовсім йому не знайомих, незважаючи на суто людський страх перед долею, що очікувала, недарма ж він неодноразово молив Отця Небесного: «нехай обмине ця чаша Мене». Яким би зовні привабливим не виглядало подібне припущення, з ним важко погодитися, оскільки за всю історію людство знало стільки безневинних жертв, що вони давно перетворилися для нього на суху цифру статистики.

Потім звертає на себе увагу доступна для розуміння форма викладу Ісусом своїх поглядів у формі приповісток, афоризмів та іноказань — «багато покликаних, та вибраних мало», «не вливати вина молодого в старі бурдюки» та ін., що назавжди ввійшли в золотий фонд мов багатьох народів світу. Справді, з приблизно двохсот т. зв. «біблеїзмів», 80 найуживаніших припадають саме на Новий Заповіт, хоча, загальний обсяг його сторінок становить тільки 32% від об'єму

Старого Заповіту. Однак з тим же успіхом ми можемо назвати імена багатьох видатних ораторів, письменників минулого і сьогодення, якими ми захоплюємося за їхнє мистецтво володіння словом, але не поспішаємо споруджувати їм вівтарі ні на землі, ні в серці.

Нарешті, дуже привабливим моментом євангельської проповіді Ісуса здається її соціальна злободенність — адже Ісус говорив як про необхідність морального самовдосконалення людини, так і про необхідність пом'якшення різючих соціальних контрастів: «Бо верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому в Боже Царство ввійти...». Однак і таке пояснення не розв'язує нашої проблеми, оскільки до числа прихильників християнства відносять себе і сильні світу цього.

Можливим, хоча й недостатнім виглядає пояснення феноменального успіху євангельської проповіді Ісуса обіцанням реалізувати все, про що в ній йдеться, ще за життя його слухачів (Мк. 9:1). Обіцянка, яка була привабливою, адже інші релігії могли запропонувати лише таку альтернативу: «Все до місця одного йде: все постало із пороху, і вернеться все знов до пороху...» (Екк. 3:19—20).

Залишається констатувати, що зазначені вище моменти склали лише зовнішню умову успіху євангельської проповіді Ісуса, причини якого належить шукати в самому її змісті (див. текст 6.2). Основний мотив його проповіді можна звести до заклику: «Покайтесь, бо наблизилось Царство Небесне!» (Мт. 4:17). Спробуємо проаналізувати окремо кожну зі складових цього вислову.

Слова «Царство Небесне» означали, що збувається давно відоме старозаповітне пророцтво. Сам Ісус також підкреслював: «Не подумайте, ніби Я руйнувати Закон чи Пророків прийшов, Я не руйнувати прийшов, але виконати» (Мт. 5:17). Однак Царство, що провіщається Ісусом, істотним чином відрізняється від того Царства, про настання якого сповіщали пророки Старого Заповіту. Царство Ісуса — це утворення, до якого відкрито доступ усім людям залежно від ступеня їхньої праведності. Старозаповітне ж Царство Небесне — це всесвітня монархія з центром у Єрусалимі, де пануюче становище займе богообраний ізраїльський народ. Подібного роду трансформація виглядатиме цілком природною, якщо звернутися до трагічної історії єврейського народу: чим гнітючішою ставала реальна історична доля цього богообраного народу, тим з більшою наполегливістю ця ідея сполучалася з уявленнями про небесне буття, переносилася, так би мовити, із землі на небо.

Слово «наблизилось» означало, що на Землю посланий Син Божий, котрий своєю мученицькою смертю повинний спокутувати

первородний гріх, що з часів гріхопадіння Адама й Єви лежить на всьому людському роді, і тим самим усунути ту перешкоду, що дотепер заважала утвердженню Царства Небесного на Землі.

Нарешті, центральне значення в євангельській проповіді Ісуса, безперечно, належить вислову «покайтеся». Він означав: установлення Царства Небесного не відбувається автоматично завдяки спокутній жертві Ісуса Христа: «Царство Небесне подібне до зерна гірчичного, що взяв чоловік і посіяв на полі своїм. Воно найдрібніше з усього насіння, але, коли виросте, більше воно за зілля, і стає деревом, так що птаство небесне злітається, і кублиться в віттях його» (Мт. 13:31—32). Торжество Царства Небесного на землі здійсниться тільки тоді, коли під впливом віри в Ісуса Христа як Сина Божого і посередника між Богом і людьми більшість людей почне докладати зусиль до морального самовдосконалення: «До Отця не приходять ніхто, якщо не через Мене» (Ін. 14:6). Для цього той, хто увірував у Христа, повинен слідувати 9 заповідям блаженства (Мт. 5:3—11) і 10 моральним заповідям, щоб очистити свою душу, підготувати її до спілкування з Богом.

Іншими словами, Царство Небесне відкрите не стільки багатству, владі або знатності, які прив'язані до марноти земного світу, скільки бідному, жебраку, убогій людині, в якій немає більше нічого, крім цієї віри: «Яка ж користь людині, що здобуде увесь світ, але душу свою занепасть?» (Мк. 8:36) (див. текст 6.3.).

Не обтяжений нічим зовнішнім людині легше слідувати головній християнській заповіді. Це — заповідь любові, точніше сказати, любові до Бога, що втілюється в любові до іншої людини, ближнього свого: «Люби свого ближнього, як самого себе!» (Мк. 12:28—31), що нею християнство доповнює першу старозаповітну заповідь поклоніння єдиному Богові. Ця заповідь жадала від людини любові в повному і вищому значенні — беззавітну відданість самому почуттю, відсутність зовнішньої матеріальної чи духовної користі: «Коли бо ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте? Хіба не те саме й митники роблять?» (Мт. 5:46).

Таким чином, вимальовується і загальний зміст євангельської проповіді Ісуса: звертання до внутрішнього етичного начала в людині: «Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються й викрадають. Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть. Бо де скарб твій, там буде й серце твоє!» (Мт. 6:19—21).

Як нам здається, своєю євангельською проповіддю Ісус прагнув рішуче підштовхнути кожну людину до термінового самовдосконалення, змусити її зробитися краще. Коли ж у недалекому майбутньому людей праведних стане набагато більше, ніж людей грішних, між ними в цілому встановляться такі ідеально братерські відносини, що з повною підставою можна буде назвати Царством Небесним на Землі.

Саме з цього погляду переглянуло і розвинуло християнство іудаїзм. Старий Заповіт говорить: «Не чини перелюбу!», Христос навчає — «... кожен, хто на жінку подивиться із пожадливістю, той уже вчинив із нею перелюб у серці своїм» (Мт. 5:28), тобто таврує навіть не саму дію, вчинок, а внутрішній мотив, спонування до дії. Таким чином, на відміну від давніх євреїв, Ісус вважав виконання волі Бога не тягарем і тяготою, не своєрідною угодою між людиною і Богом, а внутрішньою щиросердечною потребою, що не потребує дотримання обрядових норм, точніше, перетворює їх на допоміжний релігійний елемент (на що виразно вказує знаменитий афоризм Ісуса: «Субота постала для чоловіка, а не чоловік для суботи»).

Можна також зазначити, що проповідь Ісуса була звернена не просто до всіх людей, а до кожної людини особисто. Іудеї вважали тільки себе богообраним народом, покликаним очолити спасіння усього людства, і всіляко намагалися підкреслити свою окремішність від інших не тільки в релігійній, а й також у повсякденній поведінці.

Загалом, християнство визнає глибинне ушкодження людського ества внаслідок первородного гріха (порушення першої і єдиної тоді Божої заповіді про невживання плодів із дерева пізнання Добра й Зла). Тому, на відміну від інших релігій, воно зорієнтовує людину не на пошук земних благ (матеріальних, фізичних, побутових, інтелектуальних тощо), а на радикальне зцілення занапащеної душі. Потоплий, заблудлий шукає не насолоди, а спасіння, істинного шляху — ось головна думка християнської віри. Блаженство ж стає природним супутником стану врятованості, перебування в Істині.

6.3. ПОШИРЕННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

В Ісуса не було стрункої системи догматів, не створив він і особливої релігійної організації — вони йому не були потрібні. Він постійно відчував у собі Бога. У нього не було якихось видінь, як у

пророків, Господь не з'являвся йому як основоположнику іудаїзму Мойсею; але все, що він говорив про свого Отця, просто витягав зі свого серця, із глибин своєї душі.

Але чим більше часу проходило від мученицької смерті Ісуса, чим далі відкладалося його Друге Пришестя, тим необхіднішою ставала для нового вчення потреба в поширенні й організаційному оформленні. Основний напрямок становлення християнства як самостійної релігії радянський релігієзнавець І. С. Свенцицька влучно охарактеризувала так: «Від громади до Церкви». У цьому процесі виділяється кілька етапів.

I етап — етап заснування Церкви Ісусом — охоплює час євангельської проповіді Ісуса, що припадає на перші десятиліття I ст. н.е. Основні події цього періоду — формування зачатків християнського віровчення, створення першої християнської громади в Палестині, найвизначнішими діячами якої були Іоанн Хреститель (Предтеча) і Ісус, початок активної проповіді нового релігійного віровчення.

II етап (30—313 р. н.е.) — це **етап створення єпископальної Церкви**. Він знаменується трьома найбільшими подіями: масовим поширенням християнства по всій території Римської імперії, що включала в себе велику частину Європи, Азії й Північної Африки, об'єднанням розрізнених християнських громад у централізовані релігійні організації, нарешті, офіційним визнанням християнства римською владою.

Перша подія. У власне християнській традиції цей етап пов'язується з місіонерською діяльністю 12 учнів — апостолів (грецьк. посланець) Ісуса (Мф. 10) і його найближчих послідовників — «мужів апостольських»: «Після того призначив Господь і інших Сімдесят, і послав їх по двох перед Себе до кожного міста та місця, куди Сам мав іти» (Лк. 10:1). Цю місію Ісус доручив їм тоді, коли з'явився востаннє перед своїми вірними сподвижниками, уже після свого Воскресіння, повелівши їм нести Слово Боже іншим народам (Мф. 28:19—20).

Серед цієї групи найближчих послідовників Ісуса виділяється постать апостола Павла (Савла) з азійського міста Тарс. Народжений членом іудейської діаспори, він зумів засвоїти й ази іудаїзму, і основи греко-римської освіченості. Почавши як правовірний іудей, Павло потім пережив ряд складних душевних зламів, що привели його до прийняття нового вчення. Після цього він протягом трьох десятиліть проповідував Євангеліє, здійснивши кілька великих подорожей. Павло — автор кількох «Послань», що склали другу за значимістю після Євангелій частину Нового Заповіту. У цих «Посланнях» він

пояснював віруючим, що настання Царства Божого слід очікувати упродовж життя не одного, а багатьох поколінь, тим самим налаштував їх на створення релігії, а також дав елементарні культові розпорядження, якими повинні були керуватися послідовники нової віри.

Друга подія. Об'єднання розрізаних християнських громад у централізовані церковні організації. Перші християни об'єднувалися в культові громади, що називалися «еклесіями» (грецьк. збори; латин. *ecclesia* — порівн. фр. *eglise*). Збиралися вони, як правило, таємно, іноді в похмурих підземеллях — катакомбах, що мало б символізувати відмову від язичницького світла. Називали один одного братами й сестрами, допомагали один одному. Неформальними лідерами (не керівниками!) громад були проповідники, наділені видатними особистісними якостями, насамперед даром красномовства. Обрядова діяльність ще не склалася в систему, але була вже досить складна. Уривчасті дані про неї можна почерпнути з «Дидахи» (Навчання дванадцяти апостолів) — ранньохристиянської літературної пам'ятки, знайденої в XIX ст.

Основний культовий елемент раннього християнства — колективні трапези (*agape*), під час яких відбувалося щось подібне на пізніший обряд причастя; читалися певні молитовні формули (прообраз літургії); практикувалися хрещення — просте покроплення водою; помазання запашиим елеєм — прообраз таїнства оливоосвячення; читалися уривки зі Священного Писання. Дотримувалися також постів (звичайно тривали не більше двох діб і тільки перед Великоднем, Днем Воскресіння Ісуса, і після нього досягали 6 днів).

Спочатку агапе відзначалися за єврейською традицією в суботу. Потім, коли в II ст. н.е. у Римській імперії з'явилося щотижневе свято Сонця (звідси англ. *Sunday* і нім. *Sontag*), агапе перенесли на нього. У IV ст. н.е. імператор Константин I узаконив це свято і назвав його День Господній (звідси фр. *Dimanche*). У рахунку днів тижня цей день йшов першим.

Сліди церковної організації простежуються з II ст. н.е. (перший культовий будинок датується 165 р.). Це пов'язано з кількісним ростом християнства, розширенням географічних рамок його впливу. Зі збільшенням числа громад між ними підсилюються суперечки і розбіжності з тих або інших аспектів віровчення, а збільшення числа віруючих вимагало упорядкування богослужіння, постійного контролю над громадською касою, організації благодійної діяльності.

Спершу серед братів і сестер у Христі виділяються керівники, «старійшини» громад — пресвітери, а також люди, які допомагали

пресвітерам у виконанні богослужбових ритуалів, — диякони (грецьк. прислужники). Відповідно до Нового Заповіту, ще у 34 р. апостоли обрали 7 дияконів (Дії. 6:3). Їм було доручене керування і розпорядження спільним майном і піклування про вдів та сиріт. Поступово з числа старійшин виділяється й вища посадова особа — *єпископ* (букв. наглядач), можливо, скарбник громадської каси, або інша назва пресвітера. Згодом обсяг функцій єпископа зростає і складається з наступних повноважень: 1) представляти громаду в зовнішніх зв'язках з іншими громадами; 2) керувати богослужбовою діяльністю і посвячувати в сан пресвітерів і дияконів; 3) відпускати і прощати гріхи членів громади; 4) розпоряджатися майном і керувати господарською діяльністю громад. Власне кажучи, до кінця II ст. н.е. єпископ перетворюється на повновладного главу церковної організації в межах певної території. Християнська Церква того часу являла собою «конфедерацію» рівноправних самостійних єпископальних Церков.

Усі разом — єпископи, пресвітери та диякони склали *клер* — відособлену від віруючих мирян групу священнослужителів. Однак стати священнослужителем у перших християн були непросто: богослужбові функції повинні були виконувати лише люди з видатними особистісними якостями: «А єпископ має бути бездоганний, муж однієї дружини, тверезий, невинний, чесний, гостинний до приходнів, здібний навчати, не п'яниця, не заводіяка, але тихий, несварливий, не сріболобець, щоб добре рядив власним домом, що має дітей у слухняності з повною чесністю» (1 Тим. 2:2—4). Надалі для пастирського служіння встановлюється особливий обряд — рукоположення. За змістом цього обряду християнські священнослужителі перетворюються на посередників між Богом і людьми в силу тієї божественної благодаті, що передається їм містичним чином від самого Ісуса. Так виникає інститут рукопокладеного духовництва, що стверджує свій авторитет і привілейоване становище серед віруючих не тільки особистими заслугами, але і формальними підставами.

Останній крок в удосконаленні організаційної структури християнської церкви полягав у появі в III ст. н.е. митрополитів (грецьк. людина з головного міста) — єпископів головних міст провінцій, за якими закріпилося право призначати інших єпископів. Основних митрополій до IV ст. утворилося чотири: єрусалимська, антиохійська, александрійська, римська. Пізніше до них додалася й п'ята — константинопольська. Ця система, закріплена рішеннями Вселенських соборів, і стала основою сучасної організаційної структури християнства, у першу чергу східного.

П'ять давніх патріархатів — устрій ранньої Християнської Церкви

Найвпливовішою залишалася столична Римська єпархія. За підрахунками одного з тодішніх єпископів Рима, у Вічному місті на 1,5 млн жителів налічувалося від 30 до 50 тис. християн і співчуваючих, 46 пресвітерів і 150 прислужників нижчого рангу; християнська громада надавала допомогу і піклування 1500 вдовам і сиротам. Усього ж, на думку вчених, християни склали максимум 10—15% населення Римської імперії. Свої претензії на пануюче становище серед

усіх християн імперії римські єпископи обґрунтовували тим, що першим римським єпископом був сам ап. Петро, котрий виконував відповідне доручення Христа: «І кажу Я тобі, що ти скеля (грецьк. *πετρον*), і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі!» (Мт. 16:18—19).

Третя подія. Початок перетворення християнства на офіційну релігію Римської імперії було покладено низкою едиктів римського імператора Константина I. Найвідомішим з них був так званий «Міланський едикт» 313 р., що говорив: «Ми ухвалили дарувати християнству та всім іншим право сповідання тієї віри, якій вони надають перевагу, щоб божество, що панує в небі, було милостиве і прихильне як до нас, так і до тих, що живуть під нашим пануванням. Нам здається, що буде добре і розсудливо не відмовляти нікому з наших підданих, християнинові або нехристиянинові, у праві слідувати тій релігії, що йому найбільше підходить. Цю нашу волю ми викладаємо на письмі..., щоб відтепер кожен християнин міг вільно і безперешкодно сповідати свою релігію»¹.

Прийнято вважати, що перші три століття в історії християнства були періодом безперервних переслідувань з боку римських імператорів, які не могли пробачити послідовникам нової віри відмови вшановувати їхні зображення як живих божеств, а також проповідь ненасильства, що загрожувала підривом боездатності римської армії. Ми б сказали, що римські правителі проводили щодо християн «зигзагоподібну» політику — то влаштовуючи масові переслідування, то, навпаки, виявляючи повну віротерпимість. Це можна пояснити тим, що імператори постійно намагалися знайти вірний засіб, щоб заповнити ідейну порожнечу у своїй гігантській державі, де проживало безліч різних народів. Нарешті, зміцніле християнство здалося їм найбільш відповідним для цієї мети. По-перше, тому що воно проповідувало підпорядкування земній владі: «Віддайте кесареві кесареві, а Богові Боже» (Мт. 22:21), а по-друге, тому що воно було єдиною монотеїстичною релігією з відповідним ідеологічним обґрунтуванням абсолютної монархічної влади (один всемогутній Бог на небі, один всевладний правитель на Землі).

У наступні десятиліття відомі декілька спроб поновити вплив олімпійської релігії замість християнства. Усі вони зазнали невдачі і наприкінці IV ст. за правління Феодосія I Великого (379—395) хрис-

¹ Цит. за Лозинский С. История папства.— 3-е изд.— М., 1986.— С. 24.

тианство остаточно ствердилась як єдина офіційна релігія Римської імперії.

III етап в організаційному поширенні християнства — **етап Вселенських соборів (325—1054)**, тобто зібрань представників від усіх Християнських Церков. Найбільш відомі сім перших соборів, чії рішення визнають усі християни. Головний зміст цього етапу — уніфікація, надання єдності християнському віровченню й обряду. Християнська Церква, що досягла достатнього ступеня централізації, мала потребу в єдиному вченні. На деякі принципові моменти християнського вчення в перші століття нашої ери в різних християнських об'єднаннях існували часом протилежні точки зору. Скажемо, александрійський священник Арій відкидав божественність Ісуса Христа, стверджуючи, що Він — лише вище Творіння Бога. Константинопольський єпископ Несторій, який намагався пояснити питання про поєднання в Ісусі Христі Божественної і людської природи і їх взаємозв'язок, навчав, що Діва Марія народила просту людину Христа, тому Христос уявлявся простою людиною, що тільки носить у собі Божество. Деякі священнослужителі віддавали перевагу Божественній природі над людською і уявляли Ісуса Христа тільки Богом. Звідси це вчення називається *монофізитством*, а люди, які його дотримувалися, — монофізитами, тобто такими, що визнавали в Ісусі Христі тільки одну — Божественну природу. На вченні монофізитів заснована догматика Вірменської, Коптської й Ефіопської Церков. Після випрацювання єдиних положень християнського віровчення ці та інші вчення й течії, що відхилялися від офіційної точки зору, стали вважатися ересями. Незважаючи на те, що люди, які сповідали еретичні погляди, постійно переслідувалися пануючою Церквою, ересі супроводжують усю історію християнства аж до наших днів.

Найзначнішими віхами процесу уніфікації стали:

- Прийняття *Нікео-Константинопольського (Нікео-Царгородського) Символу віри*, що складався з 12 пунктів, (відбулося на соборах у Нікеї в 325 р. і в Константинополі у 381 р.) і наступного схвалення семи основних християнських таїнств.

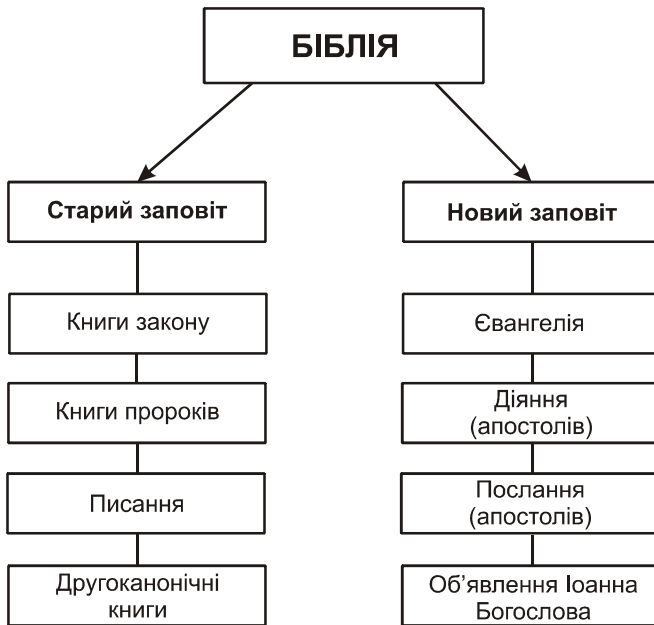
- Укладання канону Нового Заповіту, визначення складу його книг, остаточно редагування яких затяглося до VII ст.

Відповідно до канону Новий Заповіт складається з 27 книг, розділених на чотири структурні частини:

— по-перше, 4 *Євангелія* (грецьк. блага звістка) — від Матфея, від Марка, від Луки і від Іоанна, два з яких приписуються безпосередньо учням Ісуса;

- по-друге, *Діяння* святих апостолів, автором яких виступає євангеліст Лука, учень апостола Павла;
- по-третє, *Послання* апостолів до різних християнських громад, розсіяним по неосяжних просторах Римської імперії, числом 21, більшість з яких (14) належить апостолу Павлу;
- по-четверте, *Апокаліпсис*, тобто «Одкровення Іоанна Богослова».

Існували, однак, й інші незліченні тексти — Євангелія, Діяння, Послання й Одкровення, приписувані легендарним і реальним постатям ранньохристиянської історії. Спочатку сприйняті народною вірою, вони були потім відкинуті як «*апокрифи*», тобто недостовірні, «сховані під неістинними іменами твори».

У IV ст. н.е. обидва Заповіти переклав латиною блаженний Єронім. Цей переклад, що послужив основою для подальшої роботи, одержав назву «*Вульгати*». Переклад Біблії на слов'янські мови належить до IX ст. На сьогоднішній день Біблію вже перекладено практично на всі відомі мови народів земної кулі (понад 2100). З моменту винаходу друкарства в XV ст. вона вийшла рекордним накладом — більше 4 млрд примірників. Перше друковане видання церковносло-

в'янської Біблії — т. зв. «*Острозька Біблія*» (1581). Літературні переклади Біблії українською мовою почали здійснювати з ХІХ ст. Проте значного поширення набув переклад І. Огієнка (використаний і в нашому виданні), здійснений протягом 1921—1940 рр., але видрукований Об'єднаним Біблійним Товариством лише на початку 1960-х рр. У 1963 р., під час ІІ Ватиканського собору було затверджено інший переклад Біблії, зроблений представниками чернечого ордену Василіан І. Хоменком, І. Костецьким, В. Бабкою. Однак, і зараз більш ніж півмільярда землян розмовляють мовами, на які ніхто ще не спромігся перекласти Священне Писання. Відтак, перекладацька робота щодо Біблії триватиме ще не одне десятиліття.

На закінчення слід відзначити основні причини масового і швидкого поширення християнства.

По-перше, це — ідея християнського універсалізму: «нема ані Геллена, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скита, раба, вільного, але все та в усьому Христос» (Кол. 3:11). Це була ідея повної рівності перед Богом, яка означала, що моральне самовдосконалення відкрите для всіх людей — різних національностей, різного кольору шкіри, різного майнового і соціального стану, і не має тимчасових меж, відкрите для будь-якої людини протягом усього її життя.

По-друге, поширенню християнства сприяла відсутність детально розробленої догматики віровчення і єдиної організації, тому що це залучало до нової релігії людей, які сповідали до того найрізноманітніші вірування.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Християнство — наймасовіша релігія світу — виникає на початку І ст. н.е. у Палестині — історичній області Близького Сходу, на території якої розташовуються сучасні держави Ізраїль, Сирія і Йорданія.*

2. *Релігійний ґрунт для виникнення християнства підготувало іудейське сектантство своїми ідеями швидкого приходу на Землю месії, який врятує євреїв від рабства й установить Царство Боже на Землі.*

3. *Засновником християнства був Ісус Христос. Про його життя, вчення, смерть і воскресіння нам відомо в основному від авторів Нового Заповіту.*

4. *Проповіді Ісуса Христа були звернені не просто до всіх людей, а до кожної людини окремо. У них він закликав людей до глибокої моральної зміни своїх думок і дій через заповідь «люби свого ближнього, як самого себе». Тому християнство орієнтує людину не на пошук земних благ, а на радикальне зцілення душі.*

5. *Проповідь Ісуса Христа виявилася не зрозумілою і не прийнятою його співвітчизниками, і він був розп'ятий на хресті.*

6. Подальше поширення й організаційне оформлення християнства проходить кілька етапів. Поворотним є IV ст., коли християнство стає офіційно визнаною релігією пізньої Римської імперії.

7. Тоді ж починають скликатися Вселенські собори, на яких відбувається поступова уніфікація християнського віровчення і культу.

ЗАПИТАННЯ

1. Яка головна особливість світових релігій дозволила їм поширитись по всьому світу?

2. Який новий принциповий елемент внесли світові релігії у вчення про загробну віддачу?

3. Де і коли виникає християнство?

4. Чому релігійним підґрунтям християнства став іудаїзм?

5. До чого закликав людей Ісус у своїх проповідях.

6. Назвіть основні етапи організаційного оформлення християнства. Який з цих етапів, на Вашу думку, став переломним?

7. У якому році християнство було остаточно визнано офіційною релігією?

8. Яким чином Папи Римські пояснювали свої претензії щодо зверхності над усім християнським світом?

9. Які причини зумовили швидке поширення християнства?

10. Чим християнство у своїх поглядах на людське ество та можливості людського спасіння різниться від інших релігій?

ЗАВДАННЯ

1. Коротко поясніть зміст євангельської проповіді Ісуса, який можна звести до висловлювання «Покайтесь, бо наблизилось Царство Небесне!» (Мт. 3:2). Чому Ісус у той же час підкреслював: «Моє Царство не із світу цього» (Ів. 18:36)?

2. Порівняйте найважливіші норми людської поведінки, що їх пропонували відповідно іудаїзм і християнство:

«І не змилюєш око твоє: життя за життя, око за око, зуб за зуб, рука за руку, нога за ногу» (Повт. 19:21).

«А Я вам кажу не противитись злому. І коли вдарить тебе хто у праву щоку твою, підстав йому й другу» (Мат. 5:39). «Тож любіть своїх ворогів, робіть добро, позичайте, не ждучи нічого назад, і ваша за це нагорода великою буде, і синами Всевишнього станете ви, добрий бо Він до невдячних і злих!» (Лк. 6:35). Пов'яжіть заповідь любові зі змістом християнського віровчення в цілому.

3. Висловіть свою думку: що мав на увазі Ісус Христос, говорячи «І чого в оці брата свого ти заскалку бачиш, колоди ж у власному оці не чуєш?» (Мт. 7:3).

РОЗДІЛ 7

ЕВОЛЮЦІЯ ХРИСТІЯНСТВА

7.1. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТУ Й ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВ'Я

Християнізація значної частини Європи й Азії, створення централізованої церковної організації, уніфікація християнського віровчення мали своїм неминучим наслідком і початок розколів усередині християнства, нескінченних суперечок з тих або інших богословських питань, масові єретичні рухи. Назагал, ми розглядатимемо два основні розколи: *Великий Розкол XI ст., внаслідок якого утворились такі провідні напрями християнства як православ'я та католицизм, 2) Реформацію XVI–XVII ст., яка спричинила появу третьої значної гілки християнства – протестантизму.*

Ще в V ст. від шойно сформованої Християнської Церкви стали відокремлюватися різні національні церкви, число яких згодом перевищило півтора десятки. В цей же час у східній частині Римської імперії – Візантії, склалася самостійна церковна організація, що у

1054 р. розірвала і без того не дуже міцні зв'язки із Західною Християнською Церквою. Відбулася ця подія шляхом накладення взаємних *анафем* (відлучення від Церкви) з боку Папи Римського і Константинопольського патріарха, формально знятих тільки в 1965 р. Ця подія одержала назву Великого Розколу (*Схизми*).

Так виникли дві основних течії в християнстві – католицизм і православ'я.

Християн різних православних церков нараховується за мінімальними оцінками 150–200 млн чоловік (за максимальними – у 1,5 рази більше). Живуть вони в основному на території колишнього СРСР (Беларусь, Росія, Україна, Грузія, Молдова) і в країнах Південно-Східної Європи (Сербія, Болгарія, Румунія, Греція), а також у країнах Близького Сходу (Ліван, Сирія, Йорданія) і Північної Африки (Єгипет).

Відмінності православ'я від інших відгалужень християнства починаються вже з того, що вважати джерелом свого віровчення. Першим джерелом віри православ'я вважає Священне Писання (тобто Біблію), пояснюючи, що «Усе Писання Богом натхнене» (2 Тим. 3:16). Другим джерелом називається Священне Передання.

Священне Передання у православ'ї досить різноманітне і складне за своєю структурою. До нього відносять віровизначення й правила перших семи Вселенських соборів і деяких помісних, авторитет яких був визнаний Вселенськими соборами; сповідання віри, зроблені «отцями Церкви» (Григорій Неокесарійський, Василій Великий, Григорій Палама та ін.), а також живу традицію і практику (символи віри найдавніших помісних церков, «правила апостольські», тексти богослужінь і молитов, акти мучеників). Тільки християнським Переданням зафіксовані такі основні положення християнського віровчення, як догмат про Трійцю, шанування Богородиці, про боголюдську природу Ісуса Христа та ін. Католицизм також визнає Священне Передання, але до його складу додатково включаються рішення інших Вселенських соборів, що відбувалися в Римській Церкві після 1054 р. (всього 21), і офіційні документи Римських Пап.

Православні вірять:

- в єдиного Бога, що створив світ і людину (Бог являє собою тотожність трьох рівноправних осіб: Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого);
- у первородний гріх, що вчинили перші люди Адам та Єва;
- в Ісуса Христа – Бога-Сина, що втілювався (тобто прийняв людський вигляд, народившись через непорочне зачаття від Діви Марії) і

добровільно приніс себе в жертву за гріхи людства (був розп'ятий на хресті, на третій день воскрес, а через 40 днів вознісся на небо) і прийде знову «у силі і славі», щоб судити живих і мертвих і установити вічне Царство на землі, як і на небі;

- у безсмертя душі, в існування пекла і раю, де знаходяться душі померлих до Страшного суду. Відповідно до православного віросповідання врятувати свою душу можна тільки в межах Церкви, що є «містичним тілом» Ісуса Христа, посередником між Богом і людьми (див. текст 7.1; 7.3; 7.4; 7.5).

У православ'ї, як і в кожній іншій релігії, з догматичним віровченням тісно пов'язана система культових дій. Основу цих дій складають сім головних обрядів – таїнств. Таїнствами ці культові дії називаються богословами тому, що в них «під видимим образом передається віруючим невидима Божа благодать». У православ'ї існує сім таїнств: хрещення, миропомазання, причастя (євхаристія), покаяння (сповідь), шлюб, оливоосвячення (соборування), священство.

Таїнство хрещення – символізує прийняття людини в лоно Церкви. Воно відбувається також і на згадку про те, як і сам Ісус Христос прийняв хрещення в річці Йордан від Іоанна Хрестителя (Мт. 3:13–17; Мк. 1:9–11). У Православній Церкві дитину тричі занурюють або обливають водою. За допомогою таїнства хрещення, як вчать богослови, людині прощається первородний гріх (а якщо хреститься доросла людина, то й гріхи, що вона зробила до моменту хрещення): подібно до того, як вода омиває тіло, так і покаяння очищає душу. Саме після здійснення цього таїнства людина стає християнином. За традицією людина у хрещенні одержує ім'я святого, котрому присвячений день, у який вона народилася або хрестилася. Таїнство хрещення здійснюють тільки священники.

Таїнство миропомазання відбувається в Православній Церкві одразу після хрещення і складає з ним, власне, один обряд, корені якого досягають часів Мойсея (Вих. 30:22–33). Священик помазує новохрещеного *миром* (особливою ароматичною оливою, що складається із суміші кількох запашних речовин), роблячи знак хреста на різних частинах тіла з проголошенням слів «Печать Дару Духа Святого. Амінь». Вважається, що в цьому таїнстві людині «невидимо подаються дари Св. Духа, за допомогою яких вона росте і зміцнюється в житті духовному»¹, тобто якщо у хрещенні людина стає християнином, то таїнство миропомазання допомагає людині залишатися ним.

¹ Закон Божий для семьи и школы. – Holy Trinity Monastery, Jordanville. – N.Y., 1987. – С. 670.

Таїнство причастя (або свята *євхаристія*), за християнським віровченням, було встановлено самим Ісусом Христом на Таємній Вечері: «Як вони ж споживали, Ісус узяв хліб, і поблагословив, поламав, і давав Своїм учням, і сказав: Прийміть, споживайте, це тіло Моє. А взявши чашу, і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!» (Мт. 26:26–28).

На згадку про це Церква установила таїнство причастя, що полягає в тому, що віруючі причащаються хлібом і вином на головній службі Православної Церкви – *літургії*. Літургія структурно складається з трьох частин.

1. Перша частина літургії – *проскомідія*. На ній священник готує речовини для причастя: нарізає квасний хліб (*просфори*), вливає вино у чашу і розбавляє водою [«один з вояків списом бока Йому проколов, і зараз витекла звідти кров та вода» (Ін. 19:34)]. Проскомідія відбувається у вівтарі і миряни не бачать і не чують її.

2. Друга частина літургії – *Літургія оголошених*. Оголошеними в перші століття християнства називали людей, що готуються прийняти хрещення, їм не дозволялося бути присутніми на причасті. Під час літургії оголошених відбувається читання Євангелія, закінчується ця частина літургії словами «Оголошені вийдіть, всі оголошені вийдіть». У цей час всі оголошені поспішно залишали храм. Звідси і походить вираз «біжить, як оголошений».

3. Третя частина літургії називається *Літургія вірних*, на ній і відбувається перетворення вина й хліба на Тіло і Кров Ісуса Христа. Спочатку причащаються у вівтарі священнослужителі, потім миряни, які були присутні на літургії і приготували себе до причастя (обов'язковою сповіддю, постом і молитвою). Православна Церква вважає, що тільки на основі цього таїнства людина може зберігати нерозривний зв'язок з Ісусом Христом.

Таїнство покаяння (сповіді) – обов'язковий атрибут релігійного життя православного християнина. Здійснення таїнства покаяння складається з двох важливих актів. Перший – сповідання гріхів. Воно являє собою розкриття перед священнослужителем своїх помилок, порушень заповідей Божих і церковних розпоряджень. Вважається, що щире сповідання гріхів духовно очищає людину, знімає з неї тягар гріхів, утримує її надалі від усякого роду прогріхів. Тому другою важливою складовою частиною таїнства є відпущення гріхів, що може дати лише священник або єпископ. Спочатку, у ранньому християнстві, покаяння носило публічний характер. Пізніше з'явилася таємна сповідь, зміст якої священник повинний зберігати в таємниці.

Таїнство шлюбу – важливий момент релігійного життя людини. З погляду православного віровчення, родина – це домашня Церква. У цій Церкві народжується християнин, через хрещення вона приходить до Церкви, одержує християнське виховання і вмирає як християнин. Духовний зміст цього таїнства полягає в тому, що на майбутнє подружжя сходить Божа благодать, що забезпечує нерозривний символічний союз, заснований на любові, вірності і взаємній допомозі аж до смерті.

Таїнство оливозвячення (соборування) здійснюється над хворою людиною. Таїнство полягає в змашенні чола, щік, вуст, рук і грудей освяченою оливою, що супроводжується читанням молитов, семи євангельських читань. Духовний зміст цього таїнства, за вченням Церкви, полягає в тому, що хвора людина очищається від забутих або неусвідомлених гріхів і одержує Божу благодать, що допомагає їй видужати духовно і фізично. Соборуванням це таїнство називається тому, що його прийнято робити зібранням (собором) семи священників, шоправда, зараз це можуть бути і два, і навіть один священник.

Таїнству священства Православна Церква надає особливого змісту. Воно здійснюється при посвяченні людини в духовний сан, тобто в той або інший ступінь священства. Існує три ступені священнослужителів: перша – *диякон*, друга – *священник*, третя – *єпископ*. У сукупності всі ці категорії укладають церковну ієрархію. Кожна зі сходінок священства має свої особливості в одязі, за кожною з них закріплені певні права й обов'язки.

Таїнство священства відбувається на основі спеціального обряду *хіротонії* – *рукоположення*, у процесі якого здійснюється покладання рук єпископа на голову тієї людини, котру рукополагають. Вважається, що в момент накладення рук єпископа на кандидата у священники або диякони передається божественна благодать, яка робить його посередником між Богом і людьми. Священник одержує від єпископа владу здійснювати всі таїнства, крім священства, і всі богослужіння й обряди. Диякон не може самостійно здійснювати таїнства, а лише допомагає служити єпископу або священнику при здійсненні ними таїнств і богослужінь. У єпископи може посвячувати лише собор єпископів (не менше двох-трьох єпископів).

Вищою духовною особою в Православній Церкві є патріарх. *Патріарх* – вищий духовний сан у православ'ї, титул глави автокефальної помісної Православної Церкви. Титул патріарха установлений Вселенським Халкидонським собором (451 р.). Наприкінці VI ст. константинопольський патріарх одержав титул «Вселенського

патріарха» і право вищого нагляду за дотриманням церковних канонів і законів, скликання Вселенського собору і піднесення єпископів у сан митрополита. У 884 р. константинопольський патріарх Фотій уклав спеціальні постанови про патріаршу владу, що визначають межі влади і привілеїв патріарха. Після поділу Християнської Церкви (1054 р.) на західну (Римо-Католицьку) і східну (Греко-Православну) титул патріарха закріпився за ієрархами Східної Церкви. У Росії патріаршество було встановлено в період правління Бориса Годунова у 1589 р.

Православне духівництво поділяється на *чорне* (чернецтво, люди, які прийняли чернечі обітничі безшлюбності, послуху і нестягання) і *біле* (священники, які вступили в шлюб перш, ніж прийняти сан).

«Чорне» духівництво: патріарх, митрополит, архієпископ, єпископ, архімандрит, ігумен, ієромонах, архідиякон, ієродиякон. Перших чотири сани (*архієреї*) – вищі в церковній ієрархії – позначають різні ранги єпископського звання. Усі названі сани іноді даються за особисті заслуги, але частіше пов'язані із посіданням певних посад. Так, *митрополити* звичайно очолюють головні *єпархії*, адміністративно-територіальні церковні округи; *архієпископи* – деякі інші великі або важливі єпархії; *єпископи* – інші єпархії. *Архімандрити* найчастіше є настоятелями великих монастирів і ректорами духовних навчальних установ. *Ігумени* очолюють інші монастирі. *Ієромонахи* – ченці, що мають сан священника. *Архідиякон* – старший диякон – монах у монастирях або при вищому православному церковному ієрарху. *Ієродиякон* – чернець у сані диякона.

«Біле» духівництво має такі сани: протопресвітер, протоієрей, священник (ієрей), протодиякон і диякон. Сан *протопресвітера* наприкінці XIX ст. у РПЦ мало всього кілька священників (глави військового, морського, придворного духівництва). Зараз у сан протопресвітера підносять за особливі заслуги перед Церквою і теж надзвичайно рідко. Сан *протоієрея* дається настоятелям церков, а сан *протодиякона* – дияконам кафедральних соборів, але в ці сани можуть підноситися за заслуги священники і диякони.

Одяг «чорного» і «білого» духівництва поділяється на повсякденний та богослужбовий (що використовується під час богослужіння).

Головні елементи *повсякденного одягу* – *ряса* (звичайно чорного кольору) – просторий одяг до п'ят, з довгими широкими рукавами; *клобук* – рід циліндра, обтягнутий чорним або білим (у митрополитів) покривалом (намітка), що спадає на спину; *скуфія* – м'який головний убір з фіалкового або чорного оксамиту.

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХІВНИЦТВО

БІЛЕ	ЧОРНЕ
Диякони	
Диякон	Ієродиякон
Протодиякон	Архідиякон
Священики	
Ієрей	Ієромонах
Протоієрей	Ігумен
Протопресвітер	Архімандрит
Єпископи	
	Єпископ
	Архієпископ
	Митрополит
	Патріарх

Богослужбовий одяг (стихар, фелон, сакос) відомий під загальною назвою *ризи*. Священним головним убором («головною прикрасою») є *митра*. На шії священнослужитель носить наперсний (нагрудний) *хрест* як знак священства, а вище духівництво (єпископи), крім того, *панагію* – медальйон-ікону. Знаком вищих церковних ієрархів є також особливого виду палиця (жезл). Існують і особливі елементи священного одягу. Диякони через ліве плече повинні носити подобу довгої стрічки – *орар*. Піднімаючи правою рукою його кінець, вони дають звістку півчим і людям про початок співу і молитов. Архієреї та священики замість ораря носять *єпитрахиль* з парчі чи оксамиту. Єпископам належить виключне право носити на плечах *омофор* (плат з легкої тканини).

Священний одяг має давнє походження і, крім утилітарного призначення, символізує деякі моменти християнського віровчення, наприклад, фелон – символ багрянці, в яку одягли Христа воїни, а в духовному розумінні означає «ризу правди», тобто білий одяг новохрещеного, символ виправдання від усякого гріха; митра – головний убір старозаповітних первосвящеників, що нагадує терновий вінець на голові Ісуса Христа й означає духовну владу¹...

¹ Службник.– К., 1999.– С. 469-470.

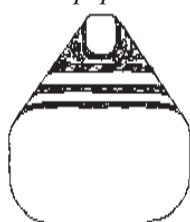
Стихар з
орарем

Підризник

Сакос

Фелон

Спітрахіль

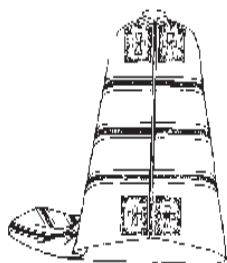
Пояс

Поручі

Камілавка

Єпископська
мантія

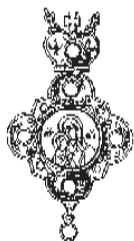
Клобук

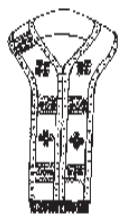
Жезл

Набедреник

Панагія

Малий омофор

Підризник

Священницька
митра

Скуфія

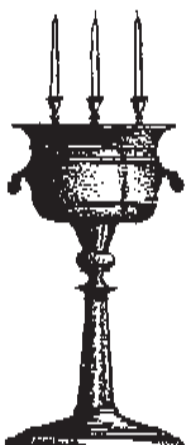
Облачення православного духовництва

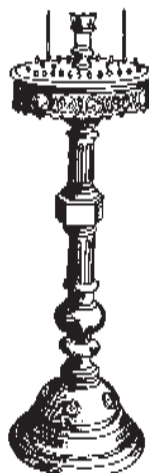
Водосвятна
чаша

Орлець

Купіль

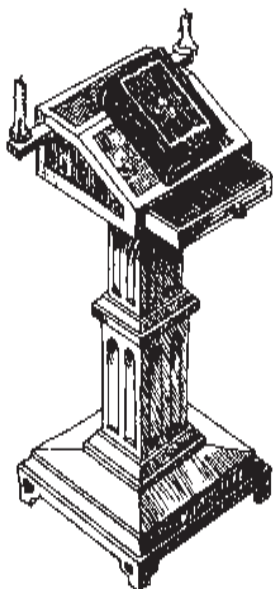
Свічник

Кропило

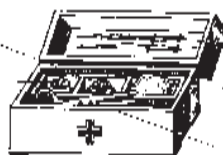

Кадило

Аналой

Скляниця
з елем
Скляниця
з миром

Хрестильник

Помазки

Губка

Ножиці

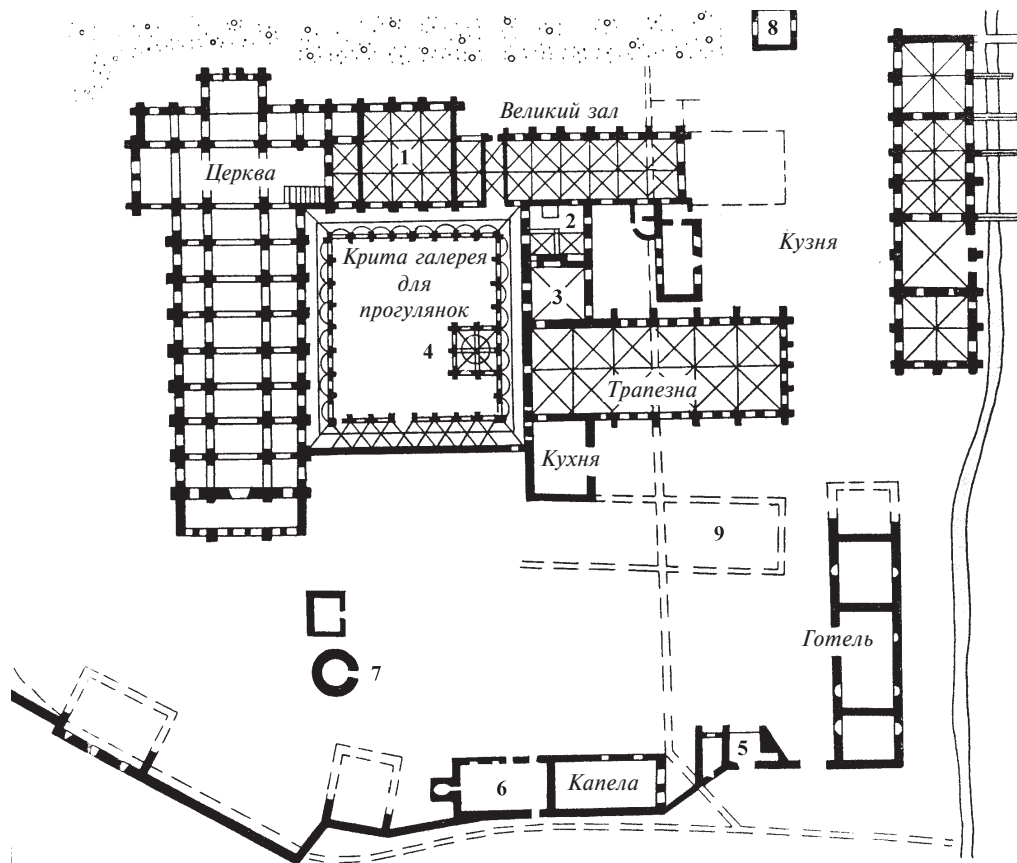

Вінець

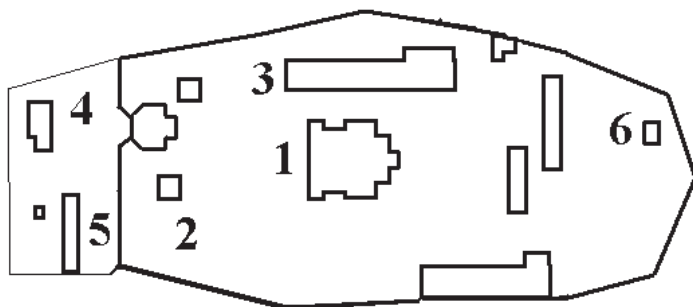
Посудина зі
святою водою

Церковне начиння

План середньовічного католицького монастиря
(Фонтене, Франція):

- 1 – зал капітулу (місце зібрання керівних осіб монастиря);
- 2 – малий зал з каміном;
- 3 – великий зал з каміном;
- 4 – фонтан (для миття рук);
- 5 – будинок воротаря;
- 6 – пекарня;
- 7 – голубник;
- 8 – лазарет;
- 9 – комори.

План православного монастиря
(Преображенський монастир, с. Мгар, Полтавська обл.):

- 1 – Преображенський собор;
- 2 – дзвінниця;
- 3 – келії ченців;
- 4 – будинок настоятеля;
- 5 – готель для прочан;
- 6 – тепла церква (для служб в холодну пору року)

Чернецтво, або монашество (грецьк. *μοναχος* – самотній) являє собою одне з найбільш значимих і, напевно, найяскравіших явищ християнського життя й християнського релігійного досвіду. У житті завжди існує певна дистанція між ідеалом і його реальним втіленням, і чим більша ця дистанція, тим більше дорогим стає ідеал. Чернецтво стало не чим іншим, як істинним здійсненням ідеалу християнського способу життя.

Батьківщиною чернецтва був Єгипет. Преподобний Антоній Великий, який здійснивав у III ст. подвиг посту й молитви в пустельній самоті, став засновником *відлюдницької форми чернецтва*. Трохи пізніше почав свій чернечий подвиг преподобний Пахомій Великий, у минулому римський воїн, який став родоначальником чоловічих *спільножительних монастирів*. Сестра Пахомія Великого стала засновницею жіночих *спільножительних монастирів*.

У VIII ст. на святій горі Афоні (Греція) з'являються перші чернечі поселення. Невдовзі Афон досягає вершини своєї слави, і до нашого часу його 20 монастирів залишаються найбільшим осередком православного чернецтва. Чернецтво на Русі будувалося на візантійських традиціях. Більшість монастирів були і є *спільножительними*.

Чернецтво називають *схимою*, ченців — *схимниками*. Грецьке слово «σχημα» означає «образ». У чернецтві людина прибирає ангельської подобі. За своїм ідеалом вона стає земним ангелом і небесною людиною. Її мета — досягнення вічного життя й обоження за ангельським образом. Для цього вона приносить такі основні обітничі: 1) відмови від світу і того, що у світі; 2) послуху настоятелю; 3) збереження безшлюбності. У примітивних народів безшлюбність і бездітність вважалися найстрашнішим прокляттям; вони означали безнадійність, остаточну смерть. У християнському чернецтві, навпаки, безшлюбний спосіб життя веде до майбутньої слави відродження, коли люди не одружуються, не виходять заміж, але перебувають як ангели на небесах. У безшлюбності і суворій помірності переборюється панування стихійного природного начала в людському житті.

Перш ніж стати ченцем, мирянин повинен був пройти період *послушництва* — виконання тих або інших робіт у монастирі. Якщо настоятель монастиря переконується, що послушник твердо має намір стати ченцем, він робить *обряд постригу*. Цей обряд походить від старозаповітної символіки посвячення людини Богу й обрізання волосся як знаку рабства в греко-римському світі. У людини, яка приймає постриг, волосся на тімені вистригаються хрестоподібно в ознаменування посвячення Христу і прийняття чернечих обітниць. Існують три ступені такого посвячення.

- *Постриг у рясу*, коли чернець одержує нове ім'я і право носити широке і довге чернече одіяння (рясу) і головний убір — *камілавку*. Ченців, що одержали таку посвяту, називають *рясофорними ченцями*.

- *Постриг у малу схиму*. Той, хто стрижеється в схиму, приносить нові, більш суворі обітничі і ще раз одержує нове ім'я в ознаменування остаточного зречення від світу, що лежить у злі. Після постригу в малу схиму чернець надягає *мантію*, звідки й походить вислів «постригти в мантію» і «мантійний чернець». Малосхимники на відміну від великосхимників можуть підноситись у священний сан — ченці-диякони (ієродиякони) і ченці-священики (ієромонахи).

- *Постриг у велику схиму* вимагає більш суворої витримки аскетичних подвигів. Приймаючи постриг, чернець відрікається від своєї волі і дає обітницю повної слухняності наставникам навіть у дрібницях, що не виключає, а припускає постійне моральне зусилля і роботу совісті. У тих, хто прийняв сан до постригу у велику схиму, він залишається. У цих випадках сан звучить відповідно: схієромонах, схіархімандрит і навіть схієпископ. Після постригу у велику схиму монаху вручають ще *кукіль* (головна накидка, що спускається на плечі,

груди і спину). Кукіль за формою нагадує дитячий чепчик і означає дитячу незлобливість, що її зобов'язаний завжди виявляти чернець (див. текст 7.7).

В історії Православної Церкви чернецтво вплинуло на багато сторін християнського вчення і способу життя. На Православному Сході й на Русі чернечі обителі – монастирі – були джерелами благочестя, центрами освіти, релігійної й національної свідомості і духовної культури.

Крім здійснення таїнств, православна культова система містить молитви, поклоніння святим і реліквіям, хресту, іконам, свята і пости.

Провідне місце **молитвам** приділяється в православ'ї не випадково: їх називають «іжею і життям душі». Православ'я розглядає молитву як «бесіду з Богом» під час якої «ми чуємо добрість і милість Богу, а свою негідність; ми наповнюємося почуттям подяки, даємо обітницю в майбутньому коритися Богові. Молитва зміцнює віру й надію, навчає терпіння, дотримання заповідей і особливо прохання небесного добра»¹ (див. текст 7.2).

Култ святих – посмертне шанування осіб, наділених надприродними здібностями. За вченням Церкви, святі – це люди, які вели благочестиве життя, здійснили подвиги на славу Богу й після смерті були наділені даром творити дива – надприродні за походженням і незбагненні розумом події, виявлені Богом у порушення законів природи і суспільства заради благих цілей. Православні вірять, що святі – це посередники між Богом і людьми, небесні заступники тих, хто живе на землі, і тому звертаються до них із проханням про заступництво.

В православ'ї встановлено 7 рангів святих: 1) ангели (служителі Бога, які мають сповіщати людям Його волю, серед них серафіми та херувими, які полум'яніють надзвичайно сильною любов'ю до Господа), 2) пророки; 3) *праведні*, які уславились своїми подвигами на славу Богу; 4) *преподобні*, тобто святі-самітники; 5) *апостоли* – 12 найближчих учнів Христа; 6) *святителі* – служителі Церкви Божої, які мають перед нею величезні заслуги; 7) *мученики*, які прийняли смерть за віру.

Найчастіше поклоніння святому супроводжувалося містичним шануванням його останків – *мощей*, що сприймалися як безпосередне

¹ Православна віра єдиної, святої, Соборної й Апостольської Церкви. Послання східних патріархів// Із праць митрополита Іларіона.– Нью-Йорк, 1986.– С. 64.

і видиме джерело дивотворення. Це могли бути або кісткові останки, або попіл спалених трупів, або муміфіковані тіла. Ті з них, що добре збереглися, що особливо вражало уяву християн, іменували «нелінними мощами»; в них бачили явний знак виняткової святості цього покійного і віддавали йому найбільші почесні. Реліквії вміщували в коштовну *раку*, виставлену в доступному для поклоніння місці в храмі. Вважалося, що молитва перед ракою або дотик до неї може зцілити навіть невиліковних хворих, не говорячи вже про менш рідкі дива. На честь більшості прославлених у такий спосіб святих були складені «Життя», написані ікони і служби, встановлені дні пам'яті.

Пантеон загальноцерковних святих, наприклад, Руської Православної Церкви налічує понад 450 осіб і продовжує поповнюватися до цього дня. Порівняймо: у Римо-Католицькій Церкві налічується кілька тисяч святих, але їхнє шанування не таке значне. До цього числа ще в середині XVIII ст. була залучена група із 178 «київських святих», до яких належали святі Києво-Печерської лаври, святі міста Києва і святі колишньої самостійної Київської митрополії. Зроблено це було для того, щоб закріпити єдність київської і московської гілок православ'я.

Прославлення святих переслідує безліч інших цілей. Так, за допомогою культу святих енергійніше впроваджувалася в побут християнська обрядовість, адже практично кожний день церковного календаря присвячувався пам'яті того або іншого святого. Шануванням святих, серед яких було багато вищих церковних ієрархів, різні православні церкви зміцнювали престиж єпископської влади, культивували в середовищі віруючих повагу до Церкви взагалі. Нарешті, на прикладі святих «подвижників віри і благочестя християнського» православне духовництво навчало свою паству терпіння, інших християнських чеснот як найвірнішого шляху до спасіння душі. За даними останніх досліджень релігійності українських громадян, 50% віруючих, як правило, християн, 40% тих, хто коливається між вірою та невір'ям, 15% невіруючих людей визнавали чудотворну силу святих реліквій.

Поклоніння хресту — один з найважливіших елементів православного культу. Хрест — символ християнської віри. За православним вченням, хрест уособлює мученицьку смерть і майбутнє воскресіння, адже «тому що смерть (увійшла) через посередництво дерева, то належало, щоб через дерево ж було дароване життя й воскресіння». Тому хрест «даний нам як знамення на чолі, як Ізраїлю — обрізання.

Він — ...душі і тіла спасіння, відхилення від усякого зла, усяких благ причина, гріха винищення, рослина воскресіння, дерево життя вічного» (Іоанн Дамаскин. Точний виклад християнської віри, кн. 4, гл. 11: 148, 162).

Хрестом увінчані православні храми, прикрашений одяг священнослужителів, його носять на тілі віруючі; під час молитов, богослужінь віруючі і священнослужителі роблять хресне знамення (хрестяться). Хресту приписується рятівна сила.

У християнстві існує кілька форм хреста. Католики і православні вшановують хрест будь-якої форми (католики частіше — чотирикінцевий, православні — шести- і восьмикінцевий). Верхня планка шестикінцевого хреста — табличка з написом єврейською, грецькою й латиною, що Понтій Пілат наказав прибити до хреста Ісуса: «Ісус Назорей, Цар Іудейський» (Ін. 19:19–20). (Ця табличка, можливо, зберігається в римській церкві Санта Кроче.) Нижня планка восьмикінцевого хреста — підніжжя для ніг, що іноді мали хрести як знаряддя страти.

Кульг ікон — мальованих або рельєфних зображень Ісуса Христа, Богоматері, святих, апостолів, мучеників — має значне поширення в православ'ї. Православні храми усередині покриті розписом і прикрашені іконами як в іконостасі (перегородці, що відокремлює вівтар від храму), так і на стінах. Зображення ці звичайно робляться на дошках або на плоскій поверхні.

Спочатку культ ікон мав багато противників, оскільки поклоніння іконам зовні нагадувало ідолопоклонство, заборонене другою заповіддю. В остаточному підсумку шанування ікон було закріплено відповідним визначенням Сьомого Вселенського собору (787 р.) аби «ті, хто дивиться на ці ікони, згадували самі прообрази, здобували більше любові до них і одержували більше спонукань віддавати їм цілування, шанування і поклоніння...»¹.

Невід'ємною частиною культової практики православ'я є **свята і пости**. У церковних календарях кожний день пов'язаний з ім'ям Ісуса Христа, Богородиці, святих, чудотворних ікон, хреста. На чолі святкового кола Православної Церкви — *Великдень*. Це найбільш шановане свято, встановлене на згадку про воскресіння розп'ятого на хресті Ісуса Христа. Оскільки ідея воскресіння є центральною в християнстві, то й присвяченому цій події святу надається особливого зна-

¹ Книга правил святих апостолів, святих соборів вселенських и поместных и святих отцов.— Репринт. изд.— М., 1992.— С. 7-8.

чення. Як співається в одному з великодніх піснеспівів – «Свято над святами, торжество із торжеств». Це свято відзначається в першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця й може припадати на 35 різних днів у проміжку між 4 квітня і 9 травня.

Християнські свята

За Великоднем йдуть найважливіші *дванадцять* свята – Різдво Христове (7 січня за н. ст.), Хрещення Господнє (або Богоявлення, 19 січня), Стрітень (15 лютого), Благовіщення (7 квітня), Преображення Господнє (19 серпня), Успіння Богородиці (28 серпня), Різдво Богородиці (21 вересня), Воздвиження Хреста Господнього (27 вересня), Введення Богородиці до храму (4 грудня), Вхід Господень в Єрусалим (або Вербна Неділя, за тиждень до Великодня), Вознесіння (на 40-й день після Великодня) і П'ятидесятниця (або Трійця, на 50-й день після Великодня).

Крім дванадцятих свят Православна Церква відзначає інші свята, що нагадують про якусь подію з життя Ісуса Христа та Божої Матері, або про яку-небудь особливу Божу милість, або про особливі подвиги і чесноти з життя якого-небудь святого, такі як пам'ять святих

апостолів Петра і Павла (12 липня), Різдво Іоанна Хрестителя (7 липня), Покров Богородиці (14 жовтня) та багато інших.

Церковні свята розглядаються в православ'ї як найважливіший засіб навчання віри й виховання серед віруючих християнського світогляду: «Свята ж церковні все це нам роз'яснюють і повідомляють нам промисел Божий про нас грішних, вчать нас любити і дякувати Богу та завжди мати на увазі майбутнє життя, що кінця не має, і готуватися до нього»¹. Під час релігійного свята ця мета досягається за допомогою спрямованості самого богослужіння. На честь тієї або іншої події церковної історії читаються відповідні біблійні тексти, молитви, співаються псалми.

Піст – це особливий час, що людина присвячує Богові. Дні посту віруючі присвячують молитвам, читанню Священного Писання, міркуванням над своїми гріхами, сповіді, відвідуванню церкви. У ці дні віруючі повинні утримуватися від уживання м'ясної і молочної їжі; уникати веселощів і розваг, очищаючи себе фізично і духовно: «Що таке піст, як не покарання для того, щоб утихомирити тіло здорове і зробити його немічним для пристрастей, за словом Апостола: «Коли бо я слабий, тоді сильний» (2 Кор. 12:10)².

У православ'ї існують багатоденні й одноденні пости.

Багатоденні пости:

- *Великий піст*, що починається за 40 днів до свята Входу Господнього в Єрусалим і до нього додається ще Страсна седмиця (тиждень перед Великоднем);

- *Різдвяний піст*, що починається за 40 днів до свята Різдва Христа в день пам'яті апостола Пилипа;

- *Петровський піст*, що починається через тиждень після свята Трійці і закінчується в день пам'яті апостолів Петра та Павла 12 липня;

- *Успенський піст*, що починається 14 серпня і закінчується в день свята Успіння Божої Матері 28 серпня.

Одноденні пости – *середа* (спогад про Іудину зраду Ісуса Христа) і *п'ятниця* (спогад про розп'яття Ісуса Христа), а також пости в такі дні, як Усікновення глави Іоанна Хрестителя, Воздвиження хреста Господнього та деякі інші.

Загалом, у Православній Церкві налічується не менше 250 пісних днів на рік.

¹ *Іоанн Кронштадський*. Живой колос// <http://www.wco.ru.biblio>.

² Монашеское делание: Сборник поучений святых отцов и подвижников благочестия.– М., 1991.– С. 102.

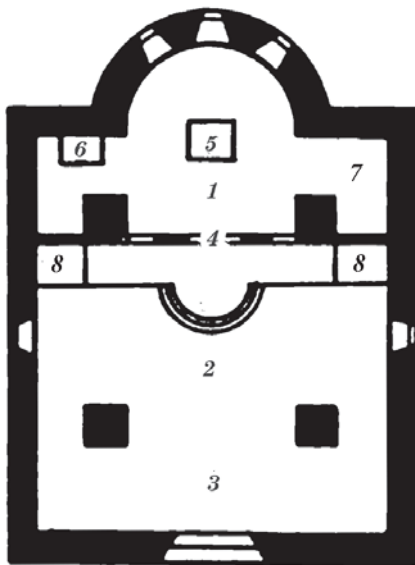
Існує і певний **цикл богослужіння**, що поділяється на річний, тижневий і добовий. Центральне місце в ньому приділяється літургії, під час якої відбувається таїнство причастя.

Важливою формою богослужбової діяльності в Православній Церкві є також **треби**. *Треби* – це молитви і священнодійства, що виконуються священнослужителем на прохання віруючих (найчастіше це *молебні* за здоров'я і *панахиди* за упокій). Останніми роками стало можливим замовляти треби й по Internet.

Богослужіння можна проводити тільки у храмі. Усі православні храми, хоч і різні за архітектурою, мають однаковий план.

Усі вони зорієнтовані із заходу на схід. Храм поділяється на три частини: притвор, власне храм і вівтар. *Вівтар* відгороджений від власне храму іконостасом. *Іконостас* – це стіна, на якій у визначеному порядку висять або намальовані ікони. Іконостас має трое дверей. Царські двері розташовані посередині, через них можуть проходити тільки священнослужителі у певні моменти богослужіння. У вівтарі знаходяться жертвник і престол. На *жертвнику* зберігаються різні церковні речі, необхідні для літургії, на ньому відбувається *проскомідія* – приготування хліба й вина для причастя. Перед *престолом* править службу священнослужитель.

Власне храм – це місце, де знаходяться віруючі під час богослужіння. На стінах і колонах храму висять ікони, перед якими стоять

Внутрішній устрій православного храму

- 1 – вівтар;
- 2 – середня частина храму;
- 3 – притвор;
- 4 – іконостас;
- 5 – престол;
- 6 – жертвник;
- 7 – ризниця (місце, де зберігаються богослужбовий одяг і начиння);
- 8 – кліроси (місце для хору)

свічники. Посередині храму, ближче до іконостаса, стоїть спеціальний стіл, що називається *тетрапод* або *аналой*, на якому лежить ікона.

Притвор – третя частина храму – раніше служив для перебування там людей, що готувалися прийняти хрещення (т. зв. «оголошених»), або тих, кому тимчасово було заборонено перебувати в храмі за якісь провини.

Храми називають на честь християнських свят (Різдва Христова, Богоявленський храм, Благовіщенський храм тощо), ікон Богородиці (храм Озерянської ікони Божої Матері, Казанський храм), різних святих (храм святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова).

У межах цієї обрядово-культової системи визначаються й обов'язки православного християнина:

- святкувати недільні і святкові дні;
- у неділю й у свята відвідувати церкву й брати участь у богослужіннях;
- дотримуватись встановлених церквою постів;
- щонайменше раз на рік – у Великий піст – сповідатися і причащатися;
- не брати шлюб в заборонений Церквою час.

Особливою рисою Православної Церкви є її **устрій**. Православ'я не має єдиного центру, як католицизм, а являє собою сукупність автокефальних (незалежних) Церков. Воно складається із:

- 15 автокефальних Церков, за офіційним церковним переліком (*диптихом*), найбільша з яких Руська Православна Церква (50–100 млн вірних).

- Автономних Церков, що знаходяться в юрисдикції однієї з автокефальних Православних Церков і мають певну самостійність у своєму внутрішньому управлінні. Це Фінляндська Православна Церква (близько 75 тис.), Синайська Православна Церква з центром у монастирі св. Катерини на Синаї), Японська Православна Церква (36 тис.) та деякі інші.

Дуже близькими до православ'я є шість *Давніх Східних Церков*, які або не брали участі, або не визнали рішень Вселенського Халкидонського Собору 451 р. щодо подвійної – боголюдської природи Христа. Поміж них на теренах колишнього СРСР виділяється Вірменська Апостольська Церква.

Серед Православних Церков Константинопольська Православна Церква має особливий статус, а її предстоятель носить титул «Святіший Архієпископ Константинополя – Нового Риму і Вселенський Патріарх». Проте він має лише першість честі, тобто є «пер-

шим серед рівних», і користується особливою повагою інших Православних Церков. З 1991 р. Константинопольську Церкву очолює Варфоломій I.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (НА ПРИКЛАДІ РПЦ)

7.2. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТУ ТА ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КАТОЛИЦИЗМУ

*Папський герб
(тіара та ключі від Царства Небесного)*

Католицизм зараз являє собою найбільшу течію християнства. Прихильниками католицизму є понад 1 млрд людей. Населення, хрещене за католицьким обрядом, становить більшість у 50 країнах світу. Географічно католицизм найбільш поширений в Америці (США, Мексика, Латинська Америка), де його прихильники складають половину населення, і країнах Західної, Центральної та Південно—Східної Європи (Іспанія, Італія, Португалія, Франція, Бельгія, Австрія, Німеччина, Угорщина, Польща, Чехія, Литва, частина України і Білорусі) – на загал чверть жителів Старого континенту. Великі католицькі громади існують у багатьох країнах Африки й Азії (Філіппіни).

Католицьку і Православну Церкви дотепер розділяють такі **догматичні розбіжності**:

1. *Догмат про «філіюкве»* (латин. *filioque* – і від Сина) – про джерело походження Святого Духа. Західні християни вважають, що Святий Дух походить і від Бога-Отця, й від Бога-Сина, тоді як православні переконані, що він походить тільки від Бога-Отця. Вони посилаються на євангельське першоджерело, де говориться, що Святий Дух «від Отця походить» (Ін.15: 26).

Саме так, як вірять православні, говорило формулювання восьмого пункту Символу віри, затверджене на II Константинопольському Вселенському соборі (381 р.). Додаток до Символу віри про друге джерело Святого Духа був зроблений 589 р. на помісному (регіональному) Толедському соборі з метою боротьби проти ере-

тиків-аріан, що визнавали не «єдиносущність», а тільки «подібно-сущність» Бога-Отця і Бога-Сина. В такому вигляді Символ віри отримав поширення, починаючи з IX ст., в імперії Карла Великого, що охоплювала території сучасних Франції, Німеччини й Італії. Незважаючи на те, що Третій Вселенський Ефеський собор (431 р.) заборонив доповнювати хоча б єдиним словом уже затверджений Символ віри, імператор Карл Великий просто наказав ввести в богослужіння Credo («Вірую» — виклад Символу віри латиною) з доданням Filioque. В офіційну практику Римо-Католицької Церкви цей догмат увійшов при папі Бенедикті VIII (початок XI ст.), що схвалив виконання Credo під час літургії. В період Великого Розколу догмат про «філіокве» був використаний константинопольським патріархом для обвинувачення Папи Римського в єретичному переінакшуванні Символу віри, і з тих пір він став однією з основних розбіжностей між Східною і Західною Церквами.

2. *Учення про чистилище.* Відповідно до православного віровчення про загробне життя душі людей залежно від того, як вони прожили своє земне життя, обов'язково потрапляють у рай або до пекла. Католицька ж Церква відстоює уявлення про чистилище як проміжне місце між раєм і пеклом, де знаходяться не обтяжені смертними гріхами душі грішників. Догмат про чистилище був прийнятий на Флорентійському соборі в 1439 р. Собором було також визначено, «що молитви живих вірних, тобто жертви, молитви і милостиня, так само як інші справи благочестя, які вірні мають зазвичай робити для інших вірних, — служать цим душам до зменшення їхніх страждань»¹.

Незважаючи на те, що Тридентський собор (1545–1563), який підтвердив догмат про чистилище, заборонив друкувати сумнівні судження з приводу участі душ грішників у чистилищі, за найбільш поширеною думкою, у чистилищі душі горять у вогні, подібним до пекельного, хоча їхні муки не такі сильні, як пекельні. Крім того, у чистилищі душі страждають від тимчасового позбавлення споглядання Бога.

3. *Учення про «наднеобхідні заслуги»,* тобто добрі справи, зроблені понад релігійний обов'язок, а тому не важливі для остаточного порятунку того, хто їх зробив. Наприклад, «наднеобхідними заслугами» буде вважатися обітниця добровільної бідності, коли достатньо роздачі щедрої милостині, або обітниця дівочтва, коли для спасіння досить зразкового виконання подружніх і материнських обов'язків.

¹ Тут і надалі цит. за Волконский А. Католичество и Священное Предание Востока.— Репринт. изд.— Жовква, 1991.

Але все ж таки ці наднеобхідні справи не минають безслідно, а поповнюють церковну скарбницю заслуг. Католицька Церква вважає, що за рахунок діяльності святих і праведників вона накопичила запас добрих справ. Як містичне тіло Христа, його Намісник на землі, Церква покликана розпоряджатися цією скарбницею на свій розсуд і розподіляти серед тих, кому це особливо необхідно.

4. *Теорія і практика індульгенцій* (латин. indulgentio – милість). У розвиток навчання про «наднеобхідні заслуги» Католицька Церква вважала за можливе видавати особливі папські грамоти – *індульгенції* про відпущення гріхів їх власникам. Індульгенція звичайно здобувалася за гроші. Були навіть розроблені спеціальні таблиці, в яких кожна форма гріха мала свій грошовий еквівалент. Вважалося, що за допомогою грошей, виручених за продаж індульгенцій, Римсько–Католицька Церква зможе зробити нові «добрі справи», що покрийуть ті витрати, що їх зазнала скарбниця заслуг заради спасіння закоренілого грішника.

Відверті зловживання, пов'язані з наданням індульгенцій, змусили Католицьку Церкву в XVI ст. категорично заборонити їх продаж як такий, що суперечить нормам церковного права.

5. *Піднесене шанування Богородиці* – Матері Ісуса Христа Діви Марії (Мадонни). Воно починає оформлятися вже в IV ст. На Третьому Вселенському соборі в Ефесі в 431 р. Діва Марія була визнана Богородицею і Царицею Небесною на противагу деяким єретичним думкам єпископа Несторія, який учив, що Ісус Христос народився простою людиною, а Божество з'єдналося з ним пізніше, і на цій підставі називав Діву Марію Христородицею.

З XII ст. на Заході стала поширюватися легенда про *непорочне зачаття Марії* її матір'ю Анною. У 1854 р. ця легенда знайшла офіційне підтвердження у відповідному догматі, проголошеному папою Пієм IX у спеціальному папському посланні (булла): «блаженніша Діва Марія була в першу мить свого зачаття, через виняткову благодать і (виняткове) вилучення, збережена – через заслуги Ісуса Христа, спасителя роду людського – незайманою від усякої плями первородного гріха». У 1950 р. папа Пій XII увів догмат *про тілесне вознесіння Богоматері* після закінчення її земного шляху, що демонструвало майже Божественну сутність Богородиці, оскільки всі інші душі чекають на зустріч з тілом тільки на Страшному суді. У 1964 р. папою Павлом VI Пресвята Діва Марія була проголошена «матір'ю Церкви».

Культ Діви Марії часто набував екзальтованих форм. Особливу популярність одержало «Фатимське чудо», за назвою португальської місцевості, де в 1917 р. Діва Марія кілька разів з'являлася трьом селянським дітям, щораз вимовляючи пророцтва. Останні з її пророцтв стали відомі буквально кілька років тому і стосувалися пророкування Дівою замаху на Папу Римського, що справдився в 1980-х рр.

Православна Церква теж завжди віддавала Божій Матері особливе шанування, звеличуючи Її вище небесних духів, але ніколи не приймала догмата про непорочне зачаття.

6. *Учення про верховенство Папи Римського над усіма християнами та його непомильність.* Догмат про непомильність Папи був прийнятий на I Ватиканському соборі (1869–1870 рр.) й підтверджений II Ватиканським собором (1962–1965 рр.). Він говорить: «Коли Римський Первосвященик говорить *ex cathedra*, тобто виконуючи служіння пастиря і учителя всіх християн, своєю верховною апостольською владою визначає вчення у сфері віри й моралі, обов'язкове для всієї Церкви, тоді завдяки Божій допомозі, обіцяній йому в особі блаженного Петра, він має ту безпомилковість, якою Божественний Викупитель хотів, щоб Його Церква була обдарована у визначеннях, що стосуються вчення про віру і моральність».

Це вчення пов'язане з претензією католицизму (грецьк. *καθολικός* – загальний, вселенський) на владу над усім християнським світом. Глава Римо-Католицької Церкви – намісник Христа на Землі, спадкоємець святого Петра, що був, за переказом, першим єпископом Рима. Для керування католицьким світом папа видає різного роду документи, насамперед *булли* (латин. *bulla* – свинцева кулька, що прикріплюється до документа, як печатка) та *енцикліки* (апостольські послання, адресовані всім католикам).

7. Католики продовжують розвивати своє вчення й після 1054 р., керуючись принципом «догматичного розвитку». В основі концепції догматичного розвитку лежало вчення про право Собору приводити традиційне положення відповідно до «живого голосу» (тобто існуючої церковної практики). Тому вони продовжували скликати нові Вселенські собори (всього 21), останній з яких відбувся в 1962–1965 рр. (II Ватиканський собор). Православні після Сьомого Вселенського собору більше Вселенських соборів не скликали.

Крім догматичних, існують і **канонічні відмінності** католиків від православних, що стосуються обрядово-культової сторони християнства. Зазначимо найбільш принципіві з них.

1. Щодо католицького духівництва існує принцип *целібату* (латин. *caelebs* – неодружений) – обов'язкової безшлюбності (Кодекс канонічного права, канон 1037). Принцип целібату був затверджений у практиці Католицької Церкви папою Григорієм VII (1073–1085) для збереження в недоторканності своєї земельної власності і не допущення її розділу між спадкоємцями священнослужителя, крім того, як запобіжний захід проти створення «духовних династій». Спеціальною енциклікою «Про целібат священників» 1967 р. папа Павло VI підтвердив непорушність обов'язкової безшлюбності.

Православне ж духівництво, як було вже сказано, поділяється на чорне, що дотримується цього принципу, і біле – одружених священників.

2. Для католиків таїнство шлюбу вважається непорушним: «Схвалений і звершений шлюб не може бути розірваний ніякою людською владою і з жодної причини, крім смерті» (Кодекс канонічного права, канон 1141). У цьому відношенні Католицька Церква слідує за заповіддю Христа: «...Що Бог поєднав, людина нехай не розлучає» (Мт. 19:6). Непорушний характер шлюбу підкреслюється тими подружніми обітницями, що дають молоді під час вінчання: «Я (ім'я) беру собі тебе (ім'я) за дружину (за чоловіка) і обіцяю тобі зберігати вірність у щасті й нещасті, у здоров'ї і хворобі, а також любити й поважати тебе в усі дні життя мого». Православ'я ж допускає можливість розлучення й повторного одруження.

3. Таїнство хрещення в католицизмі здійснюється над дітьми найчастіше через трикратне окроплення, у православ'ї ж це таїнство здійснюється через обливання або трикратне занурення у водну купіль.

4. Для таїнства євхаристії (причастя) у православ'ї використовується квасне тісто у вигляді просфори, що уособлює тіло Христа, у католицизмі випікається з прісного (без дріжджів) тіста *облатка* у формі плоского круглого коржа. У православ'ї причащаються хлібом та вином і миряни, і духівництво, у католицизмі ж миряни причащаються тільки хлібом. Хоча після II Ватиканського собору було дозволено мирянам за їхнім бажанням причащатися і хлібом, і вином.

5. Католики хрестяться п'ятьма пальцями, роблять хресне знамення зверху вниз і зліва направо. Православні ж хрестяться трьома пальцями – великим, вказівним та середнім, що символізує християнську Трійцю. Інші два пальці притискаються до долоні, символізуючи два єства Христа – божественне і людське, з'єднані «незлитно, незмінно, неподільно, нерозлучно», як говорить відповідний догмат

Четвертого Вселенського Халкидонського собору (451 р.). Хресне знамення роблять вони зверху вниз і справа наліво.

6. Католицьке чернецтво має власні організації — *ордени та конгрегації*, яких на сьогодні налічується більше 140. Ордени та конгрегації мають свої устава, виконують свої функції, підкоряються безпосередньо Папі. Православне чернецтво орденів не має.

Найбільший і найдавніший католицький чернечий орден — *бенедиктинці* (VI ст.). Їхній устав вимагає постійного перебування в монастирі, обов'язкової праці. Бенедиктинці займаються й літературною творчістю. Дотримуючись свого девізу «*ora et labora*» — «молися і трудися», вони заклали основи всієї західної європейської цивілізації. Бенедиктинці ввели у вжиток каву, винайшли шампанське, створили нотну грамоту. Нині насельників-бенедиктинців нараховується приблизно 20 тис.

Францисканці (XII ст.) — жебруючий орден. Основна їхня вимога — бідність. Францисканці жили не в монастирях, а у світі, мандрували, проповідували, займалися добродійністю і доглядом за хворими.

Орден єзуїтів (латин. *Societas Jesu* — Товариство Ісуса) був заснований у XVI ст. Для єзуїтів характерна тверда дисципліна, незаперечне підпорядкування начальству і Папі. Із самого початку єзуїти прагнули дати своїм членам всебічну освіту, а також за посередництвом навчання розповсюджувати свої ідеї серед широких верств. Свого часу єзуїтські школи вважались найкращими в Європі. Дотепер єзуїти з 23 тис. членів залишаються найчисельнішим чоловічим орденом. Контрольовані ними понад 30 університетів, 200 шкіл різного типу продовжують надавати якісні освітні послуги.

Орден домініканців виник у XII ст. і ставив головною своєю метою боротьбу з ересями. Домініканці широко залучалися як експерти до діяльності інквізиції, багато займалися місіонерством.

Серед конгрегацій уславились *Сестри милосердя*. За благодійницьку діяльність у понад 80 країнах Матері Терезі з цієї конгрегації було 1979 р. присуджено Нобелівську премію миру.

Узагалі католицьке духовництво, на початку 2000-х рр. складалося з приблизно 200 кардиналів, 4,5 тис. єпископів, 405 тис. священників, 28 тис. дияконів, 800 тис. черниць і 55 тис. ченців. Крім того, 2,8 млн. мирян були залучені до різних форм місіонерської та катехизаційної діяльності.

Поширеним повсякденним одягом Римо-Католицького духовництва є *сутана* (італ. *sottana* — спідниця, ряса). Сутана веде своє

походження від одягання, що традиційно носили учені люди – лікарі, адвокати та ін. Церковна сутана являє собою довге вбрання, що застібається спереду від верху до низу і перехоплюється на талії широким поясом із тканини. Священники носять чорну сутану, єпископи – лілову, кардинали – червону, папи – білу. Так повелося з XVI ст.

Католицизм і православ'я відрізняються і **процесом богослужіння**. У православному храмі під час богослужіння треба стояти. У католицькому храмі віруючі сидять і встають тільки при співі певних молитов. У православному богослужінні не використовується музика, тільки читання і спів, у католицькій службі до цього додається ще і музичний супровід (орган, фісгармонія). У православному храмі святе місце – вітвар – відгороджений від власне храму іконостасом, у католицьких храмах іконостасів немає. В оформленні інтер'єра православного храму переважають ікони, у католицьких храмах – скульптурні композиції.

Якщо православ'я в **організаційному плані** являє собою сукупність автокефальних Церков, що об'єднані спільною догматикою, культом, але дещо розрізняються в обрядах і визнають тільки духовний авторитет константинопольського патріарха, то Католицька Церква являє собою єдину організацію на чолі з Папою Римським.

Саме слово «папа» походить від грецьк. *πάπας* – батько. Так перші християни називали своїх керівників. З кінця III ст. так стали шанобливо величати й римського єпископа. В офіційних документах і церковному праві Папа Римський іменується не інакше, як «*Pontifex maximus*» – «Верховний Первосвященик». Серед інших офіційних титулів найважливішим є «Вікарій (намісник) Ісуса Христа». Офіційна церковна історія Католицької Церкви нараховує 262 папи і кілька десятків «антипап». Із загальної кількості пап більше 200 були за національністю італійцями, решта представниками інших націй (переважно греки, а пізніше французи). Найдовший *понтифікат* (правління) тривав 32 роки, найкоротший – три дні. Папа Стефан II (752 р.) помер, навіть не встигнувши «заступити на посаду», тому його ім'я в офіційному реєстрі пап не фігурує. Наймолодшому папі на момент обрання було 12 або 15 років (Бенедикт IX, 1032–1044) найстарішому – 80 (Климент X, 1670–1676). За майже вдовхотисячолітню історію серед римських первосвящеників зустрічаються: і засуджені за кримінальні злочини, і прикуті до ліжка упродовж всього правління, автори кулінарних книг, відомі вчені, письменники, незаконнонароджені, геніальні фінансисти, зядлиий більйярдист і навіть, за переказами, одна жінка (папесса Іоанна, Іоанн IX).

Папа Римський – глава всієї католицької ієрархії, що має, як і в православ'ї, три ступені священства: дияконів, священників і єпископів. Обирається Папа Римський з XII ст. на *конклаві*, спеціальних закритих зборах, двома третинами голосів вищих посадових осіб Католицької Церкви – *кардиналів* (латин. *cardinalis* – головний). Дотепер формально зберігається право вибору на цю посаду будь-якого католика–чоловіка (фактично з 1378 р. папами обиралися тільки кардинали). У 1978 р. на папський престол був обраний поляк – кардинал Кароль Войтила, який прийняв ім'я Іоанн Павло II (1920 – 2005). Після його смерті Католицьку церкву очолив Йозеф-Ратунгенгер, який прийняв ім'я Бенедикт XVI.

Наочною ознакою папської влади з X ст. служила *тіара*, яку папа донедавна надягав в особливо урочистих випадках. Вона являла собою головний убір у вигляді стогоподібного шолома з білої цупкої тканини і щедро прикрашалася золотою вишивкою. Згодом на тіарі з'явилися три корони, що символізували духовну і світську владу папи, владу над усім світом. Останню тіару Папа Римський Павло VI (1963–1978) продав в один з американських музеїв, а виручені мільйони передав на благодійні цілі.

Разом з Папою Римським діють збори кардиналів – *Свята Колегія*. Спочатку вона складалася з пресвітерів міста Рима та його околиць і не перевищувала за чисельністю 25 чоловік. Згодом, коли в колегію стали включатися всі кардинали, кількість її членів почала постійно зростати. На сьогоднішній день в католицизмі налічується приблизно 200 кардиналів з більше як 50 країн, з яких 120 мають право голосу при виборі Папи. Велика частина кардиналів виконує «службові обов'язки» у країнах проживання, менша – здійснює загальне керівництво Католицькою Церквою. За службу вони одержують платню – 2000–2500 євро на місяць.

Для керування Церквою Папа має власну систему органів влади – *Святий Престол*. Вона включає в себе *єпископський синод* – дорадчий орган при Папі; вже згадану Святу Колегію; Римську Курію. *Римська Курія* – центральний церковний апарат, за посередництвом якого здійснюється керівництво Католицькою Церквою. В цілому Курія сформувалась у XVI ст., була зреформована у середині XX ст. Курія складається з таких підрозділів:

- *Секретаріату* (200 співробітників), який координує діяльність інших підрозділів Курії і є своєрідним «оком, серцем і рукою Папи»;
- *Ради у зовнішніх справах Церкви*, якій підвідомча вся папська дипломатія;

- 10 конгрегацій, своєрідних «міністерств», що керують різними напрямками церковної діяльності;
- 3 секретаріатів (з єдності християн, у зв'язках з нехристиянськими релігіями, у справах зносин з невірними);
- *трибуналів*, у веденні яких знаходяться питання відпущення гріхів і покарання за різноманітні релігійні провини; служб (в основному фінансового характеру); різних папських комісій і трьох судів.

Існував в церковній організації Католицької Церкви і свій репресивний апарат — це була *Свята Інквізиція*.

Крім верховного керівництва Церквою, Папі Римському належить вища законодавча, судова і виконавча влада в кордонах його резиденції — Ватикану. Це порівняно невелика територія (44 га) з населенням 1 тис. чол. — все, що залишилося від Папської держави, що колись займала значну частину Північної і Центральної Італії. Ватикан включає в себе собор Св. Петра і прилеглу площу, Ватиканський і Латеранський палаци із садами і кілька церков, розташованих на Капітолійському пагорбі в Римі, а також заміську папську резиденцію за 25 км від Риму. Ватикан має всі атрибути незалежної держави — громадянство, герб жовто-білого кольору, прапор, гімн, армію із сотні швейцарських гвардійців, жандармерію, пошту, телеграф, гроші і нагороди, власних спостерігачів практично у всіх значних міжнародних організаціях, включаючи ООН, своїх представників (*нунціїв*) у 125 країнах світу. Однак в ньому годі зустріти світлофори, громадський транспорт, перукарні, пральні, школи, сміттєзбиральники. Річний бюджет Ватикану перевищує кілька мільярдів доларів.

Окрім Римо-Католицької Церкви, до католицизму відносяться ще 13 *уніатських Церков*, що визнали адміністративну владу і духовний авторитет Папи Римського, почасти католицькі особливості віровчення, хоча зберегли культову практику і внутрішній устрій. Найбільшою чисельністю серед них вирізняється Українська Греко-Католицька Церква.

Римо-Католицька Церква в Україні. Вперше римо-католицькі єпископи відвідали Київ вже у X ст. (надалі у римських джерелах зафіксовано 12 обопільних посольств). У XII ст. зустрічаємо парафії й, вірогідно, чернечі місії у Києві і Новгороді, що обслуговували переважно купців і ремісників із Західної Європи, які часто відвідували Русь або постійно мешкали в країні. Церковну юрисдикцію над ними мав любачівський єпископ (Польща). Перше самостійне єпископство в Україні виникло на початку XIV ст. Єпископство охоплю-

вало територію Східної і Південної України, включаючи узбережжя Чорного моря і частину сучасних Білорусі й Росії. Римо-католицьких єпископів до 1321 р. називали єпископами Русі, з 1638 р. — єпископами Київськими і Чернігівськими, з 1789 р. — єпископами Житомирськими і Луцькими.

У 1009 р. була заснована Трансільванська єпархія (дієцезія), одна з семи дієцезій Католицької Церкви Угорщини, що охоплювала територію сучасного українського Закарпаття аж до початку XIV ст. З 1346 р., коли Закарпаття стало частиною Егерської дієцезії — складової частини Римо-Католицької Церкви Угорщини, розпочалося будівництво багатьох костелів не лише у містах, а й у селах. У XIV ст. вже було понад 50 храмів та декілька монастирів, зокрема першими у м. Берегове заснували свій монастир тамплієри. Згодом — домініканці і францисканці.

У 1359 р. була заснована перша римо-католицька дієцезія у Львові. У 1375 р. Папа Григорій XI остаточно заснував католицьку митрополію й архидієцезію в Галичі, а в 1412 р. вона була перенесена з Галича до Львова. Створюються єпископства в Луцьку (1412 р.), Холмі (1417 р.), Володимирі-Волинському (1428 р.) і в Кам'янці-Подільському (1440 р.). На початку XV ст. Римо-католицька митрополія в Україні була сформована. У цей час у Львові налічувалося 9 католицьких костелів (для порівняння: православних церков було 13). Зміцненню позицій Римо-Католицької Церкви в Україні сприяла її політична залежність від Польського королівства після розпаду Київської Русі і татаро-монгольської навали, колонізація цих земель католиками — шляхтою, польськими та німецькими міщанами.

У XVI—XVII ст. на західноукраїнських землях католицизм поступово витискував православ'я з політичного, економічного та релігійного життя. Деяке зміцнення позиції православ'я внаслідок визвольних змагань українського народу було знівельоване масовим наступом католицизму наприкінці XVII — початку XVIII ст. Масове покатоличення, часто насильницьке, було здійснене польським урядом після завершення Руїни на тих землях Правобережної України, що ще залишалися під його владою. Особливо активно римсько-католицькі осередки обсаджувалися на Волині та Поділлі. Крім Галицької митрополії, Римо-католицька Церква мала на Правобережжі три єпархії: Луцьку, Київську та Кам'янець-Подільську. Тут діяло приблизно 20 чернечих орденів.

Після поділів Польської держави наприкінці XVIII ст. поширення католицизму на схід було зупинено. Число католиків латинського обряду на теренах, що відійшли до Росії, становило близько 430 тис. (Київська єпархія – 27 459 в 1777 р.; Луцька – близько 300 тис. в 1772 р.; Кам'янець-Подільська – близько 100 тис. в 1773 р.). Кількість парафій в ті самі роки в Луцькій і Кам'янець-Подільській єпархіях становила відповідно 258 і 85.

Під владою Російської імперії Римо-Католицька Церква зазнавала значних утисків. Її підпорядкували контрольованій Сенатом Римо-Католицькій духовній Колегії. В 1831 р. почалась планомірна ліквідація всіх католицьких монастирів: тільки протягом наступного року їх було закрито 202, в січні ж 1898 р. в Україні залишався лише один. Католицьким парафіям заборонялось також утримувати церковно-парафіальні школи і добротинні заклади. У червні 1866 р. була ліквідована Кам'янець-Подільська єпархія, в 101 парафіях якої налічувалось 217,7 тис. вірних. Її включили до складу Луцько-Житомирської єпархії.

Фактично, один житомирський єпископ керував справами трьох дієцезій на території Волинської, Подільської і Київської губерній. Тут у 1909 р. проживало 802 тис. католиків. За станом на 1916 р., там було 257 парафій, а душпастирське служіння виконували 349 священників. У Житомирі працювала єдина для трьох правобережних губерній католицька семінарія, на початку XX ст. тут навчалось 60 семінаристів. У радянський час семінарія була перенесена до Польщі.

Надії на покращення становища Римо-Католицької Церкви в Україні з'явилися в 1917 р., коли влада в Києві перейшла до рук Центральної Ради і наша країна на короткий час здобула незалежність. Проголосивши релігійну свободу, демократична влада скасувала дискримінаційні акти царизму щодо неправославних віросповідань. Натомість Папа Римський Бенедикт XV визнав Українську Державу.

За Радянської влади Католицька Церква відносно спокійно існувала лише у 1920-і рр. На землях Радянської України діяли Кам'янецька і Житомирська дієцезії. Першу було відновлено у 1918 р. Кам'янецьку дієцезію репрезентували 113 костьолів, 42 священники. Другу було створено 1926 р. через те, що радянсько-польський кордон розділив Луцько-Житомирську дієцезію на дві частини. До середини 1920-х років тут налічувалось 107 діючих костьолів, 68 священників. За офіційними даними, в Україні в цілому налічувалось 332 римо-католицькі громади та 118 265 віруючих. Насправді, число тих, хто відвідував католицькі храми, дорівнювало 700 тис.

Наприкінці 1920-х рр. комуністичний режим прийняв рішення про ліквідацію Римо-Католицької Церкви. Спеціальною постановою Політбюро ЦК КП(б)У Римо-Католицька Церква була оголошена «класовим ворогом». Для виправдання антикатолицького терору в Україні репресивними органами було сфабриковано кілька гучних судових процесів. У 1934 р. у Луцько-Житомирській дієцезії залишилося лише 18 священників, але й ті в наступні роки були заслані або померли. У 1938 р. влада закрила останню католицьку церкву дієцезії – костюл св. Олександра в Києві. Відібрані храми або безжально руйнували, або використовували для різних потреб – від клубів до складських приміщень. Такі пам'ятки архітектури, як кафедральний собор у Кам'янці-Подільському, Домініканський костел у Львові взагалі перетворили на музеї атеїзму. Позбавлена ієрархії, без храмів, втративши священників і найбільш активних мирян Католицька Церква продовжувала існувати в підпіллі.

У західних областях України, приєднаних до Радянської України після вересня 1939 р., репресії проти Католицької Церкви охопили Галичину і Волинь, а трохи згодом – Буковину. Радянська держава закрила всі релігійні навчальні заклади, припинила видання релігійних книг і журналів, заборонила викладання релігії в школах. Столицю Львівської архієпископії було перенесено в Любачів (Польща) одночасно з вимушеним від'їздом у 1946 р. до Польщі архієпископа і великої кількості духівництва, ченців і черниць. Протягом одного тільки 1945 р. кількість Римо-Католицьких громад в цьому регіоні зменшилась з 1099 до 227, священників – з 754 до 135.

Після другої хвилі репресій (1948–1953 рр.) кількість Римо-Католицьких священників в Україні зменшилась з 50 до 25. У 1947 р. залишилося лише 3 діючі храми – кафедра, костел св. Антонія і костел св. Марії Магдалини (закритий у 1962 р.). Багато священників пішли в підпілля. Вони працювали на державних підприємствах, а у вільний час здійснювали душпастирську роботу під загрозою постійних переслідувань.

На 1988 р. діяло близько 90 храмів і каплиць: 12 у Львівській архієпархії, 1 – у Луцькій, 15 – у Кам'янець-Подільській, 8 – у Житомирській єпархії, 43 – в апостольській адміністрації Закарпаття. В них служили 43 священники і 51 підпільна сестра-черниця – адже чернечі ордени в СРСР легально не існували.

7.3. ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ВІРОСПОВІДАНЬ

Символічний знак адвентистів

Виникнення третього великого відгалуження християнства — протестантизму (до 400—500 млн послідовників) — пов'язано з розколом всередині Римо-Католицької Церкви. Цей розкол відбувся під впливом **Реформації** (латин. *reformatio* — перетворення) — *широкого релігійного, соціокультурного і суспільно-політичного руху XVI—XVII ст.* Вона проходила під гаслами виправлення католицького віровчення, культу й організації в дусі первісних євангельських ідеалів. Безпосередньо Реформація відбувалася в Німеччині Швейцарії, а її основоположником і найбільшим діячем був *Мартін Лютер* (1483—1546). Саме він є автором відомих «*95 тез*», з якими він рішуче виступив проти поширеної практики індульгенцій (відпущення гріхів за гроші), що суперечила основам християнської моралі і дратувала широкі кола віруючих (див. текст 7.8).

Віровчення протестантизму було в найбільш повному вигляді сформульоване в «*Аугсбурзькому визнанні віри*», прийнятому 1559 р. після тривалої громадянської війни між різними німецькими землями (див. текст 7.9). Засновник протестантизму Мартін Лютер звів його до трьох основних взаємозалежних догматів, висловлених у знаменитій формулі «*тільки віра, тільки Писання, тільки милосердя Боже*». Всупереч своєму радикальному характеру ці протестантські догмати були спрямовані не на перегляд християнського віровчення взагалі, а скоріше проти культової практики Католицької Церкви, під яку остання намагалася підводити певну догматичну основу.

1. Перший догмат у цій формулі — **догмат про виправдання тільки вірою**. З погляду М. Лютера, ні добрі справи, ні виняткові заслуги перед Церквою, ні знатність походження чи багатство не можуть га-

рантувати людині спасіння душі. На цьому шляху людині може допомогти тільки щира релігійна віра в спокутну жертву Христа, що добровільно прийняв страшну і болісну смерть, щоб змити з роду людського первородний гріх Адама. Разом з тим, віра, що приносить людині впевненість у власному спасінні, не звільняє її від необхідності робити добрі справи: «...Вона повинна дійсно піклуватися про утихомирення своєї плоті шляхом посту, бдіння, праці та інших розумних методів і про підпорядкування її [плоті] Духу, щоб вона корилася і погоджувалася з внутрішньою людиною і з вірою, і щоб вона не повставала проти віри»¹.

Мартін Лютер (1483–1546) – засновник лютеранства

2. **Догмат про милосердя Боже** прямо впливав з першого, адже людина, яка повірила в те, що Господь, нічим не зобов'язаний світу, жертвує заради нього своїм єдиним

Синоном, бачить у Ньому вже не грізного суддю, що хоче здійснити якомога швидше Страшний суд (так розуміла тоді образ Бога Католицька Церква), але турботливого і милосердного Отця, готового зрозуміти і простити кожного, незважаючи на ступінь його праведності або гріховності.

3. **Визнання абсолютного авторитету Священного Писання, як єдиного джерела віри в Бога**, чий основний зміст саме і полягає в проповіді віри в Милість Божу. От як проілюстрував цей вихідний протестантський догмат другий видатний діяч реформації – Жан Кальвін у своєму «Наставлянні в християнській вірі»: «Якщо старому з його сльозавими підсліпуватими очима дати написану ясними великими буквами книгу, він побачить текст у цілому, але лише з превеликою силою зможе розрізнити без окулярів окремі слова. Озброївшись же

¹ Лютер М. Свобода християнина // Избр. произведения. – СПб., 1994. – С. 16, 27.

окулярами, він зможе з їхньою допомогою читати швидко. Так і Священне Писання збирає воедино, у фокус, знання про Бога, що до цього жили в нашій душі неясними й розсіяними, і розганяє пільму, ясно показуючи нам істинного Бога» (Кн. I, гл. VI). Для того, щоб Священне Писання могло з більшим успіхом виконувати покладені на нього функції, протестантизм виступив з дозволом мирянам читати й тлумачити його, з цією метою реформатори провели величезну роботу з перекладу Біблії, раніше відомої в давньоєврейській, грецькій і латинській версіях, на національні мови народів Європи. Сам Лютер зробив переклад на німецьку мову Нового Заповіту, що вже став хрестоматійним.

Відповідно до цих основних віронавчальних положень, у протестантизмі сформувалися три основних особливості культу.

1. Принцип «загального священства». «...Усі християни однаково належать до духовного стану, і між ними немає іншої відмінності, крім хіба що відмінності за посадою [заняттям], — пояснював М. Лютер, — ...тому що лише Хрещення, Євангеліє і віра перетворюють людей на духовних і християн. А якщо Папа або єпископ роблять помазання, посвячують у сан, роблять тонзуру, освячують, одягаються не так, як миряни, то все це підносить тільки лицемірів та дурнів, але ніколи не перетворює на християнина або на духовну особу <...>. Тому необхідно, щоб священник у християн був тільки посадовою особою. Поки він служить, він піднімається, якщо його зміщають, він такий же селянин або городянин, як і інші»¹.

У культовій практиці протестантських церков принцип «загального священства» реалізувався насамперед в усуненні привілейованого становища духівництва і церковної ієрархії як посередника між Богом і людьми. Кожен християнин, якщо він хрещений, одержує те ж саме посвячення на спілкування з Богом, право на проповідь і здійснення богослужіння, право причастя під двома видами. Оскільки пасторська діяльність вимагає особливої кваліфікації, то служителі культу в протестантизмі зберігаються. Однак у них принципово інший статус, ніж у католицизмі. Зокрема, протестантський священнослужитель позбавлений права сповідати і відпускати гріхи; у своїй діяльності він підзвітний громаді, що його обирає; для нього скасована безшлюбність.

Основою церковної організації будь-яких протестантських віросповідань стали, як і в часи раннього християнства, автономні

¹ Лютер М. К християнському дворянству немецкой нации. Об исправлении христианства // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520-1526 гг.— Х., 1992.— С. 14-16.

громади на чолі з проповідниками. Хоча в деяких напрямках протестантизму (лютеранство, англіканство) зберігаються посади і повноваження єпископа, загальне керівництво тією або іншою Церквою здійснює *Синод*, або *Конгрегація*, в якій пропорційно представлені як священнослужителі (пресвітери, або пастори, якими, до речі сказати, в останні десятиліття становляться і жінки), так і найбільш визнані і діяльні члени протестантських громад. У протестантизмі ліквідовано чернецтво і закрито монастирі.

Взагалі, Християнська Церква в протестантському розумінні має три умовних поверхи:

- Вселенська Церква, котра складається з «покутуваних Кров'ю Христа людей з всякого коліна, мови, народу і племені, які перебувають на небесах і на землі».

- Помісна Церква з віруючих населеного пункту (релігійна громада).

- Домашня «Церква», яка за своєю структурою і змістом у мініатюрі відтворює релігійну громаду. Батько в ній відіграє роль своєрідного пресвітера, оскільки є не тільки юридичним, а й духовним главою. Мати, відповідно, виконує функції диаконіси – помічниці чоловіка. Старші діти – взірці для молодших, їхні наставники. Це зумовило надзвичайно консервативне ставлення протестантів до розлучень і безшлюбності, а також велику кількість дітей у їх родин.

2. **Принцип «дешевої Церкви»** – у протестантизмі скасовані всі зовнішні і внутрішні прикраси й ікони, пишність богослужіння й церемоніалу. У протестантських молитовних будинках залишилися голі стіни і кафедра для проповідника, з них зняті дзвони. Богослужіння в протестантизмі зводиться, головним чином до молитви, проповіді, співу псалмів і читання Біблії. З семи таїнств зберігаються два: хрещення й причастя, причому вони розглядаються швидше як символічні або церемоніальні дії. Відкинуто шанування мощей і реліквій, свята на честь святих, що займали на початку XVI ст. майже третину року.

3. **Принцип «мирського аскетизму»**, відповідно до якого повсякденна мирська діяльність вважається різновидом релігійної практики людини і сприяє наступному спасінню душі. Тому від людини як норма повсякденного життя вимагалось те, що раніш покладалося в основному на священників, ченців і людей, які добровільно обрали шлях святого життя, – слідувати євангельському побажанням всім, «хто цього світом користується, як би не користувались» (1 Кор. 7:31), постійно викорінювати різного роду мирські схильності шляхом внутрішньої самодисципліни.

У цілому, даючи оцінку протестантизму як релігійному явищу, не можна не погодитися з позицією К. Маркса: «Він розбив віру в авторитет, відновивши авторитет віри. Він обернув попів у мирян, обернувши мирян у попів. Він звільнив людину від зовнішньої релігійності, зробивши релігійність внутрішнім світом людини»¹.

Починаючи з Макса Вебера, фахівці вбачають в особливостях культової практики протестантизму відображення складних економічних і соціально-політичних процесів, що відбувалися в західному суспільстві в період становлення протестантизму в XVI–XVII ст., а саме – формування в них капіталістичних ринкових відносин. Тому було потрібно, образно кажучи, спустити людину з небес на землю, змусити не думати про «добрі справи», якими вона заслужить рятівну благодать, а зрозуміти: «Життя людське надто коротке і дороге, і його слід використати для «підтвердження» свого покликання. Трата ж часу на мирські розваги, «пусті балачки», розкіш, навіть на сон, якщо це виходить за необхідні для нашого стану здоров'я межі..., морально абсолютно неприпустима»². Тому треба віддати всі свої сили, енергію, помисли і капітали власній підприємницькій справі, щоб процвітати і побачити в успіху прояв божої милості.

Хоча в ході подальшого розвитку протестантизм не зазнав істотних віронавчальних і обрядово-культових змін, в організаційному плані він розколовся на безліч різних груп і сект. За деякими підрахунками, їх число вже перевищило 20 тисяч і продовжує збільшуватися зі швидкістю 2–3 релігійні організації на тиждень. Разом з тим серед численних протестантських напрямків історично виділялися три – лютеранство, англіканство, кальвінізм. Крім того, з різних сект і течій, що виникли пізніше (у XVIII–XX ст.), масштабів самостійної Церкви (або деномінації) досягли баптизм, п'ятидесятництво, методизм і адвентизм.

Лютеранство – ця найдавніша і найчисельніша течія в протестантизмі – одержало свою назву від імені основоположника Реформації – Мартіна Лютера. На сьогодні в його рядах перебуває до 70–80 млн чоловік у 68 країнах. Найбільш поширене лютеранство в Німеччині і Скандинавських державах – Норвегії, Данії, Швеції і Фінляндії. На території колишнього СРСР Лютеранська Церква існує в Естонії і

¹ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.– Т. 1.– К., 1958.– С. 392.

² Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика.– К., 1998.– С. 357.

Латвії. Як напрямок у протестантизмі, лютеранство відрізняється двома основними особливостями:

- збереженням єпископальної організації;
- принципом «Державної Церкви». Цей принцип був установлений ще під час Реформації в XVI ст., проте діяв він на німецьких землях до 1918 р. Відповідно до нього кожен князь на своїй території очолював церковну організацію своєї землі. Після 1918 р. її став очолювати єпископ, що обирається на 8 років і синод, що знаходиться при ньому. Лютеранські Церкви в скандинавських країнах залишаються державними. Єпископи обираються церковною Асамблеєю і призначаються світською владою. З 1923 р. лютерани об'єднані у все-світньому масштабі у «Всесвітню Лютеранську Конференцію». У 1947 р. в Лунде (Швеція) Конференція була перетворена на «*Лютеранську Всесвітню Федерацію*» і була прийнята Конституція, яка стала основою віровчення.

Кальвінізм, що одержав свою назву від імені другого за значенням діяча Реформації – *Жана Кальвіна* (1509–1564), нараховує 40–50 млн прихильників, в основному в Європі (Голландія, Шотландія) і США. У Східній Європі реформатський вплив розповсюдився на Чехію, Угорщину. У нашій країні реформатські громади є на Закарпатті. Це найрадикальніший і найдемократичніший напрямок протестантизму. Тому не всюди реформатство знайшло підтримку. У

Франції у XVI–XVII ст. після запеклих громадянських війни між прихильниками нового вчення (їх називали гугенотами) та їхніми супротивниками Католицька Церква не поступилася зрештою своїми позиціями.

Найхарактернішою особливістю віровчення кальвінізму є вчення про *абсолютне приречення*, що певною мірою спирається на відомий євангельський вислів, що жодна волосина не впаде з голови людини без Божої волі (Мт. 10:29–30). «Приреченням, – писав Ж. Кальвін у головній праці свого життя – «*Наставляння в християнській вірі*», – ми називаємо надвічний задум Бога, в якому Він ви-

Жан Кальвін (1509–1564) – засновник кальвінізму

значив, як Він бажає вчинити з кожною людиною. Бог не створює людей в однаковому стані, але призначає одних до вічного життя, а інших до вічного прокляття... Ми стверджуємо, що щодо обраних цей план заснований на його милості поза будь-яким зв'язком із заслугами людей» (Кн. III, гл. XXI). Намагатися зрозуміти «логіку» божественного приречення, за Кальвіном, – все одно що роздумувати над тим, чому Бог створив людей за власною подобою, якщо міг перетворити рід людський на ослив чи собак.

На думку Ж. Кальвіна, «...серце християнина, котрий напевно знає, що нічого не трапляється випадково, але відбувається лише через божественне провидіння, завжди буде звернуте до Бога як до першопричини усього... Крім того, християнин не сумнівається, що Боже провидіння піклується про його збереження, й не допускає нічого, що не слугувало б для його блага та порятунку» (Кн. I, гл. XVII). Подаючи приклад істинно християнського благочестя, сам Кальвін, страждаючи на смертному ложі, за словами його сучасників, безупинно повторював: «Господи, ти знищуєш мене, але з мене досить того, що ти робиш це своєю рукою».

Аби остаточно ліквідувати можливу пасивність людини, яка цілком логічно виводилася з учення про абсолютне приречення, воно у кальвінізмі було доповнене та розширене *принципом покликання* як зовнішнього вираження божественного жеребу щодо кожної окремо взятої людини. Згідно з цим принципом «...кожний на своєму місці повинен усвідомлювати, що його становище – немов пост, на який він поставлений Богом...» (Кн. III, гл. X). Далі Кальвін роз'яснює: якщо людину в її життєвих починаннях супроводжують успіхи, то їх можна розглядати як непряму ознаку її обраності, оскільки в цьому разі діями обраної людини керує сам Господь.

Таким чином, відбираючи в людини віру в можливість спасіння у вченні про абсолютне приречення, Кальвін не залишає на сваволлю долі, а навпаки, орієнтує на ще більш ревне служіння Богу у вигляді сумлінної праці в будь-якій сфері людської життєдіяльності – у майстерні або мануфактурі, за прилавком або за конторкою, у морі або в полі. Так виникає, як вважає М. Вебер, «один із конститутивних компонентів сучасного капіталістичного духу, і не лише його, а всієї сучасної культури – раціональна життєва поведінка на основі ідеї професійного покликання...»¹.

¹ Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998. – С. 378.

Грунтуючись на вченні про абсолютне приречення, кальвінізм – і ця обставина складає відзнаку його культової практики – доводить до межі «мирський аскетизм». У цьому зв'язку, відомий французький просвітник XVIII ст. Вольтер влучно помітив: «Кальвін розкрив двері монастирів, але не для того, щоб усі ченці вийшли з них, а для того, щоб загнати туди весь світ».

Найбільш показовою організаційною особливістю кальвінізму вважається автономія окремих громад і повне відділення кальвіністських організацій від держави. Внаслідок цього сучасний кальвінізм реально розколотий на безліч різних організацій, що, як правило, мають у своїх назвах слово «реформатський». Щоправда, на ранніх етапах своєї історії кальвінізм упадав в іншу крайність. Ранні кальвіністи створювали теократичні громади з намаганням стати над світською владою, контролювати культурне і навіть приватне життя громадян там, де воно не вкладалося в жорсткі рамки «мирського аскетизму».

Нині реформатські організації об'єднані у *Всесвітній альянс реформатських церков*. Її офіційний друкарський орган – часопис «Реформатський і пресвітеріанський світ», який видається в Женеві. До складу Всесвітньої спілки входять понад 40 організацій з Канади, США, Швейцарії, країн Латинської Америки тощо.

Англiканство – течія протестантизму, що виникла в Англії в середині XVI ст., коли англійський король Генрі VIII, який вступив з особистих причин в конфлікт з папством, заклав основи самостійної національної церковної організації. Тому з усіх течій протестантизму англiканство видiляється найбільшою близькістю до католицизму. Особливо помітна ця близькість в організаційному плані, оскільки Англiканська Церква повністю зберігає церковну ієрархію і три ступені священства (диякон, священник, єпископ, причому до перших двох ступенів в останнє десятиліття стали допускати й жінок). Крім того, у Церкві існують і два архієпископи. Архієпископ Кентерберійський вважається *примасом*, тобто першим єпископом Церкви, її фактичним керівником, у той час як король (королева) – лише номінальний глава Церкви. Разом з тим, вирішальний вплив на справи Англiканської Церкви має *Генеральний Синод Церкви Англії* (1969), який збирається кілька разів на рік (в інших Англiканських Церквах – Генеральні Конвенції), де пропорційно представлені єпископи, нижче духовництво і делегати від мирян. Монарх володіє правом призначення вищих церковних ієрархів, скликання зборів духовництва і вважається останньою інстанцією у вирішенні богословських питань.

Тому рішення Синоду набувають чинності тільки після їхнього затвердження парламентом і монархом. Усього у світі налічується до 70 млн прихильників Англійської Церкви, більшість з яких живуть в Англії, Шотландії, Ірландії, Уельсі. Із середини XIX ст. діє свого роду координаційна рада розкиданих по всьому світі Англійських Церков – *Ламбертські конференції*, що скликаються кожних 10 років у Ламбертському палаці Лондона.

Баптизм – найчисельніша й найактивніша з усіх протестантських організацій. Хоча витоки баптизму сягають у XVII ст. (перші баптистські громади виникають у Голландії в 1609 р. у середовищі протестантських емігрантів, змушених залишити рідні країни через свої релігійні переконання), свій нинішній статус баптизм набув тільки в XX ст.

Баптисти засновують своє віровчення на основному протестантському принципі спасінням одною тільки вірою, поставивши в залежність від неї і всю релігійну обрядовість. Звідси випливає і головна відмінна риса баптизму – хрещення в дорослому віці (грецьк. βαπτισμα – занурюю, хрещу). При цьому баптисти розміркують приблизно так: яка віра може бути в немовляти? А без віри обряд хрещення не може мати сили. При хрещенні ж дорослої людини є й віра, й свобода вибору, і свідоме накладення на себе пов'язаних з обраною релігією обов'язків. Тому, на відміну від інших протестантів, у баптистів хрещення не починало навертання до віри, а навпаки, увінчувало його.

Крім зазначеної особливості, баптисти керуються ще кількома основними принципами. До них належать:

1. Авторитет Біблії як надійного і цілком достатнього керівництва у вірі й у поведінці. Тому, як наголошують Устави баптистських громад, їхні члени зобов'язані «бути добре обізнаними з Біблією, пильно вивчати її, зростати в Божій ласці», «дбати про чистість серця, пристойний зовнішній вигляд і гідну Ісуса Христа поведінку».

2. Загальна місіонерська діяльність. У цьому зв'язку баптисти порівнюють себе з першими християнами, які несуть світло істини язичницькому оточенню і вбачають своє головне призначення у вторинному завоюванні світу для Христа. Недарма в релігійних піснях баптистів часто звучить рефрен: «Хоч одну хотів би душу я Ісусу привести».

3. Колективізм у повсякденному житті і релігійній практиці, оскільки вони вважають життя в співтоваристві одновірців передвістям майбутнього життя в Царстві Христовому.

Зазначений колективізм, перш за все виявляється в проведенні регулярних богослужбових зібрань баптистської громади по кілька разів на тиждень (один раз — обов'язково в неділю). У першу неділю кожного місяця здійснюється обряд *ламання хліба*, що нагадує віруючим про останню вечерю Ісуса Христа з апостолами. За цим обрядом хліб ламають на шматки і роздають їх усім членам молитовних зборів, а потім запивають вином із спільної чаші. Завершується ламання хліба «поцілунковим обрядом». У традиціях баптистів також спільні збори з нагоди будь-яких знаменних подій у житті кожного з членів громади, взаємодопомога, шлюби усередині баптистських організацій.

З початку нинішнього століття діє «*Всесвітній Баптистський союз*». Союз очолюється президентом і генеральним секретарем. У рамках Союзу регулярно скликаються всесвітні баптистські конгреси. У проміжках між конгресами діють виконавчий і адміністративний комітети: виконком збирається щорічно, щоб затверджувати рішення адміністративного комітету, що здійснює всю поточну роботу. На сьогодні більш як у 100 країнах світу налічується, за даними баптистів, понад 80 млн їхніх послідовників. Найбільший центр баптизму — США, де баптисти становлять другу за чисельністю (після католиків) релігійну групу.

П'ятидесятництво. Назва цього напрямку пов'язана з новозаповітним сюжетом про сходження на апостолів Святого Духа на п'ятдесятний день після Великодня й одержанні ними завдяки цьому здатності пророкувати й говорити різними мовами (*глосолалія*) (Дії. 2:4). Сучасний п'ятидесятницький рух, хоча й має своїх провісників у ХІХ ст., але називає цілком точну дату свого заснування: о 19 годині 31 грудня 1901 р.

Засновником цього впливового протестантського напрямку був молодий методистський служитель *Чарльз Пархем* (1873—1929), який, читаючи книгу «Діяння і Послання апостола Павла», порівнював неміч свого власного служіння із силою, відбитою в цих книгах. Де його навернені? Де його чудеса? Безперечно, говорив він собі, що християни першого сторіччя мали якийсь «секрет» сили, що втратили християни нового століття. Тоді Пархем вирішив, що для знаходження цих ознак сили необхідне більш глибоке і ретельне вивчення Біблії. З цією метою в місті Топіка він відкрив біблійну школу, що на початку налічувала всього 30 викладачів і студентів. І ось одного передноворічного вечора молода студентка раптом заявила: «Хіба не правильно, що багато з випадків хрещення, описаних в Діяннях, супровод-

жувалися не тільки молитвою, а й певними діями: чи не поклала руки людина, яка підносить молитву, на бажаного одержати хрещення?» Після чого Пархем поклав руки на дівчину, і негайно вона заговорила «іншими» мовами.

Протягом наступних трьох днів у місті Топіка було безліч «хрещень Святим Духом», кожне з яких супроводжувалося говорінням «мовами». Третього січня сам Пархем і дванадцять представників інших християнських деномінацій одержали хрещення і заговорили «мовами». Незабаром Пархем заснував ще одну школу, звідки звістка про проповіді «повного Євангелія» рознеслася вже по усьому світі.

Віровченню п'ятидесятників властиві два основних догмати.

1. *Догмат про «народження зверху»*. Той, хто розкався, — «народжений зверху», уже врятований. «Народження зверху» є свідомство, яке Дух Святий дав кожному п'ятидесятнику про те, що він врятований і став сином Божим. Тракується воно як якийсь внутрішнє переживання, свого роду запевнення Бога про духовне спасіння того, хто увірував. «Народження зверху» пов'язано з хрещенням Духом Святим.

2. *Догмат про «хрещення Святим Духом»*. П'ятидесятники вірують, що хрещення Духом Святим провадиться самим Ісусом Христом; воно відбувається під час проповіді, молитви, при покладанні рук, за інших обставин. Хрещення Духом Святим неодмінно повинне супроводжуватися одержанням якихось духовних дарів.

Знаменням хрещення Духом Святим є «дар мов». «Дар мов» виливається на людину одразу у вигляді багатьох історичних мов. Глосолал вимовляє одну фразу німецькою, другу — коптською, третю — турецькою мовою. Або взагалі кожне окреме слово вимовляє різними мовами. Слово англійською, слово китайською і так далі. Цим п'ятидесятницька глосолалія відрізняється від численних зафіксованих випадків, коли в змінених станах свідомості, внаслідок психічної або фізичної травми, людина отримувала здатність говорити однією або кількома іноземними мовами, якими ніколи не володіла.

Найчастіше отримання п'ятидесятниками «дару мов» відбувається на молитовних зборах у збудженій і екзальтованій атмосфері. Після цього людина може взагалі ніколи не говорити «мовами». Здатність говоріння перейде в постійну здатність молитися «іншими мовами» тільки за умов благочестивого і духовного життя. Сюди входять регулярне відвідування зборів, старанна домашня молитва, прискіпливе читання Слова Божого тощо. Врешті-решт «говоріння мовами» повторюватиметься все частіше й частіше і нарешті стає постійною

здатністю. Таким чином, за вченням п'ятидесятників, людина зможе відновити зруйнований первородним гріхом зв'язок з Богом.

Правда (що зовсім нерідко), п'ятидесятники так і не знаходять постійного «дару мов», незважаючи на всі старання. Але це не повинно засмучувати, тому що «дар мов» — не самоціль. У будь-якому разі, оскільки в громадах поліглоти трапляються рідко, «дар мов» залишається прихованим для розуміння — пояснюють п'ятидесятники.

Зараз загальна чисельність п'ятидесятників у всьому світі складає більше 50 млн чоловік, що проживають у 90 країнах. Тільки в США їх понад 5 млн, що об'єдналися в 120 самостійних п'ятидесятницьких Церков. З 1947 р. існує *Всесвітня п'ятидесятницька конференція*, на яку регулярно (раз на 2-3 роки) збираються керівники п'ятидесятницьких об'єднань.

Різновидом п'ятидесятництва є *харизматичний рух*. «Харизма» (від гр. *χαρισμα* — дар) благодать. Божий дар, особлива сила, дарована апостолам Святим Духом в Єрусалимському храмі на П'ятидесятницю для подолання гріховності та досягнення спасіння. Харизматики вірять в отримання харизми в поцейбічному житті через безпосереднє спілкування з Богом. Спільним для харизматичних громад є жорстка внутрішня організація, контроль за поведінкою, місцезнаходженням членів секти (організації), тривалістю їхнього відпочинку, виконанням ритуалів членами громади. Особливу роль у житті харизматичних громад відіграють проповідники, які ведуть місіонерську роботу. Керівник громади вважається посланцем Бога, особою, що наближена за своїм значенням до Ісуса Христа. Вперше в колишньому СРСР харизматичний рух легалізувався в Прибалтійських республіках. У 1989 р. було засновано Християнсько-Харизматичну Церкву «Нове покоління». Через рік виникла Християнсько-Харизматична Церква «Блага звістка» з центром у Москві. На сьогодні послідовники цього різновиду п'ятидесятництва активно діють у більшості великих міст України та країн СНД.

Методизм виник як відгалуження англіканства на початку XVIII ст. (1729 р.) завдяки проповідницьким зусиллям братів *Чарльза* і *Джона Уеслі*. Назва «методисти» стала похідною від епітету на адресу членів «Святого клубу», який був ними заснований братами Джоном і Чарльзом Уеслі при Оксфордському університеті. Вони склали розклад на кожний день, визначивши години для молитов, відвідування хворих і ув'язнених; для викладання в школі для бідних і для виконання правил Церкви.

Самі засновники методизму слугували взірцем для своїх прибічників. Своє служіння Д. Уеслі (1703–1791) продовжував більш п'ятдесяти років, щорічно проробляючи шлях в середньому по 4500 миль. За своє життя він вимовив сорок тисяч проповідей. У числі послідовників Д. Уеслі і найближчих співробітників був його рідний брат Чарльз Уеслі (1707–1788), талант якого виявився в написанні більш шести тисяч гімнів.

З їхнього погляду, в основі справжнього християнства повинна лежати не зовнішня богословська вченість, на зразок знання напам'ять повного тексту Священного Писання, і не показна побожність, а глибоке внутрішнє переродження через зречення минулого життя, проведеного в мирській суєті, жагуче прагнення бути врятованим, досягти ще за життя стану святості і християнської досконалості. Цей релігійний порив, на думку братів Уеслі, варто вважати тим більше природним, що в результаті гріхопадіння людина не втратила свободу волі, на чому наполягали кальвіністи, а лише забруднила свій божественний образ, послабила розум і здатність жити за власними переконаннями. Почавши ж послідовні, цілеспрямовані зусилля з самовдосконалення, людина в остаточному підсумку повинна була відчувати, що вона прощена Богом, якщо всі її гріхи спокутувані Христом.

Однак ця характерна для віровчення методизму емоційна спрямованість компенсувалися іншою особливістю методизму, що торкалася його культової практики й організаційної структури – надзвичайною строгістю і всеохоплюючим характером внутрішньої церковної дисципліни та твердою ієрархічною централізацією, чим, власне кажучи, цей напрям зобов'язаний своєю назвою. З моменту виникнення до методистських організацій здійснювався строгий добір. Від початку товариства перших методистів поділялися на дрібні групи – «класи» з 5–12 членів. На щотижневих зустрічах класу кожний розповідав про свої переживання і потреби, отримував доручення про надання допомоги потребуючим. Ті, які бажали стати членами класу повинні були відповісти на різні питання віри, поведінки і звичок, але, головним чином мати свідчення про відродження. Тільки після року відвідування класу можна було сподіватись на повноправне членство у лавах методистів.

Система округів і роз'їжджаючі служителі – відмітна особливість методистів. Громади об'єднуються в округи з суперінтендантом (старшим пресвітером) на чолі. Таких округів, наприклад, в Англії нараховується біля тридцяти. Керівник округу не звільняється від пас-

тирських обов'язків. Пастир у методистських громадах обирається на три роки і тільки по особливому дозволу Конференції може служити в одній церкві шість років. Хоч кожний пастир прикріплений до певної громади (церкви), чверть року він проводить в роз'їздах по інших громадах. До окремого штату професійних проповідників входять і жінки. Верховним органом Методистської Церкви є Конференція (З'їзд). Верховний орган складається з керівників регіональних організацій і найактивніших прихожан, обраних від територіальних громад. Делегати Конференції виконують накази своїх місцевих рад, що збираються два рази в рік в певному районі. Законодавча влада здійснюється Генеральною Конференцією, що скликається кожні чотири роки. Делегати Конференції обираються демократично, за пропорційній системою. У 1881 р. була заснована «*Всесвітня Методистська Рада Церков*», що раз на п'ять років проводить всесвітні методистські конференції. У часі між конференціями діє виконавчий комітет, що складається з 40 членів.

У наш час в 76 країнах світу нараховується приблизно 40 млн методистів, з яких 18 млн знаходяться в Америці (США) і понад одного мільйона – в Англії. Великі методистські об'єднання діють також в Англії, Австралії, ПАР, Новій Зеландії.

Адвентизм (латин. *adventus* – пришестя) – це Протестантська Церква, що виникла в США в середині XIX ст. У 1831 р. протестантський проповідник Вільям Міллер (1782 – 1849) заявив, що після десятилітніх напружених досліджень він вирахував дату другого пришестя Ісуса, яке повинне ознаменувати кінець земного світу і початок Страшного суду. Конкретні дати пришестя потім кілька разів переносилися, але Ісус так і не з'явився. Крах пророцтва Вільяма Міллера розсіяв його прихильників, однак прагнення до Царства Христового не давало згаснути вірі в Друге Пришестя. У середині XIX ст. визнаним лідером адвентистського руху стає *Еллен Уайт* (1827 – 1915), яка заявила, що пришестя близьке, Христос біля дверей, однак визначити точний час пришестя людям не дано. Так відбулося «друге народження» адвентизму, з'явився «*адвентизм сьомого дня*», а згодом нечисленна громада, що налічувала від сили 3500 чоловік, перетворилася на могутню деномінацію. Вона налічує, за останніми даними, 12 млн вірних, діє у 220 країнах із 236, визнаних ООН. 90% адвентистів живуть за межами Північної Америки.

В основі віровчення адвентистів лежать три основних догмати.

- Перший догмат – про швидке пришестя Христа. Це Пришестя покладе кінець споконвічній боротьбі Бога і сатани і воскресить до

вічного життя усіх праведників, чії душі після смерті тіла перебували в стані подібному до «летаргічного сну».

- Другий догмат, що прямо впливає з першого, – про необхідність внутрішнього відновлення людини і людства, щоб заслужити право ввійти в Царство Боже.

- Третій догмат проголошував найбільшою заповіддю шанування суботи (четверта заповідь в іудаїзмі і християнстві), оскільки саме ця заповідь найчастіше порушувалася в християнстві, перешкоджаючи другому пришествю Ісуса.

В обрядово-культовій практиці адвентистів також можна простежити кілька основних особливостей.

1. *Шанування суботи*. Субота для адвентистів – це не просто день відпочинку, коли ніяка сила не може змусити віруючого вийти на роботу, але й день духовної зарядки на весь наступний тиждень. Починати суботу необхідно з читання Біблії та молитви. Потім відбуваються молитовні збори, лунають проповіді про друге пришествя Ісуса, про необхідність готуватися до останніх днів. Після молитовних зборів віруючим рекомендується проводити час у колі родини, але й тут не забувати про Бога – наставляючи дітей у «божественній істині», розповідати їм про «шляхи спасіння».

2. *«Санітарна реформа»* – члени Адвентистської Церкви прагнуть вести такий спосіб життя, «щоб душу і тіло у всій цілісності зберегти без пороку до пришествя Господа нашого Ісуса Христа». Він містить у собі раціональний розподіл часу для праці й відпочинку, дієтичне харчування, повну відмову від уживання спиртних напоїв і тютюнопаління, заняття спортом, постійну турботу про своє здоров'я.

3. *Десятина* – вимога до всіх членів організації вносити в общинну касу десяту частину від одержуваних доходів. Це не добровільне пожертвування, а «перший святий обов'язок – дати Богу певну частину». У середині 1990-х років загальна сума десятини в громадах адвентистів сьомого дня наближалась до 1 млрд доларів.

У молитовних будинках АСД немає християнського символу – хреста. Цю символіку АСД заперечують нарівні з іконами.

4. Обов'язковість для будь-якого адвентиста проведення *місіонерської роботи*.

В організаційному плані *Всесвітній союз адвентистів* підрозділяється на 13 *дивізіонів*, що являють собою територіальні об'єднання, які включають у себе організації кількох держав. Дивізіони об'єднані в три відділення – європейське, азіатське та американське. По-

ряд з дивізіонами в Союз входять *уніони* – організаційні відділення, що включають віруючих окремих країн. Основною організаційною одиницею Адвентистської Церкви є громада. Керівник громади – пресвітер, так само як і церковні служителі – диякони, писарі, касири обираються з числа членів цієї громади терміном на 1 рік.

Крім згаданих ранніх та пізніх протестантських напрямів (як їх іноді називають) привертають увагу декілька організацій. Вони набагато порядків менш чисельні, однак з різних причин добре знані в світі і досліджені у релігієзнавстві.

Пресвітеріани – близькі до реформатства (кальвінізму) представники напрямку, яке на перший план виносило питання церковного устрою. Вони наполягали на поверненні до устрою ранньої Християнської Церкви. На практиці пресвітеріанство відзначається 4-ма організаційними принципами: 1) визнається лише сан пресвітера (другий ступінь священства, відповідає сану священника), який обирається громадою; 2) рішуче відкидається єпископат як пізніше перекручення засад християнства; 3) прокламується відділення Церкви від держави; 4) пресвітеріанські об'єднання будуються виключно на федеративних началах.

Пресвітеріанство поширене в Шотландії (де з кінця XVI ст. ствердилась національна «Шотландська об'єднана пресвітеріанська Церква» та в США. Пресвітеріанський культ надзвичайно простий. Він зводиться до вислуховування молитов, запропонованих пресвітером, його проповіді, піснеспівів. Релігійні обряди під час одруження та похорону провадяться вдома. Ніяких свят, крім неділі, немає.

Квакери – послідовники радикального напрямку в протестантизмі. Свою назву вони отримали від звички їхнього засновника – проповідника *Дж. Фокса* (1624–1691) закликати «Тремтіти в очікуванні Божого суду!» (англ. quake – тремтіти). Головна їхня ідея – ідея «внутрішнього світла», прислуховування до свого внутрішнього голосу, який і є голосом Бога. «Внутрішнє світло» адекватно утілене в Біблії. Квакери заперечують обов'язкове богослужіння, таїнства та обряди, навіть проповіді. У неділю вони збираються разом й занурюються у мовчання, яке триває доти, доки хтось із присутніх не відчує потребу щось сказати. Соціальна поведінка та етика квакерів побудована на повному й беззаперечному пацифізмі, адже вбивство носія «внутрішнього голосу» є одночасно вбивством самого Бога. Вона також відзначається надзвичайною терпимістю до всіх, на знак якої квакери не перед ким не знімають капелюха і завжди звертаються на «ти». За добротинну діяльність квакерам було 1947 р. присуджено

Нобелівську премію миру. Релігійна організація квакерів – це секта, яка завдяки практиці шлюбів виключно у власному середовищі збереглася протягом кількох століть. Центр квакерів – США, куди вони поступово почалися переселятися з Великобританії із середини XVII ст.

Меноніти – течія в протестантизмі, яка виникла у першій половині XVI ст. Отримала назву від імені нідерландського релігійного лідера *Менно Сімона* (1492–1559). Спочатку вони іменувались *анабаптистами*, себто перехрещеними, оскільки заперечували хрещення немовлят і практикували повторне хрещення дорослих. Спершу біли визнані в Голландії. З кінця XVIII ст. були запрошені до Російської імперії – для господарчого освоєння південних регіонів, шойно приєднаних до держави. Центр менонітської колонізації знаходився у Таврійській губернії неподалік від річки Молочна. На загал, напередодні революційних подій 1917 р. меноніти володіли в імперії майже 1 млн десятин землі. Із другої половини XIX ст. центр менонітства перемістився до США.

Меноніти сповідують радикальні погляди і вважають себе наступниками і завершителями Реформації. Вони очікують відновлення Царства Божого на землі через заснування та розповсюдження чистої і святої Церкви. Безумовно визнають лише Біблію, як і право кожного віруючого на її особисте розуміння, здійснюють хрещення тільки над дорослими людьми, до причастя допускають тільки у 16–17 років після засвоєння Закону Божого. Заперечують судові тягби, присягу, військову службу, натомість намагаються вести життя, гідне перших християн. В організаційному відношенні менонітські громади повністю автономні, важливі справи вирішуються загальними зборами. 1898 р. у США було утворено Генеральну конференцію. Вона збирається раз на два роки, але її рішення для менонітських об'єднань не є обов'язковими. У Російській імперії меноніти брали шлюб тільки серед представників своєї деномінації, що призвело до утворення єдиної етноконфесійної спільноти. Комуністичною владою ця спільнота була зруйнована. Загальну кількість менонітів у світі дослідники оцінюють у 700 тис. осіб.

«Армія спасіння» – міжнародна релігійно-філантропічна організація, яка поєднує у своїй діяльності проповідь Євангелія й практичну соціальну службу на допомогу найбіднішим. Була заснована наприкінці XIX ст. американським проповідником-методистом *У. Бутсом* (1829–1912). Відповідно до своєї назви, ця організація побудована за мілітарними зразками, на основ суворої дисципліни та суборди-

Загальна схема еволюції християнства

нації. Її керівники носять офіцерські звання. Солдати Армії спасіння приносять клятву на вірність Богові, відмову від алкоголю, паління, вживання наркотиків, мають особливу червоно-синю уніформу. Дві наріжні ідеї цієї організації: 1) духовне спасіння неможливе без соціальної та матеріальної допомоги; 2) «спасіння поза храмами». Хіба ж той, хто все життя провадить у злиднях відкритий для дійсного спасіння? – запитують ідеологи цієї Армії. Відтак, найперше людині треба надати дієву соціальну допомогу. Це може бути й якась одноразова акція, і створення спеціальних закладів, і проведення соціальних реформ у суспільстві. Реалізація ж другого принципу стає можливою завдяки багатолюдним зібранням та публічним ходам у супроводі духового оркестру. Саме так солдати «Армії спасіння»

розраховують привернути увагу якомога більшої кількості людей, запросити їх на свої збори й там підвести до покаяння й навернення у релігійне життя.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Історично в християнстві склалися три напрямки: православ'я, католицизм і протестантизм. Католики становлять приблизно 50–60% усіх християн, православні – 10–15%, протестанти – 20–25%.*

2. *Поділ християнства на православ'я й католицизм відбувається в 1054 р. УХVІ ст. в результаті широкого релігійно-політичного руху – Реформації – виникає протестантизм.*

3. *Розділяючи основні принципи віровчення, ці три галузі християнства мають догматичні, канонічні, богослужбові й організаційні особливості.*

4. *На відміну від католицизму і православ'я, у протестантизмі відсутня організаційна єдність; з численних протестантських організацій, громад, сект і т.д. виділяються чотири найбільш масові і поширені течії: баптисти, п'ятидесятники, методисти й адвентисти.*

5. *Протягом ХХ ст. християнство продовжувало зберігати лідируючі позиції серед інших світових релігій, об'єднуючи до 1/3 населення земної кулі.*

ЗАПИТАННЯ

1. *Коли сталися два найбільших розколи в християнстві?*

2. *У що вірить православний християнин?*

3. *У якому з напрямів християнства – католицизмі чи православ'ї – існує віра в чистилище?*

4. *У чому виявляються основні відмінності між католиками і православними у виконанні ними трьох наступних тайнств: хрещення, шлюбу й причастя?*

5. *Яка різниця в організації та управлінні Католицькою та Православною Церквами?*

6. *Які особливості віровчення та культової практики виокремлюють протестантизм як напрям у християнстві?*

7. *Які три найбільш впливових і поширених напрями в ранньому протестантизмі Вам відомі?*

8. *Назвіть ще три напрями в протестантизмі, які нарівні з методизмом досягли в ХХ ст. статусу Церкви (деномінації).*

9. *Який вплив на формування сучасної західноєвропейської раціоналістичної культури справили протестантизм?*

ЗАВДАННЯ

1. *Поясніть, що мав на увазі продавець індульгенцій, коли казав: «Тільки-но ваші гроші задзеленчать на дні мого гаманця, як душі ваших рідних і близьких опиняться у раю»?*

2. Поміркуйте, на яку особливість віровчення протестантизму вказував К.Маркс, коли казав: «Він обернув попів на мирян, обернувши мирян на попів»?

3. З'ясуйте, на яку особливість протестантського культу вказував Вольтер, коли казав: «Кальвін розкрив двері монастирів, але не для того, щоб усі ченці вийшли з них, а для того, щоб загнати туди весь світ»?

4. Ви зустрілися з віруючим, який пояснює свої погляди: «Субота є знамення між Богом і людьми, тому додержання суботи є шанування Бога. Сатана, який перебуває у суперечності з Богом, має намір зруйнувати знак Творця і Спокутника – дійсну суботу». До якої протестантської конфесії належить Ваш співрозмовник? Чому Ви так вирішили?

ІСЛАМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

Півмісяць – символ ісламу

8.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІСЛАМУ

Термін «іслам» у перекладі з арабської означає «покірність», а того, хто прийняв цю релігію, називають «вірним» (араб. муслим). Звідси друга назва цієї релігії – *мусульманство*. В Європі її колись також називали «*магометанством*», від латинізованої форми імені її основоположника: Мухаммад¹ – Магомет.

Іслам – наймолодша зі світових релігій. Вона виникла на початку VII ст. у кочових і напівкочових народів семітської мовної сім'ї, що жили на території Аравійського півострова. Порівняна молодість наклала на іслам подвійний відбиток. З одного боку, іслам багато чого запозичив у релігійно-культурному плані в іудаїзмі та християнстві, оскільки склався на Близькому Сході, у тому ж соціокультурному й мовному середовищі, що й вони, але значно пізніше. Ці запозичення відчутні й у Священній книзі мусульман – Корані, позначаються вони на віровченні, помітні й у культурі. З другого боку, ісламу вдалося довести до абсолюту принцип монотеїзму, єдинобожжя, на якому ґрунтувалися ці основоположні для нього релігії.

¹ В імені засновника ісламу наголос падає на другий склад. – Авт.

Іслам – друга за чисельністю послідовників світова релігія. На сьогоднішній день її сповідують 1 млрд 150 млн чоловік у більш як 120 країнах світу. Найбільше поширення іслам одержав в Африці (50% населення) й Азії (20% населення). У географії ісламу чітко простежується одна закономірність: *компактність його розміщення*. Майже половина мусульман світу живе в чотирьох країнах: Індонезії, Пакистані, Бангладеш, Індії. Приблизно 8 мусульман проживають у 35 країнах, де вони складають 95–99% 3/4 населення. В інших державах мусульмани найчастіше являють собою замкнуту національну й релігійну громаду, яка за чисельністю не перевищує кілька відсотків населення країни.

*Найважливіша особливість ісламу як світової релігії полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культовим і суспільно-політичним життям. У свій час духовний лідер «ісламської революції» в Ірані 1979 р. аятола Хомейні в інтерв'ю одному зі ЗМІ дав досить вичерпне пояснення тези про «єдність релігії і держави». На думку Хомейні, вона полягає не стільки в зосередженні функцій верховного духовного і державного керівництва в руках релігійного лідера, скільки в здійсненні релігійним поводитирем нагляду за діяльністю всіх державних органів, суспільно-політичних організацій і соціальних установ, повсякденною поведінкою та способом життя мусульман. Мета цього нагляду полягає у втіленні в життя мусульман «релігійного Закону» (*шаріату*) як ідеального, вічного і досконалого, на противагу недосконалому законодавству, суспільному порядку та стилю життя грішних людей¹.*

Не дивно, що вплив релігії на суспільство в арабських країнах виражений з більшою очевидністю, аніж у будь-якій іншій релігії, і одразу впадає в око: одяг чоловіків і жінок, мінарети мечетей, самотня писемність, заборона на вживання спиртного навіть для невірних іноземців. У 28 країнах іслам оголошений державною або офіційною релігією: відповідні положення містять конституції Йорданії, Тунісу, Катару, Об'єднаних Арабських Еміратів, Єгипту і багатьох інших країн.

Пояснення цієї прикметної риси ісламу треба шукати в обставинах його виникнення. Якщо інші світові релігії з'являлися в країнах з попередньою тисячолітньою культурною традицією, з досить розвинутими етнічними релігіями, зі сформованим державним і соціальним ладом, то іслам формувався в умовах перехідного між первіс-

¹ Сюккяйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М., 1986. – С. 120.

стю і власне цивілізацією ранньокласового суспільства, без єдиного політичного центру, з надзвичайно строкатою сумішшю вірувань. Тому іслам певною мірою став об'єднуючим началом, що перетворив роз'єднані кочові, напівосілі й осілі племена в одну з найбільш масштабних і впливових цивілізацій в історії людства.

Звернемо увагу й на надзвичайно успішний розвиток ісламу. За відносно короткий історичний період іслам зміг перетворитися на світову релігію. З невеликої групи семітських племен виріс «мусульманський світ», що в часи свого розквіту охоплював величезну територію від Іспанії до Філіппін. Саме як позначення цього «світу» і використовується слово «іслам» (*дар-аль-іслам*) («територія, де поширена мусульманська віра»).

Правда, в історичному контексті поширення ісламу проходило хвилеподібно: до XIII ст. арабська цивілізація охопила половину світу і за загальним рівнем культури перевершувала цивілізацію середньовічного Заходу. В основному успішному утвердженню ісламу сприяв проголошений ще Мухаммадом принцип «Немає насильства в релігії!» (2:257).

Спад впливу ісламської цивілізації, що прийшов слідом за цим, зупинився тільки на початку XX ст., а в другій половині XX ст. знову почалося піднесення. Наявність такого піднесення переконливо показує порівняння релігійної статистики початку і кінця XX ст. За цей період питома вага мусульман щодо загального населення планети зростає з 12–13 до 17–19%, і прогнозується подальше збільшення – до 20–25% на 2025 р., тоді як, для порівняння, питома вага християн коливається останні сто років у межах 33–35%.

Це зростання обумовлене двома основними факторами. Перший фактор – активне навернення в іслам немусульман (кочові племена Африки, чорношкіре населення США і Канади, до 1 млн європейців); другий, що дає переважну частку такого приросту, – високий рівень народжуваності серед мусульманських народів, що за сучасного рівня розвитку медицини (а отже, різкому зниженні смертності) призвів до демографічного вибуху в ісламському світі.

8.2. ЖИТТЯ ПРОРОКА МУХАММАДА

Засновник ісламу пророк Мухаммад (букв. Прославлений), *Мухаммад Ахмад бен Абд Аллах* (570–632) – реальна історична особа. Однак, якщо про основні віхи його біографії та її хронологію можна

говорити з достатньою вірогідністю, то за правдивість різноманітних подробиць поручитися не можна. Річ у тому, що єдиним достовірним джерелом відомостей про життя і проповідницьку діяльність Мухаммада вважають Священне Писання ісламу – Коран. За своїм змістом Коран являє собою збірку проповідей Мухаммада, проголошених ним без хронологічного порядку, часто в екстатичному стані та з різних приводів. Короткі повідомлення про слова і вчинки вчителя, що стали основою ісламського Священного Переказу – Суни, почали збирати із спогадів найближчих сподвижників Пророка або їхніх слухачів через кілька десятиліть після смерті Мухаммада. Перші ж письмові розвідки біографічного характеру з'явилися лише в середині VIII ст., коли навколо особи Пророка, напевно, під значним впливом християнської та іудейської міфології, склалося багато легенд.

Засновник ісламу походив зі знатного, але збіднілого роду Хашим семітського племені курайш. Племя панувало в найбільшому торговельному і релігійному центрі Аравійського півострова – місті Мекці, в невеличкій оазі, де сходилися шляхи до Індії, Ірану, Вавилонії, Ефіопії, Сирії, Палестини. Мухаммад рано залишився без батьків: батько помер ще до народження сина, а матір майбутній Пророк втратив шестирічним. До 8 років він виховувався в діда, хоронителя Кааби – храму, в якому знаходилося 360 божеств кочових і осілих племен Аравії, потім турботу про сироту взяв на себе глава роду Абу Таліб, дядько Мухаммада. Коли Мухаммад підріс, він зайнявся споконвічною професією курайшитів – караванною торгівлею як прикажчик своїх багатих родичів. Відомо, що за кілька років занять він набув репутації сумлінного й чесного підприємця, однак багатства не нажив. Його матеріальне становище дещо поліпшилося, коли 25-річний Мухаммад одружився із заможною 40-річною вдовою на ім'я Хадиджа, каравани якої він водив. Джерела стверджують, що цей шлюб виявився щасливим. У подружжя народилося 6 чи 7 дітей, однак вижили тільки 4 дівчинки.

Тим часом усе сказане являє собою тільки зовнішню канву життя Мухаммада, що супроводжувалося напруженими духовними пошуками. Треба сказати, що у своїх духовних пошуках Мухаммад не був самотнім. Йому випало жити в неспокійний час руйнування традиційного племінного укладу життя арабів, формування в них нових, більш складних форм громадського життя і появи держави. Суспільно-політичні процеси супроводжувалися соціальним розшаруванням, а головне – руйнуванням традиційних релігійних вірувань,

що перебували на стадії раннього політеїзму із сильними пережитками родоплемінних культів. У жителів Мекки, зв'язаних із самого народження з обслуговуванням релігійних культів, негативна реакція на незрозумілі політичні, соціальні, релігійні явища часто набувала форму своєрідного богошукання – пошуків єдиного Бога (таких людей називали *ханіфами*). Подібні пошуки, як правило, супроводжувалися постом, молитвами, добровільними аскетичними самообмеженнями.

Спочатку Мухаммад часто шукав самоти за межами міста в печері Хіра. Саме там близько 610 р. у нього почалися видіння. Після зустрічі з архангелом Джибраїлом, про яку говорилося на перших сторінках нашої книги, одкровення продовжували з'являтися знову і знову.

Були часи, коли європейські вчені зображували Мухаммада хворою людиною й навіть поставили йому діагноз: *hysteria muscularis*, або епілепсія. Більш плідними, на наш погляд, виявилися спроби провести паралелі між покликанням Мухаммада і «шаманською хворобою». Помічена подібність з «шаманкою» стане більш зрозумілою, якщо згадати, що в арабському суспільстві часів Мухаммада різноманітні пережитки первісності, у тому числі релігійні, були ще дуже помітні. При бажанні деяким видінням засновника ісламу можна знайти і більш наукові пояснення. Так, нічна зустріч нібито з архангелом легко пояснюється нервовою напругою, в якій на той період перебував Мухаммад, голодуванням, зреченням від зовнішнього світу. Немає нічого надзвичайного і в інших одкровеннях Мухаммада: добре відомо, що у творчих натур, чий мозок постійно зайнятий розв'язанням якоїсь важливої для них проблеми, відповідь може раптово приходити у формі голосу, що лунає немов з підсвідомості.

Мухаммад же був «сином свого часу», до того ж не дуже освіченим, а тому шукав усім незвичайним подіям у житті надприродні пояснення. Видіння упевнили його в тому, що він обраний божеством як Посланник і Пророк. Саме Його волю Мухаммад розпочав проповідувати серед жителів Мекки. Він проголошував велич єдиного Бога Аллаха, попереджав про майбутній Судний День, коли воскреснуть усі мертві і будуть покарані всі ті, хто не увірує в Аллаха.

У перші кілька років після 610 р. Мухаммад вів проповідь таємно, у вузькому колі своїх родичів і друзів. Йому вдалося створити першу мусульманську громаду з кількох десятків членів. До її складу увійшли різні люди: раби, вільновідпущені, рідні пророка, кілька юнаків зі шляхетних родин Мекки. Але цього для пророка єдиного

Бога було недостатньо. І Мухаммад приступив до публічної проповіді свого віровчення. Для цього він вирішив скликати мекканців на народні збори. Якимось ранком він забрався на скелю Сафа, що знаходиться в східному кінці ярмаркової площі, і прийнявся щодуху призивати: «О ранок!» (так зазвичай попереджали жителів оази про набіги кочівників, що відбувалися, як правило, вранці). Коли стурбовані жителі Мекки зібралися, Мухаммад спробував застерегти їх від найстрашнішої – невидимої – небезпеки, на яку всі вони наражаються, нічого не відаючи про Аллаха та Страшний суд.

Спочатку жителі Мекки зустріли цю проповідь без зайвої ворожості, і навіть запропонували Мухаммаду оплатити його лікування з метою рятування від видінь. Протягом трьох років він зміг залучити на свій бік кількасот дорослих жителів Мекки, що складала, можливо, 5–10 % міського населення.

Взагалі, для мекканців в ідеї єдиного Бога не було нічого незвичайного, і багато жителів цього релігійного центру Аравії в принципі були готові погодитися з тим, що є якась Вища Істота. Іслам вони не хотіли приймати зовсім з інших, дуже далеких від релігії міркувань:

- ідеологічних (язичницькі предки в цьому разі були б приречені на вічні муки в пеклі);
- політичних (визнання Мухаммада – нехай і шляхетного, але недостатньо багатого і впливового – пророком означало визнання його чи не найважливішою офіційною особою Мекки);
- економічних (відмову від вигідної монополії на Каабу).

Тривалий час узи спорідненості з родом Абу Таліба захищали Мухаммада від переслідувань з боку міської верхівки. Однак після смерті свого захисника Мухаммад був виключений з роду і з багатьма своїми послідовниками таємно переселився в оазу Йасриб, пізніше названу «містом Пророка» – *Мединою*. Медина знаходилася за 350 км на північ від Мекки. Жителі Медини вже давно прислухалися до проповіді Мухаммада і погодилися прийняти його до себе. Проте Мухаммада запрошували не як пророка, а як шляхетну, чесну, мудру і якимось чином зв'язану з вищими силами особу, що при нагоді могла б виступати третейським суддею в кривавій ворожнечі між різними кланами, що роздирала Медину. За офіційною версією це переселення – *Хиджра* – відбулося 15 чи 16 липня 622 р., у день, коли за давнім арабським місячним календарем починався Новий рік. Через 16 років цей день був оголошений початком нової ери.

Сучасний ісламський місячний календар має 12 місяців по 29 або 30 діб. Оскільки, на відміну від деяких інших релігій, додаткові

місяці в цей календар не вводяться, його початок щороку зміщується відносно початку нового сонячного року на 11 діб.

У Медині Мухаммад збудував першу мечеть, що являла собою обнесений стінами дворик, де він, не побоюючись переслідувань, міг навчати в ім'я Аллаха, милостивого й милосердного. Один з вільно-відпущених Пророка, який мав сильний голос, скликав мусульман, занурених у щоденні справи й турботи, на молитву. Тоді ж встановилися й інші правила мусульманського ритуалу, а в проповідях Мухаммада починають звучати й правила життя громади його послідовників – принципи спадкування, поділу майна, шлюбу.

Однак незабаром Мухаммад у пошуках економічної бази для продовження своєї місіонерської діяльності почав нападати на торговельні каравани мекканців. Унаслідок першого ж серйозного збройного зіткнення 300 мусульман, дисциплінованих, фанатично впевнених у священному характері своїх дій, які, до того ж, зайняли більш вигідну бойову позицію, зуміли завдати відчутної поразки 900 мекканцям й захопити багату здобич – верблюдів, навантажених сріблом та іншими коштовними товарами, десятки знатних полонених. Війна, що розпочалася слідом за цим, закінчилася повною поразкою Мекки, захопленої Мухаммадом у січні 630 р. Кааба, де були знищені всі язичницькі ідоли, стала центром нової релігії. Це виняткове культове значення, порівнянє хіба що зі значенням Єрусалима для прихильників іудаїзму, зберігає Кааба й донині.

Мухаммад, однак, продовжував жити в Медині, лише один раз (у 632 р.) здійснивши до рідного міста паломництво, назване «прощальним». Тепер він перетворився на найбільшого релігійного та політичного діяча Аравії, оголосив себе найбільшим з усіх відомих іншим народам пророків, котрий вимагає особливої пошани і поваги. Усі свої сили і здібності Посланець Аллаха спрямовував на організаційне зміцнення нової релігії і розширення сфери її впливу.

У розпал бурхливої багатогранної діяльності Мухаммада спіткала смерть. Помер основоположник ісламу 8 червня 632 р., ймовірно, від плевриту. Виглядав він як людина міцної статури, середнього зросту, з довгим, до пліч, волоссям і бородою, що в рік його смерті ще не мали сивини, із пронизливими чорними очима. Могилу для Пророка за давнім звичаєм вирили в ніч смерті на тому ж місці, де він помер. Незабаром поруч із Пророком поховали його найближчих соратників і спадкоємців – Абу Галіба й Омара. Переказ оповідає про три могили, покритих червоним гравієм, що ледь здіймалися над поверхнею

землі. У майбутньому це місце ввійшло в мечеть, розташовану неподалік, і прості надгробки були замінені пишними гробницями. За легендою, вільний майданчик напроти гробниці пророка призначений для Ісуса (Іси), якому визначено саме тут завершити свій земний шлях після другого пришествя.

Смерть пророка не зупинила поширення ісламу — силою зброї, але часто й добровільно. У рік кончини Мухаммада іслам остаточно утвердився на території Аравійського півострова.

Як основоположник світової релігії Мухаммад зробив, мабуть, значно більше, ніж Будда або Христос. Після нього осиротілій мусульманській громаді залишилися:

1. Організація, заснована на кількох універсальних принципах, найголовнішим з яких був принцип віри в єдиного Бога.

2. Безліч одкровень, висловів, рішень і вчинків, що послужили керівництвом для майбутніх поколінь мусульман у різних сферах життя.

3. Пам'ять про особу, подібну якій ні раніше, ні пізніше не було в Аравії, — пам'ять одночасно про мислителя, суддю, полководця, адміністратора, божого Посланця. Втім, це незвичне для арабських традицій об'єднання в руках однієї особи усіх владних функцій не вважалося сучасниками пророка чимось надзвичайним — Мухаммад здійснював не свою волю та владу, а владу й волю Аллаха.

4. Спогади про вчителя життя, близького і зрозумілого простому народові як своїми людськими чеснотами, так і своїми недоліками. Наприклад, Мухаммад проголосив, що мусульманин може мати не більше чотирьох дружин, але самого себе від цього обмеження звільнив (33:49).

Незважаючи на те, що релігійна система Мухаммада була оригінальною і більш завершеною, ніж християнство в часи Ісуса Христа, на момент смерті пророка ніщо не передвіщало, що іслам стане світовою релігією. На той час за своїм значенням він не міг суперничати з тим же християнством, що спиралося на величні досягнення античної культури і тисячолітні близькосхідні культурні традиції. Власне, й амбіції засновника ісламу не йшли далі створення єдиної для всіх арабів релігії — недарма ж Аллах обрав серед цього народу «печать пророків» і дав йому Священне Писання арабською мовою. Проте порівняно невеликих сил арабської громади вистачило на те, щоб підкорити Аравійський півострів, де була відсутня єдина політична влада. Відчутно розширивши, таким чином, свою сферу впливу, іслам виявився здатним продовжувати своє поширення.

Якщо ж спробувати порівняти біографії трьох засновників світових релігій – Будди, Христа, Мухаммада, то, на перший погляд, буде не просто провести між ними зовнішні паралелі: настільки різнилися їхнє соціальне походження, освітній рівень, спосіб просвітлення, розмах релігійно-політичної діяльності. Різним було й їхнє співвідношення з єдиним Богом: Будда вважався богоподібним створінням, Ісус був Боголюдиною, Сином Божим, а Мухаммад – «лише» найголовнішим із пророків. І все ж таки, на нашу думку, поєднує засновників світових релігій прагнення піднятися над своїм становищем, своєю долею, що випала їм від народження.

8.3. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ВІРОВЧЕННЯ ІСЛАМУ. КОРАН

Основні положення віровчення ісламу викладені у Священній книзі – **Корані** (араб. аль-Куран – читання, точніше, декламація вголос підготовленого тексту, подібно до словосполучень «читати лекцію», «читати вірші», «читати нотацію»).

За мусульманським переказом, Коран зберігався на небесах біля престолу Аллаха, а його зміст було повідано засновнику ісламу в його одкровеннях.

Насправді, позаяк зміст Корану мав виняткове релігійне і законодавче значення для мусульманської громади, його було укладено впродовж кількох десятиліть після смерті Пророка Мухаммада на основі його проповідей. Відомо дві основні редакції Корану.

- Перша редакція була складена за часів одного з наступників Пророка – *Омара* (634–644). Протягом кількох років були зібрані і звірені записи, що робилися особистим секретарем Мухаммада (посланник Аллаха так і лишився все життя неписьменним) та іншими наближеними до Пророка особами. Були записані також розповіді сучасників Мухаммада, тих, хто запам'ятав і зберіг у своїй пам'яті все побачене і почуте від Пророка.

- Друга, остаточна редакція була здійснена при *халіфі* (букв. наступник Пророка) *Османі* (644–656). Для цього були відібрані всі записи «одкровенень Аллаха», що знаходилися в руках приватних осіб. Звіривши конфісковані тексти з першою редакцією Корана, прийнявши або спростувавши той або інший запис, укладачі Корану знищили всі оригінали. Замість цього нова редакція тексту Корану, переписана в чотирьох примірниках, була розіслана в найважливіші

центри Халіфату – Мекку, Дамаск, Куфу і Басру. Надалі в текст вносилися в основному технічні виправлення.

Найдавніші списки Корану, що збереглися до нашого часу, датуються VII–VIII ст. Один з таких списків зберігається всередині мусульманської святині – Кааби.

Текст Корана написаний римованою прозою і складається з 114 *сур* (глав) і більш 6200 віршів – *айатів*, що дорівнює, для порівняння, приблизно 1/3 обсягу Нового Заповіту. За змістом Священна книга мусульман схожа на Священні Писання багатьох народів, крім віровнавчальних настанов і культових розпоряджень, вона регламентує сімейні, майнові та інші відносини.

Разом з тим, має Коран і свої особливості. На відміну, скажімо, від Біблії, у ньому практично не помітно слідів наступної редакційно-літературної обробки. Сури за невеликим винятком розташовані не одна за одною, а за довжиною: довші – ближче до початку, коротші – ближче до кінця. Кожна сура неодмінно починається ритуальною фразою «Бісмаллах!» – «В ім'я все милостивого, все милосердного Бога». Для зручності користування текстом Корану кожна сура має власну назву – як правило, за найбільш значимим словом або фразою. Відкривається Коран сурою «Фатіха» («Відкриваюча»), яка містить найкоротші формулювання основних ідей ісламу і складає основу мусульманської молитви:

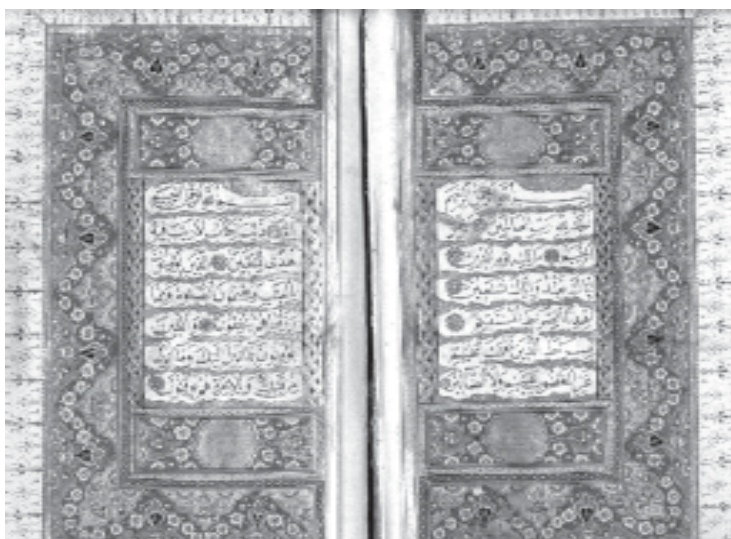
Хвала Аллаху, що Володар світів,
Милостивий та милосердний тільки Він один...

Друга сура має 286 айатів, третя – 200 і т.д. Останні сури налічують усього по кілька айатів. Таке компонування Корану можна пояснити тим, що його укладачі не зважилися вносити в пророчі одкровення Корану порядок, що не походив би від самого Пророка. Сам Пророк, не маючи систематичної освіти, до кінця життя так і не подбав про це.

Хоча в сурах помітне прагнення не відхилятися від основної теми, вони містять багато суперечностей. Те саме повторюється багаторазово в різних сурах. Розпорядження і заборони чергуються з погрозами пекла й прославлянням могутності Аллага – це й не дивно, адже відкривалися вони Пророку в різний час і за різних цілком конкретних обставин. У результаті подальшої тлумачної практики в Корані було виявлено 225 суперечностей у 40 сурах (приблизно 1/3 загального тексту). Деякі айати навіть вважаються офіційно скасованими, причому й обґрунтування інституту «скасованих айатів» шукають

знову ж таки у Корані (2:100). Це теж являє собою одну з найцікавіших особливостей Священного Писання мусульман (див. текст 8.1).

Нарешті, мусульманські богослови вбачають перевагу Корану в тому, що він написаний живою розмовною мовою – «мовою арабською, ясною» (26:195), тоді як священні тексти інших релігій використовували особливі літературні мови, наприклад, індісти – санскрит. Зрозуміла мова Корану заохочує простих мусульман здобувати освіту, щоб мати можливість звертатися до текстів своєї Священної книги і шукати в них відповіді як на мотиви своїх учинків, так і на принципові питання життя всього арабського суспільства.

Сторінки Корану

Аналогом Священного Переказу в ісламі є Суна (араб. звичай, приклад). **Суна** – це збірка священних переказів (*хадисів*) про життя, чудеса та повчання Пророка Мухаммада. Вона була в основному складена в IX ст. мусульманськими богословами. Дотепер не всі мусульмани визнають авторитет Суни, а ті, хто її вшановує, запевняють: якщо Суна може обійтися без Корану, то Коран не може обійтися без Суни.

В Корані чітко названі основні положення мусульманського віровчення і перераховані п'ять «стовпів» культової практики ісламу (2:285; 4:135). З погляду ісламських богословів, мусульманином

цілком може вважатися той, хто на ділі доводить свою покірність Творцеві, дотримуючись основних обрядово-культових розпоряджень. Однак тільки людина, яка виконує всі п'ять «стовпів» культової практики ісламу через щирі віру в Аллаха, його посланників та ін., є справжнім віруючим. Цікаве підтвердження цьому знаходимо в Корані, що рекомендує новонаверненим мусульманам не запевняти, буцімто вони увірували, а казати тільки: «Ми скорилися!» (49:14).

Помітний пріоритет релігійного культу легко пояснюється у світлі особливостей виникнення ісламу. Він формувався у не дуже розвинутому суспільстві (разом з тим, сприяючи швидкому піднесенню цього суспільства у всіх сферах життя). Хіба можна було пояснити неосвіченому кочівнику складні богословські догмати, на зразок тонкощів співвідношень між усіма членами християнської Трійці? Звичайно, ні. Замість цього можна було переконати його, що «немає ніякого Бога, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланець Аллаха», і примусити за відповідним сигналом кілька разів на день робити цьому Богові ритуальні поклоніння і коритися його представникові на землі.

Віровчення ісламу ґрунтується на наступних основних положеннях:

1. *Віра в Аллаха*, доведена до логічно завершеного монотеїзму. Тут немає Ягве – нехай вищого та єдиного, але упередженого щодо неюдеїв Бога. Немає християнської Трійці – троїчної єдності Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа. Тут існує тільки один Аллах (араб. аль-Іллах – божество) – Бог єдиний, вічний, мудрий і всемогутній, всемилостивий. Аллах – і Творець усього суцього, і верховний суддя, чудово обізнаний з усім, що відбувається у світі (57:1–6, 112:1–4 та ін.). Недарма всі пророки за всіх часів і у всіх народів, що довели свою богообраність численними дивами, указують мусульмани, закликали людей саме до єдинобожжя. Аллах не матеріальний, нічого не вимагає: «Не бере його ні сон, ні дрімота» (2:256), хоча має певні ознаки особистості: зір, слух, голос, руки; за такою подобою створив він і людину.

Взагалі Аллах має 99 імен, або епітетів, під якими його знають люди, і одне справжнє, відоме тільки пророкам: «Розмірковуй про властивості й дари Творця, а про самого Творця не міркуй, тому що сильніше всього збивається зі шляху той, хто шукає шлях там, де його немає», – повчає з цього приводу всесвітньо відома пам'ятка арабської літератури «Кабус-наме»¹.

¹ Кабус-намэ.— 2-е изд.— М., 1958.— С. 49.

Складовою частиною віри в Аллаха є **віра в існування ангелів і духів (джинів)**.

Ангели – не фізичні істоти. Люди створені з глини, а ангели – зі світла. Безумовно, в тому, що вони створені зі світла, закладено ідею їхньої чистоти, безгрішності і можливості володіння надприродними здібностями. Незважаючи на це, перед Аллахом людина все ж таки вище за ангелів. Ангели досконалі «самі собою», такими їх створив Аллах. Люди ж поставлені перед лицем зла і спокус і, маючи свободу волі, якої ангели позбавлені, покликані вибирати праведність.

Неймовірну кількість ангелів у вигляді безстатевих прозорих істот з кількома парами крил (35:1) було створено Аллахом для виконання своїх доручень і зв'язку з людьми. Серед них окремо стоять чотири «архангели». Швидше за все, вони перейшли в іслам з іудаїзму: *Джибраїл*, який передає божі веління, *Микаїл*, який спостерігає за Всесвітом, *Ісрафіл*, чий трубний глас буде сигналізувати про початок Страшного суду, *Ізраїл*, архангел смерті.

Напевно, головне призначення ангелів – спостерігати за людиною. Кожна людина має по два ангели, що безупинно, змінюючи один одного на світанку, записують в особливі книги все, що робить людина протягом свого життя. Саме з цими книгами повинна прийти людина на Страшний суд, щоб повністю відвітувати за своє життя. Інші завдання ангелів такі: а) постійно поклонятися Аллахові і вихваляти Його; б) передавати послання від Аллаха пророкам; в) підштовхувати людей до добропорядності, а також до ігнорування спокус зла; г) допомагати віруючому в моменти випробувань; д) благодати Аллаха про прощення для віруючих. Люди знають про існування ангелів, але не можуть сприймати їх безпосередньо органами чуттів. Вони здатні спілкуватися зі світом ангелів тільки непрямо, наприклад, у сновидіннях: «Іноді ми бачимо ві сні таке, чому наяву не надали б значення, але що збувається <потім> у дійсності. І ми дізнаємося, що ці сновидіння правдиві, й прийшли до нас зі світу істини»¹.

Практичне значення віри в ангелів і знання їхніх функцій зводиться до того, що віруючий починає сильніше виявляти турботу про здійснення благих учинків, щоб Аллах не був незадоволений їм, щоб наблизив до нього своїх ангелів і наказав їм підтримувати його в усьому.

¹ Ибн-Халдун. Введение (фрагменты) [к Книге назиданий и сборнику начала и сообщения о днях арабов, персов и берберов и современных им обладателей высшей власти] // Избр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV.— М., 1961.— С. 616.

Джини – ще одна категорія розумних істот, створених Аллахом. Між джиннами і людьми існує деяка подібність. Ті й інші мають свободу волі та можливість вибору між добром і злом. Узагалі ж сутність джина інша, ніж у людини. Саме слово «джин» навіть перекладається як «невидимий», «схований». У Корані вказується, що джини створені з вогню (15:27; 55:14) раніше за людину. Існує багато різновидів джинів. Наймогутніші з них називаються *іфритами*.

Як живуть джини? Вони їдять і п'ють. Їхня їжа – кістки й екскременти тварин. Їдять вони лівою рукою. Коли людина не згадує Аллаха, то джини їдять разом з ним. Джини бувають чоловічого і жіночого роду, тому одружуються. Люди теж можуть сходитися з джиннами, від цих зв'язків з'являються діти, але іслам подібне забороняє. Джини вмирають, але живуть довше за людей. Джини живуть на землі, у безлюдних місцях, у руїнах, у туалетах, на смітниках, у лазнях, на цвинтарях. Живуть і в місцях, де багато грішать, – наприклад, на ярмарках. Можуть жити в будинках. Вони не виносять азану (заклику до молитви).

Джини у своїй більшості ворожі до людей, можуть викликати хвороби і заподіювати страждання. У той же час, поклоняючись їм і приносячи жертви, у них можна шукати допомоги (6:100, 128; 37:158, 72:6). У цьому разі, приміром, поети можуть розраховувати на натхнення з потойбічного світу.

За Кораном виходить, що деякі джини були навернені в іслам (72:1–2), однак є серед цих надприродних істот і такі, котрі відступили від Аллаха: «Хто зрадив себе, ті пішли прямим шляхом, а що відступили – вони дрова для геєни» (72:14–15).

Джин, що віддалився від милості Аллаха, – це **шайтан** (букв. той, хто не послухався). На чолі шайтанів стоїть аналог християнського диявола – **Ібліс**. Конфлікт між Богом і значною частиною небесного воїнства відбувся тоді, коли Аллах вирішив створити людину і наказав поклонитися їй. Ібліс же відмовився це зробити, мотивуючи свою відмову тим, що він створений раніш за людину і не з глини, а з вогню (2:32, 7:10–15 та ін.). Однак Ібліс одержав відстрочку у виконанні покарання (напевно, через надмірне милосердя Аллаха) і скористався нею для того, щоб спокушати людей (7:15–17).

Ібліс прагне того, щоб усі люди стали багатобожниками. Його мета – завести людей у пекло. Якщо диявол не може зробити людину невіруючою, він вводить її в гріх. Він намагається зіпсувати поклоніння Богові, шкодить, як може, людям (хвороби, одержимість, погані сни, пожежі). Ібліс проникає також у думки людини, і це називається

вається «наушанням». Для захисту від його підступу добре допомагає читання коранічних сур (наприклад, 113 і 114).

Віра в джинів, очевидно, ввійшла в мусульманську релігію з доісламських вірувань народів Аравії для зрозумілого пояснення наявності у світі зла. В ісламському богослов'ї вона не одержала поглибленого розвитку. Зате джини з їхньою здатністю творити дива, залишалися улюбленими персонажами народної літератури і фольклору, зокрема казок циклу «Тисяча й одна ніч», упродовж усього мусульманського середньовіччя.

2. Віра в надвічність Корану, списки якого споконвіку існували на небесах. Потім вони були перенесені ангелом Джібраїлом від престолу Аллаха на найближче до землі небо, а уже звідти його зміст протягом 22 років передавався Пророку Мухаммаду, починаючи з 610 р. за християнським календарем. Якщо Коран створений Аллахом, тоді зрозуміло, чому мусульмани у своєму житті повинні керуватися тільки досконалими розпорядженнями, які містяться в цій божественній книзі.

3. Віра в Пророка Мухаммада, що доніс до правовірних слово й волю Аллаха. Взагалі, відповідно до мусульманського віровчення, через досконалість усієї світобудови, Аллах кожному зі своїх створінь надав необхідні знаряддя і засоби для того, щоб воно могло в цю досконалість уписатися. Люди ж, які мають досить і розуму, і волі, потребують тільки знання правильного шляху. Для цього їм і потрібні пророки, оскільки, як показує досвід історії, самостійно вони знайти ці істини не в змозі.

Виконання настільки відповідальної місії вимагає від потенційних кандидатів у пророки виняткових духовних здібностей: чудодійного дару, здатності до одкровення і непогрішності, абсолютної віри пророка і виняткового благочестя, що охороняє від різного роду спокус.

Усі перелічені духовні здібності даруються Аллахом своїм обранцям, якщо ті у свою чергу володіють достатніми особистими якостями, щоб їх прийняти. Для цього потрібно, щоб:

- пророки народилися в чистих родинях з бездоганною репутацією;
- пророки не мали фізичних недоліків і не хворіли на заразні хвороби;
- пророки не мали сварливого і впертого характеру, здатного відвернути людей від їхньої проповіді;
- пророки проводили праведне життя в повній відповідності зі звичаями і традиціями того суспільства, у якому вони народилися;

Настанови й рішення, яким повинні були слідувати люди у своєму шануванні єдиного Бога, ведуть свій початок від Адама, вважають прихильники ісламу. Релігійний закон, дарований людям за допомогою пророцтв, почався з *Нуха* (бібл. Ной) й *Ібрагіма* (бібл. Авраам), який через свого первістка Ісмаїла (бібл. Ізмаїл – син Авраама) є прабадьком всіх арабів, а через другого сина Ісхака (бібл. Ісаак) – прабадьком євреїв. Потім пророчий дар був дарований *Мусі* (Мойсеєві), відзначеному особливим одкровенням. Цей закон намагався відродити в його первозданній чистоті пророк *Іса* (Ісус). В остаточному підсумку останнє, і в силу цього саме правильне з пророцтв, було даровано «печаті пророків» – Мухаммаду, що міг не тільки одержувати одкровення, а й витлумачувати їх. Саме йому, даючи одкровення в Корані, Аллах сказав: «Сьогодні Я завершив для вас вашу релігію, і закінчив для вас Мою милість і задовольнився для вас ісламом як релігією» (5:5), а мусульмани завжди додають після згадування його імені – «Нехай благословить його Аллах і вітає!».

Таким чином, серед безлічі святих людей і пророків («Ми відправили до кожного народу посланника» (16:38)), здатних приймати божественні одкровення, із трьох десятків пророків, що згадувалися в Корані, і шести найважливіших для монотеїзму, найголовнішим і останнім є Пророк Мухаммад. Звеличуючи важливість його пророчої місії, Аллах посилав йому свого вісника ангела Джібраїла 24 тис. разів, у той час як Адаму – 12, Аврааму – 42, Мойсею – 400, Ісусу – 10.

Однак, якщо спробувати реставрувати викладену в Корані логіку віри в пророків, вимальовується цікава картина: Мухаммад закликав повернутися до прадідівської віри, що існувала на землі задовго до людей. Щоб ці заклики були дієвішими, він лякав карою небесною і Судом Аллаха, а не звертався до серця кожної людини, тобто мислив у категоріях родоплемінного суспільства.

4. Віра в загробну віддяку. Її необхідність розуміється так: досконалий Бог створює досконалий світ, і людина, яка проводить у цьому світі такий нетривалий час, не повинна випадати з загального плану Творіння, а тому приречена на вічне життя.

Ця віра ґрунтується на трьох догматах:

- про безсмертя людської душі;
- про існування пекла і раю;
- про неминучість останнього – Судного дня світу, коли всі одержать віддяку за свої вчинки.

Характерною рисою мусульманського вчення про загробну віддяку є уявлення про матеріальний характер воскресіння і загроб-

ного життя. Про це виразно свідчить такий мусульманський переказ. Один чоловік накопичив величезну кількість гріхів й перед смертю наказав своїх синам спалити його тіло, стерти попіл у порошок і викинути в море. Однак Аллах воскресив його і ...пробачив, адже грішник все ж таки визнав над собою його суд¹.

Пекло, як уявляють його собі мусульманські богослови, знаходиться під сімома землями. Воно теж складається із семи ярусів; тягар покарання зростає в міру поглиблення відповідного ярусу. Найлегша з мук мусульманського пекла полягає в тому, що грішник мусить ходити у вогненних сандаліях. За більш серйозні гріхи його сковують ланцюгами, обряджають в одяг зі смоли і дошкуляють жарою так, що мозок у голові кипить, наче вода на вогні. У Корані говориться: «Кожний раз, як приготується їхня шкіра, Ми замінимо їм іншою шкірою, щоб вони зазнали покарання» (4:56–59). Для гамування нестерпної спраги пропонується окріп (37:65; 38:57, 56:54) і гнійна вода. Грішник «п'є її, але щойно проковтне, як приходить до нього смерть із усіх місць, але він не мертвий, а за ним — суворе покарання» (14:20). При цьому між шкірою і м'ясом зі швидкістю дикого осла бігають хробаки, яких не торкається пекельний вогонь, і увесь час кусають грішника. Є в пеклі й вогненна гора Сауд, на яку грішникам треба піднятися для того, щоб бути звідти скинутими вниз. Сам підйом може тривати без малого 70 років.

В останньому колі знаходиться дерево закум — «плоди його наче голови дияволів» (37:60–64), призначені в їжу мученикам пекла.

Головне в характеристиці **мусульманського раю** — затишний тінистий сад з численними джерелами води, такий милий серцю людини, все життя якої пройшло в пекучій безводній пустелі. Праведники в розкішному одязі з численними прикрасами лежать на ложах, часто разом зі своїми дружинами або просто з пишногрудими чорноокими істотами жіночої статі, наданими в їхнє розпорядження. Далі Коран продовжує: «Обходять їх хлопчики вічно юні з чашами, посудом і кубками з текучого джерела — від нього не страждають головним болем і ослабленням — і плодами з тих, що вони виберуть, і м'ясом птахів з тих, що вони побажають. А чорноокі, великоокі, подібні до перлів бережених, — на подяку за те, що вони робили. Не почують вони там марнослів'я і докорів у гріху» (56:17–24). Треба сказати, що в описах райських насолод мусульманські богослови вбачають лише іносказання, зовсім не схожі за змістом на ті земні поняття, назви яких вони одержали (у протилежному разі поведінка райських праведників занад-

¹ Хадиси Пророка.— 3-е изд.— М., 2001.— С. 79.

то вже відверто нагадувала б поведінку облудних грішників). Але простих мусульман це питання нітрохи не турбує.

Страшний суд мислиться мусульманам так: 40 днів з неба на землю буде литися жива вода, що залле землю на 12 ліктів вище найвищих гір. Потім зазвучить труба архангела Ісрафіла, з неї по всій землі розлетяться душі померлих, котрі знайдуть свої могили і вселяться у свої тіла. Потім по відповідній трубній команді мусульмани, хто на верблюдах, ішаках або конях, хто на возах — залежно від того, які жертвопринесення робилися ними при житті, відправляться до місця Останнього суду. Суд буде відбуватися на рівнині, біля Єрусалима, що розростеться заради такого випадку до воістину космічних масштабів. Ті, хто зібрався, тіснячи один одного на тисячах ярусів, тисячу років будуть очікувати Бога, який спуститься до них з небес у супроводі сонму незліченних ангелів. Так що часу заново переосмислити своє життя і спробувати передбачити своє покарання буде більш ніж досить. Пророк Мухаммад особисто підведе до Аллаха своїх найближчих сподвижників. Іншим же підсудним будуть вручені книги із записами їх добрих і злих вчинків. Потім відбудеться процедура зважування на «терезах справедливості». Під кінець кожному буде оголошено його вирок, відповідно до якого з кожної тисячі людей тільки один буде призначений для раю. Праотець Адам остаточно відокремить праведників від грішників і відправить їх в пекло або в рай, розташовані по обидва боки престолу Аллаха. Характерною рисою мусульманського варіанта Страшного суду є те, що підсудними будуть не тільки люди, а й джини, а також тварини і птахи.

Треба сказати, що поняття добра і зла, відповідно до яких буде визначатися загробна доля кожної конкретної людини, в ісламі відрізняються від трактувань в інших релігіях. Іслам вважає гріхом не природні бажання людини, а лише їхнє надмірне задоволення.

Далі, якщо в християнстві гріх з часів Адама й Єви передається в спадщину всім представникам роду людського і людина повинна усім своїм життям спокутувати цей гріх, то відповідно до Корану, Аллах пробачив Адама і повів його «прямим шляхом» (20:120). Щодо мусульман, то вони стільки разів на день повторюють фразу про «Аллаха всемілостивого, всемілосердного!», що зрештою остаточно переконуються в тому, «що було тобі доброго, те — від Аллаха, а що поганого, те — від самого себе» (4:81). Це переконання підтримується авторитетною думкою значної частини богословів, котрі стверджують, що навіть пекельні страждання будуть вічними тільки для немусульман.

Мусульмани впевнені, що віра в загробне життя робить людину непохитною і стійкою у виконанні її обов'язків, тому що вона знає — жодний її вчинок не минеться дарма, і Господь чудово обізнаний з усіма людськими справами.

5. Віра в божественне приречення. Ця віра впливає з віри у винятковість і всемогутність Аллаха, завдяки якому всі людські справи ще до створення світу були занесені в особливі скрижалі (36:11), і є зворотною стороною віри в загробну віддачу. Цьому приреченню присвячено багато коранічних аятів, але особливо виразно викладено воно в 51 аяті сури 9 «Покаяння»: «Скажи: «Не спостигне нас ніколи нічого, крім того, що заповідав нам Аллах». Звичайно, і в буддизмі, і в християнстві (особливо протестантизмі) елементи такої віри присутні. Однак в ісламі вона виражена настільки яскраво, що впадає в око представникам інших релігій, тому вважається специфічною особливістю ісламу. На практиці вона знаходить вираження в звичаї *фатіха* — молитовного звертання до Аллаха на самому початку будь-якої справи, а також в улюбленому всіма мусульманами вислові «Іншаллах!» («Така воля Аллаха!»), яким з незламним спокоєм мусульманин зустрічає кожен — велику або малу, добру або погану — подію у своєму житті. Європейці вважають, що у вченні про приречення виявляється *фаталізм* — віра в долю, яку не можна змінити. Однак цей фаталізм, навіть у граничних своїх проявах релігійного екстремізму, не применшує для мусульман активності їхньої життєвої позиції, — адже така воля Аллаха, що створив людину. Наприклад, хвора людина може звернутися до лікаря і видужати. Вона може зайнятися самолікуванням і звести себе в могилу. Зрештою, вона може звернутися до некомпетентного лікаря, у результаті чого її хвороба набуде хронічної форми. Однак у всіх трьох випадках дія волі Аллаха виявиться рівнозначною, тому що й мікроби, й ліки, й хвороби, і лікарів створив Аллах¹.

8.4. «СТОВПИ» КУЛЬТОВОЇ ПРАКТИКИ ІСЛАМУ. ШАРІАТ

Розберемо тепер докладніше п'ять «стовпів» культової практики ісламу. Лише один з них стосується догматики, а інші чотири

¹ Сайїд Муджтаба Мусави Лари. Основные положения ислама. Лекции по мусульманской догматике.— Баку, 1999.— С. 76.

пов'язані з ритуальною стороною ісламу, що зайвий раз підкреслює її пріоритетність для мусульман.

1. Проголошення першого і найважливішого положення символу віри, тобто короткого викладу основних догматів релігії, — *аш-шахади*, що говорить: «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад — Посланник Аллаха». Сутність шахади полягає в «визнанні Бога вустами і підтвердженні серцем» («Кабус-наме»).

Шахада виникла на ранніх етапах мусульманської історії як молитовний і розпізнавальний вигук, яким перші мусульмани відрізнялися від інших людей. В епоху арабських завоювань шахада служила мусульманам бойовим кличем у битві.

У цьому висловлюванні чітко і недвозначно визначена основна ідея монотеїзму, доведена до повного логічного завершення. Тому триразове проголошення шахади перед духовною особою складає ритуал прийняття ісламу. Крім того, шахада входить у безліч молитов і *азан* — заклик до неї, що лунає п'ять разів на день вигуком.

2. Ритуальна молитва (араб. ас-салят, перс. *намаз*) — обов'язкова п'ятикратна молитва: на зорі, опівдні, вдень, на заході, перед сном, що читається в індивідуальному порядку, рідше колективно.

Щоб правовірні за повсякденною роботою і турботами не забували про час молитви, у містах і селах споруджуються високі *мінаретти*, з яких служителі-муедзини сповіщають про час молитви приблизно такими словами: «Аллах великий! Свідчу, що немає Бога, крім Аллаха. Свідчу, що Мухаммад — Посланник Аллаха! Підводьтеся на молитву, йдіть до спасіння. Молитва корисніша за сон!».

Молитву слід виконувати, дотримуючись певних правил:

- перед молитвою попередньо зробити омовіння (обличчя, рук) водою чи піском (5:9);
- молитву треба робити в пристойному одязі, на килимку, знявши взуття, але залишивши голову покритою;
- молитися треба, звернувшись у напрямку Мекки.

Релігійний сенс молитовного омовіння зі слів Пророка розкривається в одному з хадисів Суні: «Коли раб, що сповідує іслам, здійснює омовіння й омиває своє обличчя, з обличчя його разом з водою сходить усе те гріховне, на що він дивився своїми очима; коли омиває він руки, разом з водою з рук його йде все те гріховне, що він зробив ними, а коли омиває він ноги свої, разом з водою з ніг його йде все те гріховне, до чого він прямував, так триватиме доти, поки не виходить він очищеним від гріхів»¹. У зв'язку з цим Пророку Му-

¹ Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия.— 1998.— № 5.— С.44.

хаммаду один з хадисів приписує відомий вислів: «Чистота – половина віри!».

На ділі мова йде про додання священного характеру звичайній, проте надзвичайно важливій для людини гігієнічній процедурі. Її використання як релігійного обряду відоме в релігійній історії людства здавна, хоча, імовірно за все, араби запозичили її у своїх семітських родичів – євреїв (Вих. 40:30–32). І зробили це з тим більшою легкістю, що географічні умови їхнього життя самі собою налаштовують на шанобливе ставлення до води як, без перебільшення, дже-рела життя.

Молитовний килимок символізує індивідуальний духовний простір, настільки необхідний віруючим для правильної концентрації, що за нього зійде не тільки вистелена килимами підлога мечеті, а й шматок обгорткового паперу, що продається спритними хлопчиськами у великих містах.

Напрямок же на Мекку (*кибла*) найчастіше визначається спеціальною нішею в мечеті або компасом (їх там спеціально тримають у великих кількостях). У 1985 р. під час туристичного польоту на американському «Шаттлі» одному з арабських принців довелося одержати спеціальний дозвіл на молитву без звертання до Мекки.

Власне молитва являє собою кілька повторюваних циклів – *ракатів* (араб. ставати на коліна) – певної послідовності благочестивих поз і рухів з одночасним проголошенням відповідних священних формул. Залежно від часу дня молитва включає 2–4 ракати. Один ракат забирає не менш 5 хв. Загальний час денної молитви перевищує 20 хвилин. Приблизна послідовність одного молитовного ракату така:

- Мусульманин стоїть, повернувши долоні вперед на рівні обличчя. Потім він проголошує: «Аллах акбар!» («Великий Аллах!»).
- Притиснувши руки до грудей, мусульманин промовляє першу суру Корана, читає ще одну суру – або за своїм вибором, або на вибір імама мечеті.
- Він кланяється, поклавши руки на коліна, піднімається, простирається ниць, випрямившись, сідає на п'яти; повторює земний поклін, торкаючись чолом землі, і встає. Кожний з цих рухів супроводжується проголошенням ритуальних фраз.

Суворо дотримуються молитовного регламенту в сільській місцевості, а також у тих країнах, де іслам і юридично, і фактично є державною релігією. У великих містах і країнах, що зазнали сильного західного впливу, більшість віруючих обмежується дворазовою молитвою – вранці і ввечері.

В інших випадках, наприклад, при виконанні важкої фізичної роботи, досить повторювати про себе молитовну формулу: «Аллах акбар!» і перебирати 99 намистин чоток, що символізують 99 імен Бога.

Важливою особливістю ритуальної молитви є те, що в ній правовірні нічого не просять в Аллаха, однак вступають з ним у тісний духовний зв'язок. Мета намазу полягає в іншому: «щоб не дати мусульманину забути, що він належить не собі і навіть не своїм близьким, а Богові, що він — Його раб, покірний Його наказу. Поминання і прославлення Його протягом короткого проміжку часу в розпал його (мусульманина) щоденної діяльності зберігає це усвідомлення ясним і не перекрученим».

Тому не слід плутати намаз як ритуальну молитву з іншими видами молитовного спілкування з Богом. Таке спілкування здійснюється індивідуально кожним мусульманином за різних обставин (за померлих, вступ до шлюбу), у визначальні для нього моменти життя.

3. **Піст** (араб. ас-саум, перс. *ураза*), що розуміється як утримання від їжі, пиття, статевої близькості. На відміну від буддизму, де постом є все чернече життя, а для мирян немає універсальних вимог щодо цього культового елемента, а також від християнства, де пости зведені до стрункої системи і з невеликими перервами охоплюють велику частину року, піст у мусульман один. Триває мусульманський піст цілий місяць, дев'ятий за місячним календарем (30 діб) — *рамадан* (перс., тюрк. *рамазан*). Піст у священний місяць рамадан став обов'язковим вже в перші десятиліття існування ісламу. Від посту можуть звільнитися тільки мандрівники, старі, хворі та вагітні жінки, та й то з наступним зобов'язанням відшкодувати дні посту іншим часом, а також діти до 12 років.

Правила і тривалість посту чітко визначені в Корані (2:179–183):

- Протягом усього посту від сходу до заходу сонця мусульмани не мають права ні пити, ні приймати їжу, ні палити, ні робити внутрішньовенні вливання, ні розважатися. Піст буде порушений, якщо злизнути краплю дощу, що з волі Аллаха упала тобі на губу заради перевірки щирості і міцності твоєї віри. Єдине, що дозволяється робити в цей час, — ковтати слину і жувати жуйку.

- Після заходу і перед сходом сонця мусульмани можуть їсти і пити. Їм треба продовжувати дотримуватися помірності в їжі й питті, але в реальному житті часто відбувається навпаки.

- У дні посту рекомендується також моральна помірність: у цей місяць не ведуться бойові дії, не слід сваритися, брехати й обмовляти іншого правовірного, бажано уникати статевих стосунків.

• У дні посту до п'яти щоденних молитов додається шоста, з 20-кратним ракатом. Крім того, щодня до настання світанку мусульманин має вимовляти особливу формулу, в якій заявляє про свою готовність постити і просить Аллаха благословити його в цій богоугодній справі. Після завершення пісного дня віруючий зобов'язаний висловити Аллаху подяку.

Особливою урочистістю відрізняється ніч з 26-го на 27-й день місяця рамадан, коли, за переказом, за допомогою Джібраїла Мухаммаду спустився з неба Коран. Тому, власне, піст і припадає на цей місяць.

Правовірному обіцяється, що «старання його буде побачене, потім воно буде нагороджене нагородою цілковитою» (53:41–42). Духовний сенс посту, на думку ісламських богословів, полягає в наближенні до ангелів, які взагалі не їдять і не п'ють. Іноді проводиться також паралель з десятиною, що символічним образом сплачують Господу правовірні, оскільки тривалість посту приблизно відповідає 1/10 тривалості місячного року.

Іслам наголошує також і на фізіологічних перевагах посту — таких, як виведення з організму токсинів, а також на тому, що піст дисциплінує мусульманина, привчає пристосовуватися до надзвичайних життєвих обставин і не сприймати як належне всі милості всемогутнього Аллаха, до яких він звик. Він захоплюється мудрістю Аллаха, адже піст призначається за місячним календарем і може припадати на будь-який період сонячного року, внаслідок чого час посту справедливо розподіляється між народами, що живуть у різних кліматичних умовах.

Насправді, на думку дослідників, у доісламські часи рамадан був найспекотнішим місяцем року, коли люди змушені були переходити до нічного способу життя й обмежувати себе в тих невеликих запасах їжі й води, що ще лишалися.

4. **Милостиня** (араб. *зак 'ят*, очищення) — обов'язковий щорічний податок, розмір якого сягає у середньому 2,5 % від прибутку або майна (22:78; 24:55; 58:14). Кожний мусульманин, який володіє певною власністю (наприклад, не менше п'яти верблюдів або тридцяти кіз чи овець) або має певний прибуток, сплачує його на користь бідних побратимів по вірі.

Коран не тільки визначає милостиню як один зі «стовпів ісламу», а й недвозначно вказує на її призначення: «Милостині — тільки для бідних, жебраків, що працюють над цим, тим, у кого серця притягнуті, на викуп рабів, боржникам, на шляху Аллаха мандруючим» (9:60).

- 1) Бідний – той, хто має менше майна, ніж цього вимагає ценз для сплати зак'ята.
- 2) Жебрак – той, хто нічого не має. Убогому заборонено жебрати, поки він має хліб насущний і одяг, щоб прикрити своє тіло.
- 3) Працюючий над цим – той, кого призначив імам для збору милостині.
- 4) На викуп рабів: це раби, які домовилися зі своїм хазяїном про сплату йому грошей за відпущення на волю.
- 5) Боржник – той, хто має борги, і не має досить майна або доходу для їхньої сплати.
- 6) На шляху Аллаха – це бідняки, які позбавлені зв'язків з родичами, але заслуговують на спеціальне заохочення.
- 7) Мандрівник – чужоземець, який відрізаний від своїх фінансів і не має засобів оплатити дорогу додому.
- 8) У кого серця притягнуті: різновид невірних, котрим дається із зак'ята для навернення їх в іслам.

Милостиня перераховується щороку і збирається раз на рік спеціальними збирачами, що одержують платню «від зібраного». Дозволяється вносити зак'ят у добродішні фонди або організації – медичні, освітні тощо. Зібрані суми перебувають в розпорядженні того округу, в якому вони зібрані, і витрачаються протягом року.

В ісламі існує і різновид додаткової милостині – *садака*, що подається або у вигляді одиничного акту добродішності, або у вигляді спокутної дії, наприклад, штрафу, що йде на благодійні цілі. Форми садаки можуть бути найрізноманітнішими: милостиня окремим особам, на зразок жебраків-дервішів, одяг, їжа, гроші; внески на богоугодні справи: будівництво мечетей, шкіл, лікарень; надання послуг і житла; прощення боргів і зобов'язань тощо.

Релігійне значення милостині пояснюється в ісламі так. Усе, що на небесах і на землі, належить Аллаху. Навіть ми не належимо самим собі. І, звичайно, наше багатство ми отримуємо від Всевишнього для користування ним протягом життя. Тому треба розуміти, що й частина коштів, що її повинні віддавати як зак'ят або садаку, не призначена для нас – милостиня сплачується з майна або капіталу, що перевищує мінімум, необхідний для задоволення найважливіших життєвих потреб людини. Люди, які віддають частину коштів на добродішні цілі, заслуговують нагороди від Аллаха: «Ті, хто витрачає своє майно на шляху Аллаха, подібні до зерна, що виростило сім колосків, у кожному колосі – сто зерен. І Аллах подвоєє, кому побажає» (2:263). Навпаки, ті, хто одержав блага від Аллаха, однак не сплатив з них

податку на бідних, будуть покарані. В одному з хадисів Мухаммад так пояснив відповідний вірш Корана (3:176). Багатство людини, яке вона одержала від Аллаха і з якого не сплатила милостині, буде перетворене в Судний день на дракона, лисого від надлишку отрути, з чорними плямами над очима. Потім цей дракон стане намистом для людини, він стисне щелепи навколо її шиї, повторюючи: «Я твоє багатство, я твоє багатство».

Насправді звичай милостині є видозміною родинних стосунків, що домінували в арабів на момент поширення серед них ісламу і вимагали постійної моральної і матеріальної підтримки свого родича у важкі для нього періоди життя. Тільки замість одноплемінників тут фігурують одновірці.

Слід також відзначити, що на противагу Євангелію, що закликає збирати скарби в душі, Коран не заохочує роздачу усього бідним, навпаки, марнотратство засуджується Кораном як диявольська зваба, навіть коли воно стосується добродійних справ (17:28–29). А мусульманське релігійне законодавство обмежує заповіт коштів на садаку 1/3 спадщини. У такий спосіб, в ісламському суспільстві підтримується певна соціальна стабільність, при цьому зберігається приватна власність і не передбачається ніякої «зрівнялівки».

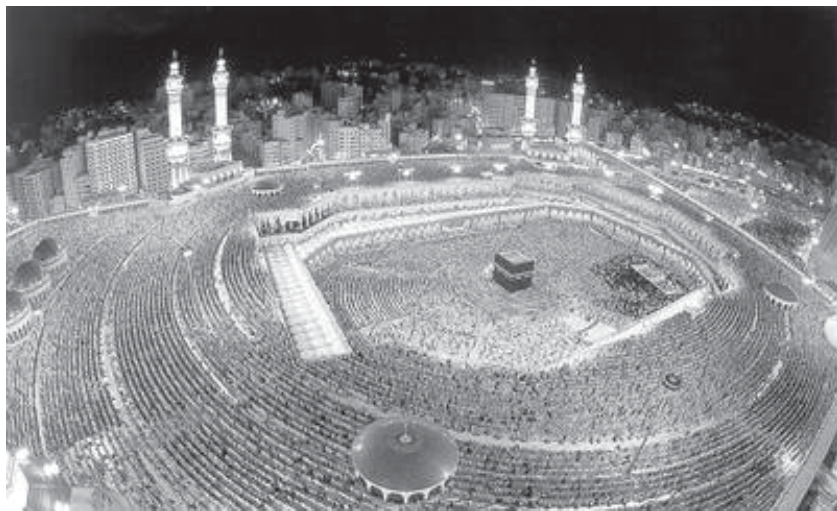
5. Паломництво (араб. *ал-хадж*) – відвідини «святих місць», у першу чергу Мекки, де треба кілька разів обійти навколо старовинної святині – Кааби (3:91). Вважається, що його має здійснити кожен повнолітній мусульманин за наявності фізичних і матеріальних можливостей. Тому, хто не може з тих чи інших причин здійснити хадж самостійно, дозволяється відправити замість себе «заступника».

За переказом, початок паломництву поклав ще Пророк Мухаммад, який здійснив його в роки війни з Меккою. Після того як місто потрапило в його руки, а храм був очищений від язичницьких божків, у 632 р., останньому в його бурхливому житті, Мухаммад офіційно очолив цю церемонію.

Власне те, що завжди розуміють європейці під паломництвом, в ісламі вважається *умра* – мале паломництво, яке проходить за скороченою програмою й у довільно обраний час. Під час умри здійснюється *таваф* – обхід навколо Кааби, розташованої в дворі величезного храмового комплексу – Священної Мечеті (араб. аль-Масжид аль-Харам). *Кааба* (араб. аль-Кааба) – це споруда висотою 15 м з основою 12 • 10 м із сірого каменю на невисокому (0,25 м) мармуровому фундаменті, покрита чорною або білою парчевою тканиною. Задовго до появи Пророка Мухаммада вона відіграла роль племінного святи-

лища. У східному куті Кааби на висоті приблизно 1,5 м у спеціальній ніші вміщений знаменитий Чорний Камінь, імовірно, метеоритного або вулканічного походження. Нині Чорний Камінь складається з кількох шматків, з'єднаних срібним дротом. Розповідають, що колись він був яхонтом, посланим на землю Аллахом, але почорнів від людських гріхів. У середині Кааби (двері розташовані на висоті 2 м) при миготінні масляних ламп можна роздивитися три дерев'яних стовпи, що підтримують покрівлю, і сувій Корану, що немов висить у повітрі, – настільки важко побачити його підставку.

Таваф – ритуальний обхід довкола Кааби

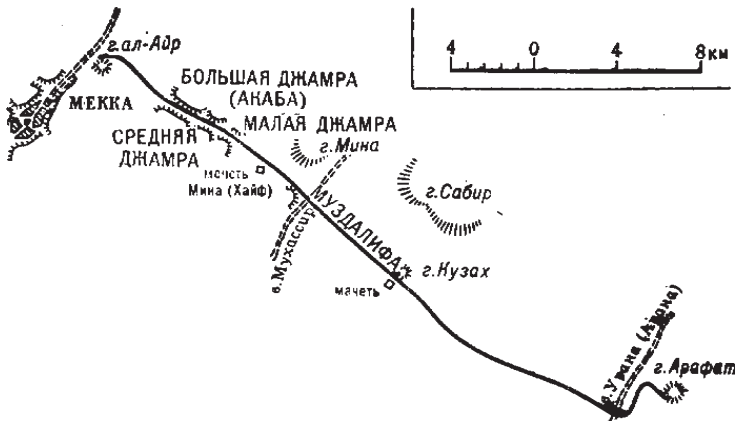
Насамперед, прочанин повинен потрапити в людську круговерть у дворі мечеті. Якщо йому не пощастить доторкнутися до Каме́ня, треба поцілувати свою долоню і виставити її убік цієї святині. Після цього починається семиразовий обхід головного ісламського святилища. От як описує свої враження від цієї круговерті один з російських журналістів: «Людина, яка ввійшла до неї, стає іншою, це відчув кожен, хто побував у ній. Тут твердження, що «всі люди – брати», миттєво втрачає свою банальність і пронизує тебе своєю глибокою істинністю. Мусульмани всього світу зливаються тут в очисну спіраль, що підіймає їх до райської благодаті...»¹.

¹ Казиев Ш. Мой хадж // Наука и религия.– 1998.– С. 15.

Цей духовний сенс обряду обходження Кааби насправді приховує його давню язичницьку форму – саме так, здійснивши ритуальне жертвопринесення, вшановували своїх ідолів араби до проповіді Мухаммада.

Потім прочани п'ють воду зі священного джерела Замзам, воду з нього беруть із собою в спеціальній посудині, завдяки чому в літаках або на теплоходах прочан легко відрізнити від туристів.

Після тавафа мусульмани – учасники «малого паломництва» повинні здолати кількасот метрів між пагорбами Сафа і Марва неподалік від Священної Мечеті. Переказ пов'язує ці ритуальні дії зі стражданнями Хаджар і її сина Ісмаїла, коли в пошуках води вона сім разів пробігла між пагорбами. *Хаджар* (бібл. Агар) була рабинею Ібрагіма, яку його занадто стара для дітонародження дружина Сарра запропонувала йому в наложниці. Коли Хаджар народила сина *Ісмаїла* (бібл. Ізмаїл) між двома жінками почалися чвари. На вимогу Сарри Ібрагім, який на додачу одержав відповідне одкровення, відвіз матір з немовлям у пустельну Мекканську долину, де не росло жодного дерева, жодної травинки, не було жодного джерела води, і залишив напризволяще. Пошуки води Хаджар виявилися марними. Повернувшись до сина, вона побачила, що той, плачучи, ударив голою ніжкою по сухій землі. І раптом з-під його ніжки забило джерело. З часом на цьому місці виник священний колодязь Замзам. А кочівники-бедуїни, що оселилися біля джерела, заснували Мекку.

Карта місць паломництва

Хадж, у повному розумінні цього слова, триваліший і складніший за описаний ритуал. Здійснюється він з 7 по 13 число спеціально відведеного для цього місяця за арабським календарем (*зу-ль-хиджжа*) і включає кілька обрядів.

Починається хадж з обряду *іхрама* — приведення себе в стан ритуальної чистоти. Символом чистоти є одяг прочанина, що складається з двох шматків білої тканини: один обертається навколо стегон, другий накидається на плечі. Прочани повинні поголитися або просто зрізати пасмо волосся. На час паломництва змінюється і покривало Кааби — з чорного на біле (старі покривала розрізають на шматки і продають прочанам). Після цього відбуваються обряди «малого паломництва»: обхід навколо Кааби, пиття води зі священного джерела, біг між двох пагорбів.

Сьомого числа в мечеті Кааби провадиться урочиста проповідь, того же вечора або наступного ранку прочани залишають Мекку.

Восьмого числа процесія прочан (хто пішки, автобусами, а хто власним автомобілем) вирушає до долин Міна і Муздالیфа біля гори Арафат (28 км від Мекки), безперервно повторюючи «Ляббейка!» — «Підкоряюся Тобі!».

З полудня до заходу сонця дев'ятого числа відбувається центральний обряд хаджа — *вукуф* (букв. стояння) поблизу Арафата: прочани слухають проповідь головного імама Священної Мечеті, який на білому коні підіймається на цю гору. Стояння біля гори має нагадувати людям про Страшний суд, коли вони нескінченно довго будуть чекати остаточної віддяки, маючи при собі тільки власні думки, слова і вчинки. Щойно сонце сідає, всі під звуки пострілів і музики рушають в долину Муздالیфа. Тут, поблизу яскраво освітленої мечеті, читаються вечірні й нічні молитви.

Наступного дня, десятого числа, після ранкової молитви прочани прямують у долину Міна, де кидають сім каменів, підібраних напередодні в Муздالیфі, в останній із трьох стовпів. Ці стовпи символізують диявола, а сам звичай нагадує давнє покарання за особливо тяжкі злочини, що й дотепер застосовується на практиці в деяких арабських країнах, і засвідчує рішучість учасників цієї церемонії прийняти сторону добра. Після цього прочани можуть повернутися в Мекку для здійснення останнього тавафа.

У цей же день починається найзначніше мусульманське свято — свято жертвопринесення, що триває чотири дні. Цим святом завершується паломництво. У наш час прочанин просто оплачує спеціальний купон, і від його імені на спеціальній фабриці на околиці Мекки

буде заколота вівця, чиє м'ясо відправлять у країни з голодуючим населенням як гуманітарну допомогу.

На зворотному шляху прочани, хоч це офіційно не входить до програми паломництва, намагаються відвідати Медину, де знаходяться могили Пророка й перших праведних халіфів, Єрусалим і місто Хеврон у Палестині, де нібито похований Ісмаїл.

Той, хто здійснив хадж, отримує почесний титул *хаджі* і право на носіння особливого головного убору — зеленої чалми. У день Страшного суду хаджі зможе заступитися перед Аллахом за 400 своїх рідних і близьких.

За останні 70 років Мекку і Медину відвідало понад 30 млн чоловік, з них більше 2 млн побувало там у 2005 р.

Ритуал регулярного паломництва в Мекку певним чином згуртовує мусульман, розкиданих по всьому світі і замінює централізовану релігійну організацію, подібну до організації Християнської Церкви.

До п'яти стовпів ісламу іноді додають шостий — «священну війну» — *джихад* (араб. зусилля, боротьба за віру). Звичай «священної війни» походить з епохи раннього ісламу, коли тривала безперервна війна, пов'язана з розширенням «світу ісламу». Надалі почали виділяти кілька різновидів джихаду:

- боротьба проти ворогів Аллаха, до яких зараховували всіх невірних;
- війна проти тих, хто зазіхає на недоторканність кордонів ісламської держави;
- воєнні дії проти монотеїстів-немусульман, що живуть на ісламській території, але відмовляються сплачувати спеціальні податки на невірних;
- боротьба з віровідступниками й тиранами (саме під останнім приводом у 80-і роки ХХ ст. йшла «священна війна» між Іраном та Іраком, у якій загинули приблизно 1 млн мусульман).

Були вироблені конкретні правила ведення війни, що забороняли надмірну жорстокість щодо цивільного населення, масові вбивства і руйнування.

Позаяк переважна більшість мусульман свято вірить, що доля кожного з них заздалегідь визначена, вони сміливо йдуть у бій, твердо знаючи: двом смертям не бувати, однієї — не минути. Крім того, родина загиблих у боротьбі за віру буде користуватися постійною матеріальною і моральною підтримкою інших членів мусульмансь-

«Купол скелі» в Єрусалимі (одна з найбільших ісламських святинь)

кої громади. Цим користуються як сучасні терористичні ісламістські угруповання, так і західні спецслужби. За повідомленнями ЗМІ, родина загиблого терориста-самогубця може одержати залежно від розголосу, що набув здійснений ним теракт, до кількох сотень тисяч доларів, а за вбивство лідерів екстремістських угруповань спецслужби не пошкоднують і мільйона.

Крім п'яти зазначених «стовпів», правовірні мусульмани повинні дотримуватися менш значних розпоряджень і заборон. До їх числа належать наступні:

1. Сувора заборона робити зображення Бога, а також взагалі зображувати живих істот. Хоча ця заборона викладена в Корані лише побічно (40:66 та ін.), мусульмани вважають такі зображення богохульством, спробою зрівнятися з Творцем, а спеціалісти-релігієзнавці пояснюють її необхідністю вести безкомпромісну боротьбу із залишками язичництва, що безпосередньо передувало ісламу.

2. Заборона вживати свинину, м'ясо паданини або пити кров (5:4; 6:146–147, ін.). Ці заборони дуже нагадують правила кошерної їжі, поширені серед євреїв, численні і впливові громади яких існували на Аравійському півострові і в його центрі Мекці в той час, коли Мухаммад почав проповідувати там іслам. І все-таки, якщо араби сприйняли ці правила від євреїв, то лише тому, що не розводили свиней, а паданину не їли з погляду здорового глузду — у жаркому кліматі це рівносильне самогубству. Щодо заборони вживання крові можна припустити, що вона, як і в євреїв, вважалася сповненою надприродними якостями, що підтримують життя, — адже сильна кровотеча завжди закінчується смертю живої істоти. Ставлення до крові як до нечистої рідини виявляється й в інших заборонах: якщо під час готування їжі до неї потрапила кров, то вся їжа вважається нечистою, якщо у власній слині з'явилася кров з ясен — краще сплюнути від гріха подалі.

3. Заборона вживати спиртні напої, отримані в результаті процесу бродіння (точніше кажучи, ця заборона стосується вина та пива, але ніяк не горілки, невідомої арабському суспільству часів Мухаммада, але винайденої саме арабами в VIII ст.).

4. Заборона грати в азартні ігри. Є відомості, що мекканці зловживали і тим, і іншим, що відволікало їх від сумлінного виконання релігійних обов'язків, коли запанував іслам: п'яний не здатний належним чином зробити намаз, а азартний гравець може про нього й зовсім забути. Коли ж умовляння Пророка своїх послідовників не подіяли, довелося накласти сувору заборону (5:92). Ця заборона до-

тепер зберігається у вигляді відповідних статей кримінального законодавства багатьох арабських країн.

5. Заборона стягувати відсотки і займатися лихварством (*ріба*) (2:276–277), через яку банкам в арабських країнах доводиться задовольнятися «комісійними». Причиною заборони *ріба*, з погляду ісламу, є несправедливість, що заподіюється боржникові кредитором, використанням ним потреби боржника в грошах. Джерела цієї заборони при бажанні можна побачити в обставинах життя самого Пророка, для підприємницької діяльності якого звичайні тоді лихварські 100–400% були дійсно руйнівними.

Найважливішими обрядами в ісламі слід вважати обрізання і жертвопринесення.

Обрізання – давня доісламська традиція, укорінена у багатьох народів у звичаях первісної ініціації, які знаменували перехід до дорослого життя і супроводжувалися низкою фізичних і моральних випробувань, покликаних засвідчити готовність юнака (або дівчини) до виконання нової соціальної ролі. Хоча обрізання є в ісламі обов'язковим, йому не надається такого надзвичайного ритуального значення, як в іудаїзмі, – принаймні, у Корані про нього не сказано ані слова. Проте для звичайних мусульман саме цей обряд разом з відмовою від вживання свинини й алкогольних напоїв є найбільш наочним і зрозумілим знаком приналежності до цієї релігії.

На відміну від іудаїзму, вік хлопчиків, над якими здійснюється обряд обрізання, точно не визначений. Він коливається від 7 до 15 років. Правда, у наші дні його частіше присвячують до початку навчання в школі. Обрізанню передують стриження волосся, перевірка знання основних молитов. Хлопчика вдягають у красивий костюм зі стрічкою через плече з написом «машаллах» («це те, що побажав Аллах»), саджають на коня, верблюда або в таксі і везуть до фахівця, іноді в супроводі цілого почту родичів, сусідів, знайомих. Після виконання обряду батьки і запрошені дарують винаватцеві цього сімейного свята подарунки, тим більше що найчастіше після операції хлопчик кілька днів змушений провести в ліжку.

Обряд жертвопринесення є невід'ємною частиною ісламських свят, крім того, він може виконуватися при святкуванні урочистих подій у житті кожного мусульманина. Ритуал цього обряду чітко регламентований і спрямований на запобігання зайвої жорстокості і кровопролиття при його виконанні. Тварина перед закланням повинна бути звернена головою до Мекки, а наближаючи ніж до її горла, треба обов'язково промовити традиційну священну формулу: «В ім'я Ал-

лаха всемілостивого, всемілосердного!» Далі потрібно, щоб при закланні тварини були цілком розрізані чотири великих вени на шії. Доки тварина рухає кінцівками, необхідно тримати тушу у висячому положенні, щоб краще стікала кров. Птаха обезголовлюють, після чого відпускають, щоб він бив крилами до повного знекровлення. В західноєвропейських країнах обряд жертвопринесення за ісламськими звичаями заборонений — як такий, що суперечить правилам гуманного поводження з тваринами.

Невід’ємною частиною релігійно-культової системи ісламу є шаріат. **Шаріат** (араб. аш-шаріа, букв. прямий, правильний шлях, розпорядження, законоположення) — *зведення норм моралі, права, культівих розпоряджень, що регламентують усе суспільне й особисте життя мусульман*. Значення шаріату для послідовників ісламу легко собі уявити, якщо згадати про нерозривний зв’язок між власне релігійною і суспільно-політичною сферами людського життя, про яку вже згадувалося як про найважливішу особливість ісламу. З цього погляду шаріат можна назвати релігійним Законом, у тому розумінні, в якому вже говорилося про релігійний Закон євреїв, записаний в П’ятикнижжі Мойсея. Цим, певною мірою, пояснюється висока ефективність і стабільність дії шаріатських норм протягом усієї історії ісламу.

Умовно кажучи, норми шаріату поділяються на ті, що стосуються обрядово-культової діяльності, і ті, що стосуються питань державного, цивільного і кримінального права. Хоч би як там було, завжди підкреслюється релігійний характер шаріату в цілому, його «божественна природа». Тому покарання, навіть якщо вони виходять від державних правоохоронних органів, завжди сприймаються мусульманами і трактуються юристами та богословами як боже покарання, оскільки головним призначенням держави є виконання волі Аллаха на землі.

Більшість розпоряджень шаріату мають загальний характер і визначають основні принципи ісламського законодавства. Разом з тим, у ньому можна зустріти і конкретні юридичні норми, особливо щодо ритуальної практики.

Головним джерелом шаріату є, безумовно, Коран. Саме він визначив дух шаріатського законодавства, заклав основи найважливіших шаріатських настанов, незважаючи на те, що власне правові норми в ісламському Священному Писанні найчастіше обкреслені у формі етичних вимог, а не юридичних норм. За деякими підрахунками, безпосередні вказівки з релігійних, цивільних і карних питань можна

зустріти не менш як у 500 айатах, тобто приблизно в кожному десятому рядку Корана (недарма в самому Корані сказано, що він присланий арабам як судовий кодекс (13:37)). Однак конкретних правових норм у Корані важко знайти більше ніж півтора десятка. Пояснюється це тим, що конкретні життєві ситуації не можуть бути передбачені вичерпним чином навіть у Священній книзі.

Тому при Мухаммаді продовжувало діяти традиційне для первісних і ранньокласових суспільств звичаєве право, а всі суперечливі питання Пророк вирішував своїм всемогутнім словом, спираючись на свій життєвий досвід і здоровий глузд. Після смерті Пророка члени мусульманської громади керувалися переказами і висловлюваннями, приписуваними Мухаммаду, або зверталися по допомогу до його найближчих соратників, чії індивідуальні або колективні рішення мали юридичну чинність. Пізніше щонайменше дві-три тисячі з цих юридичних прецедентів були зафіксовані в Суні, що у такий спосіб стала другим за значенням джерелом шариату.

Незважаючи на це, приблизно до кінця X ст. мусульманські судді користувалися значною свободою у виборі рішення з питань, не урегульованих першими двома джерелами шариату.

Якщо судові рішення не суперечило здоровому глузду, нормам традиційного права і звичаям, поширеним серед мусульман, отримувало загальну підтримку, то воно в свою чергу ставало зразком для наступних розглядів. Мусульманські богослови вбачали в загальному визнанні божественну санкцію на його подальше застосування в правовій практиці. Так виникло третє джерело шариату і мусульманського законодавства в цілому — «*спільна думка*» (араб. аль-іджма). Насправді потреба в цьому принципі пояснювалася тим, що розростання мусульманського світу відбувалося більш швидкими темпами, ніж кодифікація права.

Норми шариату встановлюють:

1) *дії обов'язкові*, здійснення яких винагороджується, а нездійснення тягне покарання (так, за 4-кратне порушення посту загрожує страта);

2) *дії бажані*, за здійснення яких чекає винагорода, але нездійснення яких не викликає ніяких правових санкцій;

3) *дії добровільні*, за які не передбачені ані винагорода, ані покарання;

4) *дії небажані*, що заслуговують морального осуду, але не спеціального покарання;

5) *дії заборонені*, за здійснення яких очікує суворе покарання.

На основі норм шаріату правосуддя з цивільних і кримінальних справ здійснюють спеціальні судді – *каді* (араб. той, хто призначає; той, хто присуджує). У шаріатському суді каді виступає одночасно й у ролі обвинувача, а також стежить за приведенням у виконання призначеного ним покарання. Вирок каді не може бути оскаржений у вищих апеляційних інстанціях (часто їх узагалі не існує), але сам каді, його спадкоємець або колега вправі скасувати вирок. Крім суддівських обов'язків, каді за давньою традицією виконує й обов'язки чиновника: спостерігає за станом громадських споруд і шляхів сполучення, відповідає за збирання і розподіл громадських коштів, у тому числі добровільної й обов'язкової милостині тощо.

Норми шаріату і сьогодні діють у багатьох арабських країнах, хоча і несуть на собі помітний відбиток низького рівня розвитку арабського суспільства в часи формування ісламу. Тому, наприклад, за невелику крадіжку невдаху-зłodія чекає відрубання кисті руки (5:42), а за перелюб загрожує 100 ударів ціпком (24:2) чоловіку і жінці або навіть публічне побиття камінням до смерті. За багато видів злочинів шаріат передбачає страту, способи якої залишилися незмінними з часів середньовіччя – відрубання голови, четвертування, утоплення, поховання живцем, а позбавлення волі застосовується порівняно рідко – можливо, тут позначилися кочові традиції. Крім того, діє принцип грошового відшкодування за убивство або заподіяння тілесних ушкоджень.

Шаріат розглядає **шлюб** як обов'язок людини перед Богом, а численних дітей – як знак Божого благовоління. В ісламі офіційно узаконене багатожонство, здавна відоме багатьом семітським народам (4:3), дозволяється мати до чотирьох дружин за умови рівного їх забезпечення.

Коли мусульманин одружується, він має сплатити за наречену її батькам викуп, іноді досить значний (тюрк. *калим*).

Відповідно до Корану і Суні необхідно приховувати сімейне життя від сторонньої уваги. Найвідомішим практичним наслідком цих розпоряджень для європейця є носіння жінкою в громадських місцях покривала, що ховає фігуру й обличчя (араб. *паранджа*, тюрк. *чадра*) (24:31 і ін.). Перекази приписують честь установа цього звичаю Пророку Мухаммаду, який одного разу приревнував свою молоду і вродливу дружину Айшу. У нечисленних арабських містах і в тому соціальному середовищі, до якого належав Мухаммад, жінки за давньою традицією ховали обличчя, тоді як арабам-кочівникам цей звичай був невідомий; їхні жінки не знають покривал дотепер,

оскільки вони заважають займатися нелегкою повсякденною роботою.

Жінкам в ісламі виділяється особлива, заборонена для чоловіків половина будинку (араб. харам, звідси – гарем). Ніхто сторонній, крім вузького кола близьких родичів, євнухів і маленьких дітей (24:31), не може входити на жіночу половину будинку, бачити обличчя й прикраси жінок; залишати будинок без супроводу чоловіка шаріат жінці теж забороняє.

Відповідно до ісламу стосунки між чоловіками повинні будуватися на засадах гармонії і взаєморозуміння. Головним у будинку вважається чоловік, який утримує родину (4:38). Він має право покарати дружину – наприклад, відлучити її від свого ложа на термін до чотирьох місяців (2:226).

Процедура розлучення відповідно до шаріату дуже проста. Якщо чоловік говорить дружині «Таляк!» («Розлучаюся!»), вона вже може вважати себе розлученою. У цьому разі дружина, як правило, повертається в рідний дім, але зобов'язана повернутися до чоловіка, якщо він змінить своє рішення. Слово «Таляк!», повторене тричі, робить примирення чоловіка і жінки неможливим (2:228–232). Ісламські богослови вважають, що всупереч зовнішній простоті така процедура дає чоловіку і жінці досить часу для прийняття обміркованого, а не емоційного рішення. Розлученій дружині повертається та частина майна, що є її особистою власністю, і відповідно до статку чоловіка призначається справедливе утримання (2:242). Розлученій жінці дозволяється знову безперешкодно виходити заміж.

Як і в інших релігіях, у культовій системі ісламу значне місце приділяється релігійним святкам, найзначнішими з яких є наступні.

День жертвопринесення, відомий нам під тюркською назвою **Курбан-байрам**. Відзначається на згадку біблійного праотця Авраама (Ібрагіма), який збирався принести в жертву Богові свого сина. Тому кожен віруючий зобов'язаний разом з читанням молитви зарізати вівцю, барана, корову, верблюда або коня.

Свято жертвопринесення починається 10 числа місяця зу-ль-хіджжа (на 70-й день після посту) і закінчується водночас з завершенням паломництва. У цей день мусульмани на згадку про намір Ібрагіма пожертвувати Богу свого сина мусять принести на заклання тварину. Ті, хто тримає домашню худобу, спеціально відгодовують жертвовну тварину до свята, дотримуючись відповідного розпорядження Корану (22:37). Інші роблять у мечеть грошові внески, що за розмірами дорівнюють вартості жертвовної тварини. Небагатим лю-

дям доводиться скидатися, щоб купити тварину: вівцю або барана приносять у жертву від однієї людини, інших жертвоних тварин – по одному на сімох жертводавців. Жертвна тварина має бути не молодшою року й не мати недоліків. Приготовану до заклання тварину іноді відзначають фарбою, намистами і бубонцями. Відповідно до ісламського віровчення, ці тварини допоможуть людям досягти місця Страшного суду.

Святковим ранком мусульмани йдуть до мечеті в новому святковому одязі. Після колективної молитви вони розходяться по домівках, а потім збираються в когось для читання Корану, слухання настанов і повчань священнослужителя. Потім у мечеті або на відкритому молитовному майданчику за містом імам вимовляє проповідь. Після відвідування мечеті прийнято йти на кладовище молитися за померлих.

Після відвідування кладовищ і усипальниць праведників здійснюється сам обряд жертвопринесення. М'ясо забитої тварини треба поділити на три частини: одна – родині, друга – близьким, сусідам, залишок – бідним і голодним (22:29). Для цього влаштовується ритуальне частування, в якому бере участь широке коло знайомих, родичів і сусідів. Шкіри жертвоних тварин здають у мечеть.

Про розмах цього свята можна судити за повідомленнями арабських ЗМІ, згідно з якими поголів'я овець у цей день зменшується на чверть.

Ураза-байрам – свято закінчення посту, свято розговіння, або малого жертвопринесення. Триває це свято три дні. У ці дні віруючі повинні дати звіт про те, як вони провели піст місяцю рамадан. Якщо вони порушили піст, то зобов'язані принести жертву або сплатити духівництву певне відшкодування.

Протягом Ураза-байрама роздають милостиню «завершення посту», роблять благодійні внески на громадські потреби. За повір'ям, поки раб Божий не подасть милостині, «піст рамадана висить між небом і землею».

Напередодні свята прийнято обмінюватися традиційними частуваннями з найближчими сусідами. Рекомендуються фініки і солодощі. Усі намагаються повернутися в коло родини і залишатися вдома, оскільки вважається, що саме в цей день повертаються в рідний будинок душі померлих предків.

Перед урочистою молитвою рекомендується старанно виконати всі очисні церемонії й надягнути святковий одяг. У проповідях на честь свята звучать заклики дотримуватися посту й у майбутньому.

Після обов'язкової спільної молитви мусульмани відправляються до могил. Дорослі чоловіки, зібравшись разом, відвідують ті родини, що недавно втратили когось зі своїх членів. У родинях померлих влаштовуються поминки з читанням молитов і символічним частуванням.

У той же час, у дні Ураза-байрама повсюдно працюють святкові ярмарки, організуються народні гуляння. Свято завершується вечірньою трапезою.

Мірадж – свято на згадку чудесної нічної подорожі Пророка Мухаммада з Мекки в Єрусалим і далі до Престолу Господнього (17:1). У ніч з 26 на 27 число місяця раджаб Мухаммад, що мирно спав поблизу Кааби, прокинувся від голосного заклику: «Прокинься, сплячий!» Розплющивши очі, він побачив свого давнього знайомого – архангела Джібраїла в розшитому золотом і перлами одязі. Поруч з ним знаходилася дивна тварина – білий кінь з людським обличчям і крилами, що випромінювали світло. На цьому прекрасному творінні Аллаха на ім'я аль-Бурак («Блискучий») свого часу їздив Ібрагим. Коли на нього сів Пророк Мухаммад, він миттєво перенісся в супроводі Джібраїла спершу на гору Синай, де колись Бог з'явився Пророку Мусі, а потім до Віфлеєма, де колись народився пророк Іса. Після зупинок у цих місцях для молитов аль-Бурак привіз Мухаммада на Храмову гору в Єрусалимі (1090 км від Мекки!), де тепер височить на згадку про Мірадж «Купол скелі».

Там до Пророка спустилися осяяні неземним світлом сходи, по яких Пророк миттєво піднявся до семи небес. На першому небі його вітав Адам, а на останньому чекав Аллах, чий лик був схований багатьма тисячами покривал. Тут засновник ісламу торгував в Аллаха щоденну п'ятикратну молитву (Господь жадав від мусульман молитися 50 разів у день!). Потім Мухаммаду були запропоновані дві посудини – одна з вином, а друга з молоком. Мухаммад випив молока. З'ясувалося, що Мухаммад діяв правильно, оскільки інакше його народ зійшов

Мухаммад на Бураку

би з правильного шляху. У бесіді з Аллахом Мухаммад вимовив 99 тис. слів, однак повернувшись додому, знайшов своє ліжко ще теплим.

Мавлюд — день народження Мухаммада. Як і будь-яке інше свято, воно супроводжується урочистим богослужінням, посиленими молитвами, святковими застіллями, загальним примиренням, роздачею щедрої милостині.

Звичай святкувати день народження Пророка закріпився через 300 років після завершення його пророчої місії. Точна дата народження Пророка невідома, але перекази, як і у випадку з Буддою, приурочують її до дня його смерті (8 червня 632 р.). У мусульманському календарі це 12 число місяця аль-авваль.

Традиційно дні народження в ісламському світі святкуються без зайвої зовнішньої пишноти, а іноді й зовсім не відзначаються. Дату, коли пішла з життя та або інша відома людина, прийнято відзначати більш урочисто. З нагоди Мавлюда в мечетях відбувається урочисте богослужіння з проповідями на честь Пророка, роздається милостиня. Святкова програма містить у собі декламацію рядків з Корана, в яких прославляється Пророк. У багатьох країнах мають місце святкові ходи із запаленими ліхтарями або смолоскипами.

П'ятниця (араб. йаум аль-джума) — день відпочинку, що має таке ж релігійне значення, як субота в іудеїв і неділя в християн. Адже саме в п'ятницю, за твердженням мусульманської традиції, народився Пророк Мухаммад, відбулося переселення з Мекки в Медину, очікується початок Страшного суду. У п'ятницю молитва особливо урочиста. У полуденній молитві два перших ракати замінюються проповіддю глави мусульманської громади — імама. Щоб підкреслити значимість моменту, імам сідає в тиші на 1–2 хв. Потім він починає говорити. За традицією, перша частина проповіді імама стосується духовних питань, друга — повсякденного життя віруючих.

Якщо, підбиваючи підсумок, спробувати порівняти мусульманську обрядовість і мораль із християнською, то можна погодитися з оцінкою акад. В. Бартольда: «Християнин, щоб виконати вимоги своєї віри, повинний забути себе заради Бога і ближнього; від мусульманина його закон тільки вимагає, щоб серед своїх справ він не забував ні Бога, ні ближнього»¹, ні, додамо, самого себе.

¹ Бартольд В. В. Работы по истории ислама и арабского халифата // Соч.— М., 1966.— Т. 6.— С. 218.

8.5. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ. ОСНОВНІ ТЕЧІЇ В ІСЛАМІ

Релігійна організація ісламу помітно менш централізована, ніж церковна організація в християнстві. Досить часто дослідники називають її «неінституціалізованою», тобто такою, де відсутні єдиний центр, виділення духівництва в окремий прошарок, єдині для усіх віруючих релігійні постанови на зразок рішень Вселенських соборів або папських енциклік у християнстві.

На ділі розходження між християнською і мусульманською релігійною організаціями є більш принциповим. Християнська віра будується на принципі особистого зв'язку між людиною і Богом, Церква ж виступає своєрідним посередником між ними. Для мусульман їхня релігійна громада є єдиним колективом, духовні зв'язки між членами якої не менш міцні, ніж колись кривно-родинні відносини.

Як і в буддизмі, основу релігійної організації мусульман складає громада віруючих — *умма*, не тільки духовним, а й політичним керівником якої є *імам*. Однак незалежно від географічної розбіжності між різними ісламськими громадами, їхні члени повинні вважати себе, за метафоричним порівнянням Пророка в одному з хадисів, єдиним цілим, частини якого зміцнюють один одного подібно пальцям зчеплених рук. Стосунки між ними повинні базуватися на основі братерства: якщо мусульманин зустріне мусульманина, повчав Пророк, він повинний вітати його; якщо мусульманин запросить іншого мусульманина до себе — треба обов'язково прийняти запрошення; якщо мусульманин просить в іншого мусульманина поради — слід дати йому добру пораду; якщо один мусульманин занедужає, інший зобов'язаний відвідати його; якщо один мусульманин умре, іншому належить супроводити його в останню путь¹. У межах ісламської громади допускається соціальна і майнова нерівність (2:254), однак досить помірною (4:134). На ранніх етапах свого розвитку іслам визнавав інститут рабства, але наполягав на гуманному ставленні до рабів, рекомендував по можливості відпускати їх на волю (90:13). Син мусульманина і рабині ставав вільним, на що не завжди погоджувалося законодавство інших країн.

¹ Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия.— 1998.— № 8.— С. 37.

У Корані підкреслюється, що Бог створив людей парами (7:189, 30:20, 39:8 і ін.), чоловіку і жінці однаково гарантується потойбічна віддяка (9:72–73, 16:99, 40:43). У той же час чоловік вважається в ісламі вищим за жінку «за ступенем свого достоїнства» (2:228), тому юридичні і майнові права останньої обмежені: при розподілі спадкоємного майна чоловік одержує частину, що дорівнює часткам двох жінок (4:175), у суді свідчення двох жінок замінюють свідчення одного чоловіка (2:282), грошовий штраф за убивство жінки в два рази менший, ніж за вбивство чоловіка. Разом з тим жінка має певну економічну самостійність, вправі володіти майном, отриманим як до шлюбу, так і накопиченим у шлюбі, у тому числі внаслідок підприємницької діяльності. Таким чином, хоча становище жінки в ісламі, можливо, й не відповідає стандартам західної емансипації, проте воно помітно поліпшилося порівняно з становищем жінки в доісламському суспільстві.

Коран визнає право на існування як конфесіональних меншостей євреїв і християн за умови сплати ними особливого податку і визнання свого підлеглого становища щодо мусульман (9:29).

Релігійним центром, місцем проведення культових заходів є *мечеть* (араб. масджид). Забезпечення проведення обрядів лежить на *муедзинах* і проповідниках — *хатибах*. При головних регіональних культових будинках існує цілий розгалужений штат служителів. Важливою офіційною особою в мусульман є *муфтії*. Так називається знавець шаріату, що має право давати роз'яснення його основним положенням і приймати обов'язкові рішення із спірних питань. Разом у кожній ісламській країні є верховний муфтії, який здійснює

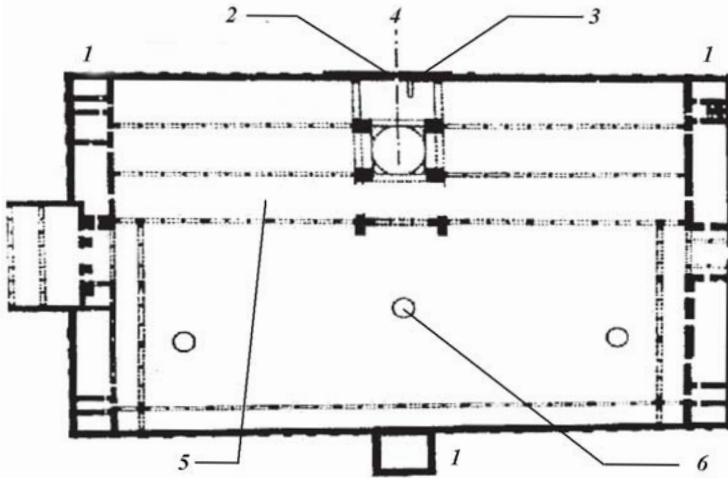
релігійний контроль над діями уряду. У країнах СНД так прийнято називати глав мусульманських громад у межах великих територій.

Класична мечеть — це будинок з куполоподібною покрівлею, що спирається на колони. Поруч з мечеттю розташовані високі вежі — мінарети, з висоти яких 5 разів на день звучить ритуальний заклик до молитви. Усередині мечеті — зал з колонадою і балконом. У тій стіні мечеті, що звернена до священного міста Мекка, знаходиться особлива

*Мечеть в Стамбулі.
Зовнішній вигляд*

План мечеті в Дамаску:

- 1 – мінарети;
- 2 – міхраб;
- 3 – мінбар;
- 4 – вісь киблі;
- 5 – молитовний зал;
- 6 – двір з фонтанами для омовіння

ніша (*міхраб*), де зберігаються Коран і релігійні книги. Праворуч від ніші – кафедра (*мінбар*), з якої промовляються проповіді. Як правило, мечеті прикрашаються різьбленням по каменю або дереву, мозаїчною інкрустацією або орнаментальним розписом з єдино дозволеними рослинними мотивами.

Якщо для християн храм є своєрідною «священною зоною» мирського простору, вступаючи в яку віруючий немов виходить за межі буденного життя і занурюється у світ релігійних образів, символів, речей і дій, то в ісламі мечеть із самого початку була не тільки місцем для богослужіння. За невеликими винятками двері мечетей (особливо міських) відкриті і вдень, і вночі, щоб надати притулок жebraкам, мандрівникам і прочанам. У проміжках між богослужіннями мечеті теж рідко пустують. Для громади віруючих мечеть служить місцем народних зборів, відправлення правосуддя, у ній ведеться збір милостині й пожертвувань. У мечетях полюбляють збиратися

вчені, літератори, філософи. Неподалік від мечеті завжди розташовано безліч крамниць і закусточних. Отже, не буде перебільшенням сказати, що для більшості мусульман мечеть — це свого роду другий будинок.

При мечетях створюються школи — *мектебе*, у яких викладають *мулли* (араб. маула), що є в ісламі одночасно і служителями культу, і наставниками дітей. У цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що і для першого, і для другого потрібне знання Корану. При великих мечетях існують аналоги православних духовних академій — *медресе*, де *улеми* готують майбутніх священнослужителів, богословів і правників. Така система освіти в країнах ісламу склалася ще в середньовіччя. У мектебе дітей навчали, головним чином, тих віршів з Корану, які були необхідні для виконання релігійних обрядів. Разом з тим діти одержували елементарні навички читання, писання і рахування. Курс навчання в медресе містив у собі такі дисципліни, як граматику, логіку, риторику, правознавство й філософію. Однак богослов'ю, вивченню й трактуванню Корана, хадисів про життя Мухаммада, шаріатського права приділялося 75% усього навчального часу.

В ісламі, на відміну від інших світових релігій, немає чіткого розподілу на мирян і духівництво, не існує також і інституту чернецтва, навіть проповідь індивідуального або колективного аскетизму, як уже відзначалося вище, не вітається. Усе це прямо впливає з загальної помірності позиції ісламу щодо співвідношення між земним і небесним: «Кращий з вас не той, хто заради небесного зневажає земним, і не той, хто чинить навпаки, — підкреслював Пророк Мухаммад, — кращий з вас той, хто бере від обох».

Певним винятком з цього правила може вважатися хіба що **суфізм** (араб. суф — вовна, суфій — людина, одягнена у грубий вовняний одяг аскетів), представники якого закликали цілком відмовитися від усього земного і повністю присвятити себе Богові. На початковому етапі розвитку суфізму це виявлялося в посиленні вимог щодо обрядово-культової складової ісламу: збільшення кількості молитов, дотримання додаткових постів і суворих обітниць стримування від надмірностей в їжі, питті, одязі, — мовляв, задовольняйся тим, що послав тобі Аллах. Суфії створили власні братства, що нагадують ордени християнського чернецтва. По всьому ісламському світі братства суфіїв побудували спеціальні будинки для мандрівних суфіїв — *дервішів* (перс. бідняк), що служили разом з тим і школами, і місцями зустрі-

чей і диспутів між суфіями, і приміщеннями для проведення особливих суфійських обрядів. З часом у суфізмі склалася й містична традиція, була розроблена власна мова, у якій загальновідомі слова наповнювалися зовсім іншим змістом, були вироблені особливі обряди і вправи, що сторонньому спостерігачу нагадували танець. Виконання цих вправ у поєднанні з багаторазовим повторенням молитовних формул, спеціально підібраним музичним супроводом, уживанням тонізуючих напоїв, на думку суфіїв, повинне було привести до зречення від земного світу і наближенню до божественної реальності.

Окрім суфізму, в ісламі існують й інші течії. «Яблуком розбрату» для них є суперечка про принципи співіснування релігійної і світської влади. Пророк, якого обрав безпосередньо Аллах, помер. Його спадкоємці – халіфи – повинні були піклуватися про те, щоб люди жили відповідно до Корану і Суні. Із самого початку серед мусульман розпалювалися жорстокі суперечки про те, хто ж здатний очолити мусульманську громаду. Так виникли дві основні течії в ісламі – сунізм та шиїзм. Зрозуміло, що на тій стадії культурного розвитку арабів, на якій з'явився іслам, у ньому просто не могло бути «неземних» приводів для внутрішньоконфесійних чвар. Це християнство, за плечима якого стояв синтез тисячолітніх античної та близькосхідної культурних традицій, могло дозволити собі догматичні суперечки, наприклад, про «подібносутність» (грецьк. гомоусія) або «єдиносутність» (грецьк. гомоюсія) Бога-Отця і Бога-Сина.

Послідовники **шиїзму** (араб. аш-шиа – прихильники) вважали, що главою мусульман – *імамом* – може стати тільки кривий родич Мухаммада, тому що саме на нього може зійти божественна благодать, яка осяяла засновника ісламу. На думку шиїтів, таким був *Алі ібн Абу Таліб* – двоюрідний брат Пророка, який узяв шлюб з його дочкою Фатимою, четвертий «праведний» халіф (656–661). Імам Алі й дотепер користується в середовищі шиїтів винятковою славою і вшануванням. Шиїти додають до Корану особливу суру – «Два світила» (Пророк Мухаммад і імам Алі), а до основного положення символу віри «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха» – слова «І його товариш Алі». Існує і специфічне тлумачення Корану, де з'ясовується божественність Алі. Одна з течій шиїтів доходить до безпосереднього обожнювання свого імама.

Після загибелі Алі від руки вбивці шиїти вважали, що влада повинна перейти до онуків Пророка – Хасана й Хусейна. Але доля нових імамів виявилася такою ж трагічною – вони загинули у боротьбі за владу.

Ці три перших імами поклали початок династії шиїтських імамів. Хоча вони не мали реальної політичної влади, проте вважалися духовними лідерами шиїтської громади в різних країнах. Імамат (верховна релігійна влада) переходив з покоління в покоління серед нащадків перших трьох імамів. Останнім, дванадцятим, імамом став у XII ст. нащадок Пророка також на ім'я Мухаммад. Раптово цей імам безвісти зник за таємничих обставин. Тоді й виникло вчення про «схованого імама», якого Аллах сховав до певного часу в недосяжному місці. Він може повернутися на землю в призначений час і відновити справедливість. Ніхто не знає, коли це відбудеться. Шиїти шанують схованого імама як свого єдиного главу, і всі шиїтські керівники, вищі духовні наставники (наприклад, *аятоли* в Ірані) вважаються представниками «схованого імама».

У шиїтських імамах живе передана від Мухаммада «пророча душа». Імам Алі одержав пророчу душу від самого Аллаха, і тому шиїти не визнають Суну, а мають власні перекази (*хабар*, або *ахбар*), що містять мудрі висловлювання імама Алі, свідчення про його життя, і вважаються авторитетним джерелом шиїтського віровчення.

Найбільш відоме шиїтське свято – *Ашура*, траурна декада, присвячена пам'яті шиїтських мучеників.

Головні святині шиїтів знаходяться в Іраку. Це міста Куфа, де було вбито халіфа Алі, розташований неподалік Неджеф, де його поховано, Кербела, центр вищої духовної освіти, місце останнього приюту імама Хусейна, онука Пророка Мухаммада.

В ісламському світі шиїти й інші близькі до них течії складають меншість (менше чверті від загальної кількості мусульман), але вони дуже активні і значно впливають на мусульманський рух не тільки на Сході. Шиїзм поширений переважно в Ірані й Іраку, Лівані, Йемені, Бахреїні, Азербайджані.

Сунізм – це ортодоксальний напрямок в ісламі. Суніти відрізняються від шиїтів тим, що за їхніми уявленнями Суна – це одне з джерел мусульманського віровчення і права поряд з Кораном. Сунізм також відрізняється і ставленням віруючих до спадковості верховної і духовної влади – халіфа-імама. Світського і духовного главу мусульман повинні обирати члени громади. Точніше кажучи, ніяких всенародних виборів в арабському світі ніколи не існувало, обрання завжди відбувалося у вузькому колі осіб, наближених до Пророка або його спадкоємців, а мусульманській громаді належало підтвердити факт, що здійснився. Але навіть таким «недемократичним» (на наш

погляд, зрозуміло) способом людина могла стати халіфом не завдяки походженню, а завдяки власним здібностям. Не дивно, що історія арабського халіфату знає численні випадки, коли абсолютну владу захоплювали сини рабів, а по кілька відсторонених від влади й засліплених колишніх халіфів одночасно жебракували поблизу столичних мечетей.

Суніти наполягають на тому, що саме вони точно слідують Корану, вказівкам Мухаммада і його сподвижників. Оголосивши себе послідовниками «істинної віри», суніти розглядають всіх іновірців як «заблудлих». Сунізм поділяється на чотири релігійно-правових школи (*мазхаби*) – ханіфіти, шафіїти, малікіти і ханбаліти. Всі сунітські мазхаби вважаються правовірними, рівноправними, і тому мусульмани можуть дотримуватися кожного з них.

У середовищі ханбалітів склався *ваххабізм*, що виник у середині XVIII ст. в Аравії на основі вчення *Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба*, який проповідував суворе дотримання монотеїзму, відмову від поклоніння святим людям і місцям, очищення ісламу від нововведень і повернення до початкової чистоти. Послідовники цього «ісламського протестантизму» завжди відрізнялися надмірним радикалізмом у визначенні засобів своєї боротьби; свого часу вони спробували розтрощити Чорний Камінь Кааби як язичницький пережиток.

Іслам в Україні. Центром ісламу в Україні протягом усієї її історії залишався Крим. У 1242 р. татаро-монголи завоювали півострів: Крим увійшов до складу Золотої Орди, де у XIV ст. іслам поширився як офіційна релігія. У XV ст. у зв'язку з розпадом Орди, в Криму виникло Кримське ханство, яке наприкінці століття підпало у васальну залежність від Османської імперії.

Мусульмани Криму належать до сунітського напрямку. У Кримському ханстві за моделлю багатьох ісламських країн відбулось зрощення світської державної та релігійної влади. На чолі мусульманського духовенства Кримського ханства стояв муфтії. Муфтієм мусульман Криму вважали самого хана. Окрім муфтія до складу духовенства входили інші особи – казі, імами, шейхи. Практично в усіх значних поселеннях діяли мечеті (їх налічувалося понад 1500 у XVIII ст.), початкові (мектебе), і середні (медресе) навчальні заклади. Провідним авторитетом з питань мусульманського права, головою улемів (богословів) був шейх-уль-іслам. У сучасній Євпаторії мешкали дервіші. Під впливом ідей і норм ісламу сформувалася національна культура кримськотатарського народу, його побутові традиції, мова, спосіб життя, письменство, музика, архітектура.

На жаль, більша частина наступних 300 років історії Криму пройшла у безперервних війнах між Кримським ханством, українським козацтвом, царською Росією, Річчю Посполитою та султанською Туреччиною. Однак напади кримських і ногайських татар на українські землі й героїчна протидія українського козацтва ніколи не набували характеру «священної війни». Головна мета цих нападів була суто економічною — здобуття якомога більшої кількості полонених для наступного продажу на східних ринках. Татари не прагнули культурно або релігійно закріпитись деінде північніше від місць свого проживання. Щоправда, частина українських невольників через зрозумілі обставини змушена була приймати іслам осідати на кримських і турецьких землях. Деякі з них, наприклад, славнозвісна Роксолана (1505—1561) — дружина і політичний радник султана Сулеймана I — посідали дуже високе соціальне становище.

Наприкінці XVIII ст., після кількох війн з Кримом і Османською імперією, Росія знищила Кримське ханство з його теократичною державною структурою, і приєднала його територію до своїх земель. Російська імперська влада, в принципі, терпимо ставилась до ісламу. Для опікування релігійними справами було створене в 1794 р. Таврійське малометанське правління. Однак із певних політичних міркувань, іслам і мусульмани Криму зазнавали систематичних утисків. За часи панування Російської імперії було знищено понад як 900 мечетей. Із 1,5 тис. початкових шкіл залишалось 275. На весь Крим діяло тільки 23 медресе. Чисельність духовенства скоротилося в багато разів і складала 942 особи. У 1876 р. міністр внутрішніх справ остаточно заборонив видавати кримським татарам паспорти для здійснення хаджу. Це спричинило їхню масову еміграцію до Туреччини та інших мусульманських країн. Вважається, що з 1783 до 1917 р. з Криму емігрувало майже 4 млн мусульманського населення. Унаслідок цього напередодні революції 1917 р. татари становили лише 1/3 сільського і 1/10 міського населення Криму.

Окрім Криму, в XIX — на початку XX ст. мусульманські громади з'явилися у багатьох містах України. Значною мірою то були десятки тисяч економічних мігрантів з волзьких татар, залучених для роботи в швидко зростаючій важкій промисловості, а також політичні репатріанти з Кавказу, де кілька десятків років тривала жорстока війна за незалежність. Царський уряд дозволяв їм мати мечеті й молитовні будинки. Наприклад, дві мечеті діяли у Луганську і Макіївці, молитовний будинок був у Києві. У 1910 р. у місті заклали фундамент мечеті, яку не встигли побудувати через початок Першої світової війни.

Комуністична влада у Радянській Україні поставилась до кримських мусульман ще з більшою підозрою як до націоналістичних елементів. Протягом 1920–1930-х років було закрито всі мечеті. Значну їх частину відразу зруйнували, іншу – облаштували під різні господарські потреби. У м. Бахчисарай кам'яну мечеть перетворили на хлібний склад, в Євпаторії – віддали під краєзнавчий музей. Увесь мусульманський актив було репресовано, розстріляно, вислано майже все мусульманське духовенство. Безжально була знищена мусульманська культура: ліквідовано самотутню писемність, заборонено до вжитку арабську графіку, скасовано систему освіти. З усіх довідників, енциклопедій, підручників вилучався матеріал про мусульманську державу в Криму. В масовому порядку було знесені навіть цвинтарі, а надгробки закладались у підмурки нових будинків. Апогеєм переслідування татар досягли у часи Другої світової війни, коли за звинувачення у співробітництві з фашистами у травні 1944 р. з Криму було виселено приблизно 200 тис. татар, які ще залишались. Нині триває процес їх повернення до Криму, відродження мусульманських релігійних громад.

Поза Кримом на 1926 р. залишалось лише чотири зареєстровані громади із загальною чисельністю мусульман 200 чоловік. На початок 1941 р. вже не було жодної. Таке становище тривало аж до середини 1980-х рр.

Значення ісламу і арабської цивілізації та їхні взаємини з християнською європейською цивілізацією завжди визначалися тією роллю, що відіграв Близький Схід у соціокультурній історії людства: він був свого роду культурним джерелом, де Захід знаходив ті культурні елементи, яких йому не вистачало. З цього приводу можна згадати імена Ібн-Сіні (Авіценни) (XI ст.) і Омара Хайяма (1040–1123) і просто те, що ми користуємося арабськими цифрами.

Якщо процес культурного синтезу був ззовні непомітним, політичні взаємини між арабами і християнами завжди склалися не просто. Про це свідчать зіткнення двох світів у XI–XIII ст. у часи Хрестових походів, наступ Османської імперії на Європу, що тривав до кінця XVI ст., і контрнаступ зміцнілого Заходу, що закінчився наприкінці XIX – початку XX ст. падінням Османської імперії, виникненням на її території багатьох європейських держав і європеїзованої Туреччини, конфлікт між підтримуваним Заходом Ізраїлем і арабським світом протягом усієї другої половини XX ст. При цьому Захід завжди ставився до арабського світу вороже, відчуваючи в його існу-

ванні спочатку своєрідний виклик божественній упорядкованості світу, а потім серйозну перешкоду на шляху до світового панування.

Лише в 1965 р. на II Ватиканському соборі вперше за всю історію Католицька Церква офіційно декларувала свою терпиму позицію щодо мусульманського віровчення: «Церква з повагою ставиться й до мусульман, що поклоняються єдиному Богові, живому і сущому, милосердному і всемогутньому, творцеві неба і землі, що «говорив до людей». У цій Декларації також указувалося на близькість, по суті, трьох «стовпів» ісламу до важливих християнських обрядів – щодо Бога (молитва), щодо ближнього (милосердя), щодо власної природи людини (піст). Високо були оцінені норми шаріату – як такі, що налаштовують людину на моральний спосіб життя. Розходження між християнами і мусульманами в Декларації вбачалося лише в тому, що мусульмани визнають Ісуса не Богом, а пророком. Декларація закликала всіх «піддати забуттю минуле і щиро прагнути до взаєморозуміння, а також до того, щоб спільно захищати і зміцнювати заради всіх людей соціальну справедливість, моральні цінності, мир і свободу»¹.

Ще в ХІХ ст. найвідоміший мислитель Заходу Г.В.Ф. Гегель стверджував, що «іслам уже давно зійшов із всесвітньо-історичної арени і знову повернувся до східного спокою і нерухомості»². Замість цього ісламський світ, спираючись на економічну базу, створену половиною світових запасів найбільш дешевої у видобутку нафти, переживає в наш час своєрідне «мусульманське відродження». Він об'єднався – таким центром є для мусульман міжнародна урядова організація 50 ісламських країн – «Організація Ісламської Конференції» (1969), ісламські об'єднані нації. У світі ісламу в останні десятиліття дедалі впливовішою стає *фундаменталістська орієнтація*, що пропагує повернення до справжніх ісламських цінностей часів Мухаммада. Поряд з нею існують традиціоналістська, що жадає залишити іслам таким, який він є, і модерністська, котра виступає за більш активне пристосування ісламу до реалій сучасного світу. Представники фундаменталізму виступають також з радикальними ідеями «панісламізму» – різкого посилення ролі ісламу в економічному, політичному, духовному житті народів, що традиційно входили в орбіту поширення ісламу, і розширення сфери впливу цієї релігії на інші народи і держави. Ідеї «панісламізму» одержали практичне втілення в діяль-

¹ *Nostra Aetate*. Декларація об отношении церкви к нехристианским религиям // Христиане и мусульмане: Проблемы диалога. – М., 2000. – С. 5.

² *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по философии истории. – СПб., 2000. – С. 377.

ності численних мусульманських міжнародних організацій, у тому числі екстремістських. Прикметна ознака, що активізація радикальних ісламських рухів 1990-2000 рр. пояснюється не релігійними, а культурними, психологічними та геополітичними чинниками. Йдеться про розвиток глобалізації, яка для багатьох мусульман тотожна “американізації”. У першу чергу, вона загрожує традиційному ритму життя, матеріальному добробуту та привелейованому соціальному статусу міського середнього класу – дрібних підприємців, торговців, лікарів, інженерів, держслужбовців, учителів. Представники цих професійних груп, на думку західних експертів, складають масову базу найвпливовіших ісламських угруповань.

Попри це, згідно з даними соціопитування «Мусульмани в українському суспільстві», дві третини опитаних мусульман у нашій країні виступають за діалог з християнами, наголошують на своєму миролюбному ставленні до цієї релігії та її вірних.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Іслам – наймолодша зі світових релігій. Він виникає в VII ст. н.е. на Аравійському півострові.*

2. *Іслам – релігія, що найбільш динамічно розвивається. Протягом XX ст. спостерігалось постійне зростання питомої ваги мусульман серед населення земної кулі. Нині кожен п'ятий житель Землі – мусульманин.*

3. *Головна особливість ісламу полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культурним і суспільно-політичним життям.*

4. *На основі ісламу сформувалася високорозвинена цивілізація, що зробила невимірний внесок у скарбницю світової культури.*

5. *Засновник ісламу – Мухаммад (570–632) – один з найбільших релігійно-політичних діячів в історії людства.*

6. *Віровчення ісламу викладене у священній книзі Корані. Мусульмани вірять у те, що «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха».*

7. *Культурна практика мусульман складається з обов'язкової щоденної п'ятикратної молитви, посту у священний місяць рамадан, сплати благодійного податку, паломництва у священне місто Мекку.*

8. *Основні напрямки в ісламі – сунізм і шиїзм – розходяться, головним чином, у питанні про те, кому повинна належати влада в мусульманській громаді.*

ЗАПИТАННЯ

1. *Якою особливістю іслам відрізняється поміж інших світових релігій?*

2. *Назвіть основні положення віровчення ісламу. Яке його положення сприяє розвитку в наш час ісламського екстремізму?*

3. Які п'ять стовнів ісламу Вам відомі? Який елемент – морально-етичний і віронавчальний чи культовий у ньому переважає і чому?

4. Скільки разів на день моляться мусульмани? Про що вони благають Аллаха під час ритуальної молитви – намазу?

5. У християн – неділя, а що у мусульман?

6. Які напрями в ісламі вам відомі? Поясніть, чому головні розбіжності між цими напрямками не стосуються віронавчальних або обрядово-культурних питань?

7. Чим різняться статус священних споруд в ісламі та християнстві?

8. У чому офіційно вбачає подібність та різницю між християнством та ісламом сучасна Католицька Церква?

9. Який вплив справило іслам на виникнення «ісламського світу», мусульманської цивілізації? У чому полягає значення цієї цивілізації для світової культури?

ЗАВДАННЯ

1. У багатьох країнах, де панує іслам, існує особливий календар, який веде облік часу з моменту таємного переїзду (Хіджри) Мухаммада й мусульман з Мекки до Медини. Визначте, в якому столітті за цим календарем зараз живуть ці країни. Для цього:

– відніміть від року, в якому ми живемо за європейським календарем, дату Хіджри;

– поділіть отримане число на 32;

– результат ділення додайте до кількості років, що минули з року Хіджри за європейським календарем.

2. Спробуйте порівняти релігійну організацію у відомих Вам світових релігіях за наступними критеріями:

а) ступінь централізації;

б) наявність особливого прощарку професійних служників культу та їхній статус;

в) рівень впливу на інші сфери життя.

РОЗДІЛ 9

ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

Софія Київська

9.1. ФЕНОМЕН ЯЗИЧНИЦТВА. ОСНОВНІ ВІРУВАННЯ І КУЛЬТИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Історія релігії в Україні виразно поділяється на два основних періоди: дохристиянський і християнський. Перший період прийнято називати ще язичництвом.

Язичництво (від давньослов. слова «язики» – народи) – досить невизначений термін, що свого часу виник у церковному середовищі для позначення всього нехристиянського. У релігієзнавстві під «язичництвом» розуміють *різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм (як правило, світових релігій)*. Найчастіше цим поняттям позначають вірування тих народів, що не мали власних держав, а, створивши їх, одразу прийняли одну із світових релігій, минаючи стадію тривалого розвитку власної національно-державної релігії. Тому хронологічні рамки язичництва надзвичайно широкі – своїми коренями воно сягає в кам'яний вік, а його пережитки можуть зберігатися до ХІХ – початку ХХ ст.

Язичництво давніх слов'ян саме по собі не є унікальним явищем у світовій історії релігій, це — слов'янський варіант загальноюдського язичницького масиву, однак варіант неповторний. Цю неповторність язичництву давніх слов'ян додає перетинання в ньому кількох відносно самостійних релігійних шарів, на основі яких воно, власне кажучи, і сформувалося.

Перше релігійне нашарування в давньослов'янському язичництві складають обряди і вірування прадавнього населення лісостепової смуги України (середня течія Дніпра — Десна), що заселяло цю територію ще з кам'яного віку (з VI тисячоріччя до н.е.). Цей шар відповідав розвинутому анімізму і складався більшою частиною з духів природи (домовики, русалки, берегині тощо). Культ цих створінь, як і культ самої природи (культ води, культ лісів і окремих порід дерев), міцно тримався в народній свідомості і функціонував досить автономно щодо культів пізніших язичницьких богів.

Другий шар у язичництві давніх слов'ян пов'язують із впливом трипільської культури кінця IV—III тисячоліть до н.е. у межиріччі Дніпра — Дністра, яку деякі дослідники вважають однією з найбільш високорозвинених для свого часу. Цей шар відбивав релігійні вірування і культу, пов'язані з раннім землеробським господарством. Складався він із шанування жіночого божества родючості й врожаю, богині Матері-Землі (пізні ім'я — Макош—Мокош), гіпотетично чоловічого божества-творця і володаря Всесвіту, обрядів і ритуалів сезонного господарського циклу (свято приходу весни як початку нового року, свято дозрівання і збору врожаю та ін.).

Нарешті, центральним шаром язичництва є коло релігійних уявлень і практик індоєвропейців III—II тисячоліть до н.е., праатьківщиною яких були, нагадаємо, південні степові регіони Росії, Молдови, України. В індоєвропейських народів склалися загальні погляди на світ, його трискладову структуру; віра в богів — творців неба, землі, людей; практика їхнього вшановування кривавими жертвопринесеннями; надзвичайно розвинутий культ предків і поховальна обрядовість.

Таким чином, язичництво давніх слов'ян має тисячолітню історію, протягом якої воно перебувало в процесі постійних видозмін. Однак — і в цьому полягає головна особливість еволюції слов'янського язичництва — впродовж усього періоду існування язичництва різноякісні релігійні нашарування в ньому не асимілювали, не замінювали один одного, а співіснували, взаємодоповнюючись, змішуючись один з одним. От чому в слов'янському язичництві напере-

додні хрещення Русі в один той самий час існував пантеон богів на рівні розвинутого політеїзму при відсутності сталого культу вшанування головних божеств і окремого жрецького прошарку, а поруч з цим пантеоном — не менш популярний і шанований пантеон нижчих духів на рівні первісного полідемонізму.

Більш-менш упевнено ми можемо розглядати язичництво тільки в тому вигляді, в якому воно існувало в східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н.е. під час виникнення в них власної державності.

Основу язичницьких вірувань давніх слов'ян складали різноманітні **природні культу**. Слов'яни боготворили ліси, ріки й інші водойми, гори, камені або безпосередньо, або заселяючи їх особливими духами. Подібні пережитки, власне, анімістичних вірувань можна зустріти не тільки в язичництві, а й у розвинутих національно етнічних і регіональних релігіях — досить згадати німф і сатирів в олімпійській релігії давніх греків. Стійкість поклоніння духам і природним явищам пояснюється дуже легко — вони існували поруч з людьми, були для них зрозумілішими, ніж, припустимо, небесні боги.

В очах наших слов'янських предків переважна більшість духів ставилася до людей неоднозначно. Саме в такому вигляді переносили люди на духів свої спостереження за різноманітними природними феноменами, кожний з яких залежно від обставин міг то допомагати, то шкодити людям, хоча, за великим рахунком, самі люди поведуться так само. Сонце, наприклад, могло виступати і небесним вогнем, джерелом тепла і світла, від якого повністю залежить життя і добробут людей, і нещастям, тому що саме його промені палять руських воїв у «Слові о полку Ігоровім». Отже, слов'янам-язичникам доводилося постійно залучати на свій бік заради хорошого врожаю, безпеки худоби, вдалих пологів тощо всіх цих водяників, лісовиків і домовиків.

Природні культу давніх слов'ян можна розділити на чотири: культу води, культ лісів і дерев, культ предків, культ злих сил. Зрозуміло, цим не вичерпуються прояви слов'янського язичницького анімізму: цілий ряд джерел підтверджує, що слов'яни поклонялися каменям і горам, колодязям і озерам, звірам і птахам, вогню, зіркам, Місяцю та Сонцю.

Культ води пов'язаний з тим, що слов'яни вважали воду першоматерією світу. Насправді «земні» джерела водного культу слід шукати в значенні води для землеробства, що було основою господарства давніх слов'ян. Здавна слов'яни приносили жертви озерам і колодяз-

зям, полюбляли молитися над водою, називали річки богинями, запалювали свічки над колодязями і криницями. Поруч із виключно «зрошувальною» також шанувалася «очисна» властивість води, внаслідок чого ще в середні віки зберігався звичай водних *ордалій*. Водні ордалії – випробування, які полягали в тому, що людину, запідозрювану в чаклунстві, кидали у воду, уважно спостерігаючи, – потоне вона чи ні.

Найбільш відомий прояв культу води, безперечно, – це віра у *водяників* і *русалок* (віл)¹. Водяного народна фантазія зображувала у вигляді старця з довгою, заплутаною бородою, який надає перевагу тихим глибоким заводям. Русалки уявлялися вродливими дівчатами, що через якісь причини (найчастіше – через нещасливу любов) знайшли свою смерть у воді. Танці русалок – це хвиля на воді, а їхні пісні – це шум хвилі. Коли в розпал літа, під час визрівання врожаю, вранці виступала роса, люди вважали, що русалки приносять її у своєму довгому волоссі, і назвали *Русальським* тижнем, що передував святу літнього сонцестояння.

Предметом **культу дерев** ставали як окремі породи дерев (найчастіше дуб – найпомітніше за розмірами і за віком дерево лісостепової зони), так і цілі гаї. Там, у священних гаях, під загрозою суворого покарання заборонялося ловити птахів, полювати на тварин, навіть рубати дерева. Наші предки були переконані, що саме в лісах та гаях, де затишно і спокійно, в пушах, подалі від людських очей жили боги. Тому в лісах найчастіше і розташовувалися культові споруди слов'ян-язичників, провадилися окремі обрядово-ритуальні дії. Візантійський імператор Константин Багрянородний залишив опис подібних дій біля священного дуба на острові Хортиця. Торговці, які щойно подолали небезпечні дніпровські пороги, збиралися під його розложистим гіллям і приносили йому жертви: хто хліб, хто кусень м'яса, хто живих півнів. Потім, утворивши коло з 12 стріл, провадили ворожіння – можливо, про прикінцевий прибуток свого підприємства.

Існують і більш матеріальні свідчення про язичницький культ дерев. Протягом ХХ сторіччя на території між Києвом і Черніговом, у водах Дніпра і Десни було зроблено кілька знахідок священних дубів.

¹ Існує припущення, що назва «русалка» пов'язане з назвою античного літнього свята троянд (*rosalia*), що співпадало за часом зі святом Трійці (П'ятидесятниці); «віла» походить від латин. «*vila*» – носитися в бурхливому танку. Родичкою русалок-віл були берегині, скоріш за все, жіночі водяні духи дуже давнього (трипільського) походження. – Авт.

У стовбури цих велетнів, там, де від них починали відходити гілки, були вставлені шелепи молодих кабанів догори іклами – так, щоб вони утворювали за формою чотирикутник. Датуються ці знахідки VII–VIII і X ст.

Давні слов'яни вірили в те, що в лісах живуть лісовики (*полісуни*), а в полі – *польовики*. Полісуни – казкові істоти сірого або попелястого кольору, повністю вкриті волоссям, ходять в одязі, звіриних шкурах, а іноді й без одягу. Найчастіше лісовик показується людям в образі діда з довгою сивою бородою. Полісуни часом допомагають людям рубати дрова і просять у людей хліба. У той же час полісуни полюбляють жартувати над людьми, змушуючи їх усю ніч блукати по лісі.

Як і у випадку з русалками, в уявленні про лісовиків знайшли своє відображення різноманітні взаємини слов'ян з лісами і деревами. Лісовик близький до людини – так і ліс дає людині основний будівельний матеріал, ягоди, гриби, дичину і шкіри. Лісовик жартує над людиною – так у глухому лісі на кілька годин або навіть днів орієнтацію може втратити кожний.

Культ злих сил – явище звичайне для будь-якої релігії. У язичництві давніх слов'ян, судячи з усього, цей культ набув досить своєрідного відтінку. До злих сил, безумовно ворожих людині, – *упирів і навій* (старослов. навь – небіжчик) – слов'яни відносили іноплемянних мерців, душі ворогів і недоброзичливців, людей, яких за щось покарали сили природи (впав з дерева, загинув від удару блискавки, був з'їдений вовками тощо). У язичницьких уявленнях нав'ї походили на птахів, що літають по ночах, у бурю і дощ, на злих вітрах, і нападають на людей, щоб досхочу напитися їхньої крові. Упир за зовнішністю вважався цілком схожим на людину, однак його легко впізнавали за неприродно червоним кольором обличчя (щоб якимось приховати його, упирі прикидалися п'яницями). З кого упир випивав кров, той швидко вмирав. Як тільки співали півні, упир щодуху кидався назад до цвинтаря, де він жив у власній могилі, бо якщо він хоч на мить зустрінеться із сонячним світлом – тут йому і кінець.

Віра в існування злих сил, з одного боку, відображала страх і безпорадність людини перед силами природи, а з другого боку – власну людську недосконалість, тому що дозволяла приписувати цим силам усі невдачі і проблеми, що переслідували людину.

Слов'яни намагалися всіляко захиститися від злих сил. Боротьба з ними складала невід'ємну частину їхнього життя і залишила яскравий слід у декоративно-ужитковому мистецтві. Захисним магіч-

ним різьбленням вкривалися дах будинку і всі його отвори – вікна, двері, димохід; скрині для одягу й істівних припасів, різноманітний посуд. Знамениті українські вишиванки – це плід не тільки народного мистецтва, а також і язичництва. Недарма вишивкою прикрашали ті частини одягу, де він нещільно прилягав до тіла. Основний мотив вишиванок – кінно-солярна символіка (кінь – тварина, яка рухає сонце удень). Нарешті, по четвергах (у слов'янському календарі тиждень був п'ятиденним), коли топили лазню, злим силам обов'язково залишали дещицю від їжі та пиття. Якщо ж перед виходом з лазні присипати підлогу попелом, то вранці наступного дня знаходили сліди погані, подібні відбиткам пташиних лапок.

Усім відома зброя проти упирів – часник і осиковий кіл. А от пояснення вибору цієї зброї видатним вітчизняним філологом ХІХ ст. О. Потебнею: часник настільки гіркий, так пече в роті, що нагадує жар вогню. Причиною ворожості для злих сил осики могла бути або гіркота цього дерева («гірка» – постійний епітет осики в народних піснях), або його світла кора, що навіювала асоціації зі світлом¹.

Слов'янський язичницький **культ предків** в основних своїх рисах нагадував подібні культу, що існували у всіх народів до (і тривалий час після) прийняття ними світових релігій. Головна ідея цього культу – ідея безперервного зв'язку померлих зі своїм родовим колективом. Спочатку своїх мерців слов'яни ховали в землі, й їхні цвинтарі, що зі зрозумілих гігієнічних міркувань розташовувалися подалі від людського житла, служили прикордонними стовпами території громади й одночасно – своєрідними її оберегами проти будь-яких чужоземців, які завжди уявлялися ворогами. В останні століття перед прийняттям християнства люди знайшли своїм померлим нове місце перебування – на небі, куди їхні душі підносилися разом з димом поховального вогнища. Часто попіл, що залишався після кремації, віддавали рідній землі, зібравши його в горщик для варіння каші.

У будь-якому разі подібні поховання дуже показові для визначення характеру взаємин предків зі своїми нащадками. Вони з усією очевидністю доводять, що поряд із виключно охоронними функціями головне призначення предків полягало в сприянні господарської діяльності своїх нащадків, росту їхнього матеріального добробуту. Насамперед від них вимагалось посилювати родючість землі й забезпечувати достатню для доброго врожаю кількість вологи.

¹ Потебня А. А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий // Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре.— М., 2000.— С. 325-328.

У фольклорних джерелах можна знайти уривчасті відомості про звичай «саджати на лубок», тобто ритуальне вбивство старих членів слов'янської родової громади. Для цього використовували довгий візок—волокушу, на якому приречених на смерть «предків» відвозили узимку подалі від селища і залишали в глибокому яру, звідки неможливо було вибратися без сторонньої допомоги. Цей звичай діяв і влітку, коли наставала посуха, що загрожувала майбутнім голодом усьому племені (тоді «предків» кидали в порожні зернові ями). Однак уже в I тисячолітті нашої ери подібний звичай, відомий і в інших народів, став пережитком.

Найбільш відомий ритуал культу предків — *радуниці*. Двічі на рік, восени й навесні, коли природа завмирає і готується до спокою, і навпаки, пробуджується, весь родовий колектив відвідував могили своїх померлих, залишаючи їм їжу. Схожість радуниць з обрядом відвідування кладовищ і поминання померлих рідних і близьких у великодній час не випадкова. Вона пояснюється штучним злиттям весняних радуниць з цим найбільш значним із християнських свят, яке потрібно було Православній Церкві для викорінювання в народі язичницьких вірувань.

Як один із проявів культу предків, безперечно, можна розглядати віру в *домовика* (давньослов'янського «чура» — пращура, звідки і походить відомий вислів «Чур мене»). За народними повір'ями, виглядав домовик як старий-престарий дід, хоча іноді міг прибирати вигляд у хазяїна будинку. Жив домовик у підпечку, тому що його старі ревматичні кістки мали потребу в теплі, а з другого боку, місце, де палав вогонь, у всіх народів вважалося священним. Насамперед, домовик, як і будь-який інший добропорядний предок, був заступником двору і господарства, худоби, майна та маленьких дітей. За іншими розповідями, домовики, коли вони чимось невдоволені, капостять у хатах: стукають, відчиняють двері, вікна, знущаються з котів, щипають сонних людей. Вночі домовики полюбляють їздити на конях, заплутувати їхні гриви, стригти овець, ганяти курей. Для відлякування домовиків у стайнях тримали опудала ворон і сорок.

9.2. СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ПАНТЕОН І РИТУАЛ. ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ЯЗИЧНИЦТВА

Слово «Бог» у всіх слов'янських мовах має загальний індоєвропейський корінь: «Богават», «Бог-вана» — вічна істота. Поява пан-

теону богів у слов'янському язичництві стала наслідком його тривалої еволюції.

У найзагальнішому вигляді еволюцію слов'янського пантеону дослідники уявляють так: спочатку у праслов'ян були поширені давні анімістичні культури, потім (у трипільський період) настала черга аграрних культів, пов'язаних з богинею Матір'ю-Землею; з II тисячоліття до н.е. почали формуватися культури чоловічих божеств, що уособлювали собою Всесвіт. Пантеон богів, який безпосередньо передував хрещенню Русі, сформувався, ймовірно, після VI ст. н.е. Він органічно увібрав у себе як поклоніння духам, яким знайшлося місце на його нижчих ступенях, так і поклоніння богині-землі, богам Всесвіту, що зайняли в ньому не досить високе, однак підлегле становище. Очолити цей пантеон боги, яким поклонялася князівсько-дружинна верхівка тодішнього давньослов'янського суспільства.

Про язичницький давньослов'янський пантеон, що за рівнем «зрілості» відповідав розвинутому політеїзму національно-державної стадії еволюції релігії, ми знаємо з датованого 980 роком повідомлення «Повісті минулих літ», пов'язаного з діяльністю князя Володимира I Святославича (980–1015):

«І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його [була] срібна, а вус — золотий, — і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди [жертви], називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той».

Головний бог давньослов'янського пантеону **Перун** — подібний до античного Зевса, бог грози і блискавки, чиїм атрибутом був дуб. Поклоніння Перуну (або божеству, яке виконувало в пантеоні подібні функції) сягає ще індоєвропейських часів. Ретельні лінгвістичні спостереження дають вагомі підстави вважати, що в індоєвропейських космогонічних міфах про утворення світу внаслідок запеклої боротьби бога-громовика зі змієм, який викрадав худобу, світло і воду, виконавцем головної ролі був прототип саме Перуна. Однак на чолі давньослов'янського пантеону він став не стільки через свою надзвичайну могутність, що переважала силу інших богів. Тут вирішальне значення мали, очевидно, суто політичні міркування. Авторитет Перуна, що зайняв перше місце в пантеоні язичницьких богів, служив ідеологічним обґрунтуванням військово-політичної влади князя і

його військової дружини. Тому центрами культу Перуна були Київ і Новгород.

Стрибог, Дажбог і Хорс були дуже часто згадуваними небесними богами, відомими нашим предкам досить тривалий час — з передскіфського періоду (I тисячоліття до н. е). Вони виступали гарантами мирної хліборобської праці.

Стрибог (вірогідно, від давньослов'янського «стерти» — поширювати) — бог-отець, Бог — творець Всесвіту, повелитель небесних стихій (недарма в «Слові о полку Ігоревім» вітри названі «стрибожими онуками»), батько Перуна. Аналог давньогрецького Урана.

Про поширення культу Стрибога красномовно свідчать географічні назви: ріка Стрибозька на Київщині, село Стрибож на Житомирщині. У той же час немає ніяких достовірних відомостей про те, що наприкінці X ст. у пантеоні князя Володимира Стрибог виконував які-небудь важливі функції, крім представницьких.

Можливе протиставлення Стрибога як бога темного і буремного неба і **Сварога** (санскр. сонце) як персоніфікації ясного, спокійного неба, батька Дажбога. Однак в останні століття слов'янського язичництва і період двовір'я, два світлих божества злилися для своїх шанувальників воедино, хоча досить ймовірно, що свого часу і Сварог, і Дажбог були окремими божествами, уособленнями конкретних світлих сил природи.

Дажбог — бог сонячного світла і достатку, тобто тих благ, які сонячне сяйво несе з собою людям. В одному з давньоруських літописів міститься розповідь про те, як за часів Сварога люди навчилися кувати зброю і оволоділи ковальським мистецтвом, а у «Слові о полку Ігоревім» русичі прямо названі «дажбожими онуками». В українських народних колядках Дажбог-Сварог виступає заступником весілля і шлюбу, особисто зустрічаючи князя-жениха на світанку під час сходу сонця. Зрозуміло, що на честь цього бога називали багато городищ, наприклад, сучасне селище Савара на р. Рось.

Хорс — бог самого сонячного світила, котре щоденно виконує свій шлях на небосхилі на конях і лебедях, схожий за призначенням на грецького Геліоса. Очевидно також, що відбувалося зближення й об'єднання в очах віруючих язичників функцій Хорса і Дажбога, подібно до того, як у Єгипті були об'єднані Гор і Ра, в Греції — Геліос і Аполлон.

Сімаргл, або **Сімургл** (Переплут) — божество іранського походження, бог насіння і посівів, адже саме Сімарглові зороастрійський Ахурамазда доручив охороняти небесне дерево з насінням всіх корис-

них рослин (у християнстві, очевидно, для ефективнішого виконання своїх охоронних функцій, він перетворився на диявольського змія). Виглядав Сімаргл як крилатий пес, таким його і зображували на стінах Борисоглібського собору у Чернігові і різноманітних предметах домашнього ужитку та ювелірних прикрасах. Сімаргл через своє «іноземне» походження досить швидко (у XII–XIII ст.) зник не тільки з пантеону, а й з народної свідомості.

Ім'я єдиного жіночого божества в язичницькому пантеоні давніх слов'ян **Макош—Мокош** походило від слова «кіш» або «киш», яким називався плетений кошик для зерна. Мокош відома як головне божество трипільців як богиня родючості, богиня землі, що дарує життя злакам і рослинам, богиня врожаю. Провідне значення землеробства в господарстві давніх слов'ян пояснює, чому протягом кількох тисячоліть Мокош зберігала почесне місце в пантеоні давньослов'янських богів. Супутницями і помічницями Мокоші були *Лада* і *Леля*. На жаль, призначення і функції цих божеств з'ясовані ще недостатньо.

Зрозуміло, що в пантеон князя Володимира потрапили не всі шановані слов'янами-язичниками боги, а тільки ті, які хоч якоюсь мірою підпадали під ціннісні уподобання правлячої верхівки: сила, міць, потужність, відвага, перемога або смерть в жорстокій битві. За його межами опинилися багато давніх впливових божеств, які заслуговують детальної згадки.

Велес (Волос) (індоєвропейське походження від кореня «вел», «вол») — традиційно вважався богом скотарства, худоби, торгівлі та ремісництва, музики та співу (адже всім відомо, що пастухи добрі співаки і музики). Проте, є вагомій підставі називати Велеса більш значним за своїми функціями богом, ім'ям якого русичі недарма неодноразово клянутья поруч з іменем Перуна при укладанні мирних договорів з Візантією. В останніх дослідженнях Велес постає перед нами як бог миру, тобто водночас заступник сільської слов'янської громади, її території та господарства, підтримувач злагоди, гармонії між суспільством і навколишнім світом. Для широких верств населення Давньоруської держави IX–XI ст.ст. Велес був тим же самим, що й Перун для правлячої князівсько-боярсько-дружинної еліти. Більше того, і в християнстві Велесу знайшлися відповідники — св. Власій і (гіпотетично) св. Микола, найшанованіший на Русі святий, її заступник і захисник.

Бог Рід (**Святовид**) і пов'язані з ним *рожаниці* в образі зоряного неба і зірок уособлювали собою Всесвіт, а щодо кожної окремої лю-

дини виступали як бог і богині долі. Як прояв життєдайної, родючої сили, що просякає, породжує увесь світ, слов'янський Рід був ближче усього до індійського Брахми, єгипетського Осіріса, давньосхідного Ваала, біблійного Саваофа.

Добре відомі нам за етнографічними джерелами Коляда, Ярило, Купайло відповідали кожній з трьох найважливіших для життя природи і ведення господарства позицій сонця. Їм були присвячені радісні і веселі народні свята.

Коляда уособлював собою зимове сонцестояння, після якого починалося пробудження природи, що обіцяло майбутній врожай і статок.

Ярило (давньослов. яр, ярий, вищий прояв плідної або відтворювальної сили природи, землі, худоби, людини) за значенням був близький до бога Ладо. Власне кажучи, Ярило являв собою весняну іпостась Дажбога.

Купайло (Купало), як засвідчує назва найзначнішого язичницького свята, був вираженням літнього сонцестояння, досягнення сонцем найвищої сили та могутності.

Жива і Мора (Морена) — боги життя і смерті. Жива уособлювала собою красу, юність, любов, природну родючість, Морена — хворобливість, старечу неміч з наступним неминучим кінцем — смертю. Відповідно, у природі Жива позначала момент весняного пробудження природи, цвітіння і зеленіння, Морена — дозрівання плодів і врожаю як провісників майбутнього в'янення природи та її осінньо-зимового засипання. У цій своїй якості Морена, наприклад, з'являлася на святі Купайла.

Ушановування язичеських богів здійснювалося в різноманітних формах індивідуального і колективного культу. Матеріали археологічних досліджень Києва свідчать про наявність у житлах своєрідних домашніх вівтарів з дерев'яними ідолами, а повідомлення візантійських і арабських авторів засвідчують, що поклоніння цим ідолам полягало в обряді жертвопринесень, що супроводжувався молінням. Богів молили про дарування врожаю, щастя, матеріального добробуту, про захист від ворогів, хвороб, різних лих, просили поради і вказівок, у сумнівних випадках з їх допомогою намагалися зазирнути в майбутнє.

Досить часто колективні ритуали відбувалися просто неба, хоча давні слов'яни зі скіфських часів знали і тип закритого святилища — **капища** (можливо, від «кап» — ідол, бовван, кумир). Звичайно, такі святилища були обгороджені валом з частоколом, а в середині стояла

дерев'яна статуя бога, розміщувалися жертovníк і палав жертovníй вогонь. Перепалені кістки жертovníх тварин і попіл зносили у розташований неподалік зольник.

Яскравим прикладом подібного святилища може вважатися вже згадуване капище богів Володимира. Залишки цієї культової споруди язичницького часу були знайдені в 1975 р. неподалік від Андріївської церкви в Києві. У плані воно являло собою прямокутник (7 x 1,75 м) із шістьма закругленими симетричними виступами (діаметр двох великих дорівнював 2 м, малих — 1 м), що прилягали до святилища з півночі, сходу, півдня. Саме на цих виступах знаходилися постаменти богів.

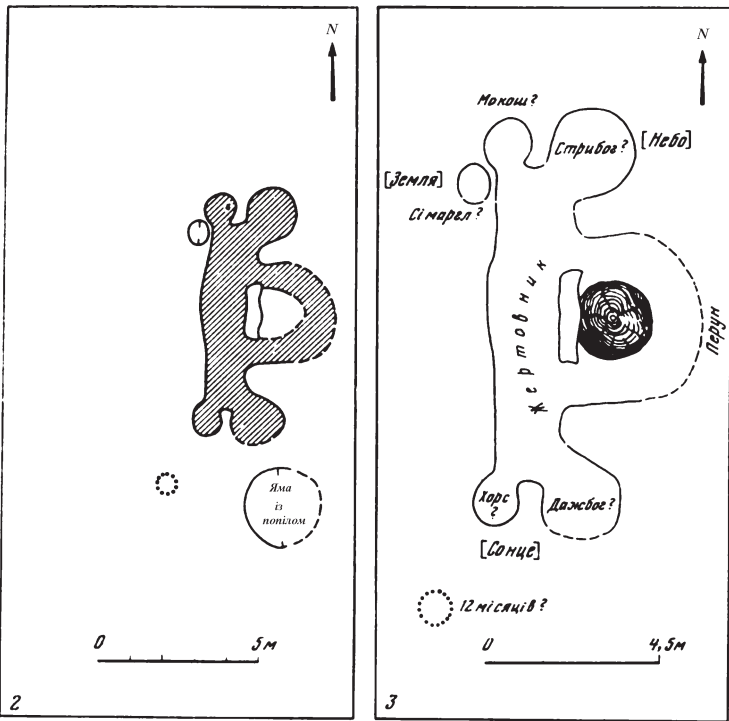
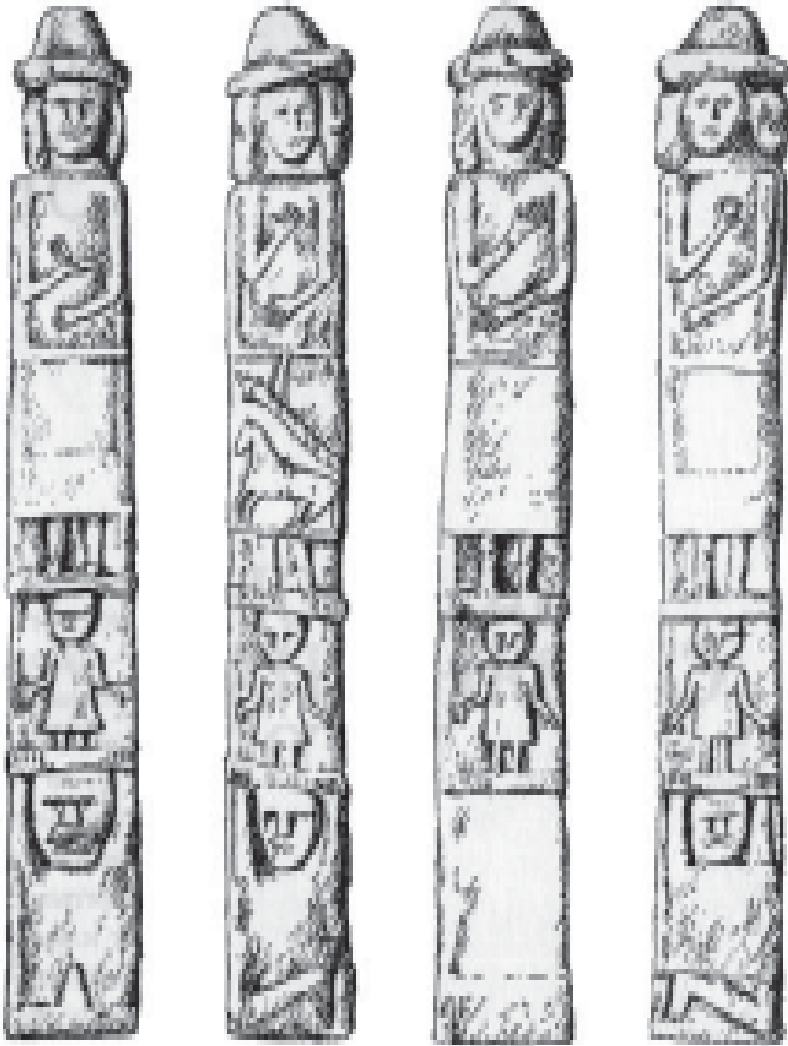

Схема язичницького капища князя Володимира

Найвідомішим зразком язичницького кумира за правом вважається відомий Збруцький ідол, випадково знайдений у 1848 р. у водах притоки Дністру річки Збруч. Цей ідол являє собою вапняну

колону 2,7 м чотиригранної форми з малюнками на кожному з боків. Капище цього ідола розташовувалося за 5 км від с. Городниця Гусятинського району Тернопільської області, в лісі, на найвишому у цій місцевості пагорбі Богиті.

Збруцький ідол

Громадські богослужіння проводилися, скоріш за все, у дні свят, при надзвичайних подіях – виступ у військовий похід, повернення з походу, епідемії, ворожій навалі, посусі й неврожаї, окремо – на честь того чи іншого божества. За уривчастими фольклорними відомостями, колективні язичницькі обряди в основних своїх рисах дуже нагадували індуїстський ритуал ведичних часів. Його головним обрядом можна вважати жертвопринесення. Тут відбувалося заклання жертвовної тварини старійшинами родів, жрецькими-волхвами або князями, що виконували певні жрецькі функції. Частину жертвовної тварини спалювали на вогняному вівтарі перед ідолом, її кров розбрикували – чи для оборони від злих сил, чи на знак поваги до божественної життєдайної сили цієї рідини. На нутрошах жертвовних тварин ворожили. Рештки кривавих жертв богам з'їдали учасники обряду. Ритуальне частування супроводжувалося необмеженим уживанням хмільних напоїв, звичайними у подібних випадках музикою, піснями, іграми.

Для шанування богів забивали биків, півнів, кабанів, іншу худобу і птицю. Іноді приносили й криваві людські жертви. Розповідь про одне з таких жертвопринесень, регулярних, проте, скоріш за все екстраординарних за значенням, зберегла нам «Повість минулих літ» (див. текст 9.1). Ця розповідь підтверджується численними повідомленнями давніх авторів, хоча археологічних підтверджень таким фактам під час дослідження язичницьких капищ досі не знайдено.

Більша частина безкровних жертвопринесень у вигляді хліба, меду, сиру діставалася Роду (можливо, і Велесу). Оскільки ці страви завжди фігурували і на весільному столі, можна припустити, що безкровні жертвопринесення супроводжувалися моліннями про врожай, приплід худоби чи поповнення родини дітьми.

Безумовним відгомонам подібних язичницьких ритуалів слід вважати трапезу, що її за народними билинами та літописними повідомленнями раз на тиждень влаштовував у себе на дворіщі князь Володимир. Ці частування супроводжувалися грою скоморохів, музикою, боротьбою з ведмедями та іншою «культурною програмою», зображення якої зберегли для нас фрески Софійського собору у Києві, а також щедрою роздачею милостині.

Зрештою, і звичай колядування був звичаєм збирання жертв богові-сонцю, що народжується, і тому потребує матеріального підкріплення своїх сил. Зрозуміло, що лєвова частка жертв у вигляді зібраних наїдків та напоїв споживалися самим дарувальниками і збирачами. В описаних ритуалах був і певний практичний сенс: князю

Володимирові, який збирав податки у натуральній формі, нікуди було їх подіти, а пересічному слов'янину трапеза на свято Коляди надавала рідкісну можливість досхочу наїстися вишуканого м'яса домашніх тварин і сподіватися, що він не забуде його смак у наступному році.

На жаль, наука має у своєму розпорядженні тільки фрагментарні відомості давніх авторів про особливу й авторитетну **жрецьку верству** («*волхвів*») на Русі. Літописна легенда про «вішого Олега», використана О.С.Пушкіним, дозволяє говорити про те, що певні жрецькі функції виконував і князь. Логіка переходу від первісного суспільства до держави в сучасному розумінні цього слова також підтверджує цю обставину: правитель у ранньокласових суспільствах досить часто поєднував військове керівництво, адміністративно-виконавчу і законодавчу владу з виконанням жрецьких обов'язків, оскільки завдяки цьому він одержував на свої безмежні повноваження єдино зрозумілу для його підданих санкцію – божественну. На користь існування жрецтва говорить і розвинута термінологія щодо магії і людей, які її практикували. Однак різноманітна діяльність волхвів – і як жерців, і як лікарів, і як чаклунів свідчить про те, що жрецтво в язичницький період у слов'ян так остаточно і не сформувалося. Після хрещення Русі його представники стали об'єктом жорстоких переслідувань з боку державної влади і змушені були шукати інші сфери прикладання своїх сил.

Різновидом слов'янського язичницького ритуалу може вважатися **поховальний культ**.

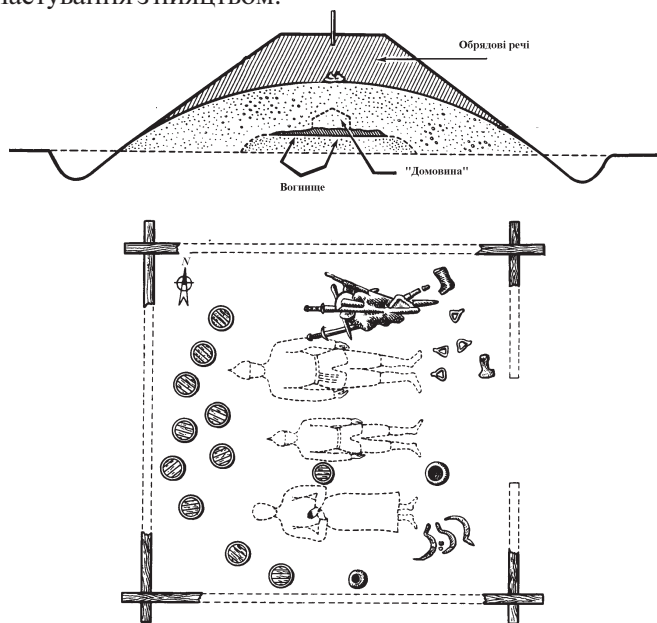
За кілька століть до хрещення Русі у давніх слов'ян переважали обряди *кремації*. Вони полягали у тому, що небіжчика разом з речами та їжею, що повинні були знадобитися йому в потойбічному світі, спалювали в човні. Таким чином, як вважали давні слов'яни, душі померлих швидше досягнуть неба.

Однак найчастіше язичницькі поховання поєднували форми *кремації* та *інгумації* (закопування в землю). На місці поховального вогнища насипали курган, куди іноді клали урну з прахом. Горщик з прахом помішали й у труну у вигляді невеликого будиночка на стовпах. (Цей прототип казкової «хатинки на курячих ніжках» більше був поширений у північних регіонах Росії). Напередодні хрещення Русі була помітною тенденція до поступового витиснення поховання померлих через спалення їх похованням у землі, хоча вона пояснювалася радше розвитком культу предків.

До християнських часів зберігався започаткований, можливо, ще скіфами, звичай *супровідної кривавої жертви*. У цьому легко пере-

конатися, звернувшись до розповіді візантійського автора Лева Диякона, який був безпосереднім свідком війн князя Святослава з Візантією в середині X ст.: «І ось, коли настала ніч і засіяло повне коло Місяця, скіфи вийшли на рівнину і розпочали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розіклали безліч багать і спалили, заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків і жінок. Здійснивши цю криваву жертву, вони задушили [декілька] грудних немовлят і півнів, топлячи їх у водах Істра [Дунаю. — Авт.]»¹.

Завершувалася поховальна церемонія *тризною*, відомою у праслов'янського населення України ще з I тисячоліття до н. е. У власному розумінні тризна мала вигляд військового турніру чи битви і була покликана відганяти смерть від живих; у широкому розумінні тризною можна вважати весь комплекс поховальних обрядів безпосередньо після кремації чи інгумації, які, крім військових змагань, включали в себе криваве жертвопринесення на жертвовному вогнищі і жабне частування з пияцтвом.

Курган Чорна Могила сер. X ст. Розріз.
Внизу план поховального вогнища (у збільшеному масштабі)

¹ Диякон Лев. История.— М., 1988.— С. 78.

Обряд, що поєднував елементи кремації і закопування в землю, був докладно досліджений під час розкопок багатой Чорної могили під Черніговом. На горизонтальному огороженому майданчику було споруджено дерев'яний будинок мертвих. Після здійснення кремації на місці будинку виріс невеличкий курган. Родичі померлого поклали на його верхівку зброю небіжчика і справили по ньому тризну. І тільки після цього насипання кургану було остаточно завершено.

Річний цикл язичницьких свят було побудовано за сонячно-господарським принципом. Інакше кажучи, головні свята приурочувалися до основних положень сонця: зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення, яким відповідали основні цикли сільськогосподарських робіт.

Найзначнішим святом давніх слов'ян було поза всяким сумнівом *свято Івана Купала*, якому передував Зелений, або Русальський тиждень. Назва, під якою відомий нам цей день походить від злиття його власної язичницької назви — Купала, із християнським святом на честь Іоанна Хрестителя. Воно припадало на день літнього сонцестояння (24 червня). Вказівки, що Купала святкувався на початку липня пояснюються плутаниною старого і нового стилів, різниця між якими складає приблизно два тижні. Але річ не в конкретній даті за тим або іншим стилем, а в тому, на яке число календаря випадає те природне явище, в ознаменування якого було започатковане свято.

Усі ритуали на свято Купала обертаються навколо двох стихій — вогню та води, адже воно знаменувало собою досягнення природою своєрідного піка родючої сили (див. текст 9.2). Це — триумф сонячного начала, об'єднання родючої сили води та світла (звідси і топлення Купала), що повинне незабаром принести людям хороший врожай. І в той же час у цьому переможному мотиві вже відчувалися нотки тривоги: гине сонячний герой, персоніфікація літнього життєдайного сонця, отже, незабаром потрібно чекати «контрнаступу» темних сил.

Показово склалась історична **доля язичництва** на Русі. Проникнення на Русь християнства, а потім і його прийняття як більш розвиненої релігії, теоретично мало б призвести до поступового викорінювання язичницьких обрядів, вірувань і культів. Незважаючи на це, на сьогодні у більшості дослідників немає сумнівів у тому, що період з IX до середини XIII ст. можна вважати періодом **двовірства** на Русі — *одночасного співіснування давніх язичницьких та християнських вірувань і культів на всій території країни і у всіх верствах населен-*

ня. Це двовірство наклало досить помітний відбиток на всі сторони життя киеворуського суспільства і давньоруське мистецтво, тому наявність цього феномена неважко підтвердити конкретними прикладами. Усіх найвідоміших київських князів – Володимира I Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира II Мономаха – ми знаємо лише за їхніми «поганськими» іменами, хоч вони мали і християнські імена, що давалися їм при хрещенні: обидва Володимири звалися Василіями, Ярослав – Георгієм.

У період двовірства можна виділити два етапи:

- перший охоплює IX–X ст. та характеризується перевагою язичництва;
- другий – це кінець X – початок XIII ст., коли більшого поширення набуває християнство.

У період співіснування язичництва та християнства перше було поширено в селах серед селян, а друге – у містах серед дружинників, торговців і ремісників.

Закінчується двовірство після монголо-татарської навали, коли Християнська Церква одержала від завойовників, зацікавлених у зміцненні своєї влади на підкорених землях, достатні привілеї, щоб остаточно затвердити своє панівне становище.

Таке тривале співіснування язичництва й християнства часто пояснюють «природними» причинами – великою територією країни, федеративністю політичного укладу тощо. Разом з тим, як справедливо зазначає автор найфундаментальнішого дослідження з язичництва Давньої Русі акад. Б. О. Рибаків, не можна відкидати і наповне небажання верхівки киеворуського суспільства відкинути деякі милі їхньому серцю язичницькі звичаї. Серед них – і напівлегальне багатоженство, і ритуальні бенкети по п'ятницях, що, крім іншого, певним чином урівнювали їхніх учасників, скрадаючи поступове збільшення одноособової влади князя¹.

Можна сказати, що двовірство носило досить мирний характер, якщо не брати до уваги такі «незначні» епізоди в його історії, як хрещення Новгороду «вогнем і мечем», періодичні розправи над язичницькими жерцями й волхвами, про що повідомляють руські літописи та інші письмові джерела.

Потрібно відзначити, що кінцевим підсумком тривалого періоду двовірства стало не стільки викорінювання всього язичницького, скільки адаптація християнства до язичницьких обрядів і культів.

¹ Рибаків Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 743.

9.3. ВИТОКИ ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ

У знаменитій «Повісті минулих літ» розповідається про те, як першим приніс в Україну блага звістку християнської віри апостол Андрій у середині I ст. н.е. Він благословив дніпровські кручі та гори, де тепер розташований Київ, поставив хрест на місці нинішнього Андріївського собору. Ця легенда свідчила про нібито одночасний початок кийвського і візантійського християнства (див. текст 9.3).

Насправді ж проникнення і поступове поширення християнства в Україні було результатом тривалого процесу, що зайняв без малого ціле тисячоліття. Зовнішньою стороною цього процесу були досить інтенсивні торгово-економічні зв'язки України з найбільш розвинутою на той час державою світу – Візантійською імперією. Слов'янські племена, що жили на території України, вважалися її периферією (кордон проходив по Криму і Дунаю). Перебуваючи на більш низькій стадії розвитку, вони виявлялися сприйнятливими до запозичення не тільки матеріальних досягнень, а й духовно-релігійної скарбниці Візантії. Внутрішньою стороною процесу християнізації була поступова еволюція у напрямку монотеїзму язичницьких поглядів давніх слов'ян. Так, уже в VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський писав про предків слов'ян, що «вони вшановують річки і німф», але підкреслював «Вони вважають, що один тільки Бог, творець блискавок, є господарем над усім, приносять йому в жертву биків і виконують інші священні обряди» (Прокопій Кесарійський. Війна з готами, кн. 3, гл. 14:23–24).

Говорячи про християнізацію Русі, не можна не сказати про величезну роль братів Кирила і Мефодія. Саме з їхньої діяльності починається історія слов'янських Церков. Брати Костянтин (ім'я Кирило було прийняте ним при постригу в ченці незадовго до кончини) і Мефодій (в миру його ймовірно звали Михаїл) походили зі знатної грецької родини. Родом вони були з міста Солуні (сучасні Салоніки), де в IX ст. проживало багато слов'ян. Швидше за все, уже з дитинства брати знали слов'янську мову. Костянтин одержав хорошу освіту й був видатним ученим.

Хоча обидва брати тяжіли до відокремленого чернечого життя, але візантійські Церква і держава, на службі в яких вони перебували, ждали від них іншого. Кирило часто разом із братом вирушав з дипломатичними місіями до арабів і хазар.

У результаті їхньої місії хазарський правитель (*каган*) дозволив своїм підданам приймати християнство. Учені вважають, що більшість новохрещених були слов'янами.

Повернувшись до Константинополя, як вважають учені, Кирило почав укладати слов'янську абетку — глаголицю, а також працювати над перекладом Священного Писання слов'янською мовою. Переклади Кирила й Мефодія стали основою для першої літературної мови слов'ян — так званої старослов'янської. У той час богослужбові тексти вже перекладалися на багато мов, існували переклади з латини й грецької на інші мови: грузинську, вірменську, сирійську, коптську, готську.

На прохання моравського князя Ростислава і за підтримки духовної і світської влади Візантійської імперії брати в 863 р. вирушили з місією до Моравії. У цьому слов'янському князівстві вони перекладали на старослов'янську мову богослужбові тексти, проводили богослужіння цією мовою, навчали християнській вірі моравів.

Через три роки, підготувавши учнів з моравів, у їх супроводі вони вирушили на Батьківщину, щоб посвятити їх у духовний сан, але затрималися в Паннонії (зараз південно-західна частина Угорщини), де продовжили місіонерську діяльність. Проте довідавшись у 867 р. про переворот у Константинополі і скинення свого покровителя, патріарха Фотія, Кирило і Мефодій відправилися в Рим. Римський Папа Адріан II підтримав їхні починання. Тут же, у Римі, Кирило помер у 869 р., а Мефодій був піднесений у сан архієпископа Паннонії і вирушив у свою єпархію.

Однак він зустрів опір з боку латинського духовництва, яке вважало, що богослужіння має проводитися однією із трьох мов: грецькою, латиною або давньоєврейською. Мефодія звинуватили в порушенні церковних канонів і він пробув за ґратами близько трьох років. Хоча Папа Римський Іоанн VIII звільнив його і призначив моравським єпископом, проте заборонив проведення богослужінь слов'янською мовою.

Після смерті Мефодія в 885 р. його учні піддавалися переслідуванню у Моравії, а ті, хто вцілів, знайшли захист і притулок у болгарського царя Бориса. Саме в Болгарії була продовжена справа Кирила і Мефодія в слов'янському світі.

Православною Церквою брати Кирило і Мефодій були канонізовані і названі «рівноапостольними» (тобто рівними апостолам, що за заповіддю Ісуса Христа пішли по усьому світу й усім проповідували Євангеліє (Мк. 16:15)).

Перші дані про утвердження християнства на Русі належать до IX ст. Візантійські джерела повідомляють, що після вдалого походу на Константинополь і укладання вигідного договору з імперією київські князі Аскольд і Дір стали християнами. Їх переконало диво, що нібито зробив присланий на Русь візантійський єпископ Михайло, коли поклав у вогонь Євангеліє і вииняв його звідти непошкодженим. На території підвладної їм держави в Середньому Подніпров'ї Михайло організував єпархію (у ранзі митрополії), занесену в офіційні списки єпархій Візантійської імперії на 60-е місце. Символічно, що пізніше над могилою Аскольда і Діра була споруджена Свято-Миколаївська церква, знищена більшовиками в 1935 р.

Достовірно подальша доля митрополії невідома, однак можна з упевненістю стверджувати: наступних сто років минули в постійній боротьбі між прихильниками християнства і язичництва серед правлячої еліти Давньоруської держави. Супротивниками християнства виступали князі Олег (882–912) і Святослав (964–972), прихильниками – княгиня Ольга (945–964) і, можливо, князь Ігор (912–945). Масове прийняття християнства, відповідно до літописних свідчень, офіційно визнаних Церквою, відбулося в 988 р. при князі Володимирі I Святославичі (980–1015) (див. текст 9.4).

Слід звернути увагу на те, що через особливості географічного розташування Русі між Європою й Азією, для неї існував досить широкий релігійно-цивілізаційний вибір. Теоретично Русь могла б обрати одну з трьох монотеїстичних релігій, що сповідали її ближні і далекі сусіди: іслам – Волзька Булгарія, іудаїзм – Хазарський каганат, східне християнство – Візантія, або західне – Німеччина. Хрещення Русі пояснювалося необхідністю рішення для князя Володимира найважливішого внутрішньополітичного задачі – об'єднання під власною владою великої кількості різних племен. Візантійське християнство практично ідеально підходило в даному разі не тільки

*Св. князь Володимир I
Святославич –
хреститель Русі*

тому, що мало універсальний характер і було прийнятним для всіх людей, незалежно від кольору шкіри, мови тощо. Крім того, у ньому був дуже розвинутий принцип *цезарепапізму* – тобто панування світської влади над духовною, тоді як, скажімо, у католицизмі багато Римських Пап претендували на владу не тільки над душами, а й над тілами мирян. Про це наочно свідчить об'єднання Папою Римським влади верховного керівника Католицької Церкви з монархічним керуванням Ватиканом.

Існує точка зору, що слідом за масовим хрещенням у 988 р., будівництвом першої кам'яної – Десятинної церкви (996), а потім і кафедрального Софійського собору (1051), за створенням митрополії близько 1039 р. (принаймні перший київський митрополит Феопемт згадується в літописах саме під цим роком) і заснуванням близько 1062 р. Києво-Печерського монастиря почалося формування оригінального різновиду християнства – т. зв. «*київського християнства*».

«Київське християнство» формувалося у боротьбі між прихильниками повернення до євангельських ідеалів і прихильниками повного запозичення візантійського, месіанського і цезарепапістського християнства. Справді, характер релігійності в Древній Русі був досить далеким як від суто західного практицизму віри, так і винятково інтелектуальної релігійності східного типу. Її специфіка – внутрішнє, містичне, інтуїтивне сприйняття Бога, що походить, як правило, не через Слово, а через символ або образ. Те ж стосується інституту чернецтва, орієнтованого не на зовнішній результат – бути інструментом Божої волі, а навпаки – на підпорядкування, контроль над внутрішніми почуттями, обумовленими недосконалою людською природою, на піднесення людини до Бога.

Становленню «київського християнства» великою мірою сприяло те, що з Візантії в Русь разом зі священнослужителями вищого рангу (митрополитами і єпископами) прибували в основному зовнішні, матеріальні предмети культу – різні атрибути, хрести, ікони, ризи тощо. Богослужбова література потрапляла в Русь, головним чином, з Болгарії, де тоді існувала самостійна Православна Церква і давня традиція власної писемності, початок якій поклали святі брати Кирило і Мефодій.

9.4. ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Історія Православної Церкви на Русі має тисячолітню історію і поділяється на кілька етапів.

Перший етап – існування єдиної Київської митрополії – охоплює період із середини X – до середини XIII ст.

Історія Православної Церкви на Русі починається з формування власної церковної організації – Київської митрополії на чолі з митрополитом. Досить правдоподібним виглядає припущення, що основи церковної організації на Русі були закладені ще в IX ст., хоча в роки правління князів-язичників вона змушена була функціонувати на напівлегальному становищі. Князі Володимир I Святославич і Ярослав Мудрий (1019–1054) тільки додали їй завершеності і розширили її межі. Під владу митрополита Київського потрапила величезна територія від Чорного моря на півдні до Білого моря на півночі.

У канонічному відношенні Православна Церква в Древній Русі довгий час перебувала в залежності від Константинопольської патріархії. У той час влада константинопольського патріарха на землях давньоруської держави обмежувалася тільки:

1. Правом благословляти й поставляти митрополитів на кафедру.

2. Правом змін щодо перенесення кафедри митрополита в інше місто або заснування іншої митрополичої кафедри.

3. Правом суду над митрополитом внаслідок скарг і звинувачень, правом перегляду рішень митрополичого суду.

4. Правом розв'язання релігійно-обрядових розбіжностей й видання патріарших послань до Церкви.

5. Правом надання ставропігії (монастирям та братствам), тобто безпосереднього підпорядкування патріарху.

6. Правом архіпастирської візитації Київської митрополії особисто патріархом або делегування чи призначення патріархом своїх екзархів¹.

Київська Церква була розділена в 992 р. на єпархії. Спочатку єпархій було шість: у Києві, Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимирі-Волинському і Білгороді. До середини XIII ст. єпархій стало 15. Їхні межі збігалися з кордонами удільних князівств.

Піднесення землі захищало і її єпархію: у 1165 р. Великий Новгород виклопотав своєму єпископу титул архієпископа – тоді ще перший і єдиний на Русі.

Єпархіальні єпископи залежали від митрополита часто просто номінально, влада митрополита обмежувалася майже тільки постав-

¹ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви .– Нью Йорк, К., Саут Бавнд Брук, 1990.– Т. 1.– С. 37.

ленням єпископів на єпархії, і митрополит практично не втручався в їхні справи. Але удільні князі вважали й цю номінальну залежність важкою. Князі і жителі уділів намагалися обмежити владу митрополита в призначенні своїх єпископів. Якщо митрополит не запитував згоди князя і народу на кандидатуру нового єпископа, князь міг його і не прийняти.

Вже у XII ст. стало загальним звичаєм поставляти єпископів тільки після обрання князями і народом. У князівських містах вирішальний голос при обранні єпископа належав князям. У Новгороді єпископ обирався на вічі. У виборах брали участь: князь, духовництво і народ. У спірних випадках вдавалися до жеребкування. Обранця посилали до Києва для висвячення. Воля князя і народу (або віча в Новгороді) могла бути й причиною вигнання єпископа навіть без церковного суду.

Київські митрополити, як уже говорилося, призначалися з Константинополя, і так тривало до монголо-татарської навали. З більш як 20 київських митрополитів з 988 по 1240 рр. тільки двоє були русичами, поставленими без благословення константинопольського патріарха. Як видно, уже тоді руські князі думали про можливість мати незалежну від Константинополя Церкву.

Першим був митрополит *Іларіон*, обраний на київську кафедру в 1051 р. при князі Ярославі Мудрому. До свого обрання він був настоятелем церкви св. Апостолів у князівському селі Берестові поблизу Києва. Ще будучи священиком, він написав «Слово про Закон і Благодать», що стало класикою давньоруської літератури. Дуже скупо розповідають письмові джерела про його спосіб життя: «Іларіон, муж благий, і книжник, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитву діяв... і викопав він тут печерку малу, двохсаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут Богу потай» («Повість минулих літ», 1051 р.). Про те, як він керував Церквою, відомостей не збереглося, але саме при ньому був заснований Києво-Печерський монастир. Існує церковний переказ про те, що після позбавлення кафедри він прийняв чернечу схиму.

Другий після Іларіона випадок поставлення митрополита з русичів відбувся в 1147 р. за великого київського князя Ізяслава Мстиславовича. У 1145 р. київський митрополит Михайло віддалився на спокій у Візантію, втомившись від міжусобних князівських чвар. Поставлення нового київського митрополита затримувалося, очевидно, через безлад у Константинопольській Церкві. Два роки Київ ли-

шався без глави Церкви. Тоді князь Ізяслав Мстиславич у 1147 р. скликав собор єпископів Київської Церкви (були присутні 9 архієреїв) і запропонував свого кандидата – *Климента (Клима) Смолятича*. Крайшого вибору не можна було зробити. Високого духу чернець, схимник-затворник, людина величезного розуму й освіченості, філософ, яких, за словами літопису, «у Руській землі не було». Троє єпископів-греків виступили проти його обрання, але Климент усе-таки більшістю голосів був обраний.

У цей час у Київській Русі йшла запекла міжусобна боротьба за київський престол, оскільки великий київський князь вважався верховним правителем Русі. І весь цей час константинопольський патріарх не затверджував Климента. Кілька разів при черговій зміні князівської влади митрополит Климент видалявся з київської митрополічної кафедри і повертався на неї знову.

Нарешті, після прибуття на Русь з Константинополя новопоставленого митрополита Іоанна IV, Клименту Смолятичу довелося обмежитися єпархіяльним архієрейством. Після цього з Константинопольською патріархією відновилися нормальні відносини. Проте відтоді патріархи почали рахуватися з думкою великого київського князя при поставленні митрополитів.

Позаяк на Русі християнство було введено за допомогою держави, то самостійно воно себе утримати не могло. Тому вище духовництво Київської Церкви спочатку утримувалося за рахунок державного забезпечення – десятини від князівських доходів.

У «Повісті минулих літ» розповідається, як князь Володимир дарував десятину київському Богородичному храму (Десятинній церкві): «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину» (996 р.). Безперечно, що десятину одержували і всі інші єпархії древньої руської Церкви.

Крім десятини, митрополити й єпископи мали й інші джерела доходів: мита з торговельних мір і вагів, судні мита – з церковного суду; «ставленні» – за поставлення в клір; прибутки з нерухомого майна (землі). Князівські устави надавали духовництву різні права, звільнення від світського суду, служби і податків. Скарбниця архієреїв, монастирів і церков мала важливе громадське значення. Навколо соборів, церков і монастирів зосереджувалася суспільна доброчинність, за їхній рахунок утримувалися лікарні, богадільні, школи (див. текст 9.5).

Кожен єпископ справами своєї єпархії керував цілком самостійно, за допомогою своїх намісників з духовних осіб, свого «кліро-

су», або соборних священиків, що утворювали при ньому постійну кафедральну раду, і світських десятильників по різних єпархіальних округах, що завідували головним чином архієрейськими зборами з округів. Єпископ вже через свою виборність змушений був брати участь і в цивільному керуванні, і в політичних інтригах. Він приймав нового князя і робив обряд його посадження на «стіл» (престол) того або іншого князівства; у князівській думі єпископ вважався першим радником.

Нижче духівництво мало менш привілейоване і забезпечене становище. Утримання своє воно одержувало переважно від доходів із проведення служб на прохання мирян. Іноді про матеріальне утримання духівництва піклувалися торговельні і ремісничі професійні союзи (братства).

Осередком християнського життя були монастирі. Спочатку монастирі будувалися в самих містах або на їх околицях. Ставили монастирі князі, будували і бояри. Першим таким монастирем, був Києво-Печерський, заснований святими *Антонієм* (пом. 1073 р.) і *Феодосієм* (1074 р.). Преподобний Феодосій вважається засновником монастирського життя на Русі.

І пізніше за висотою й чистотою чернечого життя Києво-Печерський монастир залишався першим серед руських монастирів. Уже в останній чверті XI ст., за твердженням «Києво-Печерського патерика», число монахів у ньому досягло 180, надалі зросло ще більше. Він був невичерпним джерелом для поставлення ігуменів і справжньою школою архієреїв. За 150 років більше як 50 його ченців прийняли єпископський сан. Києво-Печерських ченців можна було зустріти у всіх куточках руської землі. Слідом за Києво-Печерським монастирем виникли нові обителі. У Києві до кінця XII ст. їх налічувалося не менше 17, у Смоленську – 5, у Чернігові – 4, у Галицькому князівстві – 3 монастирі¹ (див. текст 9.6).

Другий етап в історії Православної Церкви в Україні (XIV – середина XV ст.) – період розпаду єдиної Київської митрополії. Він пов'язаний з роздрібненістю колись єдиної держави – Київської Русі – на окремі самостійні князівства. Ці князівства виявилися неспроможними протистояти монголо-татарській навалі (середина XIII ст.), були сплюндровані й упродовж двох з половиною століть сплачували важку данину монголо-татарам. З XIV ст. на території колишньої Київської Русі новим центром, який стрімко зміцнював свою могутність, стало

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.– К., 1993.– Т. 3.– С. 420-421.

Московське князівство. Українські ж землі ввійшли до складу сусідів – Польського королівства та Великого князівства Литовського.

У цей період в межах колишньої митрополії фактично діяли одразу три митрополити – у Москві, Галичі й Києві. Кілька разів з'являвся й окремий литовський митрополит, який також титулував себе Київським. Поділ єдиної митрополії пояснювався виключно політичними мотивами – кожна з держав, що не завжди перебувала одна з одною в дружніх стосунках, прагнула зосередити в своїх руках духовну владу над місцевим населенням. Вони здійснювали тиск на константинопольського патріарха з вимогою створити окрему митрополію або поставити на чолі вже існуючої власного кандидата.

Митрополіча кафедра (резиденція) у Москві з'явилася з 1325 р., після її перенесення з Києва, що так й не оправився після розорення. Офіційної згоди на це з боку константинопольського патріарха не було. Глава московської кафедри мав титул «митрополита Київського і всієї Русі», хоча Київ належав до Литовського князівства.

Близько 1303 р. утворилася Галицька митрополія у складі п'яти єпархій в західноукраїнських землях. Кілька разів вона скасовувалася і відновлювалася, доки в 1415 р. офіційно не стала намісництвом Київського митрополита, який з того часу став титулуватися митрополитом Києва і Галича.

Власне Київським митрополитом був проголошений у 1352 р. Феодорит, хоча в Москві сидів митрополит Феогност (також з титулом «Київський»). Кілька разів влада над усіма частинами Київської митрополії зосереджувалася в одних руках (наприклад, за митрополита Фотія у 1420–1431 рр.).

упродовж усього часу поділу єдиної Київської митрополії Москва прагнула з одного боку, не допустити існування окремої митрополії в Литві, а з другого, – до розриву з Константинополем і отримання повної автокефалії (самостійності). У 1448 р. собор єпископів у Москві поставив свого першого власного митрополита, зробивши це без дозволу константинопольського патріарха. Цей митрополит був останнім, хто носив титул «Київський і всієї Русі», наступний митрополит уже називався «Московським і всієї Русі». Фактично це означало проголошення московською митрополією своєї автокефалії. Канонічне оформлення її статусу відбулося майже через півтора століття. У 1589 р. Московська Церква оголосила про свій патріарший устрій, обрала власного патріарха, примусивши прибулого з візитом константинопольського патріарха Єремію II дати на це свою формальну згоду.

На противагу автокефалії московської митрополії з 1458 р. відновлюється й значення митрополичої кафедри в Києві, де з'являється митрополит Григорій Болгарин (1458–1473), визнаний і константинопольським патріархом, і Папою Римським, і сеймом Великого князівства Литовського. Під його юрисдикцією опинилися 9 епархій на власне українсько-білоруських землях – Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Пінська і Турівська, Володимиро-Брестська, Луцько-Острозька, Холмська, Галицька, Перемиська.

Так відбувся поділ давньої Київської Церкви й утворення двох незалежних Церков – Московської (Руської) і Київської (Української).

Третій етап в історії Православної Церкви в Україні (1468–1596) – період становлення самобутньої Української Православної Церкви.

Характерною особливістю Української Православної Церкви була *соборноправність* – участь мирян у церковних справах. Вона виявлялася:

- В обов'язковій виборності всіх церковних ієрархів за участі світських представників: митрополита обирав помісний собор, єпископа – собор єпископів (архієрейський собор), священника – парафія. Такий порядок формально зберігався до кінця XVII ст., але вже з середини XVI ст. соборне обрання митрополитів і архієреїв почало поступово замінюватися великокнязівським і королівським призначенням, а іноді й простою купівлею вищих церковних посад.

- В колегіальності прийняття важливих рішень на помісних та особливо архієрейських соборах, що мали збиратися раз на рік – у першу неділю Великого посту. Участь світських делегатів на таких соборах, передусім знатних і впливових шляхтичів, надавало рішенням таких соборів значимості й авторитету як в очах простих віруючих, так і в очах державної влади.

- У діяльності своєрідних органів єпархіального управління Української Православної Церкви – *крилосів* (від грецьк. κληρος – духівництво) – рад при єпископах і митрополиті із священників кафедрального міста й найповажніших представників нижчого єпархіального духовенства. Представники крилосів також брали участь в адміністративному управлінні єпархією й виконували функції єпархіального суду, до компетенції якого входили справи про розлучення, перелюб, заповіти, образи нижчого духовенства тощо. Ані єпископ, ані сам митрополит не мали права втручатися в фінансові справи і прибутки крилошан.

В останню чверть XVI ст. помітну роль у церковному житті стали відігравати *братства, релігійні, суспільно-політичні і культурно-освітні організації українських міщан*, деякі з них мали право ставропігії.

Київська митрополія в цей час перебувала в юрисдикції константинопольського патріарха. Залежність була номінальною: патріарх надсилав своє благословення обраному митрополиту. Місцем перебування київського митрополита були Новоградок і тодішня столиця Великого князівства Литовського — місто Вільно (Вільнюс). У богослужінні Українська Православна Церква використовувала церковнослов'янську мову з українською вимовою.

Сила й впливовість Православної Церкви в Литовсько-Руській державі були дуже вагомими, оскільки переважна більшість її населення сповідала православ'я з моменту хрещення Русі, а решта прийняли християнську віру через кілька століть. Правлячі кола Великого князівства Литовського проводили політику релігійної толерантності до різних вір. Вищі керівники Православної Церкви запрошувалися до великокнязівських рад і сеймів.

Четвертий період (1596—1620) можна назвати періодом глибокої кризи і розколу Православної Церкви в Україні.

Занепад Православної Церкви був обумовлений остаточним об'єднанням Великого князівства Литовського й Польського королівства за Люблінською унією 1569 р. в єдину державу — Річ Посполиту, де панівні позиції належали Римо-Католицькій Церкві. Всупереч тому, що в країні законодавчо декларувалася свобода й рівність віросповідань, під тиском католицизму, зокрема впливового чернечого ордену єзуїтів, Православна Церква почала швидко втрачати свої позиції.

Криза Української Православної Церкви поглиблювалася двома причинами. З одного боку, Українська Церква не мала зовнішньої підтримки: влада Константинополя була номінальною, крім того, в цей час Константинополь був столицею ісламської держави — Османської імперії, в якій патріарх як духовний наставник усіх православних християн перебував в жалюгідному становищі. З другого боку, в Речі Посполитій беззаперечне право на державні посади мали тільки католики. Це призвело до масового переходу української шляхти до католицизму та її колонізації. Еліта народу, який не мав власної державності, замість боротьби за незалежність обрала служіння завойовникам. У зв'язку з цим, можна згадати нащадків Рюриковичів і Гедеміновичів: князів Вишневецьких, Збарзьких, Коря-

товичів, Немировичів, Потоцьких, Ходкевичів, Чарторійських, Шептицьких, десятки інших.

У такій ситуації українське православне духовництво постало перед складним вибором: як врятувати національно-релігійну самобутність народу, як припинити латинізацію і колонізацію? У принципі, вибір міг бути лише один, і саме його зробила ініціативна група в складі єпископів Кирила Терлецького, Іпатія Потія і митрополита Михайла Рогози. Вони вирішили закликати духовництво і віруючих до унії з Римом за умов збереження східного (православного) обряду і зрівняння в правах з католицьким духовництвом. Папа Римський підтримав цю ідею і дав на це свою згоду. Але унію не прийняли народ і рядове духовництво. Противників унії очолив князь Костянтин Острозький, який назвав уніатів зрадниками і закликав до боротьби з ними.

Щоб офіційно впровадити унію і припинити багаторічні суперечки, було вирішено скликати Помісний Собор. У жовтні 1596 р. у Бресті зібралися представники Католицької Церкви, уніати й православні. Єдиного Собору не відбулося. Католики й уніати зібралися разом, а православні — окремо від них. Один Собор проголосив утворення Української Греко-Католицької Церкви й наклав анафему на Собор православних, а другий — не визнав унії і наклав анафему на католиків і уніатів.

За умовами унії, Українська Православна Церква визнавала верховну владу Папи Римського, натомість зберігала особливості віровчення, культу й богослужіння; католицьке й уніатське духовництво урівнювалися в правах.

У таких драматичних умовах 6 жовтня 1596 р. виникла Українська Греко-Католицька Церква, що діє на українських землях дотепер.

Українська Православна Церква після Брестської унії залишилася без своїх ієрархів, які перейшли на унію, і почала швидко занепадати. На боці православ'я залишились єпископи Львівський і Перемиський, найбільші монастирі, в тому числі Києво-Печерська лавра, а також братства.

П'ятий етап (1620–1686) — етап короткочасного відродження самостійної Православної Церкви в Україні.

Саме в цей найдраматичніший момент в її історії Православна Церква отримала могутню підтримку з боку українського козацтва, яке в ті роки очолювала видатна особистість — гетьман Сагайдачний. Гетьман домігся того, що Єрусалимський патріарх Феофан, з дозволу

вселенського (константинопольського) патріарха Тимофія, у 1620 р., проїжджаючи через Київ, висвятив для православних нового митрополита Іова Борецького і шістьох єпископів.

За кілька десятиліть до початку Визвольної війни Українській Православній Церкві в цілому вдалося розв'язати найболючіші й на-сущні проблеми, що постали перед нею. Вона модернізувала й уніфікувала богослужбову практику (1629 р. – прийнято «Служебник»; 1641 р. – Собор східних патріархів в Ясах схвалив Катехізіс, «Сповідання православної віри»; 1646 р. – уведено новий Требник), зміцнила внутрішню церковну дисципліну, завдяки активній про-світницькій діяльності поглибила свій вплив в народі. Усі ці успіхи тісно пов'язані з іменем митрополита *Петра Могили* (1632–1647).

Митрополит Петро Могила (1632–1647)

Таким чином, Українська Православна Церква вистояла, і в період визвольної боротьби українського народу в XVII ст. саме вона була основною твердиною українського національного руху і самосвідомості.

Становище Української Православної Церкви змінилося після 1654 р., коли Україна проголосила про свій перехід під владу Московської держави. Московську патріархію не влаштувало існування незалежної Київської митрополії. Постійний тиск Москви («Третього Риму», яким вона себе вважала) на Константинополь з приводу Української Церкви закінчився тим, що 1685 р. обраний київським митрополитом Гедеон—Святополк Четвертинський присягнув на вірність московському патріарху. А у 1686 р. константинопольський патріарх Діонісій під тиском Москви і турецьких візирів, через політичну кон'юнктуру тимчасово зацікавлених в мирі з нею змушений був надати Українській Церкві відпускну грамоту. Натомість від царських послів він отримав щедрий дарунок — 200 червонців і «три сорока» (120) соболів¹.

Шостий етап (1686—1919) історії Української Православної Церкви нерозривно пов'язаний з історією Руської Православної Церкви.

У середині XIX ст. національно-демократична громадськість України знову починає ставити питання щодо автокефалії Православної Церкви в Україні. Йдеться насамперед про діячів Кирило-Мефодіївського братства, програма якого передбачала утворення «нової творчої живої братерської Церкви». Цей рух проявився і в роки першої російської революції, коли Руська Православна Церква вже перебувала в стані внутрішньої кризи.

Сьомий етап в історії Православної Церкви в Україні (1920-і — кінець 1980-х рр.) починається з відродження Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), яке припадає лише на роки національно-демократичної революції і Громадянської війни. Серед віруючих у цей час отримують популярність ідеї демократизації і національного відновлення церковного життя. 1 січня 1919 р. уряд УНР видав декрет, яким проголошувалася автокефалія Української Церкви.

Цього року організуються українські православні парафії, що об'єднуються у *Всеукраїнський союз православних парафій* під керівництвом *Всеукраїнської православної церковної Ради* (ВПЦР). У травні

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в 15 кн.— Кн. 7.— М., 1969.— С. 389.

1920 року на пленумі ВПЦР була проголошена автокефалія Православної Церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату (жоден з російських єпископів, що перебував в Україні, не погодився очолити Українську Церкву) ВПЦР скликає в Києві в жовтні 1921 р. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. На ньому було соборно обрано і висвячено руками всіх присутніх на митрополита Київського і всієї України протоієрея *Василя Липківського* (1864 – 1937). Оскільки це було зроблено з порушенням канонів Православної Церкви (єпископа рукопокладають два або три єпископи), УАПЦ не була і не могла бути визнаною іншими Православними Церквами світу.

Собор УАПЦ дав потужний імпульс активному процесу утворення церковних структур. У цей час організуються богословські курси, гуртки й братства, видається періодична література, ведеться активна місіонерська діяльність у місцях компактного розселення українців. Богослужбові тексти активно перекладаються з церковнослов'янської на українську мову. В часи розквіту ця Церква налічувала 30 єпископів, 2000 приходів, до 6 млн вірних.

Становище Православної Церкви докорінно змінилося в Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, після встановлення Радянської влади. Юридичною основою взаємовідносин між Радянською владою і Церквою став Декрет Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви», майже без змін ратифікований більшовицьким урядом України 19 січня 1919 р. Комуністичний режим, заснований на диктатурі правлячої партії, не міг не поставити собі за мету поступове обмеження впливу, витіснення й у перспективі – викорінення релігії. Але у 1920–ті рр. основні зусилля у боротьбі з релігією Радянська держава зосередила на панівній для колишнього самодержавного ладу РПЦ з метою її упокорення і доведення до стану так званого «лояльного ставлення до Радянської влади». Для досягнення цієї мети використовувалися різноманітні заходи: від обмежень у світській і в релігійній діяльності, до провокування розколу у православ'ї, утворення кількох ворогуючих між собою Церков. УАПЦ самим фактом свого існування якраз відповідала цьому завданню.

Однак під духовним проводом УАПЦ перебувала в найкращому разі чверть чи третина православних українців. Переважна більшість віруючих українців продовжувала перебувати в офіційній Руській Православній Церкві. Після смерті патріарха Московського і всієї Русі Тихона (Белавіна) (1865–1925), який очолював РПЦ з 1918 р.,

керівництво Руською Православною Церквою перебрав на себе заступник місцеблюстителя патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський). У своїй Декларації 1927 р. митрополит Сергій від імені Церкви заявив про свою лояльність до Радянської влади з погляду цивільного, без жодних поступок щодо віри. За ним пішла переважна більшість українського духовенства і віруючих. Річ у тому, що не тільки завзятих ворогів, а й ширих симпатиків самостійності Православної Церкви в Україні відлякували занадто радикальні заклики УАПЦ до її «реформування» – на кшталт гасла змінити «єпископсько-самодержавний устрій Церкви» устроєм «церковно-соборноправним».

У 1927 р. на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі на вимогу комуністичної влади було переобрано главу Церкви. Новим митрополитом став Микола Борецький. Натомість першому керівнику УАПЦ В. Липківському призначили пенсію розміром 50 крб. 1930 р. після встановлення одноосібної диктатури Сталіна і початку відкритих масових політичних репресій УАПЦ припинила свою діяльність як «символ національно-політичної петлюрівської самостійності» (у зв'язку із сумнозвісним процесом «Спілки визволення України»). Комуністи небезпідставно вважали, що незалежна Церква приховує в собі думку і про незалежність держави. Під тиском сталінського режиму зібрання кількох єпископів і 40 священників УАПЦ оголосило себе «надзвичайним церковним Собором». Собор виніс ухвалу про самоліквідацію своєї організації. У 30–х рр. більшість єпископів і значна кількість священників і активних мирян УАПЦ були репресовані.

З 1930 до 1943 рр. у Радянському Союзі здійснювалася масова атака на релігію. Спочатку законодавчо обмежили діяльність релігійних організацій – задоволенням релігійних потреб віруючих у молитовних будинках (тобто культом). Місіонерську діяльність і релігійну пропаганду заборонили. Священнослужителі могли діяти тільки у культових спорудах і помешканнях віруючих. Під заборони підпали матеріальна допомога одновірцям, створення громадських кас, кооперативів, виробничих артілей і комун, проведення зборів для дітей, юнацтва, жінок. Не можна було мати біблійні, літературні, трудові товариства, гуртки, групи.

Надалі становище релігії в СРСР, у Радянській Україні продовжувало швидко погіршуватись. У 1937 р. ЦК ВКП (б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку». До кінця 1937 р. в СРСР мали бути ліквідовані всі конфесії і навіть зовнішні прояви

релігійності. Остаточне «викорчовування» релігії проводилося у кількох напрямках — закриття діючих церков (понад 8 тис.) і знищення предметів культу, економічний і моральний тиск на православне духовенство (більше 2 тис. священників змушені були зректися сану тільки у 1929–1930 рр.), пізніше — відкриті репресії. Загалом за перші 45 років Радянської влади загинуло (було розстріляно і померло в концтаборах) не менше 50 тис. священнослужителів. Наприкінці 1936 р. в Україні, де ще на початку 1920-х рр. храми існували майже в кожному селі, діяло менше 1/10 церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної церкви не залишалося на початку 1940-х рр. у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях, по одній — у Полтавській, Луганській, Харківській. Із 1710 храмів Київської області за призначенням використовувалися лише 2, із 23 монастирів — жодного, із 1435 священників продовжували відправляти богослужіння лише 3. В Україні не залишилося жодного єпископа.

На західноукраїнських землях, що перейшли до Польщі після Ризької мирної угоди 1921 р., з 1924 р. також діяла власна Православна Церква — ПАПЦ (*Польська Автокефальна Православна Церква*), що об'єднувала православних українців і білорусів. Константинопольський патріарх Григорій VII визнав цю Церкву і дарував їй автокефалію (13 листопада 1924 р.).

Починаючи з 1943 р., Й. Сталін застосовував тактику «відродження Церкви». Він користувався лише певними політичними мотивами (заспокоїти західних союзників). Однак мимоволі Сталін був змушений і перехоплювати ініціативу від німецького окупаційного режиму, з дозволу якого на території СРСР було відновлено роботу понад 7,5 тис. культових споруд. Наприкінці війни в Україні діяло понад 6 тисяч православних і більше 4 тис. греко-католицьких громад. Основою для відновлення автокефальної Церкви в Україні стала ПАПЦ. Українська Автокефальна Православна Церква другого відродження була відновлена на канонічних засадах, єпископи цієї Церкви одержали висвячення від єпископів ПАПЦ. У роки німецької окупації відроджена УАПЦ діяла в багатьох районах України. Її очолював митрополит Полікарп Сікорський.

Однак дуже швидко УАПЦ опинилася в стані катакомбної — такому ж, як і громади перших християн у Давньому Римі, а її керівники виїхали за кордон. Там були організовані єпархії УАПЦ, що згодом ввійшли в юрисдикцію вселенського константинопольського патріарха. Віруючі УАПЦ в діаспорі переважно належали до

вихідців з Волині і Центральної України. Центр УАПЦ у США знаходиться в місті Саут Бавнд Брук недалеко від Нью-Йорка, УАПЦ в Америці має духовну семінарію, бібліотеку, музей, друкарню і близько сотні парафій. У Канаді існує *Українська Греко-Православна Церква*. Вона також об'єднує близько сотні парафій й готує священнослужителів у Колегії св. Андрія, асоційованої з Манітобським університетом.

Хрущовська «відлига» (1953–1964 рр.) у сфері взаємовідносин із релігією характеризувалася не лібералізацією, як це відбувалось в суспільно-політичному житті, а навпаки – активним проведенням *політики войовничого атеїзму*. Сам тодішній керівник країни М. С. Хрущов обіцяв всім «показати останнього попа по телевізору» в 1970 р. Практично ж ця політика пояснювалася курсом керівництва країни на прискорену побудову комуністичного, безкласового і безрелігійного суспільства. Основними напрямками політики войовничого атеїзму стали: 1) активізація антирелігійної пропаганди і атеїстичного виховання; 2) ускладнення процедури реєстрації нових громад і водночас спрощення процедури їхнього закриття; 3) скорочення релігійної мережі (культових споруд, монастирів, духовних навчальних закладів і видань). Якщо в 1957 р. в Україні було закрито 10 церков, то в 1960 р. – близько 750! На початок 1961 р. кількість діючих у республіці церков і молитовних будинків зменшилася до 7192, а в 1965 р. їх залишалось 4550. Скорочення провадилося переважно за рахунок сільських парафій, де релігійність була вищою, аніж у містах. В Україні після закриття семінарій у Києві і Луцьку залишився єдиний духовний заклад – православна семінарія в Одесі. Інші конфесії в повоєнний час взагалі не мали своїх навчальних закладів. З монастирів лишилося лише 7 в РПЦ. У 1960 р. було тимчасово закрито навіть Києво-Печерську лавру! Продовжував друкуватися лише один духовний журнал – «Православний вісник». Також в Україну надсилалися «Журнал Московської патріархії» та баптистський «Братський вісник». У країні були закриті всі підприємства з виробництва церковного начиння та атрибутики, яку доводилося завозити з Росії.

У 1970–1980-і рр. стан Православної Церкви в Україні істотно не змінився. Єдине, що боротьбу з релігією здійснювали не стільки насильницькими засобами, скільки атеїстичною пропагандою та бюрократичними перешкодами. Наприклад, віруючі постійно, іноді десятками років, домагалися права на реєстрацію своєї громади. У 1985 р. такі клопотання надійшли тільки від православних із 73 міст України. Жодне з них не було задоволено.

Релігійній ситуації в Україні партійні функціонери приділяли підвищену увагу, оскільки їх непокоїла непропорційна висока питома вага релігійних громад України у загальносоюзному масштабі. Наприклад, у республіці було зареєстровано приблизно половина всіх протестантських громад Радянського Союзу, діяло 40% усіх священнослужителів СРСР, існувало 9 із 16 монастирів Руської Православної Церкви. Політбюро ЦК Компартії України, партійні з'їзди постійно обговорювали релігійну ситуацію в Україні і приймали рішення з метою нейтралізації засобами пропаганди, освіти, науки, правоохоронних органів релігійної діяльності. Про ефективність антирелігійних заходів влади красномовно свідчить такий факт. У 1985 р., коли в СРСР було прочитано понад 1 млн атеїстичних лекцій, в Україні понад 1/4 новонароджених було похрещено.

9.5. УКРАЇНЬСКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Українська Греко-Католицька Церква веде відлік своєї історії з 1596 р., Брестського церковного собору, який проголосив про злуку Православної Церкви в Україні з Римо-Католицькою Церквою. На бік об'єднаної Церкви пристали відразу 6 із 8 епархій (Київська, Володимиро-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька) з митрополитом Київським як головою, майже 15 монастирів, а між ними такий відомий центр чернечого життя як Видубицький монастир.

Сам Собор у Бресті було проведено як насильницьку акцію, що змусила більшість православних українських єпископів перейти в унію. Український народ, до того єдиний за вірою, було поділено на православних та уніатів. Але в історичній ретроспективі наслідки цього Собору були не тільки негативними. Унія з Римом дала можливість за умов латинізації й полонізації зберегти східний (православний) обряд. Це було надзвичайно важливо, адже обряд — це не тільки форма віросповідання, але природна єдність віровчення й культури народу, вияв і фактор його духовності (див. текст 9.7).

Українська Греко-Католицька Церква стала народною Церквою і викликала пробудження національної свідомості українців, стала засобом захисту мови і самобутності нації. Проте відбулося це не одразу, потрібні були роки й роки, щоб ця Церква утвердилася у вирі тих подій, що відбувалися з часу її появи. У зв'язку з цим, хочеться відзначити, що панівні кола Речі Посполитої, які спочатку сприяли поширенню унії, самі не вірили в її самодостатність. Вони намагали-

ся використати унію як своєрідний перехідний стан, чистилище для православних, аби полегшити їхнє навернення в католицизм.

Процес розбудови Уніатської Церкви тривав до кінця XVII – початку XVIII ст. Часто він був сповнений відвертої боротьби між уніатами та православними. Так, скажімо, відбувалось у Луцькій єпархії. Кількома роками після смерті її насельника Кирила Терлецького, одного з ініціаторів унії, єпархія повернулась до православ'я, яке після поновлення у 1620 р. православної ієрархії швидко зміцнювало свої позиції за активної підтримки українського козацтва. Хоча на цю єпархію призначалися також уніатські єпископи, реальної влади вони тривалий час не мали, оскільки унії тут трималися лише близько 100 парафій та 7 монастирів. Тим часом 1646 р. про приєднання до унії оголосила Мукачівська єпархія на Закарпатті. Велика Перемиська єпархія, яка супротивилась об'єднанню Православної та Католицької Церков з часів Брестського собору, перейшла в унію 1692 р. разом із своїми 1500 церквами і понад 1 млн вірних. Нарешті у 1700 р. також офіційно обернулась на уніатську й Львівська єпархія, яка теж протягом усього століття зберігала вірність православ'ю. Таким чином, Уніатська Церква об'єднала всі єпархії на Правобережжі, західноукраїнських землях і Закарпатті, які в той час внаслідок численних війн між Україною, Росією, Польщею закріпилися за Річчю Посполитою.

1720 р. у Замості (Холмщина) відбувся перший Помісний Собор цієї Церкви. Собор визначив організаційну структуру Церкви, зміцнив у ній внутрішню дисципліну, упорядкував її обрядовість. Щодо останнього, Собор зробив значні поступки західній християнській традиції, зокрема визнавши догмат про філіокве, увівши до богослужбової практики формулу походження Святого Духа як від Бога-Отця, так і від Бога-Сина. У часи свого розквіту (1771 р.) Уніатська Церква (разом із білорусько-литовськими парафіями, об'єднаними в Литовську єпархію) налічувала 12 млн вірних, 13000 парафій, 250 монастирів.

Після розділів Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією 1775–1796 рр. майже всі уніатські єпархії опинилися на землях, підвладних Російській імперії. Царський уряд доклав надзвичайних зусиль, щоб приєднати ці єпархії до Руської Православної Церкви, як це було сто років тому щодо Православної Церкви в Україні. Переломним виявився 1795 р. Під проводом спеціально створеної Синодом РПЦ комісії православні місіонери їздили від села до села і переконанням чи погрозами змушували уніатських священників переходити у православ'я і навертати своїх парафіян. Цього ж року було

видано указ, що всі церкви, будь-коли засновані православними ктиторами, мають повернутися до РПЦ. У такий спосіб загалом за двадцять років (70–90-і рр. XVIII ст.) покинуло унію 9300 парафій з 8 млн вірних. Під владою уніатських митрополитів лишились три єпархії: Полоцька, Луцька, Берестейська. У першій третині XIX ст. в Луцькій і Берестейській єпархії налічувалося приблизно 1340 єпархій з 2 тис. священнослужителів, 1,5 млн вірних, 40 монастирів. Але їх було приєднано до РПЦ у 1839 р. Продовжувала існувати тільки окрема Холмська єпархія, розташована на землях Царства Польського – автономної одиниці у складі Російської імперії. Вона підпала під владу РПЦ 1875 р. з усіма своїми 330 парафіями з 250 тис. вірних. Однак значна частина мирян і кліру в цій єпархії віддала перевагу переходу до католицизму й організації на її основі адміністративних одиниць Римо-Католицької Церкви.

Становище Уніатської Церкви на землях, підпорядкованих Австрійській імперії, виявилось значно кращим. З часом сюди переходить центр її діяльності. Австрійський уряд проводив стосовно до Католицької та Уніатської Церков політику рівнорядності. Щоб відрізнити одну від одної, все частіше почали вживати назву «Греко-Католицька». У 1807 р. папською буллою було встановлено Галицьку митрополію з правами Київської уніатської митрополії. Протягом усього XIX ст. Галицька митрополія квітнула. У рамках національно-визвольного руху як на західних, так і на східноукраїнських землях у ній дедалі помітнішою ставала тенденція повернення до старих обрядових форм. Найбільше зростання і цілковита українізація ГКЦ припадає на митрополитування *Андрея Шептицького* (1901–1944). Напередодні Другої світової війни (1939–1945) Галицька митрополія складалась із 3-х єпархій: Львівської архієпископії, єпископств Перемиського й Станіславського. Ідейно і фактично до неї була близька створена 1934 р. Апостольська Адміністрація Лемківщини. У свою чергу, єпархії поділялись на деканати, останні – на парафії (парохії). Усього у Галицькій митрополії налічувалося 2370 парафій, 62 самостійні сотрудицтва, 60 монастирів з приблизно 1000 ченців і черниць, 2200 священників, 3,8 млн віруючих. На Закарпатті діяли Мукачівська і Пряшівська єпархії, окрема Керижевацька єпархія була створена ще наприкінці XVIII ст. на території Югославії для задоволення релігійних потреб 40 тис. українців-уніатів, які переселилися туди із Західної України.

Після повернення Радянської влади на західноукраїнські землі, визволені від фашистської окупації, вона відразу взялася за винищення Уніатської Церкви. Комуністичний режим справедливо по-

боювався її як символу національної незалежності України, вбачав у ній головного супротивника в духовному впливі на місцеве населення. У березні 1946 р. у Львові 216 священників, деканів, інших представників кліру, 19 мирян, силоміць зігнаних на Собор після арешту всієї верхівки уніатського духовенства, оголосили про розрив Брестської церковної унії й «повернення» до Православної Церкви Московського патріархату. Така сама доля спіткала наступного року Мукачівську єпархію. Пряшівську єпархію, що була розташована на території Чехословаччини, було ліквідовано трохи пізніше. Загалом вдалося повернути у православ'я приблизно 4 тис. (близько 80%) греко-католицьких парафій. Багато інших віддали перевагу покатоличенню.

Греко-Католицька Церква в Україні змушена була піти у підпілля, стати «катакомбною». Владі так і не вдалося припинити її діяльність, що з роками набувала ще більших обертів: хіротонізувалися єпископи, висвячувалися священники, організовувалися «домашні церкви» і відновлювалися чернечі осередки. Ті, хто не зрікся своєї віри, таємно збирались для спільних молитов, висилали посилки священникам, які перебували у в'язницях і таборах, а коли вони повертались — надавали притулок у своїх оселях. Найбільш підготовлені члени активу греко-католицьких громад самі хрестили дітей, відправляли похоронні обряди, освячували нові помешкання, більше того — намагались організувати таємне навчання релігії дітей і молоді. Разом із тим, багато із послідовників УГКЦ прибрали вигляду «криптоуніатів», тобто прихованих прибічників греко-католицизму. Вони відвідували православні храми, але зберігали специфічну уніатську ментальність і наполягали на традиційних для себе богослужбових і обрядових формах. Це явище спричинило дещо несподівані наслідки. Мало того, що уніатська Галичина навіть після руйнівних хрущовських атеїстичних кампаній залишалася краєм з найвищою концентрацією православних громад на теренах колишнього СРСР. Вихідці із Західної України з їхньою непідробною релігійністю й історично високою богословською освіченістю почали дедалі інтенсивніше посідати єпархії РПЦ у Центральній, Східній і Південній Україні та за її межами. До середини 1970-х рр. серед 16 архієреїв в Україні 13 були етнічними українцями. З них дев'ятеро походили із Західної України, з поміж яких 3 — колишні греко-католицькі священники. На початку 1980-х рр. з 4-х західноукраїнських областей подавалось до 70% заяв на вступ до всіх духовних семінарій Радянського Союзу. Серед «абітурієнтів» було багато колишніх ком-

сомольців, комуністів, спеціалістів народного господарства, які отримали вищу освіту в світських вузах.

Поряд з тим були зафіксовані й радикальні форми протесту. Так, з середини 1960-х до початку 1980-х рр. певного розголосу на Західній Україні набув рух *покутників*. Покутники розробили оригінальне віровчення, згідно до якого центр боротьби між Богом і дияволом перемістився на Україну. В умовах, коли буцім-то Римо-Католицька Церква та унійна традиція примирились з Радянською владою, саме вони мусять потурбуватися про спасіння. Головним засобом спасіння в них виступало покутування гріхів через тривалу (9 днів, 9 ночей) молитву. Покутники зайняли непримиренну позицію щодо існуючого в СРСР суспільно-політичного ладу, наприклад, відмовлялись отримувати паспорти, оскільки уважали їхню символіку – серп і молот – сатанинською. Тому вони зазнавали жорстких утисків.

Протягом 1950–1980-х рр. уніатська традиція підтримувалась у країнах з українською емігрантською діаспорою. У 1960-і рр. на діаспорі склалася досить розгалужена і зорганізована Церква. Вона отримала назву *Української Католицької Церкви (УКЦ)*. До 1984 р. її очолював наступник Андрія Шептицького на Галицький митрополичій кафедрі Йосип Сліпий. Крім Верховного архієпископа і митрополита Йосипа, до складу цієї Церкви входили ще дві митрополії (у США і Канаді), 18 єпископій. Вона налічувала близько 1 млн вірних, 900 священників, кількасот ченців. Найбільше послідовників унії жило у Франції, Югославії, Великобританії, Бразилії, Аргентині, Австралії. На сьогодні чисельність Греко-католиків у світі перевищує 7 млн людей.

9.6. ІСТОРІЯ ПРОТЕСТАНТИЗМУ В УКРАЇНІ

Історія протестантизму в Україні умовно можна поділити на кілька «хвиль», що припадали на різні періоди української історії.

«*Перша хвиля*». Протестантизм почав проникати в Україну вже через кілька десятиліть після свого виникнення в країнах Західної Європи через територію Польського королівства (як частини союзної держави Польщі та Литви – Речі Посполитої). У самій Польщі прибічниками Реформації Церкви виступали – щоправда з суто економічних і політичних міркувань – представники шляхти (близько 20% вже у 60-ті рр. XVI ст.). На відміну від Західної Європи, протестантизм в Україні був позбавлений підтримки широких народних мас.

Вони здебільшого вороже ставилися до нововірства як чужого народній традиції, як «віри панів», що часто-густо запроваджувалася насильницьким шляхом.

Існувало два основних шляхи занесення нових релігійних ідей до України:

- навчання шляхетського і навіть міщанського юнацтва за кордоном (наприклад, найвідоміший український гуманіст Оріховський-Роксолан, навчаючись в університеті німецького міста Віттенберг, мешкав у будинку основоположника Реформації Мартіна Лютера);
- місіонерська пропаганда через проповідь, відповідну літературу, організацію протестантських громад за підтримки якого-небудь шляхтича або впливового і заможного купця, ремісника, міщанина.

Першими організаційно оформленими протестантськими течіями в Україні стали лютеранство і, особливо, кальвінізм. Вони з'явилися у 30–40-х рр. XVI ст. Відомо, наприклад, що у 1539 р. у Вільні (сучасний Вільнюс) відкривається школа на 50 учнів при тамтешній лютеранській громаді. Період найбільших успіхів протестантизму цієї «першої хвилі» припав на 60–80-ті рр. XVI ст., коли на всіх українських землях діяло тільки до 500 кальвіністських (реформатських) громад.

У цей час протестантизм об'єктивно сприяв національно-культурному піднесенню України через розвиток освіти, науки, книгодрукування, утвердження самодостатності рідної мови, пропаганді віротерпимості та свободи совісті.

Друга половина XVII – початок XVIII ст. – період найбільших втрат протестантизму в Україні. Це було спричинено передусім Руїною, постійними військовими діями на українській землі, занепадом економічного і культурного життя. Із західноукраїнських земель на протестантизм вівся наступ з боку Римо-Католицької Церкви, яка спромоглася поновити панівні позиції у Речі Посполитій. Зі східноукраїнських земель протестантизм відтіснявся Руською Православною Церквою, яка наприкінці 1680 рр. підпорядкувала собі Православну Церкву в Україні. Не дивно, що у першій половині XVIII ст. переважно на західноукраїнських землях залишалося фактично близько 20 лютеранських і реформатських зборів.

Нова, «друга хвиля» протестантизму, в Україні розпочалася з другої половини XVIII ст. Центр діяльності переходить з правого берега Дніпра на лівий. Протестантизм втрачає свій переважно «західноук-

раїнський» характер і стає фактором релігійної історії всієї України. У цей час лави українських протестантів поповнили десятки тисяч родин іноземних переселенців, яких уряд запросив для господарського освоєння південноукраїнських земель, відвойованих у Кримського ханства і Туреччини. З другої половини XIX ст. в Україну, де формувався індустріальний район гірничодобувної і машинобудівної промисловості, почали запрошувати також іноземних інженерів, значна частина яких теж сповідувала різні напрями протестантизму. Поселенці та інженери не тільки істотно сприяли розвитку народного господарства України, а й поширювали свою віру серед тисяч українських робітників, які працювали на їхніх чималих земельних наділах, або під їхнім керівництвом на заводах і шахтах.

Протестантські організації діяли на засадах самоврядування і контролювалися цивільною владою Російської імперії. Ставлення російського уряду до протестантів будувалося на принципі цілковитої віротерпимості. Постійно існувала лише заборона на вільну проповідь свого вчення серед «осіб іншого сповідання» (вважай – православних), і деякі обмеження стосувалися змішаних шлюбів. До 1917 р. протестанти становили 3% населення Російської імперії (п'яте місце серед інших конфесій). Сприятливе політичне середовище призвело до створення у протестантів розгалуженої релігійної організації церковного типу. Найбільшим розмахом відзначалася діяльність остаточно конституційованої 1832 р. *Євангелічно-Лютеранської Церкви*, до складу якої входили й українські лютерани.

«Третя хвиля» протестантизму на території України наприкінці XIX – першій третині XX ст. пов'язана з поширенням нових протестантських течій – баптизму, адвентизму, згодом – п'ятидесятництва, а також поновленням діяльності лютеранських і кальвіністських об'єднань на західноукраїнських землях. Від початку свого існування ці течії зазнавали переслідувань. Руська Православна Церква вбачала в їхніх поглядах близькість до однієї із заборонених ересей. А царський уряд на цій підставі взагалі спочатку оголосив баптизм «однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні сект». Легального статусу вони набули після знаменитого маніфесту Миколи II «Про дарування населенню непорушних основ громадянської свободи на засадах реальної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів» від 17 жовтня 1905 р.

Не було в нових протестантських течіях порозуміння між собою. Не існувало злагоди між ними й традиційними протестантськими визнаннями (лютеранством і кальвінізмом). Основною причи-

ною було те, що лави кожного з цих напрямів поповнювались з одного й того самого середовища.

Офіційною датою започаткування **баптизму** в Україні вважається 1867 р. Цього року під впливом баптистських місіонерів із Німеччини, що вели свою діяльність серед іноземних поселенців на Півдні України, водне хрещення за баптистських обрядом прийняли Трифон Хлистун та Іван Царенко із с. Карлівка Єлизаветградського повіту. У 70–80-х рр. ХІХ ст. підготовлений попередніми протестантськими впливами баптизм поширювався у багатьох населених пунктах Лівобережної та Південної України. На початку 80-х рр. ХІХ ст. перша група українців-баптистів виникла у Західній Україні. В усій Україні у цей період налічувалось 20 тис. баптистів. З 90-х рр. ХІХ ст. розпочався процес формування його ідейно-догматичної системи, вироблення норм внутрішньо- та позарелігійного життя.

Першою зареєстрованою баптистською громадою у 1907 р. стала київська. Чисельні баптистські громади (від 100, 200 і більше членів) утворилися в інших великих містах України. З 1905 по 1911 р. чисельність баптистів зростає тут до 50 тис. віруючих. Україна неодноразово ставала місцем проведення з'їздів *Союзу руських баптистів*. Західноукраїнських баптистів об'єднували *Союз зборів німецьких баптистів* й *Союз зборів слов'янських баптистів* з центром у Варшаві. У 1905–1917 рр. у Петербурзі діяли Біблійні курси для професійної підготовки служителів культу в баптистських громадах.

Перше післяреволюційне десятиріччя самі духовні керівники баптизму називають «золотим десятиріччям». Зайнята боротьбою із Руською Православною Церквою, Радянська влада не занадто переймалась справами інших конфесій. Тому в цей час спостерігалось швидке зростання і поширення по Країні Рад баптистських громад, створення ними колективних господарств, комун і кооперативів, організації Баптистської спілки молоді (Бапсомолу). У Мелітопольському районі Бапсомол об'єднував, до речі, 90 % молоді.

У травні 1921 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд баптистів. На ньому було засновано *Всеукраїнський союз баптистів*. Наступного року він увійшов до складу відповідного всесоюзного об'єднання. До Всеукраїнського союзу на федеративних засадах входили інші регіональні союзи. Всеукраїнський союз очолювало правління, що складалося з 12 пресвітерів і мало низку відділів. Старший пресвітер керував діяльністю громад на території певної області. Хоча кожна громада мала свою церковну раду, вона була зобов'язана виконувати рішення старшого пресвітера, а через нього — центрального проводу.

Найвищим законодавчим органом братства вважався з'їзд, який обирав правління і затверджував план його роботи у міжз'їздовський період. В Україні видавався журнал «Баптист України», постійно виходили друком поетичні збірки, календарі, релігійно-етичні брошури. Баптисти створили й власну освітню мережу підготовки «професійних кадрів». Вона складалась із короткострокових курсів на місцях й стаціонарних Біблійних курсів у Москві. Вони діяли з 1927 до 1929 рр., і серед 50 їхніх слухачів 12 студентів були з України.

За баптистською статистикою 1930 р., на західноукраїнських землях діяло 23 громади Союзу зборів слов'янських баптистів, що налічували приблизно 4 тис. віруючих. Союз володів 19 молитовними будинками, орендував 42 зали для зібрань, мав 37 дитячих і юнацьких гуртків, 65 недільних шкіл, видавав низку газет і журналів. У серпні 1928 р. тут було створено перший національний осередок баптизму — *Союз українських євангельських християн-баптистів*. Союз об'єднував понад 60 баптистських громад, видавав самостійні періодичні видання, друкував серію біблійно-тлумачних і поетичних збірок рідною мовою. Головним осередком Союзу була Колонія Баптистів (селище під Белзом), де баптисти мріяли створити своєрідну оазу релігійної свободи та успішного фермерського господарювання.

У Росії народилася ще одна течія баптизму — *євангельське християнство*. Воно виникло у 1970-ті рр. ХІХ ст. у великосвітських петербурзьких салонах під впливом проповідей англійця Гренвілла Редстока. Однак дуже швидко євангельська проповідь втратила свій вплив на соціальну верхівку й звернулася до більш широких верств населення. У 1880 р. у Харкові з'явилась перша громада євангельських християн. У 1892 р. організувалася громада в Севастополі, що об'єднувала портових робітників і матросів, згодом — громади у Катеринославі, Сімферополі, Ялті та Києві. У 1908 р. в Одесі пройшов перший з'їзд течії, у якому взяли участь 14 представників від 9 громад, хоча реально громад євангельських християн в Україні було значно більше. Невдовзі І. Прохановим у Петербурзі був створений *Всеросійський союз євангельських християн*. Ця організація, однак, не мала істотного впливу на релігійні процеси в Україні.

Громади євангельських християн існували також у Західній Україні. Перша з них утворилась у 1909 р. у Ковелі на Волині внаслідок місіонерства найближчих соратників І. Проханова. У 1920 р. був конституційований *Союз слов'янських зборів євангельських християн у Польщі*, до якого ввійшли поляки, українці, росіяни, чехи, котрі жили у Західній Україні. У 1933 р. це об'єднання євангельських хри-

стиян було найзначнішим на західноукраїнських, білоруських та східнопольських землях. Воно налічувало 66 громад, мало у своєму розпорядженні 181 приміщення та 346 місійних пунктів, налічувало понад 12 тис. віруючих. Ним видавався україномовний журнал «Євангельський християнин».

Поява в Україні **адвентизму** (переважно у вигляді адвентистів сьомого дня) пов'язана з діяльністю європейських центрів течії, насамперед у Гамбурзі. Тут у другій половині ХІХ ст. були створені Міжнародне трактатне товариство, що розповсюджувало адвентистську літературу, а також біблійна школа, де готували місіонерів для роботи у Східній Європі. В Україні перші групи АСД з'явилися у місцях найбільшого зосередження німецьких колоній. У 1886 р. місіонер Луї Конраді (з 1910 р. – голова Європейського дивізіону Генеральної конференції адвентистів сьомого дня) став пресвітером першої громади АСД у колонії Бердубулат (тепер с. Привольне) в Криму. Упродовж наступних трьох років виникли інші громади у Таврійській, Херсонській, Київській, Полтавській губерніях, на Волині, Кубані, Донеччині. У 1896 р. у Російській імперії налічувалось 779 адвентистів, у 1906 р. – 2261, у 1911 р. – 4 тис. Напередодні революції їх кількість зросла до 6 тис. Вони були об'єднані у 269 громад, в яких працювало 78 пресвітерів. У 1907 р. відбувся Перший Всеросійський з'їзд АСД, що поклав початок самостійної Російської церкви АСД. У 1908 р. вона була виділена в *Російський уніон Всесвітнього союзу АСД* з центром у Ризі. У 1924 р. офіційна статистика налічує 11500 адвентистів у СРСР, 1925 р. – 12282, 1928 р. – 13404. З них в Україні налічувалося 5073 члени громад АСД, серед яких більшість «крамарі, ремісники, робітники». Разом із членами родини адвентистів їхній вплив поширювався на 40 тис. осіб.

На початку 1920-х рр. утворилося Всесоюзне об'єднання АСД. Воно налічувало 605 громад і до 1929 р. встигло провести шість з'їздів. У 1925 р. розпочало свою діяльність *Всеукраїнське об'єднання АСД*. Крім розв'язання загальновіросповідних та організаційних проблем, його завдання полягали у створенні біблійного Інституту АСД у Києві, короткострокових біблійних курсів у різних містах України, видання адвентистської літератури, розповсюдження українських Біблій і збірників духовних пісень українською мовою.

Адвентизм був поширеним і в Західній Україні. Перша громада АСД виникла у 1890 р. під Луцьком. Її членами стали німецькі поселенці, а керівником – К. Рейвен, емігрант з Таврійської губернії. В основному осередки адвентизму засновувались зарубіжними місіо-

нерами або адвентистами-переселенцями із південних областей України. У 1922 р. західноукраїнські адвентисти об'єдналися у *Союз АСД у Польщі*, що увійшов до Східноєвропейського дивізіону. У Бельську у 1926 р. відкрилась біблійна школа, що готувала проповідницькі кадри для східних теренів Польщі. У Варшаві, Лодзі, Львові видавалась німецькою, польською, російською мовами адвентистська загальна віросповідна та біблійна література (насамперед численні твори засновниці АСД Елен Уайт), часописи і журнали. За обмеженими територією Волині відомостями, у 1932 р. тут діяли 1103 адвентисти.

Перші кроки *п'ятидесятництва* на Україні пов'язані із іменем *Івана Воронаєва*, який у 1921 р. приїхав до Одеси з Північної Америки, де кілька років знаходився в еміграції. Він розпочав активно проповідувати новий протестантський напрям серед баптистів, адвентистів і православних, навернувши до нової віри багато прихильників. У 1922 р. в Одесі відкрилась перша п'ятидесятницька громада, члени якої розгорнули місіонерську діяльність, подорожуючи по всій Україні. У 1926 р. було створено *Всеукраїнський союз християн євангельської віри (ХЄВ)*, який наступного року налічував 350 громад і 17 тис. віруючих. З 1928 р. почав виходити журнал «Євангеліст». Однак сформувати церковну структуру в Україні п'ятидесятникам до Другої світової війни не вдалось. У 1930-х рр. керівники Союзу ХЄВ були заарештовані (доля самого І. Воронаєва досі лишається невідомою), громади закриті, їхнє майно конфісковане.

У 1920–1930-х рр. на Волині і Галичині, знову-таки завдяки проповідницьким зусиллям закордонних місіонерських центрів, була започаткована ще одна п'ятидесятницька течія - *християн віри євангельської (ХВЕ)*. Перший з'їзд п'ятидесятників Східної Польщі, Західної Білорусі та Західної України відбувся у 1929 р. На ньому було прийняте рішення про створення *Союзу зборів християн віри євангельської* з центром у Лодзі. Союз у 1937 р. налічував 500 громад і 18 197 віруючих. Він мав власну мережу з 30 недільних шкіл. По суті, Союз ХВЕ встановив у Західній Україні єдину організаційну п'ятидесятницьку мережу.

Повернення в Україну лютеранства і кальвінізму пов'язане насамперед з процесами, що відбувались у 1920–1930-х рр. ХХ ст. Події Першої світової війни, революції в Росії та Європі, розвиток в Західній Україні національно-визвольного руху й активізація національно-культурної діяльності численних громадських, кооперативних, освітніх, наукових організацій – все це зумовило загальне політичне й духовне піднесення українського населення регіону, урізноманіт-

нення його релігійного життя. Польська влада до середини 1930-х рр. доволі терпимо ставилася до релігійних рухів поза офіційною Римо-Католицькою Церквою. Нарешті, новоутворені українські лютеранські і кальвіністські громади спиралися на матеріальну, моральну, організаційну підтримку українських емігрантських Церков у США і Канаді, допомогу протестантських об'єднань Західної Європи.

Підґрунтям українських лютеранських і кальвіністських громад стали неукраїнські ранньопротестантські Церкви, що діяли на етнічних українських землях і мали серед своїх прибічників чимало українців. Йдеться про Варшавську та Віленську євангельсько-аугсбурзьку консисторії (48 тис. членів у громадах великих українських міст) та Союз церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (СЦАГ). Останній у 30-х рр. об'єднував понад 100 громад з 26,5 тис. членів.

За допомогою СЦАГ у 1925 р. створилася Українська церковна рада, перейменована згодом в *Українську євангельсько-аугсбурзьку місійну раду* з центром у Станіславі. До початку 30-х рр. раді вдалося створити свої осередки у більше як 20 населених пунктах Галичини та Волині, які нараховували понад 1,1 тис. членів. Упродовж наступних восьми років ця цифра відчутно не збільшилась.

Першу українську реформатську громаду в Західній Україні створив у 1922 р. у селі Молодятині селянин Роман Кваснюк. Під час Першої світової війни він опинився у полоні, де познайомився з кальвінізмом. Через кілька років реформатські громади діяли майже у всіх навколишніх селах. Загалом на початку 30-х рр. вони існували вже у кількох десятках населених пунктів, у тому числі у Львові, Коломиї, Станіславі, об'єднуючи у своїх лавах 1,5 тис. українців-кальвіністів. У 1931 р. у Молодятині відбувався перший з'їзд українських кальвіністів, цього ж року – конференція у Коломиї, де було розв'язане питання їхнього об'єднання у *Союз українських євангельсько-реформованих громад (СУЄР)*. З 1933 р. він діяв як незалежна церковна організація з центром у Коломиї. До його складу входило 68 релігійних осередків з 2760 дорослими віруючими. Під його опікою перебувало 20 недільних шкіл з 360 учнів. Головним друкованим органом СУЄР був часопис «Віра і Наука», що виходив тисячним накладом у Коломиї у 1926–1939 рр.

Цікавою ознакою кальвіністського руху в Західній Україні стало набуття ним виразних національних рис. Недарма вся усна та друкована пропаганда, проповідь і культ велися тільки рідною мовою.

Свою ідейну програму СУЄР офіційно визначив як таку, що повинна будуватися на «базі національного принципу». Подібна позиція, власне кажучи, стала чи не найголовнішою причиною переслідувань українських лютеран і кальвіністів середини 1930-х рр. спершу польською владою, а незабаром, після приєднання Західної України та Західної Білорусі до СРСР, – Радянською владою.

У 1930-і рр. всі протестантські течії незалежно від їх територіального розташування та напрямів діяльності спіткала однакова доля: керівників громад і найактивніших віруючих було вислано до Сибіру, закатовано у тюрмах чи таборах ГУЛАГу, декому пощастило емігрувати, а ті, хто залишався, змушені були провадити свою діяльність під повним контролем влади.

З часів відносного пом'якшення політики режиму у релігійному питанні і до кінця 1980-х рр. функціонування протестантської конфесії відбувалося, по суті, на двох рівнях:

- Перший – офіційний, або легальний; до нього належали громади, що сприйняли законодавство, були зареєстровані в органах влади.

- Другий – неофіційний, або нелегальний. Сюди входили частина лідерів та віруючих громад християн-баптистів, п'ятидесятників, адвентистів-реформістів. Їхню діяльність було оголошено протизаконною. Окрім цих незареєстрованих осередків, діяла низка менших сект і навіть просто груп по кілька десятків віруючих визначеної або напіввизначеної конфесійної орієнтації. Істотного впливу на загальну релігійну ситуацію в Україні та розвиток протестантизму вони не мали.

Осередком офіційного протестантизму був *Союз євангельських християн-баптистів*. Він був створений у 1944 р. і до 1963 р. об'єднав у своїх лавах основні протестантські течії. Союз будувався на федеративних принципах, тобто його окремі осередки мали право на місцеві, регіональні, республіканські утворення, однак підпорядковувалися єдиному центрові – *Всесоюзній раді євангельських християн-баптистів* (ВРЄХБ) у Москві. Раду обирали на з'їздах Союзу, що проходили щоп'ять років. Усією поточною діяльністю керувала президія на чолі з генеральним секретарем. Для підготовки кадрів священнослужителів у структурі Союзу з 1968 р. відновили діяльність Біблійні курси. Шість разів на рік регулярно виходив журнал «Братський вісник». Союз ЄХБ входив до Всесвітньої ради баптистів. На початок 90-х рр. він об'єднав 2500 громад і близько 300 тис. віруючих.

Поза межами Союзу ЄХБ у повоєнний період існувало ще дві легальні протестантські структури. Перша структура – автономно зареєстровані п'ятидесятницькі громади, які отримали на це дозвіл тільки на початку 1970-х рр. і впродовж наступних десяти років діяли переважно у східних і південних регіонах України. Станом на 1 травня 1989 р. в Україні існувало вже 652 такі громади, з яких тільки четверта частина були належним чином зареєстрована.

Друга структура – громади адвентистів сьомого дня. Вони утворились після ліквідації у 1960 р. Всесоюзної організації АСД. Дезінтеграційні процеси у середовищі адвентистів тривали до середини 1970-х рр. Відтоді організаційну кризу вдалось подолати. В 1979 р. вже було зорганізовано 11 обласних і міжобласних союзів та об'єднань на чолі із старшими проповідниками. Україна мала власне *Республіканське об'єднання церков АСД*. Кількість віруючих у ньому, за офіційними даними, становила близько 20 тис. осіб. Республіканське об'єднання церков АСД працювало у спілці з іншими республіканськими об'єднаннями, підпорядковуючись загальному органу – З'їзду (або нараді) церков АСД в СРСР. У грудні 1988 р. була створена єдина *Всесоюзна Церква адвентистів сьомого дня*. У 1990 р. на 55-му Всесвітньому з'їзді Генеральної Конференції Всесвітньої Церкви АСД в американському Індіанapolisі за участі 35 делегатів від радянських адвентистів за ними був визнаний статус світового відділення (дивізіону).

9.7. СУЧАСНА РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Події середини 1980-х – початку 1990-х рр. призвели до значних змін у релігійному житті України.

1) Найявна чітка тенденція зростання питомої ваги віруючих серед дорослого населення (понад 18 років) України. Якщо у 1991 р. тих, хто називав себе віруючим, було трохи більше 40 %, то у 2002 р. – вже понад 60 %. Якщо десять років тому на чолі цього руху стояли люди, чий пригнічений доти релігійні почуття нарешті змогли вирватися назовні, то тепер таку активність дедалі більшою мірою демонструють ті, хто відчув потребу в прояві власних релігійних переконань порівняно недавно. Пов'язано це із загальною демократизацією суспільства, зняттям обмежень на діяльність релігійних організацій і полегшенням їхньої реєстрації в Україні, що створило юридичну базу для потужного розвитку різноманітних визнань.

Шлях людей до релігії в новітній Україні полегшується нині низкою обставин:

- Після краху тоталітарного режиму в масовій свідомості утворився вакуум, який нині поступово заповнюється і відроджуваною національною свідомістю, і новим відчуттям громадянськості, і релігією.

- Збереглися відчутні релігійно-культурні традиції, особливо у західноукраїнських областях.

- Залишається загальнодуховна потреба в релігії, яка полегшує людські біди, знімає стресові навантаження, обіцяє заступництво з боку Всевишнього.

- Зміни соціальної структури у бік виразної нерівності (багаті—бідні) спричинили гостру потребу в релігійному милосерді та добродійності.

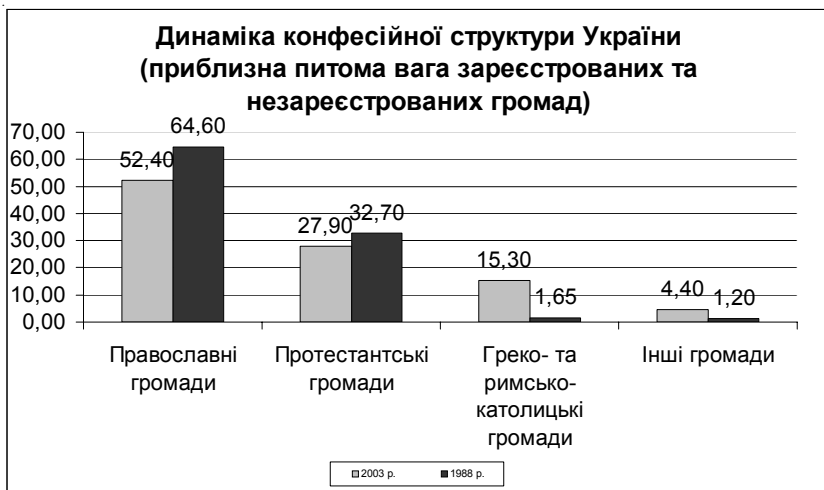
- Нарешті, у суспільстві складається доброзичливо-зацікавлене ставлення до релігії завдяки активній її популяризації з боку ЗМІ.

2) Помітно пожвавились інституційні прояви релігії. Загалом станом на 1 січня 2005 р. у країні діяли приблизно 30 тис. релігійних громад. Це — приблизно в п'ять разів більше, ніж у 1988 р.

В Україні налічується майже 28 тис. священнослужителів, 378 монастирів (6184 насельників), відкрито більше 160 духовних навчальних закладів з майже 20 тис. слухачів, 12 тис. недільних шкіл,

Сучасна конфесійна структура України
(приблизна питома вага зареєстрованих та незареєстрованих громад станом на 1 січня 2003 р.)

**НАЙЧИСЛЕННІШІ КОНФЕСІЇ В УКРАЇНІ У 1991–2004 рр.
(приблизна кількість зареєстрованих громад)**

	1991 (1 січня)	2004 (1 січня)
УПЦ МП	5030	10310
УПЦ-КП	-	3350
УАПЦ	810	1150
УГКЦ	1910	3330
РКЦ	310	850
Баптисти	1060	2690
Адвентисти сьомого дня	210	940
П'ятидесятники	455	1850
Мусульмани	14	445
Іудеї	23	240

виходить друком понад 350 часописів і газет. У розпорядженні релігійних організацій знаходиться понад 20 тис. культових споруд (церкви, храми, мечеті, синагоги тощо), приблизно 2,5 тис. перебувають у процесі будівництва.

3) Розширився релігійний спектр. На сьогодні в Україні кількість відомих релігій сягнула 115, однак 99,5% всіх релігійних утворень належать до 25 основних віровизнань чи напрямів. Серед опитаних у 2002 р. 70% дорослого населення України назвали себе православними (у тому числі ті, хто коливається, невіруючі), 7% – греко-католиками, 2,2% – протестантами, менше 1% – римо-католиками, мусульманами, іудеями.

Водночас сучасна релігійна ситуація в Україні позначена низкою *особливостей*:

1) Значний відсоток (від 20 до 25) громадян коливається між вірою та невір'ям. Решта – невіруючі, переконані атеїсти, просто байдужі до релігії.

2) Релігійність сучасних українських віруючих має помітно поверховий характер й у багатьох випадках зводиться лише до прийняття відповідної атрибутики й виконання формальних вимог (хрещення, носіння натільного хрестика тощо). Лише 20% віруючих відвідують службу Богу раз на тиждень чи частіше, ще 20% – раз на місяць, половина – тільки у дні релігійних свят. Трохи більше третини віруючих знають лише одну молитву (ймовірно, «Отче наш»), ще третина – по 2 – 3.

Принагідно зазначимо, що 85% дорослого населення пройшло хрещення, тобто формально є християнами. Половина чи навіть більше невіруючих, байдужих і переконаних атеїстів, відвідують богослужіння у дні релігійних свят, матеріально підтримують Церкву. Значна частина з них вірить у Бога.

3) Релігійна свідомість людей, як віруючих, так і невіруючих, відрізняється помітною невизначеністю свого змісту. Як правило, люди визнають існування Бога, однак не завжди визнають існування диявола; вірять в існування душі, гріху, раю і пекла. Таким чином, ці поняття набувають нині не тільки релігійного, а радше морального забарвлення. Причому третина віруючих, половина тих, хто коливається між вірою та невір'ям, шоста частина невіруючих і атеїстів примудряються одночасно вірити у переселення душ та астрологію з магією на додачу.

Загалом, опитування 2002 р. виявило лише 1,7% людей, яких за низкою критеріїв можна віднести до категорії «справжніх віруючих».

Це – переважно самотні похилого віку жінки, які жили у сільській місцевості. Наведемо деякі статистичні дані для порівняння. Приблизно таку саму картину дало тривале міжнародне дослідження сучасної російської релігійності (Д. Фурман, К. Кааріайнен). Згідно до опитувань останнього десятиліття, 60% американців є членами релігійних організацій, приблизно 30% стверджують, що відвідують богослужіння щотижня або частіше, 45% – раз на місяць. У середньому на одне домогосподарство витрачається на рік на релігійну благодійність 440 доларів. Найпопліднішу релігійну поведінку в Європі демонструє в населення Ірландії та Польщі. Щотижня у 1990-х рр. богослужіння відвідували 80% ірландців і поляків, 40% італійців, 30% іспанців, 20% голландців, 10% шведів і французів.

4) Релігійність населення західноукраїнського регіону є в цілому вищою за релігійність інших областей України. Ще до початку перших реальних кроків у лібералізації радянської державної політики стосовно до релігії на сім західноукраїнських областей припадало більше половини зареєстрованих релігійних громад. Незважаючи на те, що буквально в два-три останні роки цей відсоток зменшився до 40%, віруючими називає себе 80% дорослого населення цього регіону. Якщо в цілому в Україні на один населений пункт припадає в середньому 0,7 громад, то в західних областях цей показник є в 2–3 рази вищим.

5) Центрами поширення нетрадиційних релігій, навпаки, є Донецька, Київська області, Автономна Республіка Крим (до половини всіх зареєстрованих організацій) – регіони без усталеної історичної традиції, або такі, де результати політики викорінення релігії виявилися найуспішнішими.

6) Центр релігійної діяльності перенесено у міста, позаяк у дореволюційні часи та у перші десятиліття Радянської влади релігійним було передусім, українське село. Зазначена особливість віддзеркалює загальну для всіх більш-менш розвинутих країн тенденцію до урбанізації.

7) Релігійні організації відчувають гостру нестачу культових споруд. Незважаючи на те, що згідно з двома березневими (1992 і 2002 рр.) указами Президента України релігійним організаціям було передано понад 3600 культових споруд і 8 000 одиниць церковного майна, ще понад 4000 споруд було збудовано упродовж 1992–2003 рр., більше 30% нині діючих культових споруд є лише пристосованими для молитовних цілей, ще 30% – оренднуються з тією ж метою. Рівень забезпеченості різних релігійних конфесій культови-

ми спорудами різняться. Стотисячково забезпечені ними громади Закарпатської реформатської (кальвіністської) Церкви. Найнижчий відсоток забезпеченості — у новоутворених протестантських громадах і нетрадиційних для країни релігійних віровизнань.

8) Якщо православні і католицькі об'єднання відчувають потребу в кваліфікованих кадрах священнослужителів, то в протестантських громадах завдяки створеній ними власній системі духовної освіти їх у 2–3 рази більше, ніж самих громад. Зважаючи на наріжний протестантський принцип «загального священства», у цьому не вбачається проблеми у протестантському середовищі.

9) Стався розкол в українському православ'ї. Зараз в Україні діють:

1. *Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ)*, що перебуває під духовною опікою глави Українських Церков в Америці і в діаспорі митрополита Костянтина (Багана), предстоятель — митрополит Мефодій (Кудряков).

2. *Українська Православна Церква-Київський патріархат (УПЦ-КП)*, її очолює патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет (Денисенко).

3. *Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ-МП)*, очолювана митрополитом Київським і всієї України Володимиром (Сабоданом).

Початок розколу припадає на той час, коли в лютому 1989 р. у Києві було створено ініціативний комітет відродження УАПЦ в Україні. 19 серпня 1989 р. Львівська православна парафія святих апостолів Петра і Павла на чолі з протоієреєм Володимиром Яремою вийшла з юрисдикції РПЦ і оголосила себе приналежною до УАПЦ. Таким чином, 1989 р. є роком початку третього відродження УАПЦ.

5 - 6 червня 1990 р. був скликаний Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, на якому була утворена українська патріархія на чолі з патріархом Мстиславом, що тоді очолював УАПЦ в Америці.

УПЦ МП бере свій початок, як ми вже знаємо, з 1686 р. Хоч так вона ніколи не називалася. З 1 січня 1990 р. Синод РПЦ надав Українській Церкві статус автономної і перейменував її на УПЦ. Однак це практично нічого не змінило у становищі УПЦ, яка, як і раніше, підпорядковується московському патріархату. Церква ця має парафії по всій Україні, найбільше в східних і південних її частинах. В юрисдикції цієї Церкви знаходяться такі українські святині, як Києво-Печерська та Почаївська лаври.

Починаючи з відродження УАПЦ між нею і УПЦ МП почалося протистояння і боротьба за парафії.

Подальший розвиток подій пов'язаний з постаттю митрополита Філарета (Денисенка), який у той час очолював УПЦ МП.

У листопаді 1991 р. на соборі УПЦ МП в Києві митрополит Філарет висловився за незалежність Української Церкви від РПЦ. Всі єпископи на чолі з митрополитом Філаретом поїхали до Москви просити відпускну грамоту.

1–3 квітня 1992 р. Синод РПЦ розглянув прохання українських єпископів про автокефалію і не задовольнив його. Більше того, Синод позбавив митрополита Філарета єпископської гідності. 27 травня 1992 р. архієрейський собор УПЦ у Харкові оголосив своїм предстоятелем замість митрополита Філарета митрополита Ростовського і Новочеркаського РПЦ Володимира (Сабодана). За митрополитом Володимиром пішов весь єпископат, а при митрополиті Філареті залишився Володимирський собор у Києві й один єпископ, теж за це позбавлений сану РПЦ. Проте митрополит Філарет не визнав цих рішень і пішов на крайній крок. За підтримки тодішнього президента України Л. М. Кравчука і деяких народних депутатів він оголосив про своє об'єднання з УАПЦ і утворення нової релігійної організації – УПЦ-КП на Всеукраїнському Православному Соборі в червні 1992 р. Малось на увазі, що нову Церкву очолить патріарх Мстислав, який навіть був відсутній на Соборі, а заступником патріарха став митрополит Філарет (посада заступника патріарха була встановлена вперше за більш як тисячолітню історію православ'я).

Після Собору і формального об'єднання митрополит Філарет дістав змогу заволодіти грішми УПЦ МП, а по всій Україні почалися акції насильницького приєднання парафій УПЦ МП й УАПЦ до новоутвореної УПЦ-КП.

Фактично ж відбулося не об'єднання Церков, а черговий розкол в українському православ'ї, із двох Церков утворилося три, з одного патріархату – два. Патріарх Мстислав не визнав новоутворену Церкву і призначив архієпископа Львівського і Галицького Петра (Петруса) очолити ту частину УАПЦ, що не приєдналася до УПЦ-КП. Після утворення УПЦ-КП УПЦ МП не припинила свого існування й надалі залишалася в підпорядкуванні РПЦ. Кількість її парафій практично не зменшилася, лише окремі з них перейшли в УПЦ-КП.

11 червня 1993 патріарх Мстислав помер і був похований у своїй резиденції в м. Саунт Бавнд Брук в Америці. У вересні 1993 року УАПЦ обрала свого патріарха – Дмитрія (в миру Володимир Ярема).

23-24 жовтня 1993 р. на соборі УПЦ-КП було обрано нового патріарха, ним став митрополит Володимир (Романюк), хоча фактично

Церквою керував митрополит Філарет. Після смерті патріарха Володимира (Романюка) у липні 1995 р. УПЦ-КП став керувати митрополит Філарет, обраний патріархом на соборі цієї Церкви.

У лютому 2000 р. вмер і патріарх УАПЦ Дмитрій, відповідно до його заповіту нового патріарха було вирішено не обирати, а просити митрополита Костянтина (Багана), який очолює українські Православні Церкви в Америці й у діаспорі, духовно опікувати УАПЦ. Це було дуже важливо, оскільки всі українські Церкви за кордоном були прийняті в євхаристійне спілкування константинопольським патріархом. Формальним же предстоятелем УАПЦ в Україні став митрополит Мефодій (Кудряков).

У червні 2003 р. стався черговий розкол в УАПЦ. Мефодій (Кудряков) оголосив себе митрополитом Київським і всієї України, вийшовши з-під опіки митрополита Костянтина. В юрисдикції ж останнього залишилася Харківсько-Полтавська єпархія й поодинокі парафії по всій Україні.

Увесь цей час йдуть розмови і переговори на різних рівнях про майбутнє об'єднання всіх галузей українського православ'я, але всі Церкви висувають свої вимоги, які важко задовольнити одночасно. Таким чином, об'єднання на сьогодні неможливе, це справа майбутнього (див. текст 9.10).

Діяльність Православних Церков в Україні станом на 1 січня 2005 р. характеризується наступними даними:

УАПЦ має 1209 релігійних організацій (702 священники). Церква має 7 місій, п'ять монастирів, 361 недільну школу і 7 періодичних видань;

УПЦ-КП нараховує 31 єпархію, 3639 релігійних організацій (2693 священнослужителів). Вона має 36 монастирів з 198 ченцями, 16 духовних навчальних закладів (1352 слухачів), 24 місії і 8 братств, 31 періодичне видання та 1092 недільні школи;

УПЦ МП складається з 36 єпархій, в яких діють 10 689 громад віруючих, які обслуговують 8936 кліриків. Церква налічує 158 монастирів (4150 ченців і черниць), 15 духовних навчальних закладів (4413 слухачів), 106 періодичних видань, 3879 недільних шкіл та 36 братств.

Не менш проблематичними були в Україні процеси, пов'язані з відродженням **Української Греко-Католицької Церкви** (УГКЦ), що виникла на її теренах після Брестського собору 1596 р.

Відродження УГКЦ свідчило про зростання української національної самосвідомості в кінці 1980-х—початку 1990-х рр. Швидко-

му відродженню УГКЦ сприяло те, що з 4418 православних парафій України близько половини припадали на західноукраїнські землі.

Важливою подією на шляху легалізації УГКЦ стало відкрите звернення 2 єпископів і 23 священників, ченців і віруючих УГКЦ 4 вересня 1987 р. до Папи Римського Іоанна Павла II із проханням посприяти правовій легалізації УГКЦ у СРСР і стати посередником між греко-католиками і Радянською владою. Представників УГКЦ підтримали українські дисиденти і правозахисники. Українським греко-католикам допомагали й українські закордонні релігійні центри.

Активізації західноукраїнських віруючих посприяло і святкування в 1988 р. тисячоліття Хрещення Київської Русі. Протягом трьох перших місяців 1988 р. у Галичині і Закарпатті було зібрано близько 10 тис. підписів на підтримку УГКЦ. У тих містах і населених пунктах, де знаходилися закриті культові приміщення УГКЦ, проводилися несанкціоновані богослужіння, а жителі вимагали реєстрації релігійних громад. Між греко-католиками України і греко-католицькими ієрархами Польщі, релігійними центрами Заходу і Ватикану знову налагодилися міцні контакти.

Проблема греко-католиків уже тоді мала значне політичне забарвлення: за відновлення діяльності УГКЦ виступали радикальні політичні об'єднання – Українська Гельсінська спілка, Український християнсько-демократичний фронт, що виникли в період перебудови. Ця проблема стала складовою частиною передвиборних обіцянок ряду кандидатів у народні депутати СРСР у 1989 р. Уже в перші дні роботи І з'їзду народних депутатів СРСР представники Львівщини Р. Братунь, Р. Федорів, Ю. Сорочик і І. Вакарчук подали до президії з'їзду депутатський запит, у якому заявляли про порушення прав мільйонів віруючих і вимагали створення спеціальної комісії для розв'язання цієї проблеми. За підтримку УГКЦ привселюдно висловився народний депутат СРСР академік А. Сахаров.

Починаючи з весни 1989 р., групи греко-католиків із Західної України проводили в Москві постійне пікетування органів влади з метою привернути увагу союзного керівництва на проблеми своєї конфесії.

Щоб послабити вплив греко-католицизму в тих областях, де він був традиційно сильним, влада випустила великим накладом православну церковну літературу й календарі українською мовою, збільшили набір слухачів до духовних семінарій, зорієнтованих на служіння в Західній Україні. Швидкими темпами проводилася реєстрація но-

вих громад РПЦ, що сприймалося владою як спосіб недопущення посилення симпатій до греко-католиків серед населення. Протягом 1988 – першої половини 1989 рр. в Україні було зареєстровано 1300 нових громад РПЦ, з них 1100 – у 4-х західноукраїнських областях.

21 листопада Рада в справах релігії при Раді Міністрів УРСР ухвалила дозволити реєстрацію греко-католицьких громад.

23 січня 1990 р. у Преображенському соборі Львова відбувся Церковний собор УГКЦ за участю 6 єпископів і 150 священників, що проголосив легалізацію Греко-Католицької Церкви в Україні. Вів його архієпископ Володимир Стернюк. Собор визнав неканонічним Львівський собор 1946 р., оголосив його рішення недійсними і звернувся до органів державної влади з вимогою реабілітувати репресованих греко-католицьких священників, повернути церкви, якими УГКЦ володіла до війни, визнати церковну організацію УГКЦ.

Після Собору почалося масове повернення віруючих в УГКЦ. На 1 лютого 1990 р. у регіоні було подано 435 заяв на реєстрацію греко-католицьких громад, а до березня 1990 р. РПЦ втратила 70% своїх громад (яких тоді налічувалося 2700) і священників, що перейшли в УГКЦ. Незабаром було оголошено про вихід із РПЦ і перехід у відроджену Українську Автокефальну Православну Церкву 312 парафій і 232 священників у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях.

Важливою подією для прихильників УГКЦ стало прибуття у Львів 30 березня 1991 р. глави Церкви митрополита Мирослава-Івана Любачівського, що у той же день провів архієрейську службу в соборі св. Юра.

26 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», відповідно до якого була врегульована проблема реєстрації і діяльності релігійних громад України, Греко-Католицька Церква була офіційно визнана, що призвело до фактичного визнання права її власності на всі церкви й парафії, захоплені в 1989–1991 рр. представниками православних конфесій.

Сьогодні релігійна мережа УГКЦ повністю відновлена на рівні 1930-1940-х рр. – періоду її найвищого розвитку. За кількістю релігійних організацій (3532) вона посідає третє місце в Україні. Церковну службу в УГКЦ здійснює понад 2,1 тис. священників. Церква має 93 монастирі (1205 насельників), 14 місій, 2 братства, 1186 недільних школи, видає 25 газет і журналів. Кадри греко-католицького кліру виховують 14 навчальних закладів з понад 1,5 тис. слухачів, у тому числі такий знаний, як створена ще 1929 р. Андреем Шептицьким

Львівська Богословська Академія. Існують єпархії УГКЦ в США, Канаді, Польщі, інших країнах, а також громади в східній діаспорі – Росії, Казахстані, Білорусі, Литві.

Римо-Католицька Церква. 16 січня 1991 р. Папа Іоанн Павло II відновив діяльність Римо-Католицьких дієцезій в Україні і призначив єпископів у Львові, Кам'янці-Подільському й Житомирі. Українська держава встановила дипломатичні відносини з Ватиканом, і в 1992 р. Папа призначив першим Апостольським Нунцієм в Україні архієпископа Антоніо Франко. У 1996 р. Папа відновив Луцьку дієцезію, призначивши Апостольським Адміністратором Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського.

У 1998 р. Папа призначив Мар'яна Трофим'яка Луцьким єпископом-ординарієм, а Кам'янець-Подільського єпископа-помічника Станіслава Падевського – Львівським єпископом-помічником (зараз єпископ Харківський і Запорізький). У 1999 р. архієпископ Микола Етерович став наступним (другим) Апостольським Нунцієм в Україні.

Засновуються католицькі духовні школи: коледж св. Томи Аквінського в Києві, вища духовна школа Святого Духа в Городку на Поділлі, духовна семінарія у Ворзелі під Києвом, духовна семінарія в Брюховичах під Львовом (7 навчальних закладів, 504 недільні школи). Діє видавництво монахів-домініканців «Кайрос», видається в великій кількості релігійна періодика (15 періодичних видань). Відкриваються монастирі домініканців, кармелітів, францисканців тощо.

Рік 2001-й був особливим для Римо-Католицької Церкви в Україні – 28 січня 2001 р. Папа Іоанн Павло II проголосив Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського кардиналом. Одночасно став кардиналом глава Української Греко-Католицької Церкви Любомир Гузар. Таким чином, вперше в історії Україна має своїх кардиналів, а Львів – єдине місто у світі, у якому знаходяться одразу два кардинали.

З 23 по 27 червня 2001 р. відбулася знаменна подія в церковному житті католиків – візит Папи Римського в Україну – до Києва і Львова.

На 1 січня 2005 р. діють 877 громад Церкви, 484 священнослужителі, серед яких 247 – іноземці, 83 монастирі (607 насельників). Римо-Католицька Церква патронує 7 навчальних закладів (понад 730 слухачів), 528 недільних шкіл. На сьогодні вона має 13 періодичних видань. Римо-Католицька Церква в Україні налічує 7 дієцезій

(Львівська архієпископія, дієцезії Київсько-Житомирська, Кам'янець-Подільська, Луцька, Мукачівська, Харківсько-Запорізька і Одесько-Сімферопольська).

Протестантизм в Україні на сьогодні є, на наш погляд, найдинамічнішою конфесією, чий вплив на релігійне життя в Україні й надалі зростатиме. У той же час, незважаючи на те, що за роки існування незалежної України основні протестантські течії зросли в 3–5 рази, тобто більш швидкими темпами, ніж православні, їхня питома вага змінилась несуттєво.

Неабияку роль у зміцненні позицій сучасного протестантизму відіграє наявність сталих джерел поповнення їхніх лав. Це, по-перше, сімейне виховання у родинах, які розглядаються як «домашні церкви» (недарма третина послідовників баптизму – молодь до 30 років); по-друге, поступове зростання пропагандистської та місіонерської активності. За 5–6 років незалежності протестантські організації створили 95 усіх зареєстрованих в Україні релігійних місій. За правдоподібною статистикою адвентистів, тільки у серпні 1995 р. під час проведення у київському Палаці спорту євангельської програми всесвітньо відомого проповідника з Австралії Джона Картера прийняли водне хрещення й поповнили громади АСД 3,5 тис. нових членів. По-третє, позаяк протестанти складають лише 2,2 % віруючих країни, усі члени їхніх організацій – активні, «реальні», чи справжні віруючі, тоді як серед православних переважає тип пасивного «масового віруючого». У 1990–1995 рр. переважали масові форми євангелізації (на стадіонах, у залах), які привели до баптистських, адвентистських, п'ятидесятницьких громад до половини нових членів (від наявної на той час чисельності). Надалі акцент змістився на індивідуальну євангелізацію із залученням до неї рядових віруючих.

Особливість сучасного українського протестантизму – набуття ними все більш національно визначених рис. Протестантське середовище активно використовує національні обрядові традиції під час молитовних зібрань, релігійних свят; спостерігається відновлення української мови у проповідництві та обшинному житті. Релігійна література, яку протестанти донедавна видавали тільки російською мовою, поступово стає україномовною, зміст багатьох видань – українознавчим. Протестантизм дедалі частіше розглядає себе як невіддільну складову релігійної історії українського народу, його загальної культури. У багатьох історико-біблійних публікаціях основну увагу приділяють простеженню національних рис українського

протестантизму, його особливостей порівняно із «західним братством».

Відкриту позицію займають протестантські Церкви і деномінації України у міжконфесійному житті. Вони не втручаються у внутрішньоцерковні проблеми інших конфесій, не виявляють нетерпимості до нових релігійних утворень, прагнуть уникати будь-яких зіткнень на конфесійній основі, послідовно обстоюють позицію ідейного плюралізму і діалогу з усіма релігіями.

Лютеранство представлене *Українською Євангелічно-Лютеранською Церквою*, до складу якої входять понад 40 зареєстрованих громад (1,5–2 тис. вірних) і 60 священнослужителів. Громади УЛЦ постають в Києві, Львові, Тернополі, Кремінці, Запоріжжі, Севастополі, Сімферополі, Харкові, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі. У 1996 р. офіційно зареєстровано Єпископат УЛЦ з центром у Києві. Організаційно УЛЦ поділяється на Галицьку, Київську, Таврійську єпархії. В Українській Лютеранській Богословській семінарії Святої Софії, що розташована в м. Тернополі, здобувають вищу богословську освіту молоді пастори, майбутні провідники Церкви. Крім того, в розпорядженні УЛЦ – недільні школи, 3 періодичні видання, радіостанція «Лютеранська хвиля» і незареєстрована місійна станція в Івано-Франківську. Під патронатом УЛЦ діє міжнародний благодійний фонд «Дар життя». За обрядовою практикою вона близька до православ'я чи греко-католицизму, але зберігає всі доктринальні положення протестантизму.

Існує також *Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква України*. Загальна кількість послідовників – 3–3,5 тис осіб (37 громад). Кафедральний собор – церква св. Катерини у Києві. Для початкової богословської освіти відкриті Біблійні курси в Києві та дворічна семінарія в Одесі. До неї належать етнічні німці, які здавна мешкали на землях України.

Кальвінізм на теренах незалежної України репрезентований *Закарпатською Реформатською Церквою* (117 громад, понад 100 культових споруд, у тому числі 10 збудованих в останнє десятиліття, понад 70 священнослужителів, більш ніж 100 недільних шкіл, одне періодичне видання). Методистські та англіканські громади останніми роками про свою діяльність в Україні не повідомляють.

Баттизм залишається найвпливовішою з протестантських конфесій, об'єднуючи до 40 % всіх протестантських спільнот. Найрозгалуженішим протестантським центром церковного типу є на сьогоднішній день *Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн*

ян-баптистів. Союз діє як самостійна, незалежна у своєму внутрішньому житті структура. ВСО ЄХБ складається з 25 обласних об'єднань в межах України та 5 об'єднань баптистських Церков діаспори – США, Канади, Австралії, Аргентини та Парагваю. Він підтримує тісні контакти з міжрегіональним об'єднанням, створеним на основі колишнього Союзу ЄХБ, – Євро-Азіатською федерацією союзів ЄХБ. У складі ВСО ЄХБ – 2600 релігійних інституцій з майже 3000 священнослужителів, більш ніж 1,5 тис. культових споруд. Всеукраїнське об'єднання має майже 80 місій. Кількасот громад діє поза ВСО ЄХБ. Разом вони об'єднують майже 150 тис. віруючих і продовжують упевнено розвиватися: щорічно з'являються кількасот нових громад, а лави баптистів поповнюють 10 тис. неофітів.

У структурі Союзу створена розгалужена мережа духовних навчальних закладів. Вона складається з приблизно 40 закладів, у тому числі вищих, з більш ніж 5 тис. слухачів усіх форм навчання, понад 1300 недільних шкіл. Одним із найбільших серед них є Одеська біблійна семінарія. Чотирирічний курс семінарії передбачає підготовку проповідників й учителів недільних шкіл; при закладі існує потужний видавничий центр.

ВСО ЄХБ займається активною культурно-благодійницькою діяльністю: створено реабілітаційні центри для наркоманів, безпритульних дітей та звільнених з місць позбавлення волі, християнські театри, налагоджено роботу дитячих та юнацьких підліткових таборів, молодіжних центрів тощо. В його розпорядженні – видавничі потужності. Об'єднання видає майже півтора десятки основних періодичних видань.

П'ятидесятництво. Активний процес будівництва церковної організації відбувається у п'ятидесятництві, яке об'єднує приблизно 30 % всіх протестантських спільнот. Так, у 1990 р. на з'їзді у м. Коростень більшість п'ятидесятницьких Церков вирішили об'єднатись у *Союз християн віри євангельської (п'ятидесятників)* України. Він об'єднав майже всіх християн віри євангельської (у західних областях) та більшість християн євангельської віри (на сході і півдні). Союз ХВЕ на федеративних засадах входить до спільного для більшості п'ятидесятницьких громад колишнього СРСР Об'єднаного союзу християн віри євангельської. Всеукраїнський союз станом на 1 січня 2005 р. має у своєму складі 1460 зареєстрованих (84 незареєстрованих) організацій, понад дві тис. священнослужителів, приблизно 1 тис. культових споруд, півтора десятки навчальних закладів, приблизно 800 слухачів (наприклад, Український заочний біблійний

інститут з декількома філіями), більш ніж 900 недільних шкіл, два десятки періодичних видань. Поза структурами Союзу діють понад 600 громад.

Адвентизм. Окремий церковний осередок створили також адвентистські громади України – *Українську уніонну конференцію церков адвентистів сьомого дня*. У складі Українського уніону 7 регіональних конференцій і 2 місії. ВУК АСД існує як складова Євро-Азіатського дивізіону Всесвітньої організації АСД. Якщо наприкінці 1980-х рр. до складу церкви АСД входило 214 об'єднань з 14 114 членами, які обслуговувались 73 рукопокладеними і 88 нерукопокладеними проповідниками, то станом на 1 січня 2005 р. – більше 1 тис. об'єднань з майже 70 тис. членів. Адвентисти мають три духовних навчальних заклади (Теологічна школа у Львові, Буковинський біблійний інститут, заочне відділення Заокської духовної академії у Лісовій Бучі під Києвом). Церковне служіння у різних його формах здійснюють більше 1100 служителів. Найбільше громад у традиційних «адвентистських» регіонах: на Закарпатті, на Поділлі, Буковині. Водночас Церква АСД зростає особливо стрімко у великих промислових містах – Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Луганську. Адвентистські проповідники нині працюють у понад 40 містах України. «Середня» адвентистська громада в Україні виглядає приблизно так: 60% її членів становлять жінки, 30% – віруючі 16–35 років, 80% осіб із середньою, 20% – з вищою освітою. За національною ознакою 70–80% адвентистів – українці, за професійною – переважно робітники державних і приватних підприємств, службовці, працівники сфери обслуговування, науки і культури, освітяни, медики, журналісти, військовослужбовці.

У розпорядженні адвентистів налічується більше півтисячі молитовних будинків, 150 з яких вони побудували останнім десятиліттям завдяки продуманому розподілу коштів від десятини та добровільних спонсорських пожертв.

Головний напрям позакультової діяльності – впровадження здорового способу життя. У структурі уніону працює Українська адвентистська медична асоціація. При багатьох міських громадах відкриті сучасні медичні кабінети. Нещодавно було розпочато будівництво Адвентистського міжнародного медичного центру у Києві, планується організація і регіональних філій. 2002 р. засновано адвентистський санаторій «Наш дім» у Вінницькій області.

Адвентисти в Україні здійснюють власне теле- і радіо служіння. 1995 р. в Івано-Франківську ними створено філію Всесвітнього ад-

вентистського радіо – Український радіоцентр «Голос надії». У 2001 р. низка центральних і регіональних кампаній України транслювали адвентистські телепрограми «Обличчя до обличчя» і «Так говорить Біблія». Адвентистами видається 9 періодичних видань, у тому числі газета «Адвентистський вісник» та двомовний часопис «Ознаки часу». Для потреб деномінації упродовж останнього десятиліття видано 40 найменувань літератури.

Українська філія адвентистського Агентства Допомоги та Розвитку (АДРА) втілила у життя понад 150 гуманітарних проєктів. У 1998 р. у Чернівецькій області було відкрито будинок для літніх людей. Цього ж року у Києві відкрито Громадський центр допомоги мігрантам.

Відзначимо, що останнім часом у країні починають діяти громади нових для України протестантських сповідань. Насамперед помітними є громади різних харизматичних напрямків, як наприклад, *Церква повного Євангелія* (понад 500). Вони є переважно в східних та південних областях України. Діє також *Новоапостольська Церква* (58 громад), *Церква Христа* (102), *Пресвітеріанська Церква* (52) тощо.

Іудаїзм. Іудаїзм має нині у нас сім течій, які разом нараховують 251 об'єднання. Найвідоміший з них – *Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад*.

Одночасно було створено 120 культурних єврейських центрів та організацій, товариств; товариства єврейської культури діють у 70 містах; у багатьох населених пунктах розгорнули свою діяльність представництва міжнародної єврейської організації «Сохнут». Відкриваються єврейські школи, театри, видаються єврейські газети (23 видання). Зокрема створено понад 80 недільних шкіл. Окремо діють 6 духовних навчальних закладів. Розпочали роботу Інститут єврейської матеріальної культури, кабінет єврейської історії та культури при Інституті національних відносин і політології, Міжнародний Соломонів університет, групи з вивчення єврейської мови та літератури Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, група на акторському відділенні Інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Створено умови для гідного упорядкування святих місць іудаїзму, які приваблюють багатьох прочан, у тому числі із-за кордону. Мається на увазі передусім могила засновника хасидизму Ізраїля Бешта в Меджибожі.

У той же час незмінною протягом ХХ ст. залишалась тенденція до зменшення чисельності єврейського населення України, яке на сьогодні є значно нижчим за 1%. Його чисельність продовжує змен-

шуватися в останнє десятиліття в зв'язку з постійною еміграцією – євреї становлять близько 40% всіх українських громадян, які виїжджають на ПМП в інші країни. На початку 1990-х рр. щорічно виїжджало від 30 до 60 тис. євреїв, у другій половині 90-х – трохи менше. Цікаво, що згідно з деякими соціологічними опитуваннями, «національна свідомість» (бажання жити разом зі своїм народом, у своїй власній державі) притаманна менше ніж половині від їжджаючих, тоді як решта їхали з політичних (антисемітизм) і економічних мотивів.

Буддизм. Новітня історія буддизму в Україні починається з 1988 р., коли з Бурятії до Донецька приїхав буддійський монах Дорже Жамбо-лама. Завдяки його проповідям Дхарми (Вчення) на Україні з'явилися спочатку перші буддисти-миряни, а потім і ченці. Відразу ж після розвалу Радянського Союзу в 1991 р. була зареєстрована перша в Україні буддійська громада в Донецьку, того ж року були зареєстровані ще дві обласні буддійські громади у Луганську і Харкові, а також з'явилися буддійські групи в Києві, Москві, Білорусі і Башкортостані. У 1993 р. керівники цих громад і груп прийняли рішення про об'єднання в єдину організацію – *Буддійський духовний Орден Лунг-жонг-па*, главою якого був одногосно обраний Дорже Жамбо. У цьому ж році у пожертвуваному Ордену однією мирянкою будинку із земельною ділянкою був заснований перший в Україні буддійський монастир – Храм Шейчен-лінг. Сама ж мирянка прийняла чернечі обітниці, ставши першою українською буддійською черницею. Розбудова монастирських споруд триває. Велика частина засобів на будівництво надходить від виготовлення ліків за рецептами східної медицини. Керівник Ордену Дорже Жамбо приїжджає в Київ з періодичністю 2–3 рази на рік і проводить двотижневі семінари, присвячені як основам буддизму, так і конкретним практикам медитації.

Інший відомий Буддійський Центр виник в 1994 р. у Луганську завдяки невеликій групі ентузіастів. У 1995 р. на запрошення Буддійського Центру Луганськ відвідав відомий тибетський монах Лама Оле Нідал. Тоді на його публічній лекції близько 200 чоловік прийняли Обітниці Притулку. У 1997 р. кількісно зростаючий Центр отримав офіційний статус релігійної організації. Разом із кількома іншими об'єднаннями і групами (Стаханов, Рубіжне, Лисичанськ тощо) Центр з 1998 р. входить до *Асоціації Буддистів Карма Каг'ю в Україні (Асоціація Буддистів Діамантового Шляху)*. Українська Асоціація буддистів Карма Каг'ю була створена в 1996 р. буддійськими Центрами України для збереження, розвитку та розповсюдження буддиз-

му школи Карма Каг'ю та різноманітної допомоги нашим Центрам в їх роботі. Керується вона демократично: вищим органом є Конференція представників Центрив, а в проміжках між конференціями – Радою з цих представників. Її постійним членом та духовним керівником є Лама Оле Нідал. Для офіційного представництва і підписання різних юридичних паперів обирається президент. Штаб-квартира Асоціації (ї юридична адреса) знаходяться в Ужгороді.

Буддистський храм-монастир знаходиться у звичайному сільському будинку на хуторі Паньківка під Луганськом. Храм належить до японського різновиду буддизму (школа нітирен). Настоятель храму – молодий український хлопець Роман, який отримав своє посвячення в Японії. Релігійні церемонії починаються перед сходом сонця. Вони включають у себе співи мантр, який супроводжує ударами в барабани, читання вголос уривків із священних буддистських текстів, медитації, проповіді учителя або найстаршого монаха, обговорення прочитаного й почутого. За межами вівтарного приміщення може відбуватися урочиста хода – за хутір, на найближчий пагорб, щоб зустріти схід сонця зі співом мантри та буття у барабани. Участь у церемонії беруть усі присутні на цей час у храмі. Крім того, ченці цього ордену активно займаються миротворчою діяльністю, часто за межами України.

В Україні діє також буддійська асоціація «*Серединного Шляху*» з кількома тисячами послідовників. Її фундатор Сергій Бугаєв називає себе «першим патріархом» нового напрямку в буддизмі, який поєднує елементи дзен і тантри. Центри «Серединного Шляху» зареєстровані у Києві, Вінниці, Харкові і ще в 5 містах України.

Загалом, у 2005 р. в Україні налічується 47 різноманітних буддистських релігійних інституцій. Кількість громадян України, які сповідують буддизм, за різними оцінками становить від тисячі до 5 тисяч осіб. Зріс інтерес до буддизму і в суспільстві в цілому, прикладом чого є поява курсів у деяких вищих навчальних закладах, видання великої кількості науково-популярної та релігійної літератури з буддизму.

Іслам. Нині триває процес повернення до Криму кримських татар (250 тис. на початок 2000-х рр.). Послідовниками ісламу в Україні є також представники тих народів, які сповідували його з дідів-прадідів. Це – татари волзькі, дагестанці, азербайджанці, узбеки, абхазці та ін. Скажімо, за результатами опитування кримських татар, до послідовників ісламу віднесли себе понад 80% опитаних. За підрахунками самих мусульман, на території України постійно мешкає

1,5–2 млн мусульман різних національностей (зрозуміло, що не всі вони є українськими громадянами). У порівнянні з християнами, мусульмани демонструють більш активну релігійну поведінку. 70% з них визнають, що звертаються до Аллаха щодня, хоча колективні богослужіння хоча б раз на тиждень відвідують лише 15%. Більше половини опитаних знають кілька молитовних сур із Корана, понад 90% висловлюють побажання дати дітям ісламську освіту.

Продовжується відродження мусульманських релігійних громад. Станом на 1 січня 2005 р. мусульманських громад в Україні понад 470. Вони розділені між 4 управліннями. Найбільше громад у *Духовного Управління мусульман Криму* – 333. Власне мусульманська громада нині функціонує в кожному пункті компактного проживання кримських татар. Як правило, ядро такої громадискладають 15–20 осіб. Вищим органом влади в Криму є *Курултай* (з'їзд) мусульман Криму. Він обирає муфтія, який в свою чергу призначає імамів. Виконавчим органом є *Кадіат* (Духовне управління мусульман Криму). Крім нього, в Україні діють ще два самостійних центри ісламу – *Духовне управління мусульман України* з центром у Києві, створене 1993 р.; *Духовний центр мусульман України* з центром у Донецьку.

Поширення ісламу за межами автономної республіки Крим пов'язане з діяльністю всеукраїнської громадської організації «Арраїд». Основними завданнями цієї організації є благодійна діяльність в різних регіонах України і підтримка культури ісламу. «Арраїд» має свої представництва в Одесі, Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Дніпропетровську, Львові й інших містах України. В Україні діє 7 духовних навчальних закладів мусульман (284 слухачі), у тому числі два Ісламських університети (Київ, Донецьк), Вище духовне медресе Криму, виходять 5 періодичних видань. Кількасот молодих мусульман здобувають спеціальну богословську освіту в Туреччині та інших ісламських країнах. Для порівняння, за кількістю людей, на які припадає одна мечеть та громада, Крим значно випереджає Татарстан – регіон Російської Федерації з розвинутою ісламською культурою, однак так само значно поступається турції. Однак великою проблемою залишається нестача людей зі спеціальною релігійною освітою, кількість яких у Криму в багато разів нижча за показники і Татарстану, і Турції.

Мусульмани, які живуть в Україні, прагнуть знайти своє місце у процесі розбудови в країні демократичного суспільства. У 1997 р. була створена Партія мусульман, що брала участь у парламентських вибо-

рах. Представники мусульман Криму також мають своїх представників у Верховній Раді України за списками інших партій.

Міжконфесійні конфлікти в сучасній Україні не набули такої гостроти, як подекуди на теренах колишнього СРСР. Релігійні організації за поодинокими винятками намагаються не долучати державні органи влади для вирішення внутрішніх непорозумінь. Однак не можна не помічати деякі «лінії напруги», що пролягають:

- між трьома Православними Церквами;
- між Православними Церквами, з одного боку, і греко-католицькими громадами і Римо-Католицькою Церквою – з другого;
- між «традиційними» Церквами (включаючи Православну, Греко-Католицьку, Римо-Католицьку, а також протестантські деномінації) і нетрадиційними релігійними організаціями.

Сприятливим ґрунтом для міжконфесійного розбрату є відсутність досвіду діалогу між усіма релігіями в Україні упродовж майже всієї її історії. Досить несподіване підтвердження цьому можна знайти в опитуванні, здійсненому Інститутом соціології НАН України серед священнослужителів найбільш представницьких конфесій щодо пасторського служіння у війську. Третина опитаних не погодилась із можливістю допуску в армію священнослужителів різних сповідань, а переважна більшість православних і половина греко-католицьких священників вважали, що саме їхні релігії, як панівні, мають отримати монопольне право з боку держави на таке служіння. Результати іншого соціологічного дослідження засвідчують, що 40–60% опитаних послідовників нетрадиційних релігій відчують на собі прояви нетерпимості чи упередженого ставлення з боку державних органів, послідовників традиційних конфесій.

9.8. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ Й РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ. ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ СТОСУНКИ

Свобода совісті та релігії є похідними від загальної свободи, що поряд з правом на життя і власність вважаються підмурком сучасного західного суспільства з часів «батька» західного лібералізму, англійського філософа Дж. Локка (1632–1704).

Свобода совісті й свобода релігії – поняття пов'язані, але не тождісні. Якщо поняття *свобода совісті* означає свободу внутрішньої духовного вибору тих чи інших поглядів, то поняття *свобода релігії*

постає як свобода вибору й самоствердження індивіда лише в системі релігійних координат – віровченні, культовій діяльності, релігійній організації чи релігійних стосунках.

Основоположні принципи релігійної свободи викладено у декількох міжнародних правових документах:

- Загальній Декларації прав людини, прийнятій ООН у 1948 р.;
- Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р.;

- Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії чи переконань 1981 р.

Однак положення цих документів не є нормами прямої дії. Вони є лише рекомендаціями, що не мають сили для національного законодавства. Натомість Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950), заснована за вищезгаданих документах, є чинним законодавчим актом, обов'язковим для виконання. Положення про свободу релігії та її захист у тій чи іншій формі можна знайти у кожній конституції європейських країн, а також більшості інших держав світу. Важливо, що принцип релігійної свободи здобуває щораз більшу підтримку з боку самих релігійних організацій. Про це переконливо свідчать, наприклад, документи II Ватиканського собору.

Зміст релігійної свободи у правовому аспекті найповніше викладено у ст. 18. Загальної Декларації прав людини: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає в себе свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином у вченні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів». У Європейській конвенції релігійна свобода розширена «свободою сповідання своєї релігії або переконання у навчанні». Згідно зі ст. 29.2. Загальної Декларації релігійна свобода може бути обмежена виключно законом і лише задля захисту громадянської безпеки, здоров'я або моралі, інших фундаментальних прав і свобод громадян.

Нормативно-правовою основою забезпечення релігійної свободи в Україні є статті 11, 24 та 35 Конституції України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991) із змінами і доповненнями (див. текст 9.8). Законодавство України повністю відповідає засадничим принципам релігійної свободи, викладеним у нормах міжнародного права і релігійному законодавстві інших країн. Специфічною особливістю українського релігійного законодавства

є розширене трактування принципу релігійної свободи – одночасно як свободи сповідання будь-якої релігії, як права не сповідувати ніякої. На сьогодні це формулювання є не тільки небажаною спадщиною історичного минулого країни. Воно забезпечує правові гарантії свободи совісті для майже половини дорослого населення України, яке відносить себе до різних категорії невіруючих і за своєю питомою вагою є чи не найбільшою у світі.

Релігійне законодавство України (як і законодавство інших пострадянських республік) встановлює такі базові принципи ставлення до релігії й Церкви:

1. Свобода совісті, релігії;
2. Гарантії рівності особи перед Законом незалежно від її релігійних переконань, релігійних організацій, конфесій між собою;
3. Забезпечення прав релігійних меншин;
4. Відокремлення Церкви від держави.

У свою чергу, принцип *відокремлення Церкви від держави* означає:

- Невтручання держави у внутрішні церковні справи (у зміст віровчення, обрядів, церемоній (1); у систему управління Церквою, її ієрархію (2); у підлеглість іншим релігійним центрам (3); у фінансові витрати (4); у навчально-виховну діяльність у духовних навчальних закладах (5)).

- Відсутність представництва релігійних організацій у державних органах влади, права законодавчої ініціативи.

- Невтручання у функціонування системи судочинства.

Обмеження свободи совісті та релігії встановлюються у таких сферах:

По-перше, у царині політичної діяльності. Згідно зі ст. 5. Закону України релігійні організації не мають права брати участі у діяльності політичних партій, висувати кандидатів до органів державної влади. З другого боку, священнослужителі мають право нарівні з усіма громадянами на участь у політичному житті. На виборах 2002 р. було висунуто кандидатами у Ради всіх рівнів 345 священнослужителів.

По-друге, у сфері міжнародних зв'язків. Згідно зі ст. 14 Закону України іноземці можуть займатися проповіддю релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів лише в тих релігійних організаціях, на запрошення яких вони прибули в країну і за погодженням з відповідними державними органами. Заданими цих органів, до речі, іноземні місіонери скоюють 1/3 всіх порушень релігійного законодавства України.

По-третє, у царині освіти. В останньому випадку діє *принцип відокремлення релігії від освіти*, встановлений ст. 35 Конституції України, ст. 6 Закону України «Про свободу совісті...», ст. 6, 8, 9 Закону України «Про освіту». Згідно з цим принципом освіта в Україні «носить науковий, світський характер». Проте релігійні організації мають право створювати для релігійної освіти дітей, дорослих навчальні заклади і групи, а також провадити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування (ст. 6). Громадяни, які навчаються у середніх і вищих духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами, встановленими для учнів і студентів бюджетних навчальних закладів (ст. 11). Згідно зі ст. 20 священнослужителі мають право брати участь у навчально-виховному процесі в школах, надавати педагогам консультативну допомогу. При цьому накладаються обмеження: знання, що їх надає священник, повинні мати інформаційний характер, в школі не можна практикувати релігію, здійснювати обряди. На цій підставі у більш, як 80% шкіл Львівської області викладалися «Основи християнської моралі».

Проте у питанні стосунків між релігією та освітою українське законодавство виглядає значно поміркованішим за європейське і за законодавство інших пострадянських республік, які припускають можливість організації релігійного навчання у державних закладах освіти за бажанням батьків та учнів. На сьогодні це питання остаточно не врегульоване.

Однією із невід'ємних конституційних гарантій забезпечення свободи совісті та релігії в Україні є *право на альтернативну (невійськову) службу*. Воно вперше було встановлено ст. 2. Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (1992) і підтверджено у ст. 35 Конституції України. Згідно з нею цю службу проходять у тому разі, «якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина». Альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах, в установах та організаціях соціального забезпечення, охорони здоров'я та навколишнього середовища, а також у сфері комунального, сільського господарства тощо. Її тривалість дещо більша за термін дійсної військової служби – 18–27 місяців. Загалом уже здійснено понад 20 призовів, якими скористались понад 12 тис. осіб. Причём з 1992 р. кількість молодих людей, які обирали альтернативну службу у кожному призові, останнім десятиліттям невпинно зростала: від кількох сотень до кількох тисяч. Це свідчить про те, що альтернативна військова служба стала вже зви-

чайним явищем, хоча, у сусідній РФ проблема альтернативної військової служби досі не розв'язана.

У реальній практиці суспільного життя ступінь релігійної свободи значною мірою залежить від характеру державно-церковних відносин, які історично у ньому склалися. Не може бути повної релігійної свободи у крайніх моделях таких стосунків:

- Модель повного злиття держави і Церкви, як це мало місце у Папській державі в Італії й має місце в деяких ісламських країнах;

- Модель ворожнечі й повного відокремлення держави від Церкви, яка послідовно втілювалася в життя у Радянському Союзі.

Тож релігійна свобода може бути реалізована лише у проміжних моделях часткового ототожнення держави і Церкви.

- Модель «державної релігії», всебічної – законодавчої, матеріальної та моральної – підтримки державою однієї з поширених у ній релігії. Така модель, наприклад, реалізується стосовно до Вірменської Апостольської Церкви (ст. 17 Конституції Вірменії) або у Норвегії. Стаття 2 Конституції Норвегії встановлює, що євангелічна лютеранська релігія є офіційною державною релігією. Послідовниками Церкви Норвегії є 83% населення. Всі витрати по управлінню Церквою Норвегії покриваються державою і муніципальною владою за рахунок державних податків. Світські чиновники контролюють внутрішні справи Церкви. Норвезькі державні дитячі садки і школи зобов'язані згідно із законом викладати всім учням «Мораль і християнське виховання». Тільки священиків Церкви Норвегії залучають для обслуговування Збройних Сил, державних лікарень і госпіталів, а також в'язниць; тільки священики Церкви Норвегії запрошуються на заходи державної служби і народні свята.

- Модель «традиційної Церкви» – жодна з існуючих в країні релігій не проголошена офіційною Церквою держави, проте одна з них займає особливе місце в традиціях народу і користується відкритою державною підтримкою. Така модель характерна для римо-католицьких країн Латинської Америки. Близькі до цієї моделі формулювання містить преамбула до Закону РФ «Про свободу совісті і релігійні об'єднання», де визнається «особлива роль православ'я в історії Росії, у становленні і розвитку її духовності та культури». А ст. 5 відповідного Закону Литви традиційними визнає одночасно дев'ять релігійних конфесій – від католиків до караїмів.

- Модель «співпраці» – держава забезпечує значне фінансування різних видів церковної діяльності, зокрема релігійної освіти, утримання храмів, оплати праці духовенства. Часто у такій моделі сто-

сунки держави і церкви регулюються спеціальними угодами. Ця модель характерна для Іспанії, Італії, Польщі, багатьох європейських країн з лютеранською традицією.

• «*Пристосовницька модель*» – держава дотримується нейтралітету щодо релігії. Вона не визначає значення якоїсь релігії для загальнонаціональної чи місцевої культури, не займається проблемою розміщення релігійних символів у публічних місцях, не санкціонує винятки у системі оподаткування, не врегульовує на законодавчому рівні особливості релігійного побуту і святкового циклу. Таку модель репрезентують Сполучені Штати Америки.

Для регулювання відносин між Церквою та державою в Україні діяв *Державний комітет у справах релігії*, якій провадив реєстрацію релігійних організацій, встановлював правила проведення ними культової діяльності, здійснював контроль за дотриманням конституційно-правових норм і законів з питань свободи совісті та релігії. За даними Держкомрелігії, у 2001 р. було скоєно 102 таких порушення, проти 544 у 1992 р. (див. текст 9.9). Ліквідація цього комітету на початку 2005 р. засвідчила бажання центральної виконавчої влади проводити подальшу демократизацію відносин між державою і Церквою.

Регулярно відбуваються зустрічі Президента України з главами релігійних конфесій. Утворено *Всеукраїнську Раду Церков та релігійних організацій*. Вона є представницьким міжконфесійним консультативно-дорадчим органом, що діє на громадських засадах. Подібний орган – Національна Рада церков у США – довів свою корисність, хоча його функції дещо відмінні від функцій української Ради.

На наш погляд, українська держава у своїх відносинах з релігією, передусім, історично «традиційними» для країни Православними Церквами та ісламськими громадами (Автономної Республіки Крим) намагається втілювати в життя «пристосовницьку модель». Така вкрай поміркована позиція вочевидь пояснюється сумним атеїстичним досвідом радянських часів і небажанням у нестабільні часи розбудови незалежної держави впроваджувати більш радикальні моделі.

Однак ще під час демократичних виборів до Верховної Ради України 1990 р. українські політики заявили про свій інтерес до релігії. Одним із переконливих свідчень цього є включення до програмних документів багатьох політичних партій релігійних питань та створення партій конфесійного спрямування (Християнсько-Демократична партія України, Республіканська Християнська партія, Партія мусуль-

ман). Особливої популярності у першій половині 1990-х рр. набуло гасло «Незалежній Україні – єдина автокефальна (самостійна) Православна Церква». На ньому спекулювали група народних депутатів «За єдину Помісну Церкву». Свого часу у Верховній Раді України діяло депутатське об'єднання на підтримку традиційних і канонічних конфесій. Крім окремих депутатів і політичних партій, зацікавлені у використанні релігії або в оперті на неї згуртовані захистом корпоративних інтересів регіонально-кланові утворення.

Деякі релігійні організації зі свого боку відверто співпрацюють з впливовими політичними силами, виступають їхніми гаслами, підтримують їхніх кандидатів у структури законодавчої і виконавчої влади. (Протягом 1990–2002 рр. народними депутатами України обиралися тільки два служителі культу). Таким чином, вони розраховують одержати більший доступ до державних ЗМІ з багатомільйонною аудиторією і неформальну, однак дієву підтримку в усіх сферах своєї діяльності.

Дедалі популярнішими у житті Церкви стає проведення ходів, маршів, тобто масове вираження своїх вимог. У першому півріччі 2004 р. клірики Церкви провели у декількох найкрупніших містах країни кілька багатолюдних акцій. Їхньої кінцевою метою була демонстрація здатності Церкви тиснути на владу шляхом організації акцій за участю великої кількості віруючих.

Щоправда, в цілому ставлення релігійних організацій до української держави характеризується, так би мовити, доброзичливим нейтралітетом. Воно засноване, по-перше, на безумовному визнанні факту національної незалежності України; по-друге, на сподіванні, що «Церква відокремлена від держави, але не від суспільства». Ст. 21 Закону України «Про свободу совісті...» якраз передбачає на прохання громадян або за ініціативою релігійних організацій проведення богослужінь та релігійних обрядів у військових частинах, в лікарнях, будинках для людей похилого віку та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання. Тим-то питання, які ставляться релігійними організаціями перед владою, не мають політичного забарвлення. Вони стосуються:

- повернення релігійним організаціям відчужених від них у різні часи майна і культових будівель і запобігання можливої приватизації колишньої церковної власності;
- послаблення податкового тягаря в їх економічній діяльності;
- створення пільгових умов для отримання гуманітарної допомоги з боку «братніх» закордонних центрів;

- удосконалення законодавчої бази і напрацювання конкретних механізмів для розширення суспільного служіння — у місцях позбавлення волі, сиротинцях, будинках для людей похилого віку, середніх і вищих навчальних закладах, Збройних Силах України;
- отримання більшого доступу до радіо- і телебачення з метою пропаганди суспільно-значущих цінностей і запобігання хвилеподібному зростанню в них демонстрації насильства і розпусти;
- спрощення процедур виїзду за кордон з суто релігійною мотивацією (наприклад, паломництво до Мекки або навчання до Рима).

Згідно до даних опитування громадської думки 2002—2003 рр., суспільна думка схвально ставиться до розширення присутності Церкви у школі і Збройних силах. Позитивне відреагували відповідно 66% та 50% опитаних.

Досягнутий рівень свободи совісті та релігії в Україні, ступінь демократичності державно-релігійних відносин нині визнаються світовою спільнотою. Недарма, Україна не згадується серед країн-порушниць у щорічних звітах про стан релігійної свободи, які Держдепартамент США оприлюднює з 1998 р.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Історія релігії в Україні виразно поділяється на два основні періоди: дохристиянський і християнський. Перший період прийнято називати ще язичництвом.

2. Язичництво давніх слов'ян — різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культури, що існували в них до хрещення Русі.

3. У язичництві давніх слов'ян можна зустріти і сформований пантеон богів, на чолі якого напередодні прийняття Руссю християнства стояв Перун, і шанування духів (русалок, домовиків, лісовиків тощо), культу води, лісів, предків, злих сил.

4. Язичницький ритуал містив у собі в основному молитви і жертвопринесення. Він здійснювався в спеціальних культових місцях — капищах, за участю волхвів.

5. Період з IX до середини XIII ст. можна вважати періодом двовірства на Русі, одночасного співіснування давніх язичницьких і християнських вірувань на всій території країни й у всіх верствах населення. Завершується цей період адаптацією християнства до численних язичницьких вірувань, обрядів і культів.

6. Християнство в Україні офіційно було прийняте в 988 р. князем Володимиром I Святославичем. Наслідком прийняття християнства стало приєднання Київської Русі в культурному і соціально-економічному плані до європейської цивілізації.

7. Православна Церква в Україні була організована як митрополія. Вона перебувала до 1686 р. в юрисдикції Константинопольського патріарха, а потім перейшла під юрисдикцію Московського патріархату.

8. Важливим етапом в історії християнства в Україні стала Брестська унія (1596 р.), яка призвела до утворення Української Греко-Католицької Церкви.

9. У наш час християнство в Україні представлене трьома Православними Церквами (УПЦ МП, УАПЦ, УПЦ - КП), Українською Греко-Католицькою Церквою, єпархіями Римо-Католицької Церкви і великою кількістю різних протестантських організацій.

10. Серед нехристиянських релігій в Україні історично поширений іслам. Осередком ісламу в Україні упродовж усієї її історії є півострів Крим.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке язичництво? Яким стадіям еволюції релігії воно відповідає? Яким явищем в історії релігії було слов'янське язичництво – унікальним чи типовим?

2. Назвіть основні культу давніх слов'ян.

3. З яких божеств складався пантеон кн. Володимира? Чому на чолі цього пантеону стояв войовничий Перун?

4. Якими релігійними обрядами вишановували слов'яни-язичники своїх божеств? Чи можна знайти аналоги цим обрядам в інших релігіях?

5. За якими принципами був побудований язичницький святковий календар у Давній Русі?

6. Яке свято було в річному святковому циклі центральним і чому?

7. Яка історична доля язичництва на Русі?

8. Що обґрунтовувала «Андріївська легенда» і з якою метою її офіційно визнала православна церква в Україні?

9. Назвіть зовнішні та внутрішні причини розповсюдження християнства на Русі.

10. Яка релігійна особливість християнства східного (візантійського) обряду спонукала кн. Володимира саме її обрати пануючою релігією у своїй державі?

11. Якими подіями в історії Християнської Церкви в Україні відзначаються такі дати: 988 р., 1596 р., 1620 р., 1686 р.?

12. У чому полягав релігійний характер церковної унії?

13. Назвіть відомі Вам Православні Церкви, які діють на території України, та вкажіть на основні розбіжності між ними.

14. Які ще християнські конфесії діють на території України в наші дні?

15. Як Конституція та законодавство України визначають статус релігій в Українській державі?

ЗАВДАННЯ

1. *Опишіть відомі Вам залишки язичницьких обрядів і вірувань у свідомості людей і побуті.*

2. *Визначте Ваші дії в кожній із наведених нижче ситуацій. Зішліться на відповідні статті Конституції та Закону України про свободу совісті та релігійні організації*

а) Ви – директор школи. До Вас прийшли свідки Єгови і запропонували додатково до основного розкладу проводити для бажаних учнів уроки з вивчення Біблії.

б) Вас призивають до лав Збройних Сил України. Але Ваша віра категорично забороняє Вам убивство й носіння зброї.

в) Ви – голова виборчої комісії. До Вас звернулися представники однієї з громад Новоапостольської Церкви з проханням зареєструвати їхнього представника кандидатом у народні депутати від цього релігійного об'єднання.

РОЗДІЛ 10

НОВІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ

Символічний знак кришнаїтів

10.1. НОВІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ І КЛАСИФІКАЦІЯ

В останні десятиліття ми стали свідками нових тенденцій в релігійному житті планети. Утворилося надзвичайно багато нових релігійних явищ, що в релігієзнавстві називають по-різному – «нетрадиційні релігії», «культи», «неорелігії» але найчастіше використовується словосполучення *Нові релігійні рухи* (НРР). Вони називаються так не тільки тому, що їхнє піднесення припадає на другу половину ХХ ст. (адже деякі з них мають тривалу історію), але тому, що за своїм віровченням, культовою практикою та формами релігійної організації суттєво відрізняються від «традиційних» релігій.

Згідно з останніми статистичними даними, до прихильників НРР зараховують себе 160 млн людей! Достатня кількість інформації є тільки про приблизно 30 НРР, постійно оновлюються відомості про понад 200 НРР. Загалом у світі кількість нетрадиційних релігійних організацій вимірюється п'ятизначними цифрами, позаяк абсолютна більшість з них – одиничні нечисленні групи сектантського типу.

Послідовниками НРР стають переважно люди, які втратили або не мали твердих духовних орієнтирів, люди, вибиті зі звичної життєвої колії. У НРР їх приваблює тверда організація, усталені основи життя, авторитет лідера, чіткі незаперечні відповіді на питання морального й духовного характеру. Таким чином, популяризація неорелігій у першу чергу пов'язана із кризою світової цивілізації у ХХ ст. У релігійному вимірі йдеться про ситуацію «мовчання Бога» у відповідь на кричущі страждання та поневіряння людства від світових війн, несправедливих економічних і політичних систем тощо. Ось вражаючий приклад такої бездіяльності, усупереч очікуванням Його надприродного рішучого втручання: «Есесівці повісили двох чоловіків та юнака перед усім табором. Чоловіки померли відразу, однак смертельні муки юнака тривали півгодини. «Де ж Бог? Де ж Він?» – запитував хтось позаду мене. Я почув свій власний голос, що відповідав йому: «Де ж Він? Він тут. Він висить тут, на шибениці...»¹.

Однак дедалі більше західних дослідників розглядають неорелігії як систему окремих груп людей, метою яких є заміна уявлення про особистісного Бога переконанням про те, що тільки людство є центром усього. Власне, вони уявляють, що кожна людина – Бог, яка має абсолютну всемогутність, однак за умови постійного розвитку свого внутрішнього потенціалу. Відтак, на наш погляд, феномен «нових релігійних рухів» є не стільки наслідком глибокої всеохоплюючої кризи сучасної цивілізації, скільки наслідком її перетворень. Європейська цивілізація, яка з часів Просвітництва узялася на перетворення самої себе внаслідок розвитку науки і техніки, загальної освіти та морального удосконалення, зрештою створила якісно нове, «сучасне», суспільство. Релігія, представлена «традиційними» конфесіями, через консерватизм віровчення і культу, відразу не змогла пристосуватися до цього стану й досі із тривалим запізнення реагує на швидкоплинні соціально-економічні та політичні зміни в світі. Замість слідування мінливим умовам життя, вона продовжує сповідувати необхідність прилучення якомога більшої кількості людей до вічних божественних цінностей.

Крім вищезгаданих, поширенню НРР в Україні сприяють наступні фактори:

- Руйнація колишньої комуністично-атеїстичної ідеології і втрата у зв'язку з цим тих цінностей, що були створені на її основі. На-

¹ Цит. за: Лейн Т. Християнські мислителі / Пер. з англ. – СПб., 1997. – С. 288.

томість з'явилась духовна порожнеча, яку одразу не встигли заповнити традиційні релігійні організації.

- Формування в Українській державі відкритого демократичного суспільства, орієнтованого на Захід.

- Висока активність зарубіжних неорелігійних центрів у найширшому спектрі – від прямої місіонерської роботи, завезення відповідної літератури, матеріальної і моральної допомоги своїм одновітцям до гуманітарної допомоги, організації курсів іноземних мов тощо.

За даними українських соціологів, більшість прихильників НРР в Україні складають люди віком від 20 до 39 років (приблизно 90%). Більшість з них (понад 50%) має високий освітній рівень (вища або незакінчена вища освіта). Дві третини послідовників НРР в Україні становлять жінки. Тут, як нам здається, ми зіштовхуємося з досить незвичайним проявом емансипації в суспільстві, де ще досить стійкі і помітні риси патріархальності.

Усі ці нові релігійні утворення мають деякі спільні елементи.

По-перше, НРР об'єднує уявлення про засновника організації як про людину, яка відкрила або якій відкрилась нова абсолютна істина. Осмислення його особи може бути різним. Він може вважатися великим пророком, геніальним мислителем, посланником або навіть живим утіленням Бога. Засновник учення відкриває своїм послідовникам певну істину, обіцяє спасіння всім, хто прийняв її, за умов виконання ними визначених розпоряджень, заборон тощо. Володіння таким новим знанням робить їх «святими», невизнаною, але «істинною елітою» світу.

По-друге, багато НРР вважає, що епоха, яка передувала заснуванню організації, була часом блукань, помилок і страждань. Подібна оцінка минулого виправдує сам факт появи нового вчення, бо якщо нове вчення – це велика істина, то, виходить, минуле було епохою помилок. Сучасна епоха обов'язково розцінюється як «перехідна», коли істина вже відкрилася, але ще не перемогла, як час боротьби сил зла і добра, що має земний відповідник у боротьбі послідовників нової релігії з їхніми суперниками в навколишньому світі.

По-третє, кожний з НРР переконаний у неминучості перемоги «істини», що йому відкрилася. Тому в ньому обов'язково присутнє уявлення про те, що світ незабаром буде радикально змінено в результаті остаточної перемоги сил добра. Невіруючі або ті, хто не належать до НРР, будуть знищені (або не воскреснуть) або будуть підкорені віруючими, котрі залишаться єдиними жителями нового перетвореного світу (див. текст 10.3).

Однак у різних НРР цей елемент віровчення практично застосовується по-різному.

Одні НРР налаштовані по-екстремистському. Вони пропагують і прямо провокують очікування «кінця світу», і тому вимагають радикальної зміни способу життя від своїх послідовників. Вони повинні залишити роботу, родину, відписати своє майно на користь релігійної організації. Відомі кількаразові випадки масового самогубства членів деяких нетрадиційних сект заради «остаточного звільнення». Наприклад, в 1978 р. покінчили із собою або були вбиті понад 900 членів релігійного об'єднання «Народний храм» у Джонстауні в Гайані під керівництвом американського проповідника Джона Сьюко Асахара на початку 2000 р. від 300 до 600 чоловік (за різними даними), які належали до секти «Поновлення Божих заповідей», живцем спалили себе в одній із церков міста Канунгу (Уганда). У березні 1995 р. активісти японської секти «АУМ Синрикьо» застосували бойові отруйні речовини в токійському метро. В результаті їхньої газової атаки загинуло 12 і постраждали тисячі людей. За цей злочин лідер секти Сьюко Асахара на початку 2004 р. був засуджений до страти.

Інші НРР проєктують суспільні перетворення настільки ж глобального масштабу, але за умови їхнього поступового здійснення в міру повної зміни особистості. Скажімо, «світовий план» «Товариства трансцендентальної медитації» передбачає умиротворення світової цивілізації, її рятування від голоду, хвороб і т.п. після прилучення до медитативної практики 10% людства.

Більша частина НРР, щоправда, орієнтовані на пристосування до сформованого на цей момент суспільного ладу й укладу життя. Вони не пропонують занадто радикальних проєктів суспільних реформ, зате обіцяють своїм прихильникам підвищити ефективність їхньої трудової діяльності, усунути утруднення в міжособистісному спілкуванні, поліпшити матеріальний і соціальний стан. Особливо відрізняються в подібних обіцянках сайєнтологи.

По-четверте, культ у нових організаціях носить переважно колективний характер, може використовуватися техніка психологічного маніпулювання, психотерапія, особлива увага приділяється новачкам, їх адаптації в групі (наприклад, у Москві число шпиталізованих серед послідовників уже згадуваної «АУМ Синрикьо» з важкими психічними захворюваннями склало 11 людей, і зафіксовані два випадки самогубства).

По-п'яте, нові релігії і їхні керівники завжди відрізнялися й відрізняються в наші дні схильністю до фанатизму й ненавистю до іновірців. Всі вони перебувають в опозиції до офіційних Церков.

По-шосте, практично всі неорелігії зацікавлені у навершенні нових прибічників, провадять активну місіонерську діяльність. При цьому найжорсткіші й офіційно засуджені та заборонені секти часто зовні прикидаються гуманними і привабливими, всіляко підкреслюють свої доброзичливість до нових членів, на перших порах надають їм благодійну підтримку тощо. Насправді, тут діє відома методика групового впливу «бомбардування любов'ю». Її мета — створити таку штучну атмосферу доброзичливості по контрасту із сірою повсякденністю, аби в новонаверненого з'явилося психологічне тяжіння до спілкування тільки в межах самого культу.

Нові релігійні організації, що практикують обманне вербування, особливо твердо й розписану до дріб'язків дисципліну, всеохоплюючий контроль за свідомістю, поведінкою, життям членів організації задля збереження їхньої покори віровченню й необмеженій владі духовного лідера, використання своїх послідовників для незаконного збагачення прийнято називати «*тоталітарними сектами*». Релігійні організації, діяльність яких супроводжується порушенням громадського спокою, негативно впливає на моральні засади суспільства і завдає помітної шкоди фізичному та психічному здоров'ю своїх послідовників позначають терміном «*деструктивні культу*». Частина нових релігійних організацій може діяти як потужні міжнародні корпорації, займатися великим бізнесом, мати філії в багатьох країнах миру, адже вони наголошують на ідеї єдності Бога, людства і всіх релігійних систем.

НРР надзвичайно багато, всі вони різні за походженням і віровченням, тому їхня класифікація може бути досить умовною. Але для зручності викладу матеріалу ми поділимо їх на шість груп.

1. *Неохристиянські об'єднання* — «Діти Бога», «Церква Тіла Христа», «Церква Ісуса Христа святих останніх днів» (мормони), «Свідки Єгови». Ці організації визнають Біблію як головне джерело свого вчення, Ісуса Христа — центральною постаттю доктрини, але при цьому їхнє розуміння Христа докорінно відрізняється від традиційно християнського. Акцентується увага на есхатологічному вченні про близький кінець світу і месіанізм, керівник може наділятися статусом посланця Божого, пророка, який повідомляє нове одкровення, вищі божественні розпорядження. Найчастіше неохристиянські об'єднання генетично пов'язанні з якоюсь із протестантських течій. Хоча є такі, що походять від православної (Богородичний центр (Православна Церква Божої Матері державна), «Школа єдиного принципу» Ольги Асауляк та ін.) чи католицької (маріанські громади) традицій.

2. *Неоорієнтальні (нові східні) об'єднання* – «Товариство свідомості Кришни», інтегральна йога Шрі Ауробіндо, культ Шрі Чинмоя, культ Ошо Раджніша, «Трансцендентальна медитація» (ТМ). В основі таких культів лежать модернізовані варіанти буддизму або індуїзму, пропонується містичний шлях звільнення – пробудження в людині божественного начала. Для них характерним є уявлення про світ як сансару (нескінченний ланцюг перевтілення душ), закон Карми, відповідно до якого відбуваються переродження, нірвану, як стан абсолютного спокою після виходу з «колеса перероджень». На перший план у таких організаціях виходить авторитет наставника, проходження «істинним шляхом», власний досвід, а віронавчальні особливості, як правило, відходять на другий план.

3. *Саєнтологічні напрямки* утворюють «Церква саєнтології», «Учення розуму», «Християнська наука». Такі організації можуть проповідувати зв'язок Землі і землян з вищими космічними силами, космічним розумом (наприклад, секта релітів, яка нещодавно виникла вірить у те, що життя на Землі створене інопланетянами за допомогою клонування й планують здобути вічне життя, застосовуючи таку саму процедуру). Різні фізичні прилади можуть набувати містичного значення, стверджується можливість реєстрації або виміру впливу на фізичну, біологічну природу якихось невідомих і таємних вищих реальностей і факторів. Містично трактуються недосліджені явища психіки і навколишньої природи. Орієнтація на наукові і технічні досягнення поєднується з практикою психоаналізу. При цьому часто особистість засновника руху наділяється надприродними властивостями (скажімо, фундаторка «Християнської науки» Мері Бейкер Едді нібито володіла пророчим даром).

4. *Синтетичні релігії* – «Церква Уніфікації», «Всесвітня віра Багаї», «Велике Біле Братерство Юсмалос» тощо. Вони поєднують у собі кілька релігійних систем (наприклад, християнство і буддизм), оголошують себе єдиною універсальною релігією для всіх людей, створюють власне вчення, обрядову систему, релігійну організацію. Їм властивий культ лідера організації, авторитет власних віронавчальних джерел.

5. *Неоязичницькі організації* характеризуються насамперед націоналістичною спрямованістю, вважаючи, що людина стає особистістю саме і тільки через націю. У пошуках своєї ідентичності людина, якщо вона послідовна, неминуче має розірвати зі світовими релігіями на користь релігії національної. Це призводить до спроб «націоналізувати» світову релігію, або до пошуків язичницьких коренів і

формування загальнонаціональної релігії на основі язичництва. В Україні неоязичницькі організації репрезентовані «РУНвірою» (Рідна Українська Національна Віра), «Рідною Вірою», ладовірством, орантійцями та ін. Деякі з таких релігій залишаються політеїстичними, інші, модернізуючи язичництво, сповідують монотеїзм. Неоязичництво найчастіше охоплює своїм впливом окремих представників національно орієнтованої інтелігенції, які вбачають у світових релігіях чужу релігію, а процес відродження язичництва розглядають як основу для відродження нації.

6. *Сатанистські групи.* Сатанистські культу звеличують зло і насильство, проповідують спілкування з містичними джерелами зла — демонами, сатаною тощо. Мораль сатанистських груп перейнята крайнім егоїзмом, індивідуалізмом, прагматизмом, культом сили.

Деякі дослідники вичленовують ще *окультні рухи*: агні-йога, теософія, антропософія, астрологія, магія, усілякі різновиди екстрасенсорики, біоенергетики, хіромантії, астрології тощо. Загальним для цих рухів є те, що всі вони претендують на володіння певними «таємними знаннями», які забезпечують владу над силами Всесвіту, практикують систему «посвячень», які гарантують отримання надприродних властивостей, нових можливостей у розумінні світу, розвивають філософію людинобожжя.

Серед містичних течій, які близькі за суттю до НРР, найбільшу увагу привертає **теософія** — релігійно-філософське вчення про можливість інтуїтивного пізнання Бога й безпосередні контакти з надприродними силами. Найбільш відомим теософом була **Олена Блаватська**, родом з України. Вона 1875 р. заснувала Всесвітнє Теософське товариство і запропонувала власне розуміння теософії у своїй багатотомній праці «таємна доктрина».

Широке розповсюдження нових релігійних рухів у США та Західній Європі швидко викликало активну протидію. В середині 1970-х рр. з'явилися кілька суспільних організацій, які отримали підтримку з боку громадськості, уряду, традиційних Церков. У США ними стали CAN — «Сіть повідомлення про культу», AFF — «Американський сімейний фонд», в Західній Європі — INFORM (Information Network Focus on Religious Movements) — «Інформаційна мережа з релігійних рухів», FAIR — «Родинні дії, інформування, порятунок». Ці установи розповсюджували інформацію про нові релігійні рухи, допомагали батькам і родичам знайти своїх близьких, які потрапили в їхні тенета та витягти їх звідти, займалися «депрограмуванням» жертв тоталітарних сект і деструктивних культів, ініціювали судові позови до них. Відомі випадки, коли антисектантські організації засиляли

до своїх супротивників спеціальних агентів із метою підризу їхніх організаційних структур із середини.

Натомість секти вдалися до створення «батьківських комітетів» із діючих своїх членів, залучали пресу, органи державної влади, судові інстанції до захисту прав «релігійних меншостей». Наслідком справжнісіньких «війн» 1980–1990-х рр. було те, що діяльність багатьох нових релігійних організацій хоча і не заборонена повністю, однак законодавчо суттєво обмежена. Скажімо, відповідна Постанова Європарламенту 1996 р. вказує на порушення «певними сектами» прав людини і вчинення злочинних дій: жорстке поводження зі своїми членами, сексуальні збочення, незаконне позбавлення волі, торгівля людьми, заклики до насилля, розповсюдження расистських поглядів, торгівля зброєю та наркотиками, ухилення від сплати податків, нелегальне переміщення капіталів, нелегальна медична діяльність, порушення законодавства про працю.

10.2. НЕОХРИСТІЯНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ

Неохристиянська релігійна організація «Свідки Єгови» виникла в 1870 р. у Пітсбурзі (штат Пенсільванія, США) із групи з вивчення Біблії, очолюваної *Чарльзом Тейзом Расселом* (1852–1916).

Свої корені ця організація має в протестантській течії адвентизму, саме з неї було запозичено доктрини про швидке Пришествя Ісуса Христа (з конкретними датами), смерть душі разом з тілом, заборона на вживання тютюну тощо.

Засновник нової релігії прагнув відродити вчення перших християн. З кінця ХІХ ст. нечисленна група почала поширюватися з блискучою швидкістю. З 1908 р. її центром став Бруклін, штат Нью-Йорк. Цей «центр» одержав назву «*Бруклінської шкіни*». Місцеві групи (їх понад 20 тис.) називають свої центри «Залами Царства».

Назва організації походить з одного рядка книги пророка Ісаї, де сказано: «Ви свідки Мої, говорить Господь, та раб Мій, якого Я вибрав...» (Іс. 43:10). Ця назва за організацією остаточно закріпилась у 1931 р.

І Біблія як Священна книга, і визнання Ісуса Христа як сина Єгови дають підставу «Свідкам Єгови» вважати себе християнами. Основні християнські конфесії в зв'язку з помітними розбіжностями віровчень, як правило, розглядають їх як окрему нетрадиційну релігійну організацію.

«Свідки Єгови» заперечують Трійцю, заперечують і Божественну природу Ісуса Христа, вважаючи Його створеним, на зразок ангелів. Єговісти стверджують, що, втілившись в людський образ, Ісус склав із себе своє духовне буття і став звичайною людиною. Коли Ісус хрестився в Йордані, Бог Єгова зробив Його Христом – пророком, первосвящеником і помазаником. Виконавши доручене завдання, Ісус загинув, прицвяхований до стовпа (традиційну форму хреста вони виключають як огидний язичницький символ). За цей подвиг Бог нагородив Ісуса безсмертям. Він воскресив Ісуса, розпорошивши Його тіло на складові елементи і відтворивши Його у вигляді «славного духу», щоб той міг очолити всесвітню організацію Єгови.

Тема Другого Пришестя Христа і тисячолітнього Царства на землі є головною у **вченні свідків Єгови**. Рассел почав зі спроби вирахувати дату Пришестя Христового. Він дійшов висновку, що воно відбудеться в 1874 р. Коли цього не сталося, Рассел почав учити, що Христос усе-таки прийшов, але невидимим чином і перебуває зараз у повітряній області, де Його зустріло мале стадо вірних свідків. Відповідно до його підрахунків у 1914 р. підійшов до кінця період язичників, і в повітряній сфері сатана почав свою люту війну проти Христа і Його святих. Рассел назвав це роком Армагеддону, передвіщеною Апокаліпсисом страшною й останньою битви на тотальне знищення (Апок. 16:16). Після перемоги Христос мав спуститися на землю. Коли і це пророкування не збулося, свідки стали відсувати дату видимого Пришестя на 1916, 1918, 1924, 1928 р. тощо. Нарешті «Свідки Єгови» проголосили, що армагеддонський бій відкладений доти, поки вони не закінчать свою всесвітню проповідь, в якій попередять всі народи землі про небезпеку, що насувається. Разом з дияволом проти Єгови будуть боротися всі світові релігійні організації, передусім християнські, що символізуються Вавилонською блудницею (Апок. 17). Тому треба терміново «просвітити» якомога більшу кількість людей: адже всі, хто піде за дияволом проти «Свідків Єгови», будуть знищені.

Відповідно до їх вчення після Суду люди будуть розділені на три класи. Перший клас, що складається з 144 тис. обраних єговістів, буде взятий на небо і там у безтілесному стані буде царюватиме з Христом і керуватиме життям людей, залишених на землі. Другий клас «відроджених» буде складатися з інших врятованих єговістів. Вони у своєму тілі залишаться на землі і не зможуть успадкувати Небесне Царство. На землі вони будуть насолоджуватися повним спокоєм, добробутом, не будуть страждати від воєн чи хвороб, не будуть знати смерті. Вони зможуть одружуватися і розмножуватися і заселять усю

Землю. Інші ж, третій клас, негідні життя на землі, будуть знищені разом із сатаною і його демонами. Свідки заперечують і пекло, і вічні муки в загробному світі. Відповідно до їхнього вчення померлі просто перестають існувати.

Слова Ісуса про те, що учні Його повинні бути «не від світу цього», єговисти сприймають буквально і тому не беруть участі в політичному житті і війнах, хоч би де і заради чого б вони велися. Така позиція не раз приводила їх до зіткнень з інтересами країн, на території яких вони жили.

Основна діяльність свідків спрямована на вивчення і пропаганду Біблії в невеликих групах і зборах дослідників Біблії. Видаються програмні журнали «Вартова башта», «Пробудись!» (накладом 22 млн прим., 80 мовами), виходить безліч брошур і буклетів, присвячених популяризації Біблії. Великого поширення набули домашні семінари, на яких свідки знайомлять тих, хто цікавиться, з біблійними текстами і методикою вивчення Біблії. Свідки Єгови кожного року проводять у проголошенні доброї новини більше 1 000 000 000 годин, охрещується понад 300 000 нових свідків. Останніми десятиліттями видано понад півмільярда примірників Біблії майже на ста мовах народів світу. Вища біблійна школа Гілеад тільки за роки, що минули після Другої світової війни, випустила понад 20 тис. місіонерів.

Від рядових членів організації вимагається не менш як 100 годин місіонерської роботи. Кожен свідок має детально відзвітувати про це. Усі відомості збираються, підсумовуються і щорічно видаються у вигляді окремої книги. Свідки Єгови вважають, що в них 3 млн 600 тис. послідовників по всьому світові. Ще не менш як 9,3 млн людей час від часу відвідують їхні збори.

«Свідки Єгови» не мають **церковної організації й офіційної церковної ієрархії**. Служба здійснюється на добровільних засадах, а керівниками і релігійними авторитетами виступає так зване «мале стадо вірних і розсудливих рабів Єгови», що керує іншими членами громади. Поняття священства в них також відсутнє, кожен активний учасник культу іменується «служителем». Ті ж, хто цілком віддає себе роботі на організацію, називаються «провідними видавцями».

Свідки вірять, що «мале стадо» обирається самим Єговою від початку часів, і ті, хто входить у нього, «помазані Духом Божим». Якщо представник «малого стада» вмирає, він одразу ж потрапляє до небесного Царства Божого і входить до складу «уряду Христа». В організації останніми роками відбулась зміна керівництва, що помітним чином позначилось за зміни її доктрини. Нині право на керівні поса-

ди одержали так звані «інші вівці», не члени елітарного «помазаного остатку», які не претендують на участь в небесному уряді, а мають цілком земну надію жити в царстві Божому на землі. Програма та діяльність Свідків, на думку деяких експертів, від цього тільки виграла.

Низовою одиницею організації є т. зв. «збори», чисельністю до кількисот осіб. Збори нараховує від декількох до 200 Свідків, призначені старійшини виконують різні обов'язки. Зібрання об'єднуються в «райони», «області», ті, в свою чергу, складають «філію» в тій чи іншій країні. Кожний район складається з близько 20 зборів. Обласний наглядач по черзі відвідує райони у своїй області. Щорічно проводяться два районних конгреси. Районний наглядач відвідує кожний збори в районі, як правило двічі на рік, щоб допомогти Свідкам організовувати і виконувати працю проповідування на призначеній їм території. Філіялі є Комітет філії, котрий складається приблизно з трьох-семи членів, які мають призначення наглядати за роботою у країнах, що входять у сферу їхніх повноважень. Зібрання свідків проходять в особливих приміщеннях, що називаються «Залами Царства», і присвячуються вивченню Біблії. Щотижня провадяться заняття у школі проповідницького служіння.

Офіційне релігійне свято тільки одне: щорічне святкування Вечері спогаду смерті Христової, що відбувається ранньої весною. Віруючі збираються після заходу сонця за столами, на яких розставлені прісний хліб і червоне сухе вино, — вони символізують Тіло і Кров Христові й призначені тільки тим, хто вважає себе помазаним Духом Божим.

«Свідки Єгови» суворо дотримуються заклику апостолів «...очистьмо себе від усякої нечисти тіла та духа...» (2 Кор. 7:1), вони не палять, не вживають наркотиків і дуже стримані у вживанні алкоголю. У сімейному житті свідків розлучення — досить рідкісне явище.

Членам організації «Свідків Єгови» категорично заборонено служити в армії, брати участь у спортивних іграх, голосувати на виборах, шанувати державний прапор і гімн, відзначати дні народження. Були зареєстровані кількарізові випадки відмови від переливання крові членів цієї релігійної організації.

В Україні «Свідки Єгови» вперше з'явилися в західних регіонах в 20-х рр. ХХ ст. Фундаторами перших єговістських громад стали українці, які повернулися на Батьківщину з еміграції до США. Незабаром громади свідків здебільшого увійшли до польського крайового бюро «Товариства свідків Єгови», що тоді діяло під назвою *Товариство дослідників Святого Письма*. Своє вчення свідки Єгови поши-

рювали насамперед у формі друкованої продукції. Україномовних брошур і листівок було привезено у 1920–1930-і рр. близько 30 найменувань.

Під час Другої світової війни тисячі «Свідків Єгови» були кинуті в нацистські концентраційні табори. Не краще ставлення з боку влади зустрічали вони в Радянському Союзі. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. «Свідки Єгови» піддавалися масовим репресіям – арештам і висиланню у східні райони країни, що, однак, призвело до появи їхніх громад у Казахстані, Сибіру і Далекому Сході. У 1951 р. спеціальною постановою Ради Міністрів СРСР, підписаною особисто Й. Сталіним, діяльність «Свідків» була остаточно заборонена. Сталося це, по-перше, через їхню начебто антирадянську позицію, по-друге, через зв'язки із закордонними центрами, що у роки «холодної війни» видавались владі занадто підозрілими. Змушені кілька десятиліть діяти нелегально в умовах постійних переслідувань з боку влади, «Свідки Єгови» створили чітко організовану і дисципліновану систему громад, підлеглих єдиному центрові, проводили активну місіонерську роботу. Тільки в 1991 р. було вирішено, що їхня діяльність не являє загрози закону й порядку, і «Свідки Єгови» одержали право на офіційну реєстрацію.

За останніми даними, в Україні нараховується приблизно 900 осередків «Свідків», приблизно третина яких свідомо діє без державної реєстрації. Однак, за даними центрального проводу організації, ця кількість наближається до 1300. Переважно більшість приміщень свідки Єгови через нестачу власних культових споруд (їх менше 250, ще майже чотири десятки перебувають у стадії будівництва) змушені орендувати. Якщо на момент реєстрації після виходу з майже 70-ти літнього підпілля свідків Єгови нараховувалось 20 тис., за 14 років їхня кількість зросла у 7 разів. Свідки Єгови в Україні зосереджують увагу на таких індивідуальних формах роботи як «повторні відвідування» й запровадження «домашніх біблійних студій». У 2002 р. їм вдалося регулярно проводити майже 82 тис. «студій» на приватних квартирах що дало певний ефект: 7740 охрещених. Нині свідками Єгови вважають себе 130 тис. українців, а ще 140 тис. є їхніми симпатиками. Діяльність цієї організації зосередилась в центральних та східних районах нашої держави, де працює переважна частина єговістських місіонерів.

«Церква Ісуса Христа святих останніх днів», або *Церква мормонів* виникла в першій половині XIX століття в США. Її послідовники стверджують: Церква носить ім'я Ісуса Христа тому, що віра в Нього

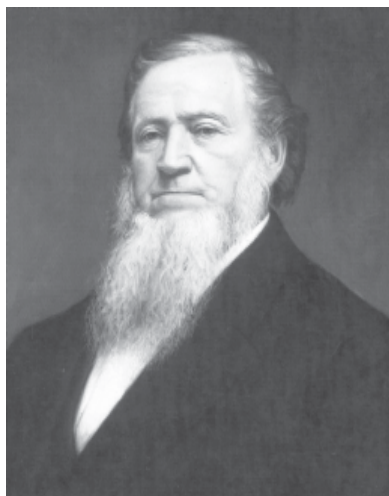
є наріжним каменем її віровчення. Термін «святі» позначає тих, хто в повсякденному житті намагається наслідувати прикладові Господа. Визначення «останніх днів» (смысловий переклад – «наших або нинішніх днів») уведено для того, щоб відрізнити нинішніх послідовників від тих, хто був учнями Ісуса тоді, коли він жив на землі.

Засновник «Церкви Ісуса Христа святих останніх днів» – *Джозеф Сміт молодший* (1805–1844). У 1820 р., за словами Дж. Сміта, йому було видіння в лісі: перед ним стали, як він говорить, Бог-Отець і Бог-Син. Йому було оголошено, що він є пророком для служіння в новій епосі, а всі інші, хто називаються християнами, відхилилися до мерзенності. Але найголовніше почалося пізніше: у 1823 р. (знову ж за словами Сміта) йому було явлення якогось ангела, який назвав себе Моронієм, сином Мормона – нібито пророка і літописця. Вісник повідомив Сміту, що він – Сміт – обраний для особливої місії і тому йому відкривається таємниця золотих аркушів, на яких відбиті невідомі досі Писання, в яких міститься «вся повнота» Євангелія. Так, у 1830 р. вийшов у світ текст, що отримав назву «Книга Мормона». Для прихильників «Церкви Ісуса Христа святих останніх днів» він вважається богонатхненним і має авторитет нарівні з Біблією.

Основний зміст «Книги Мормона» складає розповідь про дві невідомі науці цивілізації, що існували в давнину на Американському континенті. Перша з них, відповідно до мормонського вчення, була заснована частиною невдалих будівників Вавилонської вежі після того, як Бог змішав мови. Біля витоків другої стояли праведні іудеї, які втекли з Палестини після розгрому Єрусалима нововавилонським царем Навуходоносором у 587 р. до н.е. Поступово деякі з нащадків переселенців впали в гріх, і за це Бог наділив їх темною шкірою. Праведники ж залишилися білими, і, як повідомляє «Книга Мормона», саме до них, в Америку, після воскресіння з мертвих з'явився Христос, давши їм істинну віру. Надалі між грішниками і праведниками почалася війна, у результаті якої друга цивілізація загинула.

Навесні 1830 р. Дж. Сміт з кількома соратниками організував власне релігійне суспільство, що спочатку називалося Церква Христа. У пошуках «Землі Обітованої» перші мормони неодноразово переселялися зі штату в штат, найчастіше вступаючи в конфлікти з місцевими жителями і владою. Однією з причин цих скандалів була прийнята тоді в мормонів практика багатоженства. Зрештою Дж. Сміт був заарештований і вбитий розлютованою юрбою. У 1848 р. мормони перебралися в штат Юта, де заснували свою столицю – місто Солт-

Лейк-Сіті. До кінця ХІХ ст. вчення й організаційні принципи мормонізму склалися остаточно, тоді ж серед мормонів установилася моногамія. Ствердження мормонізму пов'язано із ім'ям *Брайема Янга* (1850–1877), який, хоча і демонстрував свою приналежність до заповідей засновника цієї течії (наприклад, мав 47 дітей від приблизно 20 дружин), насправді проявив себе здібним, самостійним організатором.

*Мал. 10.1. Брайем Янг
(1850–1877).
Парадний портрет*

Зібрання і служби мормонів проходять у молитовних будинках або будь-яких тимчасових приміщеннях і носять достатньо відкритий характер. До числа «таїнств» мормони відносять хрещення, причастя, брак. Богослужіння в цілому нагадує протестантське і зводиться до проповіді, читання священних текстів і співання псалмів. Таїнство хрещення. Воно проводиться у вигляді однократного занурення у воду. Але процес здійснення таїнств у мормонських храмах (ці храми доволі нечисленні — 50 на весь світ, але вражають розкішним оздобленням) залишаються покритими завісою таємниці. Тому відвідини справжнього храму — то велика честь для мормона, якою виявляються гідними лише незначна частина з них. Уважається: якщо ти не побував у храмі — марно витратив життя.

В основі **віровчення мормонів** лежить положення про те, що Біблія не є остаточною Одкровенням — її доповнюють і продовжують тексти, передані через Дж. Сміта, а також пророцтва його спадкоємців. Згідно з цими Одкровеннями:

- Бог-Отець і Христос — воскреслі люди, які володіють фізичним тілом, а Святий Дух — теж людина, але наділена духовним тілом. Усі вони є трьома самостійними Богами.

- Бог-Отець є Творцем у тому сенсі, що за допомогою своїх небесних дружин він створив духовні тіла для споконвічно існуючих людських душ, які потім фізично народжуються на Землі. Після цього Бог розробив план іспиту людей через земне життя, відповідно до яких людині давалася свобода волі.

• Мета життя людини – стати Богом, подібним до Отця, але досягти цієї мети можуть тільки мормони, що суворо виконують усі вимоги своєї Церкви. Після Страшного суду представники вищої мормонської ієрархії стануть богами й дістануть можливість діяти у власних світах. Мормони середньої руки перебуватимуть у Царстві блаженства. Умови вічного життя для дрібних грішників з числа не мормонів мало будуть відрізнятися від нинішніх земних. Великі ж грішники потраплять у пекло.

Зібрання і служби мормонів проходять у молитовних будинках або будь-яких тимчасових приміщеннях і носять достатньо відкритий характер. До числа «тайнств» мормони відносять хрещення, причастя, шлюб. Богослужіння в цілому нагадує протестантське і зводиться до проповіді, читання священних текстів і співання псалмів. Тайнство хрещення проводиться у вигляді однократного занурення у воду. Але процес здійснення тайнств у мормонських храмах (ці храми доволі нечисленні – 50 на весь світ, але вражають розкішним оздобленням) залишаються покритими завісою таємниці. Тому відвідини справжнього храму – то велика честь для мормона, якою виявляються гідними лише незначна частина з них. Уважається: якщо ти не побував у храмі – марно витратив життя.

Серед **мормонських ритуалів** особливий інтерес викликає тайнство т. зв. *небесного шлюбу*: через цю церемонію мормон одержує вічну дружину. Вважається, що, одержавши божественний статус, від цього шлюбу мормон породить на своїй планеті нове людство, щодо якого він буде в буквальному значенні Богом-Отцем. Ще один характерний мормонський обряд – *хрещення померлих*, які тим самим також стають мормонами і можуть розраховувати на задовільне існування наприкінці часів. Ісус не завершив своєї роботи, коли його було вбито, – розмірковують мормони. – Не завершив він її після свого воскресіння з мертвих. Коли ж він здійснить її? Не раніше, ніж викупить й спасе кожного сина й кожную дочку нашого Отця. Відтак «ні живі не можуть стати досконалими без мертвих, ні мертві без живих». Належить долучитися до цієї праці, щоб звільнити тих, хто через свою необізнаність та несприятливі обставини виявились нездатними жити по-Божому, об'єднати й сполучити батьків і дітей, доки весь ланцюг Божої сім'ї не буде поновлено.¹

У зв'язку з цим, мормони збирають детальні відомості про своїх померлих родичів і знайомих. З 1894 р. Бібліотека Сімейної Історії

¹ Учення Президентів Церкви: Джозеф Ф. Сміт. – Солт-Лейк-Сіті, 1996. – С. 408–409.

Мал. 10.2. Храм мормонів у м. Сент-Джордж (США)

(Family History Library) в американському місті Солт-Лейк-Сіті, створена мормонами, збирає й обробляє дані з метричних книг, переписів населення та інших документів, що містять імена людей, які раніше жили на землі. З 1992 р. мормони стали активно працювати з Архівними Управліннями Росії, Білорусі, України, Грузії, Вірменії з метою копіювання (мікрофільмування) архівних документів.

У першу неділю кожного місяця мормони утримуються від двох послідовних прийомів їжі. Зекономлені ресурси спрямовуються на гуманітарні проекти.

Мормонська громада організована за теократичним принципом з елементами західної демократії. Всесвітній центр Церкви знаходиться в м. Солт-Лейк-Сіті, адміністративному центрі штату Юта (США). Тут здійснюється головний мормонський храм, увінчаний шістьма вежами і золоченою статуєю «ангела Моронія», який указав засновнику Церкви місце, де захована книга Мормона. Очолює Церкву мормонів Президент, який одержує натхнення й одкровення від Бога стосовно керівництва всією Церквою. Президент має двох найближчих радників, які утворюють *Перше Президентство Церкви*. Наступний ступінь складається із *Кворуму 12 Апостолів* і *Ради сімдесяти*, які розробляють політику Церкви й здійснюють її поточне управління. Членство в цих найвищих органах прижиттєве. Далі йде президентство території – керівний орган мормонської організації на великій території. Президентства поділяються на кола, кожне з яких налічує від 2000 до 4000 членів, філії, округи та групи (до 100 членів). У нових для Церкви місцях вся поточна адміністративна робота зосереджується в місцях, основний обов'язок яких – поширення мормонізму.

Професійне священство відсутнє, посвяченими вважаються всі чоловіки старші за 12 років, однак священство може бути «старшим» або «молодшим».

Усередині мормонських громад підтримується сувора дисципліна. Кожному віруючому ставиться в обов'язок ходити на всі богослужіння, семінари й інші заходи Церкви, а також беззаперечно виконувати вказівки старійшин. Церква ретельно стежить, щоб парафіяни вели здоровий спосіб життя, постійно підвищували свій освітній і соціальний статус. Інакомислення в громаді не припускається, до відступників, які бажають розірвати з мормонізмом, застосовуються суворі методи впливу.

Обов'язком кожного члена громади є **проведення місіонерської роботи** і залучення в організацію нових парафіян (причому існують планові нормативи, інструкції і форми звітності). Як правило, місіо-

нерами стають молоді люди терміном на два роки, які попередньо проходять спеціальні курси. Один з основних місіонерських прийомів — «від дверей до дверей»: мормони парами обходять квартири, зав'язують розмови на релігійні теми і роздають свою літературу. Ефективним засобом місіонерської роботи цього культу за кордоном є відкриття недільних шкіл для дорослих і дітей в різних країнах. Викладаючи дітям і молоді звичайні шкільні предмети, мормони навчають їх також своєї релігії і в цій справі досягають успіху. Вони широко використовують радіо для передачі коротких, але розумно складених рекламних кліпів на теми сімейного життя і єдності мормонів. Відомий на Заході мормонський хор, офіційно званий Хором Мормонської Скінії, багато робить для створення позитивної репутації цього культу. Крім того організуються спеціальні фестивалі, присвячені поширенню цього вчення. У багатьох мормонських центрах є спеціальні бібліотеки. Коли читачі записують в формуляри свої прізвища і адреси, співробітники їх фіксують і посилають місіонерам у відповідних районах.

Особливу увагу мормони звертають на свій зовнішній вигляд: чисто й акуратно вдягаються, виховують у собі хороші манери, інтелігентність. Складене Дж. Смітом-мол. «Уложення віри» вимагає також від мормонів бути «чесними, вірними, цнотливими, доброзичливими, чеснотними й творити добро всім людям», щоб поступово «вростати» у небесне Царство.

Зараз «Церква святих останніх днів» налічує 12 млн adeptів і має щорічний прибуток у кілька мільярдів доларів (частково — за рахунок збору «десятини» зі своїх членів). 65 000 їхніх місіонерів працюють в усьому світі. Мормони складають 75% населення м. Солт-Лейк-Сіті. В Україні перші мормони з'явилися 1990 р. 9 жовтня 1990 р. в приміщенні Союзу письменників відбулись перші збори, місяць по тому — перше хрещення у водах Дніпра. Загалом в країні діє зараз 50 релігійних інституцій мормонів, які нараховують понад 7 тис. членів. Філії Церкви відкрито у Харкові, Дніпропетровську, Макіївці, Одесі, Сімферополі, Львові. Організаційно вони підпорядковані двом місіям — Київській і Донецькій. Релігійне Управління знаходиться у Києві, у двох кроках від приміщення Держкомрелігії. Адміністративно українські мормони входять до складу президентства Центральної та Східної Європи. Президент Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів Гордон Хінклі у вересні 2002 р. відвідав Україну та мав зустріч з українськими мормонами у Палаці «Україна». Обіцяно будівництво храму в Києві (до речі, єдиного на території СНД).

10.3. НЕООРІЄНТАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Найвідомішим із сучасних неоорієнтальних організацій є «Міжнародне Товариство Свідомості Кришни» (МТСК, релігійна організація *вайшнавів*), яку називають також «*Рухом Харе Кришна*». Цей східний культ у традиціях індуїзму набув значного поширення в багатьох країнах світу, включаючи Західну Європу й Америку. Засновником цієї організації є *Бхактіведанта Свами Прабхупада* (1896–1977). На 58-ому році життя він покинув родину і п'ятеро дітей і почав вести чернечий, аскетичний спосіб життя. Розповідають, що він не зміг змиритися із тим, що дружина продала його книги, щоб купити цукерок і чаю, оскільки книги він вважав священними, а чай – п'янким напоєм. Якщо раніше він належав до однієї з індуїстських сект – шанувальників Кришни, то тепер він почав створювати власний рух і багато зробив для його популяризації як письменник і перекладач.

Мал. 10.3. Бхактіведанта Свами Прабхупада (1896–1977). Засновник кришнаїзму

1965 р. Прабхупада прибув до Нью-Йорка, де незабаром заснував Центр руху Харе Кришна.

Учення кришнаїтів генетично пов'язане з індуїзмом. Кришнаїти вважають своє віровчення і культ органічним продовженням, сучасною інтерпретацією давнього ведичного вчення. Основна праця, в якій засновник організації *Бхактіведанта Свами Прабхупада* виклав своє вчення, називається «Бгагават-Ґіта, як вона є». За формою вона являє собою упереджений переклад «Бгагават-Ґіти», шостої книги визначної епічної поеми «Махабхарата», з авторськими коментарями і доповненнями.

Таким чином, кришнаїти хочуть підкреслити, що їхня релігія не є якимсь новоутворенням. Вона має давні корені і ба-

зується на «учнівській спадкоємності», виникла на зорі творіння, коли Кришна – Верховна особа Бога – вклав ведичне вчення в серце Брахми, першої живої істоти у Всесвіті. Брахма передав це знання своєму синові й учневі Нер'яді, який пізніше став духовним учителем Шрілі В'ясадеви, укладача Вед. У ХХ ст. цей ланцюг дійшов до Бхактиведанти Свамі Прабхупади, який зміг викласти це вчення зрозумілою для людини нашого часу мовою – мовою людей, вихованих у традиціях європейської культури.

Віровчення кришнаїзму, або релігії вайшнавів (відданих Богові), засноване на принципі монотеїзму. Відповідно до цього віровчення існує єдиний абсолютний Бог, що виступає в трьох проявах: Бгагаван, Брахман і Параматма. Бгагаван – це прояв Бога, що володіє незбагненими якостями, що концентрує в собі все багатство, могутність, красу світу. Брахман – це позаособистісний прояв, абсолютна істина, незбагненна, нескінченна сила. У Параматмі виявляється Верховна Душа, що знаходиться в серці кожної живої істоти разом з індивідуальною душею – дживою.

Відповідно до великої безлічі дій у Бога безліч імен, але головне з них – Кришна. Інші боги сприймаються як аватари (втілення) Кришни. Такою аватарою виступає в кришнаїзмі й Ісус Христос. Кришнаїзм, як і багато інших віросповідань, що виникли в ХХ ст., прагне стати релігією об'єднання. Тому він включає у свій пантеон усіх богів традиційних релігій.

Кришнаїти надають великого значення вченню про подвійну природу світу: духовну й матеріальну. Людина також являє собою істоту, яка складається з двох начал: духовного і матеріального. Духовне начало є основою людини; тіло лише оболонка душі, і душа постійно змінює цю оболонку. Наслідуючи традицію ведичної релігії, кришнаїти стверджують, що душа здатна перевтілюватися в 8 400 000 форм життя. Ці перевтілення відбуваються за законом Карми і можуть тривати нескінченно. Тільки прийнявши людський вигляд, душа дістає можливість розірвати ланцюг перероджень, розвинути свою первісну духовну свідомість і усвідомити себе невід'ємною часткою Господа Кришни.

Звільнитися від матеріального світу, розвинути в собі свідомість Кришни здатна кожна людина. Для цього вона має присвятити себе відданому служінню Богові. Це служіння лежить в основі бхакті-йоги.

Бхакті-йога становить основу **культуової діяльності кришнаїтів**. Мета цієї діяльності, на їхню думку, полягає в тому, щоб цілком за-

нуритися в духовну свідомість, відновивши свої стосунки з Богом, і розвинути в собі любов до Бога, споконвічно властивій кожній живій істоті.

Один з важливих принципів, на яких базується культова практика кришнаїтів, складається в самообмеженні людини. Кришнаїт має звести до мінімуму потреби матеріального тіла, щоб підняти свою свідомість на вищий рівень і зберегти час для духовної діяльності. Самообмеження містить у собі зречення від мирського життя і всіх благ, що воно надає людині. Ідеальною формою такого зречення є насамперед відмова від власності, пожертвування коштів і майна на користь «Товариства Свідомості Кришни» і перехід на становище ченця в храмі. Ті, хто не переходить на цей спосіб життя, можуть продовжувати свою діяльність у світі, заробляючи собі на життя і вносячи пожертвування в храми.

Багато уваги в кришнаїзмі приділяється харчовим обмеженням. Кришнаїтам заборонено вживати в їжу м'ясо, рибу, яйця. Вони також забороняють уживання наркотиків і алкоголю, кави, чаю, тютюну. Засуджують статеві стосунки, не призначені для продовження роду.

У культовій практиці кришнаїтів велика роль відводиться омовінню. Чистота тіла, на їхню думку, — це одна з найважливіших якостей кришнаїта. Омовіння рекомендується робити два-три рази на день. Велике місце в культурі кришнаїтів посідає ритуальне богослужіння в храмі. Богослужіння проводяться щодня, з 4.00 до 21.00.

Особливого значення кришнаїти надають **медитації**. Під час медитації людина цілком відчужується від цього світу і концентрується на любові до Бога. Виняткова роль під час медитації надається маха-мантрі (великій мантрі): «Харе Кришна, Харе Кришна, Кришна, Кришна, Харе, Харе, Харе Рама, Харе Рама, Рама, Рама, Харе, Харе». З погляду кришнаїтів, мантра — це оспівування святих імен Бога. Протягом дня кришнаїти повинні промовляти цю мантру 1728 разів. Як стверджують учителі кришнаїзму — гуру, повторення мантри необхідно для того, щоб цілком сконцентрувати свідомість на Богові, ввійшовши в молитовний стан і медитуючи на звуки його святого імені. Медитації можуть носити як індивідуальний, так і колективний характер (див. текст 10.1).

Кришнаїти надають релігійного значення всій життєдіяльності своїх послідовників — «відданих». Внаслідок цього як культова діяльність оцінюється й прибирання в храмі, і переклад на інші мови

вчення Свами Прабхупади, і добродійна діяльність. За кожним «відданим» закріплені певні обов'язки, а виконання їх усвідомлюється як здійснення релігійного обов'язку, форма прояву любові до Кришни і служіння йому. Найважливішою ж визнається місіонерська діяльність, проповідь і пропаганда вчення, у тому числі перекладацька і видавнича діяльність.

Основними **осередками релігійного життя кришнаїтів** є храми. При храмах, як правило, створюються проповідницькі (місіонерські) центри, де одержують систематичну релігійну освіту й виховання «віддані», які прийшли в громаду. Після проходження навчання їх посвячують у вайшнави. Усі храми з адміністративного погляду самотійні. Разом з тим, діяльність кришнаїтських організацій чітко координується на трьох рівнях: регіональному, зональному й національному. На низовому рівні координація проходить через регіональні ради, що складаються з представників храмів регіону; на національному рівні – через раду президентів найбільших храмів даної країни. Світовий центр «Міжнародного Товариства Свідомості Кришни» знаходиться в Індії – у місті Маяпур у Західній Бенгалії. Організація видає півмільйонним накладом журнал «Назад до божественності». Вважається, що в Індії нараховується не менш як 100 тис. активних членів МТСК, серед яких можна зустріти багато поважних політиків, бізнесменів і вчених, у США – понад 50 тис., абсолютна більшість із яких – молодь віком до 25 років, стільки ж людей щорічно відвідують в Англії кришнаїтські релігійні заходи. У наші дні вони володіють власною радіостанцією «Радіо Кришналока». Частина коштів МТСК одержує з різних фондів, а також від продажу своїх видань.

Зауважимо, що **прихильники «Міжнародного Товариства Свідомості Кришни» в Україні** є найбільшою із неоорієнтальних течій. Протягом перших років ХХІ ст. релігійна мережа кришнаїтів стабілізувалась.

Перша заява на реєстрацію кришнаїтської громади в СРСР було подано в 1981 р., однак дозвіл Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР було отримано тільки у 1988 р. У 1993 р. було створено Центр громад свідомості Кришни в Україні, який зареєстрований державою в 1995 р. У 1996 р. Державним комітетом України у справах релігій було зареєстровано також Духовну академію свідомості Кришни в Україні. Академія готує священнослужителів та служителів інших необхідних спеціальностей для громад свідомості Кришни, а також розробляє наукові та методичні рекомендації, відповідну літературу та надає загальну вайшнавську освіту.

Кришнаїтські групи, 38 на 2003 р., діють майже в усіх великих містах України. Вони мають у своєму розпорядженні 13 культових споруд, 2 навчальні заклади із 170 слухачами, 2 періодичні видання. Кришнаїти твердять, що в Україні нараховується нині понад 300 священнослужителів, 120 учнів, близько 5 тис. активних парафіян.

В останні роки кришнаїти розвернули широку пропагандистську кампанію для створення щодо себе сприятливої суспільної думки. Можливо, саме через це вони започаткували низку гуманітарних програм, таких як «Їжа для життя» (безкоштовні їдальні для малозабезпечених), «Дайте людям шанс» (праця в місцях позбавлення волі), «Сільськогосподарське товариство» (пропаганда стародавнього способу обробки землі), навіть «Ведичне кулінарне мистецтво». Крім того, вони в усілякий спосіб намагаються підкреслити «нерозривну єдність» української та ведичної культури, чийм спільним витоком була культура аріїв. На території України нині працює більше 30 центрів роздачі їжі. Найбільші в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові та ін. У київській їдальні щоденно роздається 150–200 порцій гарячих обідів нужденним вже протягом п'яти останніх років. Так само стало традиційним пригощати усіх бажаючих «тортом-горою», шороку більших розмірів. 2003 р. кулінарний велетень важив 1108 кілограмів, був зроблений без жодного яйця (!), переважно з рисових кульок. Майже півтори тисячі дорослих і дітей із різних куточків СНД і далекого зарубіжжя, одягнені в сарі й дхоті, прикрашені гірляндами з квітів, на тиждень переносяться у світ прадавньої ведичної культури під час Одеського вайшнавського фестивалю, що проводиться в оздоровчому комплексі на березі Чорного моря. Ця діяльність кришнаїтів є показовою щодо можливостей інтеграції неорелігій в українське суспільство.

Трансцендентальна медитація (ТМ) розроблена індійським йогомом (за фахом – фізиком) *Махаріши Махеш Йоги*. Спочатку вона розповсюджувалась ним в рідній Індії, але комерційного успіху не мала. Тому Махаріши вирішив випробувати своє щастя в США, де він оселився в штаті Каліфорнія. Вміло використавши бум захоплення східними вченнями, він від середини 1960– до середини 1970-х рр. набув із своєю ТМ великої популярності, в тому числі серед представників творчої еліти, розповсюджуючи її через читання лекцій, видання книг і запис відеокасет. Його послідовників метод ТМ приваблює можливістю покращити стан свого здоров'я, як фізичного, так і духовного, поліпшити спілкування з іншими людьми. Крім того, гуру пропонує багато іншого, в тому числі досягнення миру в усьому світі.

Метод Махаріши є досить легким в порівнянні з методами медитації інших індуїстських учителів. Той, хто приступає до його вивчення, має присвятити цьому в день лише два відрізки часу по двадцять хвилин кожний. Для подальших занять можна отримати відповідні інструкції.

Щоб почати практикувати метод Махаріши, треба пройти обряд присвячення, що здійснюється спеціальним наставником. Спочатку наставник пояснює метод ТМ новому учневі, а потім здійснює церемонію вступу, під час якої новий член культу платить гроші і робить інші принесення. На закінчення він отримує мантру, призначену для повторення при медитації. Після трьох практичних сеансів, коли медитація відбувається під наглядом гуру, новонавернений продовжує займатися нею самотужки.

Махаріши обіцяє, що його метод допоможе людині розширити обрії її свідомості, вийти за межі наявного звичного стану усвідомлення власного «Я», піднятися над конкретними, мінливими відчуттями та переживаннями. Однак із середини 1970-х рр. до нашого часу інтерес до ТМ постійно знижується (щоправда, на користь інших, більш новітніх неоорієнтальних рухів). Тим не менш, за даними опитувань 2000-х рр., тільки у США у понад 400 центрах базовий курс ТМ практикують більше 1 млн осіб. Офіційно в Україні його прихильників чи центрів нема.

Шрі Сат'ї Саї Баба (народ. 1926 р). Свою місію він вбачає у тому, щоб відродити в людині прагнення до духовності, а в людстві – бажання жити в мирі і співпраці. Це він називає відновленням «прямого шляху до Бога». Адже досягнути бажаної мети можна лише тоді, коли людина відчує свою спорідненість із Богом і усвідомить, що за своєю внутрішньою сутністю вона і є чистою Божественною Любов'ю. Вчитель наполягає, що це завдання є універсальним для всього людства, відомим у той чи іншій формі й іншим релігіям. Практична діяльність Шрі Сат'ї Саї Баби включає в себе поряд із релігійно-культурним аспектом й освітянський і аспект соціального служіння, допомоги всім нужденним. Для своїх послідовників і сторонніх спостерігачів засновник цієї течії повстає як аватара, втілення божества, здатне на творення різноманітних див, наприклад, матеріалізації з ніщо певних предметів.

Рух Шрі Чинмоя (народ. 1931), нині репрезентований понад 300 центрами в усьому світі, навчає «шляху серця» до відкриття справжнього людського «Я», який допоможе швидкому духовному прогресу особистості. Таке «Я» розкривається тільки через взаємозв'язок з

Богом. Всевишній розкриває себе через людину, котра служить йому інструментом для вдосконалення світу, натомість Бог перебуває в людині як її внутрішня сутність. Осягнути Бога в собі може допомогти як медитація (вона відкриває очі, щоб бачити Бога, вуха, щоб слухати Бога, серце, щоб відчувати Бога в собі), так і творча діяльність, заняття літературою, музикою, спортом, численні приклади якої демонстрував сам Шрі Чинмой.

Шрі Ауробіндо (1872–1950) є розробником системи «інтегральної йоги». Спираючись на власний досвід, він воліє гармонізувати два досі роз'єднані полюси – дух і матерію. Якщо ранні системи йогичної дисципліни ставили собі за мету звільнення людини від нескінченних перероджень, то метою системи Шрі Ауробіндо проголошується не тільки досягнення висот Духу, але й привнесення їх в земне життя.

Раджніш Ошо (1931–1990) теж наголошував на тому, що людину треба сприймати у цілісності її тіла та душі. Тільки така повнота сприйняття здатна вивести людську свідомість за звичні для неї межі, спрямувати її до Божественного, як наслідок – увійти до стану цілковитого спокою та задоволення, який здавна слугував ідеалом для різних містичних течій усіх часів і релігій. Прискорити досягнення внутрішньої зрілості може регулярна медитативна практика.

Сахаджа-йога заснована Шрі Матаджи Нірмала Деві (народ. 1923). Вона вчить, що відродила давню систему духовного сходження, яка спрямована на те, щоб збудити в багатьох людей одночасно надприродну внутрішню енергію – кундаліні. Тоді вони відразу осягаються внутрішнім Світлом і з'єднуються з космічною всепроникною енергією. Це призведе до поліпшення фізичного стану людей і значно підвищить моралісність їхнього буття.

10.4. САОНТОЛОГІЧНІ НАПРЯМКИ

«Церкву саєнтології» заснував *Лафайет Рон Хаббард* (1911–1986) – колишній морський офіцер, письменник-фантаст. Зараз «Церкву саєнтології» очолює Давид Міскевідж, центр її знаходиться в Лос-Анджелесі, духовне керівництво – у Клівротері (Флорида), основна європейська база – у Копенгагені.

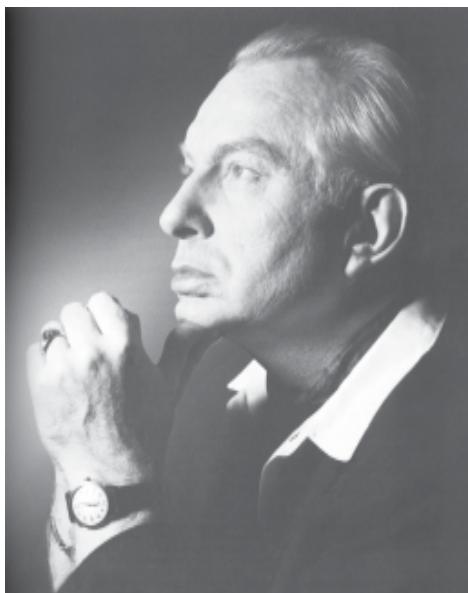
Основи уявлень саєнтологів викладені в книзі Хаббарда «Діанетика – сучасна наука душевного здоров'я» (1950). *Діанетика* – це вчення про розум, про душевне здоров'я, технологію позбавлення

комплексів і шкідливих звичок. Хаббард намагався подати свою діанетику як науку, але, зустрівши повне неприйняття з боку вчених, надав їй релігійного забарвлення. Пізніше Хаббард розробив «саєнтологію». Саєнтологічне товариство виникло 1952 р. Воно було зареєстровано 1955 р. у Вашингтоні як «Церква саєнтології».

На сьогодні «Писання» саєнтологічної релігії складається із друкованих праць Р. Хаббарда загальним обсягом півмільйона сторінок, більш ніж 3 000 записів лекцій й приблизно 100 фільмів.

Сам термін «саєнтологія» її послідовники розшифровують як «вивчення знання» (в англійській мові цей термін звичайно вживається в значенні «наукоподібності»). Вони уявляють собі саєнтологію як науку про знання в повному обсягу, в якому діанетика є тільки частиною. Одночасно саєнтологія визначається як «прикладна релігійна філософія». Підставою цього трактування є те, що вона опікується «вивченням духу і роботою з ним в його взаємовідносинах із самим собою, всесвітами й іншим життям»¹.

Основний догмат саєнтології полягає в тому, що світ приречений на знищення. Саєнтологія вчить, що за межами тіла і розуму існує т. зв. основний елемент особистості, що називається «тетан», який являє собою людський дух або життєву енергію і володіє надприродними можливостями. З погляду Хаббарда тетани можуть залишати тіло, яке вони заселяють, та існувати поза будь-яким фізичним тілом за межами фізичного всесвіту. Цей дух або життєва енергія повинні розумітися так, що ми можемо просунути до більш високого рівня

Мал. 10.4. Лафайет Рон Хаббард (1911—1986).

Засновник «Церкви саєнтології»

¹ Хаббард Рон Л. Саєнтологія: основи життя.— М., 2000.— С. 7.

існування, де на нас не впливатимуть різні життєві незгоди і неприємності. Це і є шлях досягнення стану повної душевної свободи або стану «оперуючого тетану» (ОТ). Цей стан досягається після того, як людина пройшла стан «клір».

Згідно з саєнтологічною доктриною досягнення стану оперуючого тетана є ключем до безсмертя. Оперуючий тетан здатний контролювати фізичні речовини, енергію, простір і час. В ідеалі, оперуючий тетан не вселений у тіло, але перебуває поблизу нього.

Вважається, що Рон Хаббард розробив єдиний **можливий шлях до спасіння**. В діанетиці він дав спосіб розкриття невикористовуваних інтелектуальних здібностей і геніальних можливостей. Він розуміє людську розсудливість як банк даних, що єдиний може розв'язати всі проблеми, якщо забезпечений повною і правильною інформацією.

Роботу свідомості Хаббард розглядає через функціонування двох частин: «аналітичного» розуму, що відповідає за розв'язання життєвих проблем, і «реактивного» розуму. «Реактивний» розум зберігає почуттєві записи хворобливих подій, т. зв. «енграми», що розглядаються як перешкода до залагодження життєвих ситуацій і причина психологічних проблем.

Метою діанетики, таким чином, є видалення енграм. У результаті такого процесу очищення передбачається поява індивідуума з надлюдськими здібностями, вільного від будь-яких фізичних і розумових розладів, т. зв. *клір*. Для цього використовуються курси спілкування й т. зв. *одитинг* (щось подібне до сеансу психоаналітика), що є методиками, розробленими «кліром». Записи сесій одитингу зберігаються, а потім проходять через аналітика (case monitor), який систематично їх оцінює. Вважається, що кожний, хто використовує саєнтологічну технологію, може стати самовизначеною, дійсно богоподібною надістотою, не обмеженою розмірами простору і часу. У хаббардівському вченні проголошується, що тільки кліри й ОТ переживуть руйнування планети; що тільки сайєнтологи знають, як робити клірів і ОТ, що ті, хто не є саєнтологами, не мають шансу досягти персонального безсмертя. Ці заяви демонструють елітарність підходу, що розділяє людство на саєнтологів і несаєнтологів.

Щоб досягти мети в «кліруванні» планети, члени саєнтологічної організації мають займати ключові позиції в суспільстві, бізнесі й політиці. У 1979 р. правляча верхівка Світового Інституту Саєнтологічного Підприємництва (WISE) відзначила початок планової

«інфільтрації» в галузі бізнесу. Завданням WISE у цьому напрямку є впровадження стандартизованої хаббардівської технології керування. Організація критикує уряди за недоліки адміністративної технології, у той час, як кожен член WISE розглядається як гарант причинності, порядку і стабільності. Таким чином, із саєнтологією, як заявляється, бізнес може зростати, а уряди правити мудро.

Хоча думки сучасних дослідників розходяться в тому, чи можна вважати саєнтологію релігією, на користь першого є досить багато свідчень.

Саєнтологія відповідає критеріям, що використовують для визначення релігії: 1) віра в якусь Вищу Реальність, як Бог або вічна істина, що вище мирського життя; 2) релігійні практики, що скеровані на розуміння, досягнення цієї Вищої Реальності або прилучення до неї; 3) спільнота віруючих, об'єдналися для того, щоб слідувати за цією Вищою Реальністю.

Вірування саєнтологів у Вищу Реальність, що виходить за межі матеріального світу, включають у себе поняття тетана, духовного світу (т.зв. сьома динаміка) і Верховної Істоти (т.зв. восьма динаміка). Другий елемент знаходиться в саєнтологічних церемоніях, що належать до ритуалів повсякденного життя, як, наприклад, ім'янаречення, вінчання й заупокійна служба, але переважним чином – в релігійних послугах з одитингу й навчання, за допомогою яких сайєнтологи підвищують свою духовну свідомість і досягають розуміння духовного світу і, врешті-решт, свого зв'язку з Верховною Істотою. Що ж до третього елементу, то активну спільноту парафіян можна знайти в будь-якій саєнтологічній церкві. Саєнтологічна організація теж розглядає себе як «Церква». В ній існують свої священики, богослужбові ритуали й обряди хрещення, шлюбу, похорону. Є своя символіка – восьмикінцевий хрест, свої свята – такі, як день народження Р. Хаббарда.

Таким чином, саєнтологію можна вважати релігією. Недарма 1993 р. «Церква саєнтології» в судовому порядку затвердила за собою податковий статус як релігійна організація.

Її устрій відзначається високим ступенем ієрархічності:

- позаштатні священики-одитори, які можуть надавати консультативні послуги;
- саєнтологічні місії, які мають знайомити людей з основами саєнтології;
- «церкви класу V», де провадиться поглиблена підготовка штатних священиків, виконуються по п'ятницях і неділях проходять регулярні зібрання;

• «продвинуті організації» в Копенгагені, Лос-Анджелесі та Сідней, Сент-Хиллі (Велика Британія), які провадять підготовку adeptів на нижчому рівні Оперуючого Тетана;

• «прапор Церкви» в американському місті Кліруотері;

• «флагманське судно», які дійсно плаває у теплих водах Карібського моря, аби забезпечити умови для відволікання від усього мирського та повного зосередження на духовному прогресі.

Таким чином, саєнтологію можна вважати релігією. Недарма 1993 р. «Церква саєнтології» в судовому порядку затвердила за собою податковий статус як релігійна організація.

Її устрій відзначається високим ступенем ієрархічності:

• позаштатні священники-одитори, які можуть надавати консультативні послуги.

• саєнтологічні місії, які мають знайомити людей з основами саєнтології;

• «церкви класу V», де провадиться поглиблена підготовка штатних священників, виконуються по п'ятницях і неділях проходять регулярні зібрання;

• «продвинуті організації» в Копенгагені, Лос-Анджелесі та Сідней, Сент-Хиллі (Велика Британія), які провадять підготовку adeptів на нижчому рівні Оперуючого Тетана;

• «прапор Церкви» в американському місті Кліруотері;

• «флагманське судно», які дійсно плаває у теплих водах Карібського моря, аби забезпечити умови для відволікання від усього мирського та повного зосередження на духовному прогресі.

У 1984 р. була створена *Міжнародна асоціація саєнтологів*, яка має за мету розвивати, підтримувати, захищати саєнтологічну релігію. До структури Церкви входить «*Центр релігійної технології*», який слідує за чистою використанням саєнтологічних технологій, а насправді, дотримання авторських прав на них. Нарешті, існує *Морська організація* – елітний орден з 5 тис. найвищих посадовців Церкви, які підписують з організацією договір про вічну відданість (точніше, її термін обмежений 1 млрд років).

За даними саєнтологів, вони мають 3100 церков, місій та філій у 107 країнах світу й близько 8 млн послідовників. За підрахунками колишніх членів організації, її успіхи дещо скромніші – близько 270 церков і місій по всьому світі й від 100 до 400 тисяч членів. Діяльність «Церкви саєнтології» у країнах СНД не афішується (у Росії зареєстроване єдине об'єднання в 1994 р.). Щодо кількості саєнтологів в

*Мал. 10.5. «Флагманське судно».
На його борту здійснюється одитинг вищого рівня*

Україні, то відомостей про це ми не маємо. Усі саєнтологічні й похідні від них організації зареєстровані як громадські, жодного випадку реєстрації релігійної організації «Церкви саєнтології» не було. Такі громадські центри діють зокрема в Харкові, Кременчуці, Ужгороді. Проте з нею пов'язується кілька помітних акцій. Скажімо, книга Л. Хаббарда «Діанетика» була безплатно розіслана по всіх найбільших бібліотеках країни й активно вивчалася на спеціальних семінарах. Зараз саєнтологи зосередили свої зусилля на роботі з жителями великих міст (наприклад, автору цих рядків на вулицях рідного Харкова неодноразово вручалися рекламні проспекти з пропозицією пройти діанетичне тестування і багато разів він витягав їх зі своєї поштової скриньки). Скільки людей і кого саме саєнтологи «інфільтрували» у великий бізнес, ЗМІ, органи влади, правоохоронну і судову системи — залишається тільки гадати.

«**Наука Розуму**» — цей доволі розповсюджений рух започаткував американський лікар-психотерапевт Ернст Холмс (1887—1960). Основні положення свого вчення він виклав в творах «Творчий розум і

успіх» та «Наука і розум». Головна ідея Холмса полягає в тому, що негативний досвід продукується у першу чергу негативним мисленням і нашим негативним ставленням до проблем. Відтак, змінюючи орієнтири свого мислення, людина здатна піднятися до рівня Христа, який був таким самим чоловіком, як усі інші (тоді як Бог для Холмса – безособистісний, а Святий Дух – жіночий аспект Божественної Трійці).

Подібні ідеї об'єднують послідовників «Християнської науки». «Християнська наука» виникла в США в позаминулому столітті з ініціативи Енн Морс Бейкер (1821–1910), котра вважала, що духовне зцілення краще і ефективніше за медикаментозне. Свому вченню вона присвятила книги – «Наука і здоров'я», «Ключ до Писання». Досі чисельність її прихильників, для яких вона є пророчицею, навіть наступницею Христа, перевищує кілька мільйонів осіб.

10.5. СИНТЕТИЧНІ РЕЛІГІЇ

«Церква Уніфікації», інші назви: «Асоціація Святого Духа за Об'єднання Світового Християнства» (АСД–ОСХ), муніти, «Рух Уніфікації». Її засновником і керівником є *Сан Мен Мун*.

Сан Мен Мун народився в 1920 р. у селянській родині послідовників однієї з протестантських церков на півночі Кореї. Ще навчаючись у школі, він відвідував молитовні збори п'ятидесятників. У 1936 р. на Пасху його «відвідало видіння». Ісус Христос з'явився релігійному підліткові і повідомив, що той покликаний завершити місію, яку Ісус почав близько двох тисяч років тому. За однією з версій розповіді про цю подію, голос з неба прорік: «Ти завершиш спасіння людей, будучи Другим Пришествям Христа».

Так з'явився ще один «пророк». Він змінив першу частину даного йому при народженні імені на «Сан» («Той, хто світить»), що повинно було натякати на його божественне походження. Майже десять років присвятив Мун вивченню Священного Писання і духовним пошукам, але не залишав і земні справи – учився в коледжі і в японському університеті «Васеда», працював електротехніком, часто змінював місце проживання.

А потім Мун почав активну проповідь свого вчення. Восени 1950 р. він осів у Південній Кореї й 1954 р. заснував «Церкву Уніфікації», а в 1957 р. видав під своїм ім'ям додаток до Священного Писання за назвою «Божественний Принцип».

У 1955 р. Сан Мен Мун потрапив на лаву підсудних за обвинуваченням у полігамії і сексуальних збоченнях: проти нього свідчили півтора десятка жінок. З однією зі спокушених ним студенток, 18-літньою Хак Джа Хан, щоб уникнути скандалу, Мун змушений був одружитися. Це, за висловом Муна, «весілля агнів», відбулося в 1960 р. Як весільний подарунок «пророк» підніс своїй нареченій титул «мати світобудови» і трактат «Божественний Принцип». Звинувачення в результаті були зняті, і він був звільнений, пробувши за ґратами 3 місяці.

1 січня 1972 р. Господь ще раз, за словами Муна, відвідав його, доручивши підготувати народ до Другого Пришестя. На початку 1974 р. Мун прибув у США і почав поїздку по країні, роз'яснюючи, що Бог розраховує на Америку.

Джерелом віровчення «**Церкви Уніфікації**» є одкровення, отримане преподобним Муном і викладене в «*Божественному Принципі*». Послідовники Муна пояснюють: хоча Старий і Новий Заповіти були канонізовані християнами, сам Господь не зв'язав себе обітницею мовчання, його воля продовжує передаватися людству. Зараз видано понад 200 томів творів Сан Мен Муна, що включають книги з «Божественного Принципу», праці з філософії Уніфікації, проповіді, духовні повчання й промови преподобного Муна. Велика їхня частина не перекладена з корейської на європейські мови, що дуже ускладнює дослідження віронавчальної доктрини «Церкви Уніфікації».

Особистість Сан Мен Муна є, безперечно, центральною у віровченні «Церкви Уніфікації». Для членів АСД—ОСХ Мун є Месією (помазаником Божим), і цим визначається все життя і діяльність кожного муніта й Асоціації в цілому.

Муніти — суворі монотеїсти, вони вірять у єдиного Бога, думаючи при цьому, що Він втілює в собі подвійні властивості зовнішнього і внутрішнього й одночасно чоловічого й жіночого начал. Учення «Церкви Уніфікації» про світ і людину містить у собі такі основні положення:

- 1) Бог діє протягом усієї людської історії, щоб досягти ідеального світу на землі.
- 2) Старий і Новий Заповіти в Біблії свідчать про те, що Бог допомагав зневіреному людству знову знайти здатність до досягнення бажаного блага.
- 3) Кінець світу — це кінець історії зла і початок становлення суспільства, заснованого на ідеалах добра.

4) Людство не загине при настанні кінця світу, а навпаки, відродиться.

5) Історія людства поділяється на три періоди: епоха Авраама — формування роду людського, епоха Ісуса — розвиток людства; зрештою епоха Муна, що з'явився на землю, щоб завершити священну місію і звільнити людей від сатани.

У 1992 р. Мун проголосив себе «Істинним Отцем» нового людства і з 1993 р. оголосив «еру Завершення Заповіту», що змінила «еру Нового Заповіту», тобто фактично настала ера мунізму. «І першому, і другому Ізраїлю — християнству — довелося пройти шляхом страждань. Такий самий шлях випав на долю Кореї — країни, якій належить прийняти Месію»¹.

«Церква Уніфікації» формально не відкидає жодну релігію, вважаючи кожна з них певним приготуванням до приходу Істинних Батьків і буде свої стосунки з ними тільки на цих засадах.

Центральне місце в **релігійній практиці мунізму** посідає церемонія «благословення». Вона містить у собі «церемонію святого вина» і «священне одруження», розуміється як народження в нове життя через очищення від першородного гріха й одночасно як вступ у «благословенний» шлюб. Учасники першої церемонії, випивши спеціально приготовлений напій, стають кровно зв'язаними з Муном і його родиною.

«Благословення» проводиться одночасно для багатьох пар, перетворюючись на масове видовище. Одруженню передують заручини. Як правило, муніти довіряють вибір своєї майбутньої половини Муну. Але, у міру того як кількість учасників церемоній зростала, добір пар став здійснюватися за фотографіями, а іноді передоручатися старим членам «Церкви Уніфікації» або керівникам її регіональних підрозділів. Буває так, що наречений і наречена особисто знайомляться лише напередодні одруження або навіть і після нього — у цьому разі чоловіка тимчасово замінює його фотографія.

Необхідною передумовою для мунітського благословення є дотримання встановлених правил, визначених дій для спокутування власних гріхів і гріхів усього роду людського аж до Адама й Єви. Такою спокутою, зокрема, є активна робота членів «Церкви Уніфікації» із збору грошей і свідчення про «Божественний Принцип». В ідеалі, і тому, і іншому треба присвятити по три з половиною роки.

¹ Сан Мен Мун. Бог и МЫ. Принцип в основных чертах.— М., 1992.— С. 90.

Залучає молодих людей у «Церкву Уніфікації», можливо, те, що муніти ставлять в основу всього родину й шлюб. Мунітські родини набагато міцніші, ніж взагалі у світі; вони послідовно проводять ідею виховання в цнотливості — «блуд» вважається в них найстрашнішим гріхом.

У «Церкві Уніфікації» існує відмінно відпрацьована **система вербування нових adeptів**. Вербування нових членів «Церкви Уніфікації» не ведеться відкрито, але лише до того моменту, поки жертва не потрапила в розставлені мережі. Новачків — «дітей» — піддають послідовному «навчанню» протягом 7, 21, 40, 120 днів. Їх ані на хвилину не залишають самих, змушуючи працювати, слухати лекції, молитися й співати гімни по 14–16 годин на добу.

Життя рядових членів «Церкви Уніфікації» після проходження обряду «благословення» буде ненабагато краще. Вони житимуть у казарменого типу гуртожитках і будуть дотримуватися суворох правил. Ось вони: щоденні молитви протягом багатьох годин; малокалорійне харчування; постійне недосипання; колективні піснеспіви; багаторазові читання релігійних текстів; постійний нагляд за кожним — ніхто й на мить не може залишитися не тільки один, а у двох з кимось; військова суворість у зовнішньому вигляді й у поведінці.

Люди, які потрапили в «Церкву Уніфікації», повинні обмежити контакти зі своїми батьками, родиною, друзями, якщо тільки вони не співчувають мунізму. Хоча, навчені досвідом численних великих конфліктів на Заході, муніти стали обережніше підходити до цього питання, основна ідея залишається незмінною. Не дивно, що для адаптації до нормальних умов життя тих, хто вийшов з «Церкви Уніфікації», потрібно в середньому 16 місяців.

Організація «Церкви Уніфікації» побудована на чіткій ієрархії на чолі з Муном. Керівники якогось роду діяльності називаються центральними особами, і щодо них від «молодших» потрібна беззастережна слухняність, «любов і служіння».

«Асоціація Святого Духа за Об'єднання Світового Християнства» (АСД—ОМХ), відома як «Церква Уніфікації», є своєрідним ядром «Руху Уніфікації», що містить у собі безліч релігійних, суспільно-політичних і культурних організацій і союзів, заснованих Сан Мен Муном для поширення його ідей.

Крім того, існують ще десятки різних дочірніх фондів, федерацій і асоціацій, у тому числі спортивних (вонхва-до — мунітська версія карате), що приховують свій зв'язок з материнською структурою. Повний їхній список складає об'ємну брошуру. «Руху Уніфі-

кації» належать 150 корпорацій, що об'єднують підприємства в різних сферах виробництва й обслуговування, у тому числі і виробляють деталі військової техніки та озброєння, два університети, кілька установ, пов'язаних із засобами масової інформації, щомісячний 500-сторінковий журнал «Світ і я», а також агентство друку «Free Press International» і телестудія «Washington Television Centre», школа мистецтв «Маленькі ангели» і багато інших. Від adeptів «Церкви Уніфікації», що працюють на цих підприємствах, вимагають задовольнятися низькою заробітною платою, мотивуючи це тим, що висока прибутковість підприємств потрібна для підвищення престижу «Церкви Уніфікації» і моралі віруючих.

На територію СРСР ідеї Муна почали проникати в 1970-х рр. Офіційна діяльність Церкви Муна почалася після зустрічі першого й останнього президента СРСР М.С. Горбачова із Сан Мен Муном у 1991 р.

У 1992 р. «Церква Уніфікації» провела в Росії, у Прибалтиці й у Криму сотні семінарів з «Божественного Принципу», на яких, за даними АСД–ОСХ, побувало понад 60 тис. викладачів вузів і шкіл, студентів, учнів та їхніх батьків. Особлива увага приділялася вчителям, оскільки вони найбільшою мірою можуть впливати на ситуацію в суспільстві недалекого майбутнього.

За свідченням київського емісара міжнародної місії «Церкви Об'єднання» (Муна) громадянина США М.Стюарта, група місіонерів місії протягом 1993–1995 рр. активно співпрацювала в Україні з Міністерством освіти, підписавши два протоколи про наміри. Саме за сприяння останніх проводилися семінари та конференції з науковою громадськістю, викладачами, студентами та активом Співки жінок України з питань філософії та етики сучасного навчання. Загалом усі ці теоретичні та практичні заняття з українськими освітянами (вчителями молодших і старших класів, директорами шкіл та їхніми заступниками, викладачами вузів) зводились, по суті, до спрощеного, а подекуди й взагалі вульгарного проповідництва. Головною метою таких місіонерських зібрань була підготовка «кадрів нового типу» з метою створення широкої мережі релігійних шкіл на базі державних навчальних закладів України.

Так, зокрема, використовуючи свій статус студентів вищих навчальних закладів у Донецькій, Харківській та Дніпропетровській областях як прикриття для місіонерства, adeptи «Церкви Об'єднання» активно навчали принципам Муна вчителів та учнів цілого ряду шкіл. З метою виявлення потенційного поповнення для цієї церкви

у ряді міст України (Києві, Харкові та ін.) ними було здійснено широке тестування студентської та шкільної молоді. Найбільш сприйнятливих до «віри Муна» слухачів-студентів було відряджено на річне стажування до церкви у Лос-Анджелес (США).

Однак, після того як у Росії під впливом постійних і наполегливих протестів Православної Церкви і широкої громадськості в спеціальній Постанові Державної Думи РФ 1996 р. «Церква Уніфікації» Муна була названою деструктивною релігійною організацією, її діяльність на пострадянському просторі або практично припинилась, або проводиться потай.

Багаїзм є синкретичною релігією, націленою на об'єднання усіх віросповідань у всесвітнє братство. Її засновником був іранський торговець-мусульманин Мірза Хусейн Алі Нурі (1819–1850), відомий під іменем *Бага-Улла* («Слава Господа»).

Основна думка **вчення багаїзму** полягає в тому, що людство єдине і прийшов час об'єднання всіх людей планети у всесвітнє товариство. Бага-Улла писав: «О, народи і племена земні, що протиборствують! Зверніть лиця свої до єдності, і нехай опромінить вас сяйво світла його. Зберіться ж воедино і заради Господа зважтеся викоринити те, що служить причиною розбратів між вами. Не може бути і тіні сумніву в тому, що народи світу всіх рас і релігій черпають натхнення з одного Божественного джерела і підвладні єдиному Господу». Коли багаї говорять, що всі релігії складають одне ціле, то не мають на увазі, що різні релігійні вчення подібні між собою. За глибоким переконанням багаїстів, засновник цієї релігії Бага-Улла продовжує ряд Посланників Бога. Послідовники багаїзму проголошують такі принципи й основи Нового світового Порядку – Царства Божого, обіцаного Заратуштрою, Мойсеєм, Христом, Мухаммадом:

- всі основні релігії мають спільне джерело;
- кожен віруючий повинен самостійно шукати істину;
- відмова від усіх видів упередженості (расової, національної, релігійної, класової та ін.);
- гармонія з розумом і науковим знанням;
- повна рівноправність чоловіків і жінок;
- усунення крайніх проявів бідності і багатства;
- установлення світової федерації на принципах загальної безпеки і міжнародної справедливості;
- наслідування кожною людиною високих моральних принципів;

• єдина спільна мова, за допомогою якої люди вільно зможуть розуміти один одного.

Багаїсти не визнають традиційні уявлення про Бога і вважають усі спроби описати Його марними, тому що Бога не можна збагнути розумом.

Багаї вчать, що споконвічна сутність кожної людини – це душа, а фізичне тіло – це форма існування людей на Землі. Після того, як тіло вмирає, душа продовжує жити. Вона вирушає в дорогу до Бога через безліч світів чи площин існування. Успішна духовна подорож до Бога в традиційних термінах подібна до життя в раю. У разі неуспіху душа залишається віддаленою від Бога, її існування стає пеклом. У пеклі йде процес перевиховання грішників. Після того, як душі морально переродяться в кращий бік, вони наближаться до Бога і, відповідно, теж опиняться в раю.

За земного життя душа здатна духовно зростати за допомогою певного культу: молитов, медитацій, вивчення одкровенень пророків, моральної самодисципліни і служіння людству в тій сфері, де кожна особистість може якнайкраще реалізувати свої здібності.

Кількість священних книг в багаїзмі точно не підраховано, але в будь-якому разі їх більше сотні. Багаї вшановують як твори засновників власної релігії, особливо книгу Бага-Улли «Кітаб-і-Агдас» (з арабської – «Найсвятіша книга»), так і деякі священні книги інших релігій – зокрема Біблію, Коран та Бгагавад-Ґіту.

Багаї не мають спеціальних служителів культу. У кожній країні, де існує досить велика громада багаї, раз на рік (21 квітня) таємним голосуванням усіх дорослих членів громади обирається національна рада з дев'яти членів, що називається *Національними Духовними Зборами*. Раз на дев'ятнадцять днів уся громада збирається для богослужіння, нарад у справах громади і поглиблення дружніх взаємин між багаї.

Усі **багаїстські громади**, що існують у світі, об'єднані в єдину організацію, що називається «*Міжнародним Співтовариством Багаї*» (МСБ). Керівний орган МСБ називають *Всесвітнім Домом Справедливості* (ВДС). ВДС, як і всі Духовні Збори, складається з дев'яти чоловік. Члени ВДС переобираються на міжнародних з'їздах багаїстів кожні п'ять років. Резиденція ВДС розташована на схилі гори Кармел в м. Хайфа (Ізраїль). Крім керівництва багаїстами, ВДС опікується святими місцями багаїстів в м. Акка і Хайфа, що пов'язані з життям Бага-Улли.

Перший багаїстський молитовний Дім був збудований у 1908 р. в Ашгабаті (зруйнований землетрусом у 1948 р.). Зараз діє 7 багаїстських молитовних Домів (в Індії, Австралії, США, ФРН, Панамі, Уганді і Західному Самоа), близько 166 національних духовних зборів і кілька тисяч місцевих нечисельних релігійних груп.

Храми, що називаються Домами Преклоніння, відкриті для всіх народів. Хоча архітектурне рішення в кожному разі своє, спільним для Домів Преклоніння є наявність дев'яти входів і центрального купола, що символізує єдність і розмаїтість людського роду. Культурна практика включає молитви, медитації, читання уривків зі Священних Писань Багаї та інших світових релігій.

Багаї пропагують свій **спосіб життя**: щоденні молитви, участь у заходах разом з людьми різних національностей і соціального становища, відмову від алкоголю й наркотиків, святість шлюбу. Раз на рік, з 2 по 20 березня, багаїсти дотримуються посту, утримуються від їжі й пиття від сходу сонця до заходу. Будь-яка робота, що виконується в душі служіння, розглядається як богослужіння.

У 1948 р. Організація Багаї була визнана ООН як неурядова організація, а в ЮНЕСКО та Міжнародному Дитячому Фонді ООН вона має дорадчі голоси.

Багаїсти здійснюють багато міжнародних проєктів в галузі охорони здоров'я, освіти, екології тощо.

За деякими підрахунками, зараз у світі нараховується приблизно 6 млн багаїстів. Починаючи з 1991 р. громади багаї почали з'являтися в деяких великих містах України, Росії й інших держав СНД. В Україні діють 13 офіційно зареєстрованих громад багаїстів.

10.6. НЕОЯЗИЧНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Починаючи з середини ХХ ст. були зроблені спроби відродження української давньої релігії, але зрозуміло, що в іншому вигляді, ніж вона існувала в дохристиянські часи.

Витоки українського неоязичництва пов'язані з іменем проф. *Володимира Шаяна* та його течії «**Рідна Віра**». Зацікавлення релігією виникло у В. Шаяна ще в часи його навчання в Львівському університеті. До ідеї відродження язичництва підштовхнули його студії індуїзму, а також давніх релігій – ведизму, брахманізму та зороастризму. Він помітив велику тотожність у світосприйнятті давніх аріїв та сучасних йому українців. Опинившись після Другої світової війни

на еміграції, Володимир Шаян почав творити свою релігійну систему, водночас проводячи велику наукову та суспільну працю. Після смерті В. Шаяна його учні у 1987 р. опублікували його дослідження з язичництва – «Віра Предків Наших». Перші спроби оформити новий рух мали місце ще у 1930–1940-і рр. Так, 1943 р., ним було створено перший «*Орден Лицарів Бога Сонця*». Але він не проіснував довго, бо вже в 1945 р. В. Шаян створив «*Орден Бога Сонця*» і висвятив 12 нових членів, який теж занепав через 3 роки. Тож перша громада Української Рідної Віри з'явилась у 1981 р. у канадському місті Гамільтон. Їй вдалось налагодити видання журналу «Українське Відродження», видрукувати цілий ряд праць ідейних лідерів Рідної Віри. Така робота не залишилась безрезультатною, оформилась громада сповідників в далекій Австралії.

У 1993 р. у Києві була зареєстрована рідновірська громада, члени якої визнали себе послідовниками В. Шаяна. Ця громада нині має назву Громада українських язичників «Православ'я», яку очолює волхвиня *Зореслава (Галина Лозко)*. Її ж зусиллями в травні 2001 р. було зареєстровано *Об'єднання Рідновірів України*, як релігійний центр громад Української Рідної Віри (яких налічується лише 5, в Харкові, Чернігівській та Київській областях).

Паралельно до Української Рідної Віри йшов процес самоорганізації ще однієї течії рідновірства – **Рідної Української Віри**. Він розпочався 1994 р. коли кілька вінницьких громад вирішили створити Собор Рідної Віри, але їм було відмовлено в реєстрації. Та справа не стояла на місці, і в жовтні 2000 р. одинадцятьма рідновірськими громадами було створено, а наприкінці грудня зареєстровано, Собор Рідної Української Віри, як всеукраїнське об'єднання громад рідновірів. Головою духовного правління Собору РУВ *Орієм Безверхим* велась та ведеться активна проповідницька діяльність, зокрема: публікація статей, участь у наукових конференціях, видання рідновірської обрядової та світоглядної літератури, наприклад праці: «Рідна Віра», «Волхвник рідновіра» тощо. Послідовники цього напрямку вважають, що В. Шаян, Л. Силенко та інші багато зробили для розбудови основ Рідної Віри, але не змогли її повністю осягнути і відродити. Собор узяв собі за мету з'єднати воедино їхнє вчення. Вірні Собору Рідної Віри вважають, що Поділля – це особлива територія, тому що саме тут збереглось багато пам'яток дохристиянської культури. Серед усіх неоязичницьких культів «Собор Рідної Віри» відрізняється толерантністю до інших течій рідновірства.

15 червня 2003 р. на священній для усіх рідновірів горі Богит було урочисто проголошено про відродження споконвічної релігії українців-русичів, яку названо було **Рідною Православною Вірою**. На сьогоднішній день існує 10 громад Рідної Православної Віри, що об'єднують рідновірів Поділля, Київщини, Черкащини, Приазов'я, Закарпаття та Запоріжжя. Конфесію очолює, з титулом – Його Світлість Верховний Волхв Рідної Православної Віри, *Володимир Куровський*.

Однак найбільшою за кількістю послідовників в Україні є **РУН-Віра** (повна назва – *Об'єднання Синів і Дочок України рідної Української Національної Віри*). Засновник цієї релігії – *Лев Силенко*, який проголосив Себе Учителем і Пророком, утіленням вічного Духу Оріяни-Скитії-Русі-України.

Лев Силенко народився 27 вересня 1920(?) р. в селі Богоявленському біля Олександрії. Вчився в Кременчуцькому бібліотечному технікумі. Писав вірші, друкувався в газеті «Соціалістична Полтавщина». Був у Харкові на практиці в бібліотеці ім. В. Короленка. До Кременчука не повернувся до Кременчука, поїхав до Києва, поневірявся на вокзалі, потім їздив на Донбас (ЗУГРЕС, Харцизьк), знов повернувся до Києва. 1940 р. поїхав на заробітки до Москви, працював на будові Теплоенергоцентралі. Мобілізований до армії, проходив навчання в Чугуєві, служив писарем. Восени 1941 р. потрапив у полон, утримувався в таборі під Гомелем. Утік, на початку жовтня 1942 р. прийшов до Києва, звідти вирушив до рідного села. Потім знову потрапив до Києва, звідти пішов на захід, опинився в таборі для переміщених осіб, в американській зоні окупації. Навчався в проф. Дмитра Чижевського в Гейдельберзькому університеті. Познайомився з В. Шаяном, захопленим індуїзмом і містичним вченням Блаватської. Видавав журнал «Нове лицарство» накладом 300 прим. Проповідував віру в Дажбога.

1953 р. прибув до Канади. Жив у різних містах, з 1966 р. – у Вінніпезі. 1964 р. вважається офіційним початком проповідування РУНВіри. З 1964 р. Силенко видавав часопис «Рідна Віра» накладом 950 примірників. З 1966 р. починає називатися Учителем.

У десяти номерах «Рідної Віри» з 1964 р. вміщує 396 сторінок матеріалів для «Мага Віри». «Мага» – у перекладі з санскриту – «могутній», «могуття». Корінь знаходить в українських словах «мужність», «муж», «перемога». Силенко стверджує, що Будда й Заратуштра були скіфами, їхні предки походили з берегів Дніпра.

3 грудня 1966 р. в Чикаго оформив першу громаду РУНВіри, яка отримала від американського уряду статус релігійної. Складалася з 53 родин, які відійшли від Греко-Католицької та Православної Церков.

1969 р. у Вінніпезі Лев Силенко видав книжку «Мага Віра (Гість з Храму Предків)» накладом 3000 примірників

У 1970 р. прихильники РУНВіри вперше склали присягу зі словами: «відходжу від світоглядного і релігійного чужовір'я і приходжу до Рідної Української Національної Віри, утвердженої в науці Учителя Лева Силенка. З вірою в Дажбога, який є субстанцією фізичного і метафізичного починання народу Українського, я кланяюся Рідному стягові і цілую землю Предків моїх». На столі лежав синьожовтий прапор, стояла чаша з водою з Дніпра, у мідному посуді була земля з Трипілья. Посередині стояв тризуб (Трисуття, Знамено Дажбоже), біля якого горіла свіча.

28 вересня 1974 р. вперше здійснено обряд висвячення – благословення перших проповідників-рунтат. 30 липня 1978 р. освячено землю під побудову Соборного Храму Святині Матері України в Оріяні. Будівництво триває.

1979 р. вийшла друком «Мага Віра» обсягом 1427 сторінок, а 1987 р. вийшов Катехізис РУНВіри «Навчання. Пісня. Молитви».

1989 р. в Україну починає переправлятися «Мага Віра». 1990 р. починають з'являтися статті про Силенкову віру в Дажбога. Зібрання сповідників РУНВіри влаштовуються в будинку Співки письменників України в Києві, в редакції журналу «Україна», в приміщеннях музеїв.

У вересні 1991 р. було зареєстровано статут громади в Києві. Протягом наступних двох років утворюються громади РУНВіри в Україні: в Полтаві, Харкові, Вінниці, Одесі, Дніпропетровську. 16 – 17 травня 1992 р. відбувся установчий з'їзд громад вірних РУНВіри в Києві. 1995 р. в Україні почали виходити часописи «Рідна Віра», «Світло Оріяни».

РУНВіра підкреслює свій монотеїстичний характер. Дажбог – свідомість світу, самоволодіюча всевишня сила, безмежність, вічність, воля, яка все облагороджує, дія, яка в людині творить бажання жити, бажання бачити себе в діях своїх, бажання працювати, учитися, самоутверджуватися і бажання вмерти в обороні життя, в обороні племені свого.

Сім законів правильного життя:

1. Правильне мислення: а) воля; б) мета; в) відвага.

2. Правильне бажання: а) любов; б) справедливість; в) послідовність.

3. Правильне виконання: а) відповідальність; б) точність; в) дисципліна.

4. Правильне ставлення до себе й оточення: 1) повноцінне «Я»; б) незалежне «Я»; в) небайдуже «Я»; г) узгоджене «Я».

5. Правильне харчування: а) якісна пожива; б) національне вариво; г) обрядність.

6. Правильна любов: а) ненависть і ошадність; б) співпереживання; в) духовна краса і вірність.

7. Правильна віра: а) природне народження; б) блаженне розуміння; в) правильне призначення.

Заповіді:

1. Розумій і люби Бога по-рідному.
2. Не поклоняйся чужоземним поняттям Бога.
3. Самовдосканалюй розум, душу і тіло.
4. Вір у себе.
5. Люби родичів своїх.
6. Виховуй дітей своїх у душі Рідної Віри.
7. Шануй духовність предків своїх.
8. Шануй свята Рідної Віри.
9. Не самозабувайся на чужині.
10. Не обмовляй.
11. Живи для добра Вітчизни.
12. Будь правдивим свідком.
13. Обороняй свої скарби і не привласнюй чужі.
14. Не люби ворогів народу твого. Не будь рабом.
15. Не залишай у біді приятеля твого.
16. Не зневірюйся.
17. Люби дітей свого і чужого народу.

Впроваджуються нові молитви. «Дажбоже, ти святий дух народу мого», «Дажбоже мій, єдиний ти, як білий світ єдиний — життя тобі присвячую своє, щоб багатів і здраствував мій рід. Єдиний ти, як рідна мати єдина — люблю тебе, щоб кращала й багатішала любов. Єдиний ти, як рідна Вітчизна єдина — освячуюсь тобою, щоб всюди і завжди бути собою. Слава тобі, Дажбоже мій!».

Тризуб фігурує як центральний символ ритуалу РУНВіри — «Трисуття». Стверджується, що Трисуття, починаючи з епохи Трипілля, символізувало три основи життя: Нав (Дух), Яв (Матерія) і

Прав (Правила Духовного і Матеріального Життя). Емблема РУНВіри – Трисуття у Сонці, винайдена Силенком.

Духівництво: рунтата, пізніше – рунмами. Одяг рунтата: чорний, синій або білий костюм, під костюмом світло-синя або біла сорочка зі стоячим коміром. На комірі сорочки і на рукавах вишито мізинські меандри. На комір піджака накладаються свядана (від санскр. «свя» і «дяна», священнодіяння), золотисто-блакитні стрічки, вузькі і довгі. На свядані ліворуч і праворуч нашиті вузьенькі червоно-чорні смужки. На грудях на ланцюжку в обрамленні сонячного проміння висить тризуб (Трисуття).

Пізніше впроваджено посаду рунмами. Вона одягається в синій, чорний або білий костюм (жакет і спідницю), блузку світло-синю або білу зі стоячим, вишитим меандрами комірцем.

Рунтат і рунмам благословляє сам Силенко. При благословенні Силенко торкається пучкою води з Дніпра, землі з Трипілля й чола посвячуваного. Складається присяга.

Влаштовуються семінари для рунтат для засвоєння обрядів освячення дитини, вінчання молодих, поховання спочилого.

На знак зречення християнства посвячувані в РУНВіру змінюють імена на слов'янські: Миролюб, Святослав, Ярослав, Богдан, Киеслав, Світомир, Любомира, Богдана, Калина, Світослава, Лель, Лада, Зореслава, Оріянка, Лілія.

Юнаків посвячують у косаки. Силенко стверджує, що слово «косак» походить від «коса». Нібито в давнину українського юнака стригли, лишаючи чуб (косу) як символ відваги, благородства. І тільки значно пізніше поширилося хибне пояснення слова козак (власне, «казак») як похідного від татарського «казак» – розбійник.

Силенко створив також особливі обряди освячення дитини, вінчання молодих, поховання спочилого.

Літочислення подається на основі мізинської культури. Мізинська культура (від с. Мізин Чернігівської обл.) самобутньо постала й оформилася на берегах річок України близько 15 000 років тому. Дослідники виявили залишки помешкань, близько 10 000 різних виробів, унікальні витвори мистецтва, зокрема найдавніший меандровий (геометричний) орнамент – свастики, викарбувані на камені, кістках. Санскритське «свастика», «свастя», за Силенком, відповідає українському «щастя». Від мізинської культури Силенко виводить початок українства. 1 березня 1996 р. він оголосив початком нового 10996 Дажбожого року.

Культ вождя у всі часи творив у державі порядок, мобілізував народ в ім'я утвердження держави. Запорожці зазнали поразки, бо не спромоглися створити культу вождя, поклонялися іноземним іконам. Індія має провідну касту, еліту, й тому душею індійського народу не можуть легко заволодіти релігійні іноземні душолови. День народження Силенка – 27 вересня – святкується як «День Мага Віри». Культ провідника визнається необхідним для міцної організації.

Коріння народів білої раси оформилося над берегами Дніпра, в Оріяні-Україні. Перворай на землі був на території України. Звідси 6000 років тому виходили роди й племена на долини Тигру, Євфрату, Інду і Гангу, Тибру і Рейну, узбережжя Егейського моря, Пелопоннес і Крит, на узгір'я Скандинавії. Трипільці «запалили Перші вогнища культури і цивілізації індоєвропейських народів». Оріяна (Скитія-Антія-Русь) давніша за цивілізації Іудеї, Греції, Риму. Скіфів і їхніх попередників гітгів називали «косаками», бо вони мали косу на поголеній голові.

Трипільці прийшли до Месопотамії, принесли туди культуру землеробства. Шумери – це і є трипільці. Пророки Єзекиїл та Езра 2500 – 2450 років тому уклали П'ятикнижжя Мойсеєве, використовуючи легенди трипільців-шумерів про Всесвітній потоп та заповіді шумерського законодавця Ур Намму. До Індії трипільці принесли усні «Веди», складені 5 – 6 тис. років тому в Україні. Старі грецькі мудреці були учнями скіфа Заратустри.

Ісуса Христа засновник РУНВіри вважає історичною особою, рабином, вихованим в ортодоксальному іудаїзмі, якого 325 р. оголошено Богом у Нікеї з політичних мотивів, щоб імператор Константин був помазаний на престол не помазаником (Христом), а Богом. Православні ритуали запозичені з храмів Зевса, Діонісія. Католицькі – з храмів Юпітера, Марса. «Загниваюча Римська імперія, рятуючи свої шкурні інтереси, прийняла семітську релігію 1700 літ тому, щоб скріпити своє рабовласницьке панування. І цим вона стримала розвиток Європейського духовного генія, загнала Його на вогнища священних інквізицій, у тьму Середньовіччя. Народи Європи, пригноблені духом неєвропейської релігії, не могли Людству дати свого Будду, Заратустру... Князь Володимир зрадив віру свого батька Святослава, у рідному Київ-граді став на коліна перед зайдою – грецьким архієреєм і започаткував на Київській Русі багатоговікове рабство. Минуло 1000 літ. І прийшов до народу Господом посланий рідний Пророк. І сповістив, що Європа не має європейської Духовності. Аллах і Саваоф є зайшлими в Європі Богами».

Громади (станіції) РУНВіри є в Америці, Канаді, Англії та інших країнах, де проживають українці. Центр РУНВіри – собор святої матері України – розташований в м. Спрінг Глен (штат Нью-Йорк, США). В Україні діє понад 30 громад рунвірівців, загальну координацію над якими здійснює священнослужитель київської громади «Дажбог» Б. Островський. У м. Запоріжжі, де діє один із найбільших осередків рунвірівців, виходить журнал «Світло Оріяни».

Різні форми неоязичництва в Україні популярні в колах насамперед, інтелігенції: перейнята від кінця 80-х рр. ХХ ст. ідеями національного відродження, вона вважає відновлення прадавніх язичницьких вірувань необхідною його умовою. Через те неоязичництво здобуло певну підтримку, зокрема серед деяких лідерів ідеї національної Православної Церкви. Однак в цілому неоязичництво в Україні (як, до речі в Росії та інших європейських країнах) не є масовим релігійно-суспільним рухом. Функціонує 83 громади різних рідновірських напрямів, зокрема 45 – РУНВіри.

10.7 САТАНИНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Сатанізм – мабуть, найдивніший напрямок у сучасних нетрадиційних релігіях. Як правило, сатанізм розглядається як поклоніння злу, як релігія, заснована на принципах, протилежних християнству. Насправді організаційно весь спектр тих, хто вшановує темні сили настільки строкатий, що дослідники намагаються дати їм певну класифікацію:

- окремі нечисленні сімейні групи adeptів сатани («чорні сатаністи»);

- сатаністські групи;
- групи демонопоклонників;
- ряд окремо практикуючих чаклунів і відьом;
- деякі течії шаманізму;
- деякі таємні суспільства;
- окультні групи.

Ідейним натхненником сучасних сатаністів вважається випускник Кембриджу, окультист і автор ряду «магічних» книг *Алістер Кроулі* (1875–1947), який сам себе називав «Звіром Апокаліпсиса». Алістер Кроулі добре знав східну містичну літературу, багато мандрував по світу. Підсумком його теоретичних пошуків стали класичні для сатаністів книги «Теорія і практика магії», «Книга Зокана», «Видіння і голос». Кроулі активно займався втіленням своїх ідей у життя. Саме

йому належить розробка багатьох сатаністських обрядів, що стали тепер уже звичними, використання в культурах сильнодіючих наркотиків, організація кількох «орденів» – прообразів сатаністських груп і сект.

Початок масовому руху сатаністів поклала «*Церква сатани*». Вона була заснована в 1964 р. *Ентоні Шандором Ла Веєм* (помер 1997 р.), який спочатку був артистом цирку, органістом у нічному клубі і фотографом сан-франциського департаменту поліції. «Церква сатани» і на сьогодні є найвідомішою з усіх сатаністських організацій і нараховує тільки в США кілька тисяч adeptів. Цікаво, що «Церква сатани» пройшла в США процедуру офіційної реєстрації, але в 1990 р. була позбавлена всіх податкових пільг, наданих релігійним об'єднанням. Зараз її штаб-квартира (так звана «Рада дев'яти») знаходиться в Сан-Франциско, а другий керівний центр розташований у Манчестері.

Ла Вей відомий і як автор «*Біблії Сатани*» (або «Чорної біблії»), написаної ним у 1968 р. як повна протилежність християнської Біблії і виданої 125-тисячним тиражем. У цій книзі він складно і систематизовано виклав основи віри в сатану.

Іншою книгою, якою користуються сатаністи найчастіше підліткового віку, є «*Некрономікон*», написаний «*Божевільним Арабом*» Абдулом Алхазредом.

У центрі віровчення сатанізму знаходиться поклоніння особистісному і могутньому дияволу. У сатанізмі все до гори ногами: диявол християнства стає богом сатаністів, християнські чесноти розглядаються як пороки, а пороки – як чесноти. Життя розуміється як безперервна боротьба між силами світла і п'їтьми, причому сатаніст бореться на стороні п'їтьми, віруючи, що зрештою вона здобуде перемогу.

Основні ідеї сатанізму такі: 1) сатана сильніший від усіх; 2) кожен сам як такий – бог; 3) життя – це насильство; 4) необхідно потурати і підкорятися своїм низинним інстинктам і потягам; 5) необхідно чинити врозріз з вимогами суспільних законів або хоча б бути індиферентним до них; 6) дійсна радість – помста своїм ворогам; 7) усе пов'язане з офіційними релігіями має по можливості опоганюватися.

Основа **культу сатаністів** – принесення жертви. Важливо для них не убивство як таке, а смертні страждання живої істоти. Вибір жертви простий. Це кожний з тих, хто вчинив із сатаністами, на їхній погляд, неправильно або серйозно порушив їхній спокій. Тим самим він немовби дав дозвіл на свої страждання й загибель. Замість справжньої жертви іноді може бути використаний її образ: лялька, фотографія,

малюнок, письмовий або словесний опис. Образ знищується, наприклад, утканням у нього голок або цвяхів, описом процесу знищення тощо. Втім, людські жертвопринесення, хоча й мають місце, надзвичайно рідкісні і практикуються тільки найбільш затятими сатаністськими групами.

У переважній більшості сатаністи приносять у жертву будь-які інші живі істоти.

Ритуали здійснюють магістр, жриці й інші учасники. За вівтар звичайно править оголена жінка, яка тримає в руках чорні свічки. На її живіт ставиться чаша із сечею або кров'ю. Ритуальні приналежності: чорні й одна біла свічки, дзвони, меч, штучний фалос, гонг, пергаменти, кубок, перегорнутий християнський хрест, пентаграма. Під час своїх ритуалів сатаністи зодягаються в одяг чорного кольору, чорні рясні з ковпаками, що закривають обличчя. Їхні прикраси виготовляються зі срібла.

Найвідоміший сатаністський ритуал – «чорна меса», що є пародією на християнську літургію. «Чорна меса» обов'язково правиться в ніч кожного повного місяця й по сатаністських святах: Вальпургієва ніч (ніч на 1 травня); Хеллоуїн (ніч на 1 листопада); ніч Цвітіння папороті (ніч на 6 липня) та ін.

Звичайно чорна меса відправляється з півночі до 4 години ранку. Служіння в серйозних сатаністських групах ведеться латиною. На самому початку чорної меси читається «вхід» тривалістю близько 40 хвилин, за яким йде вихваляння сатани.

Другий етап меси – жертвопринесення. У жертву призначається голуб, баран, кролик або півень. Убивають тварину одним ударом, після чого жертва віддається на «всепалення». Кров жертви наливають у чашу і п'ють як «причастя». Потім для досягнення більш тісного єднання духу adeptів збирають по 2 мл крові від кожного з них. Кров розбавляють і п'ють також як «причастя», а її залишками «освячуються» «священні пентаграми».

Після цього відбувається посвята нових членів, неофітів, що заявляють про своє зречення від християнства. Завершує весь ритуал сатаністський гімн – «Отче наш», що читається задом наперед.

В основному «союзи сатаністів» побудовані на засадах суворої ієрархії, що включає п'ять ступенів (учні, чаклунки, біси тощо). Усі члени союзу підлеглі раді, що має право призначення місцевих керівників сатаністів, причому вибір визначається звичайно багатством і суспільним становищем кандидатів на ці посади. Часто на верхні рівні вибирають жінок, оскільки серед сатаністів поширене повір'я, що жінка ближче до диявола.

Лідерів сатаністів преса неодноразово характеризувала як надзвичайно розпущених садистів і мазохістів. Регулярно в засобах масової інформації з'являються повідомлення про жорстокі злочини за участю adeptів різного роду сатаністських культів. Ось кілька огидних прикладів таких злочинів, що одержали широкий суспільний резонанс: звіряче убивство Чарльзом Менсоном, керівником ковена (підрозділу з 13 adeptів) «Церкви сатани», у 1972 р. акторки Шарон Тейт і її друзів на дачі кінорежисера Романа Полянски; ритуальне убивство в жовтні 1988 р. в Онтаріо 25-літнім сатаністом Brentfordom своєї 12-літньої сестри; ритуальне убивство 18 квітня 1993 р., на Великдень, в Оптиній пустині (Калужська область) трьох православних ченців, убивця — сатаніст Микола Аверін — і не думав відмовлятися від скоєного.

Сатаністські культу особливо поширені в США і Західній Європі (Норвегія, Швеція та ін.), у Румунії. **Світові центри сатанізму** зараз знаходяться в США й Англії. За даними журналу «Ньюсуїк», щонайменше 3 млн американців захоплені культом диявола.

Російська імперія, розвиваючи контакти із Західною Європою, теж заразилася цією модою. Найвідомішим з російських сатаністів був Георгій Гюрджієв, якого прозвали «пророком Вельзевула». За допомогою самого монарха, Миколи II, Гюрджієв відкрив Інститут гармонійного розвитку людини спочатку в Петербурзі, а потім у Парижі. На оргіях, що нейтрально називалися «вечірні сесії», випивалося багато алкоголю, який Гюрджієв вважав «необхідним для роботи шлунка».

У 1910 р. у Петербурзі була відкрита сатанинська ложа «Люцифер», до складу якої ввійшли деякі російські інтелігенти, захоплені декадансом. Серед членів цієї ложи зустрічаємо імена найвідоміших письменників і поетів «Срібного віку» В'яч. Іванова, В. Брюсова, О. Блока, А. Білого.

У СРСР найбільш ранні сатаністські групи з'явилися на початку 70-х р. у Москві, Ленінграді й Одесі, але вони були нечисленні. Поступово сатанізм поширився на всі великі міста колишнього СРСР. Великі сатаністські групи стали виникати в СРСР уже на початку 1980-х рр. Свого роду мода на сатанізм у певних колах неформального молодіжного середовища з'явилася під час перебудови. Кількість таких груп продовжує зростати й донині.

До сатаністських культів, що діють у сьогоднішній Росії і країнах СНД, належать: «Російська церква сатани», «Чорний ангел», «Південний хрест», «Зелений орден», «Товариство сатани», «Чорне братство» та ін.

Діяльність багатьох цих організацій носить відверто деструктивний характер щодо суспільства. В ніч на 1 листопада 1996 р. (свято «Хеллоуїн») на центральному міському кладовищі м. Вінниці було зруйновано близько 40 надмогильних пам'ятників. Коли за підозрою у скоєнні цього злочину органами внутрішніх справ Вінниці було затримано четверо учнів місцевого ПТУ, то ті заявили, що «вони є сатаністами і таким чином святкували своє головне свято». А в 1998 р., під час сатаністського свята «Вальпургієвої ночі» (ніч з 30 квітня на 1 травень) міліція затримала на Замковій горі на Подолі 25 людей, які заявили про свою приналежність до «церкви сатани». Сатаністи, молоді люди віком від 16 до 25 років, палили на горі багаття і готувалися до проведення обряду, в ході якого мали принести в жертву декілька собак.

Дослідники вважають, що в Україні діють кілька десятків сект, а загальна кількість їхніх послідовників коливається від 800 до 1800. Тільки в Києві діє близько десяти сатаністських сект з 250–300 членами. «Багато людей вважають, що сатаністів так мало, що їх можна по пальцях перерахувати і все це — збіговисько виключно якихось ошалілих рок-музикантів. Насправді лише в одному Києві їх загалом близько тисячі, причому існує навіть декілька незалежних груп», — хизуються самі сатаністи. Вони всіляко намагаються використати інтерес до себе з боку засобів масової інформації, та навіть зареєструватись офіційно.

Найвпливовіше сатанинське об'єднання Києва зветься «*Орден чорного кола*». Складається з 30–50 представників «внутрішнього кола» і приблизно зі стількох же членів «зовнішнього кола». У 1995–1998 рр. у Києві, Одесі та Львові діяв «*Орден чорного хреста*» (до 50 adeptів у центрі, 15–20 — у філіях). Його члени зізнаються у ритуальних вбивствах тварин у недобудованому корпусі Київської психіатричної лікарні. На уламках цієї організації виникла сатанинська група на чолі з такою собі «SA». В ній приблизно два десятки осіб віком від 15 до 21 року, майже всі дівчата. «*Слов'янський язичницький Рух*» є типовим об'єднанням люцеферіанського кшталту. Ідеологія СЯР з центром у Харкові має антихристиянський та антисемітський присмак, а його лідери вважають за доцільне застосування сили проти своїх ідейних супротивників. У м. Львові досить активно функціонує сатанинська секта «*Храм темних сил*», а у м. Дніпропетровську та області — секта «*Синій лотос*». За свідченням очевидців, засновником і керівником останньої виступає верховний жрець Миколай.

Виникає запитання: чим пояснюється лавиноподібне зростання сатанізму в другій половині ХХ ст., чим залучає людей поклоніння злу? Якщо узагальнити відомі дані про соціальний склад шанувальників диявола, вийде наступна картина.

По-перше, сатанізм найбільшою мірою поширений у молодіжному середовищі. Молоді люди і підлітки тільки роблять перші кроки в складному і багатогранному світі, ще не сформували основні життєві орієнтири, не звикли до того, що власні бажання і потреби завжди потрібно співвідносити з власними можливостями й інтересами оточення. Такому контингенту сатанізм з його філософією вседозволеності і таємничістю культури здається досить привабливим і захоплюючим проведенням часу.

Другу велику групу послідовників сатанізму утворюють люди творчих професій, як правило, у самому плідному віці – до 40 років. За складом характеру й родом діяльності таким людям, як правило, просто тісно в рамках численних умовностей, з яких складається наша культура, і вони активно шукають альтернативні способи буття. Серед них можуть зустрічатися як невизнані генії, що щиро ненавидять суспільство, яке не піднесло їх на п'єдестал слави, так і всім відомі представники творчої еліти, що увірували у свою винятковість. Серед прихильників темних сил чимало людей з садо-мазохистськими схильностями та психічними розладами.

Утім, на наш погляд, силу і вплив сатанізму не слід перебільшувати. Ми маємо на увазі те, що справжні, «ідейні» сатаністи, готові культивувати зло і словом, і ділом, нечисленні. Для переважної більшості прихильників цього нетрадиційного напрямку, воно – лише захоплюючий спосіб проведення дозвілля або короткочасний період у зламні моменти їхнього життя.

Однак сказане не означає, що сучасне суспільство повинне байдуже ставитися до сатаністського буму. Тотальними заборонами і переслідуваннями можна домогтися хіба що короткочасного ефекту, але ніяк не кінцевого результату. Тому проблема полягає не в тому, щоб спробувати остаточно викоринити сатанізм, а в тому, щоб вести з ним постійну і безкомпромісну боротьбу.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Нові релігійні рухи (НРР) – збірна назва для нещодавно утворених, порівняно з існуючими століттями релігіями, різноманітних релігійних організацій, об'єднань і груп.

2. НРР відрізняються від традиційних форм релігії авторитаризмом лідера, фрагментарністю й еkleктичністю віровчення, претензіями на винятковість істин, що містяться в ньому, організаційною замкнутістю, суворістю релігійної дисципліни, фанатизмом послідовників і опозиційністю щодо традиційних церков.

3. Розквіт НРР припадає на другу половину ХХ ст. і пояснюється як загальною духовною кризою сучасної цивілізації, так і зниженням впливу традиційних релігій.

4. Найбільш поширеними серед НРР є неохристиянські (свідки Єгови, мормони) і неоорієнтальні (кришнаїти).

5. Діяльність багатьох НРР, особливо сатаністських організацій, має деструктивний (руйнівний) характер щодо суспільства в цілому і людської особистості зокрема.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке НРР? Як вони співвідносяться з традиційними?
2. Як класифікуються НРР?
3. Якими соціально-економічними, політичними та духовними чинниками пояснюється бурхливий розвиток НРР і культів саме у ХХ ст.?
4. Яким чином кризовий стан сучасного українського суспільства спричинив швидке поширення в ньому НРР?
5. Які християнські елементи можна помітити у вченні і культовій практиці свідків Єгови та мормонів?
6. Яке підґрунтя — релігійне чи все ж таки наукове — у саєнтологічних напрямів?
7. Яка основоположна ідея всіх неозичницьких сект?
8. Чому багато з НРР використовує практику маніпуляції людською свідомістю та здійснюють жорсткий тотальний контроль над своїми членами? Як, на ваш погляд, має ставитися до цього держава і суспільство: боротися з цим явищем як суспільно-небезпечним чи дотримуватися принципів непорушення свободи совісті особи та відокремлення релігії від держави?

ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте порівняти традиційні та НРР за наступними критеріями:

- час виникнення і поширення;
- ідеї, на яких засновано віровчення;
- закритий чи відкритий характер релігійних організацій;
- наявність керівника та його статус;
- ставлення до суспільства та інших релігій.

2. Ви познайомилися з віруючим, який висловив свої погляди у наступній думці: «Ні Біблія, ні Коран ще не є закінченням одкровення Бога. Нове одкро-

вення дано Богом преподобному Сан-Мен Муну. Корея – це богообранна країна, до якої повинен прийти Месія і яка стане центром цивілізації». До якої НРР належить Ваш знайомий?

3. Засновник «Церкви Сатани» Е. Ла Вей вказував, що його релігія віддзеркалює «справжнє єство людини». Чи згодні Ви з його точкою зору? Проаргументуйте свою позицію.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ДО ВСІХ ТЕМ КУРСУ

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. ПРИПОВІСТКА ПРО АВРААМА ТА ЙОГО СИНА ІСАКА

Буття 17

1 І був Аврам віку дев'ятидесяти літ і дев'яти літ, коли явився Господь Аврамові та й промовив до нього: Я Бог Всемогутній! Ходи перед лицем Моїм, і будь непорочний!

2 І дам Я Свого заповіта поміж Мною та поміж тобою, і дуже-дуже розмножу тебе.

3 І впав Аврам на обличчя своє, а Бог до нього промовляв, говорячи:

4 Я, ось Мій заповіт із тобою, і станеш ти батьком багатьох народів.

5 І не буде вже кликатись ім'я твоє: Аврам, але буде ім'я твоє: Авраам, бо вчинив Я тебе батьком багатьох народів.

6 І вчиню Я тебе дуже—дуже плідним, і вчиню, щоб вийшли з тебе народи, і царі з тебе вийдуть.

7 І Я складу заповіта Свого поміж Мною та поміж тобою, і поміж твоїм потомством по тобі на їхні покоління на вічний заповіт, що буду Я Богом для тебе й для нащадків твоїх по тобі.

8 І дам Я тобі та потомству твоєму по тобі землю скитання твого, увесь Край ханаанський, на вічне володіння, і Я буду їм Богом.

9 І сказав Авраамові Бог: А ти заповіта Мого стерегтимеш, ти й потомство твоє по тобі в їхніх поколіннях.

10 То Мій заповіт, що його ви виконувати будете, поміж Мною й поміж вами, і поміж потомством твоїм по тобі: нехай кожен чоловічої статі буде обрізаний у вас.

11 І будете ви обрізані на тілі крайньої плоті вашої, і стане це знаком заповіту поміж Мною й поміж вами.

16 І поблагословлю Я її, і теж з неї дам сина тобі. І поблагословлю Я її, і стануться з неї народи, і царі народів будуть із неї.

17 І впав Авраам на обличчя своє, і засміявся. І подумав він у серці своїм: Чи в столітнього буде народжений, і чи Сарра в віці дев'ятидесяти літ уродить?

18 А до Бога сказав Авраам: Хоча б Ізмаїл жив перед лицем Твоїм!

19 Бог же сказав: Але Сарра, твоя жінка, сина породить тобі, а ти назвеш ім'я йому Ісак. І Свого заповіта з ним Я складу, щоб був вічний заповіт для нащадків його по нім.

Буття 21

2 І Сарра зачала, і породила сина Авраамові в старості його на означений час, що про нього сказав йому Бог.

3 І назвав Авраам ім'я синові своєму, що вродився йому, що Сарра йому породила: Ісак.

4 І обрізав Авраам Ісака, сина свого, коли мав він вісім день, як Бог наказав був йому.

5. А Авраам був віку ста літ, як уродився йому Ісак, син його.

Буття 22

1 І сталося після цих випадків, що Бог випробовував Авраама. І сказав Він до нього: Аврааме! А той відказав: Ось я!

2 І промовив Господь: Візьми свого сина, свого одинака, що його полюбив ти, Ісака, та й піди собі до краю Морія, і принеси там його в цілопалення на одній із тих гір, що про неї скажу тобі.

3 І встав Авраам рано вранці, і свого осла осідлав; і взяв із собою двох слуг та Ісака, сина свого, і для цілопалення дров нарубав. І встав, і пішов він до місця, що про нього сказав йому Бог.

4 А третього дня Авраам звів очі свої, та й побачив те місце здалека.

5 І сказав Авраам своїм слугам: Сідайте собі тут з ослом, а я й хлопець підем аж туди, і поклонимося, і повернемося до вас.

6 І взяв Авраам дрова для цілопалення, і поклав на Ісака, сина свого, і взяв в свою руку огонь та ножа, і пішли вони разом обое.

7 І сказав Ісак до Авраама, свого батька, говорячи: Батьку мій! А той відказав: Ось я, сину мій! І промовив Ісак: Ось огонь та дрова, а де ж ягня на цілопалення?

8 І відказав Авраам: Бог нагледить ягня Собі на цілопалення, сину мій! І пішли вони разом обое.

9 І вони прийшли до місця, що про нього сказав йому Бог. І збудував там Авраам жертівника, і дрова розклав, і зв'язав Ісака, сина свого, і поклав його на жертівника над дровами.

10 І простяг Авраам свою руку, і взяв ножа, щоб зарізати сина свого...

11 Та озвався до нього Ангол Господній із неба й сказав: Аврааме, Аврааме! А той відізвався: Ось я!

12 І Ангол промовив: Не витягай своєї руки до хлопця, і нічого йому не чини, бо тепер Я довідався, що ти богобійний, і не пожалів для Мене сина свого, одинака свого.

13 А Авраам звів очі свої та й побачив, аж ось один баран зав'яз у гушавині своїми рогами. І пішов Авраам, і взяв барана, і приніс його на цілопалення замість сина свого.

У. ДЖЕЙМС. СТАВЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ДО РЕЛІГІЇ

За своєю сутністю релігія це — окреме явище, що має тільки індивідуальне значення і як таке не піддається об'єктивному формулюванню. Звичайно, спроби зодягнути зміст і сенс релігії у філософську форму ніколи, ймовірно, не припиняться, тому що це прагнення занадто глибоко закладено в природу людського розуму; але ці спроби мають для релігії лише другорядне значення і не можуть ані додати їй авторитетності, ані дати санкції вірогідності тим почуттям, на яких вона заснована і з яких релігійні люди черпають свої спонукання і свою впевненість в об'єктивній істинності їхньої віри... Я справді думаю, що почуття є найглибше джерело релігії, а філософські і богословські побудови є тільки вторинною надбудовою, подібною до перекладу оригіналу на чужу мову.

Називаючи їх так, я розумію під цим, що у світі, де зовсім були відсутні б релігійні почуття, не могло б жодним чином утворитися

філософське богослов'я. Я глибоко сумніваюся в тому, що безпристрасне, інтелектуальне споглядання світу могло б створити — без допомоги почуття внутрішньої розгубленості і жаги спасіння, з одного боку, й містичних переживань — з другого, ті системи релігійної філософії, що існують у даний час. Люди почали б з анімістичного пояснення явищ природи і потім спростували б їх за допомогою наукових методів, як це і сталося в дійсності. У науці вони зібрали б тільки певну кількість психологічних спостережень, як це роблять і тепер. Але в них не було би спонукання прийти до вищих спекуляцій догматичного або ідеалістичного богослов'я. Ці спекуляції, по-моєму, слід назвати надвіруваннями, тобто надбудовами, створеними розумом на фундаменти, що був раніше закладений почуттям.

Але установивши, що фундамент релігійної філософії закладений почуттям, ми повинні визнати, що філософія опрацьовує більш високим способом матеріал, доставлений ним. Почуття обмежене і сліпе; воно не здатне скласти звіт в самому собі. Воно заспокоюється на тому, що його досягнення таємничі і загадкові, відмовляється виправдувати їх раціонально і нерідко охоче дозволяє їм бути суперечливими і безглуздими. Філософія ставиться до цих питань зовсім інакше. Вона прагне відвоювати в таємниці і суперечливості всякий клаптик знання, якого вона стосується. Найвищий свій ідеал розум завжди бачив у звільненні свого царства від темних і хистких особистих переконань і в досягненні об'єктивної істини, обов'язкової для кожної мислячої людини. Звільнення релігії від її недоцільного і нерационального індивідуального характеру, додання написаним нею шляхам до спасіння загального значення і визнання — така вічна задача розуму. (Пер. укр. авт.).

Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. — М., 1993. — С. 335—336.

ПРОТОІЄРЕЙ ОЛЕКСАНДР МЕНЬ. РЕЛІГІЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Віра найменше є втечею від життя, замиканням у світі мрій. Слово «релігія» не випадково походить від латинського дієслова religare —

«зв'язувати». Вона є силою, що зв'язує світи, мостом між тварним духом і Духом Божественним. І зміцнена цим зв'язком людина виявляється активним співучасником світового творення.

Ті, хто бачить у преклонінні перед Богом щось принизливе, нескінченно далекі від розуміння дійсно релігійного життя. Вони стверджують, що віра нібито розвиває рабську свідомість, виробляє пасивність. Насправді ж прагнення привести свою волю в відповідність з волею Божественною є актом, що виникає з нашої волі. Бог не поневолює людину, не сковує її волю, а, навпаки, дає їй повну можливість відкинути Його, шукати свої шляхи.

Це виявляється в усьому: і в тому, що Бог не з'являється перед нами з примусовою очевидністю (ні в досвіді, ні в доказах), і в тому, що жодна дія Бога у світі за своїм характером не зв'язує нашої свободи вибору. У єднанні з Богом людина знаходить повноту буття, а не жалюгідну покірність.

Для релігійної свідомості добро в житті є служіння вищому об'єктивному Добру, краса – відображення вищої Краси, і наше сприйняття істини є прилученням до Істини загальної, що обіймає все, у тому числі нас самих.

Тому життя за заповідями релігії невіддільне від боротьби за торжество добра, боротьби за все світле й хороше; воно має бути не пасивним очікуванням «манни небесної», а мужнім протистоянням злу.

Релігія є справжню підставою морального життя. У природі ми не знаходимо засад для етичних принципів. За дотепним зауваженням біолога Томаса Хекслі, і злочинець, і добродісна людина однаково додержуються природи, причому перший – більшою мірою. Можуть заперечити, що моральність диктується обов'язком перед суспільством. Але ж сама свідомість цього боргу є, у свою чергу, нічим іншим, як моральним переконанням, в той час, як саме заперечення свідомості буття, заперечення Бога є шляхом до торжества безмежного егоїзму і взаємної боротьби.

Але чому, запитають нас, існує чимало людей, що є бездоганними з морального боку, але водночас лишаються невірними? Запитуючи про це, забувають, що всі ці «добродісні атеїсти» не виникли в безповітряному просторі. З дитинства вони були оточені середовищем і вихованням, що завжди мали зв'язок з релігійною культурою. Усі «моральні кодекси» наших днів, хоч як би вони цього не зрікалися, ґрунтуються на принципах релігійної моралі.

Отже, релігія – це зв'язок людини із самим Джерелом буття, що робить її життя повним сенсу, надихає її на служіння, пронизує світлом усе її існування, визначає її моральне обличчя. *(Пер. укр. авт.).*

Мень А. В. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: В семи томах. Т. 1. Истоки религии.* – М., 1991. – С. 72–73.

ОБРЯДИ ІНІЦІАЦІЇ

Виявляється, обрядова ініціація дітей відбувається лише раз на п'ять—сім років. У ній беруть участь кілька сіл. Насамперед вони спільно намічають на своїй території велику ділянку густого лісу; всі стежки, що ведуть через цю ділянку, перегороджуються і відводяться вбік. Біля входу в ліс зводять величезні ворота...

У лісі непосвяченими заволодівають знахарі. Розбивши дітей на кілька груп, вони одразу починають їх татуювати.

— Буває більше двохсот хлопців, — пояснює Вуане, — так що доводиться різати багато спин.

Не всі діти однаково переносять катування. Деякі так кричать і відбиваються, що знахарі задовольняються нанесенням двох—трьох подряпин з кожного боку; інші, навпаки, вимагають нових рубців, щоб довести свою хоробрість. Як правило, у день торжества роблять не більше трьох рядів насічок, а за час стажування в лісі щороку додають по одному ряду...

Варто визнати, що практика ініціації, якщо зняти з неї містичну оболонку, відповідає перетворенню, що відбувається в дійсності. Вона змушує хлопчика перемогти дитячі жахи й вимагає від нього великої стійкості. Але цього іспиту було б недостатньо, якби він не супроводжувався тривалим перебуванням у лісі. Дитина знає вже великі таємниці племені, але вона ще не здатна виконувати свою роль чоловіка і витримувати важке життя... Вона має навчитися усього, що корисно знати тома [назва племені. — *Авт.*].

Насамперед хлопчики будують в іспитовому таборі невелике село — пізніше вони зможуть побудувати хатину для своєї родини. Вони корчують і обробляють ділянки, сіють і вирощують рис, збирають плоди пальми для вичавлювання олії; незабаром вони зможуть відрізнати всі їстівні плоди в лісі, вистежувати дичину і полювати із собаками. Вони самі прядуть смужки бавовняної тканини для своїх бубу й у вільний час виготовляють рабану [різновид тканини з рос-

линних волокон. — *Авт.*] Весь надлишок зробленого ними передається батькам.

Крім цього суто практичного виховання, хлопчики одержують тут і моральну підготовку. Охоронці фетишистського культу відкривають їм великі традиції племені: імена лісових духів і героїв, способи виготовлення ліків і отрути, мистецтво тлумачення волі духів по горіхах кола і читання знамень під час жертвопринесення, заборони і ритуали фетишистських церемоній...

Час від часу підліток у таборі піддається новим фізичним іспитам: він мусить, наприклад, залишившись сам у лісі, самотужки забезпечити себе їжею. Життя в іспитовому таборі іноді настільки суворе, що деякі діти не витримують.

Іспитовий термін триває до семи років. Після його закінчення підлітки повертаються у свої родини. Свято, що влаштовується з цього приводу, — одне з найбільших у тома...

Церемонія починається подібно до хрещення. Воно відбувається за огорожею табору в присутності самих тільки посвячених. Юнак робить очисне купання в рукаві річки, лягаючи в потік головою убік джерела. Охоронець культу, вимовляючи свої заклинання, повідомляє посвячуваному таємне ім'я, що дається йому під час ініціації; це ім'я може бути позначено звуками барабана або свистка. Потім підлітка підводять до магічної стінки, яку він має на очах старійшин, що зібралися, подолати одним стрибком. За стіною, серед листя, що засіяло ґрунт, розкидане листя семи різних порід, з яких жодне не повинне бути зачепленим при стрибку. Зрозуміло, що посвячуваний може розраховувати тільки на удачу, але в цьому і полягає гра: тома не люблять невдах.

На світанку того дня, коли посвячені виходять з лісу, по селу пробігає вісник і розбиває горщик перед хатиною тієї родини, чий хлопчик помер під час іспитів. При цьому він вимовляє: «Твій син, як цей горщик». Батькам не дозволяється висловлювати свою скорботу до закінчення свята, вони повинні брати участь у всіх розвагах. Для батька це вже не новина: він може відвідувати іспитовий табір у будь-який час, але, пов'язаний загальною таємницею, не має права попередити свою дружину...

Біля входу до лісу влаштоване узвишся, подібне до театральної сцени. На ній чаклуни демонструють разючі докази своєї магічної влади. Найнебезпечніші рослини і звірі лісу один за одним коряться їхнім велінням...

Насправді тільки кілька тонких стовбурів згинаються під звуки голосу зоги: на кожному хлопчик, прив'язаний до вершини і замас-

кований рафією, розгойдує стовбур в усі боки. Лісові звірі дають про себе знати лише криком, а найстрашніші хижаки, пантери, — це лише посвячені, одягнені в їхні шкіри. Добре натреновані, вони чудово імітують звички цих тварин — так, принаймні, здається здалеку.

Після виступу чаклунів один із старійшин наближається до входу в священний ліс і через величезні папороті звертається до Афви. Він вимагає відпустити юнаків у село. Починається довгий діалог. Афви вимагає в обмін на дітей принесення. Тоді всі жителі села наближаються до входу у священний ліс. Виростає величезна купа дарів, і підлітки нарешті виходять з ув'язнення. (Пер. укр. авт.).

Гезо П.-Д. Священний лес. — 2-е изд., испр. — М., 1979. — С. 108–114.

СИСТЕМА ТАБУ

Між релігіями всіх полінезійських племен простежується помітна подібність, можна навіть сказати, цілковита схожість, і в кожній з них існує загадкове т а б у, що застосовується де більше, де менше. Система його така складна і незбагненна для розуму, що я знав кількох людей, які роками жили серед тубільців, вивчили їхню мову й звичаї і не змогли розібратися в цьому своєрідному і загадковому звичаї... Вплив т а б у воістину все пронизує, воно поширюється і на найважливіші події, і на найменші повсякденні дрібниці. Одне слово, усе життя дикуна побудоване на суворому і невідступному дотриманні розпоряджень т а б у, що керує будь-якою його дією.

Перші дні мене буквально на кожному кроці обсмикував окрик «т а б у!», застерігаючи від незліченних порушень цієї містичної заборони, що я по простоті душевній раз у раз готовий був зробити. Пам'ятаю, на другий день після нашого приходу в долину я, не чекаючи поганого, простягнув Тобі пачку тютюну через голову людини, яка сиділа між нами. Той підхопився немов ужалений, а всі присутні в дружному жаху заволали «т а б у!». Я ніколи більше не повторював цього нікчемного вчинку, негожого не тільки за законом т а б у, а й за правилами хорошого тону...

Не раз, гуляючи по галях, я помічав на якомусь із хлібних дерев або на кокосовій пальмі особливий вінок з листя, що обхоплює сто-

вбур. Це був знак табу. Саме дерево, його плоди і навіть тінь, що ним відкидається, були недоторканими. Так само й люлька, подарована мені королем, виявилася в очах тубільців священною, і жоден з них ніколи не дозволив би собі з неї затагнутися. На чашці її було одягнуто щось подібне до віночка з кольорової соломи, від чого вона, до речі, була схожа на голову турка в чалмі, якими в нас часто прикрашають руків'я батогів.

Таке солом'яне кільце було якось надіте мені на зап'ястя власноручно королем Мехеві, який, закінчивши плетиво, відразу оголосив мене т а б у...

Хитрі, незрозумілі заборони — прикметні риси звичаю т а б у, перелічити їх усі було б просто немислимо. Чорні кабани, діти до певного віку, жінки в цікавому становищі, молоді люди під час татування їхніх облич, а також деякі ділянки долини, поки йде дощ, усі захищені заборонною силою т а б у...

Я спостерігав його дію в долині Тіор, де, як розповідалося вище, мені довелося одного разу побувати. Разом з нами вирушив на берег і наш високоповажний капітан. А він був безстрашним мисливцем...

У бухті Тіор капітан висловив те ж презирство до релігії островитян, з яким колись відкидав марновірства матросів. Наслухавшись, що в долині безліч дичини — потомство кількох курей і півнів, за недоглядом залишених там колись англійським кораблем, що розплодилися під охороною найсуворішого т а б у і майже всі здичавили, — він тепер намірився прорватися скрізь усі заборони і перебити цих птахів до останнього курчати...

До самого вечора між скель, що обступають долину, гуркотіли постріли, і багатьом красуням—птахам попсувала розкішне пернате убрання вбивча куля—лиходійка...

Розпалений своїми трудами, наш капітан рушив до струмка напитися; але дикуни, що стежили за ним з великої відстані, розгадали його задум і, кинувшись до струмка, встигли заступити йому дорогу і відтіснити його від води, тому що його губи опоганили б її дотиком...

Його щастя — і наше теж, що до краю розлютовані тіорці не вшанували нас градом каміння. Адже всього кількома тижнями раніше таким же чином, за такий же злочин були вбиті капітан і троє з команди зі шхуни «К...».

Я не можу сказати нічого певного про те, де можна шукати джерела заборон т а б у. Адже різниця в суспільному становищі між аборигенами така незначна, така мала влада вождів і старійшин, така не-

визначена роль членів жрецького стану, яких на вигляд навіть неможливо відрізнити було від інших, що я зовсім не уявляю собі, хто міг накладати ці заборони. Сьогодні т а б у лежить на чомусь, завтра воно знімається, а в інших випадках воно діє завжди. Буває, що його обмеження стосуються якоїсь однієї людини або однієї родини, але буває, що й цілого племені; а окремі заборони поширюються не тільки серед різних племен у межах одного острова, але навіть у межах цілого архіпелагу. Прикладом цього останнього виду заборон може служити повсюдно поширений на Маркізьких островах закон, що не дозволяє жінці перебувати в човні. (Пер. укр. авт.)

Мелвилл Г. Тайни — Одесса, 1984. — С. 198—201.

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. УКЛАДЕННЯ ЗАПОВІТУ. ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ

Вихід 19

1 Третього місяця по виході Ізраїлевих синів із єгипетського краю, того дня прибули вони на Синайську пустиню.

2 І рушили вони з Рефідіму, і ввійшли до Синайської пустині, та й отаборилися в пустині. І отаборився там Ізраїль навпроти гори.

3 А Мойсей увійшов до Бога. І кликнув до нього Господь із гори, говорячи: Скажеш отак дому Якова, і звістиш синам Ізраїля:

4 Ви бачили, що Я зробив був Єгиптові, і носив вас на крилах орлиних, і привів вас до Себе.

5 А тепер, коли справді послухаєте Мого голосу, і будете дотримувати заповіту Мого, то станете Мені власністю більше всіх народів, бо вся земля то Моя!

6 А ви станете Мені царством священників та народом святим. Оце ті речі, що про них будеш казати Ізраїлевим синам.

7 І прибув Мойсей, і покликав старших народніх, та й виложив перед ними всі ті слова, що Господь наказав був йому.

8 І відповів увесь народ разом, та й сказав: Усе, що Господь говорив, зробимо! А Мойсей доніс слова народу до Господа.

9 І промовив Господь до Мойсея: Ось Я до тебе прийду в густій хмарі, щоб чув народ, коли Я говоритиму з тобою, і щоб повірив і тобі навіки! І переповів Мойсей слова народу до Господа.

10 І промовив Господь до Мойсея: Іди до людей, і освяти їх сьогодні та завтра, і нехай вони виперуть одіж свою.

11 І нехай вони будуть готові на третій день, бо третього дня зійде Господь на гору Сінай на очах усього народу.

12 І обведеш границею народ довкола, говорячи: Стережіться сходити на гору й доторкуватися до краю її. Кожен, хто доторкнеться до гори, буде конче забитий!

13 Нехай не доторкнеться до неї рука, бо буде конче вкаменований, або буде справді застрілений, чи то худобина, чи то людина, не буде жити вона. Як сурма засурмить протяжливо, вони вийдуть на гору.

14 І зійшов Мойсей з гори до народу, і освятив народ, а вони випрали одіж свою.

15 І він сказав до народу: Будьте готові на третій день; не входьте до жінок.

16 І сталося третього дня, коли ранок настав, і знялися громи та блискавки, і густа хмара над горою та сильний голос сурми! І затремтів увесь народ, що був у таборі...

17 І вивів Мойсей народ із табору назустріч Богові, і вони стали під горою.

18 А гора Сінай уся вона димувала через те, що Господь зійшов на неї в огні! І піднявся дим її, немов дим вапнярки, і сильно затремтіла вся гора...

19 І розлігся голос сурми, і він сильно все могутнів: Мойсей говорить, а Бог відповідає йому голосно...

20 І зійшов Господь на гору Сінай, на верхів'я гори. І покликав Господь Мойсея на верхів'я гори. І вийшов Мойсей.

21 І промовив Господь до Мойсея: Зійди, остережи народ, щоб не рвався до Господа, щоб побачити, бо багато з нього загине.

22 А також священики, що будуть підходити до Господа, нехай перше освятяться, щоб Господь їх не повбивав.

23 І сказав Мойсей до Господа: Не зможе народ вийти на гору Сінай, бо Ти засвідчив між нами, говорячи: Обведи границею цю гору, і освяти її.

24 І промовив до нього Господь: Іди, зійди, а потім вийди ти й Аарон з тобою, а священики й народ нехай не рвуться до Господа, щоб Я не повбивав їх.

25 І зійшов Мойсей до народу, і сказав їм це все.

Вихід, 20

1 І Бог промовляв всі слова оці, кажучи:

2 Я Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства.

3 Хай не буде тобі інших богів передо Мною!

4 Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею.

5 Не вклоняйся їм і не служи їм, бо Я Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене,

6 і що чинить милість тисячам поколінь тих, хто любить Мене, і хто держиться Моїх заповідей.

7 Не призывай Імення Господа, Бога твого, надаремно, бо не помилує Господь того, хто призиватиме Його Імення надаремно.

8 Пам'ятай день суботній, щоб святити його!

9 Шість день працєю і роби всю працю свою,

10 а день сьомий субота для Господа, Бога твого: не роби жодної праці ти й син твій, та дочка твоя, раб твій та невольниця твоя, і худоба твоя, і прихोцько твій, що в брамах твоїх.

11 Бо шість день творив Господь небо та землю, море та все, що в них, а дня сьомого спочив тому поблагословив Господь день суботній і освятив його.

12 Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!

13 Не вбивай!

14 Не чини перелюбу!

15 Не кради!

16 Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!

17 Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!

18 І ввесь народ бачив та чув гromи та полум'я, і голос сурми, і гору димлячу. І побачив народ, і всі тремтіли та й поставали здалека.

19 І сказали вони до Мойсея: Говори з нами ти, і ми послухаємо, а нехай не говорить із нами Бог, щоб ми не повмирили.

БГАґАВАД-ГІТА. ПЕРЕСЕЛЕННЯ ДУШ

Як людина одягає нове вбрання, скидаючи старе, так і душа вбирається в нове тіло, залишаючи старе й непридатне (2.22).

Той, хто народився, обов'язково помре, і той, хто вмер, обов'язково народиться знову... (2.27).

Як повітря переносить запахи, так і жива істота в матеріальному світі переносить з одного тіла в інше свої різноманітні життя. Так вона отримує певне тіло, а потім залишає його, щоб знову опинитись в якомусь іншому тілі (15.8).

Гордощі, зухвалість, зарозумілість, гнів, брутальність і невігластво — ці якості притаманні істотам демонічного походження... (16.4).

Демони не знають, що треба робити, а чого — не треба. Їм не властиві ані чистота, ані гідна поведінка, ані правда (16.7).

Вони кажуть, що цей світ нереальний, що в нього немає основи, нема Бога, який керує ним. Вони кажуть, що світ виник із статевого бажання і що його зумовлює лише хтивість (16.8).

Вони вважають, що чуттєве задоволення — найперша потреба... Таким чином, охоплені до кінця своїх днів незмірним неспокоєм, вони зазнають незліченних страхів і тривоги. Обплутані тенетами сочень і тисяч бажань, у полоні хтивості та гніву, вони всіма правдами й кривдами добувають гроші для чуттєвого задоволення (16.11–12).

Так, пригнічені турботами, охоплені тривогою, заплутавшись у тенетах ілюзій, вони стають надто схильними до чуттєвих насолод і потрапляють до пекла (16.16).

Знову й знову народжуючись серед демонічних форм життя, такі люди... опускаються до найнищих форм життя (16.20).

... Безстрашність, очищення свого існування, розвиток духовного знання, благодійність самовладання, принесення жертв, вивчення Вед, аскетизм, простота, відмова од насильства, правдивість, здатність вгамовувати свій гнів; зречення, спокій, небажання вишукувати недоліки в інших, співчуття до всіх живих істот, відсутність жадібності, порядність, скромність, непохитна рішучість, енергійність, всепрощення, мужність, чистота, відсутність задріс-

ності та шанобливого – всі ці ... якості ... притаманні праведним людям, що обдаровані божественною природою (16.3).

Той, хто, усвідомивши себе, врівноважив свій розум, вже переміг народження та смерть... (5.19).

Таку звільнену людину не приваблюють матеріальні чуттєві втіхи. Вона завжди перебуває в трансі і черпає блаженство у собі. Таким чином, пізнавши себе і зосередившись на Верховному, вона насолоджується безмежним щастям (5.21).

Бгагавад-Гіта, як вона є. – Л., 1990. – С. 84–99, 264–266, 652, 668–688.

ТИПІТАКА. ВОГНЕВЕ КАЗАННЯ

Поживши в Урувелі стільки, скільки схотів, Святий (Будда) помандрував до гори Гаї з великим натовпом ченців, а саме з тисячею джатілів. І залишившись на горі Гаї разом з тисячею ченців, сказав:

– Усе в огні. Що ж то палить? Око палить, зір палить, сприймання оком палить, уявлення оком палить, відчуття, що постає з уявлення оком, палить теж, – буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

– Вуха палить, звуки палять, сприймання вухом палить, уявлення вухом палить, відчуття, що постає з уявлення вухом, палить теж, – буде воно неприємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємно, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждання, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

– Нюх палить, пахощі палять, сприймання носом палить, уявлення носом палить, відчуття, що постає з уявлення носом палить теж, – буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь

пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Смак палить, язик палить, сприймання язиком палить, уявлення язиком палить, відчуття, що постає з уявлення язиком палить теж, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Дотик палить, тіло палить, сприймання тілом палить, уявлення тілом палить, відчуття, що постає з уявлення тілом палить теж, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Розум палить, думки палять, сприймання розумом палить, уявлення розумом палить, відчуття, що постає з уявлення розумом, палить теж, — чи буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Коли добрий учень, озброєний знанням, візьме все це до уваги, він позбудеться втіхи для ока, для зору, від сприйняття оком, від уявлення оком, від відчуття, що постає з уявлення оком, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для вуха, для слуху, від сприймання вухом, від уявлення вухом, від відчуття, що постає з уявлення вухом, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для язика, для смаку, від сприймання язиком, від уявлення язиком, від відчуття, що постає з уявлення язиком, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для тіла, від дотику, від сприймання тілом, від уявлення тілом, від відчуття, що постає з уявлення тілом, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться, нарешті, втіхи для розуму, від думки, від сприймання розумом, від уявлення розумом, від відчуття, що постає з уявлення розумом, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— А позбувшись втіхи від усього цього, він позбудеться й пристрасті; позбувшись її та визволившись, він стане вільний і дійде свідомості: «Я — вільний, не бути новим народженням; я дійшов святості; виконано те, що слід було виконати, — і визнає: — Немає більше нічого після цього існування».

Поки тривало казання, тисяча ченців визволились від прагнення мати втіхи на земному падолі, а серця їхні звільнилися від пристрасті.

Тунітака. Сутта-нітака. Махавагга // Голоси Стародавньої Індії. — К., 1982. — С. 259–260.

БІБЛІЯ. НОВИЙ ЗАПОВІТ. ЄВАНГЕЛЬСЬКА БІОГРАФІЯ ІСУСА

Від Матвія 1

18 Народження ж Ісуса Христа сталося так. Коли Його матір Марію заручено з Йосипом, то перш, ніж зійшлися вони, виявилось, що вона має в утробі від Духа Святого.

19 А Йосип, муж її, бувши праведний, і не бажавши ославити її, хотів тайкома відпустити її.

20 Коли ж він те подумав, ось з'явивсь йому Ангол Господній у сні, промовляючи: Йосипе, сину Давидів, не бійся прийняти Марію, дружину свою, бо зачате в ній то від Духа Святого.

21 І вона вродить Сина, ти ж даси Йому ймення Ісус, бо спасе Він людей Своїх від їхніх гріхів.

Від Матвія 2

1 Коли ж народився Ісус у Віфлеємі Іудейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зі сходу,

2 і питали: Де народжений Цар Іудейський? Бо на сході ми бачили зорю Його, і прибули поклонитись Йому.

3 І, як почув це цар Ірод, занепокоївся, і з ним увесь Єрусалим.

4 І, зібравши всіх первосвящеників і книжників людських, він випитував у них, де має Христос народитись?

5 Вони ж відказали йому: У Віфлеємі Іудейським, бо в пророка написано так:

6 І ти, Віфлеєме, земле Іудина, не менший нічим між осадами Іудиними, бо з тебе з'явиться Вождь, що буде Він пасти народ Мій ізраїльський.

7 Тоді Ірод покликав таємно отих мудреців, і докладно випитував їх про час, коли з'явилась зоря.

8 І він відіслав їх до Віфлеєму, говорячи: Ідьте і пильно розвідайтеся про Дитятко; а як знайдете, сповістіть мене, щоб і я міг піти й поклонитись Йому.

9 Вони ж царя вислухали й відійшли. І ось зоря, що на сході вони її бачили, ішла перед ними, аж прийшла й стала зверху, де Дитятко було.

10 А бачивши зорю, вони надзвичайно зраділи.

11 І, ввійшовши до дому, знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю. І вони впали ницьма, і вклонились Йому. І, відчинивши скарбниці свої, піднесли Йому свої дари: золото, ладан та смирну.

12 А вві сні остережені, щоб не вертатись до Ірода, відійшли вони іншим шляхом до своєї землі.

13 Як вони ж відійшли, ось Ангол Господній з'явивсь у сні Йосипові та й сказав: Уставай, візьми Дитятко та матір Його, і втікай до Єгипту, і там зоставайся, аж поки скажу тобі, бо Дитятка шукатиме Ірод, щоб Його погубити.

14 І він устав, узяв Дитятко та матір Його вночі, та й пішов до Єгипту.

15 І він там зоставався аждо смерти Іродової, щоб збулося сказане від Господа пророком, який провіщає: Із Єгипту покликав Я Сина Свого.

16 Спостеріг тоді Ірод, що ті мудреці насміялися з нього, та й розгнівався дуже, і послав повбивати в Віфлеємі й по всій тій околиці всіх дітей від двох років і менше, за часом, що його в мудреців він був випитав.

19 Коли ж Ірод умер, ось Ангол Господній з'явився в Єгипті вві сні Йосипові, та й промовив:

20 Уставай, візьми Дитятко та матір Його, та йди в землю Ізраїлеву, бо вимерли ті, хто шукав був душу Дитини.

21 І він устав, узяв Дитятко та матір Його, і прийшов у землю Ізраїлеву.

23 А прибувши, оселився у місті, на ім'я Назарет, щоб збулося пророками сказане, що Він Назарянин буде званий.

Від Матвія 3

1 Тими ж днями приходив Іван Хреститель, і проповідує в пустині юдейській,

2 та й каже: Покайтесь, бо наблизилось Царство Небесне!

5 Тоді до нього виходив Єрусалим, і вся Іудея, і вся йорданська околиця,

13 Тоді прибуває Ісус із Галілеї понад Йордан до Івана, щоб хреститись від нього.

14 Але перешкоджав він Йому й говорив: Я повинен хреститись від Тебе, і чи Тобі йти до мене?

15 А Ісус відповів і сказав йому: Допусти це тепер, бо так годиться нам виповнити усю правду. Тоді допустив він Його.

16 І охрестившись Ісус, зараз вийшов із води. І ось небо розкрилось, і побачив Іван Духа Божого, що спускався, як голуб, і сховався в Нього.

17 І ось голос почувся із неба: Це Син Мій Улюблений, що Його Я вподобав!

Від Матвія 4

17 Із того часу Ісус розпочав проповідувати й промовляти: Покайтеся, бо наблизилось Царство Небесне!

23 І ходив Він по всій Галілеї, по їхніх синагогах навчаючи, та Євангелію Царства проповідуючи, і вздоровлюючи всяку недугу, і всяку неміч між людьми.

24 А чутка про Нього пішла по всій Сирії. І ввели до Нього недужих усіх, хто терпів на різні хвороби та муки, і біснுவатих, і сновид, і розслаблених, і Він їх уздоровляв.

25 І багато людей йшло за Ним і з Галілеї, і з Десятимістя, і з Єрусалиму, і з Іудеї, і з Зайордання.

Від Матвія 10

1 І закликав Він дванадцятьох Своїх учнів, і владу їм дав над нечистими духами, щоб їх виганяли вони, і щоб уздоровляли всіляку недугу та неміч всіляку.

2 А ймення апостолів дванадцятьох отакі: перший Симон, що Петром прозивається, і Андрій, брат його; Яків, син Зеведеїв, та Іван, брат його;

3 Пилип і Варфоломій, Хома й митник Матвій; Яків, син Алфейв, і Тадей;

4 Симон Кананіт, та Іуда Іскаріотський, що й видав Його.

5 Цих Дванадцятьох Ісус вислав, і їм наказав, промовляючи: На путь до поган не ходіть, і до самарянського міста не входьте,

6 але йдіть радніш до овечок загинулих дому Ізраїлевого.

7 А ходячи, проповідуйте та говоріть, що наблизилось Царство Небесне.

Від Матвія 25

31 Коли ж прийде Син Людський у славі Своїй, і всі Анголи з Ним, тоді Він засяде на престоли слави Своєї.

32 І перед Ним усі народи зберуться, і Він відділить одного від одного їх, як відділяє вівчар овець від козлів.

33 І поставить Він вівці праворуч Себе, а козлята ліворуч.

46 І ці підуть на вічну муку, а праведники на вічне життя.

Від Матвія 26

1 І сталось, коли закінчив Ісус усі ці слова, Він сказав Своїм учням:

2 Ви знаєте, що через два дні буде Пасха, і Людський Син буде виданий на розп'яття.

3 Тоді первосвященики, і книжники, і старші народу зібралися в домі первосвященика, званого Кайяфою,

4 і радилися, щоб підступом взяти Ісуса й забити.

5 І вони говорили: Та не в свято, щоб була колотнеча в народі не сталась.

14 Тоді один із Дванадцятьох, званий Іудою Іскаріотським, подався до первосвящеників,

15 і сказав: Що хочете дати мені, і я вам Його видам? І вони йому виплатили тридцять срібняків.

16 І він відтоді шукав слушного часу, щоб видати Його.

17 А першого дня Опрісноків учні підійшли до Ісуса й сказали Йому: Де хочеш, щоб ми приготували пасху спожити Тобі?

18 А Він відказав: Ідіть до такого то в місто, і перекажіть йому: каже Вчитель: час Мій близький, справлю Пасху з Своїми учнями в тебе.

19 І учні зробили, як звелів їм Ісус, і зачали пасху готувати.

20 А коли настав вечір, Він із дванадцятьма учнями сів за стіл.

26 Як вони ж споживали, Ісус узяв хліб, і поблагословив, поламав, і давав Своїм учням, і сказав: Прийміть, споживайте, це тіло Моє.

27 А взявши чашу, і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: Пийте з неї всі,

28 бо це кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!

29 Кажу ж вам, що віднині не питиму Я від оцього плоду виноградного аж до дня, коли з вами його новим питиму в Царстві Мого Отця.

47 І коли Він іще говорив, аж ось прийшов Іуда, один із Дванадцятьох, а з ним люду багато від первосвящеників і старших народу з мечами та киями.

48 А зрадник Його дав був знака їм, кажучи: Кого поцілую, то Він, беріть Його.

49 І зараз Він підійшов до Ісуса й сказав: Радій, Учителю! І поцілував Його.

50 Ісус же йому відказав: Чого, друже, прийшов ти? Тоді приступили та руки наклали на Ісуса, і схопили Його.

Від Матвія 27

1 А коли настав ранок, усі первосвященики й старші народу зібрали нараду супроти Ісуса, щоб Йому заподіяти смерть.

11 Ісус же став перед намісником. І намісник Його запитав і сказав: Чи Ти Цар Іудейський? Ісус же йому відказав: Ти кажеш.

27 Тоді то намісникові вояки, до преторія взявши Ісуса, зібрали на Нього весь відділ.

28 І, роздягнувши Його, багряницю наділи на Нього.

29 І, сплівши з тернини вінка, поклали Йому на голову, а тростину в правицю Його. І, навколішки падаючи перед Ним, сміялися з Нього й казали: Радій, Царю Іудейський!

30 І, плювавши на Нього, хапали тростину, та й по голові Його били...

31 А коли назнущалися з Нього, зняли з Нього плаща, і зодягнули в одягу Його. І повели Його на розп'яття.

32 А виходячи, стріли одного кірінеянина, Симон на ймення, його змусили нести для Нього хреста.

33 І, прибувши на місце, що зветься Голгофа, цебто сказати Черповище,

34 дали Йому пити вина, із гіркотою змішаного, та, покуштувавши, Він пити не схотів.

35 А розп'явши Його, вони поділили одягу Його, кинувши жереба.

36 І, посадавши, стерегли Його там.

37 І напис провини Його помістили над Його головою: Це Ісус, Цар Іудейський.

38 Тоді розп'ято з Ним двох розбійників: одного праворуч, а одного ліворуч.

39 А хто побіч проходив, Його лихословили та головами своїми хитали,

40 і казали: Ти, що храма руйнуєш та за три дні будуєш, спаси Самого Себе! коли Ти Божий Син, то зійди з хреста!

41 Так само ж і первосвященики з книжниками та старшими, насміхаючися, говорили:

42 Він інших спасав, а Самого Себе не може спасти! Коли Цар Він Ізраїлів, нехай зійде тепер із хреста, і ми повіримо Йому!

43 Покладав Він надію на Бога, нехай Той Його тепер визволить, якщо Він угодний Йому. Бо Він говорив: Я Син Божий...

44 Також насміхалися з Нього й розбійники, що з Ним були розп'яті.

45 А від години шостої аж до години дев'ятої темрява сталась по цілій землі!

46 А коло години дев'ятої скрикнув Ісус гучним голосом, кажучи: Елі, Елі, лама савахтані, цебто: Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?...

47 Дехто ж із тих, що стояли там, це почули й казали, що Він кличе Іллю.

48 А один із них зараз побіг і взяв губку та, оцтом її наповнивши, настромив на тростину й давав Йому пити.

49 Інші казали: Чекай но, побачмо, чи прийде Ілля визволяти Його.

50 А Ісус знову голосом гучним іскрикнув, і духа віддав...

57 А коли настав вечір, то прийшов муж багатий із Ариматеї, на ім'я Йосип, що й сам був навчався в Ісуса.

58 Він прийшов до Пилата й просив тіла Ісусового. Пилат ізвелів тоді видати.

59 І взяв Йосип Ісусове тіло, обгорнув його плащаницею чистою,

60 і поклав його в гробі новому своїм, що був висік у скелі. До дверей гробових привалив він великого каменя, та й відійшов.

Від Матвія 28

1 Як минула ж субота, на світанку дня першого в тижні, прийшла Марія Магдалина та інша Марія побачити гріб.

2 І великий ось ставсь землетрус, бо зійшов із неба Ангел Господній, і, приступивши, відвалив від гробу каменя, та й сів на ньому.

3 Його ж постать була, як та блискавка, а шати його були білі, як сніг.

4 І від страху перед ним затряслася сторожа, та й стала, як мертва.

5 А Ангол озвався й промовив жінкам: Не лякайтеся, бо я знаю, що Ісуса розп'ятого це ви шукаєте.

6 Нема Його тут, бо воскрес, як сказав. Підійдіть, подивіться на місце, де знаходився Він.

7 Ідіть же хутко, і скажіть Його учням, що воскрес Він із мертвих, і ото випереджує вас в Галілеї, там Його ви побачите. Ось, вам я звістив!

16 Одинадцять же учнів пішли в Галілею на гору, куди звелів їм Ісус.

17 І як вони Його вгледіли, поклонились Йому до землі, а дехто вагався.

18 А Ісус підійшов і промовив до них та й сказав: Дана Мені всяка влада на небі й на землі.

19 Тож ідіть, і навчіть всі народи, християчи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа,

20 навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів. І ото, Я перебуватиму з вами повсякденно аж до кінця віку! Амінь.

БІБЛІЯ. НОВИЙ ЗАПОВІТ. НАГІРНА ПРОПОВІДЬ

Від Матвія 5

1 І, побачивши натовп, Він вийшов на гору. А як сів, підійшли Його учні до Нього.

2 І, відкривши уста Свої, Він навчати їх став, промовляючи:

3 Блаженні вбогі духом, бо їхнє є Царство Небесне.

4 Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.

5 Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони.

6 Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть.

7 Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.

8 Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.

9 Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.

10 Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне.

11 Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене.

12 Радійте та веселіться, нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами.

13 Ви сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придасться вона вже нінащо, хіба щоб надвір була висипана та потоптана людьми.

14 Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори.

15 І не запалюють світильника, щоб поставити його під посудину, але на свічник, і світить воно всім у домі.

16 Отак ваше світло нехай світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла, та прославляли Отця вашого, що на небі.

17 Не подумайте, ніби Я руйнувати Закон чи Пророків прийшов, Я не руйнувати прийшов, але виконати.

Від Матвія 7

1 Не судить, щоб і вас не судили;

2 бо яким судом судити будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють вам.

3 І чого в оці брата свого ти заскалку бачиш, колоди ж у власному оці не чуєш?

4 Або як ти скажеш до брата свого: Давай вийму я заскалку з ока твого, коли он колода у власному оці?

5 Лицеміре, вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого.

6 Не давайте святого псам, і не розсипайте перел своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас...

7 Просить і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам;

8 бо кожен, хто просить одержує, хто шукає знаходить, а хто стукає відчинять йому.

9 Чи ж то серед вас є людина, що подасть своєму синові каменя, коли хліба проситиме він?

10 Або коли риби проситиме, то подасть йому гадину?

11 Тож як ви, будучи злі, потрапите добрі дари своїм дітям давати, скільки ж більше Отець ваш Небесний подасть добра тим, хто проситиме в Нього!

12 Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки.

28 І ото, як Ісус закінчив ці слова, то народ дивувався з науки Його.

29 Бо навчав Він їх, як можновладний, а не як ті книжники їхні.

БІБЛІЯ. НОВИЙ ЗАПОВІТ. НАЙБІЛЬША ЗАПОВІДЬ

Лука, 22, 35–40

35 І спитався один із них, учитель Закону, Його випробовуючи й кажучи:

36 Учителю, котра заповідь найбільша в Законі?

37 Він же промовив йому: Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою.

38 Це найбільша й найперша заповідь.

39 А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе.

40 На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять.

НИКЕО-КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ СИМВОЛ ВІРИ

1. Вірую в Єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого.

2. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків, Світло від Світла, Бога

Істинного від Бога Істинного, рожденного, несотворенного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося.

3. Він для нас, людей, і для нашого спасіння зійшов з небес, і тіло прийняв від Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком.

4. І розп'ятий був за нас при Понтії Пилаті, і страждав, і був похований.

5. І воскрес на третій день, як було написано.

6. І вознісся на небо і сидить праворуч Отця.

7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця.

8. І в Духа Святого, Господа Животворчого, що від Отця [і Сина (катол.)] походить, що Йому з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, що говорив через пророків.

9. В Єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву.

10. Визнаю одно хрещення на відпущення гріхів.

11. Чекаю воскресіння мертвих

12. і життя будучого віку. Амінь.

НАЙУЖИВАНІШІ ХРИСТИЯНСЬКІ МОЛИТВИ

«ОТЧЕ НАШ»

Отче наш, що еси на небесах!

Нехай святиться Ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі.

Хліб наш насущний дай нам сьогодні.

І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим.

І не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Бо Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь.

УРИВОК З ЄВАНГЕЛІЯ ВІД ІОАНА 1, 1–17

(ЧИТАЄТЬСЯ В ЦЕРКВАХ СХІДНОГО ОБРЯДУ НА ВЕЛИКДЕНЬ)

1. Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово.

2. Воно в Бога було споконвіку.

3. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього.

4. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей.

5. А Світло у темряві світить, і темрява не обгорнула його.
6. Був один чоловік, що від Бога був посланий, йому ймення Іван.
7. Він прийшов на свідоцтво, щоб засвідчити про Світло, щоб повірили всі через нього.
8. Він тим Світлом не був, але свідчити мав він про Світло.
- 9 Світлом правдивим був Той, Хто просвічує кожну людину, що приходить на світ.
10. Воно в світі було, і світ через Нього повстав, але світ не пізнав Його.
11. До свого Воно прибуло, та свої відцурались Його.
12. А всім, що Його прийняли, їм владу дало дітьми Божими стати, тим, що вірять у Ймення Його,
13. що не з крові, ані з пожадливості тіла, ані з пожадливості мужа, але народились від Бога.
14. І Слово сталося тілом, і перебувало між нами, повне благодаті та правди, і ми бачили славу Його, славу як Однородженого від Отця.
15. Іван свідчить про Нього, і кликав, говорячи: Це був Той, що про Нього казав я: Той, Хто прийде за мною, існував передо мною, бо був перше, ніж я.
16. А з Його повноти ми одержали всі, а то благодать на благодать.
17. Закон бо через Мойсея був даний, а благодать та правда з'явилися через Ісуса Христа.

АНГЕЛЬСЬКЕ ПРИВІТАННЯ ПРЕСВЯТІЙ БОГОРОДИЦІ

Богородице Діво, радуйся, благодатна Маріє, Господь з Тобою. Благословенна Ти між жінками і благословенний плід лона Твого, бо Ти породила Спаса душ наших.

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. СТВОРЕННЯ СВІТУ

Буття 1

1 На початку Бог створив Небо та землю.

2 А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води.

3 І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло.

4 І побачив Бог світло, що добре воно, і Бог відділив світло від темряви.

5 І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч. І був вечір, і був ранок, день перший.

6 І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою.

7 І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так.

8 І назвав Бог твердь Небо. І був вечір, і був ранок день другий.

9 І сказав Бог: Нехай збереться вода з—попід неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний. І сталося так.

10 І назвав Бог суходіл: Земля, а місце зібрання води назвав: Море. І Бог побачив, що добре воно.

11 І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево овочеве, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі. І сталося так.

12 І земля траву видала, ярину, що насіння розсіває за родом її, і дерево, що приносить плід, що насіння його в нім за родом його. І Бог побачив, що добре воно.

13 І був вечір, і був ранок, день третій.

14 І сказав Бог: Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками.

15 І нехай вони стануть на тверді небесній світилами, щоб світити над землею. І сталося так.

16 І вчинив Бог обидва світила великі, світило велике, щоб воно керувало днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, також зорі.

17 І Бог умістив їх на тверді небесній, щоб світили вони над землею,

18 і щоб керували днем та ніччю, і щоб відділювали світло від темряви. І Бог побачив, що це добре.

19 І був вечір, і був ранок, день четвертий.

20 І сказав Бог: Нехай вода вироїть дрібні істоти, душу живу, і птаство, що літає над землею під небесною твердю.

21 І створив Бог риби великі, і всяку душу живу плазуючу, що її вода вироїла за їх родом, і всяку пташину крилату за родом її. І Бог побачив, що добре воно.

22 І поблагословив їх Бог, кажучи: Плодіться й розмножуйтеся, і наповняйте воду в морях, а птаство нехай розмножується на землі!

23 І був вечір, і був ранок, день п'ятий.

24 І сказав Бог: Нехай видасть земля живу душу за родом її, худобу й плазуюче, і земну звірину за родом її. І сталося так.

25 І вчинив Бог земну звірину за родом її, і худобу за родом її, і все земне плазуюче за родом його. І бачив Бог, що добре воно.

26 І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі.

27 І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх.

28 І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться й розмножуйтеся, і наповняйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!

29 І сказав Бог: Оце дав Я вам усю ярину, що розсіває насіння, що на всій землі, і кожне дерево, що на ньому плід деревний, що воно розсіває насіння, нехай буде на їжу це вам!

30 І земній усій звірині і всьому птаству небесному, і кожному, що плазує по землі, що душа в ньому жива, уся зелень ярина на їжу для них. І сталося.

31 І побачив Бог усе, що вчинив. І ото, вельми добре воно! І був вечір, і був ранок, день шостий.

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. ГРІХОПАДІННЯ

Буття 2

1 І були скінчені небо й земля, і все воїнство їхнє.

2 І скінчив Бог дня сьомого працю Свою, яку Він чинив. І Він відпочив у дні сьомім від усієї праці Своєї, яку був чинив.

3 І поблагословив Бог день сьомий, і його освятив, бо в нім відпочив Він від усієї праці Своєї, яку, чинячи, Бог був створив.

4 Це ось походження неба й землі, коли створено їх, у дні, як Господь Бог створив небо та землю.

5 І не було на землі жодної польової рослини, і жодна ярина польова не росла, бо на землю дощу Господь Бог не давав, і не було людини, щоб порати землю.

6 І пара з землі підіймалась, і напувала всю землю.

7 І створив Господь Бог людину з порошу земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею.

8 І насадив Господь Бог рай у в Едені на сході, і там осадив людину, що її Він створив.

9 І зростив Господь Бог із землі кожне дерево, принадне на вигляд і на їжу смачне, і дерево життя посеред раю, і дерево Пізнання добра і зла.

10 І річка з Едену виходить, щоб поїти рай. І звідти розділюється і стає чотирма початками.

11 Імення одному Пішон, оточує він усю землю Хавіла, де є золото.

12 А золото тієї землі добре; там белій і камінь онікс.

13 Ім'я ж другої річки Гіхон, вона оточує весь край Етіопії.

14 А ім'я річки третьої Тигр, вона протікає на сході Ашшуру. А річка четверта вона Ефрат.

15 І взяв Господь Бог людину, і в еденському раї вмістив був її, щоб порала його та його доглядала.

16 І наказав Господь Бог Адамові, кажучи: Із кожного дерева в Раю ти можеш їсти.

17 Але з дерева знання добра й зла не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!

18 І сказав Господь Бог: Не добре, щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього.

19 І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі воно ймення йому.

20 І назвав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині. Але Адамові помочі Він не знайшов, щоб подібна до нього була.

21 І вчинив Господь Бог, що на Адама спав міцний сон, і заснув він. І Він узяв одне з ребер його, і тілом закрив його місце.

22 І перетворив Господь Бог те ребро, що взяв із Адама, на жінку, і привів її до Адама.

23 І промовив Адам: Оце тепер вона кість від костей моїх, і тіло від тіла мого. Вона чоловіковою буде зватися, бо взята вона з чоловіка.

24 Покине тому чоловік свого батька та матір свою, та й пристане до жінки своєї, і стануть вони одним тілом.

25 І були вони нагі обоє, Адам та жінка його, і вони не соромились.

Буття 3

1 Але змій був хитріший над усю польову звірину, яку Господь Бог учинив. І сказав він до жінки: Чи Бог наказав: Не їжте з усякого дерева раю?

2 І відповіла жінка змієві: З плодів дерева раю ми можемо їсти, 3 але з плодів дерева, що в середині раю, Бог сказав: Не їжте із нього, і не доторкайтесь до нього, щоб вам не померти.

4 І сказав змій до жінки: Умерти не вмерете!

5 Бо відає Бог, що дня того, коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються, і станете ви, немов Боги, знаючи добро й зло.

6 І побачила жінка, що дерево добре на їжу, і принадне для очей, і пожадане дерево, щоб набути знання. І взяла з його плоду, та й з'їла, і разом дала теж чоловікові своєму, і він з'їв.

7 І розкрилися очі в обох них, і пізнали, що нагі вони. І зшили вони фігові листя, і зробили опаски собі.

8 І почули вони голос Господа Бога, що по раю ходив, як повіяв денний холодок. І сховався Адам і його жінка від Господа Бога серед дерев раю.

9 І закликав Господь Бог до Адама, і до нього сказав: Де ти?

10 А той відповів: Почув я Твій голос у раю і злякався, бо нагий я, і сховався.

11 І промовив Господь: Хто сказав тобі, що ти нагий? Чи ти не їв з того дерева, що Я звелів був тобі, щоб ти з нього не їв?

12 А Адам відказав: Жінка, що дав Ти її, щоб зо мною була, вона подала мені з того дерева, і я їв.

13 Тоді Господь Бог промовив до жінки: Що це ти наробила? А жінка сказала: Змій спокусив мене, і я їла.

14 І до змія сказав Господь Бог: За те, що зробив ти оце, то ти проклятіший над усю худобу, і над усю звірину польову! На своїм череві будеш плазувати, і порох ти їстимеш у всі дні свого життя.

15 І Я покладу ворожнечу між тобою й між жінкою, між насінням твоїм і насінням її. Воно зітре тобі голову, а ти будеш жалити його в п'яту.

16 До жінки промовив: Помножуючи, помножу терпіння твоєї та болі вагітності твоєї. Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, а він буде панувати над тобою.

17 І до Адама сказав Він: За те, що ти послухав голосу жінки своєї та їв з того дерева, що Я наказав був тобі, говорячи: Від нього не їж, проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя.

18 Тернину й осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову.

19 У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороху вернешся.

20 І назвав Адам ім'я своїй жінці: Єва, бо вона була мати всього живого.

21 І зробив Господь Бог Адамові та жінці його одягу шкуряну і зодягнув їх.

22 І сказав Господь Бог: Ось став чоловік, немов один із Нас, щоб знати добро й зло. А тепер коли б не простяг він своєї руки, і не взяв з дерева життя, і щоб він не з'їв, і не жив повік віку.

23 І вислав його Господь Бог із еденського раю, щоб порати землю, з якої узятий він був.

24 І вигнав Господь Бог Адама. А на схід від еденського раю поставив Херувима і меча полум'яного, який обертався навколо, щоб стерегти дорогу до дерева життя.

БІБЛІЯ. НОВИЙ ЗАПОВІТ. СТРАШНИЙ СУД

[Об'явлення Іоанна Богослова 21, 22]

Об'явлення 21

1 І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули, і моря вже не було.

2 І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сховався від Бога, що був приготований, як невіста, прикрашена для чоловіка свого.

3 І почув я гучний голос із престолу, який кликав: Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними,

4 і Бог кожду сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерти. Ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде, бо перше минулося!

5 І сказав Той, Хто сидить на престолі: Ось нове все творю! І говорить: Напиши, що слова ці правдиві та вірні!

6 І сказав Він мені: Сталося! Я Альфа й Омега, Початок і Кінець. Хто прагне, тому дармо Я дам від джерела живої води.

7 Переможець наслідить усе, і Я буду Богом для нього, а він Мені буде за сина!

8 А лякливим, і невірним, і мерзким, і душогубам, і розпусникам, і чарівникам, і ідолянам, і всім неправдомовцям, їхня частина в озері, що горить огнем та сіркою, а це друга смерть!

9 І прийшов до мене один із семи Анголів, що мають сім чаш, наповнених сімома останніми карами, та й промовив до мене, говорячи: Ходи, покажу я тобі невісту, жону Агнця.

10 І заніс мене духом на гору велику й високу, і місто велике мені показав, святий Єрусалим, що сходив із неба від Бога.

11 Славу Божу він має. А світлість його подібна до каменя дорогоцінного, як каменя ясписа, що блищить, як кришталь.

12 Мур воно мало великий і високий, мало дванадцять брам, а на брамах дванадцять Анголів та ймення написані, а вони імення дванадцятьох племен синів Ізраїля.

13 Від сходу три брамі, і від півночі три брамі, і від півдня три брамі, і від заходу три брамі.

14 І міський мур мав дванадцять підвалин, а на них дванадцять імен дванадцяти апостолів Агнця.

15 А той, хто зо мною говорив, мав міру, золоту тростину, щоб зміряти місто, і брами його і його мур.

16 А місто чотирикутне, а довжина його така, як і ширина. І він зміряв місто тростиною на дванадцять тисяч стадій; довжина, і ширина, і вишина його рівні.

17 І зміряв він мура його на сто сорок чотири лікті міри людської, яка й міра Ангола.

18 Його мур був збудований з яспису, а місто було шире золото, подібне до чистого скла.

19 Підвалини муру міського прикрашені були всяким дорогоцінним камінням. Перша підвалина яспис, друга сапфір, третя халкидон, четверта смарагд,

20 п'ята сардонікс, шоста сардій, сьома хризоліт, восьма берил, дев'ята топаз, десята хрисопрас, одинадцята якинт, дванадцята аметист.

21 А дванадцять брам то дванадцять перлин, і кожна брама зокрема була з однієї перлини. А вулиці міста щире золото, прозорі, як скло.

22 А храму не бачив я в ньому, бо Господь, Бог Вседержитель то йому храм і Агнець.

23 І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб у ньому світили, слава бо Божа його освітила, а світильник для нього Агнець.

24 І народи ходитимуть у світлі його, а земські царі принесуть свою славу до нього.

25 А брами його зачиняться не будуть удень, бо там ночі не буде.

26 І принесуть до нього славу й честь народів.

27 І не ввійде до нього ніщо нечисте, ані той, хто чинить гидоту й неправду, але тільки ті, хто записаний у книзі життя Агнця.

Об'явлення 22

1 І показав він мені чисту ріку живої води, ясну, мов криштал, що випливала з престолу Бога й Агнця.

2 Посеред його вулиці, і по цей бік і по той бік ріки дерево життя, що родить дванадцять раз плоди, кожного місяця приносячи плід свій. А листя дерев на вздоровлення народів.

3 І жадного прокляття більше не буде. І буде в ньому Престол Бога та Агнця, а раби Його будуть служити Йому,

4 і побачать лице Його, а Ймення Його на їхніх чолах.

5 А ночі вже більше не буде, і не буде потреби в світлі світильника, ані в світлі сонця, бо освітлює їх Господь, Бог, а вони царюватимуть вічні віки.

6 І сказав він до мене: Це вірні й правдиві слова, а Господь, Бог духів пророчих, послав Свого Ангола, щоб він показав своїм рабам, що незабаром статися мусить.

7 Ото, незабаром приходжу. Блаженний, хто зберігає пророчі слова цієї книги!

8 І я, Іван, чув і бачив оце. А коли я почув та побачив, я впав до ніг Ангола, що мені це показував, щоб поклонитись йому.

9 І сказав він до мене: Таж ні! Бо я співслуга твій і братів твоїх пророків, і тих, хто зберігає слова цієї книги. Богові поклонися!

10 І сказав він до мене: Не запечатуй слів пророцтва цієї книги. Час бо близький!

11 Неправедний нехай чинить неправду ще, і поганий нехай ще опоганюється. А праведний нехай ще чинить правду, а святий нехай ще освячується!

12 Ото, незабаром приходжу, і зо Мною заплата Моя, щоб кожному віддати згідно з ділами його.

13 Я Альфа й Омега, Перший і Останній, Початок і Кінець.

14 Блаженні, хто випере шати свої, щоб мати право на дерево життя, і ввійти брамами в місто!

15 А поза ним будуть пси, і чарівники, і розпусники, і душогуби, і ідоляни, і кожен, хто любить та чинить неправду.

16 Я, Ісус, послав Свого Ангола, щоб засвідчити вам це у Церквах. Я корінь і рід Давидів, зоря ясна і досвітня!

17 А Дух і невіста говорять: Прийди! А хто чує, хай каже: Прийди! І хто прагне, хай прийде, і хто хоче, хай воду життя бере дармо!

18 Свідкую я кожному, хто чує слова пророцтва цієї книги: Коли хто до цього додасть що, то накладе на нього Бог кари, що написані в книзі оцій.

19 А коли хто що відійме від слів книги пророцтва цього, то відійме Бог частку його від дерева життя, і від міста святого, що написане в книзі оцій.

20 Той, Хто свідкує, говорить оце: Так, незабаром прийду! Амінь. Прийди, Господи Ісусе!

21 Благодать Господа нашого Ісуса Христа зо всіма вами! Амінь.

ПРАВОСЛАВНИЙ КАТЕХІЗИС. ЧЕСНОТИ, ДОБРІ ДІЛА І ГРІХИ

БОЖІ ЧЕСНОТИ

1. Віра
2. Надія
3. Любов

МОРАЛЬНІ ЧЕСНОТИ

1. Мудрість
2. Справедливість
3. Мужність

4. Здержливість (Стриманість)

ГОЛОВНІ ДОБРІ ДІЛА

1. Молитва
2. Піст
3. Милостиня

СІМ ДІЛ МИЛОСЕРДЯ ДЛЯ ДУШІ

1. Грішника навернути
2. Невіжу навчити
3. У сумніві порадити
4. Сумного потішити
5. Кривду терпеливо зносити
6. Образу з серця прощати
7. За живих і померлих молитися

СІМ ДІЛ МИЛОСЕРДЯ ДЛЯ ТІЛА

1. Голодного нагодувати
2. Спрагненого напоїти
3. Нагого зодягнути
4. Подорожнього в дім прийняти
5. Недужому послужити
6. В'язня відвідати
7. Померлого похоронити

УСТАВ ЧЕРНЕЧОГО ЖИТТЯ АНТОНІЯ ВЕЛИКОГО

1. Подаю ці правила так, як їх прорік Господь моїми устами для тих, що бажають взяти на себе важке ярмо пустельництва. Треба підкоритися цим заповідям, а хто порушить хоча б одну з них, той найменшим назветься у Царстві Небеснім (Мт. 5:19).

Зовнішній хід і порядки такого життя. Віддалення від світу і від співжиття з людьми

2. Хто хоче спастися цілковитим відреченням від світу, нехай не залишається у своєму домі й не живе в тому місті, де грішив; також нехай не відвідує своїх батьків і рідних, бо це приносить шкоду і гинуть плоди життя.

3. Не повертайся до міста, в якому ти колись грішив перед Богом.

Вибір пустельництва

5. Наші духовні отці твердять, що пустиня є придатним місцем для роздумів про смерть і надійним захистом від захоплення світськими справами, що турбують плоть.

6. Хто живе в пустині і не розмовляє, той визволений від трьох видів боротьби: від боротьби зі слухом, язиком, і від боротьби з огляданням того, що може уражати серце.

Келійна самота

8. Віддаляючись від житейського гамору, залишишся на самоті і станеш прочанином. Сидіння в келії буде для тебе те саме, що подаватися до чужої країни.

9. Якщо кудись вийдеш, – усіма силами намагайся якнайшвидше повернутись до свого усамітнення, щоб віддатися своїм молитвам.

11. Коли відвідуєш якогось брата – не затримуйся довго в його келії.

Келійні заняття і порядки

12. Перебуваючи у своїй келії, дотримуйся наступних трьох занять: рукоділля, читання псалмів і молитви.

Рукоділля і праця взагалі

26. Тіло слід поневолювати й втомлювати довготривалою працею.

27. Визначи собі будь-яку помірковану роботу для келійного заняття, – і твоє серце буде покірне.

30. Перебуваючи в келії, виконуй ручну працю, але при цьому не залишай Господнього імені, а постійно май його у своїй думці, повчайся ним у своєму серці й хвали його своїми устами, кажучи: «Господи Ісусе Христе, пошли мені Твою поміч», або: «Славлю Тебе, Ісусе Христе, Господи мій».

Їжа

31. Установи собі визначений час на поживу і приймай її для підкріплення свого тіла, а не для насолоди.

32. Їж найпростішу й дешеву їжу.

33. Споживай свій хліб безмовно й помірно, і дивись, щоб твоє сидіння за столом було скромне.

34. Не їж досита.

36. В середу і п'ятницю не звільняй себе від посту, хіба з огляду на важку недугу.

37. М'яса зовсім не їж.

38. Не підходь до місця, де точать вино.

Сон

44. Спи мало і в міру, й Ангели відвідають тебе.

45. Коли ти здоровий – не здимай свого пояса.

46. Коли лягаєш спати – не тримай руки при тілі, щоб навіть неспіваючи не згрішити.

Одежа

47. Удень і вночі будь у своїм каптурі та у своїй мантиї і в усій своїй одежі, як в'язень і затворник.

49. Свою одежу бережи, щоб у день суду ти не показався голим серед збору інших.

Взаємне поводження

94. Будь скромним у всіх твоїх вчинках.

95. В усій своїй поведінці і взаємному відношенні з іншими засвой собі правила бідного жебрака: не величайся, коли ведеш бесіду, ані коли співаєш гімн чи похвальну пісню Богові. І коли зійдешся з братами, – твої слова нехай будуть ширими.

Розмова і загальне вживання язика

101. Не підвищуй голосу [завжди мовчи в келії], хіба тільки для молитов, приписаних уставом.

102. Уникай пустомовства (загнуздуй уста).

103. Не будь багатомовним, щоб не віддалився од тебе Дух Божий.

Закінчення

249. Не порушуй жодної з цих настанов, і Господь наш Ісус Христос обдарує тебе спокоєм та звершить у світі діло, до якого ти приступив. Наші досконалі отці й ті, що їх наслідували, стали досконаліми через це.

Духовна спадщина Святих Отців. – Львів, 1997. – Т.1. Св. Антоній Великий (251–356). – С.123–152.

МАРТІН ЛЮТЕР.

ДИСПУТ ПРО З'ЯСУВАННЯ ДІЄВОСТІ ІНДУЛЬГЕНЦІЙ (95 ТЕЗ)

В ім'я любові до істини і прагнення роз'яснити її, нижченаведене буде запропоноване на обговорення у Віттенбергу під головуван-

ням високоповажного отця Мартіна Лютера, магістра вільних мистецтв і святого богослов'я, а також ординарного професора в цьому місті. Тому він просить, щоб ті, котрі не можуть бути присутніми і особисто вступити з нами в дискусію, зробили це через відсутність письмово. В ім'я Господа нашого Ісуса Христа. Амінь.

1. Господь і Вчитель наш Ісус Христос, говорячи: «Покайтеся...», заповідав, щоб усе життя віруючих було покаянням <...>.

5. Папа не хоче і не може прощати будь-які покарання, крім тих, що він наклав або своєю владою, або за церковним правом.

6. Папа не має влади відпустити жодного гріха, не повідомляючи і не підтверджуючи відпущення ім'ям Господа; крім того, він дає відпущення тільки у призначених йому випадках. Якщо він зневажає цим, то гріх перебуває й далі <...>.

13. Померлі все спокутують смертю, і вони, будучи вже мертві відповідно до церковних канонів, за законом мають від них звільнення <...>.

20. Отже, Папа, даючи «повне прощення всіх покарань», не має на увазі винятково всі, але тільки ним самим накладені.

21. Тому помиляються ті проповідники індульгенцій, які оголошують, що за допомогою папських індульгенцій людина рятується від усякого покарання і спасається.

22. І навіть душі, що перебувають у Чистилищі, він не звільняє від того покарання, що їм належало, відповідно до церковного права, відпокутувати в земному житті.

23. Якщо комусь може бути дане повне прощення всіх покарань, безсумнівно, що воно дається найправеднішим, тобто деяким.

24. Отже, велику частину народу обманюють цим рівною для всіх і пихатою обіцянкою звільнення від покарання <...>.

27. Людські думки проповідують ті, котрі учать, що негайно, як тільки монета задзвенить у скрині, душа вилітає з Чистилища.

28. Воістину, дзенькіт золота в скрині здатний збільшити лише прибуток і користолюбство, церковне ж заступництво — тільки в Божій волі <...>.

30. Ніхто не може бути впевненим в істинності свого каяття і — набагато менше — в отриманні повного прощення <...>.

32. Навіки будуть засуджені зі своїми вчителями ті, які увірували, що за допомогою відпускних грамот вони знайшли спасіння.

33. Особливо слід стерегтися тих, які вчать, що папські індульгенції — це безцінний Божий скарб, за допомогою якого людина примирється з Богом.

36. Кожний християнин, який щиро покаювся отримує повне звільнення від покарання й провини, приготоване йому навіть без індульгенцій.

37. Кожний істинний християнин, і живий, і мертвий, бере участь у всіх благах Христа і Церкви, дарованих йому Богом, навіть без відпускних грамот <...>.

41. Обачно слід проповідувати папські відпущення, щоб народ не зрозумів неправдиво, наче вони переважають усі інші справи благодіяння.

42. Належить учити християн: Папа не вважає купівлю індульгенцій навіть у малому ступені порівнянною зі справами милосердя.

43. Належить учити християн: той, хто подає жebraку або позичає нужденному, чинить краще, ніж той, хто купує індульгенції.

44. Бо благодіяннями примножується благодать і людина кращає; за допомогою ж індульгенцій вона не кращає, але лише стає вільнішою від покарання.

45. Належить учити християн: той, хто бачачи жebraка і зневажаючи ним, купує індульгенції, не папське одержить прощення, але гнів Божий викликає на себе.

46. Належить учити християн: якщо вони не мають статку, їм ставиться в обов'язок залишати необхідне у своєму будинку і в жодному разі не витратити майно на індульгенції.

47. Належить учити християн: купівля індульгенцій – справа добровільна, а не примусова.

48. Належить учити християн: Папі як більш потрібна, так і більш бажана – при продажі відпущень – благочестива за нього молитва, ніж виручені гроші.

49. Належить учити християн: папські відпущення корисні, якщо вони не покладають на них сподівання, але досить шкідливі, якщо через них вони втрачають страх перед Богом.

50. Належить учити християн: якби Папа довідався про зловживання проповідників відпущень, він вважав би за краще спалити вщент храм св. Петра, ніж зводити його зі шкіри, м'яса і кісток своїх овець.

51. Належить учити християн: Папа, як до того зобов'язує його обов'язок, так і насправді хоче, – навіть якщо необхідно продати храм св. Петра – віддати зі своїх грошей багатьом з тих, у кого гроші виманили деякі проповідники відпущень <...>.

94. Слід закликати християн, щоб вони з радістю прагнули йти за своїм главою Христом через покарання, смерть і пекло.

95. І більш сподівалися через багато скорбот ввійти на небо, ніж через безтурботний спокій (*Пер. укр. авт.*).

АУГСБУРЗЬКЕ ВИЗНАННЯ

Артикул 1: *Про Бога.* Наші церкви в повній згоді учать, що рішення Никейського собору щодо єдності Божественної Сутності, а також щодо Трьох Іпостасей істинне й гідне віри без жодних сумнівів <...>.

Артикул 2: *Про первородний гріх.* Далі наші церкви учать, що з моменту гріхопадіння Адама всі люди, зачаті природним чином, породжені в гріху, тобто вони похитливі, не мають страху Божого і сподівання на Бога <...>.

Артикул 4: *Про виправдання.* Далі наші церкви учать, що люди не можуть виправдатися перед Богом власними силами, заслугами або справами, але вони виправдуються даром заради Христа, вірою, коли вони вірують, що приймаються з прихильністю, і що їхні гріхи прощені заради Христа. Який Своєю смертю спокутував наші гріхи...

Артикул 5: *Про служіння.* Для того, щоб ми могли знайти цю віру, було засноване служіння Євангелія і відправлення Таїнств вівтаря. Тому що Слово і Таїнства є знаряддями, за допомогою яких дається Святий Дух, Що породжує віру там і тоді, де і коли це завгодно Богові...

Артикул 6: *Про нову слухняність.* Також вони учать, що ця віра повинна приносити добрі плоди, і що робити добрі справи, заповідані Богом, необхідно, тому що така воля Божа, однак ми не повинні покладатися на ці справи, думаючи, що ними можна заслужити виправдання перед Богом <...>.

Артикул 7: *Про Церкви.* Далі вони учать, що єдина Свята Церква має перебувати на віки вічні <...>.

Артикул 8: ...Як Таїнства, так і Слово дієві з тієї причини, що вони засновані і заповідані Христом, навіть якщо вони викладаються (відправляються) неблагочестивими людьми <...>.

Артикул 9: *Про Святе Хрещення.* Про Святе Хрещення наші церкви учать, що воно необхідно для спасіння, що через хрещення да-

рується благодать Божа, і що діти мають бути хрещені, тому що вони, будучи посвячені (вознесені) Богові за допомогою Хрещення, приймаються в благодать Божу...

Артикул 10: Про Святе Причастя. Про Святе Причастя (Вечерю Господню) наші церкви учать, що Тіло і Кров Христові дійсно присутні і надаються тим, хто причащається (вкушає Вечерю Господню). І вони засуджують тих, хто учить інакше.

Артикул 11: Про сповідь. Про сповідь вони учать, що особисте відпущення гріхів слід зберегти в церквах, хоча перерахування всіх гріхів на сповіді не є обов'язковим...

Артикул 12: Про покаяння. Про покаяння наші церкви учать, що ті, хто упав у гріх після Хрещення, одержують прощення гріхів кожного раз, коли вони (знову) звертаються у віру (каються), і що Церква повинна давати відпущення гріхів тим, хто таким чином повертається до покаяння.

Артикул 13: Про вживання Таїнств Вівтаря. ...Наші церкви засуджують тих, хто учить, що Таїнства, як зовнішні, формальні діяння, дають виправдання, а також тих, хто не учить, що при вживанні Таїнств потрібна віра в те, що гріхи прощені.

Артикул 15: Про церковні обряди. ...Людські традиції, засновані для того, щоб умилостивити Бога, для того, щоб заслужити благодать і спокутувати гріхи, суперечать Євангелію і вченню про віру. Тому (чернечі) обітничі й обряди, що належать до їжі, дотримання (пісних) днів тощо, установлені з метою заслужити благодать і розплатитися за гріхи, марні й суперечать Євангелію.

Артикул 16: Про світські (державні) справи. Щодо світських справ наші церкви учать, що законні державні укази є благими ділами Божими, і що християни можуть по праву виконувати державну службу, бути суддями, щоб судити за імперськими й іншими існуючими законами, присуджуючи справедливе покарання, а також брати участь у праведних війнах, служити солдатами, укладати законні угоди, мати власність, приносити присягу, якщо це потрібно на суді, брати шлюб <...>.

Артикул 20: Про добрі справи. Наших учителів даремно звинувачують у тому, що вони забороняють добрі справи <...>... Колись проповідники майже не учили про це й закликали тільки до несерйозних, марних справ — зокрема таких, як дотримання святих днів, постів, утворення братств, паломництво, шанування святих, молитви по чотках, чернече життя тощо. Оскільки наших супротивників увіщували в цьому, вони тепер забувають ці справи й не призивають більше на

своїх проповідях до цих марних речей, як раніш. До того ж, вони почали згадувати про віру, про яку дотепер вони зберігали дивне мовчання. Вони учать, що ми виправдані не тільки справами, але з'єднують віру й діла, говорячи, що ми виправдані вірою і ділами <...> ... Наші вчителі наставляли церкви про добрі діла в такий спосіб: поперше, що наші діла не можуть примирити нас з Богом, або що ми не можемо заслужити своїми ділами прощення гріхів, благодаті і виправдання, але що ми одержуємо це тільки по вірі, коли віруємо, що ми знайшли благовоління заради Христа, що тільки Він є Посередником і Спокутною Жертвою (1 Тім. 2:5) для того, щоб Отець міг бути примирений (з нами) через Нього <...>.

Артикул 21: Про поклоніння святим. Про поклоніння святим наші церкви вчать, що ми можемо зберігати пам'ять про святих, щоб іти за прикладом їхньої віри і добрих діл, відповідно до нашого покликання, як імператор, наприклад, може іти за прикладом Давида, воюючи з турками і виганяючи їх зі своєї країни. Тому що обидва вони – царі. Але Писання не учить звертатись до святого або шукати в них допомоги, оскільки воно установлює для нас одного лише Заступника... (Пер. укр. авт.)

УРИВКИ ЗІ СВЯЩЕННОГО КОРАНУ

Сура 35 – «Сотворитель»

Вім'я всемілостивого, всемілосердного Бога.

9. Не хто інший як Бог посилає віри, і вони рухають хмару, і Ми женемо її в мертвий край і оживляємо землю, яка стала мертва. Отак ви воскреснете по своїй смерті!

10. Хто запрогне величі, хай знає: вся велич у Бога. Він чує кожне добре слово і знає кожне благе діло. І добрословів та благодійників возвеличить, а тим зловмистникам, що замишляють лихе, буде люта кара, і хитрість їхня піде нанівець.

1. Бог сотворив вас із порохи і краплі, потім спарував вас. І те, що носить у лоні жінка, а потім народжує, то тільки з Його відома. І тільки по записаному заздалегідь присуду продовжується життя довголітньому чи зменшується воно. Воістину, це Богові легко зробити!

2. І різні будуть два моря: одне солодке, прісне, з питною водою, а друге – солоне, гірке. Обидва дають вам свіжу рибу, дають корали та перли, якими ви прикрашуєте себе. І бачиш ти на них кораблі, які розтинають хвилі в пошуках благ, що таяться в морях. Тож, може, ви воздасте дяку за цеє?

Сура 51 – «Ті, які розвіають»

50. Поспішайте ж до Бога! Воістину я посланий вам Його провозвісник!

51. І не сотворяйте собі інше божество, крім Бога! Воістину, я посланий вам прозвістити Його.

52. Так само і тим людям, що жили раніше. Кожному посланцеві Бога, що приходив до них, вони казали: «Ти великий маг або божевільний!»

53. Чи заповідали вони це одні одним? Ні, бо вони є люд, що вийшов з покори Божої.

54. Одвернися від них, і тебе омине Божий осуд.

55. Нагадуй про це іншим, бо, воістину, нагадування допоможе тим, які вірять у істинного Бога.

56. Я сотворив джинів і людей лише для того, щоб вони поклонялися Мені.

57. Я не жадаю від них життєвих благ і не хочу, щоб вони мене годували.

58. Воістину, Бог є податель благ, міцний, могутній.

59. І, воістину, тих, які чинили кривду, спіткає така ж доля, як і їхніх спільників, тож нехай вони краще не гнівають мене!

60. Тож горе тим, які не увірували в той день, який їм було обіцяно!

Сура 69 – «Воскресіння з мертвих»

Вім'я всемілостивого, всемілосердного Бога.

1. Воскресіння з мертвих.

2. Що таке воскресіння з мертвих?

3. Як пояснити тобі, що це таке – «воскресіння з мертвих».

4. Самудяни та адяни вважали, що їх дурять, лякаючи смертною карою.

5. Щодо самудян, то їх побив грім.

6. А щодо адаян, то вони позамерзали на смерть від холодного буревію.

7. Він наслав на них буревій, і той безнастанно дув сім ночей та вісім днів. І бачиш, цей народ поліг, неначе пальмовий гай, повалений ураганом.

8. А чи залишилась від них хоч одна жива душа?
9. Грішили і фараон, і ті, які були до нього, і ті, що жили в загиблих містах.
10. Вони не послухали посланця їхнього Господа, і Він покарав їх суворою карою.
11. Коли вода вийшла з берегів, воістину, Ми врятували вас у ковчезі,
12. Щоб Ми могли нагадати вам і щоб це нагадування дійшло до ваших вух.
13. А коли пролунає гук сурми
14. І твердь земна та гори злетять у небо і розсиплються на порох,
15. Тоді мертві воскреснуть,
16. І небо розколеться, і в той день воно буде розколотим,
17. І ангели будуть по краях його, а престол твого Господа нести-муть над ними вісім ангелів.
18. У той день ви з'явитесь перед очі Господа, і для вас відкриється потаємне.
19. А кому буде подано запис його учинків у правицю його, то він скаже: «Ось вам, читайте книгу моїх учинків!»
20. Ось тут є перелік моїх добрих діл!»
21. І він житиме в розкошах
22. У горніх райських кущах,
23. Виноградні грона над самою його головою.
24. Їжте і пийте, смачного вам за те, що ви чинили в дні минулі.
25. А кому буде подано запис його вчинків у лівицю, то він скаже: Краще б мені не давали цей запис!
26. Я не знав, що такий буде перелік того, що я вчинив!
27. О, якби ж то на цьому все скінчилося!
28. Не врятувало мене моє багатство!
29. Пропали моя могутність і влада!»
30. Візьміть його і закуйте!
31. Поті палить його пекельним вогнем!
32. Тоді скуйте його ланцюгом, довжина якого сімдесят ліктів.
33. Адже він, воістину, не вірив у великого Бога
34. І не прагнув нагодувати убогого,
35. І немає і нього тут сьогодні друга,
36. Немає жодної їжі, окрім помиїв,
37. Її ніхто не їсть, окрім грішників!
38. Та ні! Клянуся тим, що ви бачите,
39. І тим, чого не бачите!

40. Воістину, це слово шляхетного посланця!
41. І це не є слово віршомазы, хоч ви не дуже мені вірите,
42. І не слово жреця—віщуна, хоч ви слабо про це пам'ятаєте!
43. Він є одкровенням Господа світів.
44. А якби він говорив про Нас щось вигадане,
45. Ми б ухопили його за правицю,
46. А потім Ми перерізали б йому жилу, що жене кров до серця.
47. І ні один з вас не перешкодив би в цьому!
48. А Коран є нагадуванням для благочестивих.
49. І ми знаємо, що серед вас є такі, котрі вважають його ома-
ною,
50. Воістину, він несе біду для невірних.
51. Воістину, він є достеменною, незаперечною Правдою!
52. Тож восхваляй ім'я твого великого Господа!

Сура 114 – «Люди»

В ім'я все милостивого, все милосердного Бога.

1. Скажи: «Я прошу захисту в Господа людей,
2. Царя людей,
3. Бога людей,
4. Від зла спокусника, який відступає при згадці імені Бога,
5. Спокусника, який нашіптує злі помисли на серця людей,
6. Від злих джинів та лихих людей!»

Коран. Пер. і комент. Я. Полотнюка // Шкільна бібліотека. — 2002. — № 1. — С. 164–170.

ЛЮДСЬКЕ ЯЗИЧНИЦЬКЕ ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ

УРІК 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, — того заріжемо богам».

А був варяг один [Тури], — двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, — і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. І був у нього син [Іван], гарний з лиця і душею, і на сього упав жереб...

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той], що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам».

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя, пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях [галерея, або веранда на стовпах. — Авт.] із сином своїм, [і] вони сказали йому: «Дай сина твого, ми оддам його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з—між] себе бога і візьмуть сина мого. А ви чому приносите їм жертви? І зняли вони крик, і підрубали сіни під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили, бо люди тоді були невігласами і поганими.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 49–50.

КУПАЛЬСЬКЕ СВЯТО

Ніч на Купайла дуже значна для українського народу. В той час сила сонця й тепла розвивається до найбільшої міри. Ростюча й плодюча сила землі доходить до найвищого ступеня. Хліб починає спіти, трава й всяке зілля стоїть у цвіту. Земля пишно убрана зеленим листом; ніде не видно жовтого листочка. Вода в річках ще не висихає од літньої жари. В купальську ніч діються на землі й на небі великі чуда. В лісі цвіте папороть, як огнева іскра; цвіт папороті стережуть чорти, відьми, вовкулаки і всяка нечиста сила. Лихі люди в той час роблять на полі закрутки з хліба. В ту ніч відьми ходять доїти корови. Селяни кладуть на вікна кропиву, а в хлівах осичину, щоб оборонитись од відьом і всякої нечистої сили. Щоб молоко не дісталось відьмам, хазяйки злучають на ніч телят з коровами. В той день ходять по землі русалки, і дівчата цілий день носять під пахвами полин, щоб не причепились русалки. Дівчата йдуть в поле збирати всяке зілля, в'ють з нього вінки й ворожать про свого милого. Одну дівчину садовлять у лісі в яму, зав'язують їй очі і дають в руки вінки з свіжого й сухого

зілля. Та дівчина зветься Купайло. Побравшись за руки, дівчата ходять кругом неї і співають пісень. Кому Купайло дасть вінок з свіжого зілля, та дівчина буде щаслива в парі, а кому дістанеться сухий вінок, та буде нещаслива; кого ж Купайло піймає, та дівчина не вийде того року заміж. В купальську ніч дерево переходить з одного місця на друге, говорить шелестом листу. Всі звірі й зілля розмовляють між собою. Усяке зілля в ту ніч набирається незвичайної сили, і знахарі зривають його для чарів. Страшна сліпа змія мідяниця розкриває очі, нападає на людей і пробиває їх наскрізь. Такі чуда й дива діються в купальську ніч!

Свято Купайла на Україні справляють з такою обставою, в котрій вповні додержався до нашого часу давній язичеський обряд. На Купайла дівчата й хлопці роблять ляльку з вінників, з соломи, кропиви й шипшини, а найчастіше з чорноклена; її вбирають в квітки, в стрічки, в вінок і ставлять над водою. Та лялька зветься Мареною. Потім роблять другу ляльку з соломи, вбирають у вінок, в сорочку, плахту й намисто і ставлять рядом з Мареною. Друга лялька зветься Купайло. Часто беруть гільце з чорноклена, обвішують його вінками, стрічками і те гільце звать Мареною. Під тим гільцем ставлять ляльку Купайла. Перед Мареною й Купайлом ставлять стіл з горілкою й закускою, розкладають огонь, і дівчата й хлопці, взявшись за руки, скачуть через вогонь і співають купальських пісень. Тим часом хлопці закрадаються, однімають Марену, розривають і розкидають її або топлять у воді. Дівчата не сердяться на них і знов роблять другу Марену, докоряючи парубкам, що вони вкрали не любу Марену, а ту, що дівчата навмисне виставили, щоб піддурити хлопців. Після того дівчата розламують Марену, беруть по гіллячці додому і кидають на грядку в огірки, бо кажуть, що од того краще ростуть огірки. Після всього Марену кидають у воду, а з нею часом топлять у воді й Купайла.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — К., 1992. — С. 33—34.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ. АНДРІЇВСЬКА ЛЕГЕНДА

Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у

верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт—море, у яке впадає Дніпро—ріка... А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів.

Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору. І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і, побачивши людей, тут сущих, – який їхній обичай, і як вони миються і хвощуться, – здивувався їм.

І пішов він у Варяги, і прибув у Рим, [і] повідав, скільки навчив і скільки бачив, і розказав їм: «Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною – і тоді оживуть. І так творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони себе мучать, і творять не миття собі, а мучення». І, це чувши, [римляни] дивувалися. Андрій же, побувши в Римі прийшов в Синоп.

Літопис руський. – К., 1989. – С. 3–4.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ. ХРЕЩЕННЯ РУСИ

У РІК 6495[987] скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми

закон наш». Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і то, померши, встане знову, і не померти йому вовіки. Якщо ж хто в інший світ перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти. Так що ви врадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богіві».

І була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки».

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесареграда, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вість] до патріарха [Миколая], кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архієрейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу богіві своєму. Вони ж, у зачудуванні будши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зівзав князь бояр своїх і старців, [і] мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і

нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганими] жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

У РІК 6496 [988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам:

«Якщо ви не здастесь, — буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуняни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду». Володимир же, це по чувши [і] глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се — охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до cesаря Василя і Костянтина, говорячи так:

«Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились cesарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство

небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі».

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи:

«Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир:

«Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».

І послухали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилували вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем...

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, моці святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко дереву, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей!

«Велик ти еси, господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволявши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у дома свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінну. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах...

Літопис руський. — К., 1989. — С. 60–66.

УСТАВ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА ПРО ДЕСЯТИНИ, СУДИ ТА ЛЮДЕЙ ЦЕРКОВНИХ

Не раніше 995 р.

1. Во имя Отца, и Сына, и Святаго духа.

2. Се яз, князь великий Василей, нарицаемый Володимер, сын Святославль, внук Игорев (и) блаженныя Ольгы, усприал есмь крещение святое от греческих цареи Константина и Василия и Фотей патриарха, взях перваго митрополита Михаила на Киев и на всю Русь, иже крести всю землю Рускую.

3. И по том летом минувшим, создах церковь святую Богородицу и дах десятину к ней во всеи земли Руской княжения от всего суда 10-тый грош, ис торгу 10-тую неделю, из домов на всякое лето 10-е всякаго стада и всякаго живота чюдной матери Божии и чудному Спасу.

4. И по том возрех в греческий номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяжь и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его.

5. И сгдав аз со своею княгиною Анною и со своими детьми, дал есмь святой Богородици и митрополиту и всем епископом.

6. А ты не ступають ни дети мои, ни внуци мои, ни род мой в люди церковныя и во все суды.

7. И по всем городом дал есмь, и по погостам, и по свободам, где крестьяне суть.

8. А кто вступит на мое дание, суд мне с тем пред Богом, а митрополиту проклинати его сбором.

9. Дал есмь: распусты, смильное, заставание, умыкание, пошибание, промежи мужем и женою о животе, или о племени, или о сватовстве поимутся, ведство, урекание, узлы, зелье, еретичество, зубоядение, иже отца и матерь бьют, или сын и дочи бьтася, иже истяжутся о задници.

10. Митрополичи люди церковныи: игумен, игумения, (поп, попадья), поповиче, чернец, черница, дьякон, дьяконовая, проскурница, пономарь, вдовица, калика, стороник, задушный человек, прикладник, хромец, слепец, дьяк, и все причетници церковныи.

11. Аще их кто внидет в вину, судити тех митрополиту и епископом опрочи мирян.

Российское законодательство X–XX вв. — Т. 1. Законодательство Древней Руси. — М., 1984. — С. 139–140.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ. ЗАСНУВАННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

У РІК 6559 [1051]. Поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів.

А тепер—от скажем, звідки дістав свою назву Печерський монастир.

Коли боголюбивий князь великий Ярослав уподобав [село] Берестове і церкву Святих апостолів, сушу тут, і попів многих надбав, то між них же був пресвітер, на ім'я Ларіон, муж благий, і книжний, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитви діяв. А був ліс тут великий, викопав він тут печерку малу, двосаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував (церковні) часи і молився тут богу потай.

Потім же вложив бог князю в серце [добрий намір]: поставив він його митрополитом [у] святій Софії, а ся печерка так осталася. А не по багатьох днях знайшовся один чоловік, на мирське ім'я [Антипа], із города Любеча. І вложив йому бог у серце [намір] у землю [Грецьку] іти; монастир, що є там, подивитися. Він і подався іти на Святу Гору [Афон у Греції. — *Авт.*], і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із сущих тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоби возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напустивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому:

«Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть». І благословив він його, і відпустив його, сказавши йому: «Іди з миром».

Антоній, отож, прийшов до Києва і думав: «Де жити?» І походив він по монастирях, і не вподобав [жодного], бо [цього] бог не хотів. І став він ходити по дебрях і по горах, шукаючи, де б йому бог показав [належне місце]. І прийшов він на пагорб, де ото Ларіон викопав був

печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися богові, зі сльозами говорячи: «Господи! Утверди мене в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори і мого ігумена, що мене постриг».

І став він жити тут, молячи бога, їв хліб сухий, і того через день, а води в міру заживаючи, і копаючи печеру, і не даючи собі покою ні вдень, ні вночі,— в трудах пробуваючи, і в неспанні, і в молитвах.

Потім же, коли узнали [це] добрії люди, вони приходили до нього, приносячи йому, що було на потребу його. І набув він (такої) слави, як і Великий Антоній. І, приходячи до нього, просили [люди] од нього благословення.

Потім же, коли преставився великий князь Ярослав і взяв владу його син Ізяслав і сів у Києві, Антоній уже був прославлений в Руській землі. І Ізяслав, довідавшись про життя його, прийшов із дружиною своєю, просячи] у нього благословення і молитов.

І відомий усім став Великий Антоній, і шанований усіма. І почали приходити до нього братія, і став він приймати і постригати їх. І зібралось до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії, які є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: «Се бог вас зібрав, братія. Ви [тут] есте по благословенню Святої Гори, тому що мене постриг ігумен Святої Гори, а я вас постригав. Хай буде на вас благословення, перше — од бога, а друге — од Святої Гори». І, це сказавши їм, він мовив до них: «Живіте особно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамотнившись, як ото і раніш я був звик».

І настановив він їм ігумена, на ім'я Варлаама, а сам пішов у гору, викопав печеру, яка є під новим монастирем, і в ній і скончав він живоття своє, живши у чесноті і не виходячи з печери сорок літ,— і ніколи, і нікуди. В ній же лежать мощі його й до сьогодні.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери. І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: «Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери». І повелів їм Антоній.

Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерею на честь Успіння святої богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: «Отче

святки! Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир». Антоній же, рад бувши, сказав: «Благословен бог в усьому. А молитва святої богородиці і отців, сущих у Святій Горі, нехай буде з вами». І, се мовивши, послав він одного з братії до Ізяслава, великого князя, кажучи так: «Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою».

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав їм гору ту. А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печорським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозався монастир Печорським. Постав же Печорський монастир по благословенню Святої Гори.

Коли ж Феодосій прийняв монастир, то почав він додержувати великого отримання, посту, і молитви зі сльозами, і збирати став многих чорноризців, і зібрав братії числом сто. І почав він шукати правила чернецького. І знайшовся тоді Михаїл, чернець монастиря Студійського, що прийшов був із Греків з митрополитом Георгієм. І став [Феодосій] у нього шукати устав ченців студійських, і, добувши [його] у нього, списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати; і стояння в церкві, і весь порядок церковний, [і] сидіння на трапезі, і що їсти в які дні — все це за уставом. Феодосій, все це роздобувши, передав монастирю своєму.

Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав — по всіх монастирях. Тому — то шанований є монастир Печорський як старший од усіх і почесію більший од усіх.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 95—97.

БЕРЕТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

Артикули, на які потребуємо гарантії від панів римлян раніше, заки приступимо до єдності з римською церквою

Перша умова: Тому, що між людьми Римської Церкви і грецької віри є спір про походження Св. Духа, що дуже перешкоджає з'єди-

ненню, ... вимагаємо: щоб нас не примушувано до іншого віровизнання, а тільки ... що Св. Дух не з двох початків, ані подвійним походженням, але з одного початку, немов із джерела, від Отця через Сина походить.

Друга умова: Богочитання і всі молитви, ранішні, вечірні й нічні, щоб нам залишилися незмінні по звичаю й обичаю, прийнятному в Східній Церкві, а саме – три св. Літургії: Василя, Золотоустого й Епіфанія, яка буває в часі Великого Посту з наперед освяченими Дарами, а також усі інші обряди та церемонії нашої Церкви, що ними ми дотепер користувалися..., щоб те все ми виконували в нашій мові.

Третя умова: Тайна Пресвятішого Тіла і Крови Господа нашого Ісуса Христа, щоб нам була збережена навечно, повно і непорушно під обидвома видами, хліба й вина, як ми дотепер уживали.

Четверта умова: Щоб св. Тайна Хрещення була нам повнотою і щодо форми запевнена і без ніяких додатків, теж як ми її уживали до сьогодні.

П'ята умова: Про чистилище не входимо в ніякі спори, а бажаємо бути поучені св. Церквою.

Шоста умова: Новий календар, якщо неможливо вживати старого, приймемо; але під тією умовою, що час і спосіб святкування Пасхи й інших свят буде нам збережений і залишений повний та незмінний...

Дев'ята умова: Подружжя священників нехай залишаться вповні без зміни, за винятком двоєженців.

Десята умова: Достойнства Митрополита, Єпископів чи іншого духовенства, щоб не давати людям іншого народу, а тільки народу руського або грецького, якщо вони є нашого обряду <...>.

Дванадцята умова: Щоб ми мали більшу повагу, а наші вірні овечки, щоб тим більше нас шанували й слухали, то прохаємо про допущення нашого Митрополита й Єпископів нашого обряду до Сенату його королівської Милості, і з багатьох і слухних причин: бо ж ми маємо ту саму гідність і уряд, що й Єпископи обряду Римської Церкви <...>.

П'ятнадцята умова: Якщо на майбутнє люди нашого обряду, погордивши своїм обрядом і церемоніями, забажали б прийняти обряд і церемонії римські, то нехай їх не приймають, бо всі вони вже в одній Церкві і під одним Пастирем.

Шістнадцята умова: Подружжя між людьми грецького і римського обрядів будуть свобідні без примушування до одного обряду в одній Церкві.

Дев'ятнадцята умова: Архімандрити, Ігумени, ченці й їхні монастирі аби по-старому були під послухом своїх Єпископів у своїх єпархіях, бо в нас є лише один чернечий чин—устав, яким користуються Єпископи, а провінціалів у нас нема.

Двадцята умова: Прохаємо також, щоб по звичаю й обичаю Римської Церкви ми могли висилати до державних трибуналів двох духовників нашого обряду, які будуть берегти наші права і вольності обряду.

Двадцять перша умова: Архімандрити, Ігумени, Священники, Архідиякони та інші духовники нашого обряду нехай користуються і втішаються такими самими почеснями й пошанівком у народі, як і особи римського обряду, та нехай користуються достоїнствами й привілеями, що їх колись визнав для нас бл. пам'яті король Володислав <...>.

Двадцять п'ята умова: Монастирів і церков наших руських, щоб на костели не обергано, а навпаки, якби який католик у своїм маєтку церкву пошкодив, то повинен її знову направити для підданих руського народу, або наново побудувати або старі зрепарувати <...>.

Двадцять сьома умова: Нехай нам буде також вільно закладати школи і семінарії грецької і слов'янської мови всюди, де це буде виглядати вигідно й відповідно, а також і друкарні для друкування книг, які, однак, будуть підчинені владі Митрополита й Єпископів, та нехай нічого не друкується без їхнього дозволу, щоб тим способом забрати лиходіям нагоду поширювати свої ересі <...>.

Тридцята умова: Якщо б хто—будь за якусь провину був виклятий своїм Єпископом, то щоб такого в Римській Церкві не приймали, а навпаки, щоб про це там оголошено, подібно як і ми будемо ставитися до тих, що будуть викляті Римською Церквою <...>.

Тридцять третя умова: Отож ми, нижче підписані, бажаючи вчинити те святе поєднання на Божу славу і для миру Церкви, повищі умови, які вважаємо необхідними для нашої Церкви та які треба, щоб наперед підтвердили Найвищий Архієрей і його королівська милість, передаємо для більшої достовірності цією нашою грамотою Преподобним Братам Отцеві Іпатієві Потієві, прототронієві, Єпископові Володимирському і Берестейському, та отцеві Кирилові Терлецькому, Екзархові й Єпископові Луцькому та Острозькому, щоб вони наперед прохали підтвердження і запевнення тих усіх артикулів, які ми письмово подали від імені нашого, від свого Найвищого Отця Папи, а також щоб просили його королівську милість; а ми, будучи упевнені про нашу віру, святі Тайни й обряди наші, тим певніше, без найменшого порушення сумління нашого і доручених нам духовних

овечок, могли приступити до святого з'єдинення і Римською Церквою, а й інші, бачачи, що все було там збережене непорушним і цілим, щоб тим радніше пішли нашими слідами.

Дано в рік Божий 1595 червня, 1 дня за старим календарем.

Михаїл Митрополит Київський і Галицький, власною рукою.

Іпатій Єпископ Володимирський і Брестський, власною рукою.

Кирилл Терлецький Божою благодаттю Екзарх, Єпископ Луцький і Острозький, власною рукою.

Леонтій Пельчитський з благодаті Божої Єпископ Пінський і Туровський, власною рукою.

(8 печаток, серед яких – єпископа львівського Гедеона Балабана и холмського Діонісія Збируйського; на звороті сьомого аркуша є підпис Йони Гоголя: «Йона архимандрит кобринський церкви святого Спаса, власною рукою підписав». Все підписи кирилицею).

Стахів М. Хрестова церква в Україні: 988–1596. – Л., 1993. – С. 396–405.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про свободу совісті та релігійні організації

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті.

Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні

громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у душі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Розділ IV

ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ГРОМАДЯН, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СВОБОДОЮ ВІРОСПІВІДАННЯ

Стаття 21. Релігійні обряди і церемонії

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військово-службовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії...

ЩО ВМІЄТЕ, ТОГО НЕ ЗАБУВАЙТЕ, А ЧОГО НЕ ВМІЄТЕ, ТОГО ВЧІТЬСЯ...

ЗАПОВІТ ПАТРІАРХА КИЇВСЬКОГО І ВСІЄЇ УКРАЇНИ МСТИСЛАВА І

Мої дорогі й улюблені діти, внуки і правнуки, з великим напруженням останніх своїх сил, але при повній притомності й не позбав-

лений свідомості, хочу промовити до вас, насамперед до всіх дітей—майбутнього нашого. Хочу сказати всім про все, що на душі моїй тяжить... Або мовою Великого нашого пророка й борця за щастя й добробут людей на нашій «не своїй землі», борця за Вічні Правди й Істину Божу кажучи, нехай буде це також «і мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»...

Ми почали відбудовувати державу, а Церква? Якщо не віддамо належного Богові й душам нашим, то залишимося без Віри, залишимося знову без держави. А коли і те, і друге треба відбудовувати, а це історична необхідність, то треба забути про злобу, заздрощі й інтриги. Шукаймо в серцях своїх християнську любов, миролюбство, благодатність розуму. Без цього не піде діло.

Чи Україна повинна мати кілька Православних Церков? Наявність кількох Православних Церков є дійсністю під сучасну пору. Це не здоровий стан. Він тим гірший, що деякі Церкви навіть не підлягають своїм Першоієрархам, а підлягають тій Церкві, яка глумиться століттям над нашим народом, нашою Церквою і воліє бачити нас не вільними, а рабами, якими можна буде відбудовувати втрачену імперію. Ми мусимо усунути такий ганебний і небезпечний для нашої нації стан. Не знаю, як і хто підготує ґрунт для національної єдності серед Православних Церков, але повинні найскоріше про це подумати Глави цих Церков. Їм треба зійтися і побути разом так довго, аж поки не знайдуть усього потрібного для об'єднуючого Акта. А потім, на Соборі національному, при таємному голосуванні обрати ОДНОГО Предстоятеля, Патріярха Київського і всієї України. Не забуваймо при цьому і мрій Великих Митрополитів нашого народу: Петра Могили, Василя Липківського та інших.

Як Першопатріярх Київський і всієї України УАПЦ і Митрополит УАПЦ в США, як віком найстарший ієрарх і смиренний слуга Божий, закликаю всіх до Вас, Отців духовних і Владик, задля Господа Бога нашого, задля Вашого і ваших дітей майбутнього: допоможіть суверенній Україні в будівництві вільної і ні від кого незалежної Держави, допоможіть Об'єднаною Православною Церквою, з власним, вами обраним Патріярхом.

Ще, мої дорогі земляки, діти й собраття во Христі, молю вас і закликаю до братньої єдності та святого миру задля Бога, Спасителя нашого, задля нашого багатостраждального народу, задля великомучениці Церкви рідної і многостраждальної Матері України.

Об'єднання православних Церков України як історична необхідність, щоб історично вижити і закріпити своє місце серед вільних

народів світу, є можливим, як не раз уже казав, лише довкола Української Автокефальної Православної Церкви як Церкви-Мучениці, яка ніколи не зраджувала свій народ і свою Віру. Жертви її всі ми знаємо. Треба глянути один одному в очі і сказати, що ми хочемо об'єднання, ми будемо його мати і, не відкладаючи, беріться за здійснення цієї Богові і народу нашому бажаної ідеї. На засадах чесності і чистоти перед Богом і народом нашим приступаймо до діла, мої рідні!

А коли запанує над світом розум, зверніться, як я звертався до його Святості Вселенського Патріарха, щоб скликати Вселенський Собор усіх Православних Церков світу. Мені не вдалося цього досягти. Іншим Церквам не спішитися. Моїм же наступникам заповідаю «стукати, аж поки не відчиниться Вам». Є велика потреба поговорити й про наші канони, і про кривди, заподіяні нашій Церкві, і багато інших суто християнських справ, дальшого спілкування наших Церков тощо.

Благословляю Вас на добробут, щасливе й радісне життя у своїй навіки вільній Державі!

Нехай ніколи матері наші не знають сліз! Нехай ніхто не знає горя...

На віки вічні, на віки вічні, на віки вічні.

АМІНЬ!

Ваш і Божий Слуга Мстислав Перший,
Патріарх Київський і всієї України.

Червень, 1993 року Божого.

Людина і світ. – 1993. – № 3. – С. 59 – 61.

РИТУАЛ У КРИШНАЇТІВ

Мантра-медитація

Медитація являє собою дуже важливий різновид діяльності для тих, хто бажає знайти щастя й звільнитись від усіх страждань та тривог.

Слово «медитація» означає «розумове споглядання», але в спогляданні повинен бути об'єкт. Щоб позбутись повсякденних тривог,

що в них занурений розум, людині слід піднятися над матеріальним рівнем. Вона повинна спробувати закріпитись на трансцендентнім, духовнім рівні і зробити це можна, якщо постійно виспівувати Господні імена, спілкуючись з Ним у такий спосіб.

У Господа, як свідчать різні релігійні писання, багато імен: Кришна, Рама, Єгова, Аллах, Будда та інші. Оспівування імен Господа очищувально впливає на людину і підносить її з матеріального рівня на духовний. В Індії протягом тисячоліть люди оспівують Господні імена у вигляді мантр. ... Мантра є поєднання трансцендентних звуків, що звільнюють наш розум від тривоги.

В оспівуванні Харе Кришна маха-мантри немає якихось твердих і безумовних правил. Найпрекраснішим у мантра-медитації є те, що мантру можна повторювати скрізь: дома, на роботі, в машині, автобусі чи метро — і робити це можна будь-коли.

Існує два основних різновиди оспівування. Особисту медитацію, під час якої людина користується вервицею, називають *джапою*. Коли ж людина співає, відгукуючись на спів інших, — таке оспівування називають *кіртана*. Кіртану звичайно супроводжує гра на музичних інструментах та плескання в долоні. Радять практикувати обидва різновиди оспівування, адже кожний з них дуже сприяє духовному поступові.

Для того, щоб практикувати перший різновид медитації, джапу, потрібна лише вервиця, тобто цупка нитка з нанизаними на неї 108 намистинами. Остання намистина, яка скріплює кінці нитки, має назву намистини Кришни.

Щоб розпочати медитацію за допомогою вервиці, затисніть намистину, першу за намистиною Кришни, між великим та середнім пальцями правої руки й прокажіть разом усю маха-мантру: Харе Кришна Харе Кришна Кришна Кришна Харе Харе Харе Рама Харе Рама Рама Рама Харе Харе. Потім переходьте до наступної намистини, затискуйте її між тими ж самими пальцями і знову проказуйте маха-мантру. Продовжуйте перебирати таким чином намистини вервиці, повністю проказуючи мантру на кожній із них, аж поки ви не «пройдете» по колу всю низку з 108 кульок й не дійдете до намистини Кришни. Це означатиме, що ви завершили одне «коло» джапи. Оспівування одного «кола» звичайно повинно тривати близько семи хвилин, хоча спочатку воно може відніматися хвилин десять чи навіть більше. Не «читаючи» мантри на намистині Кришни, переверніть вервицю й продовжуйте повторювати мантру, перебираючи намистини

одну за одною в зворотному напрямку. Почніть із одного—двох щоденних «кіл», поступово збільшуйте їх кількість, поки ви не досягнете рівня в шістнадцять «кіл», котрий є мінімальним для того, хто ставиться до джапа-медитації серйозно й бажає стати відданим Господа Кришни.

На відміну од джапи, кіртана являє собою групову медитацію. Спів Харе Кришна мантри у кіртані виконують на якийсь мотив, і його можуть супроводжувати музичні інструменти. Кіртани можна влаштовувати в себе вдома з сім'єю та друзями, в гостях або ж на природі. Хтось один «веде» кіртан, тобто спочатку він виспіває Харе Кришна мантру, інші ж потім відгукуються на той самий мотив. «Заспівувач» співає знову — інші знову підхоплюють. Таким чином триває кіртана — оспівування мантри, яку повторюють знову і знову, збільшуючи духовне блаженство всіх, хто бере в цьому участь.

Перевага кіртани в тому, що ви слухаєте не лише своє власне оспівування, а й спів інших. Звичайно в кіртанах використано і такі традиційні індійські інструменти, як барабани й ручні цимбали, але якщо їх немає, можна скористатися тим, що є напихваті: коробка, яка може замінити барабан, що-небудь дзвінке — цимбали. Оспівування Харе Кришна маха-мантри наділить вас відчуттям надзвичайної свіжості, яка до того ж повсякчас зростатиме. Ви можете переконатися в тому самі. Спробуйте—но кільканадцять разів проказати будь-яке інше слово або ж фразу. Якщо ви знову й знову повторюватимете, скажімо, «Пепсі—кола», це набридне вам не більш як через якихось дві—три хвилини. Ви не знайдете в такому оспівуванні ніякісінького задоволення, і воно анітрохи не розважить вас. Звуки ж імені Кришни — трансцендентні, і Його ім'я хочеться виспівувати ще і ще.

Бхагават-Гіта, як вона є. — Л., 1990. — С. 787—797.

Л. СИЛЕНКО ПРО СВОЮ ВІРУ

У РУНВірі, яку я з Волі єдиносущого Господа вже 30 літ проповідую, є монотеїзм вищої форми. У РУНВірі ніхто Бога не малює

(не робить ідола (ікону)), щоб перед ним стояти на колінах, і просити прощення, спасіння.

Я вірую в Єдиносущого Господа. І не зву його Аллахом чи Саваотом. У достойного Народу ім'я Бога рідне. Миле й рідне мені ім'я Дажбог (Датель буття). Дажбог життєтворча, вічна, незнищима енергія Світу (Космосу), яка творить суть несвідомого і свідомого буття.

Дажбог – Світло, ми віруємо, що народжені Світлом, живемо в Світлі і відходимо у Світле Царство Духа Предків – у таїну вічності Народу. Немає Віри вищої за Світло. Дажбог – Святий Дух. Дажбог – свята Правда, Любов, Милосердя. Крім Дажбога, немає бога.

О, Дажбоже, Милосердний і Світлодайний Господи мій, я щасливий, що вірую в Тебе, що люблю і славлю Тебе. Ти Всюдисущий. Бачу Тебе в зорях небесних, у проміннях Сонця (любого нам Світла Твого), у пелюстці квітки, в усмішці немовляти, у ласках матері, в леті трудолюбної бджілки.

Я чую Тебе, Дажбоже мій, у шепоті золотоколючих нив, у шумі дощових крапель, у битті закоханих сердець, у мові красивого обличчя моєї Матері Вітчизни. У непорочній природі планети Земля бачу і чую Дажбога, Господа Живого, Всеправедного. Дажбог у всьому і все у Дажбогові. І Йому не потрібно амбасадорів (менших чи більших богів, демібогів).

Дажбог – Святий Дух України-Руси Один, як одне сонце в небесах, як одна мати в дитини, як одне серце в людини, як одне небо, під яким ми, сини і дочки України, живемо. І не потрібні мені боги більші чи менші, які жили в уяві моїх далеких любих Предків.

О, я обожнюю і славлю Предків моїх, вони – це я, а я – це вони. Та на славу Предкам, збагачений досвідом людства, йду вперед, і по-сучасному дивлюся на Предків, на себе, на Світ, по-сучасному розумію Віру і Бога. Усі, що визнають моє розуміння Бога, Господа нашого, йдуть зі мною, як брати і сестри. Обезсмертнюють себе й родину святою РУНВірою. Щасливляться 7-ма Законами Правильного Життя. Господи, хай всюди і завжди святиться ім'я Твоє, Дажбог!

Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога. – К.: 1995. – С. 362–363.

Текст 10.3.

**РОБОТА ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕКТИВІВ
ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ДІТЕЙ
І ПІДЛІТКІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ХАРИЗМАТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ**
(ЛИСТ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УКРАЇНИ від 20.04.98 р. № 1/9–168)

Останнім часом в Україні набула поширення діяльність місіонерів, іноземних проповідників, релігійних організацій та сект, таких як «Слово віри», «Іскра віри Божої», «Київська Церква Христа» тощо, які впливають на релігійні почуття шляхом політичного тиску, шкідливого для життя і здоров'я людини. Особливо небезпечними в цьому значенні є Церкви харизматичного спрямування.

На Заході харизматичний рух сприймається як відроджувальний рух євангельського християнства. В Україні цей рух виник і зміцнився на базі частини п'ятидесятництва та деяких баптистських громад.

Значна частина керівників релігійних організацій харизматичного спрямування – іноземці, на яких припадає переважна більшість порушень закону, зокрема ст. 24 Закону України про совість та релігійні організації.

Спільним для харизматичних церков є: ...протиставлення членів Церкви рідним і близьким; обов'язкове відрахування на потребу Церкви десятини від прибутку члена громади, заохочення до пожертв Церкві у вигляді матеріальних цінностей. Найбільш негативний імідж у цьому плані мають церкви «Слово віри» та «Перемога», що діють у Києві.

Богослужіння харизматичних церков проводиться за американським зразком, у формі велелюдних релігійних шоу, часом їх можна трактувати як сеанси масового гіпнозу, які призводять до істерії, втрати особою контролю над собою, що негативно впливає на психічне здоров'я людини. Особливо це є небезпечним для людини молоді, з ще не сформованою психікою. До того ж така діяльність неохристиянських організацій суперечить Конституції України, зокрема статті 35, бо є проявом психічного насильства відносно рядових членів організації, а також загальнолюдській моралі...

Вербування членів громади здійснюється шляхом психологічного пресингу із застосуванням гнучких форм роботи з окремими групами населення. Особлива увага приділяється залученню до Церкви тих, хто має широкі контакти з населенням і може вести активну пропагандистську роботу: лікарів, медсестер, учителів тощо.

Культова практика харизматичних церков нерідко викликає негативну оцінку з боку традиційних релігій, громадськості, батьків, що є реакцією на погіршення фізичного і психічного стану здоров'я людей, які стали членами харизматичних церков.

Питання посилення державою контролю за діяльністю релігійних організацій харизматичного спрямування набуває дедалі більшої актуальності. У зв'язку з цим Міністерство освіти України підготувало і надіслало на місця інструктивно-методичні листи щодо стосунків закладів освіти з релігійними організаціями, які мають базуватися на суворому дотриманні законодавства (від 29.01.97 № 1/9398, від 03.02.98 № 1/9–38).

Міністерство освіти України рекомендує з метою профілактики шкідливого впливу релігійних організацій харизматичного спрямування силами органів управління освітою, педагогічних колективів проводити ряд заходів, а саме:

– вивчати ситуацію на місцях стосовно діяльності релігійних організацій харизматичного спрямування;

– постійно контролювати дотримання керівниками органів управління і закладів освіти законодавства України щодо стосунків з релігійними організаціями, а також стан профілактичної роботи з метою захисту дітей і молоді від шкідливого впливу релігійних організацій харизматичного спрямування;

– проводити в педагогічних колективах роз'яснювальну роботу щодо відповідальності педагогічних працівників за характер інформації, яку вони використовують у спілкуванні з молоддю;

– організувати в педагогічних, а також в учнівських, студентських колективах вивчення законодавства України стосовно дотримання прав і свобод громадян, в тому числі положень щодо захисту молоді від психічного насильства;

– проводити відповідну роз'яснювальну роботу з батьками.

Рекомендується також посилити увагу педагогічних працівників до формування загальнонародських ціннісних орієнтацій учнівської та студентської молоді, організації проведення вільного часу молоді, а також вивчення морально-психологічного клімату сімей, де виховуються діти, підлітки, молодь.

Підготовлено за матеріалами Державного комітету у справах релігій Управлінням гуманітарної освіти та виховання Міносвіти України – відділ гуманітарної освіти.

Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – N 11.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ВСІХ РОЗДІЛІВ

1. Яка із складових частин релігії є основоположною:
  - а) віровчення,
  - б) віра,
  - в) культ,
  - г) організація.
2. Вищою формою релігійної організації є:
  - а) громада,
  - б) Церква,
  - в) деномінація,
  - г) секта.
3. Одним з провідних представників біологічного і психологічного підходу до сутності і походження релігії є:
  - а) З. Фрейд,
  - б) М. Вебер,
  - в) Л. Фейєрбах,
  - г) П.-А. Гольбах.
4. Одним з провідних представників етнологічного підходу до сутності і походження релігії є:
  - а) Ф. Енгельс,
  - б) У. Джеймс,
  - в) Е. Тайлор,
  - г) Т. Парсонс.
5. Одним з провідних представників соціологічного підходу до сутності і походження релігії є:
  - а) З. Фрейд,
  - б) М. Вебер,
  - в) В. І. Ленін,
  - г) Дж. Фрезер.
6. Тотемізм – це:
  - а) віра в існування душі і духів,
  - б) віра в надприродну силу, що править світом,
  - в) віра в надприродну спорідненість людей з тваринами і рослинами,
  - г) віра в надприродні можливості матеріальних предметів.

7. Фетишизм – це:

- а) віра в надприродну спорідненість людей з тваринами і рослинами,*
- б) віра в надприродні можливості матеріальних предметів,*
- в) система заборон,*
- г) віра в надприродні здібності древніх служителів культів (шаманів).*

8. Анімізм – це:

- а) віра в існування душі і духів,*
- б) віра в потойбічне життя,*
- в) віра в надприродну спорідненість людей з тваринами і рослинами,*
- г) віра в надприродну силу, що править світом.*

9. Ініціації – це:

- а) обряди посвячення «у доросле життя»,*
- б) система заборон,*
- в) різновид магічних дій,*
- г) поклоніння померлим предкам.*

10. Камлання в шаманізмі – це:

- а) обряди викликання духів,*
- б) обряди вигнання злих духів,*
- в) екстатичний танець—подорож у світ духів,*
- г) обряди посвячення «у доросле життя».*

11. Політеїзм – це:

- а) віра в духів,*
- б) віра в єдиного бога,*
- в) віра у багатьох богів,*
- г) віра в надприродну силу, що править світом.*

12. Монотеїзм – це:

- а) віра в єдиного бога,*
- б) віра у споконвічну боротьбу доброго і злого начала,*
- в) віра у багатьох богів,*
- г) віра в самостійне існування людської душі.*

13. Світові релігії – це:

- а) буддизм, християнство, іслам,*
- б) християнство і іслам,*
- в) індуїзм, християнство, іслам,*
- г) іудаїзм, християнство, буддизм.*

14. Політеїзм виник у:

- а) первісних релігіях,*
- б) етнічних і регіональних релігіях,*
- в) світових релігіях,*
- г) нових релігійних рухах.*

15. Монотеїзм виник у:

- а) етнічних і регіональних релігіях,*
- б) світових релігіях,*
- в) нових релігійних рухах,*
- г) первісних релігіях.*

16. Священним Писанням іудаїзму є:
- Талмуд,
  - П'ятикнижжя Мойсея (Тора),
  - Старий Заповіт,
  - Агада.
17. Бог ізраїльського народу:
- Амон-Ра,
  - Ахурамазда,
  - Яве,
  - Брахма.
18. Десять заповідей були даровані:
- Аврааму,
  - Ісааку,
  - Якову,
  - Мойсею.
19. Основним релігійним обрядом древніх іудеїв було:
- воскуріння фіміаму,
  - читання Тори,
  - жертвопринесення,
  - обрізання.
20. Синагога – це:
- «будинок молитви»,
  - місце для жертвопринесень,
  - релігійна школа,
  - древня назва Єрусалимського храму.
21. Субота в іудаїзмі це:
- день відпочинку,
  - вихідний день,
  - святковий день, коли на нього випадає якесь свято,
  - щотижнєве свято.
22. Найурочистішим святом в іудаїзмі є:
- Пурим,
  - Песах,
  - Шавуот,
  - Суккот.
23. Засновник хасидизму:
- рабе Маймонід,
  - Ізраїль Бешт,
  - Гіллель,
  - Мойсей.
24. Основні обряди індуїзму:
- паломництво до річок,
  - участь в храмових церемоніях,
  - домашні богослужіння – пуджі,
  - постійні промовляння мантр.

25. Три верховних божества в індуїзмі:

- а) *Брахма, Вішну, Шива,*
- б) *Брахма, Вішну, Кришна,*
- в) *Вішну, Калі, Шива,*
- г) *Брахма, Яма, Вішну.*

26. Основні священні тексти індуїзму:

- а) *Пурани,*
- б) *Веди,*
- в) *Дхармашастри,*
- г) *Сутри.*

27. Карма – це:

- а) *учення про переселення душ,*
- б) *закон моральної віддяки,*
- в) *кодекс правил релігійної поведінки,*
- г) *одне із індуїстських божеств.*

28. Жерці в індуїзмі – це:

- а) *шудри,*
- б) *кшатрії,*
- в) *брахмани,*
- г) *вайшї.*

29. Священні тексти зороастризму – це:

- а) *Яшти,*
- б) *Авеста,*
- в) *Відевата,*
- г) *Гати.*

30. Характерною рисою віровчення зороастризму є:

- а) *учення про мирне співіснування доброго і злого начала,*
- б) *учення про протиборство доброго і злого начала,*
- в) *учення про єдність доброго і злого начала,*
- г) *учення про потойбічну віддяку.*

31. Зороастрійці вшановували:

- а) *вогонь,*
- б) *воду,*
- в) *небо,*
- г) *землю.*

32. Зороастрійці своїх померлих:

- а) *закопували в землю,*
- б) *спалювали,*
- в) *вміщували в особливі «вежі мовчання»,*
- г) *залишали без поховання.*

33. Священним Писанням буддизму є:

- а) *Типітака (Трипітака),*
- б) *Триратна,*
- в) *Тримурті,*
- г) *Трикая.*

34. Буддизм виник у:
а) середині I тис. до н.е.,
б) середині II тис. н.е.,
в) на рубежі I тис. до н.е. – I тис. н.е.,
г) наприкінці I тис. н.е.
35. У буддизмі налічується:
а) чотири благородні істини,
б) три благородні істини,
в) вісім благородних істин,
г) п'ять благородних істин.
36. «Серединний шлях» у буддизмі – це шлях між:
а) стриманістю і надмірностями,
б) спасінням, доступним для всіх віруючих, і спасінням для небагатьох обраних,
в) життям і смертю,
г) сприятливим і несприятливим переродженнями.
37. Серединний шлях звільнення від страждань налічує:
а) вісім ступенів,
б) сім ступенів,
в) дванадцять ступенів,
г) чотири ступені.
38. Основний принцип буддійської етики:
а) незаподіяння шкоди священним тваринам,
б) незаподіяння шкоди всьому живому,
в) незаподіяння шкоди людині,
г) незаподіяння шкоди священним рослинам.
39. Основними напрямками в буддизмі є:
а) тхеравада і махаяна,
б) шиїзм і сунізм,
в) ламаїзм і чань-буддизм,
г) махаяна і ваджраяна.
40. Далай-лама – це:
а) верховний релігійний керівник всіх буддистів,
б) верховний релігійний керівник тибетських буддистів,
в) почесний титул буддійського ченця,
г) титул керівника буддійської громади.
41. Засновником чань-буддизму вважають:
а) Бодхидхарму,
б) Майтрею,
в) Амитабху,
г) Авалокітешвару.
42. Священним Писанням християнства є:
а) Старий Заповіт,
б) Новий Заповіт,

- в) Біблія, що включає Старий і Новий Заповіти,
г) Євангелія.
43. Християнство виникло в:
- а) II ст. н.е.,
б) I ст. до н.е.,
в) I ст. н.е.,
г) в III ст. н.е.
44. Християнство виникло в:
- а) Візантійській імперії,
б) Римській імперії,
в) імперії Олександра Македонського,
г) Священній Римській імперії.
45. Христос у перекладі з грецької:
- а) Посланник,
б) Помазаник Божий,
в) Пророк,
г) Спаситель.
46. Розкол християнства на католицизм і православ'я стався в:
- а) 1154 р.,
б) 1054 р.,
в) 954 р.,
г) 988 р.
47. Протестантизм виник у:
- а) XVI ст.,
б) XVII ст.,
в) XV ст.,
г) XIV ст.
48. Основоположником протестантизму в Німеччині є:
- а) Ульріх Цвінглі,
б) Жан Кальвін,
в) Мартін Лютер,
г) Філіпп Меланхтон.
49. Символ віри в християнстві складається з:
- а) дванадцяти членів,
б) семи членів,
в) дев'яти членів,
г) трьох членів.
50. Християнський символ віри був прийнятий на:
- а) Соборах в Нікеї (325 р.) і Константинополі (381 р.),
б) Соборі в Константинополі (680 р.),
в) Соборі в Нікеї (787 р.),
г) Соборі в Халкидоні (451 р.).
51. У православному християнстві таїнств:
- а) сім,
б) шість,

- в) два,
г) дев'ять.
52. Православний храм складається з:
а) вітара, храму, притвору,
б) вітара, приділу, іконостасу,
в) жертовника, престолу і паперті,
г) притвору, жертовника, вітара.
53. Ступенями священства в православ'ї і католицизмі є:
а) диякон, чернець, священник,
б) священник, єпископ, митрополит,
в) диякон, священник, єпископ,
г) пресвітер, ієрей, священник.
54. Католицький догмат про «філіокве» – це:
а) догмат про чистилище,
б) догмат про непомильність Папи Римського,
в) догмат про походження Святого Духа від Отця і Сина,
г) догмат про непорочне зачаття.
55. Чернецтво існує в:
а) католицизмі і протестантизмі,
б) католицизмі і православ'ї,
в) православ'ї і протестантизмі,
г) тільки в православ'ї.
56. Обов'язкова безшлюбність духовенства існує в:
а) православ'ї,
б) протестантизмі,
в) католицизмі,
г) протестантизмі і католицизмі.
57. Папа Римський обирається:
а) довічно,
б) на двадцять років,
в) на чотири роки,
г) доти, доки стан здоров'я дозволяє виконувати свої обов'язки.
58. Резиденцією Папи Римського є:
а) Рим,
б) Ватикан,
в) Собор Святого Петра,
г) Авіньон.
59. Константинопольський патріарх:
а) глава всіх православних,
б) глава тільки Константинопольської Церкви,
в) «перший серед рівних» серед Православних Церков,
г) глава всіх християн.
60. Автокефалія – це:
а) незалежність окремої Православної Церкви,
б) залежність однієї Православної Церкви від іншої,

- в) незалежність однієї православної єпархії від іншої,
г) незалежність Православної Церкви від державної влади.
61. Учення про виправдання тільки вірою існує в:
- а) православ'ї,
  - б) католицизмі,
  - в) протестантизмі,
  - г) протестантизмі і католицизмі.
62. До основних напрямів раннього протестантизму належать:
- а) англіканство, кальвінізм, лютеранство,
  - б) англіканство, баптизм, кальвінізм
  - в) баптизм, лютеранство, методизм,
  - г) п'ятидесятництво, мормони, адвентизм.
63. До основних пізніх протестантських деномінацій відносяться:
- а) квакери, мормони, п'ятидесятники,
  - б) п'ятидесятники, баптисти, адвентисти,
  - в) «Свідки Єгови», пресвітеріани, меноніти,
  - г) меноніти, анабаптисти, методисти.
64. Основні положення протестантського віровчення викладені в:
- а) 95 тезах,
  - б) Аугсбурзькому сповіданні віри,
  - в) Вестмінстерському сповіданні віри,
  - г) «Наставлянні в християнській вірі»
65. Принцип «мирського аскетизму» існує в:
- а) православ'ї,
  - б) католицизмі,
  - в) протестантизмі,
  - г) протестантизмі і католицизмі.
66. Характерною рисою баптизму є:
- а) хрещення дорослих,
  - б) повна відмова від таїнства хрещення,
  - в) хрещення дітей,
  - г) перехрещення тих, хто прийняв хрещення в інших християнських конфесіях.
67. Однією з характерних рис п'ятидесятництва є:
- а) говоріння на мовах,
  - б) відмова від служби в армії,
  - в) дотримання четвертої заповіді – шанування суботи,
  - г) невживання алкоголю і тютюну.
68. Однією з характерних рис адвентизму є:
- а) повна відмова від таїнств,
  - б) дотримання четвертої заповіді – шанування суботи,
  - в) загальна місіонерська діяльність,
  - г) надзвичайна строгість внутрішньої церковної дисципліни.
69. Священним Писанням ісламу є:
- а) Коран,

- б) Суна,
в) хадиси,
г) Коран і Суна.
70. Іслам виник у:
а) VII ст.,
б) VI ст.,
в) V ст.,
г) I ст.
71. Іслам виник на:
а) Аравійському півострові,
б) Синайському півострові,
в) Апеннінському півострові,
г) Піренейському півострові.
72. Хадж – це:
а) паломництво до «святих місць»,
б) обов'язок вести «священну війну»,
в) щоденна ритуальна молитва,
г) піст.
73. Послідовниками основних напрямів в ісламі є:
а) вішнуїти та шиваїти,
б) фарисеї та саддукеї,
в) шіїти та суніти,
г) суфії та шіїти.
74. Мусульмани моляться:
а) п'ять разів на добу,
б) три рази на добу,
в) шість разів на добу,
г) два рази на добу.
75. День відпочинку в ісламі:
а) п'ятниця,
б) субота,
в) неділя,
г) кожна остання п'ятниця місяця.
76. Мухаммад для мусульман:
а) Посланник Аллаха,
б) Син Божий,
в) Боголюдина,
г) Ангел.
77. «Символ віри» в ісламі звучить так:
а) *Аллах Великий!*
б) *В ім'я Аллаха, всемілостивого, всемілосердного!*
в) *Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха!*
г) *Нехай благословить його Аллах і вітає!*

78. Посту в ісламі дотримуються один раз на:

- а) рік,*
- б) місяць,*
- в) тиждень,*
- г) добу.*

79. Керівником мусульманської громади є:

- а) муедзин,*
- б) кадї,*
- в) імам,*
- г) мулла.*

80. Шаріат – це:

- а) один з напрямів в ісламі,*
- б) одна з обрядово-культурних дій,*
- в) система норм і правил,*
- г) один із «стовпів» ісламу.*

81. Головним язичницьким божеством древніх слов'ян при князі

Володимирові став:

- а) Перун,*
- б) Дажбог,*
- в) Велес,*
- г) Рїд.*

82. Капище – це:

- а) язичницьке кладовище,*
- б) язичницьке святилище,*
- в) язичницькі жертвопринесення,*
- г) язичницьке поховання.*

83. Тризна – це:

- а) весільний обряд,*
- б) обряд землеробського культу,*
- в) поховальний обряд,*
- г) обряд посвячення «у доросле життя».*

84. Русалка – це:

- а) річковий дух,*
- б) морський дух,*
- в) лісовий дух,*
- г) небесний дух.*

85. Хрещення Русі за літописними вістями сталося в:

- а) 988 р.,*
- б) 966 р.,*
- в) 998 р.,*
- г) 1088 р.*

86. Двовір'я у давніх слов'ян – це:

- а) віра в двох богів,*
- б) співіснування язичництва і християнства,*

- в) процес поступового витіснення християнства язичництвом,
- г) синтетична релігія, складена з елементів язичництва і християнства.

87. Русь була похрещена при:

- а) Ярославі Мудрому,
- б) Володимирі I Святославичі,
- в) Володимирі II Мономасі,
- г) княгині Ользі.

88. Брестська церковна унія була укладена в:

- а) 1696 р.,
- б) 1596 р.,
- в) 1569 р.,
- г) 1689 р.

89. Брестська церковна унія – це:

- а) об'єднання Православної Церкви в Україні з Римо–Католицькою Церквою,
- б) визнання незалежності Православної Церкви в Україні з боку Римо–Католицької Церкви,
- в) об'єднання Православної Церкви в Україні з Руською Православною Церквою,
- г) договір про канонічне спілкування між Православною Церквою в Україні й Римо–Католицькою Церквою.

90. Унаслідок Брестської церковної унії виникла:

- а) Українська Автокефальна Православна Церква,
- б) Українська Греко–Католицька Церква,
- в) Римо–Католицька Церква в Україні,
- г) Українська Католицька Церква.

91. Православна Церква в Україні згідно із законодавством:

- а) відокремлена від держави,
- б) є державною,
- в) підтримується державою,
- г) контролюється державою.

92. «Церква Уніфікації» належить до напрямку в нетрадиційних релігіях:

- а) неоязичницького,
- б) неоорієнтального,
- в) синтетичного,
- г) саєнтологічного.

93. «Свідки Єгови» належать до напрямку в нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,
- б) саєнтологічного,
- в) синтетичного,
- г) неоязичницького.

94. Мормони належать до напрямку в нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоорієнтального,*
- в) сатаністського,*
- г) синтетичного.*

95. «Церква» Р. Хаббарда належить до напрямку в нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоязичницького,*
- в) синтетичного,*
- г) саснтологічного.*

96. «Міжнародне Товариство Свідомості Кришни» належить до напрямку в нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоорієнтального,*
- в) сатаністського,*
- г) неоязичницького.*

97. Преподобний Мун є фундатором:

- а) «Церкви Уніфікації»,*
- б) «Церкви Останнього Заповіту»,*
- в) «Міжнародного Товариства Свідомості Кришни»,*
- г) «Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів».*

98. Неоязичницькі організації носять характер:

- а) наднаціональний,*
- б) національний,*
- в) вузькоконфесійний,*
- г) інтернаціональний.*

99. РУНВіра Л. Силенка належить до напрямку у нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоорієнтального,*
- в) неоязичницького,*
- г) сатаністського.*

100. Розквіт нових релігійних рухів припадає на:

- а) початок ХХ ст.,*
- б) кінець ХІХ ст.,*
- в) ІІ половину ХХ ст.,*
- г) початок ХІХ ст.*

КОРОТКИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Аватара — в індуїзмі втілення бога в образах інших богів, людей або тварин.

Автокефалія — самоврядування, адміністративна незалежність помісних Православних Церков.

Азан — заклик до щоденної ритуальної молитви (намазу), що п'ять разів на день лунає з мінаретів мечетей у країнах або територіях, де поширений іслам.

Амулет — невеликий предмет, який наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від всіляких нещасть, ворожих чар тощо.

Анафема — у християнстві найвища кара для віруючого, яка означає його відлучення від Церкви.

Ангели — згідно з віровченням іудаїзму, християнства та ісламу, створені Богом безтілесні надприродні істоти, що повідомляють людям його волю.

Анімізм — віра в надприродне існування душі і духів, як своєрідних двійників людей, тварин, рослин, предметів і природних явищ. Виникає як форма первісної релігії, надалі стає невіддільним елементом будь-якої релігії.

Апостоли — мандрівні проповідники у первісному християнстві, які поширювали його у давніх громадах, а також серед нехристиян. Пізніше Церква стала називати апостолами переважно тільки 12 найближчих учнів Ісуса Христа, які, згідно з новозаповітними текстами, були обрані ним для проповіді його вчення.

Архат — згідно з буддійським вченням: 1) епітет Будди; 2) у буддизмі тхеравади людина, яка шляхом перевтілень наблизилася до найвищого рівня духовного розвитку — нірвани; 3) праведник, святий. Архатами вважались найближчі учні Будди Шак'ямуні.

Архидиякон – духовний сан у християн, старший з дияконів, помічник єпископа при богослужінні, найчастіше – чернець.

Архієпископ – старший єпископ, один з вищих титулів у Християнській Церкві, середній між єпископом і митрополитом. Як правило, очолює велику за розмірами єпархію. У той же час цей титул надається на знак великих заслуг перед Християнською Церквою.

Архієрей – у східному християнстві загальна назва вищих церковних ієрархів (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріарха) з числа т. зв. «чорного», тобто чернечого духовенства.

Архімандрит – вищий перед єпископом чернечий чин у східному християнстві, почесний титул настоятелів великих монастирів.

Аскетизм релігійний – концепція і певний спосіб життя, що передбачають добровільну відмову від життєвих благ та задовольень.

Ахімса – в індуїзмі, буддизмі релігійно-етичний принцип, який означає: не слід робити нічого, що завдає страждань або бентежить будь-які живі істоти.

Айят, аят – найменший відокремлюваний уривок коранічного тексту, вірш Корану.

Аятола – найвищий титул шиїтських релігійних провідників.

Богослов'я, теологія – у християнстві система обґрунтування і захисту релігійного вчення про Бога, сукупність доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства і віруючих, боговстановлення віровчення і Церкви.

Бодхисатва – у буддизмі людина чи будь-яка інша істота, яка упритул наблизилась до виходу з колеса сансари – з кола нескінченних перероджень, але добровільно вирішила залишитися в ній, щоб допомогти просвітленню інших. У пантеоні буддизму посідають проміжне місце поміж буддами і архатами.

Брахман – в індуїзмі жрець, представник особливої жрецької верстви.

Будда – 1) ототожнюється з Сіддхартхою Гаутамою Шак'ямуні, який є засновником буддизму; 2) у буддизмі тхеравади людина, яка досягла найвищої межі духовного розвитку; 3) у буддизмі махаяни унаочнений Гаутамою Шак'ямуні символ, який втілює в собі ідеал межі духовного розвитку.

Булла – найважливіший документ Папи Римського, що містить його звернення, постанову або розпорядження.

Вікарій – заступник духовної особи. У Католицькій Церкві вікарієм Ісуса Христа називають Папу Римського. У протестантизмі часто зустрічається як посада помічника священика. У Православній

Церкві заступник правлячого у певній єпархії архієрея, може мати титул єпископа, архієпископа.

Віра релігійна — невіддільна ознака релігійної свідомості, особливістю якої є прийняття істинності релігійного вчення, визнання реального існування надприродних сил, властивостей і відносин без жодних раціональних доказів.

Гріх — вчинок (поведінка) людини, що виявляється у неприйнятті або порушенні релігійних цінностей.

Гріх первородний, або гріхопадіння — за іудейським і християнським віровченням порушення першими людьми Адамом і Євою, яких спокусив змії, Божої заповіді не споживати плодів з дерева пізнання добра і зла.

Громада релігійна — первинне територіальне об'єднання віруючих, які належать до певного релігійного напрямку.

Гуру — духовний дорадник індуїстської родини, вчитель.

Демон — дух, який керує природними явищами і розпоряджається долями людей. У християнстві синонім слів «біс», «диявол».

Деномінація — релігійне об'єднання, що перебуває у процесі організаційного оформлення. Цей термін використовується також як синонім слів «віресповідання», «конфесія», що означають приналежність до певної релігії.

Дервіш — в ісламі — злидений мандрівний аскет, часто член одного з містичних суфійських братств.

Диякон — перша ступінь священства. Помічник священника або єпископа у здійсненні богослужінь, але самостійно не має права здійснювати таїнства.

Догмати релігійні — основні положення віровчення тієї чи іншої релігійної конфесії, що визнаються як вічні і незмінні істини, встановлені Богом і обов'язкові для віри в них усіх віруючих.

Духовенство — особлива, як правило, організована за ієрархічним принципом група професійних служителів культу в ряді розвинутих релігій.

Екзархат — у східному християнстві — церковний округ, наділений певною самостійністю у справах внутрішнього управління. Екзархат очолюється єпископом, підпорядкованим главі Церкви.

Есхатологія — релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу.

Єпархія — церковно-адміністративний округ у Християнській Церкві на чолі з єпархіальним архієреєм (митрополитом, архієпископом, єпископом).

Єпископ – вищий ієрарх у більшості Християнських Церков, керівник єпархії.

Єреси – релігійні вчення, відмінні від офіційної доктрини та організації.

Жрецтво (від старослов. «жрети» – приносити жертву) – група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди.

Ібліс – в ісламі – ім'я духа, що спочатку був одним із створених з вогню ангелів, але відмовився вклонитися Адаму, якого сотворив Аллах з праху, і був за це скинутий з небес. Відповідник диявола в християнстві.

Ігумен – у східному християнстві настоятель чоловічого монастиря (ігуменя – жіночого). Сан священнослужителя з ченців, наступний за ієромонахом.

Ідол – виготовлений з дерева, каменю чи іншого матеріалу предмет, що зображає, уособлює божество для поклоніння. Часто ідоли наділені тваринними або людськими рисами.

Ієрарх – представник вищого християнського духовенства (Папа Римський, патріарх, кардинал, митрополит, архієпископ, єпископ).

Ієрархія церковна – сукупність чинів духовенства в порядку субординації, прийнятої в тій чи іншій Церкві, форма організаційного церковного устрою.

Імам – духовний керівник, голова мусульманської громади, людина, яка керує молитвою в мечеті.

Ініціації релігійні – у первісних релігіях сукупність обрядів, що знаменували перехід до дорослого життя і супроводжувалися низкою фізичних і моральних випробувань, покликаних засвідчити готовність юнака (або дівчини) до виконання нової соціальної ролі.

Індульгенція – папська грамота, свідоцтво про відпущення як скоєних, так і не скоєних ще гріхів, яке видавалось за гроші або особливі заслуги перед Церквою.

Кааба – головне святилище ісламу, будівля в центрі Священної Мечеті (аль-Масжид аль-Харам) у Мекці. У східному куті будівлі знаходиться Чорний Камінь, нібито посланий Аллахом з неба. Мусульмани всього світу під час молитви звертаються обличчям у напрямі Кааби.

Каббала – релігійно-містичне вчення з елементами магії, спрямоване на осягнення «справжнього», потаємного сенсу Тори та інших священних книг іудаїзму.

Каді, казі – релігійний суддя і чиновник в мусульманській громаді, який керується у своїй діяльності нормами релігійного права – шаріату.

Канон – у релігійному контексті – зразок, порядок, правило, установлення щодо віровчення, культу, релігійної організації. У християнстві вважається, що канони ведуться від апостолів, отців Церкви або вироблені церковними соборами; а тому є законом, якого треба неухильно дотримуватися.

Капище – давнослов'янське язичницьке святилище.

Кардинал – другий за значенням чин після Папи Римського в Католицькій Церкві. Кардинали – найближчі радники Папи. Після смерті Папи вони обирають із свого середовища нового Папу.

Карма – в індуїзмі та буддизмі так називають особливу містичну силу або універсальний вселенський принцип, автоматично діючий «закон віддяки», згідно з яким поведінка людини в реальному житті, її вчинки визначають її нинішню долю і наступне переродження її душі.

Катехізис – книга, що містить короткий, популярний виклад основ релігійної віри і моралі, призначений для навчання релігії.

Клір – у Християнській Церкві узагальнена назва священнослужителів.

Коан – логічно абсурдна загадка у дзен-буддизмі, що використовується як один з медитативних засобів досягнення Просвітлення.

Конклав – зібрання кардиналів, яке скликається відразу після смерті Папи Римського для обрання нового.

Консисторія духовна – 1) церковно-адміністративний орган при православному єпархіальному архієреї. В її віданні перебували всі справи єпархії, суд над духовенством, а також над мирянами у випадках, коли йшлося про шлюб і розлучення та про богохульство; 2) в Католицькій Церкві – нарада кардиналів; 3) у різних напрямках протестантизму – орган управління, подібний до православної консисторії.

Конфесія – приналежність до будь-якої Церкви, релігійної організації, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру.

Конфірмація – 1) таїнство миропомазання в Католицькій Церкві, проводиться єпископом в урочистій обстановці зазвичай над дітьми 7–12 років; 2) у протестантизмі не має містичного смислу і являє собою публічний акт, що означає досягнення молодими людьми церковного повноліття (14–16 років), свідоме прийняття ними християнства.

янської віри, а також включення їх до складу релігійного співтовариства.

Культ релігійний – система релігійних дій, предметів і символів, пов'язана з релігійними уявленнями віруючих і спрямована на задоволення їхніх релігійних потреб.

Курія Римська – уряд держави Ватикан і найвищий орган управління Римсько–Католицькою Церквою. Складається з очолюваних префектами (Папою Римським або кардиналами) конгрегацій (департаментів, міністерств). Крім конгрегацій, до складу курії входять трибунали, секретаріати тощо.

Лавра – назва великих і найбільш впливових православних чоловічих монастирів, підпорядкованих у своїй діяльності вищій церковній владі.

Лама – спочатку так називались вищі ієрархи ламаїзму в Тибеті, опісля – всі буддистські ченці в Монголії, Бурятії, Туві, Тибеті. Найвищий духовний авторитет і керівник усіх тибетських буддистів – Далай-лама.

Легат – духовна особа, яка виконує в будь-якій країні особливе, постійне чи тимчасове доручення Папи Римського.

Магія – комплекс ритуальних обрядів і дій, які, згідно з переконанням їхніх виконавців, можуть спричинити надприродний вплив на навколишній світ із певною практичною метою.

Мандала – це кругла чи багатогранна діаграма (коло, вписане в квадрат, який в свою чергу також вписаний в коло), являє собою геометричну форму усвідомлення людиною Всесвіту. В основному використовується для медитації й проведення містичних обрядів у тантричному буддизмі і ламаїзмі.

Мантри – вірші з текстів Вед, що використовуються як заклинання і чаклунські формули, а також для медитації.

Медресе – середній або вищий мусульманський навчальний заклад для підготовки служителів культу, вчителів початкових мусульманських шкіл, а також службовців державного апарату у країнах Близького та Середнього Сходу.

Мекка – головне священне місто мусульман, де народився, жив та починав свою проповідницьку діяльність Мухаммад. У Мекці знаходиться головне святилище мусульман – Кааба. Паломництво до Мекки є одним з п'яти найзначніших релігійних обов'язків мусульманина.

Месіанізм, месія – віра у майбутнє пришестя Месії, тобто Божого Посланця, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі

Царство Боже. Месіанізм поширений, крім іудаїзму і християнства, в індуїзмі (уявлення про аватари), буддизмі, ісламі та інших релігіях.

Мечеть — релігійно-культова споруда, в якій моляться мусульмани. Необхідними атрибутами мечеті є молитовний зал із міхрабом (ніша, що вказує напрямок на Каабу) і мінбаром (кафедра проповідника), книгосховище, приміщення для ритуальних омовінь.

Митрополит — вищий духовний сан у східних Християнських Церквах. У Церквах з патріаршою системою правління — другий після патріарха чин у церковній ієрархії.

Мінарет — вежа у мечеті або поблизу неї, з якої кілька разів на день лунає заклик до молитви. Мечеть може мати декілька мінаретів.

Місіонерство — поширення представниками релігійних організацій своєї віри серед населення, яке сповідує іншу.

Містика, містицизм — в широкому розумінні визнання надприродної сутності явищ природи, суспільства, у вужчому — релігійно-філософська віра у можливість надчуттєвого і надрозумового спілкування з надприродним.

Монастир — громада ченців, які об'єдналися на основі загальних релігійних поглядів для спільного проживання за особливими правилами, зафіксованими в монастирських статутах. Зовні монастир виглядає як комплекс культових, житлових та господарських приміщень, обнесений огорожею чи стіною.

Монотеїзм — форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу, вища форма релігійної еволюції, властива світовим релігіям.

Муедзин — служитель мечеті, до обов'язків якого входить п'ять разів на день сповіщати з мінарету азан — заклик до молитви.

Мулла — служитель культу в мусульманстві. Мулли часто поєднують відправлення культу з посадами вчителів у релігійних навчальних закладах, релігійних суддів-каді, керуючих благодійними закладами. Становлять особливу соціальну групу. Мають великий вплив серед віруючих.

Намаз (перс.), саят (араб.) — мусульманська ритуальна молитва, яку виконують п'ять разів на день.

Нунцій — постійний дипломатичний представник (посол) Ватикану в державі, з якою останній підтримує дипломатичні відносини.

Обрізання — релігійно-магічний обряд відрізання крайньої плоти статевого органу чоловіків. В іудаїзмі обрізання — центральний, з точки зору етноконфесійної приналежності обряд, ознака заповіту між

Богом і обраним ним народом. В ісламі має релігійно-містичне значення, постає своєрідним символом приналежності до цієї релігії.

Обряди релігійні – сукупність символічних індивідуальних або колективних дій віруючих, що спрямовані на встановлення двобічних стосунків між людиною і надприродними об'єктами.

Окультизм – містичне вчення, що визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магічних обрядів, таємних ритуалів.

Ордени чернечі – властиві Католицькій Церкві об'єднання ченців, монастирів, на основі прихильності особливим ритуалам, певним принципам чернечого життя і з метою захисту, утвердження католицької віри.

Пагода – культова буддистська споруда у вигляді багатоярусної башти, в якій зберігаються буддистські святині. Пагода будується у дворах монастирів поруч з храмами.

Пантеон – сукупність богів будь-якої релігії.

Папа Римський (Верховний Первосвященик) – глава Римо-Католицької Церкви і монарх міста–держави Ватикан. Обирається конклавом – зборами кардинальської колегії – пожиттєво.

Парафія (приход) – термін, яким позначають первинну територіально-адміністративну одиницю Церкви в християнстві (православ'ї, католицизмі). Ознаками парафії є наявність храму, молитовного будинку, штату служителів культу, а також громади віруючих. Центр парафії – парафіяльна (приходська) церква.

Пастор – у різних напрямках протестантизму служитель Церкви.

Патер – священик у Римо–Католицькій Церкві.

Патріарх – духовний сан верховних ієрархів у ряді Християнських Церков; глава автокефальної Церкви у православ'ї; у католицизмі титул патріарха мають керівники окремих уніатських Церков.

Політеїзм – форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні багатьом богам.

Прелат – загальна назва вищих духовних осіб у Римсько–Католицькій і Англіканській Церквах.

Пресвітер – у Православній Церкві – священик, в протестантизмі – обраний з мирян керівник громади.

Примас – у Католицькій і Англіканській Церквах цей титул належить єпископу, який має вищу владу щодо духовенства певної країни.

Протоієрей – старший священик у східному християнстві, найчастіше настоятель храму, належить до «білого» духовенства.

Пуджа – в індуїзмі комплекс обрядів індивідуального і колективного безкровного жертвопринесення.

Рабин – духовна особа в іудаїзмі, авторитет у витлумаченні приписів та заборон для членів іудейської громади та застосування їх до конкретних соціальних умов.

Ритуал релігійний – сукупність приписів і правил, що визначають порядок виконання обрядів, церемоній релігійного культу. Регламентує порядок і характер дій служителів культу під час богослужіння, при здійсненні таїнств, визначає правила проведення молитви тощо.

Сангха – буддійська чернеча громада на певній території. Часто має свій власний монастир.

Священне Писання (Святе Письмо) – релігійні книги, що наділяються віруючими ореолом святості, оскільки вони, за їхніми уявленнями, написані і заповідані людям за нав'яннями самого Бога. Кожна розвинута релігія має своє Святе Письмо: в індуїзмі це – Веди, в іудаїзмі – Танах, в ісламі – Коран тощо. У християнстві Святим Письмом вважається Біблія, до якої увійшли книги Старого і Нового Заповітів.

Священне Передання – в християнському богослов'ї так називається сукупність релігійних положень і приписів, які розглядаються як одкровення Бога, тобто як одержані від нього не в письмовій (як Святе Письмо), а в усній формі. Метою Святого Передання є витлумачення основних положень Святого Письма. Святе Передання визнається лише православ'ям і католицизмом. За догматичною значимістю і релігійним авторитетом Святе Передання прирівнюється там до Священного Писання. Протестантизм розглядає його як продукт людської творчості.

Священик – сан служителя культу у християнстві, якому надано право самостійно здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Офіційна назва священників – ієрей, пресвітер.

Секта – замкнута релігійна група з незначною кількістю віруючих, яка відкололася від основної течії релігії в певній країні. Для сект характерна претензія на винятковість власної ролі, доктрини, ідейних приписів, цінностей та настанов.

Секуляризація – процес звільнення від релігійного, сакрального. Стосується різних сфер суспільних відносин і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини.

Синагога – молитовний будинок в іудаїзмі.

Синод — у православ'ї та католицизмі дорадчі органи при східних патріархах та Папі Римському. До складу синодів входять представники вищої ієрархії. Число членів та порядок функціонування визначаються кожною Церквою відповідно до місцевих традицій.

Скит — тип монастиря, розташованого у віддаленому, пустельному місці. Устав скитів відзначається більшою суворістю, вимогливістю щодо чернечої життєорганізації.

Собор — 1) кафедральний чи головний храм міста або монастиря, де здійснюють богослужіння особи вищої духовної ієрархії; храми, що мають особливе значення; 2) зібрання представників певної чи кількох Церков для обговорення і вирішення питань віровчення, внутрішнього устрою і дисципліни, моральної поведінки членів Церкви. Собори розрізняються за значенням, яке вони відіграють у житті віруючих (вселенські і помісні), за назвами Церков, країн чи народів, у яких вони відбувалися, за складом членів чи титулом головуючого (архієрейські, монастирські, патріарші тощо), а також за тривалістю проведення (тимчасові і постійні), віросповіданням (протестантські, православні) та ін.

Сотеріологія — 1) учення про спасіння, проголошоване світовими та іншими релігіями; 2) частина богослов'я, що тлумачить питання про умови, шляхи та засоби спасіння.

Суна — Священне Передання ісламу, викладене у формі висловів Мухаммада та оповідей (хадисів) його діянь людьми, які близько його знали.

Сура — окремий розділ Корану. Коран містить 114 сур. Кожна сура має власну назву. У Корані сури розташовані за кількістю віршів—айатів, з яких вони складаються.

Сутра — в індуїзмі та буддизмі назва релігійно-філософського трактату, в якому викладено віронавчальні положення цих релігій.

Схизма — церковний розкол у результаті суперечностей між послідовниками різних поглядів усередині Церкви.

Табу — у первісних релігіях система надприродно пояснюваних заборон і приписів, функціонування якої (накладання, зняття, покарання) відбувається за певним ритуалом.

Таїнство — у християнстві особливі обрядові дії. Вважається, що в процесі здійснення таїнств на людей невидимо сходить Божа благодать.

Теократія — форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі Церкви і духовенству.

Тотемізм – комплекс обрядів і вірувань, пов'язаний із уявленнями про надприродний зв'язок людини й окремих соціальних колективів із тваринами та рослинами.

Тризна – у давніх слов'ян комплекс поховальних обрядів після завершення поховання. Включала в себе: військові турніри, криваве жертвопринесення на жертвовному вогнищі і жалобне частування.

Умма – мусульманська громада, спільнота всіх мусульман.

Унія церковна – об'єднання однієї з Церков християнського Сходу або її частини з Римо–Католицькою Церквою на засадах визнання першості Римських Пап і католицької догматики за умов збереження притаманних їй традицій, обрядів, способів відправи таїнств, особливостей церковного устрою.

Фанатизм релігійний – доведена до крайньої міри відданість релігійним ідеям, прагнення неухильно дотримуватись їх у практичному житті, нетерпимість до інших вірувань та іновірців.

Хадис – розповідь про діяння і висловлювання Мухаммада і його однодумців. Хадиси складають Суну як Священне Передання в ісламі.

Халіф – духовний і світський глава теократичної мусульманської держави (халіфату). У ранньому ісламі, а потім у сунітів – голова мусульманської громади. Халіфи мали бути особливо набожними людьми, які обиралися громадою для того, щоб регулювати її життя згідно з шари'атом, стежити за виконанням настанов, заповідей, даних Аллахом. З X ст. халіфи перетворилися на мусульманських первосвящеників.

Харизма – благодать, Божий дар, особлива сила дарована апостолам Святим Духом в Єрусалимському храмі на П'ятидесятницю для подолання гріховності та досягнення спасіння. У переносному значенні – сукупність видатних психофізичних якостей особистості.

Цезарепапізм – умовний термін для характеристики особливих стосунків між імператорською та церковною владою. Імператор фактично був главою Церкви, призначав патріархів. Вважається, що принцип цезарепапізму підштовхнув кн. Володимира I Святославича до прийняття Руссю християнства саме східного зразка.

Целібат – обов'язкова безшлюбність католицьких священиків.

Церква – 1) централізоване багаточисельне самоврядне ієрархізоване релігійне об'єднання священнослужителів (кліру) і простих віруючих (мирян), яке постійно відтворює й координує віронавчальний, обрядово-культурний бік релігії; 2) молитовна споруда у християнстві (православ'ї).

Чотки – намистини, нанизані на шнурівку або з'єднані одна з одною гачками, призначені для відрахування молитов і поклонів. Використовуються у багатьох релігіях.

Фетишизм – форма первісної релігії, поклоніння матеріальним предметам як наділеним надприродними властивостями.

Шабат – в іудаїзмі щотижнєве свято суботи, встановлене четвертою заповіддю на згадку про сьомий день Творіння.

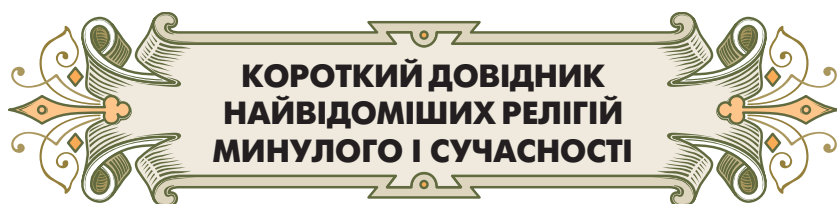
Шаманізм – особливий комплекс обрядів і ритуалів, пов'язаний з віруваннями в надприродні здібності і можливості давніх служителів культів – шаманів.

Шаріат – комплекс юридичних норм, принципів та правил поведінки, релігійного життя та вчинків мусульманина, дотримання яких є угодним Аллаху. Шаріат вважається божим законом, доведеним до людей через Коран і хадиси.

Шейх – 1) в новий та новітній час – титул голови племені в Аравії; 2) почесна назва визначних богословів, керівників ісламських громад.

Хрещення – християнське таїнство, що символізує прийняття людини у лоно Церкви.

Язичництво – різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм (як правило, світових релігій).

КОРОТКИЙ ДОВІДНИК НАЙВІДОМІШИХ РЕЛІГІЙ МИНУЛОГО І СУЧАСНОСТІ

GERMANO-СКАНДИНАВСЬКА РЕЛІГІЯ. Германські племена з бронзового віку (середина I тисячоліття до н.е.) мешкали в Скандинавії та Південній Прибалтиці. Германці були відомі своєю войовничістю, саме вони поклали край існуванню Римської імперії (в 476 р. германський вождь Одоакр зруйнував Рим). У період розпаду Римської імперії германські племена утверджуються як в континентальній, так і в острівній Європі. Довше за все їх вірування зберегалися в Ісландії (до XIII ст.).

Відомостей про древніх германців збереглося небагато, і основним джерелом знань про релігію древніх германців є «Старша Едда» (XI–XII ст.) і «Молодша Едда» Сноррі Стурлусона (1178–1225). У цих поетичних збірках містяться відомості про богів і легендарних героїв. Крім того вони розказують про міфологію і релігію древніх германців-скандинавів. Всі сюжети міфологічних подій німецьких народів пов'язані з Світовим Деревом – вертикальною і горизонтальною проекцією світу. В Світовому Дереві древні германці бачили просторове (верх – боги, середина – люди, низ – темні духи) і часове (минуле, теперішнє, майбутнє, космогонія та есхатологія) уособлення навколишньої дійсності.

Космогонія і есхатологія Едд зводиться до наступного: з тіла велетня Іміра з'являється все суще; боги борються один з одним і різними чудовиськами; верховний бог Один оживляє прообрази людей (Аск і Ембля); для всього світу настає «золоте вік». Проте цей вік порушується підступним вбивством юного бога Бальдра – сина Одина, яке супроводжується катаклізмами; космос перетворюється на хаос; боги вступають в битву з велетнями і чудовиськами, в результаті якої гинуть; світ вступає в епоху первостану.

Боги скандинавського пантеону діляться на асів – основну групу богів і ванів – богів родючості (Фрейр, Фрея, Ньорд та ін.). При-

значення наймогутніших богів таке: Один – вождь воїнів, глава їх патріархальної общини, а також мудрець і жрець; Брагі – бог скальд (поетичних оповідей); Уль – бог стрілець і лижник; Тюр – покровитель військових зборів і поєдинків, Ньорд – бог родючості, моряків і торгівлі.

Окрім асів і ванів в германській релігії існувало уявлення і про «нижчі» божества – духів природи – лісових, гірських, річкових, морських, про духів, пов'язаних із землеробством, з родючістю, з рослинністю. «Нижча» демонологія якнайповніше зберігається в народній свідомості, вона грубіша і безпосередніша за «вищу» міфологію (міфологію про богів). До германо-скандинавської міфології належать наступні «нижчі» персонажі: ельфи – духи природних стихій; нікси – водяні діви; тролі – велетні; феї – чарівниці.

Своїх божеств древні германці зображували у вигляді ідолів – грубо оброблених дерев'яних фігур.

Особливу роль в релігійному культі древні германці відводили жертвопринесенням і ворожінням. У жертву найчастіше приносили військовополонених.

Спеціальних храмових споруд і святилищ у древніх германців не існувало. Місцем здійснення релігійних обрядів служили священні гаї, де знаходилися жертovníки. Окремого стану професійних служителів культу в релігії древніх германців також не було.

Базовими чарунками релігійної організації давніх германців були родина і плем'я. Сім'ю об'єднувало виконання культу предків, а головною дійовою особою цього культу був голова родини. Вшанування племінних богів здійснювалося вождями і старійшинами. Існували також таємні союзи – наприклад, братерство берсерків, воїнів, яких у битвах охоплювала священна лють.

ДАОСИЗМ – національна релігія давнього й середньовічного Китаю. Основоположником даосизму вважається давньокитайський мислитель Лао-цзи (VI–V ст. до н.е.). Його погляди викладено у «Даодецині» – «Книзі про Шлях та Чесноту». Через декілька століть даосизм із філософського вчення почав поступово перетворюватись на релігію.

Віронавчальною основою даосизму є вчення про безсмертя і шляхи його здобуття, яке було розвинуто із вчення ранньої даоської філософії про відносність буття, життя та смерті.

Щодо даоської практики досягнення безсмертя, то вона складалася з трьох основних напрямків: «регулювання тіла», «регулювання дихання», «регулювання серця». У найзагальнішому вигляді вважа-

лося, що «три регулювання» впливають на «три скарби» людини, три її основні життєві сили, основні носії її внутрішньої, справжньої, «першонебесної» енергії: сім'я, власне енергія (дихання), дух.

1) «Регулювання тіла» містило в собі різні способи фізичного і хімічного впливу на організм. До фізичних засобів належали дієта, комплекси гімнастики, прийняття повітряних і сонячних ванн, прогулянки і взагалі ведення здорового способу життя. До хімічних засобів належало виготовлення всіляких настоянок, пігулок, мікстур, еліксирів з рослинних, тваринних і мінеральних компонентів. Важливою частиною зусиль, спрямованих на тіло людини, вважалося моральне вдосконалення: той, хто хотів продовжити життя, мав зробити, як мінімум 300 добродесних вчинків. Якщо ж серед них виявлявся хоч один неправильний, то всі попередні зусилля зводилися нанівець.

2) «Регулювання дихання» полягало головним чином у тому, щоб шляхом послідовних тренувань навчитися не дихати ні ротом, ні носом, тобто щоб вдих і видих відбувалися без усвідомлених зусиль з боку людини.

3) «Регулювання серця» полягало у самоконтролі над усіма проявами людської психіки, переважним чином над волею і свідомістю.

Особливою самостійною сферою даоської практики безсмертя була «алхімія». Уважалося, що в алхімічній реторті можна приготувати суміш, що дарує безсмертя — «золоту пігулку». Ось один з найпростіших рецептів даоських алхіміків: «Треба взяти «неоперених» пташенят і вигодувати їх справжньою кіновар'ю [розчин, що містить ртуть] і яловичиною. Коли вони підростуть, а їхній пух і пера почервоніють, їх слід убити і сто днів сушити в тіні. Потім треба потовкти їхні пера і прийняти кількість, що вмщується на кінчику ножа, тоді через сто днів знайдеш довголіття на п'ятсот років».

Сукупність прийомів і методів знаходження безсмертя можна вважати лише одним, «вищим» шаром релігійної практики даосизму. У ній легко простежити й інший, «нижчий» шар або «простонародний» даосизм, що містив у собі все те, що ми зараз називаємо «окультурними науками». Він складав із таких видів діяльності: 1) вивчення і приведення в систему накопиченого за століття астрологічного матеріалу, складання великої кількості гороскопів, астрологічних карт, ворожильних книжок тощо; 2) виготовлення і продаж оберегів — заклинання з кількох знаків, написані на папері жовтим або червоним кольором часто із зображеннями якогось ідола; 3) лікування хворих — і препаратами, де лікарські трави часто перемішувалися з отруйни-

ми речовинами, і засобами психотерапії, що ґрунтувалися на вірі хворих у надприродні можливості лікарів і ліків, а часто й за допомогою обрядів вигнання з хворого духів, які викликали хворобу.

Елементи релігійної організації в даосизмі з'явилися тільки в II ст. н.е., коли Чжан Дао Лін в одній з китайських провінцій (суч. провінція Сичуань) створив на основі даоської секти своєрідну теократичну державу з власною структурою, принципами, підданими. Себе ж він назвав тянь-ши (небесний наставник), таким собі даоським «папою» чи «патріархом». Держава у різних видах проіснувала до середини XX ст. У даоського духовенства існували власні обряди. Життя ж простих мирян під пильним оком даоських наставників було організоване таким чином, щоб уникати гріхів і тим самим наближати людину до великої мети даосизму – безсмертя. Від «держави» даосів згодом від'єдналися численні даоські секти, що зберігали в загальних рисах колективну даоську обрядовість. У VII–X ст. виник інститут даоського чернецтва. Ченці жили у власних монастирях або разом з буддійськими ченцями. За деякими підрахунками, у період свого розквіту даосизм організаційно містив у собі до 100 різних сект, частина яких об'єднувалася в автономне теократичне утворення, півтори тисячі різних культових споруд, кілька десятків тисяч ченців і більше сотні черниць, кілька тисяч служителів вишого рангу на чолі з тянь-ши і до ста тисяч даосів, зайнятих окультною практикою.

Даоський пантеон увібрив у себе всі поширені древні божества, духи, культу тощо. Найбільшої популярності в народі зажили «вісімка безсмертних святих» (ба-сянь), що вдало ілюстрували ключову ідею даосизму.

У даосизмі не існує й аналогів Священного Писання релігій інших народів. Даоський релігійний канон (Дао цзен) являє собою радше повне зібрання даоських філософських, релігійних, алхімічних, астрологічних трактатів, зібраних у XI – XII ст. Він містить у собі приблизно півтори тисячі творів, виданих у п'яти з половиною тисячах томів.

У середині XX ст. даосизм, що нараховував понад 20 млн послідовників, був у комуністичному Китаї практично викоренений. У наші дні даоські громади і монастирі існують, головним чином на о. Тайвань і в Гонконгу. Там же регулярно проводяться особливі даоські молебні, покликані забезпечити благополуччя місцевих жителів. У самому Китаї теж продовжують функціонувати даоські храми, багато з яких охоче відвідують китайці інших конфесій. Крім того, у 1984 р. у країні налічувалося 25 даоських монастирів, що контролюва-

лися створеною в 1957 р. проурядовою Китайською даоською асоціацією. При одному з монастирів діє свого роду даоська академія, в якій навчається близько 100 слухачів. У цілому ж даосизм давно розчинився в матеріальній і духовній культурі Китаю. Це й гомеопатичні препарати з лікарських рослин, розробкою яких колись займалися даоські лікарі й алхіміки, і дихальна гімнастика цигун, і комплекс вправ тайцзицюань, що залишилися від даоської практики регулювання внутрішньої життєвої енергії організму. В наші дні в Україні діють кілька громад послідовників даосизму.

ДЖАЙНИЗМ («джайна-дхарма», релігія джайнів; джайн, або «джина» — людина, що зуміла завдяки суворим аскетичним самообмеженням отримати перемогу над своїми пристрастями і вийти з кола перероджень) виник в VI—V ст. до н.е. на сході сучасної Індії (штат Біхар). Вважається, що найбільший вплив на формування джайнізму зробив Махавіра Джина (бл. 599—527 рр. до н.е.).

Священний канон джайнів — Агама, або Сиддханта, ядро якого складають проповіді Махавіри. З часом до них додалися численні оригінальні твори (сутри), коментарі (нірьюкті), праці з граматики, філософії, астрономії, географії та інших дисциплін. Складання священних книг джайнізму завершилося у V ст. н.е.

Сучасні джайни заперечують існування Верховного Бога-Творця, проте визнають інші божественні істоти. Традиційно джайни почитають численних індійських богів, але особливо шанобливо — 24 тиртханкара, себто «вчителів», які унаочнюють для них ідеал самозречення.

Всесвіт існує вічно. У своєму існуванні він переживає періоди підйому і спаду. Він складається із двох незалежних начал — живого та неживого. Живе — це душа. Неживе — матерія. Джайни вірять, що природні стихії теж мають душі. Вони визнають перевтілення душі і закон Карми. Але, згідно уявлень джайнів, Карма — щось матеріальне. Вона входить у нематеріальну душу й тримає її у полоні перевтілень. Мета людини — припинити потік нескінченних перероджень. Порятунку можна досягти через розділення двох начал шляхом аскетичних самообмежень. Для цього необхідно слідувати трьом основним принципам, викладеним Джиною.

Ці «три коштовності» такі: 1) «досконале переконання», тобто правильний погляд на світ; 2) «досконале пізнання», тобто розуміння істинної суті душі і оточуючого світу, подолання невідання, яке є причиною земних пристрастей і бажань, яке досягається ознайом-

ленням зі священними текстами і спілкуванням із вчителем-гуру; 3) «досконала поведінка», тобто дотримання п'яти великих морально-етичних обітниць (не заподіяння шкоди всьому живому, правдивість, непривласнення чужого, дотримання цнотливості, утримання від суєтних залежностей, тобто від власності, розваг, задоволень тощо).

Культова практика джайнізму відрізняється у мирян і мандрівних аскетів («ченців»). Миряни зобов'язані суворо слідувати тільки принципу ахімси, незаподіяння шкоди нічому живому, відвідувати святі місця, храми і храмові майданчики із статуями великих святих подвижників минулого. Шанування їх зображень зводиться до покрощення статуй водою, ароматичними речовинами, підношеннями у вигляді квітів, фруктів і солодощів, а також молитов. У своїх молитвах джайни просять не матеріальних благ або відпущення гріхів, а ясності думки і твердості духу. В звичайному житті міряни-джайни віддають перевагу заняттям торгівлею, лихварством і деякими видами ремесел, щоб не заподіяти шкоди живим істотам.

Ченці в сезон дощів живуть в монастирях, одержуючи прожиток від джайнів-мирян, а в інші пори року збирають милостиню. Вони не повинні затримуватися більше трьох днів на одному місці і мандрують по всій країні в простому білому одязі або зовсім без нього. Голова джайна-аскета позбавлена волосся, він постійно постує, дотримується численних обітниць, наприклад, обітниць мовчання. Джайни-аскети проціджують крізь тканину воду для пиття, оскільки в ній можуть бути невидимі для ока живі істоти, метуть перед собою дорогу, щоб не роздавити мурашки або черв'яка, не розпалюють вночі вогонь, тому що в його полум'ї можуть загинути нічні метелики тощо.

Багато ритуалів в джайнізмі дуже близькі до індуїстських. Джайни також відзначають деякі загальноіндуїстські свята (Дівалі, Дассера). Власні свята джайнів: День шанування праведного знання і священних книг, обмивання в річці священних символів, головним з яких вважається сіддха-чакра («священне колесо»), День народження Махавіри.

Послідовники джайнізму діляться на дігамбарів (букв. «одягнені повітрям»), які дотримуються найсуворіших самообмежень, і шветамбарів (букв. «одягнені світлом»), у яких ці обмеження не так суворі.

Зараз послідовники цієї релігії складають приблизно 0,5% населення суч. Індії. Діаспора джайнів є також у США, Великобританії, деяких країнах Південної Азії.

ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ РЕЛІГІЇ (інки, майя, ацтеки). Релігія **інків** — релігія однієї з великих держав доколумбової Америки, імперії інків, із столицею в місті Куско (суч. Латинська Америка). Існувала в XIII—XVI ст., доки не була безжально знищена європейськими завойовниками. У інків була безліч богів. Найголовнішим вважався Інті, бог золотого Сонця, від якого вони вели своє походження. Віракоче поклонялися як творцю всесвіту, але, за загальними віруваннями, він передавав свої повноваження менш високопоставленим божествам, таким як Ільяпа, богу грому і блискавки, Пачамамі, богині землі та ін.

Інки наділяли також надприродними силами найрізноманітніші предмети, явища природи, місцевості. Такі своєрідні святині вони називають одним загальним словом «уака» (святие місце). Археології помітили, що місця розташування деяких уака пов'язані з сходом і заходом сонця по певних днях і тому вони можуть служити своєрідним календарем.

В уявленнях інків, світ складався із 3-х рівнів: власне земного світу, небесного і підземного царств. З цими світами асоціювались уявлення про загробне життя: праведники опинялись на небі, де їх чекало щасливе й забезпечене життя, а грішники — у підземному царстві, де не було нічого, крім каміння. Гарантувати достойне загробну віддачу мали, поміж іншим, регулярні жертвоприносини.

У релігії інків склалася досить централізована організація і систематизований і регулярний культ. Сам правитель, Верховний Інка, визнавався нащадком Сонця і посередником між божественним і людським світом. Він призначав Верховного жерця цієї релігії, зазвичай з числа своїх братів або близьких родичів. Верховний жрець, у свою чергу, вибирав з числа інкської знаті «єпископів», які повинні були очолювати десять «епархій», що охоплювали всю територію держави. На місцях теж існував вельми численний жрецький прошарок. Тільки в столиці налічувалося більше 4 000 служителів культу різного рангу. Особливу категорію складали «діві Сонця», що проживали в спеціальних храмах. Вони набиралися з роду Верховного Інки з 9-тирічного віку і здійснювали ритуальне обслуговування сім'ї правителя.

У кожному місяці в інків було, принаймні, три святкові дні, і декілька загальнодержавних свят (в сумі 120 днів). У день свята Сонця сонячне проміння збиралося увігнутих дзеркалом і з його допомогою запалювався священний вогонь. На свято померлих їхні останки

витагували з могил, прикрашали і робили повноправними учасниками святкових церемоній і трапез. Напередодні Нового року в подячну жертву приносилося 500 спеціально відібраних незайманих хлопців і дівчат, яких закопували живцем.

Величезний розвиток отримав культ предків. З ним тісно пов'язаний звичай муміфікувати померлих, виставляти їх мумії в храмах, виносити під час урочистих процесій і навіть брати з собою у військовій походи.

Перед ухваленням важливих рішень інки вдавалися до ритуальних ворожінь.

Майя — група споріднених мовою індійських народів. Їхня держава на території сучасних Мексики, Гватемали і Гондурасу досягла періоду найвищого розквіту в 300–900 рр. н.е.

Священні тексти майя — «Пополь-Вух», які налічують більше 8500 сторінок. У них містяться міфи про початок і кінець світу, про світобудову, царство мертвих. Згідно до уявлень майя, Всесвіт складається, окрім власне світу людей, із 13 небес і 9 підземних світів. У центрі Всесвіту височіє світове дерево, яке пронизує усі рівні буття. З кожного боку світу майя пов'язували певний колір і певну групу богів. Кожен рівень населений власними надприродними істотами, які, втім, можуть вільно переходити від одного рівня на інший. За допомогою особливих ритуальних засобів вони також здатні опинитися в людському тілі.

Описуються чотири ери, кожна з яких закінчується потопом. Ми, якраз, живимо у четверту еру, яка припиниться у грудні 2012 року. Життя було організоване на основі 2-х головних календарних циклів — 365-денного сонячного та 260-ти денного ритуального. Обидва календарі були поділені на місяці, кожен з яких позначався старанно зрежисованими ритуальними виставами. Усі можливі хронологічні комбінації оберталися навколо 52-ти річного циклу.

Жерці майя розробили складне містичне вчення про богів, пов'язане з календарем, літочисленням і астрологією. Здебільшого, боги прив'язувались до певного «світу» чи природної стихії.

Найбільш впливовими були: Іцамна — головний бог неба, владика світу, що зображався у вигляді старого з беззубим ротом, орлиним носом і зморшкуватим обличчям; Чак — бог дощу, якого часто зображали в чотирьох іпостасях, одна на кожному із сторін світла, Ке-цалькоатль, бог вітру, Ах Пуч, бог смерті, що зображався у вигляді скелета, Ши-Чель (Веселка) — дружина Іцамни. Були і боги сонця,

боги долини, боги мисливців, боги-ягуари і навіть бог кукурудзи. Віра в богів доповнювалася вірою в обожнюваних героїв і предків.

У майя існував складний богослужбний ритуал, що полягав принаймні з 6 основних обрядів, величні кам'яні храми, численне жрецтво, серед якого особливе місце займали Чілани, які уміли розраховувати час настання засухи, виверження вулканів та інші стихійні лиха. Храми споруджувались на величезних платформах. Вони виглядали як східчасті піраміди (до 70 м заввишки). До двох-трьох внутрішніх приміщень із статуями богів вели зовнішні довгі та круті сходи. Особливістю культових споруд була прив'язка їхнього розташування до руху небесних світил, завдяки чому ставало можливим точне визначення календарного часу і пов'язаної з ним ритуальної події. Іноді в глибинах храму здійснювались поховання. Багато таких архітектурних пам'яток (наприклад, Храм Сонця, Піраміда Написів у Паленке) збереглися до наших днів. Жерці складали особливу верству й мали постійно випробовувати себе численними обмеженнями. Вони вбирались у довгі білі сорочки без рукавів, носили високі ковпаки а волосся мастили жертвовною кров'ю.

Найбільше поширення серед обрядів набули жертвопринесення. Богам жертвували людей, тваринних, плоди, квіти, дорогоцінні прикраси. Найвишуканішим вважалося піднесення статуї божества серця жертви, що ще тріпоче. Вірогідно, здійснюванню певних жертвопринесень передувала ритуальна гра у м'яч, коли ті, хто програв, мали стати жертвою для тих, хто переміг.

Були поширені т. зв. «обряди переходу»: від одного періоду життя до іншого, від однієї соціальної ролі до іншої. Вони супроводжували без перебільшення все життя людини, починаючи від народження і закінчуючи смертю. Суттєвим моментом цих обрядів було кровопускання, яке ініціювало появу «отворів» і «містків» (у вигляді струменю крові) для появи у світі надприродних сил. Для цього надрізали вуха, проколювали язика і губи, навіть статеві органи.

Майя вірили, що після смерті душа має здійснити подорож через підземний світ. Якщо вона здолає численні перешкоди і пройде важкі випробування, то здатна віродитися у формі духа предка чи частки природного або небесного явища.

Початок нового 52-і річного циклу знаменував особливий ритуал «нового вогню». Центральним моментом ритуалу було жертвопринищенням полоненого воїна. На місці вирваного серця у момент певного розташування зірок на небосхилі надприродні сили мали запалити новий вогонь, який розносився по всій державі.

Майя обожнювали своїх правителів, яких називали «великими правителями Сонця». Їх статус живого божества підкреслювався нарядами, фантастично прикрашеними деревом, пір'ями, тканинами, раковинами і камінням, які мали утілювати образи богів і організацію світу.

У період свого розквіту держава **ацтеків** налічувала понад 400 міст, а її населення перевищувало 15 млн. У країні налічувалося понад 40 тис. храмів, з них у столиці – 300. Головним святилищем ацтеків був Великий Храм (букв. Гора Змія) в Теночтитлані, який обслуговували близько 5 тис. служителів. Цей храм було присвячено двом головним ацтекським божествам – Тлалоку, богу води, дощу, землеробства, плодючості, Уїцилопочтли – богу війни й данини. Найцікавішим в релігії ацтеків є культ людини-бога. У жертву проносився юнак (часто полонений), якій обирався за зовнішньою вродою й мав нагадувати живе божество. Протягом року він готувався до проведення ритуалу й отримував дійсно божественне вшанування. Однак у відповідний день на вершині пірамідального храму йому розсікали груди, виймали серце, скидали униз й відрубали голову, яку потім виставляли на палиці у храмовому дворі

ЄГИПТУ СТАРОДАВНЬОГО РЕЛІГІЯ в своїй основі виникла в III тисячолітті до н.е. і проіснувала до середини I тисячоліття н.е. Увесь цей час в ній відбувалися вельми значні зміни. Найвідоміші – релігійна реформа Ехнатона, який у XIV ст. до н.е. вперше в історії релігії спробував увести культ єдиного бога Атона.

Пантеон богів поділявся на місцевих, шанованих в певній місцевості, і загальноєгипетських. Боги древніх єгиптян часто знаходилися між собою в певних стосунках: Бог-батько, богиня-мати, бог-син. Найбільш шановані: Ра – бог-сонце, верховний бог держави, цар богів, покровитель фараонів; Амон – ще один сонячний бог, що з часом злився з богом Ра, Осіріс – бог позаземного світу, безсмертя, Ісида – цариця богів, велика богиня-мати, божество родючості і землеробства; Тот – бог науки, мудрості, винахідник писемності, Гор – бог Нижнього Єгипту, бог-небо, Сет – бог пустель, суховіїв, Анубіс – бог мертвих, хранитель гробниць і поховань.

Крім богів в Єгипті був розвинений культ тварин. Багато з них втілювали божества, тому їх часто зображали у вигляді чоловіків і жінок з головою тієї або іншої тварини. Найбільш шановані: бик Апіс, крокодил, сокіл (яструб), кішка, змія (зображення змії використовувалося на головному уборі правителя Єгипту для захисту від ворогів). Тому, хто робив замах на священних тварин, загрозувала страта.

Обожнювався також правитель – фараон. Єгиптяни вірили, що фараон – нащадок династії богів, що спрадавна правили небом і землею, земне втілення бога Гора. Стосунки між фараоном і богами будувалися за принципом договору: боги дарували фараону особисте благополуччя і заступництво його країні. Натомість фараон повинен був забезпечувати дотримання шанування богів, повсюдні жертвопринесення, будівництво храмів тощо. Для спілкування з фараоном як боголюдиною був розроблений окремий ритуал, що надавав йому божественних почестей.

Віронавчальні основи староегипетської релігії містяться в міфах. Найбільш поширені два типи міфів. Міфи про творення світу оповідають про первісний океан (втілений богом Нуном), з якого богом сонця Ра був створений світ. Між силами хаосу і тьми, світла і порядку постійно точиться боротьба. Зовні вона виражається в щоденному заході і сході сонця, що знаменує кінцеву перемогу світлого початку. Другий міф – про Осиріса і Ісиду. Вони були божествами, братом і сестрою, що полюбили один одного ще в утробі матері. Осиріс справедливо і мудро правив на землі. Але він був убитий заздрісним братом Сетом, який розчленував його тіло. Ісиді вдалося зібрати його останки і воскресити їх. Тому Осиріс зміг дати життя сину і підготувати того до помсти. Урешті-решт син переміг і зайняв престол батька, а Осиріс став верховним правителем підземного царства.

Особливий вид релігійно-магічної літератури складають тексти, присвячені заупокійному культу. Велика увага в них надається правилам поведінки в іншому світі і магічним заклинанням, за допомогою яких можна подолати всі небезпеки пекла (умовна назва – «Книга мертвих»).

Найбільші культові центри Давнього Єгипту – Геліополь, Мемфіс і Фіви, де були споруджені монументальні храмові комплекси Карнак і Луксор (в головному залі Карнака міг би спокійно розміститися Собор Паризької Богоматері).

Кожне божество мало своїх жерців, на чолі яких стояв верховний жрець, що призначався фараоном. До їх складу входили також співаки і музиканти, що брали активну участь в проведенні різних обрядів. Жерці відрізнялися від решти єгиптян голеною головою, білим лляним одягом і білими сандалями.

Щоденне богослужіння полягало в тому, що зображенням божеств храмах віддавалися особливо урочисті почесті, підносилися їжа і пиття, оскільки вважалося, що самі божества незримо присутні в своїх матеріальних образах. Служба відбувалася усередині храму, а її

учасниками були тільки жерці. Крім того, кожний храм мав власний розклад свят на честь свого божества.

Святкування, як правило, супроводжувалися урочистими процесіями — ходами із зображенням божеств, містеріями — театралізованими виставами з життя богів, розігрувані жерцями. В святах брали участь і прості єгиптяни.

Найважливішим елементом староегипетської релігії був похвальний і заупокійний культ. Заупокійний культ був направлений на те, щоб забезпечити продовження гідного життя людини і після її смерті. Він включав: збереження тілесної оболонки померлого (муміфікація тіла), будівництво гробниці, в якій перебувала Ка — двійник людини (існувала ще Ба — уявна істота, що являла собою душу людини), принесення йому регулярних жертв (іноді, у вигляді простих написів, із спеціальною магічною формулою). До мертвих могли звертатися за допомогою і порадою (наприклад, надсилаючи їм листи).

Важливе значення мав обряд «відкриття вуст» — тобто магічної обробки всіх отворів тіла з метою забезпечити померлим можливість бачити, чути тощо. Подібній обробці піддавалися статуї і зображення богів, щоб перетворити їх на живе вмістилище божественної душі.

Після смерті фараони на барці відправлялися в східну частину неба, де перебували разом з богами. Прості смертні повинні було пройти суд Осиріса, який оцінював ступінь гріховності або праведності земного життя людини. Залежно від вироку, людину чекало або продовження існування в замогильному світі, т.зв. «дуаті», або повна і остаточна загибель.

КОНФУЦІАНСТВО — не зовсім релігія в звичному для європейця значенні. Радше, це — політичне і соціальне вчення про принципи справедливого і гармонійного управління державою і взаємостосунки між людьми. З другого боку, конфуціанство — основа основ китайського суспільства і китайського способу життя, яка додавала йому стабільність і життестійкість, тобто була для Китаю і китайців, значно більшим, ніж релігія. У наш час принципи конфуціанства органічно вписані не тільки в культуру Китаю, але і деяких країн Східної та Південно-Східної Азії (Японія, Корея, В'єтнам, Сінгапур).

Виникнення конфуціанства зазвичай пов'язують з ім'ям великого мудреця Стародавнього Китаю Конфуція, Кун-цзи, Кун-фуцзи (Мудрець Кун) (551—479 рр. до н.е.). Поступово вчення Конфуція, що розповсюдилося по всьому Китаю, в III ст. до н.е. в епоху Цинь піддавалося жорстоким переслідуванням. Проте вже в II ст. до н.е.

конфуціанство почало зводитися в ранг офіційної ідеології і залишалося нею — не дивлячись на численні зльоти і падіння — до революційних подій 1913 р. Найбільшого свого впливу воно досягло в кінці XVII ст. При цьому, з одного боку, в ньому тісно перепліталися риси філософського напрямку і релігії, а з іншого, — конфуціанство мирно уживалося з іншими традиційно поширеними в країні віруваннями: даосизмом і буддизмом, а також численними народними віруваннями й іншими філософськими доктринами.

Основний священний текст конфуціанства — «Лунь юй» (VI—V ст. до н. е.), «Бесіди і судження» Конфуція, записані його учнями. У цілому ж, класичний канон конфуціанства налічує 13 творів, чий об'єм разом з вибраними коментарями досягає 40 томів. Але для кожного грамотного китайця обов'язковим вважається знання 9 канонічних творів, утворюючих «Чотирикнижжя» і «П'ятикнижжя».

У конфуціанстві немає окремо створеного пантеону. Проте особливе значення надається шануванню Неба як символу божественного верховного порядку, регулятора Всесвіту з центром в Китаї (Піднебесній), який видає імператору верховний мандат на управління країною. Сам Конфуцій хоча й офіційно вважається «Великим Учителем», «Досконалим мудрецем», покровителем учених, ученості, урядовців, не обожненим. Але в очах простих китайців він займає перше місце серед інших шанованих богів і героїв.

Етика конфуціанства включає чотири чесноти: жень («людинолюбство») і споріднену йому «шанобливість» і «відданість» (сяо), і («обов'язок»), лі («ритуал», «етикет», «культурна поведінка»), синь («взаємність»). Головний її зміст полягає в тому, що щонайпершим моральним обов'язком будь-якої людини є сумлінне дотримання тих соціальних обов'язків, які накладаються на нього місцем, яке вона посідає в суспільстві.

Після смерті Конфуція був споруджений перший храм на його честь, де були зібрані учнями і близькими Конфуція всі реліквії, що мали до нього відношення. Цей храм поступово перетворився на місце паломництва. З VI ст. по всій країні стали зводитися храми на честь Конфуція, їх число сягало 1500. Двічі на місяць в них проводилися звичайні церемонії з розпалюванням свічок і курінням пахошів, а двічі на рік — весною і восени — особливо урочисті обряди з кривавими жертвопринесеннями. Обов'язковим елементом конфуціанського ритуалу була музика, танці, а іноді і цілі вистави. Вони були покликані підсилити барвистість і емоційність стародавньої форми ритуалів. Зараз статуетки Конфуція або ієрогліфічні таблички з його

ім'ям можна зустріти в невеликих каплицях або храмах інших божеств разом із зображеннями інших шанованих божеств, духів або обожнених осіб. Китайці вірять, що дух Конфуція дарує сім'ї довголіття і міцне потомство.

Окрім офіційного культу широке розповсюдження в конфуціанстві отримала вимога дотримання правил «лі» як правил соціального етикету (за деякими підрахунками, таких правил налічується 300 основних і 3000 другорядних), культ синовньої шанобливості і культ предків. Конфуцій вважав, що батьки зобов'язані прищеплювати своїм дітям високі моральні принципи, а ті, у свою чергу, шанувати батьків. Ця пошана повинна включати в себе в першу чергу беззастережне підпорядкування авторитету батька. Пошана, що надається батькам в цьому житті, повинна виявлятися і після смерті. Приклад шанобливого відношення до батьків: хлопчик, стурбований тим, що його батьків кусають комарі, спав без покривала, щоб комарі кусали його, а не батька і матір.

МЕСОПОТАМІ СТАРОДАВНЬОЇ РЕЛІГІЯ починає формуватися в межиріччі Тигра і Евфрата в кінці IV тисячоліття до н.е. разом з появою перших міст-держав, писемності і т.д. У різних формах шанування місцевих богів зберігалося аж до перших століть нашої ери.

Месопотамські боги в пантеоні часто мінялися, на передній план виступали то одні, то інші — через те, що на цій території послідовно змінилося кілька державних утворень — Шумер, Аккад, Ассирія, Вавилон. Стабільної царської влади тривалий час не було сформовано, отже, верховного правителя на ранніх стадіях релігійного життя Месопотамії не обожнювали.

Від початку, батьком всіх богів уважався Ан — бог неба, також главою пантеону була богиня землі — Ки. Від них походили могутні боги, що безпосередньо впливали на життя шумерів: бог повітря Енліль (покровитель шумерів), бог води Еа (представлявся у вигляді людини-риби) і покровитель культури Енки (що створив перших людей). Древні шумери вірили, що людина — істота нижчого порядку, безправний раб. Вважалося, що людина створена богами для служіння їм. Боги стояли на першому місці. Вони мешкали в блаженній країні, в якій не було ні старості, ні страждання, жили для свого задоволення, чого не могли дозволити собі люди.

Посмертна доля людини, за уявленнями шумерів, була ще більш безрадісна, ніж земне життя. Дух померлого поміщався в приховану глибоко під землею область під назвою Кур, де його існування було смутним і похмурим.

Тут виник міф про смерть і воскресіння Таммуза, який в алегоричній формі передає зв'язок між життям і смертю, між вмиранням і воскресінням, що відбувається в природі щорічно (пор. міф про воскреслого Осиріса в Давньому Єгипті). Таммуз (Думузі), який втілює родючість природи, гине і воскресає за допомогою богині родючості – Іштар, яка перемагає смерть. Тому свята на честь Таммуза та його супруги Іштар влаштовувалися наприкінці землеробського року. Під час цих свят розігрувались містерії, як у театралізованій формі відтворювали головні події цього міфу.

Крім інших міфів, в міфології Месопотамії склалася розповідь про вселенський потоп, який дійсно мав місце в історії. Археологи довели, що древні шари месопотамських міст відокремлені від пізніших багатометровими відкладеннями мула.

Релігійна система межиріччя Тигра і Євфрату поступово удосконалювалася і вже в II тисячолітті до н.е. мала досить розвинену структуру і ієрархію богів. Місце верховного божества зайняв Мардук (бог-покровитель Вавилону). При цьому державна влада так зміцнилася, що стало можливим обожнювання правителя. Розвивалася і древня наука (астрономія, математика, календар, писемність), хоча її зв'язок і за походженням, і за своїм функціям, з релігією безперечний.

У Месопотамії сформувався впливовий жрецький стан. Жерці походили в основному із знатних родів і передавали свій статус у спадок.

Богослужіння зводилося до догляду за статуями богів як за живими людьми (богів зазвичай зображали в людському вигляді і з людськими пропорціями) і принесенні ним жертв. Культ відправлявся в спеціальних храмах, які були за формою східчастими баштами (зіккурати) з цегли-сирцю величезних розмірів (декілька десятків метрів завширшки і висоту). Упродовж всієї історії Месопотамії храми мали не тільки релігійне, але і важливе господарське і культурне значення. При храмах знаходилися майстерні, склади, архіви, бібліотеки, школи.

Месопотамці також вклонялися численним духам, найважливішими серед яких, звичайно, уважалися духи річок і каналів. Священним деревом для них був кедр. Він уособлював безсмертя. Кедрове масло використовувалося для благовонній, зрубання кожного стовбура обов'язково супроводжувалось виконанням певних ритуально-магічних дій. При храмах утримувались священні тварини, або вшановувалися фантастичні зображення із рисами людей і

тварин. Зокрема, відомі кам'яні ідоли духів-хранителів у вигляді крилатих левів чи биків, у яких людська мудрість поєднувалася із швидкістю орла та силою лева.

ОЛІМПІЙСЬКА РЕЛІГІЯ в основі своїй склалася у древніх греків в VI—V ст. до н. е., й багато в чому була запозичена римлянами, починаючи з III ст. до н. е.

Пантеон богів давніх греків носив політеїстичний характер. У них було безліч богів, місцеперебуванням яких вважалася гора Олімп. Політеїзм давніх греків пояснюється тією обставиною, що цей пантеон штучно утворювався із богів-покровителів певної місцевості або полісу — давньогрецької міста-держави.

Священні тексти відсутні, проте були цикли міфів, присвячені олімпійським богам.

З Олімпу боги спостерігали за людьми, чиє життя відоме їм в найдрібніших деталях. Зовнішнім виглядом і рисами характеру олімпійські боги нагадували людей. На чолі олімпійських богів знаходилися Зевс (рим. Юпітер), батько богів і людей, що, втім, не був, творцем світу, Аїд (Плутон), правитель підземного царства і Посейдон (Нептун), повелитель водної стихії. Інші відомі боги: Арес (Марс) — бог війни, Афродіта (Венера) — богиня любові, краси, Аполлон — бог стад, стрільби з лука, музики, Артеміда (Діана) — богиня полювання, материнства і родючості, Асклепій (Ескулап) — бог лікування, Діоніс (Вакх) — що ототожнювався з виросуванням зерна, фруктів, виноробством, Гефест (Вулкан) — бог вогню, покровитель ремесел, особливо ковальської справи, Гермес (Меркурій) — посланець богів, бог торгівлі, Гера (Юнона) — дружина Зевса, покровителька шлюбу, материнства і жіноцтва). Особливою шаною в Стародавньому Римі користувалася також богиня домівки, будинку і сім'ї Гестія (Веста).

В олімпійському пантеоні греків склалася чітка ієрархія. Олімпійці Зевс і Гера утворюють головну божественну пару, зразок родини та верховної влади. Перед тим, вони перемогли та ув'язнили старше покоління богів на чолі з Кроносом, які були носіями первозданного хаосу. Молодше покоління богів включало виконавців волі світоправителя Зевса, кожен з них, проте, опікувався власною частиною світу або мав чітко визначені функціями.

Специфічною рисою олімпійської релігії була теофанія — періодичне явлення богів у світі людей, про які розповідають численні міфи. Причём, для богоявлення часто було достатньо простої примхи, наприклад, закоханості бога у земну жінку.

Разом з вірою в існування великих богів, елліни продовжували вірити в духів, що населяли навколишній світ, особливо в німф — духів природи, які втілювали все, що росте і рухається в природі, дає життя рослинам, риbam, тваринам, селенів та сатирів — чоловічих духів природи, злих духів — ламій. Найчастіше духи уявлялись в людському вигляді, але могли мати й змішані риси.

Особливе значення мав культ мертвих. Поза всяких зв'язком із земним життям, всі померлі уважались могутніми надприродним духами. Але у той же час, найбільші грішники опинялися у Тартарі — найнижчому, найнепридатнішому для життя рівні підземного царства — Аїда. Припускали давні греки й переселення душ. Догоджати померлим уважалося невід'ємною часткою сімейного та суспільного обов'язку.

Відправа богослужінь, як правило, була завданням державного значення. Тому священнодійства справлялись регулярно у чітко визначені терміни. За надзвичайних обставин проводились особливі відправи. Показовими елементами давньогрецького олімпійського культу були: 1) піспєспіви (як правило, у вигляді хорового виконання гімнів на честь богів); 2) театралізовані ходи й вистави із розігруванням міфологічних сцен із життя богів; 3) жертвоприносини, криваві і безкровні. Часто приносилися масові жертви — гекатомби (до 450 биків). Особливо урочисті жертвопринесення здійснювалися також на місцях битв і масового поховання полеглих воїнів.

Крім того, давні греки не обходились без магії та чаклунства, вони рівно могли заклинати богів виконати їхнє прохання, захистити від нещастя та наслати усілякі негаразди на недругів.

Свята, що вважались невід'ємною частиною релігії, часто приймали форму ігор на честь бога або героя. Найвідомішими серед 4-х загальногрецьких змагань були Олімпійські ігри, що проводилися раз на чотири роки. По олімпіадам древні греки вели своє літочислення.

Разом з святами, відкритими для всіх громадян, були і закриті, куди допускався лише вузьке коло посвячених — містерії. Вони уявляли собою складні ритуальні комплекси, до складу яких входили обряди посвячення, причастя, молитви, особливі техніки входження в екстатичні стани. Прикладом містеріальних ритуалів є Єлевсинські містерії, що проходили неподалік від Афін.

Центром поклоніння богам були кам'яні храми із зображеннями богів, що знаходилися в них. Ці зображення були кам'яними, де-

рев'яними, глиняними, мармуровими тощо. Дев'ятиметрової висоти статуя Зевса Олімпійського із золота і слонової кістки, що покривали дерев'яну основу, вважалася одним з семи чудес світу. Особливого роду жрецькими об'єднаннями були оракули, що займалися ворожіннями і давали поради на всі випадки життя. Найбільшим авторитетом з VII ст. до н.е. користувався оракул при храмі Аполлона в Дельфах.

Однак священні відправи міг здійснювати кожен повноправний громадянин за власним бажанням. Представляти громадян перед богами входило також в обов'язок офіційних осіб. Іноді жрецькі посади успадковувались у межах того чи іншого роду.

Релігійна організація давніх греків відзначалася багатоступеневістю. Сім'ї та роди утворювали фратрії, братерства по крові, які нібито вели свій родовід від загального предка. Фратрії уходили до складу філ, з філ складався поліс, який мав своїх власних богів-покровителів, декілька полісів об'єднувались у амфіктоній – союз держав для вшанування загальних богів і утримання спільних культових центрів. Зрештою, всі еліни відрізняли себе від неелінів («варварів») й уважались членами єдиної культової спільноти на чолі із Зевсом.

На відміну від грецької, римська релігійна міфологія від початку була зайнята створенням «римського міфу» про чудесне заснування міста Рима та його велике всесвітнє призначення. Цьому слугували оповідання про Ромула і Рема, синів бога війни Марса, про Енея, який приніс із Троя залоги майбутньої римської величі.

Римляни поділяли своїх богів на небесних, земних, підземних. Найбільше значення вони надавали «Капітолійській тріаді» – Юпітеру, Юноні, Мінерві. Прикметною особливістю їхнього пантеону було обожнення загальних понять. Так, Вікторія уособлювала перемогу, Лібертас – свободу, Конкордія – суспільну злагоду.

Померлі предки складали особливу категорію – «богів батьків». Об'єктом поклоніння були великі співвітчизники, які після смерті і відходу в підземне царство вважались героями. За часів Римської імперії існував культ померлого або правлячого імператора.

Римляни вшановували пенатів – духів-покровителів людей і хранителів домовки. Римлянам були відомі також лари – покровителі території громади, зображення яких встановлювали на перехрестях доріг. Покровителями тих чи інших родів виступали генії. Існував, навіть, особливий геній «римського народу». Цікавою особливістю римського пандемонізму було намагання віднайти духів для будь-якого об'єкта чи явища (аж до стічних канав!).

Культурна практика давніх римлян чітко поділялась на домашню та родинну й суспільну. У колі родини найбільше почитали своїх померлих предків, зображення яких у вигляді масок зберігались у домі. Найурочистішими були поховальні церемонії, які включали скорботну процесію у супроводі особливих плакальниць, криваві змагання (наприклад, гладіаторські бої), публічну кремацію та побудову монументальної гробниці. Особливі обряди виконувались при народженні дитини, вступі у шлюб, досягненні повноліття тощо. Виконання жрецьких обов'язків тут покладалось на голову родини.

Центром суспільного і державного культу в Стародавньому Римі вважався храм на честь Юпітера Найкращого і Найбільшого на Капітолійському пагорбі. Кожний храм мав одного або кількох служителів культу. Зазвичай, вшануванням богів відали жерці, а богинь — жриці. У римлян жерці були об'єднані в колегії (товариства). Вищою з жрецьких колегій були понтифіки (5—15 осіб на чолі із Верховним понтифіком), що керували всією сферою державної релігії і відповідали за календар. За сумлінним виконанням релігійних обрядів спостерігали й виборні магістрати (посадові особи). Громадський культ уключав у себе молитви, урочисті клятви при складанні угод, масові процесії під звуки труб і флейт, публічні жертвоприносини тощо.

Прикметна особливість домашнього і публічного культу — широке використання дивінацій. Римляни вірили, що за певними ознаками чи прикметами можна прочитати волю богів. Особливо популярними були гадання на основі спостереження за птицями, склюванням курками зерна, нутрощах жертвних тварин.

Як і у давніх греків, релігійна організація римлян складалась із кількох взаємопов'язаних форм — від родини до «римського народу». Широко були поширені й професійні об'єднання з власними надприродними покровителями і специфічним культом їхнього вшанування.

СИКХІЗМ — релігія, що виникла в XVI ст. в Пенджабі (територія суч. Пакистану і Індії) і остаточно сформувалась приблизно до кінця XVIII ст. Основоположником сикхізму є Гуру Нанак (1469—1539). Крім нього відомо ще 9 духовних лідерів сикхів, кожний з яких вніс значний внесок у формування сикхізму, у розвиток віровчення, становлення культу і релігійної організації сикхізму. Разом з Гуру Нанаком вони утворюють шанованих «десять Гуру».

Сикхом вважається той, хто: 1) вірить в єдиного Бога; 2) у вчення «десяти Гуру»; 3) в Священну книгу сикхізму; 4) хто є членом

сикхської общини і приймає всі закони, за якими вона живе; 5) хто не приймає ніякої іншої релігії.

Священна книга – Аді Грантх, збірка гімнів і віршів, складених сикхськими Гуру в XVI–XVII ст. Вона також носить назву «Гуру Грантх» (Книга-гуру), «Грантх Сахиб» (Книга-Господь). В «Мул Мантрі», з якого починається кожний розділ Священної книги, висловлені основні положення віровчення сикхізму. Священна книга вважається одинадцятим і останнім Гуру сикхізму. Вона має постійно знаходитися на особливому узвишші в кожному культовому приміщенні сикхізму і в особливій кімнаті на верхньому поверсі в житлі кожного сикха.

Основні положення віровчення: 1) Бог єдиний, не має видимої форми, незбагнений («ниргун»), проте незримо присутній в світі і людській душі у нескінченній кількості форм («сагун»); 2) сама по собі людина втягнута в «колесо перероджень» відповідно до своєї Карми; 3) постійний роздум про Бога, щоденне повторення Його імені, а також служіння общині (Хальсі) і всім людям можуть допомогти душі вийти з циклу перероджень і знайти істинне звільнення у вигляді відновлення єдності Бога і людської душі; 4) таке спасіння відкрите для всіх людей, незалежно від їхньої касты.

Релігійна організація сикхізму – община (Хальса). Заснована на межі XVII–XVIII ст. десятим гуру – Гуру Гобіндом Сингхом. Зараз об'єднує сикхів як чоловічої, так і жіночої статі. Всі чоловіки – члени Хальси носять прізвисько Сингх («лев»), а жінки – Каур («принцеса»). Члени Хальси рівні між собою і не діляться на священнослужителів і простих віруючих. Проте величезний авторитет мають у сикхів «п'ятірки» служителів храмів, які призначаються і зміщуються зборами Хальси.

Від своїх членів Хальса вимагає не відмови від мирського життя, навпроти, моральної поведінки: щодня виконувати п'ять гімнів, не пити алкогольних напоїв, не вживати дурманячих речовин, не зраджувати дружин, не грати в азартні ігри, допомагати нужденним, служити Богу – істинному Гуру, будь-якою корисною справою.

Ознаки членів Хальси – т. зв. «п'ять К»: 1) кеш – нестрижені борода і волосся, ознака святості і відданості Богу, 2) кирпан – шабля, ознака готовності боронити віру; 3) кангху – гребінь, знак зовнішньої чистоти і охайності; 4) кару – сталевий браслет, який носить на правому зап'ястку як нагадування про те, що Бог єдиний і зв'язок між Ним і віруючим нерозривний; 5) качх – традиційні короткі штани, які носять, щоб показати свою приналежність до сикхізму.

Один з найважливіших ритуалів – посвячення в члени Хальси, під час якого майбутнім членам сикхського братства дають випити амріт – напій, приготований в залізній чаші з використанням води і цукру; потім наноситься укол загостреною шаблею. Обряд посвячення в повноправні члени Хальси сикхи проходять в досить зрілому віці.

Богослужіння полягає в читанні Священної книги, співі релігійних гімнів і молитов. Після служби обов'язкова спільна вегетаріанська трапеза (лангара). «Священна їжа» складається з суміші пшеничного борошна, масла, цукру й води, яка покликана нагадувати про солодкість Бога. Її ділять між всіма присутніми як доказ рівності перед Богом.

Основні свята: Байсакхі, новорічне свято, що знаменує утворення сикхської общини, Дівалі – свято світла, що символізує той внутрішній шлях, який освітлює віруючим шлях до єднання з Богом, Хола Мохалла («нападай або хай на тебе нападуть»), що прославляє військову доблесть сикхів, гурпурби, які проводяться на згадку про головні події в житті Десяти Гуру.

Релігійний центр сикхізму – «Золотий Храм» в місті Амрітсар в Північній Індії.

У 1980–1990-і рр. поняття «сикхи» і «терористи» часто ототожнювались, оскільки вони вступили в гострий конфлікт з центральною владою Республіки Індія з вимогою про надання автономних прав їхній території. Однак останніми роками ця проблема частково врегульована.

Загальна чисельність сикхської общини в сучасній Індії – 17 млн. чоловік; це – четверта по величині після індуїстів, мусульман і християн релігійна група країни. За її межами є численна сикхська громада Великобританії, яка налічує понад 0,5 млн. членів.

СІНТОЇЗМ – національна релігія Японії. Слово «синто» походить від китайських слів син-то, а японською ця релігія називається камі-но-міті і перекладається як «шлях богів». Починає формуватися з IV ст. н.е. Періоду найвишого розквіту досягає в 1868–1945 рр., коли вона була проголошена державною релігією. Впродовж всієї своєї історії синтоїзм був тісно пов'язаний з іншими релігіями – конфуціанством і буддизмом.

Найдавнішими джерелами національних японських традицій є книга «Кодзикі» (бл. 712 р.) і книга «Ніхонсьокі» (бл. 720 р.). Обидві вони містять як міфологічні, так і фактичні дані, що торкаються історії Японії і предків імператорського двору.

Ця релігія не має в своїй основі системи догм або розробленого богословського вчення і є великим комплексом вірувань, звичаїв і обрядів.

Верховним божеством вважається сонячна богиня Аматерасу. В історії релігій це єдиний випадок, коли божество жіночого роду виявилось головним в державній релігії.

Проте центральним уявленням в релігії японців є «камі». Словом «камі» позначаються боги або істоти, що володіють надприродною силою. Камі незліченна кількість. Вони розрізняються могутністю, функціями, здібностями тощо. Камі можуть бути як чоловічого, так і жіночого роду. Камі є у всіх явищ природи, тварин, рослин і людини. Після смерті людина перетворюється на духа-камі.

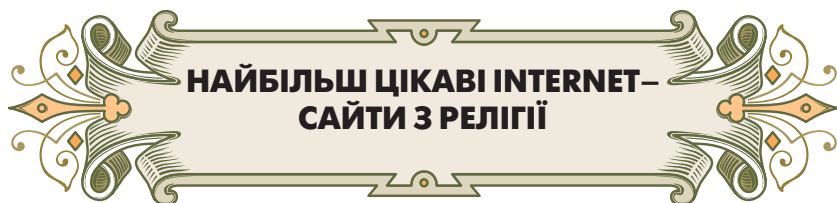
Відносно людини камі нейтральні, вони можуть приносити їй користь або завдавати шкоди. Тому головна задача людини – не прогнати камі. Для цього людині необхідно суворо дотримуватись всіх релігійних розпоряджень, регулярно приносити жертви духам у вигляді їжі і пиття, а головне – лояльно ставитися до своєї країни і правлячій в ній династії.

Найбільше значення в синтоїзмі мають обряди очищення – як фізичні, так і символічні. До них належить, наприклад, такий обряд, коли після похоронів померлого члена сім'ї всі родичі заходять у воду і разом купаються. Тільки священнослужитель може здійснювати хараї (очисний обряд) за допомогою палички (хараїгусі). Після очищення приносяться в подарунок паростки священного дерева сакури – символу врожаю. Ритуальна дія супроводжується музикою, танцями і молитвами, зверненими до камі.

Більшість синтоїстських ритуалів відбувається в храмах. Храм – це місце, де живе камі. Воно пов'язано з тією або іншою частиною ландшафту: горою, лісом, водопадом. Символічна присутність камі в храмі позначена його емблемою (наприклад, дзеркало символізує Аматерасу) або, під впливом буддизму, статуєю. За традицією в кожному японському будинку є камідана (домашній вівтар), в середині якого стоїть мініатюрний храм.

У церемонії під назвою синко (священний обхід) процесія з емблемою камі проходить по всьому кварталі. Найзначніші свята пов'язані з Новим роком (согацу), Весною (сьоцубун, 13 лютого), Вдень Хлопчиків (танго но-секю, 5 травня), Фестивалем камі води (суйдзін мацурі, 15 червня), Поминанням померлих (бон, 13-16 липня), літнім рівноденням (акі но-хиган). До числа прибічників синто відносять себе більше 100 млн японців.

Священні тексти. Першоджерела. Релігії світу

1. <http://www.ay.ru/japan/htm> (Буддизм, Індуїзм)
2. <http://www.wco.ru/biblio/books> (Християнство)
3. <http://www.heretics.com/library> (Християнство)
4. http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/islam/ulum_ad_din/index.htm
(Іслам)
5. <http://islam-ua.net/quran> (Іслам)
6. http://www.ay.ru/japan/htm/dao_1.html (Даосизм)
7. <http://avesta.tripod.com> (Зороастризм)
8. <http://www.mtu-net.ru/encyclopaedicula> (Мала Католицька енциклопедія)
9. <http://www.coramdeo.ru> (Бібліотека християнської літератури)
10. <http://history.mtu.ru> (Єгипетська «Книга мертвих»)
11. <http://upelsinka.boom.ru/Russian/religions.html>
12. <http://gods.hotmail.ru>
Етнічні та регіональні релігії
13. <http://www.israland.com/judaic/input/index.html> (Іудаїзм)
14. <http://www.torahbytes.org/sechel> (Іудаїзм)
15. <http://www.hinduismtoday.kauai.hi.us/htoday.html> (Індуїзм)
16. <http://www.taorestore.org/> (Даосизм)
17. <http://www.avesta.org/zfaq.htm> (Зороастризм)
18. <http://www.boban.bizland.com/religion/dao/kon.htm> (Конфуціанство)
19. http://www.colostate.edu/_malaiya/jainhlinks.html (Джайнізм)
20. <http://www.sikhs.org> (Сикхізм)
21. <http://www.chabad.org> (Іудаїзм, хасидизм)
22. <http://www.kabbalah.da.ru/> (Іудаїзм, Каббала)

Буддизм

23. [http:// buddhism.buryatia.ru](http://buddhism.buryatia.ru) (Офіційний сайт Буддійської Традиційної Сангхи Росії)
24. <http://www.dalailama.com> (Офіційний сайт Далай-лами)
25. www.buddhismofrussia.ru
26. <http://www.buddha.ru>
27. <http://www.skyman.ru/~lotos>
28. <http://www.tibetworld.com>
29. <http://www.zen.ru>
30. <http://www.yelo-center.da.ru>
31. <http://nickdudko.da.ru/>
32. <http://www.specialtool.ru/teaching>
33. <http://pro.omsk.su/dharma>
34. <http://gyudmed.chat.ru/>
35. <http://tushita.on.ufanet.ru/>

Християнство

36. <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/> (Офіційний сайт Руської Православної Церкви)
37. <http://www.catholic.ru/> (Офіційний сайт Римо-Католицької Церкви в Росії)
38. <http://www.vatican.va/> (Офіційний сайт Ватикану)
39. <http://www.angelfire.com/sk/rayisa>
40. <http://www.spbumag.nw.ru/Nikon/index.htm>
41. http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/catholic/jpii.htm
42. <http://www.ortho-rus.ru/titles/home-person.htm>
43. <http://www.stphilaret.org/personal.htm>
44. <http://www.rocor.org/>
45. <http://www.trimo.com/holy>
46. <http://www.pravoslavie.ru/>
47. <http://www.rtoc.20m.com/index.html>
48. <http://www.vertograd.com.ru:8101/>
49. <http://staroobryad.nm.ru/>
50. <http://www.info.ee/cerkov/>
51. <http://protestant.newmail.ru/>
52. <http://ehb.chat.ru>
53. <http://www.russia-church.com/>
54. <http://www.adventist.org.ru>
55. <http://www.chat.ru/~adventos/>
56. <http://episcopal.chat.ru/>

Іслам

57. <http://islam.boom.ru>
58. http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/islam/ulum_ad_din/index.htm
59. <http://i.am/koran>
60. <http://islam-ua.net/quran>
61. <http://www.islam-istina.nm.ru/>
62. <http://www.al-shia.com/html/ru/index.htm>
63. <http://www.az.ru/islam>
64. <http://www.islam.ru/vera/vera.shtml?name=obshie.html&dir=vera>
65. <http://www.chat.ru/~mamont4/Islam.htm>
66. <http://musliman.chat.ru>
67. <http://islamworld.narod.ru/>
68. <http://www.chat.ru/~sufism/>
69. <http://ikhlass.by.ru>
70. <http://www.islam.in-baku.com>
71. <http://www.annajat.com/russ/>
72. <http://postman.ru/~dervish/>
73. <http://www.islam.ru/vera/vera.shtml?name=names1.htm&dir=vera>
74. http://www.chat.ru/~bratya_musulmane/
75. http://zhurnal.lib.ru/a/apsheroni_a/islam.shtml
76. <http://www.islamminbare.freesevers.com/>
77. <http://www.prbank.ru/~milura/makkah>
78. <http://www.sufism.ru/shah/index.htm>

Релігія в Україні

79. <http://www.kievpatr.org.ua> (Офіційний сайт УПЦ–КП)
80. <http://www.uapc.org.ua>, www.uaoc.org.ua (Офіційний сайт УАПЦ)
81. <http://www.uaoc.kiev.ua> (Патріархія УАПЦ)
82. <http://www.orthodox.org.ua> (Офіційний сайт УПЦ «Православ'я в Україні»)
83. <http://www.blago.org/index01> (Києво-Печерська лавра)
84. <http://www.ugcc.org.ua> (Офіційний сайт УГКЦ)
85. <http://www.papalvisit.org.ua> (Офіційний сайт візиту Папи Римського Івана Павла II в Україну)
86. <http://www.rkc.lviv.ua> (Офіційний сайт РКЦ)
87. <http://www.catholicmedia.org.ua> (Католицький медіа-центр)
88. <http://www.michael-op.org.ua> (Генеральний вікаріат Росії і України ордену домініканців)
89. <http://www.ukrlc.org> (Офіційний сайт Української Лютеранської Церкви)

90. <http://www.baptist.org.ua> (Баптисти в Україні)
91. <http://missioner.org.ua> (Офіційний сайт місіонерського відділу Союзу вільних церков ХВЄ України)
92. <http://www.maranatha.org.ua> (Християнський сайт Церкви АСД «Маранафа»)
93. <http://www.godembassy.org>; www.wof.org.ua; www.word-of-faith-ch.org, (Харизматична Церква Повного Євангелія «Слово віри», м. Київ)
94. <http://www.orggospelcom.tripod.com> (Офіційна сторінка Християнських Повноєвангельських і Харизматичних Церков Криму)
95. <http://www.carstvo-bojje.narod.ru> (Церква Повного Євангелія «Царство Боже»)
96. <http://www.jewish.kiev.ua> (Всеукраїнський єврейський конгрес)
97. <http://www.jfu.kiev.ua> (Єврейська фундація України)
98. <http://www.jewukr.org> (Єврейська конфедерація України)
99. <http://www.judaism.org.ua> (Релігійне об'єднання громад прогресивного іудаїзму в Україні)
100. <http://www.islam.kiev.ua> (Сайт «Іслам для всіх»)
101. <http://www.arraid.org> (Благодійна ісламська організація «Арраїд»)
102. <http://www.buddhism.lg.ua> (Українська Асоціація Буддистів Карма Каг'ю)
103. <http://www.sergey-bugaev.com> (Офіційний сайт Асоціації центрів медитації Сергія Бугаєва «Серединний шлях»)
104. <http://www.ningma.agava.ru> (Буддійська школа Н'їнгма в Україні)
105. <http://users.i.com.ua/~sangha/dharma> (Колесо Дхарми)
- Нові релігійні рухи
106. <http://blagovest.bel.ru/mission/sekts1/H0b-T.htm>
107. <http://www.stolica.narod.ru/indexr.htm>
108. <http://www.religioved.narod.ru/>
109. <http://iriney.vinchi.ru/main.htm>
110. <http://hare-krishna.newmail.ru>
111. <http://www.people.nnov.ru/iskcon/>
112. <http://www.bahai.org>
113. <http://www.vissarion.ru/>
114. <http://www.yazychestvo.ru/>
115. <http://www.com2com.ru/veles>
116. <http://ruspagan.chat.ru/>
117. <http://windoms.sitek.net/~aussy/>
118. <http://svetozar.narod.ru/>
119. <http://www.iskcon.net/ukraine> (Офіційний сайт Міжнародного Товариства Свідомості Кришни в Україні)
120. <http://www.runvira.org> (Офіційний сайт РУН Віри)
121. <http://www.svaroh.alfacom.net> («Українське язичництво»)
122. <http://www.usmalos.com> («Велике біле братство»)

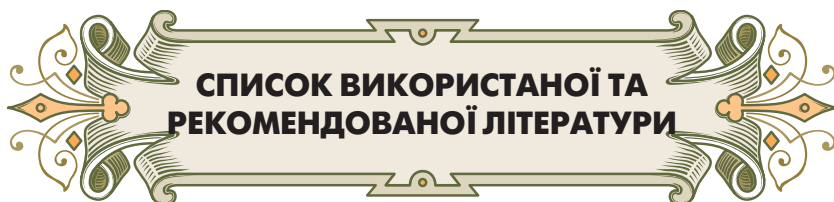

123. <http://nac.narod.ru> (Новоапостольська церква м. Одеси)

124. <http://www.inner~sanctum.com/cos.alt.satanism>

125. <http://www.arcana.com/shannon/voodoo/voodoo.html>

126. <http://www.pagan.net/~jaz/pagan>

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Першоджерела

1. Авеста: Избр. гимны / Пер. с авест. И. Стеблина-Каменского – М., 1993.
2. Авеста в русских переводах (1861–1996). – 2-е изд., испр. – СПб., 1998.
3. Агада: Сказания, притчи, изречения Талмуда и Мидрашей. – Ростов-н-Д., 2000.
4. Антология даосской философии. – М., 1994.
5. Апокрифические апокалипсисы: [Сб. Памятников апокрифической лит.] / Сост., пер., вступ. ст. и коммент. М. Витковская, В. Витковский. – СПб., 2001.
6. Апокрифы древних христиан: Исследования, тексты, комментарии. – М., 1989.
7. *Арья Шура*. Гирлянда Джатак, или Сказания о подвигах Бодхиставы – 2-е изд., доп. – М., 1989.
8. Атхарваведа [Древнейшее собрание инд. заговоров]: Избранное / Пер., коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. – 2-е изд., стереотип. – М., 1989.
9. *Барт К.* Очерк догматики: Лекции, прочит. в ун-те Бонна в летний семестр 1946 г. / Пер. с нем. – СПб., 2000.
10. Біблія. – будь-яке видання.
11. *Бонхеффер Д.* Сопротивление и покорность / Пер. с нем. – М., 1994.
12. Будда: История о перерождениях / Пер. с пали Б. Захарьина. – М., 1991.
13. Буддизм: Четыре благородных истины [Сб. / Сост. Я. Боцман]. – М.–Х., 2001.
14. Бхагавад-Гіта, як вона є. – Л., 1990.
15. Бхагавад гита / Пер. с санскр., исслед. и примеч. В. С. Семенцова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1999.

16. Васубандху. Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы). Разд. 1, 3. / Пер. с санскрита, введ., коммент., истор.-философ. исслед. Е. П. Островской и В. И. Рудого. — М., 1994.
17. Ветхозаветные апокрифы / Пер. Е. В. Витковского — М.—Х., 2001.
18. Вопросы Милинды / Пер. с пали. — М., 1989.
19. Всемирное Писание. Сравнительная антология священных текстов / Пер. с англ. — М., 1995.
20. Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Упоряд., пер. із санскр., прим. П. Ріггера. — К., 1992.
21. Дао: гармония мира / Пер. с древнекит. — М.—Х., 2000.
22. Даосская алхимия / Пер. с кит., коммент., примеч., вступ. ст. Е. А. Торчинов. — СПб., 2001.
23. Джатаки. Из первой книги «Джатак» / Пер. с пали Б. Захарьина. — М., 1979.
24. Догэн. Путь к пробуждению: главные сочинения наставника Дзэн Догена / Пер. с англ. — СПб., 2001.
25. Документы II Ватиканского собора: Пер. А. Ковалю. — М., 1998.
26. Дхаммапада / Пер. с пали, введ. и коммент. В. Н. Топорова. — 2-е изд., стереотип. — М., 1993.
27. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Закони України. — Т. 1. — К., 1996.
28. Законы Ману / Пер. с санскр. С. Д. Эльмановича, провер. и испр. Г. Ф. Ильиным. — М., 1960.
29. Избр. сутры китайского буддизма: [Сб. переводов] / Предисл. Е. А. Торчинов. — СПб., 2000.
30. История и культура Древней Индии: Тексты. — М., 1989.
31. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере: В 2 т. / Пер. с фр. — М., 1997.
32. Клеман О. Истоки: Богословие отцов Древней Церкви: тексты и коммент. / Пер. с фр. — М., 1994.
33. Кодзики: Записки о деяниях древности: В 2 т. / Пер. со старояп. — М., 1995.
34. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. — Ростов-н/Д., 1994.
35. Коран / Пер. И. Ю. Крачковского. — М., 1990.
36. Книга Мормона / Пер. с англ. — Солт-Лейк-Сити, 1988.
37. Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай: Тексты.— М., 1984.
38. Лютер М. Время молчания прошло: Избр. произведения 1520—1526 гг. / Сост., пер. с нем. Ю. А. Голубкина. — Х., 1992.
39. Лютер М. 95 тезисов / Сост., вступ. ст., прим. и коммент. И. Фокина. — СПб., 2002.
40. Лютер М. Жить и возвещать дела Господни: Малый катехизис; Большой катехизис; Послание о переводе; Шмалькальденские статьи / Сост., пер. с нем. Ю. А. Голубкина. — Х., 2001.

41. Лютер М. Избр. произведения: [Пер. с нем.]. — СПб., 1994.
42. Лютер М. Основы христианської віри: Малий Катехізіс. — Тернопіль, 1998.
43. Махабхарата. Рамаяна. (Библиотека всемирной литературы). — М., 1974.
44. Поэзия и проза Древнего Востока / Под общ. ред. И. Брагинского. — М., 1973.
45. Правда про унію: Документи і матеріали / Редкол.: Д. Я. Яремчук (голова) та ін. — 3-е вид., доп. — К., 1981.
46. Права человека и религия: Хрестоматия / Сост. и науч. редактор В. Новик. — М., 2001.
47. Ранович Л. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М., 1990.
48. Религии Китая: Хрестоматия / Ред.-сост. Е. А. Торчинов. — СПб., 2001.
49. Ригведа. Избранные гимны / Пер. с коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. — М., 1972.
50. Ригведа. Мандалы I—IV: [Пер. с санскр.] — М., 1989; Ригведа. Мандалы V—VIII: [Пер. с санскр.]. — М. 1995.
51. Рак И. В. Легенды и мифы Древнего Египта. — 5-е изд. — СПб., 1999.
52. Рак И. В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. — СПб., 1998.
53. Религия и закон. Правовые основы свободы совести и деятельности религиозных объединений в странах СНГ и Балтии: Сб. правовых актов / Сост. А. О. Протопопов. — М., 2002.
54. Русская Православная Церковь в советское время (1917—1991): Материалы и док. по истории отношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. — М., 1995.
55. Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: Сб. документов. — К., 1996.
56. Силенко Л. Святе вчення Пророка й Учителя Лева Силенко: РУН-Віра: Нове духовне народження. — К., 1995.
57. Силенко Л. Мага Віра. — К., 1998.
58. Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия. — 1997—1998.
59. Темкин Э. Н., Эрман В. Г. Мифы Древней Индии. — 3-е изд. — М., 1985.
60. Тибетская книга мертвых: [О жизни после смерти: Пер. с англ.] / Психол. коммент. К.-Г. Юнга. — СПб., 1994.
61. Тиллих П. Систематическая теология: В 3 т. / Пер. с нем. — СПб., 2000.
62. Шаян В. Віра предків наших: В 2 т. — К., 1999.
63. Шептицький А. Церква і церковна єдність: Док-ти і матеріали. 1899—1944. — Л., 1995. — Т. 1.

64. Хадисы Пророка / Пер. с араб. и коммент. Иман Валерии Пороховой. – 3-е изд. – М., 2003.
65. Хасидская мудрость / Сост. В. В. Левский. – М., 1999.
66. Христос и культура: Избр. тр. Ричарда Нибура и Райнхольда Нибура / Пер. с англ. / Сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит. – М., 1996.
67. Философия китайского буддизма / Вступ. ст., предисл., коммент., пер. с кит. Е. А. Торчинов. – СПб., 2001.
68. Хрестоматия по исламу / Пер. с араб., введ. и примеч. – М., 1994.
69. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. / Под ред. М. А. Коростовцева и др. – М., 1984.
70. Упанишады: В 3 кн.: [Пер. с санскр., предисл. и коммент. А. Я. Сыркина] – М., 1991–1992.
71. Учение Будды: Сб. текстов. – Элиста, 1992.

Загальна та навчально-методична література

1. Академічне релігієзнавство: Підруч. для студентів вищих навч. закладів / За наук. ред. А. М. Колодного. – К., 2000.
2. Будда. Конфуций: Жизнь и учение [Сб.] / В изложении и пер. П. А. Буланже. – М., 1995.
3. Будда. Конфуций. Саванарола. Торквемада. Лойола: [Биогр. очерки] / К. М. Корягин, А. К. Шеллер, М. В. Барро, А. А. Быков. – СПб., 1998.
4. *Васильев Л. С.* История религий Востока. – 6-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д., 2001.
5. *Вайнтруб И. В.* Священные лики цивилизаций. – К., 2001.
6. Введение в общее религиоведение: Учебник / Под ред. И. Н. Яблокова. – М., 2001.
7. *Головащенко С. І.* Історія християнства: Курс лекцій. – К., 1999.
8. *Головащенко С. І.* Біблієзнавство: Вступний курс: Навч. посібник. – К., 2001.
9. Иллюстрированная история религии: В 2 т. / Под ред. Д. П. Шантепи де ля Соссей. – М., 1992.
10. История религий в России: Учебник / Под ред. Н. А. Трофимчука. – М., 2002.
11. История религии: В 2 т. : Учебник / Под ред. Н. И. Яблокова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2004.
12. *Ісиченко І.*, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. – Х., 2003.
13. *Ісиченко І.*, архієп. Загальна церковна історія. – Х., 2001.
14. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. – К., 1999.
15. Історія релігії в Україні: В 10 т. / Редкол.: А. М. Колодний (голова) та ін. – К., 1996–2002.

16. *Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А.* Релігієзнавство. – 6-е вид. – К., 2002.
17. *Классики мирового религиоведения: Антология / Пер. с англ., нем., фр. / Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова.* – М., 1996.
18. *Кюнг Г.* Великие христианские мыслители / Пер. с англ. – СПб., 2000.
19. *Лубський В. І.* Релігієзнавство: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів. – К., 1997.
20. *Лубський В. І., Лубська М. В.* Історія релігії: Підручник. – К., 2004.
21. *Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В.* Релігієзнавство: Підручник. – К., 2004.
22. *Малерб М.* Религии человечества. Миф, религия, культура / Пер. с фр. – М.–СПб., 1997.
23. *Мень А.* История религии: В 7 т. – М., 1990–1994.
24. *Мень А.* История религии: Учеб. пособие: В 2 кн. – М., 1997.
25. *Мечковская Н. Б.* Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий: Учеб. пособие для студентов вузов. – М., 1998.
26. *Основы религиоведения: Учебник для вузов / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, К. И. Никонов и др.* – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2004.
27. *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: Курс лекций. – 2-е изд. – М., 1999.
28. *Религиоведение: Хрестоматия: [Для высш. учеб. заведений] / Авт.-сост. П. И. Костюкович.* – Минск, 2000.
29. *Религиоведение: Учеб. Пособие / Науч. ред. А. В. Солдатов.* – 4-е изд., испр. и доп. – СПб. 2003.
30. *Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С. А. Бублика.* – стереотип. вид. – К., 2000.
31. *Релігієзнавство: Підручник / За ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка.* – К., 2000.
32. *Релігієзнавство: Підручник / Є. К. Дулуман, М. М. Закович, М. Ф. Рибачук та ін.; За ред. М. М. Заковича.* – К., 2000.
33. *Религия в истории и культуре: Учебник для студентов вузов / Под ред. М. Г. Писманика.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000.
34. *Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии: Учеб. пособие для вузов / Сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич.* – М., 1996.
35. *Росс Ф.* Великие религии человечества / Пер. с англ. – М.–Ростов-н-Д., 1999.
36. *Релігієзнавство: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни.* – К., 2001.
37. *Сафронов А.* Религиозные психопрактики в истории культуры. – Х., 2004.
38. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. – 4-е изд., испр. и доп. – М., 1986.
39. *Торчинов Е. А.* Религии мира: Опыт запредельного: Трансперсон. состояния и психотехника. – СПб., 1997.

40. *Тришин А. Ф.* Мировые религии и религиозные памятники: Учеб. пособие. — М., 1997.
41. *Шоре Э.* Великие Посвященные / Пер. с нем. — М., 1990.
42. *Хаксли О.* Вечная философия: [Обзор духов. наследия всех мировых религий] / Пер. с англ. — М., 1997.
43. *Ходькова Л. П.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — 2-е вид. — Л., 2001.
44. *Черній А. М.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — К., 2003.
45. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей: В 3 т. / Пер. с фр. — М., 2002.
46. *Элиаде М.* Очерки сравнительного религиоведения / Пер. с фр. — М., 1999.
47. *Элиаде М.* Трактат по истории религий: В 2 т. / Пер. с фр. — СПб., 1999.
48. *Яблоков И. Н.* Религиоведение: Учеб. пособие для вузов и словарь-минимум. — М., 1998.

Довідкова література і словники

1. Библиейская энциклопедия. — М., 1990.
2. Буддизм: Словарь. — М., 1992.
3. *Геллей Г.* Біблійний довідник: Короткий біблійний коментар / Пер. с англ. — Торонто, 1985.
4. *Губарева М. В., Низовский А. Ю.* Сто великих храмов мира. — М., 2000.
5. *Вон Кю-Кит.* Энциклопедия дзэн / Пер. с англ. — М., 1999.
6. Иллюстрированная полная популярная библиейская энциклопедия: В 2 кн. — Репринт. изд. — М., 1992.
7. Ислам: Краткий справочник. — 2-е изд. — М., 1986.
8. Ислам: Энцикл. словарь. — М., 1991.
9. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь. — М., 1996.
10. Иудаизм и христианство: Словарь. — М., 1995.
11. Календарь народных обычаев и обрядов. — К., 1993.
12. *Капица Ф. С.* Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник. — 2-е изд. — М., 2001.
13. Католицизм: Словарь. — М., 1991.
14. Кельтская мифология: [Мифы, верования, легенды, божества, герои]: Энциклопедия / Пер. с англ. — М., 2003.
15. *Кон-Шербок Д., Кон-Шербок А.* Иудаизм и христианство: Словарь / Пер. с англ. — М., 1995.
16. *Матвеева Н. П., Голобородько А. Р.* Святі і свята України: календар церковних свят і народних традицій: Словар-довідник. — К., 1995.
17. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — 2-е изд. — М., 1998.

18. Народы и религии мира. Энциклопедия / Под ред. В. А. Тишкова. — М., 1998.
19. Новые религиозные культы, движения и организации в России: Словарь-справочник. — 2-е изд., доп. и перераб. — М., 1998.
20. Новые религиозные организации России деструктивного, оккультного и неоязыческого характера: Справочник. — 3-е изд., доп. и перераб. / Авт.—сост. И. Куликов. — М., 1999.
21. Персонажи славянской мифологии. Рисованный словарь. — К., 1994.
22. *Покровский Д. Л.* Словарь церковных терминов. — М., 1995.
23. Полный православный богословский энциклопедический словарь: В 2 т. — Репринт. изд. — М., 1992.
24. Православная энциклопедия / Под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. — М., 2000.
25. Православие: Словарь. — М., 1989.
26. Протестантизм: Словарь. — М., 1990.
27. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. — К., 1996.
28. Религия, свобода совести, государственно-церковные отношения в России: Справочник / Под ред. Н. А. Трофимчука. — М., 1996.
29. Религии мира: Справочник / Пер. с англ. — 2-е изд., перераб. — Минск, 1994.
30. Религии народов совр. России: Словарь: А—Я / Отв. ред. М. П. Мchedлов — М., 1999.
31. Религиозные традиции мира: В 2 т. / Пер. с англ. — М., 1996.
32. *Робертсон Р.* Восточные христианские церкви: Церк.—истор. справочник / Пер. с англ. — СПб., 1999.
33. Русский народный православный календарь: В 2 т. / Авт.—сост. В. В. Усов. — М., 1997.
34. Святые и чудотворцы: крат. Биограф. Слов. / Сост. С. П. Останина. — М., 2004.
35. Славянская мифология. Энцикл. словарь / Науч. ред. В. Я. Петрухин и др. — М., 1996.
36. *Соловьев О. Ф.* Массонство: Словарь-справочник. — М., 2001.
37. Старообрядчество: Лица. События. Предметы и символы: Опыт энциклопедического словаря. — М., 1996.
38. *Таевский Д. А.* Христианские ереси и секты I—XXI вв.: Словарь. — М., 2003.
39. Тайные общества и секты: Культовые убийцы, массоны, религиозные союзы и ордена, сатанисты и фанатики: [Подгот. текста Н. И. Марковой]. — Минск, 1996.
40. Христианство: Словарь / Под ред. Л. Н. Митрохина. — М., 1994.
41. Христианство: Энцикл. словарь: В 3 т. / Гл. Ред. С. А. Аверинцев. — М., 1993—1995.
42. *Шевченко В. М.* Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004.

43. *Шпажников Г. А.* Религии стран Африки: Справочник. — 2-е изд. — М., 1981.
44. *Шпажников Г. А.* Религии стран Западной Азии: Справочник. — М., 1976.
45. *Шпажников Г. А.* Религии стран Юго-Восточной Азии: Справочник. — М., 1980.
46. *Элиаде М., Кулиано И.* Словарь религий, обрядов и верований. — М.-СПб., 1997.
47. Энциклопедия для детей. — Т. 6. Ч. 1—2. — М., Аванта+, 1996.
48. Энциклопедия мистицизма / [Сост. Н. Дядьков]. — СПб., 1995.

Додаткова література до розділів

До розділів «Релігія як духовний феномен людства»; «Релігієзнавство як галузь наукового знання»

1. *Андрианов Н. П.* Эволюция религиозного сознания. — М., 1975.
2. *Арабаджян А. З.* Истоки духовности: Религия и атеизм. — М., 1993.
3. *Берар П.* Религия в современном мире: Пер. с рум. — М., 1979.
4. *Бодак В.* Релігійна обрядовість в її соціальних реаліях: Монографія. — К., 2000.
5. *Борунков Ю. Ф.* Структура религиозного сознания. — М., 1971.
6. *Вайнгартен П.* Сходство и различие между научной и религиозной верой // Вопросы философии. — 1996. — № 5.
7. *Вебер М.* Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира // Работы М. Вебера по социологии религии и культуре. — Вып. 1. — М., 1991.
8. *Вебер М.* Социология религии // Избранное. — М., 1994.
9. *Гараджа В. И.* Социология религии: Учеб. пособие. — М., 1996.
10. *Девіс Б.* Вступ до філософії релігії / Пер. с англ. — К., 1998.
11. *Девятова С. В.* Религия и наука: шаг к примирению? — М., 1993.
12. *Джемс У.* Многообразие религиозного опыта. — СПб., 1993.
13. *Дит Э.* Все женщины Библии / Пер. с англ. — М., 1998.
14. *Друсон К. Г.* Религия и культура / Пер. сангл. — СПб., 2000.
15. *Евсюков В. В.* Мифы о вселенной. — Новосибирск, 1988.
16. *Иеромонах Серафим (Роуз).* Душа после смерти. — М., 1991.
17. *Капра Ф.* Дао физики: Исслед. параллелей между соврем. физикой и мистицизмом Востока / Пер. с англ. — СПб., 1994.
18. *Капустин Н. С.* Особенности эволюции религии. (На материалах древних верований и христианства) — М., 1984.
19. *Колодний А.* Феномен релігії. Природа, структура, функціональність. — К., 1999.
20. *Кимелев Ю. А.* Философия религии. — М., 1998.
21. *Кураев А.* Традиция. Догмат. Обряд. — М., 1995.

22. *Красников А. Н.* Современная феноменология религии // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1999. – № 6.
23. *Красников А. Н.* Экология религии // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1999. – № 1.
24. *Ламонт К.* Иллюзия бессмертия / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1984.
25. *Левада Ю. А.* Социальная природа религии. – М., 1965.
26. *Лобовик Б. А.* Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986.
27. *Лубський В. І., Предко О. І.* Психологія релігії: Навч. посібник. – К., 2004.
28. *Лубський В. І., Козленко В. М., Горбаченко Т. Г.* Соціологія релігії: Курс лекцій. – К., 1999.
29. *Маркова Л.* Наука и религия: Проблема границ. – СПб., 2000.
30. Методологические проблемы современного религиоведения: Науч.-аналит. обзор. – М., 1990.
31. *Москалец В. П.* Психология религии: Навч. посібник. – К., 2004.
32. *Москалец В. П.* Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К., 1987.
33. *Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любичева О. О.* География религий: Навч. посібник для географ. і філософ. фак. вищих навч. закладів. – К., 1998.
34. *Пылаев М. А.* Экуменизм и апология протестантизма в феноменологических классификациях религии Р. Отто, Ф. Хайлера // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – № 2001. – № 3.
35. *Рассел Б.* Почему я не христианин / Пер с англ. – М., 1987.
36. Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. – К., 1996.
37. *Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н.* Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов н/Д. 1996.
38. *Сафронов А.* Психология религии. – К., 2002.
39. *Суковата В. А.* Феміністська теологія в системі гуманітарного знання // Філософська думка. – 2000. – № 6.
40. *Угринович Д. М.* Психология религии. – 2-е изд. – М., 1986.
41. *Сухов А. Д.* Религия как общественный феномен. – М., 1972.
42. *Томпсон М.* Философия религии / Пер. с англ. – М., 2000.
43. *Тэнасе А.* Культура и религия / Пер. с рум. – М., 1977.
44. *Яковлев Е. Г.* Искусство и мировые религии. – М., 1985.

До розділу «Первісні форми релігії»

45. *Алексеев Н. А.* Шаманизм тюркоязычных народов Сибири: (Опыт реал. сравнит. исслед.) – Новосибирск, 1984.
46. *Анисимов А. Ф.* Этапы развития первобытной религии. – М.–Л., 1962.

47. *Арсеньев В. Р.* Звери – боги – люди. – М., 1991.
48. *Басилов В. Н.* Избранники духов: [О шаманизме]. – М., 1984.
49. *Бросс Ш.* де О фетишизме / Пер. с фр. – М., 1973.
50. *Березкин Ю. Е.* Голос дьявола среди снегов и джунглей: Истоки древней религии. – Л., 1987.
51. *Берндт Р. М., Берндт К. Х.* Мир первых австралийцев: [Сокр. пер. с англ.]. – М., 1981.
52. *Бутинова Л. М. С.* Как возникла религия. – М., 1977.
53. *Гэсо П. Д.* Священный лес / Пер. с фр. – М., 1963.
54. Гитт В., Ванкайдн К.-Х. Если бы животные могли говорить / Пер. с нем. – Б/м., 1991.
55. *Гросс П. А.* Тайны магии вуду. – М., 2001.
56. *Дюркгейм Э.* Элементарні форми релігійного життя / Пер. с фр. – К., 2001.
57. *Итс Р.* Шепот Земли и молчание Неба: Этнографические этюды о традиционных народных верованиях. – М., 1990.
58. *Каустов А.* Феномен магії в контексті теорії культури // Філософська думка. – 2003. – № 4.
59. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении / Пер. с фр. – М., 1994.
60. *Леманн А.* Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней / Пер. с фр. – К., 1991.
61. *Локвуд Д.* Я – абориген / Пер. с англ. – М., 1971.
62. Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев: [Сб. / Сост. и общ. ред. И. Т. Карсавина]. – М., 1992.
63. *Михайлов Т. М.* Бурятский шаманизм: история, структура и социальные функции. – Новосибирск, 1987.
64. *Парнов Е. И.* Трон Люцифера. Критические очерки магии и оккультизма. – 2-е изд., доп. – М., 1991.
65. *Смоляк А.* Шаман: личность, функции, мировоззрение (Народы Нижнего Амура). – М., 1991.
66. *Тайлор Э.* Первобытная культура / Пер. с англ. – М., 1989.
67. *Те Ранги Хироа.* Морепоплаватели солнечного восхода / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1959.
68. *Теннер Д.* Тридцать лет среди индейцев / Пер. с англ. – М., 1963.
69. *Токарев С. А.* Ранние формы религии. – М., 1990.
70. *Фальк-Ренне А.* Слева по борту – рай: Путешествие по следам «Баунти» / Пер. с дат. – М., 1980.
71. *Фальк-Ренне А.* Путешествие в каменный век / Пер. с дат. – М., 1985.
72. *Фрэйзер Дж.* Золотая ветвь: исследование магии и религии / Пер. с англ. М. К. Рыклина. – М., 2003о.
73. *Уорсли П.* Когда вострубит труба: Исследование культов Карго в Меланезии / Пер. с англ. – М., 1963.

74. Шаманизм: религия, мировоззрение, практика // Наука и религия. — 1998. — № 8.
75. *Штернберг Л. Я.* Первобытная религия в свете этнографии: Исслед., статьи, лекции. — Л., 1936.
76. *Элиаде М.* Шаманизм: Архаические техники экстаза / Пер. с фр. — М., 1999.

До розділу «Етнічні та регіональні релігії»

77. *Арутюнов С. А., Светлов Г. Е.* Старые и новые боги Японии. — М., 1968.
78. *Бадж У.* Легенды о египетских богах / Пер. с англ. — М., 2001.
79. *Баранов И. Г.* Верования и обычаи китайцев. — М., 1999.
80. *Барац А.* Лики Горы. — М., 1995.
81. *Беленький М. С.* Иудаизм. — 2-е изд. — М., 1974.
82. *Бельский А. Г., Фурман Д. Е.* Сикхи и индусы: религия, политика, терроризм. — М., 1992.
83. *Берман Б. И.* Библиейские смыслы / Пер. с англ. — М., 1997.
84. *н'Битек О.* Африканские традиционные религии. Религии Африки в освещении западных и африканских ученых / Пер. с англ. — М., 1978.
85. *Бессерман П.* Каббала и еврейский мистицизм / Пер. с англ. — М., 2002.
86. Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма / Пер. с чеш. — М., 1969.
87. Бойд Р. Т. Курганы, гробницы, сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию / Пер. с англ. — М., 1989.
88. *Бонгард-Левин Г. М.* Древнеиндийская цивилизация: история, религия, философия, эпос, литература, наука, встреча культур. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2000.
89. *Бонгард-Левин Г. М.* Индия в древности. — СПб., 2001.
90. *Бромберг Я. А.* Евреи и Евразия. — М., 2002.
91. *Бубер М.* Еврейство и человечество // Искусство кино. — 1992. — № 5.
92. *Бубер М.* Хасидские предания. Первые наставники / Пер. с англ. и нем. — М., 1997.
93. *Бэшем А.* Чудо, которым была Индия. — 2-е изд. — М., 2000.
94. *Васильев Л. С.* Культы, религии, традиции в Китае. — М., 1970.
95. Введение в изучение Ганчжура и Данчжура: Ист.-библиогр. очерк. — Новосибирск, 1989.
96. *Вонг Е.* Даосизм / Пер. с англ. — М., 2001.
97. *Голованов А. Э.* Неоиндуизм и его влияние на молодежь Запада и России // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. — 1996. — № 5.
98. *Гонсалес-Уиплер М.* Каббала для современного мира / Пер. с англ. — М., 2000.

99. Гусева И. Р. Джайнизм. — М., 1968.
100. Гусева И. Р. Индуизм: История формирования. Культурная практика. — М., 1977.
101. Гусева Н. Р. Познакомимся с индуизмом. — М., 1999.
102. Дандекар Р. Н. От вед к индуизму. — М., 1992.
103. Дао и даосизм в Китае: Сб. ст. / Отв. ред. Л. С. Васильев, Е. Б. Поршнева. — М., 1982.
104. Донин Х. Быть евреем. — Ростов-н-Д., 1999.
105. Донини А. Люди, идолы и боги: Очерки по истории религии / Пер. с итал. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1966.
106. Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране: (Историко-этнографический очерк). — М., 1982.
107. Дерево индуизма: Матер. и исслед.: [Сб.] — М., 1999.
108. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Пер. с фр. — М., 1986.
109. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. — М., 1990.
110. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. — К., 1993.
111. Зелинский Ф. Ф. Соперники христианства: (Ст. по истории античных религий). — Репринт. изд. — СПб., 1995.
112. Индуизм сегодня: Сб. статей. — М., 1996.
113. Индуизм: традиции и современность: Сб. статей. — М., 1985.
114. История таджикского народа. — Т. 1. С древнейших времен до V в. н. э. — М., 1963.
115. Йеттмар К. Религии Гиндукуша / Пер. с нем. — М., 1986.
116. Оля Б. Боги Тропической Африки / Пер. с фр. — М., 1976.
117. Каниткар (Хемант) В. П., Оуэн Коул У. Индуизм / Пер. с англ. — М., 2001.
118. Клюев Б. И. Гуру, «богочеловеки» и «сверхлюди» // Индия: религия в политике и общественном сознании: Сб. статей. — М., 1991.
119. Конфуцианство в Китае: Проблемы теории и практики: Сб. статей. — М., 1982.
120. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. — М., 1976.
121. Костырченко Г. В плену у красного фараона: Полит. преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие: Документальное исследование. — М., 1994.
122. Кузнецов Б. И. Древний Иран и Тибет: история религии бон. — М., 1998.
123. Кун Н. А. Боги Древней Греции. — М., 1992.
124. Лаврецкий Н. Р. Боги в тропиках. — М., 1967.
125. Маркарьян С. Б., Молоднякова Э. В. Праздники в Японии. Обычай, обряды, социальные функции. — М., 1990.
126. Мещеряков А. Н. Древняя Япония: буддизм и синтоизм. — М., 1987.
127. Нараян Р. К. Боги, демоны и другие / Пер. с яп. — М., 1974.

128. *Немировский А. И.* Мифы и легенды Древнего Востока. – Ростов-н-Д., 2000.
129. *Нильсон М.* Греческая народная религия / Пер. с англ. – СПб., 1998.
130. *Павлова О. И.* Амон Фиванский. Ранняя история культа (V–XVII династии). – М., 1984.
131. *Непомнящий Н.* Притяжение Арарата // Вокруг света. – 1999. – № 3.
132. *Непомнящий Н.* Доля вдов – умирать // Вокруг света. – 2000. – № 12.
133. *Носенко Е. Э.* Праздник Песах: его генезис и эволюция // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 1995. – № 4.
134. *Пандей Р. Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычай) / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1990.
135. *Парнов Е. И.* Боги лотоса: Крит. заметки о мифах, верованиях и мистике Востока. – М., 1980.
136. *Перепелкин Ю. Я.* Переворот Амен-Хотпа IV: В 2 ч. – М., 1967 – 1984.
137. *Пилкингтон С. М.* Иудаизм / Пер. с англ. – М., 2000.
138. *Пименов А. В.* Возвращение к Дхарме. – М., 1998.
139. *Попович М. В.* Еврейский геноцид в Украине: история и уроки // Филос. и социол. мысль. – 1994. – № 5–6.
140. Происхождение богов / Под ред. И. Шталь. – М., 1990.
141. Религия и атеизм в Индии: Сб. статей. – М., 1973.
142. *Рижский М. И.* Библейские вольнодумцы: [Иов и Екклезиаст]. – М., 1992.
143. *Рижский М. И.* Библейские пророки и библейские пророчества. – М., 1987.
144. *Рыбаков Р. Б.* Индуизм: Космическая Дхарма // Наука и религия. – 1997. – № 6, 7.
145. *Светлов Г. Е.* Путь богов: (Синто в истории Японии). – М., 1985.
146. *Светлов Г. Е.* Колыбель японской цивилизации. История. Религия. Культура. – М., 1994.
147. *Спеваковский А. Б.* Религия синто и войны. – Л., 1978.
148. Традиционные и синкретические религии Африки / Б. И. Шаревская, Ю. М. Кобишнов, К. А. Мелик-Симонян и др. – М., 1986.
149. *Тантлевский И. Р.* Введение в Пятикнижие. – М., 2000.
150. *Телушкин Й.* Еврейский мир / Пер. с англ. – М., 1992.
151. *Ткачева А.* Наставник-гуру в индуизме // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 1996. – № 4.
152. *Торчинов Е. А.* Даосизм. – М., 1998.
153. *Тураев Б. А.* История Древнего Египта. – Минск, 2002.
154. *Церен Э.* Лунный бог / Пер. с нем. – М., 1976.
155. *Церен Э.* Библейские холмы / Пер. с нем. – М., 1986.

156. Шаревская Б. И. Старые и новые религии Тропической и Южной Африки. — М., 1964.
157. Шифман Л. От текста к традиции: История иудаизма в эпоху Второго Храма и период Мишны и Талмуда / Пер. с англ. — М., 2000.
158. Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир. — М., 1987.
159. Шифман И. Ш. Пятикнижие Моисеево. — М., 1993.
160. Фаликов Б. З. Неоиндуизм и западная культура. — М., 1994.
161. Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Пер. с англ. — М., 1980.
162. Хафуз М. Э. Караимы. Историко-этнографические очерки. — М., 1994.
163. Хук С. Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. — М., 1991.
164. Этика и ритуал в традиционном Китае: Сб. статей. — М., 1988.
165. Юрлова Е. С. «Неприкасаемые» в Индии. — М., 1989.
166. Элиаде М. Йога. Свобода и бессмертие / Пер. с англ. — К., 2003.

До розділу «Буддизм як світова релігія»

167. Абаев Н. В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. — 2-е изд., перераб. и доп. — Новосибирск, 1989.
168. Агаджанян А. С. Буддийский путь в XX в. Религиозные ценности и современная история стран тхеравады. — М., 1993.
169. Агаджанян А. С. Буддизм в Японии. — М., 1993.
170. Асвагоша. Будда. — М., 1913 (переизд. — М., 1990).
171. Берзин А. Тибетский буддизм: история и перспективы развития. — М., 1992.
172. Будда: Жизнь, учение, мысли, изречения, афоризмы / Авт.-сост. В. В. Юрчук. — 2-е изд., с изм. — Минск, 2002.
173. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока: Сб. статей. — Новосибирск, 1986.
174. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока: Сб. статей. — Новосибирск, 1990.
175. Буддийский взгляд на мир / В. И. Рудой, Е. П. Островская, А. Б. Островский и др. — СПб., 1994.
176. Будон Ринчендуб. История буддизма / Пер. с англ. — М., 1999.
177. Буддизм: история и культура: Сб. ст. / Отв ред. В. В. Вертоградова. — М., 1989.
178. Дочери Будды // Наука и религия. — 1996. — № 3.
179. Ермакова Г. В., Островская Е. П. Классические буддийские практики. — СПб., 2001.
180. Дэвид-Ниль А. Мистики и маги Тибета. — Ростов н/Д., 1991.
181. Дэви-Неел А. Посвящения и посвященные в Тибете / Пер. с англ. — СПб., 1994.

182. Дюмулен Г. История дзэн-буддизма. Индия и Китай / Пер. с фр. – СПб., 1994.
183. Жуковская Н. Л. Ламаизм и ранние формы религии. – М., 1977.
184. Игнатович А. Н. Буддизм в Японии: Очерк ранней истории. – М., 1987.
185. Игнатович А. Н., Светлов Л. Г. Лотос и политика: Необуддийские движения в общественной жизни Японии. – М., 1989.
186. Корнев В. И. Буддизм и общество в странах Южной и Юго-Восточной Азии. – М., 1987.
187. Кочетов А. Н. Буддизм. – 2-е изд. – М., 1982.
188. Кочетов А. Н. Ламаизм. – М., 1978.
189. Кучер О. Н., Семотюк О. П. Буддизм. – Ростов-н-Д.–Х., 2005.
190. Кычанов Е. И., Савицкий Л. С. Люди и боги Страны снегов. Очерк истории Тибета и его культуры. – М., 1975.
191. Листопадов Н. Как русские ламы в Бирме учились // Наука и религия. – 1996. – № 10.
192. Листопадов Н. Матрeя не приходит раньше срока // Наука и религия. – 1996. – № 10.
193. Ольденбург С. Ф. Жизнь Будды, индийского учителя жизни // Наука и религия. – 1990. – № 1, 2.
194. Ольденбург С. Ф. Культура Индии. – М., 1991.
195. Парнов Е. Кольцо змея. – М., 1996.
196. Пишель Р. Будда, его жизнь и учение / Пер. с фр. – М., 1991.
197. Радхакришнан С. Индийская философия. – Т. 1. – М., 1959.
198. Рампа Т. Лобсанг. Шафранная мантия: [Воспоминания о детстве в монастыре Поталы] / Пер. с англ. – К., 1994.
199. Рампа Т. Лобсанг. Третий глаз: о религии, культуре, быте тибетцев / Пер. с англ. – Л., 1991.
200. Розенберг О. О. Труды по буддизму. – М., 1991.
201. Сергеева Т. Будда, или сказка о разбуженном принце // Наука и религия. – 2002. – № 5 и сл.
202. Семяка Е. С. История буддизма на Цейлоне (сангха в древности и средние века). – М., 1969.
203. Стронг Дж. Будда: Крат. биогр. / Пер. с англ. – М., 2003.
204. Тик Нат Хан. Древний путь. Белые облака: По следам Будды: [Лит. повествование]: В 2 т. / Пер. с англ. – М., 1997.
205. Улиг Г. Будда: [Жизнен. путь Будды, его учение, буддизм и его основные направления, о современном этапе развития этого религиозного движения] / Пер. с нем. – Ростов н/Д., 1998.
206. Уотс А. В. Путь Дзэн / Пер. с англ. – К., 1993.
207. Цыбиков Г. Ц. Избр. труды: В 2 т. – 2-е изд. перераб. – Новосибирск, 1991.
208. Хамфриз К. Дзэн-буддизм / Пер. с англ. – М., 2002.
209. Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму. – М., 1988.

210. *Ферштайн Г.* Тантра / Пер. с англ. — М., 2002.
211. *Эрикер К.* Буддизм / Пер. с англ. — М., 1999.

До розділу «Виникнення християнства»

212. *Амусин И. Д.* Кумранская община. — М., 1983.
213. *Басле М. Ф.* Апостол Павел: [Свидетельства самого Павла, легенды о нем] / Пер. с фр. — Рн/Д, 1999.
214. *Додд Ч.* Основатель христианства / Пер. с англ. — М., 1993.
215. *Донини А.* У истоков христианства: (От зарождения до Юстиниана) / Пер. с итал. — 2-е изд. — М., 1989.
216. *Болотов И. А.* Лекции по истории древней церкви. — М., 1995.
217. *Кубланов М. М.* Новый Завет: Поиски и находки. — М., 1986.
218. *Каутский К.* Происхождение христианства / Пер. с нем. — М., 1990
219. *Козик П. З.* Раннее христианство: Вымыслы и действительность. — К., 1987.
220. *Косидовский З.* Библейские сказания. Сказания евангелистов / Пер. с пол. — М., 1990.
221. *Мак-Дауэлл М.* Неоспоримые свидетельства / Пер. с англ. — М., 1992.
222. *Нильсон С.* Завет в крови Иисуса. Красная нить Библии / Пер. с англ. — М., 1990.
223. *Ноев ковчег и Свитки Мертвого моря* / Пер. с англ. — М., 2001.
224. *Ренан Э.* Евангелия. Второе поколение христианства / Пер. с фр. — М., 1991.
225. *Ренан Э.* Жизнь Иисуса / Пер. с фр. — М., 1991.
226. *Ренан Э.* История первых веков христианства / Пер. с фр., — М., 1991.
227. *Свенцицкая И. С.* Апокрифические Евангелия. — М., 1996.
228. *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории. — М., 1989.
229. *Святая плащаница Христова* // Наука и религия. — 1996. — №8.
230. *Фаррар Ф.* Жизнь Иисуса Христа / Пер. с англ. — М., 1991.
231. *Филлипов Б.* Вечная тайна Плащаницы // Наука и религия. — 2000. — №№ 9—10, 12; 2001. — №№ 1—2, 4, 6, 8.
232. *Штраус Д. Ф.* Жизнь Иисуса / Пер. с нем. — М., 1992.
233. *Штейнер Р.* Мистерии древности и христианство / Пер. с нем. — М., 1990.

До розділу «Еволюція християнства»

234. *Бейджент М., Ли Р.* Инквизиция / Пер. с англ. — М., 2003.
235. *Белов А. В.* Адвентизм. — 2-е изд. — М., 1973.

236. *Беляков В.* Наследники святого Антония // Вокруг света. – 1998. – №3.
237. *Бессонов М. Н.* Православие в наши дни. – М., 1990.
238. *Булгаков С. В.* Православие: Очерки учения Православной Церкви. – М., 1991.
239. *Булгаков С. В.* Православие: праздники и посты; богослужение; требы; расколы, ереси, секты; противные христианству и православию учения; западные христианские вероисповедания... – М., 1994.
240. *Бюне В.* Игра с огнем: [История возникновения и развития пятидесятнического и харизматического движений] / Пер. с нем. – 2-е изд. – Б/м, 1992.
241. *Васильев Г. А., Коломийцев А. Е.* Неопротестантизм. – М., 1990.
242. *Вейш Я. Я.* Религия и церковь в Англии. – М., 1976.
243. *Гараджа В. И.* Протестантизм. – М., 1971.
244. *Гече Г.* Библейские истории / Пер. с англ. – М., 1991.
245. *Гергей Е.* История папства / Пер. с венг. – М., 1996.
246. *Гордиенко Н. С.* Современное русское православие. – Л., 1987.
247. *Григулевич И. Г.* Папство: Століття XX. – Пер. з рос. – К., 1981.
248. *Григулевич И. Г.* Инквизиция. – 3-е изд. – М., 1985.
249. *Голубинский Е. Е.* История Русской Церкви: В 2 т. – М., 1997.
250. *Жосан Г. П.* Адвентизм и второе пришествие. – Кишинев, 1984.
251. *Заватский В.* Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – М., 1995.
252. *Замалеев А. Ф., Овчинникова Е. А.* Еретики и ортодоксы: Очерки древнерусской духовности. – Л., 1991.
253. *Зассе Г.* На том стоим: Кто такие лютеране / Пер. с англ. – СПб., 1994.
254. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
255. История Русской Православной Церкви. Новый патриарший период: 1917–1970. – Т.1. – СПб., 1997.
256. *Ипатов А. Н.* Меннониты (Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности). – М., 1978.
257. *Карташов А. В.* Вселенские соборы. – М., 1994.
258. *Карташов А. В.* История Русской Церкви: В 2 т. – М., 1993.
259. *Катунский А.* Старообрядчество. – М., 1972.
260. *Курило О. В.* Очерки истории лютеран в России (XVI–XX вв.). – 2-е изд. – М., 2002.
261. *Ковальский Я. В.* Папы и папство / Пер. с пол. – М., 1991.
262. *Костюк К. Н.* Православный фундаментализм // Полис. – 2000. – № 5.
263. *Лебедев А. П.* История разделения церквей в IX, X и XI веках. – СПб., 1999.
264. *Левитин А., Шавров В.* Очерки по истории русской церковной смуты. – М., 1996.

265. Ли Ч. История инквизиции / Пер. с англ. — Смоленск, 2001.
266. Лозинский С. Г. История папства. — 3-е изд. — М., 1986.
267. Мельник В. И. Эволюция современного пятидесятничества. — Л., 1985.
268. Мельник В. И. Молодежь в пятидесятничестве: поиски идеала. — Львов, 1992.
269. Мень А. Православное богослужение. Таинство, Слово, обряд. — М., 1991.
270. Митрохин Л. Н. Баптизм. — М., 1974.
271. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность (Философско-социологические очерки). — СПб., 1997.
272. Митрохин М. Російська Православна Церква як суб'єкт економічної діяльності // Людина і світ. — 2000. — № 7.
273. Монашеские ордена / Авт.-сост. А. Андреев. — М.-К., 2003.
274. Москаленко А. Т. Пятидесятники. — 2-е изд. — М., 1973.
275. Мчедлов М. П. Католицизм. — 2-е изд. — М., 1974.
276. Никольский Н. М. История Русской Церкви. — 4-е изд. — М., 1988.
277. Норт Д. История Церкви: От дня Пятидесятницы до нашего времени / Пер. с англ. — М., 1993.
278. Одинцов М. И. Государство и церковь в России: XX век. — М., 1994.
279. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1995.
280. Опрышко Н. А. Православные святые. Почитание и прославление. — М., 2003.
281. Плейди Дж. Испанская инквизиция / Пер. с англ. — М., 2002.
282. Православие: pro et contra: осмысление роли Православия в судьбе России со стороны деятелей русской культуры и церкви / [Сост. В. Ф. Федоров]. — СПб., 2001.
283. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX в. — М., 1995.
284. Портнов Б. Ф. Кальвин и кальвинизм // Вопр. истории религии и атеизма. — 1958. — № 6.
285. Поснов М. История христианских сект. — Репринт. изд. — К., 1991.
286. Поснов М. Н. История Христианской Церкви (до разделения Церквей 1054 г.). — Репринт. изд. — К., 1991.
287. Пунар П. Роль христианства в культурной идентичности европейских народов // Полис. — 1996. — № 2.
288. Рожков В. Очерки по истории Римско-Католической Церкви. — М., 1994.
289. Серафим (иеромонах) Роуз. Православие и религия будущего / Пер. с англ. — М., 1991.

290. Скурат К. Е. История Поместных Православных Церквей: В 2 т. — М., 1994.
291. Соловьев Э. Ю. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время. — М., 1984.
292. Тальберг Н. История христианской церкви. — Репринт. изд. — М., 1991.
293. Ткач М. И., Какабадзе Н. В. Тайны рыцарских орденов. — М., 2002.
294. Усманов Н. П. Православные обряды: крещение, венчание, погребение. — Р н/Д., 1999.
295. Шейнман М. М. От Пия IX до Павла VI. — М., 1979.
296. Шмеман А. Исторический путь православия. — М., 1993.
297. Хольц П. История христианского монашества / Пер. с нем. — 2-е изд., доп. — СПб., 1993.
298. Чанышев А. Н. Протестантизм. — М., 1969.
299. Фроссар А. Соль земли: О главных монашеских орденах. — Брюссель, б/г.
300. Ян Гус. Мартин Лютер. Жан Кальвин / М. М. Филиппов, Б. Д. Порозовская. — М., 1995.

До розділу «Іслам як світова релігія»

301. Абдулатипов Р. Г. Судьбы ислама в России: история и перспективы. — М., 2002.
302. Аляутдинов Ш. Путь к вере и совершенству. — 2-е изд., расш. и перераб. — М., 2001.
303. Басилов В. Н. Культ святых в исламе. — М., 1970.
304. Баширов Г. А. Ислам и этнополитические процессы в современной России. — М., 2000.
305. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. 2-е изд. — М., 1966.
306. Бертельс Е. Э. Избр. труды. — Т. 3. Суфизм и суфийская литература. — М., 1965.
307. Большаков О. Г. История халифата. — М., 1989. — Т. 1. Ислам в Аравии (570–633). — М., 1989.
308. Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. — М., 1992.
309. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. — М., 2002.
310. Гольдциер И. Культ святых в исламе (Мухаммаданские эскизы). — М., 1963.
311. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам: Очерк истории, 600–1258 / Пер. с англ. — М., 1988.
312. Демидов С. М. Суфизм в Туркмении (эволюция и пережитки). — Аш., 1978.

313. *Денффер А.* Ислам для детей / Пер. с англ. — К., 1997.
314. *Дорошенко Е. А.* Шиитское духовенство в современном Иране. — 2-е изд., — испр. и доп. — М., 1985.
315. *Долгов Б. В.* Феномен исламского фундаментализма (на примере Алжира) // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. — 2001. — № 2.
316. *Еремеев Д. Е.* Ислам: образ жизни и стиль мышления. — М., 1990.
317. *Жданов Н. В., Игнатенко А. А.* Ислам на пороге XXI в. — М., 1989.
318. *Жданов Н. В.* Исламская концепция миропорядка. — М., 2003.
319. *Зину М. Д.* Столпы ислама и веры / Пер. с араб. — М., 1992.
320. Иран: Ислам и власть / Отв. ред. Мамедова Н., Санаи М. — М., 2001.
321. Ислам: религия, общество, государство: Сб. статей. — М., 1984.
322. Ислам и политика: взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии: Сб. статей. — М., 2001.
323. *Казиев Ш.* Мой Хаджж; Медина — город пророка // Наука и религия. — 1998. — № 7.
324. *Керимов Г. М.* Шариат: закон жизни мусульман. — М., 1999.
325. *Климович Л. И.* Ислам. — 2-е изд., доп. — М., 1965.
326. *Климович Л. И.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии. — М., 1986.
327. *Коровиков А. В.* Исламский экстремизм в арабских странах. — М., 1990.
328. *Крымский А. Е.* История мусульманства. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2003.
329. *Кучер О. Н., Семотюк О. П.* Ислам. — Ростов-н-Д.—Х., 2004.
330. *Ланда Р. Г.* Ислам в истории России. — М., 1995.
331. *Мавлютов Р. Р.* Ислам. — 2-е изд.— М., 1974.
332. *Максуд Р.* Ислам / Пер. с англ. — М., 2002.
333. *Массэ А.* Ислам. Очерк истории / Пер. с фр. — 3-е изд. — М., 1982.
334. *Мец А.* Мусульманский ренессанс / Пер. с нем. — М., 1996.
335. *Матар Н. И.* Знакомьтесь: Ислам / Пер. с англ. — К., 1997.
336. *Милославский Г. В.* Интеграционные процессы в мусульманском мире (Очерки исламской цивилизации). — М., 1991.
337. *Мирский Г. И.* Ислам и нация: Ближний Восток и Центральная Азия // Полис. — 1998. — № 2.
338. *ан-Наубахти, ал-Хасан ибн Муса.* Шиитские секты: Пер. с араб. — М., 1973.
339. Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция — современное состояние, история и перспективы) / Отв. Ред. Белокреницкий В., Егорин А. — М., 2002.
340. *Петрушевский И. П.* Ислам в Иране в VII—XV вв.: Курс лекций. — Л., 1966.

341. *Пиотровский М. Б.* Коранические сказания. — М., 1991.
342. *Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б.* Пророк Мухаммад. — М. — Ростов-н-Д., 1999.
343. *Раджниш Ошо.* Тайна: Беседы о суфизме. — К., 1998.
344. *Савичева Е. М.* Арабский халифат. Возникновение и распространение ислама: Учеб. пособие. — М., 1996.
345. *Резван Е. А.* Пророчество и религиозное вдохновение в исламе (к проблеме научной интерпретации феномена «пророческих откровений» Мухаммада) // Восток. Афро—азиатские общества: история и современность. — 1993. — № 6.
346. *Саидбаев Т. С.* Ислам. — М., 1993.
347. *Саййид Муджтаба Мусави Лари.* Основные положения ислама: Лекции по мусульманской догматике / Пер. с араб. — Баку, 1999.
348. *Сюкияйнен Л. Р.* Мусульманское право. Вопросы теории и практики. — М., 1986.
349. *Ткач С.* Суфізм — містично-аскетична течія в ісламі // Людина і світ. — 2002. — № 6.
350. *Тримингем Дж.* Суфийские ордена в исламе / Пер. с англ. — М., 1989.
351. *Шамсутдінова-Лебедюк Т.* Рай під ногами матерів. Іслам і жінка // Людина і світ. — 2003. — № 2.
352. *Шах И.* Суфизм / Пер. с араб. — М., 1994.
353. *Шиммель А.* Мир исламского мистицизма / Пер. с англ. — 2-е изд. — М., 2000.
354. *Ханиф С.* Что должен знать каждый об Исламе и мусульманах / Пер. с англ. — К., 1998.
355. *Хисматуллин А. А., Крюкова В. Ю.* Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. — СПб., 1997.
356. *Филипс А.* Законы жизни мусульман. Эволюция фикха / Пер. с англ. — М., 2002.
357. *Форвард М.* Мухаммад: Краткая биография / Пер. с англ. — М., 2002.
358. *Эрнст К.* Суфизм / Пер. с англ. — М., 2002.

До розділу «Історія та сучасний стан релігії в Україні»

359. *Аничков Е. В.* Язычество и Древняя Русь. — СПб., 1914.
360. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. — переизд. — М., 1994.
361. *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982.
362. *Велецкая Н. Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 1978.
363. *Волошина Т. А., Астахов С. Р.* Языческая мифология славян. — Ростов-н-Д., 1996.

364. *Голуб А. П.* Світоглядні парадигми Київської Русі: Феномен дво-вір'я. – К., 1994.
365. *Бондаренко В. Д., Єленський В. С., Журавський В. С.* Релігійне життя в Україні: Стан, проблеми, шляхи оптимізації. – К., 1996.
366. *Боруслаский М. З.* З історії Української Греко-Католицької Церкви. – Львів, 1992.
367. *Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
368. *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К., 1992.
369. *Власовський І.* Нарис історії УПЦ: У 4-х т. – К., 1998.
370. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. – К., 1994.
371. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
372. *Драбинко А.* Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). – К., 2002.
373. *Еленский В.* Иудаизм в Украине: исторический очерк. – К., 1991.
374. *Єленський В.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). – К., 1991.
375. *Єленський В. Є.* Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002.
376. *Зальмон Б.* Православ'я в Україні (1917–1938) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
377. Запровадження християнства на Русі: Іст. нариси / М. Ф. Котляр, К. Ю. Гломазда, О. Б. Головка та ін. – К., 1988.
378. *Здіорук С.* Етноконфесійна ситуація в Україні та межцерковні конфлікти. – К., 1993.
379. *Зінченко А. Л.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
380. *Зубарь В. М., Павленко Ю. В.* Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К., 1988.
381. Іслам і Україна: Зб. наук. тр. – К., 2005.
382. Історія Православної Церкви в Україні: Зб. наук. тр. – К., 1997.
383. *Забелин М.* Русский народ: Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – переизд. – М., 1992.
384. Как была крещена Русь: Сб. – 2-е изд. – М., 1989.
385. *Костомаров Н. И.* Словянская мифология. – М., 1994.
386. *Колодний А., Филипович Л.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Л., 1996.
387. *Козлов М. М.* Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
388. *Крижанівський О. П., Плохій С. М., Ульяновський В. И.* Історія церкви та релігійної думки на Україні: В 3 кн. – К., 1994.

389. Кузьмин А. Г. Падение Перуна. — М., 1988.
390. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Л., 1995.
391. Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: [Сб. науч. тр.] / Отв. ред. В. Еленский. — К., 1996.
392. Мокрий В. Церква в житті українців. — Л., 1993.
393. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філософ. і соціол. думка. — 1993. — №1.
394. Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник. — К., 1996.
395. Мудрість української правди: Наука РУНВіри: Корот. Виклад. Силенкової Віри в Дажбога: Укр. Шлях життя. Філософія. Мораль. Обряди. — К., 1996.
396. Надтока Г. Церква та імперія. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII — в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. — 2000. — № № 4, 5.
397. Національне відродження і релігія [Монографія] / М. Ф. Рубачук, О. І. Уткін, М. І. Кірюшка. — К., 1995.
398. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. — К., 1992.
399. Новиков М. И. Христианизация Киевской Руси: методологический аспект. — М., 1991.
400. Огієнко І. І. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. — К., 1993.
401. Павленко Ю. В. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 2000.
402. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і — початок 90-х рр.). — К., 1993.
403. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України: У 2-х ч. — Полтава, 1997–2001.
404. Пащенко В. Греко-католики в Україні: Від 40-х рр. XX ст.. до наших днів. — Полтава, 2002.
405. Писаренко Ю. Г. Велес-Волос у язичницькому світогляді Давньої Русі. — К., 1997.
406. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. — К., 1985.
407. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. — М., 2000.
408. Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. — К., 1998.
409. Релігія і політика в сучасній Україні / За ред. І. Ф. Кураса. — К., 2000.
410. Рене Д. Основные правовые системы современности — М., 1988.
411. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981.
412. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1988.
413. Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. — К., 1996.

414. *Скуратівський В.* Місцелік. Український народний календар. – К., 1993.
415. *Скуратівський В.* Русалії. – К., 1996.
416. *Стахів М.* Христова церква в Україні: 988–1596. – Л., 1993.
417. *Сумцов Н. Ф.* Символика славянських обрядов: Избр. тр. – М., 1996.
418. *Токарев С. А.* Религиозные верования восточнославянских народов XIX–начала XX века. – М., 1957.
419. Українська церква між Сходом і Заходом / Наук. ред. П. Яроцький. – К., 1996.
420. *Ульяновський В., Андрусишин Б.* Церква в Українській державі. 1917–1920 рр.: У 3-х т. – К., 1997.
421. *Ульяновський В.* Минуле України через призму Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. – 2003. – № 5.
422. *Харшин М.* Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату: Монографія. – К., 1995.
423. *Харьковщенко Е. А.* Софійність київського християнства. – К., 1996.
424. *Фламицин А. С.* Божества древних славян. – М., 1884 (переизд. – М., 1995).
425. *Шуба О. В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політол. аналіз. – К., 1999.

До розділу «Нові релігійні рухи»

426. *Антес П.* Религии современности. История и вера / Пер. с нем. – М., 2001.
427. «АУ, АУМ». Провозглашаю себя Христом // Наука и религия. – 1996. – № 9.
428. *Бабій М., Карагадіна О., Колодний А., Косуха П., Филипович Л.* Нові релігійні течії і рухи в сучасній Україні // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 1.
429. *Балагушкин Е. Г.* Критика современных нетрадиционных религий: история, сущность, влияние на молодежь Запада. – М., 1984.
430. *Балагушкин Е. Г.* Нетрадиционные религии в современной России. Морфологический анализ. – Ч. 1. – М., 1999.
431. *Баркер А.* Новые религиозные движения / Пер. с англ. – СПб., 1997.
432. *Бартошевич Э. М., Борисоглебский Е. И.* Свидетели Иеговы. – М., 1969.
433. *Берри Г. Дж.* Во что они верят / Пер. с англ. – М., 1994.
434. *Бондаренко Дм.* Феномен «New Age» // Людина і світ. – 2000. – № 8.

435. Бюркле Х. Человек в поисках бога: проблема нехристианских религий / Пер. с нем. — М., 2001.
436. Буайе Ж. Ф. Империя Муна / Пер. с фр. — М., 1990.
437. Гуревич П. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. — М., 1985.
438. Гуревич П. С. Возрожден ли мистицизм? Критич. очерки. — М., 1984.
439. Григоренко А. Ю. Сатана там правит бал: Крит. очерки магии. — К., 1991.
440. Григулевич И. Р. Пророки «Новой истины». — М., 1983.
441. Доктур Т. Новые религиозные движения в посткоммунистической Европе / Пер. с англ. — М., 1997.
442. Єланський В. Новітні релігійні рухи — зони занепокоєння // Людина і світ. — 2000. — №8.
443. Иеговизм / Короткая Т. П., Прошкина Е. С., Чудникова А. А., Языкович В. Р. — Минск, 1981.
444. Карагодина О. Особа в секті: що далі? // Людина і світ. — 1998. — № 5.
445. Клибанов А. И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. — М., 1973.
446. Клибанов А. И. Религиозное сектанство и современность. — М., 1999.
447. Коник В. В. Иллюзии свидетелей Иеговы. — М., 1981.
448. Кураев А. Соблазн неоязычества. — М., 1994.
449. Лисенко С. Учитель Силенко. Його родовід, життя і Віра в Дажбога. — К., 1996.
450. Макдауэл Дж., Стюарт Д. Обманщики: Во что верят приверженцы культов. Как они заманивают последователей / Пер. с англ. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1994.
451. Мартин У. Царство культов / Пер с англ. — СПб., 1992.
452. Нікітченко О. Эксперти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти // Людина і світ. — 1999. — № 6.
453. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія / В. М. Петрик, Є. В. Ліхтенштейн, С. В. Сьомін та ін. — К., 2002.
454. Петрик В. М. Перевернуте розп'яття. Сатаністи в сучасній Україні // Людина і світ. — 1998. — №7.
455. Петрик В. Церква сайєнтології // Людина і світ. — 2000. — № 4.
456. Привалов К. Б. Акты: досье страха: [О деятельности мистических сект США и Западной Европы]. — М., 1987.
457. Митрохин Л. Н. Религии «Нового века». — М., 1985.
458. Ткачева А. А. Новые религии Востока. — М., 1991.
459. Хаксли Д. Религия без откровения: [Фрагменты / Пер. с англ.]. — М., 1992.

460. Хассен С. Освобождение от психологического насилия / Пер. с англ. — М., 2001.
461. Шнирельман В. Неоязичничество на обширах Євразії // Людина і світ. — 1999. — № 11–12.
462. Элфорд А. Ф. Боги нового тысячелетия / Пер. с англ. — М., 1999.
463. Эпштейн М. Н. Новое сектантство. Типы религиозно-философских умонастроений в России (70–80 гг. XX в.). — 2-е изд. — М., 1994.
464. Яроцкий П. Л. Эволюция современного иеговизма. — К., 1981.
465. Эссемонт Дж. Баха-Улла и Новая Эра / Пер. с англ. — Екатеринбург, 1991.

Таблиця 1

СВЯЩЕННІ ТЕКСТИ РЕЛІГІЙ СВІТУ

Релігії	Священні тексти
Іудаїзм	Танах (Старий Заповіт за християнським каноном)
Зороастризм	Авеста
Індуїзм	Веди (складаються з 4-х Вед та коментарів до них, основні з яких — Брахмани)
Даосизм	Дао цзен — зібрання філософських, алхімічних, астрологічних трактатів (1,5 тис. творів у 5,5 тис. томів)
Синтоїзм	Кодзики
Буддизм	Типітака (Трипітака)
Християнство	Біблія (Старий і Новий Заповіт)
Іслам	Коран

Таблиця 2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ У СВІТОВИХ РЕЛІГІЯХ

Релігія	Основні напрями	Сутність розбіжностей
Буддизм	Тхеравада	Шляхи досягнення нірвани. Ставлення до особи Будди Шак'ямуні
	Махаяна	
Християнство	Православ'я	Розбіжності з віронавчальних, культових питань та форми релігійної організації
		Вісикає догмат про філіокове, вважаючи, що Святий Дух походить тільки від Отця, не має догмату про чистилище й піднесеного вшанування Богородиці, визнає авторитет тільки перших семи Вселенських соборів. Причастья хлібом і вином як духовенства, так і мирян, можливість шлюбу для священників і розлучення для мирян. Організаційно складається з 15 самостійних (автокефальних) Церков.
	Католицизм	Догмат про філіокове — про походження Святого Духа від Отця і Сина, догмат про чистилище, непомильність Папи Римського у справах віри, піднесене вшанування Богородиці. Причастья хлібом і вином переважним чином духовенства, обов'язкова безшлюбність духовенства, нерозторгненість шлюбу. Централізована релігійна організація. На чолі Церкви — Папа Римський.
	Протестантизм	Визнають виправдання тільки власною вірою, абсолютний авторитет Біблії, принцип «загального священства» (кожен віруючий може виконувати обов'язки священнослужителя). Відають усі тайства (крім хрещення та причастя), культ Богородиці, мощей та ікон, монашество. Діють переважно на основі автономії окремих релігійних громад і колегіального управління.
Іслам	Сунізм	Влада належить виборній особі з видатними здібностями.
	Шіїзм	Визнають Сунну як Святе Передання, друге за значенням після Корану джерело врівноваження і культурної практики Влада має передаватися нащадкам Пророка Мухаммада. Частково відкидають Сунну, мають власні священні перекази

ЗАСНОВНИКИ РЕЛІГІЙ, РЕЛІГІЙНИХ НАПРЯМІВ ТА ТЕЧІЙ

Імена	Назва релігії, релігійного напрямку чи течії	Місце заснування	Час заснування
Етнічні та регіональні релігії			
Мойсей	Юдаїзм	сучасний Ізраїль	XIII ст. до н.е.
Заратустра	Зороастризм	сучасний Іран	I тис. до н.е.
Лао-цзи	Даосизм	Китай	друга половина I тис. до н.е.
Світові релігії			
Сиддхартха Гаутама (Будда Шака'ямуні)	Буддизм	Індія	VI-V ст. до н.е.
Падмасамбхавата Цзонхава	Тибетський буддизм або ламаїзм	Тибет (Китай)	VIII ст. XIV ст.
Бодхидхарма	Китайський буддизм або дзен-буддизм	Китай	VI ст. н.е.
Ісус Христос	Християнство	сучасний Ізраїль	I ст. н.е.
Мартін Лютер	Протестантизм, лютеранство	Німеччина	XVI ст.
Жан Кальвін	Протестантизм, кальвінізм	Швейцарія	XVI ст.
брати Уеслі	Протестантизм, методизм	Великобританія	XVIII ст.
Джон Міллер та Хелен Уайт	Протестантизм, адвентизм	США	XIX ст.
Пархем	Протестантизм, п'ятидесятництво	США	поч. XX ст.
Мухамад	Іслам	сучасна Саудівська Аравія	VII ст.
Нові релігійні рухи			
Чарльз Рассел	Неохристиянська організація «Свідки Іегови»	США	XIX ст.
Джозеф Сміт-мол.	Неохристиянська організація Церква Ісуса Христа Святих Останніх днів (мормони)	США	XIX ст.
Бхактivedанта Свами Прабхумада	Неорієнтальна організація «Міжнародне Товариство Свідомості Кришні» (крішнаїти)	США	XX ст.
Мірза Хусейн Алі Нурі (Бага-Улла)	Синтетична релігія Багаї	Сучасний Іран	XIX ст.
Сан Мен Мун	Синтетична релігія „Церква Уніфікації”	Південна Корея	XX ст.
Лафайет Рон Хаббард	«Церква Саєнтології»	США	XX ст.
Лев Силенко	Неоязичницька РУНВіра (Рідна українська національна віра)	США	XX ст. ст.
Ентоні Ла Вей	«Церква сатани»	США	XX ст.

Таблиця 4

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НАЙБІЛЬШ ЧИСЕЛЬНИХ РЕЛІГІЙ У ДЕЯКИХ КРАЇНАХ СВІТУ

Основні релігії	Країни світу																					
	Росія	США	ФРН	Франція	Велико- Британія	Італія	Канада	Китай	Японія	Індія	Ірак	Бразилія	Індонезія	Туреччина	Єгипет	Ізраїль	Австралія	Фінляндія	Польща	Білорусь	Україна	
Римо-католицизм	◇	■	■	×	■	×	■	◇		●	◇	×	●				■	◇	×	■	◇	◇
Протестантизм	◇	×	×	●	×	◇	◇	◇		●	◇	◇	◇	◇			■	×	◇	×	◇	◇
Православ'я	×	●	◇	◇	◇	◇	◇			◇	●	◇	◇	◇	■		●	●	◇	◇	◇	◇
Іслам	■	◇	◇	◇	●	◇	◇			■	×	◇	×	◇	×		◇	◇	◇	◇	◇	◇
Буддизм	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Юдаїзм	◇	●	◇	●	◇	◇	◇			◇	●	◇	◇	◇	×		◇	◇	◇	◇	◇	◇
Індуїзм	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇			×	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Джайнізм	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Сикхізм	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Синтоїзм	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Свідки Іегови	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Мормони	◇	●	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Інші	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇

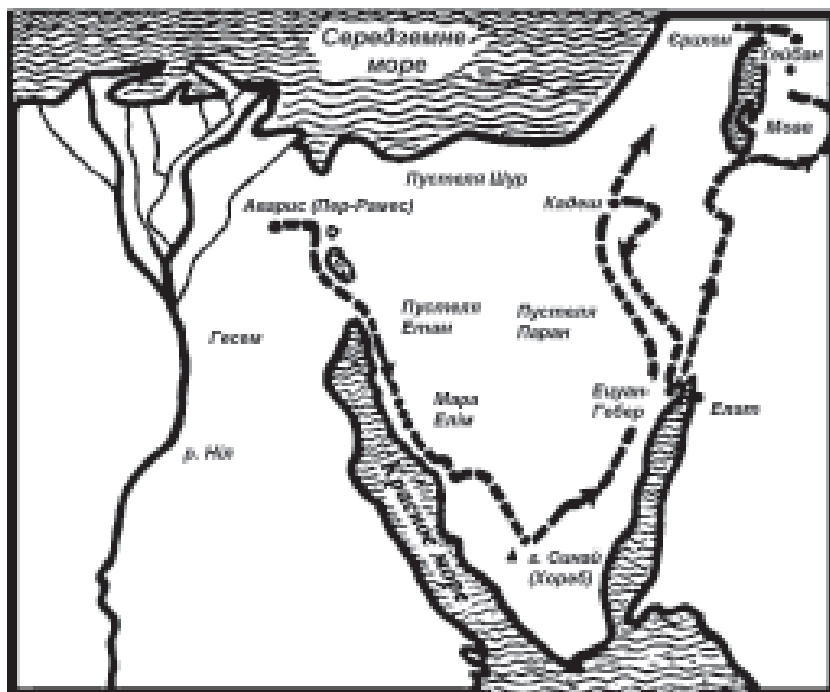
УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

◇ – від 0,1 до 1,0 % загальної кількості населення, ● – від 1 до 10 %, ■ – від 10 до 50 %, × – більше 50 %

КАРТИ

Карта 1

Вихід євреїв з Єгипту

Карта 2

Палестина у 800 р. до н.е.

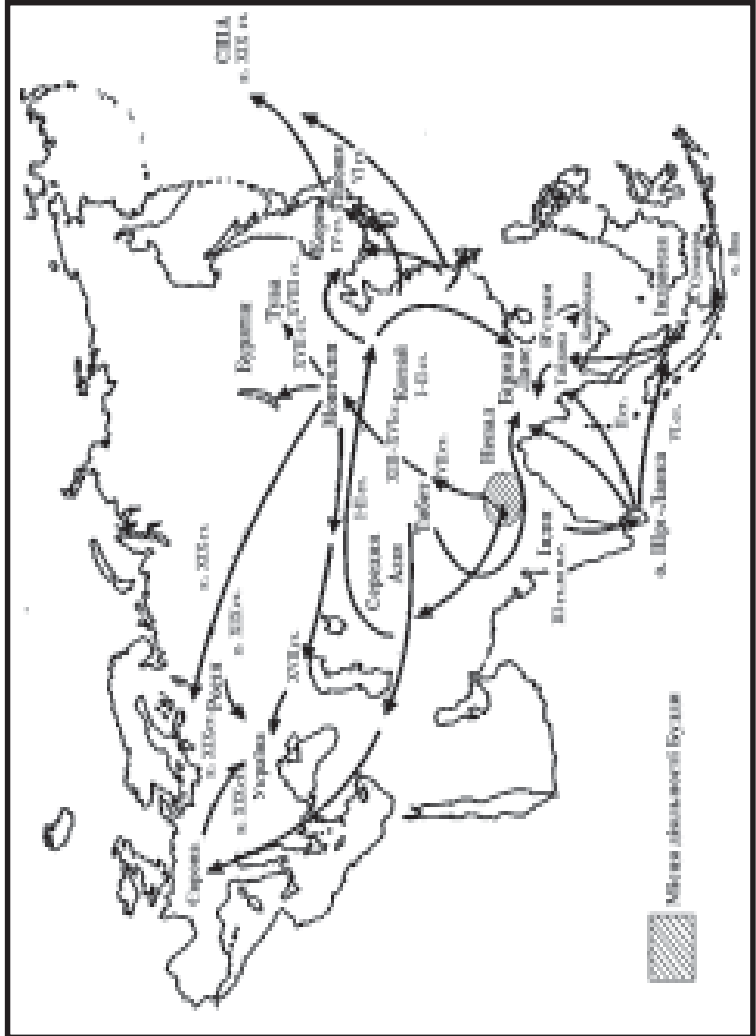

Священні місця буддизму

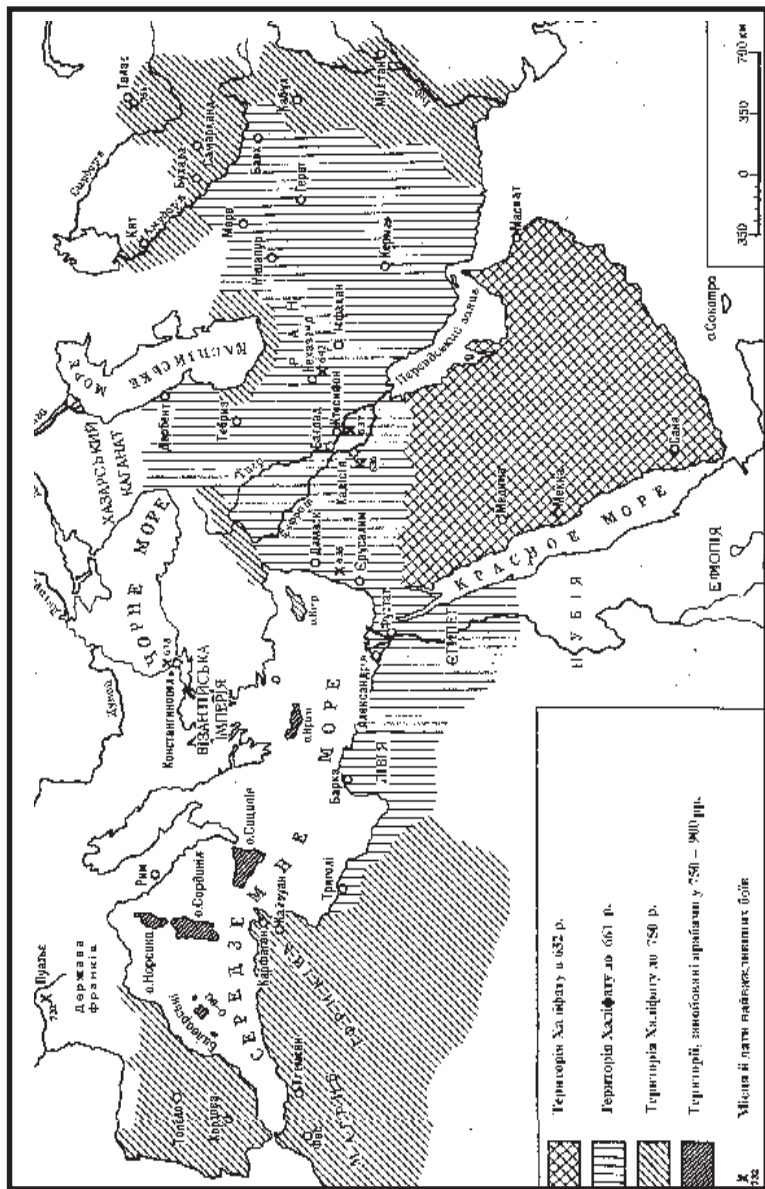

Карта 4

Розповсюдження буддизму

Аравія на поч. VII ст.

Іслам у VII–IX ст.

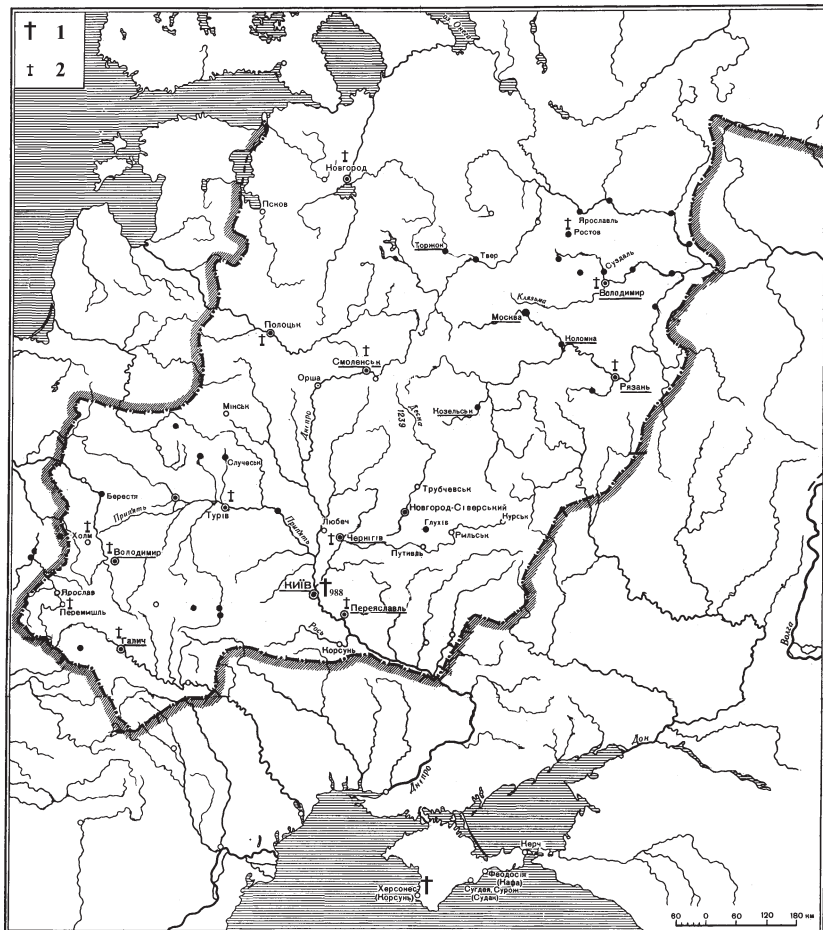

Палестина часів Ісуса Христа

**Православна Церква в Київській Русі:
1 – хрещення Русі; 2 – центри найбільших єпархій**

Навчальне видання

**Кислюк Костянтин Володимирович,
Кучер**

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Редактор: *Білокурсський Сергій Петрович*
Коректор: *Наследова Тетяна Анатоліївна*
Комп'ютерна верстка: *Петриченко Валентин Володимирович*
Дизайн обкладинки: *Сидоренко Марія Олексіївна*

Підписано до друку 15.07.2003. Формат 60x90/32.
Папір офсетний. Гарнітура Newton C.
Друк офсетний. Умови, друк. арк. 10,1.
Умови, фарбовідб. 10,5. Обл.-вид. арк. 9,6.

Зам. _____

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6,
тел./факс: (044) 456-60-82, 241-83-47

ІСЛАМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

Півмісяць – символ ісламу

8.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІСЛАМУ

Термін «іслам» у перекладі з арабської означає «покірність», а того, хто прийняв цю релігію, називають «вірним» (араб. муслим). Звідси друга назва цієї релігії – *мусульманство*. В Європі її колись також називали «*магометанством*», від латинізованої форми імені її основоположника: Мухаммад¹ – Магомет.

Іслам – наймолодша зі світових релігій. Вона виникла на початку VII ст. у кочових і напівкочових народів семітської мовної сім'ї, що жили на території Аравійського півострова. Порівняна молодість наклала на іслам подвійний відбиток. З одного боку, іслам багато чого запозичив у релігійно-культурному плані в іудаїзмі та християнстві, оскільки склався на Близькому Сході, у тому ж соціокультурному й мовному середовищі що й вони, але значно пізніше. Ці запозичення відчутні й у Священній книзі мусульман – Корані, позначаються вони на віровченні, помітні й у культурі. З другого боку, ісламу вдалося довести до абсолюту принцип монотеїзму, єдинобожжя, на якому ґрунтувалися ці основоположні для нього релігії.

¹ В імені засновника ісламу наголос падає на другий склад. – Авт.

Іслам – друга за чисельністю послідовників світова релігія. На сьогоднішній день її сповідують 1 млрд 150 млн чоловік у більш як 120 країнах світу. Найбільше поширення іслам одержав в Африці (50% населення) й Азії (20% населення). У географії ісламу чітко простежується одна закономірність: *компактність його розміщення*. Майже половина мусульман світу живе в чотирьох країнах: Індонезії, Пакистані, Бангладеш, Індії. Приблизно 8 мусульман проживають у 35 країнах, де вони складають 95–99% 3/4 населення. В інших державах мусульмани найчастіше являють собою замкнуту національну й релігійну громаду, яка за чисельністю не перевищує кілька відсотків населення країни.

*Найважливіша особливість ісламу як світової релігії полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культовим і суспільно-політичним життям. У свій час духовний лідер «ісламської революції» в Ірані 1979 р. аятола Хомейні в інтерв'ю одному зі ЗМІ дав досить вичерпне пояснення тези про «єдність релігії і держави». На думку Хомейні, вона полягає не стільки в зосередженні функцій верховного духовного і державного керівництва в руках релігійного лідера, скільки в здійсненні релігійним поводитирем нагляду за діяльністю всіх державних органів, суспільно-політичних організацій і соціальних установ, повсякденною поведінкою та способом життя мусульман. Мета цього нагляду полягає у втіленні в життя мусульман «релігійного Закону» (*шаріату*) як ідеального, вічного і досконалого, на противагу недосконалому законодавству, суспільному порядку та стилю життя грішних людей¹.*

Не дивно, що вплив релігії на суспільство в арабських країнах виражений з більшою очевидністю, аніж у будь-якій іншій релігії, і одразу впадає в око: одяг чоловіків і жінок, мінарети мечетей, самотня писемність, заборона на вживання спиртного навіть для невірних іноземців. У 28 країнах іслам оголошений державною або офіційною релігією: відповідні положення містять конституції Йорданії, Тунісу, Катару, Об'єднаних Арабських Еміратів, Єгипту і багатьох інших країн.

Пояснення цієї прикметної риси ісламу треба шукати в обставинах його виникнення. Якщо інші світові релігії з'являлися в країнах з попередньою тисячолітньою культурною традицією, з досить розвинутими етнічними релігіями, зі сформованим державним і соціальним ладом, то іслам формувався в умовах перехідного між первісними

¹ Сюккяйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М., 1986. – С. 120.

стю і власне цивілізацією ранньокласового суспільства, без єдиного політичного центру, з надзвичайно строкатою сумішшю вірувань. Тому іслам певною мірою став об'єднуючим началом, що перетворив роз'єднані кочові, напівосілі й осілі племена в одну з найбільш масштабних і впливових цивілізацій в історії людства.

Звернемо увагу й на надзвичайно успішний розвиток ісламу. За відносно короткий історичний період іслам зміг перетворитися на світову релігію. З невеликої групи семітських племен виріс «мусульманський світ», що в часи свого розквіту охоплював величезну територію від Іспанії до Філіппін. Саме як позначення цього «світу» і використовується слово «іслам» (*дар-аль-іслам*) («територія, де поширена мусульманська віра»).

Правда, в історичному контексті поширення ісламу проходило хвилеподібно: до XIII ст. арабська цивілізація охопила половину світу і за загальним рівнем культури перевершувала цивілізацію середньовічного Заходу. В основному успішному утвердженню ісламу сприяв проголошений ще Мухаммадом принцип «Немає насильства в релігії!» (2:257).

Спад впливу ісламської цивілізації, що прийшов слідом за цим, зупинився тільки на початку XX ст., а в другій половині XX ст. знову почалося піднесення. Наявність такого піднесення переконливо показує порівняння релігійної статистики початку і кінця XX ст. За цей період питома вага мусульман щодо загального населення планети зростає з 12–13 до 17–19%, і прогнозується подальше збільшення – до 20–25% на 2025 р., тоді як, для порівняння, питома вага християн коливається останні сто років у межах 33–35%.

Це зростання обумовлене двома основними факторами. Перший фактор – активне навернення в іслам немусульман (кочові племена Африки, чорношкіре населення США і Канади, до 1 млн європейців); другий, що дає переважну частку такого приросту, – високий рівень народжуваності серед мусульманських народів, що за сучасного рівня розвитку медицини (а отже, різкому зниженні смертності) призвів до демографічного вибуху в ісламському світі.

8.2. ЖИТТЯ ПРОРОКА МУХАММАДА

Засновник ісламу пророк Мухаммад (букв. Прославлений), *Мухаммад Ахмад бен Абд Аллах* (570–632) – реальна історична особа. Однак, якщо про основні віхи його біографії та її хронологію можна

говорити з достатньою вірогідністю, то за правдивість різноманітних подробиць поручитися не можна. Річ у тому, що єдиним достовірним джерелом відомостей про життя і проповідницьку діяльність Мухаммада вважають Священне Писання ісламу – Коран. За своїм змістом Коран являє собою збірку проповідей Мухаммада, проголошених ним без хронологічного порядку, часто в екстатичному стані та з різних приводів. Короткі повідомлення про слова і вчинки вчителя, що стали основою ісламського Священного Переказу – Суни, почали збирати із спогадів найближчих сподвижників Пророка або їхніх слухачів через кілька десятиліть після смерті Мухаммада. Перші ж письмові розвідки біографічного характеру з'явилися лише в середині VIII ст., коли навколо особи Пророка, напевно, під значним впливом християнської та іудейської міфології, склалося багато легенд.

Засновник ісламу походив зі знатного, але збіднілого роду Хашим семітського племені курайш. Племя панувало в найбільшому торговельному і релігійному центрі Аравійського півострова – місті Мекці, в невеличкій оазі, де сходилися шляхи до Індії, Ірану, Вавилонії, Ефіопії, Сирії, Палестини. Мухаммад рано залишився без батьків: батько помер ще до народження сина, а матір майбутній Пророк втратив шестирічним. До 8 років він виховувався в діда, хоронителя Кааби – храму, в якому знаходилося 360 божеств кочових і осілих племен Аравії, потім турботу про сироту взяв на себе глава роду Абу Таліб, дядько Мухаммада. Коли Мухаммад підріс, він зайнявся споконвічною професією курайшитів – караванною торгівлею як прикажчик своїх багатих родичів. Відомо, що за кілька років занять він набув репутації сумлінного й чесного підприємця, однак багатства не нажив. Його матеріальне становище дещо поліпшилося, коли 25-річний Мухаммад одружився із заможною 40-річною вдовою на ім'я Хадиджа, каравани якої він водив. Джерела стверджують, що цей шлюб виявився щасливим. У подружжя народилося 6 чи 7 дітей, однак вижили тільки 4 дівчинки.

Тим часом усе сказане являє собою тільки зовнішню канву життя Мухаммада, що супроводжувалося напруженими духовними пошуками. Треба сказати, що у своїх духовних пошуках Мухаммад не був самотнім. Йому випало жити в неспокійний час руйнування традиційного племінного укладу життя арабів, формування в них нових, більш складних форм громадського життя і появи держави. Суспільно-політичні процеси супроводжувалися соціальним розшаруванням, а головне – руйнуванням традиційних релігійних вірувань,

що перебували на стадії раннього політеїзму із сильними пережитками родоплемінних культів. У жителів Мекки, зв'язаних із самого народження з обслуговуванням релігійних культів, негативна реакція на незрозумілі політичні, соціальні, релігійні явища часто набувала форму своєрідного богошукання – пошуків єдиного Бога (таких людей називали *ханіфами*). Подібні пошуки, як правило, супроводжувалися постом, молитвами, добровільними аскетичними самообмеженнями.

Спочатку Мухаммад часто шукав самоти за межами міста в печері Хіра. Саме там близько 610 р. у нього почалися видіння. Після зустрічі з архангелом Джибраїлом, про яку говорилося на перших сторінках нашої книги, одкровення продовжували з'являтися знову і знову.

Були часи, коли європейські вчені зображували Мухаммада хворою людиною й навіть поставили йому діагноз: *hysteria muscularis*, або епілепсія. Більш плідними, на наш погляд, виявилися спроби провести паралелі між покликанням Мухаммада і «шаманською хворобою». Помічена подібність з «шаманкою» стане більш зрозумілою, якщо згадати, що в арабському суспільстві часів Мухаммада різноманітні пережитки первісності, у тому числі релігійні, були ще дуже помітні. При бажанні деяким видінням засновника ісламу можна знайти і більш наукові пояснення. Так, нічна зустріч нібито з архангелом легко пояснюється нервовою напругою, в якій на той період перебував Мухаммад, голодуванням, зреченням від зовнішнього світу. Немає нічого надзвичайного і в інших одкровеннях Мухаммада: добре відомо, що у творчих натур, чий мозок постійно зайнятий розв'язанням якоїсь важливої для них проблеми, відповідь може раптово приходити у формі голосу, що лунає немов з підсвідомості.

Мухаммад же був «сином свого часу», до того ж не дуже освіченим, а тому шукав усім незвичайним подіям у житті надприродні пояснення. Видіння упевнили його в тому, що він обраний божеством як Посланник і Пророк. Саме Його волю Мухаммад розпочав проповідувати серед жителів Мекки. Він проголошував велич єдиного Бога Аллаха, попереджав про майбутній Судний День, коли воскреснуть усі мертві і будуть покарані всі ті, хто не увірує в Аллаха.

У перші кілька років після 610 р. Мухаммад вів проповідь таємно, у вузькому колі своїх родичів і друзів. Йому вдалося створити першу мусульманську громаду з кількох десятків членів. До її складу увійшли різні люди: раби, вільновідпущені, рідні пророка, кілька юнаків зі шляхетних родин Мекки. Але цього для пророка єдиного

Бога було недостатньо. І Мухаммад приступив до публічної проповіді свого віровчення. Для цього він вирішив скликати мекканців на народні збори. Якимсь ранком він забрався на скелю Сафа, що знаходиться в східному кінці ярмаркової площі, і прийнявся щодуху призвати: «О ранок!» (так зазвичай попереджали жителів оази про набіги кочівників, що відбувалися, як правило, вранці). Коли стурбовані жителі Мекки зібралися, Мухаммад спробував застерегти їх від найстрашнішої – невидимої – небезпеки, на яку всі вони наражаються, нічого не відаючи про Аллаха та Страшний суд.

Спочатку жителі Мекки зустріли цю проповідь без зайвої ворожості, і навіть запропонували Мухаммаду оплатити його лікування з метою рятування від видінь. Протягом трьох років він зміг залучити на свій бік кількасот дорослих жителів Мекки, що складала, можливо, 5–10 % міського населення.

Взагалі, для мекканців в ідеї єдиного Бога не було нічого незвичайного, і багато жителів цього релігійного центру Аравії в принципі були готові погодитися з тим, що є якась Вища Істота. Іслам вони не хотіли приймати зовсім з інших, дуже далеких від релігії міркувань:

- ідеологічних (язичницькі предки в цьому разі були б приречені на вічні муки в пеклі);
- політичних (визнання Мухаммада – нехай і шляхетного, але недостатньо багатого і впливового – пророком означало визнання його чи не найважливішою офіційною особою Мекки);
- економічних (відмову від вигідної монополії на Каабу).

Тривалий час узи спорідненості з родом Абу Таліба захищали Мухаммада від переслідувань з боку міської верхівки. Однак після смерті свого захисника Мухаммад був виключений з роду і з багатьма своїми послідовниками таємно переселився в оазу Йасриб, пізніше названу «містом Пророка» – *Мединою*. Медина знаходилася за 350 км на північ від Мекки. Жителі Медини вже давно прислухалися до проповіді Мухаммада і погодилися прийняти його до себе. Проте Мухаммада запрошували не як пророка, а як шляхетну, чесну, мудру і якимось чином зв'язану з вищими силами особу, що при нагоді могла б виступати третейським суддею в кривавій ворожнечі між різними кланами, що роздирала Медину. За офіційною версією це переселення – *Хиджра* – відбулося 15 чи 16 липня 622 р., у день, коли за давнім арабським місячним календарем починався Новий рік. Через 16 років цей день був оголошений початком нової ери.

Сучасний ісламський місячний календар має 12 місяців по 29 або 30 діб. Оскільки, на відміну від деяких інших релігій, додаткові

місяці в цей календар не вводяться, його початок щороку зміщується відносно початку нового сонячного року на 11 діб.

У Медині Мухаммад збудував першу мечеть, що являла собою обнесений стінами дворик, де він, не побоюючись переслідувань, міг навчати в ім'я Аллаха, милостивого й милосердного. Один з вільно-відпущених Пророка, який мав сильний голос, скликав мусульман, занурених у щоденні справи й турботи, на молитву. Тоді ж встановилися й інші правила мусульманського ритуалу, а в проповідях Мухаммада починають звучати й правила життя громади його послідовників – принципи спадкування, поділу майна, шлюбу.

Однак незабаром Мухаммад у пошуках економічної бази для продовження своєї місіонерської діяльності почав нападати на торговельні каравани мекканців. Унаслідок першого ж серйозного збройного зіткнення 300 мусульман, дисциплінованих, фанатично впевнених у священному характері своїх дій, які, до того ж, зайняли більш вигідну бойову позицію, зуміли завдати відчутної поразки 900 мекканцям й захопити багату здобич – верблюдів, навантажених сріблом та іншими коштовними товарами, десятки знатних полонених. Війна, що розпочалася слідом за цим, закінчилася повною поразкою Мекки, захопленої Мухаммадом у січні 630 р. Кааба, де були знищені всі язичницькі ідоли, стала центром нової релігії. Це виняткове культове значення, порівнянє хіба що зі значенням Єрусалима для прихильників іудаїзму, зберігає Кааба й донині.

Мухаммад, однак, продовжував жити в Медині, лише один раз (у 632 р.) здійснивши до рідного міста паломництво, назване «прощальним». Тепер він перетворився на найбільшого релігійного та політичного діяча Аравії, оголосив себе найбільшим з усіх відомих іншим народам пророків, котрий вимагає особливої пошани і поваги. Усі свої сили і здібності Посланець Аллаха спрямовував на організаційне зміцнення нової релігії і розширення сфери її впливу.

У розпал бурхливої багатогранної діяльності Мухаммада спіткала смерть. Помер основоположник ісламу 8 червня 632 р., ймовірно, від плевриту. Виглядав він як людина міцної статури, середнього зросту, з довгим, до пліч, волоссям і бородою, що в рік його смерті ще не мали сивини, із пронизливими чорними очима. Могилу для Пророка за давнім звичаєм вирили в ніч смерті на тому ж місці, де він помер. Незабаром поруч із Пророком поховали його найближчих соратників і спадкоємців – Абу Галіба й Омара. Переказ оповідає про три могили, покритих червоним гравієм, що ледь здіймалися над поверхнею

землі. У майбутньому це місце ввійшло в мечеть, розташовану неподалік, і прості надгробки були замінені пишними гробницями. За легендою, вільний майданчик напроти гробниці пророка призначений для Ісуса (Іси), якому визначено саме тут завершити свій земний шлях після другого пришествя.

Смерть пророка не зупинила поширення ісламу — силою зброї, але часто й добровільно. У рік кончини Мухаммада іслам остаточно утвердився на території Аравійського півострова.

Як основоположник світової релігії Мухаммад зробив, мабуть, значно більше, ніж Будда або Христос. Після нього осиротілій мусульманській громаді залишилися:

1. Організація, заснована на кількох універсальних принципах, найголовнішим з яких був принцип віри в єдиного Бога.

2. Безліч одкровень, висловів, рішень і вчинків, що послужили керівництвом для майбутніх поколінь мусульман у різних сферах життя.

3. Пам'ять про особу, подібну якій ні раніше, ні пізніше не було в Аравії, — пам'ять одночасно про мислителя, суддю, полководця, адміністратора, божого Посланця. Втім, це незвичне для арабських традицій об'єднання в руках однієї особи усіх владних функцій не вважалося сучасниками пророка чимось надзвичайним — Мухаммад здійснював не свою волю та владу, а владу й волю Аллаха.

4. Спогади про вчителя життя, близького і зрозумілого простому народові як своїми людськими чеснотами, так і своїми недоліками. Наприклад, Мухаммад проголосив, що мусульманин може мати не більше чотирьох дружин, але самого себе від цього обмеження звільнив (33:49).

Незважаючи на те, що релігійна система Мухаммада була оригінальною і більш завершеною, ніж християнство в часи Ісуса Христа, на момент смерті пророка ніщо не передвіщало, що іслам стане світовою релігією. На той час за своїм значенням він не міг суперничати з тим же християнством, що спиралося на величні досягнення античної культури і тисячолітні близькосхідні культурні традиції. Власне, й амбіції засновника ісламу не йшли далі створення єдиної для всіх арабів релігії — не дарма ж Аллах обрав серед цього народу «печать пророків» і дав йому Священне Писання арабською мовою. Проте порівняно невеликих сил арабської громади вистачило на те, щоб підкорити Аравійський півострів, де була відсутня єдина політична влада. Відчутно розширивши, таким чином, свою сферу впливу, іслам виявився здатним продовжувати своє поширення.

Якщо ж спробувати порівняти біографії трьох засновників світових релігій – Будди, Христа, Мухаммада, то, на перший погляд, буде не просто провести між ними зовнішні паралелі: настільки різнилися їхнє соціальне походження, освітній рівень, спосіб просвітлення, розмах релігійно-політичної діяльності. Різним було й їхнє співвідношення з єдиним Богом: Будда вважався богоподібним створінням, Ісус був Боголюдиною, Сином Божим, а Мухаммад – «лише» найголовнішим із пророків. І все ж таки, на нашу думку, поєднує засновників світових релігій прагнення піднятися над своїм становищем, своєю долею, що випала їм від народження.

8.3. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ВІРОВЧЕННЯ ІСЛАМУ. КОРАН

Основні положення віровчення ісламу викладені у Священній книзі – **Корані** (араб. аль-Куран – читання, точніше, декламація вголос підготовленого тексту, подібно до словосполучень «читати лекцію», «читати вірші», «читати нотацію»).

За мусульманським переказом, Коран зберігався на небесах біля престолу Аллаха, а його зміст було повідано засновнику ісламу в його одкровеннях.

Насправді, позаяк зміст Корану мав виняткове релігійне і законодавче значення для мусульманської громади, його було укладено впродовж кількох десятиліть після смерті Пророка Мухаммада на основі його проповідей. Відомо дві основні редакції Корану.

- Перша редакція була складена за часів одного з наступників Пророка – *Омара* (634–644). Протягом кількох років були зібрані і звірені записи, що робилися особистим секретарем Мухаммада (посланник Аллаха так і лишився все життя неписьменним) та іншими наближеними до Пророка особами. Були записані також розповіді сучасників Мухаммада, тих, хто запам'ятав і зберіг у своїй пам'яті все побачене і почуте від Пророка.

- Друга, остаточна редакція була здійснена при *халіфі* (букв. наступник Пророка) *Османі* (644–656). Для цього були відібрані всі записи «одкровенень Аллаха», що знаходилися в руках приватних осіб. Звіривши конфісковані тексти з першою редакцією Корана, прийнявши або спростувавши той або інший запис, укладачі Корану знищили всі оригінали. Замість цього нова редакція тексту Корану, переписана в чотирьох примірниках, була розіслана в найважливіші

центри Халіфату – Мекку, Дамаск, Куфу і Басру. Надалі в текст вносилися в основному технічні виправлення.

Найдавніші списки Корану, що збереглися до нашого часу, датуються VII–VIII ст. Один з таких списків зберігається всередині мусульманської святині – Кааби.

Текст Корана написаний римованою прозою і складається з 114 *сур* (глав) і більш 6200 віршів – *айатів*, що дорівнює, для порівняння, приблизно 1/3 обсягу Нового Заповіту. За змістом Священна книга мусульман схожа на Священні Писання багатьох народів, крім віровнавчальних настанов і культових розпоряджень, вона регламентує сімейні, майнові та інші відносини.

Разом з тим, має Коран і свої особливості. На відміну, скажімо, від Біблії, у ньому практично не помітно слідів наступної редакційно-літературної обробки. Сури за невеликим винятком розташовані не одна за одною, а за довжиною: довші – ближче до початку, коротші – ближче до кінця. Кожна сура неодмінно починається ритуальною фразою «Бісмаллах!» – «В ім'я все милостивого, все милосердного Бога». Для зручності користування текстом Корану кожна сура має власну назву – як правило, за найбільш значимим словом або фразою. Відкривається Коран сурою «Фатіха» («Відкриваюча»), яка містить найкоротші формулювання основних ідей ісламу і складає основу мусульманської молитви:

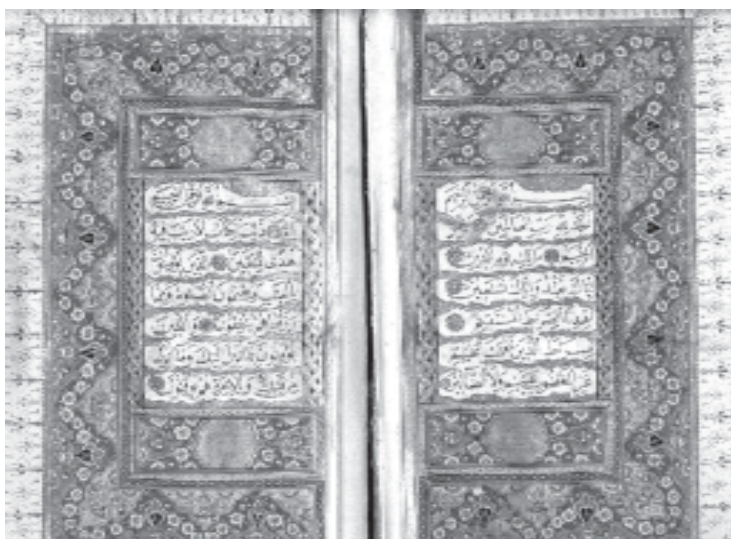
Хвала Аллаху, що Володар світів,
Милостивий та милосердний тільки Він один...

Друга сура має 286 айатів, третя – 200 і т.д. Останні сури налічують усього по кілька айатів. Таке компонування Корану можна пояснити тим, що його укладачі не зважилися вносити в пророчі одкровення Корану порядок, що не походив би від самого Пророка. Сам Пророк, не маючи систематичної освіти, до кінця життя так і не подбав про це.

Хоча в сурах помітне прагнення не відхилятися від основної теми, вони містять багато суперечностей. Те саме повторюється багаторазово в різних сурах. Розпорядження і заборони чергуються з погрозами пекла й прославлянням могутності Аллага – це й не дивно, адже відкривалися вони Пророку в різний час і за різних цілком конкретних обставин. У результаті подальшої тлумачної практики в Корані було виявлено 225 суперечностей у 40 сурах (приблизно 1/3 загального тексту). Деякі айати навіть вважаються офіційно скасованими, причому й обґрунтування інституту «скасованих айатів» шукають

знову ж таки у Корані (2:100). Це теж являє собою одну з найцікавіших особливостей Священного Писання мусульман (див. текст 8.1).

Нарешті, мусульманські богослови вбачають перевагу Корану в тому, що він написаний живою розмовною мовою – «мовою арабською, ясною» (26:195), тоді як священні тексти інших релігій використовували особливі літературні мови, наприклад, індісти – санскрит. Зрозуміла мова Корану заохочує простих мусульман здобувати освіту, щоб мати можливість звертатися до текстів своєї Священної книги і шукати в них відповіді як на мотиви своїх учинків, так і на принципові питання життя всього арабського суспільства.

Сторінки Корану

Аналогом Священного Переказу в ісламі є Суна (араб. звичай, приклад). **Суна** – це збірка священних переказів (*хадисів*) про життя, чудеса та повчання Пророка Мухаммада. Вона була в основному складена в IX ст. мусульманськими богословами. Дотепер не всі мусульмани визнають авторитет Суни, а ті, хто її вшановує, запевняють: якщо Суна може обійтися без Корану, то Коран не може обійтися без Суни.

В Корані чітко названі основні положення мусульманського віровчення і перераховані п'ять «стовпів» культової практики ісламу (2:285; 4:135). З погляду ісламських богословів, мусульманином

цілком може вважатися той, хто на ділі доводить свою покірність Творцеві, дотримуючись основних обрядово-культових розпоряджень. Однак тільки людина, яка виконує всі п'ять «стовпів» культової практики ісламу через щире віру в Аллаха, його посланників та ін., є справжнім віруючим. Цікаве підтвердження цьому знаходимо в Корані, що рекомендує новонаверненим мусульманам не запевняти, буцімто вони увірували, а казати тільки: «Ми скорилися!» (49:14).

Помітний пріоритет релігійного культу легко пояснюється у світлі особливостей виникнення ісламу. Він формувався у не дуже розвинутому суспільстві (разом з тим, сприяючи швидкому піднесенню цього суспільства у всіх сферах життя). Хіба можна було пояснити неосвіченому кочівнику складні богословські догмати, на зразок тонкощів співвідношень між усіма членами християнської Трійці? Звичайно, ні. Замість цього можна було переконати його, що «немає ніякого Бога, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланець Аллаха», і примусити за відповідним сигналом кілька разів на день робити цьому Богові ритуальні поклоніння і коритися його представникові на землі.

Віровчення ісламу ґрунтується на наступних основних положеннях:

1. *Віра в Аллаха*, доведена до логічно завершеного монотеїзму. Тут немає Ягве – нехай вищого та єдиного, але упередженого щодо неюдеїв Бога. Немає християнської Трійці – троїчної єдності Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа. Тут існує тільки один Аллах (араб. аль-Іллах – божество) – Бог єдиний, вічний, мудрий і всемогутній, всемилостивий. Аллах – і Творець усього суцього, і верховний суддя, чудово обізнаний з усім, що відбувається у світі (57:1–6, 112:1–4 та ін.). Недарма всі пророки за всіх часів і у всіх народів, що довели свою богообраність численними дивами, указують мусульмани, закликали людей саме до єдинобожжя. Аллах не матеріальний, нічого не вимагає: «Не бере його ні сон, ні дрімота» (2:256), хоча має певні ознаки особистості: зір, слух, голос, руки; за такою подобою створив він і людину.

Взагалі Аллах має 99 імен, або епітетів, під якими його знають люди, і одне справжнє, відоме тільки пророкам: «Розмірковуй про властивості й дари Творця, а про самого Творця не міркуй, тому що сильніше всього збивається зі шляху той, хто шукає шлях там, де його немає», – повчає з цього приводу всесвітньо відома пам'ятка арабської літератури «Кабус-наме»¹.

¹ Кабус-намэ.— 2-е изд.— М., 1958.— С. 49.

Складовою частиною віри в Аллаха є **віра в існування ангелів і духів (джинів)**.

Ангели – не фізичні істоти. Люди створені з глини, а ангели – зі світла. Безумовно, в тому, що вони створені зі світла, закладено ідею їхньої чистоти, безгрішності і можливості володіння надприродними здібностями. Незважаючи на це, перед Аллахом людина все ж таки вище за ангелів. Ангели досконалі «самі собою», такими їх створив Аллах. Люди ж поставлені перед лицем зла і спокус і, маючи свободу волі, якої ангели позбавлені, покликані вибирати праведність.

Неймовірну кількість ангелів у вигляді безстатевих прозорих істот з кількома парами крил (35:1) було створено Аллахом для виконання своїх доручень і зв'язку з людьми. Серед них окремо стоять чотири «архангели». Швидше за все, вони перейшли в іслам з іудаїзму: *Джибраїл*, який передає божі веління, *Микаїл*, який спостерігає за Всесвітом, *Ісрафіл*, чий трубний глас буде сигналізувати про початок Страшного суду, *Ізраїл*, архангел смерті.

Напевно, головне призначення ангелів – спостерігати за людиною. Кожна людина має по два ангели, що безупинно, змінюючи один одного на світанку, записують в особливі книги все, що робить людина протягом свого життя. Саме з цими книгами повинна прийти людина на Страшний суд, щоб повністю відвітувати за своє життя. Інші завдання ангелів такі: а) постійно поклонятися Аллахові і вихваляти Його; б) передавати послання від Аллаха пророкам; в) підштовхувати людей до добропорядності, а також до ігнорування спокус зла; г) допомагати віруючому в моменти випробувань; д) благодати Аллаха про прощення для віруючих. Люди знають про існування ангелів, але не можуть сприймати їх безпосередньо органами чуттів. Вони здатні спілкуватися зі світом ангелів тільки непрямо, наприклад, у сновидіннях: «Іноді ми бачимо ві сні таке, чому наяву не надали б значення, але що збувається <потім> у дійсності. І ми дізнаємося, що ці сновидіння правдиві, й прийшли до нас зі світу істини»¹.

Практичне значення віри в ангелів і знання їхніх функцій зводиться до того, що віруючий починає сильніше виявляти турботу про здійснення благих учинків, щоб Аллах не був незадоволений їм, щоб наблизив до нього своїх ангелів і наказав їм підтримувати його в усьому.

¹ Ибн-Халдун. Введение (фрагменты) [к Книге назиданий и сборнику начала и сообщения о днях арабов, персов и берберов и современных им обладателей высшей власти] // Избр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV.— М., 1961.— С. 616.

Джини – ще одна категорія розумних істот, створених Аллахом. Між джиннами і людьми існує деяка подібність. Ті й інші мають свободу волі та можливість вибору між добром і злом. Узагалі ж сутність джина інша, ніж у людини. Саме слово «джин» навіть перекладається як «невидимий», «схований». У Корані вказується, що джини створені з вогню (15:27; 55:14) раніше за людину. Існує багато різновидів джинів. Наймогутніші з них називаються *іфритами*.

Як живуть джини? Вони їдять і п'ють. Їхня їжа – кістки й екскременти тварин. Їдять вони лівою рукою. Коли людина не згадує Аллаха, то джини їдять разом з ним. Джини бувають чоловічого і жіночого роду, тому одружуються. Люди теж можуть сходитися з джиннами, від цих зв'язків з'являються діти, але іслам подібне забороняє. Джини вмирають, але живуть довше за людей. Джини живуть на землі, у безлюдних місцях, у руїнах, у туалетах, на смітниках, у лазнях, на цвинтарях. Живуть і в місцях, де багато грішать, – наприклад, на ярмарках. Можуть жити в будинках. Вони не виносять азану (заклику до молитви).

Джини у своїй більшості ворожі до людей, можуть викликати хвороби і заподіювати страждання. У той же час, поклоняючись їм і приносячи жертви, у них можна шукати допомоги (6:100, 128; 37:158, 72:6). У цьому разі, приміром, поети можуть розраховувати на натхнення з потойбічного світу.

За Кораном виходить, що деякі джини були навернені в іслам (72:1–2), однак є серед цих надприродних істот і такі, котрі відступили від Аллаха: «Хто зрадив себе, ті пішли прямим шляхом, а що відступили – вони дрова для геєни» (72:14–15).

Джин, що віддалився від милості Аллаха, – це **шайтан** (букв. той, хто не послухався). На чолі шайтанів стоїть аналог християнського диявола – **Ібліс**. Конфлікт між Богом і значною частиною небесного воїнства відбувся тоді, коли Аллах вирішив створити людину і наказав поклонитися їй. Ібліс же відмовився це зробити, мотивуючи свою відмову тим, що він створений раніш за людину і не з глини, а з вогню (2:32, 7:10–15 та ін.). Однак Ібліс одержав відстрочку у виконанні покарання (напевно, через надмірне милосердя Аллаха) і скористався нею для того, щоб спокушати людей (7:15–17).

Ібліс прагне того, щоб усі люди стали багатобожниками. Його мета – завести людей у пекло. Якщо диявол не може зробити людину невіруючою, він вводить її в гріх. Він намагається зіпсувати поклоніння Богові, шкодить, як може, людям (хвороби, одержимість, погані сни, пожежі). Ібліс проникає також у думки людини, і це називається

вається «наушанням». Для захисту від його підступу добре допомагає читання коранічних сур (наприклад, 113 і 114).

Віра в джинів, очевидно, ввійшла в мусульманську релігію з доісламських вірувань народів Аравії для зрозумілого пояснення наявності у світі зла. В ісламському богослов'ї вона не одержала поглибленого розвитку. Зате джини з їхньою здатністю творити дива, залишалися улюбленими персонажами народної літератури і фольклору, зокрема казок циклу «Тисяча й одна ніч», упродовж усього мусульманського середньовіччя.

2. Віра в надвiчність Корану, списки якого споконвіку існували на небесах. Потім вони були перенесені ангелом Джібраїлом від престолу Аллаха на найближче до землі небо, а уже звідти його зміст протягом 22 років передавався Пророку Мухаммаду, починаючи з 610 р. за християнським календарем. Якщо Коран створений Аллахом, тоді зрозуміло, чому мусульмани у своєму житті повинні керуватися тільки досконалими розпорядженнями, які містяться в цій божественній книзі.

3. Віра в Пророка Мухаммада, що доніс до правовірних слово й волю Аллаха. Взагалі, відповідно до мусульманського віровчення, через досконалість усієї світобудови, Аллах кожному зі своїх створінь надав необхідні знаряддя і засоби для того, щоб воно могло в цю досконалість уписатися. Люди ж, які мають досить і розуму, і волі, потребують тільки знання правильного шляху. Для цього їм і потрібні пророки, оскільки, як показує досвід історії, самостійно вони знайти ці істини не в змозі.

Виконання настільки відповідальної місії вимагає від потенційних кандидатів у пророки виняткових духовних здібностей: чудодійного дару, здатності до одкровення і непогрішності, абсолютної віри пророка і виняткового благочестя, що охороняє від різного роду спокус.

Усі перелічені духовні здібності даруються Аллахом своїм обранцям, якщо ті у свою чергу володіють достатніми особистими якостями, щоб їх прийняти. Для цього потрібно, щоб:

- пророки народилися в чистих родинях з бездоганною репутацією;
- пророки не мали фізичних недоліків і не хворіли на заразні хвороби;
- пророки не мали сварливого і впертого характеру, здатного відвернути людей від їхньої проповіді;
- пророки проводили праведне життя в повній відповідності зі звичаями і традиціями того суспільства, у якому вони народилися;

Настанови й рішення, яким повинні були слідувати люди у своєму шануванні єдиного Бога, ведуть свій початок від Адама, вважають прихильники ісламу. Релігійний закон, дарований людям за допомогою пророцтв, почався з *Нуха* (бібл. Ной) й *Ібрагіма* (бібл. Авраам), який через свого первістка Ісмаїла (бібл. Ізмаїл – син Авраама) є прабадьком всіх арабів, а через другого сина Ісхака (бібл. Ісаак) – прабадьком євреїв. Потім пророчий дар був дарований *Мусі* (Мойсеєві), відзначеному особливим одкровенням. Цей закон намагався відродити в його первозданній чистоті пророк *Іса* (Ісус). В остаточному підсумку останнє, і в силу цього саме правильне з пророцтв, було даровано «печаті пророків» – Мухаммаду, що міг не тільки одержувати одкровення, а й витлумачувати їх. Саме йому, даючи одкровення в Корані, Аллах сказав: «Сьогодні Я завершив для вас вашу релігію, і закінчив для вас Мою милість і задовольнився для вас ісламом як релігією» (5:5), а мусульмани завжди додають після згадування його імені – «Нехай благословить його Аллах і вітає!».

Таким чином, серед безлічі святих людей і пророків («Ми відправили до кожного народу посланника» (16:38)), здатних приймати божественні одкровення, із трьох десятків пророків, що згадувалися в Корані, і шести найважливіших для монотеїзму, найголовнішим і останнім є Пророк Мухаммад. Звеличуючи важливість його пророчої місії, Аллах посилав йому свого вісника ангела Джібраїла 24 тис. разів, у той час як Адаму – 12, Аврааму – 42, Мойсею – 400, Ісусу – 10.

Однак, якщо спробувати реставрувати викладену в Корані логіку віри в пророків, вимальовується цікава картина: Мухаммад закликав повернутися до прадідівської віри, що існувала на землі задовго до людей. Щоб ці заклики були дієвішими, він лякав карою небесною і Судом Аллаха, а не звертався до серця кожної людини, тобто мислив у категоріях родоплемінного суспільства.

4. Віра в загробну віддяку. Її необхідність розуміється так: досконалий Бог створює досконалий світ, і людина, яка проводить у цьому світі такий нетривалий час, не повинна випадати з загального плану Творіння, а тому приречена на вічне життя.

Ця віра ґрунтується на трьох догматах:

- про безсмертя людської душі;
- про існування пекла і раю;
- про неминучість останнього – Судного дня світу, коли всі одержать віддяку за свої вчинки.

Характерною рисою мусульманського вчення про загробну віддяку є уявлення про матеріальний характер воскресіння і загроб-

ного життя. Про це виразно свідчить такий мусульманський переказ. Один чоловік накопичив величезну кількість гріхів й перед смертю наказав своїх синам спалити його тіло, стерти попіл у порошок і викинути в море. Однак Аллах воскресив його і ...пробачив, адже грішник все ж таки визнав над собою його суд¹.

Пекло, як уявляють його собі мусульманські богослови, знаходиться під сімома землями. Воно теж складається із семи ярусів; тягар покарання зростає в міру поглиблення відповідного ярусу. Найлегша з мук мусульманського пекла полягає в тому, що грішник мусить ходити у вогненних сандаліях. За більш серйозні гріхи його сковують ланцюгами, обряджають в одязі зі смоли і дошкуляють жарою так, що мозок у голові кипить, наче вода на вогні. У Корані говориться: «Кожний раз, як приготується їхня шкіра, Ми замінимо їм іншою шкірою, щоб вони зазнали покарання» (4:56–59). Для гамування нестерпної спраги пропонується окріп (37:65; 38:57, 56:54) і гнійна вода. Грішник «п'є її, але щойно проковтне, як приходить до нього смерть із усіх місць, але він не мертвий, а за ним — суворе покарання» (14:20). При цьому між шкірою і м'ясом зі швидкістю дикого осла бігають хробаки, яких не торкається пекельний вогонь, і увесь час кусають грішника. Є в пеклі й вогненна гора Сауд, на яку грішникам треба піднятися для того, щоб бути звідти скинутими вниз. Сам підйом може тривати без малого 70 років.

В останньому колі знаходиться дерево заккум — «плоди його наче голови дияволів» (37:60–64), призначені в їжу мученикам пекла.

Головне в характеристиці **мусульманського раю** — затишний тінистий сад з численними джерелами води, такий милий серцю людини, все життя якої пройшло в пекучій безводній пустелі. Праведники в розкішному одязі з численними прикрасами лежать на ложах, часто разом зі своїми дружинами або просто з пишногрудими чорноокими істотами жіночої статі, наданими в їхнє розпорядження. Далі Коран продовжує: «Обходять їх хлопчики вічно юні з чашами, посудом і кубками з текучого джерела — від нього не страждають головним болем і ослабленням — і плодами з тих, що вони виберуть, і м'ясом птахів з тих, що вони побажають. А чорноокі, великоокі, подібні до перлів бережених, — на подяку за те, що вони робили. Не почують вони там марнослів'я і докорів у гріху» (56:17–24). Треба сказати, що в описах райських насолод мусульманські богослови вбачають лише іносказання, зовсім не схожі за змістом на ті земні поняття, назви яких вони одержали (у противному разі поведінка райських праведників занад-

¹ Хадиси Пророка.— 3-е изд.— М., 2001.— С. 79.

то вже відверто нагадувала б поведінку облудних грішників). Але простих мусульман це питання нітрохи не турбує.

Страшний суд мислиться мусульманам так: 40 днів з неба на землю буде литися жива вода, що залле землю на 12 ліктів вище найвищих гір. Потім зазвучить труба архангела Ісрафіла, з неї по всій землі розлетяться душі померлих, котрі знайдуть свої могили і вселяться у свої тіла. Потім по відповідній трубній команді мусульмани, хто на верблюдах, ішаках або конях, хто на возах — залежно від того, які жертвопринесення робилися ними при житті, відправляться до місця Останнього суду. Суд буде відбуватися на рівнині, біля Єрусалима, що розростеться заради такого випадку до воістину космічних масштабів. Ті, хто зібрався, тіснячи один одного на тисячах ярусів, тисячу років будуть очікувати Бога, який спуститься до них з небес у супроводі сонму незліченних ангелів. Так що часу заново переосмислити своє життя і спробувати передбачити своє покарання буде більш ніж досить. Пророк Мухаммад особисто підведе до Аллаха своїх найближчих сподвижників. Іншим же підсудним будуть вручені книги із записами їх добрих і злих вчинків. Потім відбудеться процедура зважування на «терезах справедливості». Під кінець кожному буде оголошено його вирок, відповідно до якого з кожної тисячі людей тільки один буде призначений для раю. Праотець Адам остаточно відокремить праведників від грішників і відправить їх в пекло або в рай, розташовані по обидва боки престолу Аллаха. Характерною рисою мусульманського варіанта Страшного суду є те, що підсудними будуть не тільки люди, а й джини, а також тварини і птахи.

Треба сказати, що поняття добра і зла, відповідно до яких буде визначатися загробна доля кожної конкретної людини, в ісламі відрізняються від трактувань в інших релігіях. Іслам вважає гріхом не природні бажання людини, а лише їхнє надмірне задоволення.

Далі, якщо в християнстві гріх з часів Адама й Єви передається в спадщину всім представникам роду людського і людина повинна усім своїм життям спокутувати цей гріх, то відповідно до Корану, Аллах пробачив Адама і повів його «прямим шляхом» (20:120). Щодо мусульман, то вони стільки разів на день повторюють фразу про «Аллаха всемілостивого, всемілосердного!», що зрештою остаточно переконуються в тому, «що було тобі доброго, те — від Аллаха, а що поганого, те — від самого себе» (4:81). Це переконання підтримується авторитетною думкою значної частини богословів, котрі стверджують, що навіть пекельні страждання будуть вічними тільки для немусульман.

Мусульмани впевнені, що віра в загробне життя робить людину непохитною і стійкою у виконанні її обов'язків, тому що вона знає — жодний її вчинок не минеться дарма, і Господь чудово обізнаний з усіма людськими справами.

5. Віра в божественне приречення. Ця віра впливає з віри у винятковість і всемогутність Аллаха, завдяки якому всі людські справи ще до створення світу були занесені в особливі скрижалі (36:11), і є зворотною стороною віри в загробну віддачу. Цьому приреченню присвячено багато коранічних аятів, але особливо виразно викладено воно в 51 аяті сури 9 «Покаяння»: «Скажи: «Не спостигне нас ніколи нічого, крім того, що заповідав нам Аллах». Звичайно, і в буддизмі, і в християнстві (особливо протестантизмі) елементи такої віри присутні. Однак в ісламі вона виражена настільки яскраво, що впадає в око представникам інших релігій, тому вважається специфічною особливістю ісламу. На практиці вона знаходить вираження в звичаї *fatīḥa* — молитовного звертання до Аллаха на самому початку будь-якої справи, а також в улюбленому всіма мусульманами вислові «Іншаллах!» («Така воля Аллаха!»), яким з незламним спокоєм мусульманин зустрічає кожен — велику або малу, добру або погану — подію у своєму житті. Європейці вважають, що у вченні про приречення виявляється *фаталізм* — віра в долю, яку не можна змінити. Однак цей фаталізм, навіть у граничних своїх проявах релігійного екстремізму, не применшує для мусульман активності їхньої життєвої позиції, — адже така воля Аллаха, що створив людину. Наприклад, хвора людина може звернутися до лікаря і видужати. Вона може зайнятися самолікуванням і звести себе в могилу. Зрештою, вона може звернутися до некомпетентного лікаря, у результаті чого її хвороба набуде хронічної форми. Однак у всіх трьох випадках дія волі Аллаха виявиться рівнозначною, тому що й мікроби, й ліки, й хвороби, і лікарів створив Аллах¹.

8.4. «СТОВПИ» КУЛЬТОВОЇ ПРАКТИКИ ІСЛАМУ. ШАРІАТ

Розберемо тепер докладніше п'ять «стовпів» культової практики ісламу. Лише один з них стосується догматики, а інші чотири

¹ Сайїид Муджтаба Мусави Лари. Основные положения ислама. Лекции по мусульманской догматике.— Баку, 1999.— С. 76.

пов'язані з ритуальною стороною ісламу, що зайвий раз підкреслює її пріоритетність для мусульман.

1. Проголошення першого і найважливішого положення символу віри, тобто короткого викладу основних догматів релігії, — *аш-шахади*, що говорить: «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад — Посланник Аллаха». Сутність шахади полягає в «визнанні Бога вустами і підтвердженні серцем» («Кабус-наме»).

Шахада виникла на ранніх етапах мусульманської історії як молитовний і розпізнавальний вигук, яким перші мусульмани відрізнялися від інших людей. В епоху арабських завоювань шахада служила мусульманам бойовим кличем у битві.

У цьому висловлюванні чітко і недвозначно визначена основна ідея монотеїзму, доведена до повного логічного завершення. Тому триразове проголошення шахади перед духовною особою складає ритуал прийняття ісламу. Крім того, шахада входить у безліч молитов і *азан* — заклик до неї, що лунає п'ять разів на день вигуком.

2. Ритуальна молитва (араб. ас-салят, перс. *намаз*) — обов'язкова п'ятикратна молитва: на зорі, опівдні, вдень, на заході, перед сном, що читається в індивідуальному порядку, рідше колективно.

Щоб правовірні за повсякденною роботою і турботами не забували про час молитви, у містах і селах споруджуються високі *мінаретти*, з яких служителі-муедзини сповіщають про час молитви приблизно такими словами: «Аллах великий! Свідчу, що немає Бога, крім Аллаха. Свідчу, що Мухаммад — Посланник Аллаха! Підводьтеся на молитву, йдіть до спасіння. Молитва корисніша за сон!».

Молитву слід виконувати, дотримуючись певних правил:

- перед молитвою попередньо зробити омовіння (обличчя, рук) водою чи піском (5:9);
- молитву треба робити в пристойному одязі, на килимку, знявши взуття, але залишивши голову покритою;
- молитися треба, звернувшись у напрямку Мекки.

Релігійний сенс молитовного омовіння зі слів Пророка розкривається в одному з хадисів Суні: «Коли раб, що сповідує іслам, здійснює омовіння й омиває своє обличчя, з обличчя його разом з водою сходить усе те гріховне, на що він дивився своїми очима; коли омиває він руки, разом з водою з рук його йде все те гріховне, що він зробив ними, а коли омиває він ноги свої, разом з водою з ніг його йде все те гріховне, до чого він прямував, так триватиме доти, поки не виходить він очищеним від гріхів»¹. У зв'язку з цим Пророку Му-

¹ Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия.— 1998.— № 5.— С.44.

хаммаду один з хадисів приписує відомий вислів: «Чистота – половина віри!».

На ділі мова йде про додання священного характеру звичайній, проте надзвичайно важливій для людини гігієнічній процедурі. Її використання як релігійного обряду відоме в релігійній історії людства здавна, хоча, імовірно за все, араби запозичили її у своїх семітських родичів – євреїв (Вих. 40:30–32). І зробили це з тим більшою легкістю, що географічні умови їхнього життя самі собою налаштовують на шанобливе ставлення до води як, без перебільшення, дже-рела життя.

Молитовний килимок символізує індивідуальний духовний простір, настільки необхідний віруючим для правильної концентрації, що за нього зійде не тільки вистелена килимами підлога мечеті, а й шматок обгорткового паперу, що продається спритними хлопчиськами у великих містах.

Напрямок же на Мекку (*кибла*) найчастіше визначається спеціальною нішею в мечеті або компасом (їх там спеціально тримають у великих кількостях). У 1985 р. під час туристичного польоту на американському «Шаттлі» одному з арабських принців довелося одержати спеціальний дозвіл на молитву без звертання до Мекки.

Власне молитва являє собою кілька повторюваних циклів – *ракатів* (араб. ставати на коліна) – певної послідовності благочестивих поз і рухів з одночасним проголошенням відповідних священних формул. Залежно від часу дня молитва включає 2–4 ракати. Один ракат забирає не менш 5 хв. Загальний час денної молитви перевищує 20 хвилин. Приблизна послідовність одного молитовного ракату така:

- Мусульманин стоїть, повернувши долоні вперед на рівні обличчя. Потім він проголошує: «Аллах акбар!» («Великий Аллах!»).
- Притиснувши руки до грудей, мусульманин промовляє першу суру Корана, читає ще одну суру – або за своїм вибором, або на вибір імама мечеті.
- Він кланяється, поклавши руки на коліна, піднімається, простирається ниць, випрямившись, сідає на п'яти; повторює земний поклін, торкаючись чолом землі, і встає. Кожний з цих рухів супроводжується проголошенням ритуальних фраз.

Суворо дотримуються молитовного регламенту в сільській місцевості, а також у тих країнах, де іслам і юридично, і фактично є державною релігією. У великих містах і країнах, що зазнали сильного західного впливу, більшість віруючих обмежується дворазовою молитвою – вранці і ввечері.

В інших випадках, наприклад, при виконанні важкої фізичної роботи, досить повторювати про себе молитовну формулу: «Аллах акбар!» і перебирати 99 намистин чоток, що символізують 99 імен Бога.

Важливою особливістю ритуальної молитви є те, що в ній правовірні нічого не просять в Аллаха, однак вступають з ним у тісний духовний зв'язок. Мета намазу полягає в іншому: «щоб не дати мусульманину забути, що він належить не собі і навіть не своїм близьким, а Богові, що він — Його раб, покірний Його наказу. Поминання і прославлення Його протягом короткого проміжку часу в розпал його (мусульманина) щоденної діяльності зберігає це усвідомлення ясним і не перекрученим».

Тому не слід плутати намаз як ритуальну молитву з іншими видами молитовного спілкування з Богом. Таке спілкування здійснюється індивідуально кожним мусульманином за різних обставин (за померлих, вступ до шлюбу), у визначальні для нього моменти життя.

3. **Піст** (араб. ас-саум, перс. *ураза*), що розуміється як утримання від їжі, пиття, статевої близькості. На відміну від буддизму, де постом є все чернече життя, а для мирян немає універсальних вимог щодо цього культового елемента, а також від християнства, де пости зведені до стрункої системи і з невеликими перервами охоплюють велику частину року, піст у мусульман один. Триває мусульманський піст цілий місяць, дев'ятий за місячним календарем (30 діб) — *рамадан* (перс., тюрк. *рамазан*). Піст у священний місяць рамадан став обов'язковим вже в перші десятиліття існування ісламу. Від посту можуть звільнитися тільки мандрівники, старі, хворі та вагітні жінки, та й то з наступним зобов'язанням відшкодувати дні посту іншим часом, а також діти до 12 років.

Правила і тривалість посту чітко визначені в Корані (2:179–183):

- Протягом усього посту від сходу до заходу сонця мусульмани не мають права ні пити, ні приймати їжу, ні палити, ні робити внутрішньовенні вливання, ні розважатися. Піст буде порушений, якщо злизнути краплю дощу, що з волі Аллаха упала тобі на губу заради перевірки щирості і міцності твоєї віри. Єдине, що дозволяється робити в цей час, — ковтати слину і жувати жуйку.

- Після заходу і перед сходом сонця мусульмани можуть їсти і пити. Їм треба продовжувати дотримуватися помірності в їжі й питті, але в реальному житті часто відбувається навпаки.

- У дні посту рекомендується також моральна помірність: у цей місяць не ведуться бойові дії, не слід сваритися, брехати й обмовляти іншого правовірного, бажано уникати статевих стосунків.

• У дні посту до п'яти щоденних молитов додається шоста, з 20-кратним ракатом. Крім того, щодня до настання світанку мусульманин має вимовляти особливу формулу, в якій заявляє про свою готовність постити і просить Аллаха благословити його в цій богоугодній справі. Після завершення пісного дня віруючий зобов'язаний висловити Аллаху подяку.

Особливою урочистістю відрізняється ніч з 26-го на 27-й день місяця рамадан, коли, за переказом, за допомогою Джібраїла Мухаммаду спустився з неба Коран. Тому, власне, піст і припадає на цей місяць.

Правовірному обіцяється, що «старання його буде побачене, потім воно буде нагороджене нагородою цілковитою» (53:41–42). Духовний сенс посту, на думку ісламських богословів, полягає в наближенні до ангелів, які взагалі не їдять і не п'ють. Іноді проводиться також паралель з десятиною, що символічним образом сплачують Господу правовірні, оскільки тривалість посту приблизно відповідає 1/10 тривалості місячного року.

Іслам наголошує також і на фізіологічних перевагах посту — таких, як виведення з організму токсинів, а також на тому, що піст дисциплінує мусульманина, привчає пристосовуватися до надзвичайних життєвих обставин і не сприймати як належне всі милості всемогутнього Аллаха, до яких він звик. Він захоплюється мудрістю Аллаха, адже піст призначається за місячним календарем і може припадати на будь-який період сонячного року, внаслідок чого час посту справедливо розподіляється між народами, що живуть у різних кліматичних умовах.

Насправді, на думку дослідників, у доісламські часи рамадан був найспекотнішим місяцем року, коли люди змушені були переходити до нічного способу життя й обмежувати себе в тих невеликих запасах їжі й води, що ще лишилися.

4. **Милостиня** (араб. *зак 'ят*, очищення) — обов'язковий щорічний податок, розмір якого сягає у середньому 2,5 % від прибутку або майна (22:78; 24:55; 58:14). Кожний мусульманин, який володіє певною власністю (наприклад, не менше п'яти верблюдів або тридцяти кіз чи овець) або має певний прибуток, сплачує його на користь бідних побратимів по вірі.

Коран не тільки визначає милостиню як один зі «стовпів ісламу», а й недвозначно вказує на її призначення: «Милостині — тільки для бідних, жебраків, що працюють над цим, тим, у кого серця притягнуті, на викуп рабів, боржникам, на шляху Аллаха мандруючим» (9:60).

- 1) Бідний – той, хто має менше майна, ніж цього вимагає ценз для сплати зак'ята.
- 2) Жебрак – той, хто нічого не має. Убогому заборонено жебрати, поки він має хліб насущний і одяг, щоб прикрити своє тіло.
- 3) Працюючий над цим – той, кого призначив імам для збору милостині.
- 4) На викуп рабів: це раби, які домовилися зі своїм хазяїном про сплату йому грошей за відпущення на волю.
- 5) Боржник – той, хто має борги, і не має досить майна або доходу для їхньої сплати.
- 6) На шляху Аллаха – це бідняки, які позбавлені зв'язків з родичами, але заслуговують на спеціальне заохочення.
- 7) Мандрівник – чужоземець, який відрізаний від своїх фінансів і не має засобів оплатити дорогу додому.
- 8) У кого серця притягнуті: різновид невірних, котрим дається із зак'ята для навернення їх в іслам.

Милостиня перераховується щороку і збирається раз на рік спеціальними збирачами, що одержують платню «від зібраного». Дозволяється вносити зак'ят у добродішні фонди або організації – медичні, освітні тощо. Зібрані суми перебувають в розпорядженні того округу, в якому вони зібрані, і витрачаються протягом року.

В ісламі існує і різновид додаткової милостині – *садака*, що подається або у вигляді одиничного акту добродішності, або у вигляді спокутної дії, наприклад, штрафу, що йде на благодійні цілі. Форми садаки можуть бути найрізноманітнішими: милостиня окремим особам, на зразок жебраків-дервішів, одяг, їжа, гроші; внески на богоугодні справи: будівництво мечетей, шкіл, лікарень; надання послуг і житла; прощення боргів і зобов'язань тощо.

Релігійне значення милостині пояснюється в ісламі так. Усе, що на небесах і на землі, належить Аллаху. Навіть ми не належимо самим собі. І, звичайно, наше багатство ми отримуємо від Всевишнього для користування ним протягом життя. Тому треба розуміти, що й частина коштів, що її повинні віддавати як зак'ят або садаку, не призначена для нас – милостиня сплачується з майна або капіталу, що перевищує мінімум, необхідний для задоволення найважливіших життєвих потреб людини. Люди, які віддають частину коштів на добродішні цілі, заслуговують нагороди від Аллаха: «Ті, хто витрачає своє майно на шляху Аллаха, подібні до зерна, що виростило сім колосків, у кожному колосі – сто зерен. І Аллах подвоєє, кому побажає» (2:263). Навпаки, ті, хто одержав блага від Аллаха, однак не сплатив з них

податку на бідних, будуть покарані. В одному з хадисів Мухаммад так пояснив відповідний вірш Корана (3:176). Багатство людини, яке вона одержала від Аллаха і з якого не сплатила милостині, буде перетворене в Судний день на дракона, лисого від надлишку отрути, з чорними плямами над очима. Потім цей дракон стане намистом для людини, він стисне щелепи навколо її шиї, повторюючи: «Я твоє багатство, я твоє багатство».

Насправді звичай милостині є видозміною родинних стосунків, що домінували в арабів на момент поширення серед них ісламу і вимагали постійної моральної і матеріальної підтримки свого родича у важкі для нього періоди життя. Тільки замість одноплемінників тут фігурують одновірці.

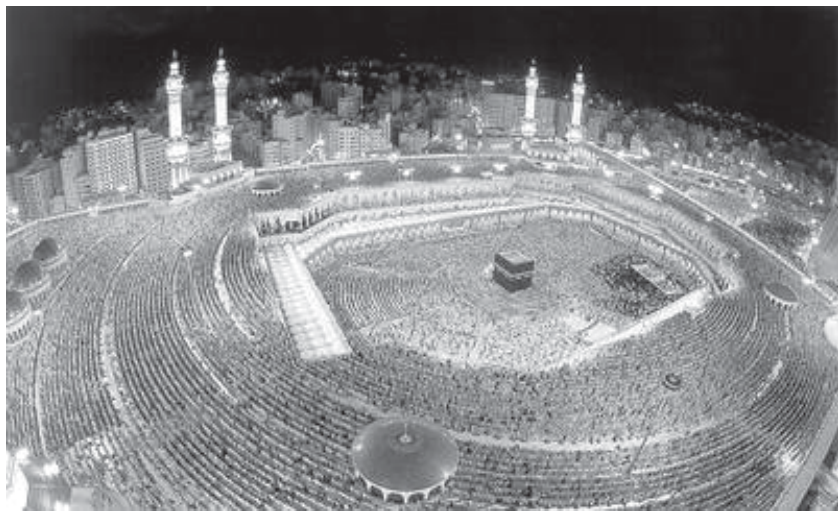
Слід також відзначити, що на противагу Євангелію, що закликає збирати скарби в душі, Коран не заохочує роздачу усього бідним, навпаки, марнотратство засуджується Кораном як диявольська зваба, навіть коли воно стосується добродійних справ (17:28–29). А мусульманське релігійне законодавство обмежує заповіт коштів на садаку 1/3 спадщини. У такий спосіб, в ісламському суспільстві підтримується певна соціальна стабільність, при цьому зберігається приватна власність і не передбачається ніякої «зрівнялівки».

5. Паломництво (араб. *ал-хадж*) – відвідина «святих місць», у першу чергу Мекки, де треба кілька разів обійти навколо старовинної святині – Кааби (3:91). Вважається, що його має здійснити кожен повнолітній мусульманин за наявності фізичних і матеріальних можливостей. Тому, хто не може з тих чи інших причин здійснити хадж самостійно, дозволяється відправити замість себе «заступника».

За переказом, початок паломництву поклав ще Пророк Мухаммад, який здійснив його в роки війни з Меккою. Після того як місто потрапило в його руки, а храм був очищений від язичницьких божків, у 632 р., останньому в його бурхливому житті, Мухаммад офіційно очолив цю церемонію.

Власне те, що завжди розуміють європейці під паломництвом, в ісламі вважається *умра* – мале паломництво, яке проходить за скороченою програмою й у довільно обраний час. Під час умри здійснюється *таваф* – обхід навколо Кааби, розташованої в дворі величезного храмового комплексу – Священної Мечеті (араб. аль-Масжид аль-Харам). *Кааба* (араб. аль-Кааба) – це споруда висотою 15 м з основою 12 • 10 м із сірого каменю на невисокому (0,25 м) мармуровому фундаменті, покрита чорною або білою парчевою тканиною. Задовго до появи Пророка Мухаммада вона відіграла роль племінного святи-

лища. У східному куті Кааби на висоті приблизно 1,5 м у спеціальній ніші вміщений знаменитий Чорний Камінь, імовірно, метеоритного або вулканічного походження. Нині Чорний Камінь складається з кількох шматків, з'єднаних срібним дротом. Розповідають, що колись він був яхонтом, посланим на землю Аллахом, але почорнів від людських гріхів. У середині Кааби (двері розташовані на висоті 2 м) при миготінні масляних ламп можна роздивитися три дерев'яних стовпи, що підтримують покрівлю, і сувій Корану, що немов висить у повітрі, – настільки важко побачити його підставку.

Таваф – ритуальний обхід довкола Кааби

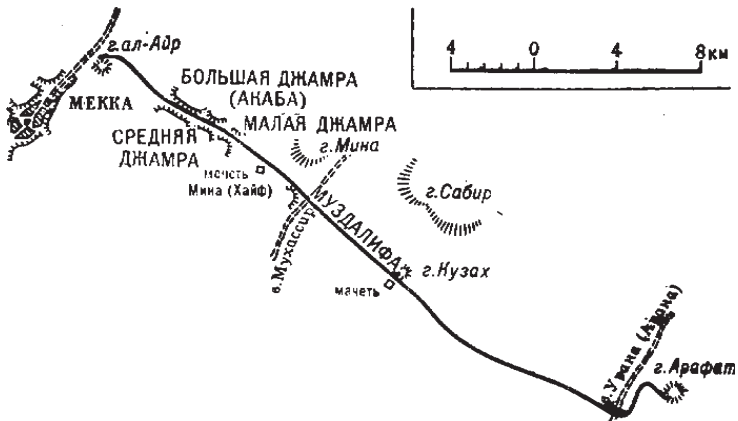
Насамперед, прочанин повинен потрапити в людську круговерть у дворі мечеті. Якщо йому не пощастить доторкнутися до Каме́ня, треба поцілувати свою долоню і виставити її убік цієї святині. Після цього починається семиразовий обхід головного ісламського святилища. От як описує свої враження від цієї круговерті один з російських журналістів: «Людина, яка ввійшла до неї, стає іншою, це відчув кожен, хто побував у ній. Тут твердження, що «всі люди – брати», миттєво втрачає свою банальність і пронизує тебе своєю глибокою істинністю. Мусульмани всього світу зливаються тут в очисну спіраль, що підіймає їх до райської благодаті...»¹.

¹ Казиев Ш. Мой хадж // Наука и религия.– 1998.– С. 15.

Цей духовний сенс обряду обходження Кааби насправді приховує його давню язичницьку форму – саме так, здійснивши ритуальне жертвопринесення, вшановували своїх ідолів араби до проповіді Мухаммада.

Потім прочани п'ють воду зі священного джерела Замзам, воду з нього беруть із собою в спеціальній посудині, завдяки чому в літаках або на теплоходах прочан легко відрізнити від туристів.

Після тавафа мусульмани – учасники «малого паломництва» повинні здолати кількасот метрів між пагорбами Сафа і Марва неподалік від Священної Мечеті. Переказ пов'язує ці ритуальні дії зі стражданнями Хаджар і її сина Ісмаїла, коли в пошуках води вона сім разів пробігла між пагорбами. *Хаджар* (бібл. Агар) була рабинею Ібрагіма, яку його занадто стара для дітонародження дружина Сарра запропонувала йому в наложниці. Коли Хаджар народила сина *Ісмаїла* (бібл. Ізмаїл) між двома жінками почалися чвари. На вимогу Сарри Ібрагім, який на додачу одержав відповідне одкровення, відвіз матір з немовлям у пустельну Мекканську долину, де не росло жодного дерева, жодної травинки, не було жодного джерела води, і залишив напризволяще. Пошуки води Хаджар виявилися марними. Повернувшись до сина, вона побачила, що той, плачучи, ударив голою ніжкою по сухій землі. І раптом з-під його ніжки забило джерело. З часом на цьому місці виник священний колодязь Замзам. А кочівники-бедуїни, що оселилися біля джерела, заснували Мекку.

Карта місць паломництва

Хадж, у повному розумінні цього слова, триваліший і складніший за описаний ритуал. Здійснюється він з 7 по 13 число спеціально відведеного для цього місяця за арабським календарем (*зу-ль-хиджжа*) і включає кілька обрядів.

Починається хадж з обряду *іхрама* — приведення себе в стан ритуальної чистоти. Символом чистоти є одяг прочанина, що складається з двох шматків білої тканини: один обертається навколо стегон, другий накидається на плечі. Прочани повинні поголитися або просто зрізати пасмо волосся. На час паломництва змінюється і покривало Кааби — з чорного на біле (старі покривала розрізають на шматки і продають прочанам). Після цього відбуваються обряди «малого паломництва»: обхід навколо Кааби, пиття води зі священного джерела, біг між двох пагорбів.

Сьомого числа в мечеті Кааби провадиться урочиста проповідь, того же вечора або наступного ранку прочани залишають Мекку.

Восьмого числа процесія прочан (хто пішки, автобусами, а хто власним автомобілем) вирушає до долин Міна і Муздالیфа біля гори Арафат (28 км від Мекки), безперервно повторюючи «Ляббейка!» — «Підкоряюся Тобі!».

З полудня до заходу сонця дев'ятого числа відбувається центральний обряд хаджа — *вукуф* (букв. стояння) поблизу Арафата: прочани слухають проповідь головного імама Священної Мечеті, який на білому коні підіймається на цю гору. Стояння біля гори має нагадувати людям про Страшний суд, коли вони нескінченно довго будуть чекати остаточної віддяки, маючи при собі тільки власні думки, слова і вчинки. Щойно сонце сідає, всі під звуки пострілів і музики рушають в долину Муздالیфа. Тут, поблизу яскраво освітленої мечеті, читаються вечірні й нічні молитви.

Наступного дня, десятого числа, після ранкової молитви прочани прямують у долину Міна, де кидають сім каменів, підібраних напередодні в Муздالیфі, в останній із трьох стовпів. Ці стовпи символізують диявола, а сам звичай нагадує давнє покарання за особливо тяжкі злочини, що й дотепер застосовується на практиці в деяких арабських країнах, і засвідчує рішучість учасників цієї церемонії прийняти сторону добра. Після цього прочани можуть повернутися в Мекку для здійснення останнього тавафа.

У цей же день починається найзначніше мусульманське свято — свято жертвопринесення, що триває чотири дні. Цим святом завершується паломництво. У наш час прочанин просто оплачує спеціальний купон, і від його імені на спеціальній фабриці на околиці Мекки

буде заколота вівця, чиє м'ясо відправлять у країни з голодуючим населенням як гуманітарну допомогу.

На зворотному шляху прочани, хоч це офіційно не входить до програми паломництва, намагаються відвідати Медину, де знаходяться могили Пророка й перших праведних халіфів, Єрусалим і місто Хеврон у Палестині, де нібито похований Ісмаїл.

Той, хто здійснив хадж, отримує почесний титул *хаджі* і право на носіння особливого головного убору — зеленої чалми. У день Страшного суду хаджі зможе заступитися перед Аллахом за 400 своїх рідних і близьких.

За останні 70 років Мекку і Медину відвідало понад 30 млн чоловік, з них більше 2 млн побувало там у 2005 р.

Ритуал регулярного паломництва в Мекку певним чином згуртовує мусульман, розкиданих по всьому світі і замінює централізовану релігійну організацію, подібну до організації Християнської Церкви.

До п'яти стовпів ісламу іноді додають шостий — «священну війну» — *джихад* (араб. зусилля, боротьба за віру). Звичай «священної війни» походить з епохи раннього ісламу, коли тривала безперервна війна, пов'язана з розширенням «світу ісламу». Надалі почали виділяти кілька різновидів джихаду:

- боротьба проти ворогів Аллаха, до яких зараховували всіх невірних;
- війна проти тих, хто зазіхає на недоторканність кордонів ісламської держави;
- воєнні дії проти монотеїстів-немусульман, що живуть на ісламській території, але відмовляються сплачувати спеціальні податки на невірних;
- боротьба з віровідступниками й тиранами (саме під останнім приводом у 80-і роки ХХ ст. йшла «священна війна» між Іраном та Іраком, у якій загинули приблизно 1 млн мусульман).

Були вироблені конкретні правила ведення війни, що забороняли надмірну жорстокість щодо цивільного населення, масові вбивства і руйнування.

Позаяк переважна більшість мусульман свято вірить, що доля кожного з них заздалегідь визначена, вони сміливо йдуть у бій, твердо знаючи: двом смертям не бувати, однієї — не минути. Крім того, родина загиблих у боротьбі за віру буде користуватися постійною матеріальною і моральною підтримкою інших членів мусульмансь-

«Купол скелі» в Єрусалимі (одна з найбільших ісламських святинь)

кої громади. Цим користуються як сучасні терористичні ісламістські угруповання, так і західні спецслужби. За повідомленнями ЗМІ, родина загиблого терориста-самогубця може одержати залежно від розголосу, що набув здійснений ним теракт, до кількох сотень тисяч доларів, а за вбивство лідерів екстремістських угруповань спецслужби не пошкоднують і мільйона.

Крім п'яти зазначених «стовпів», правовірні мусульмани повинні дотримуватися менш значних розпоряджень і заборон. До їх числа належать наступні:

1. Сувора заборона робити зображення Бога, а також взагалі зображувати живих істот. Хоча ця заборона викладена в Корані лише побічно (40:66 та ін.), мусульмани вважають такі зображення богохульством, спробою зрівнятися з Творцем, а спеціалісти-релігієзнавці пояснюють її необхідністю вести безкомпромісну боротьбу із залишками язичництва, що безпосередньо передувало ісламу.

2. Заборона вживати свинину, м'ясо паданини або пити кров (5:4; 6:146–147, ін.). Ці заборони дуже нагадують правила кошерної їжі, поширені серед євреїв, численні і впливові громади яких існували на Аравійському півострові і в його центрі Мецці в той час, коли Мухаммад почав проповідувати там іслам. І все-таки, якщо араби сприйняли ці правила від євреїв, то лише тому, що не розводили свиней, а паданину не їли з погляду здорового глузду — у жаркому кліматі це рівносильне самогубству. Щодо заборони вживання крові можна припустити, що вона, як і в євреїв, вважалася сповненою надприродними якостями, що підтримують життя, — адже сильна кровотеча завжди закінчується смертю живої істоти. Ставлення до крові як до нечистої рідини виявляється й в інших заборонах: якщо під час готування їжі до неї потрапила кров, то вся їжа вважається нечистою, якщо у власній слині з'явилася кров з ясен — краще сплюнути від гріха подалі.

3. Заборона вживати спиртні напої, отримані в результаті процесу бродіння (точніше кажучи, ця заборона стосується вина та пива, але ніяк не горілки, невідомої арабському суспільству часів Мухаммада, але винайденої саме арабами в VIII ст.).

4. Заборона грати в азартні ігри. Є відомості, що мекканці зловживали і тим, і іншим, що відволікало їх від сумлінного виконання релігійних обов'язків, коли запанував іслам: п'яний не здатний належним чином зробити намаз, а азартний гравець може про нього й зовсім забути. Коли ж умовляння Пророка своїх послідовників не подіяли, довелося накласти сувору заборону (5:92). Ця заборона до-

тепер зберігається у вигляді відповідних статей кримінального законодавства багатьох арабських країн.

5. Заборона стягувати відсотки і займатися лихварством (*ріба*) (2:276–277), через яку банкам в арабських країнах доводиться задовольнятися «комісійними». Причиною заборони ріба, з погляду ісламу, є несправедливість, що заподіюється боржникові кредитором, використанням ним потреби боржника в грошах. Джерела цієї заборони при бажанні можна побачити в обставинах життя самого Пророка, для підприємницької діяльності якого звичайні тоді лихварські 100–400% були дійсно руйнівними.

Найважливішими обрядами в ісламі слід вважати обрізання і жертвопринесення.

Обрізання – давня доісламська традиція, укорінена у багатьох народів у звичаях первісної ініціації, які знаменували перехід до дорослого життя і супроводжувалися низкою фізичних і моральних випробувань, покликаних засвідчити готовність юнака (або дівчини) до виконання нової соціальної ролі. Хоча обрізання є в ісламі обов'язковим, йому не надається такого надзвичайного ритуального значення, як в іудаїзмі, – принаймні, у Корані про нього не сказано ані слова. Проте для звичайних мусульман саме цей обряд разом з відмовою від вживання свинини й алкогольних напоїв є найбільш наочним і зрозумілим знаком приналежності до цієї релігії.

На відміну від іудаїзму, вік хлопчиків, над якими здійснюється обряд обрізання, точно не визначений. Він коливається від 7 до 15 років. Правда, у наші дні його частіше присвячують до початку навчання в школі. Обрізанню передують стриження волосся, перевірка знання основних молитов. Хлопчика вдягають у красивий костюм зі стрічкою через плече з написом «машаллах» («це те, що побажав Аллах»), саджають на коня, верблюда або в таксі і везуть до фахівця, іноді в супроводі цілого почту родичів, сусідів, знайомих. Після виконання обряду батьки і запрошені дарують винуватцеві цього сімейного свята подарунки, тим більше що найчастіше після операції хлопчик кілька днів змушений провести в ліжку.

Обряд жертвопринесення є невід'ємною частиною ісламських свят, крім того, він може виконуватися при святкуванні урочистих подій у житті кожного мусульманина. Ритуал цього обряду чітко регламентований і спрямований на запобігання зайвої жорстокості і кровопролиття при його виконанні. Тварина перед закланням повинна бути звернена головою до Мекки, а наближаючи ніж до її горла, треба обов'язково промовити традиційну священну формулу: «В ім'я Ал-

лаха всемілостивого, всемілосердного!» Далі потрібно, щоб при закланні тварини були цілком розрізані чотири великих вени на шії. Доки тварина рухає кінцівками, необхідно тримати тушу у висячому положенні, щоб краще стікала кров. Птаха обезголовлюють, після чого відпускають, щоб він бив крилами до повного знекровлення. В західноєвропейських країнах обряд жертвопринесення за ісламськими звичаями заборонений — як такий, що суперечить правилам гуманного поводження з тваринами.

Невід’ємною частиною релігійно-культової системи ісламу є шаріат. **Шаріат** (араб. аш-шаріа, букв. прямий, правильний шлях, розпорядження, законоположення) — *зведення норм моралі, права, культових розпоряджень, що регламентують усе суспільне й особисте життя мусульман*. Значення шаріату для послідовників ісламу легко собі уявити, якщо згадати про нерозривний зв’язок між власне релігійною і суспільно-політичною сферами людського життя, про яку вже згадувалося як про найважливішу особливість ісламу. З цього погляду шаріат можна назвати релігійним Законом, у тому розумінні, в якому вже говорилося про релігійний Закон євреїв, записаний в П’ятикнижжі Мойсея. Цим, певною мірою, пояснюється висока ефективність і стабільність дії шаріатських норм протягом усієї історії ісламу.

Умовно кажучи, норми шаріату поділяються на ті, що стосуються обрядово-культової діяльності, і ті, що стосуються питань державного, цивільного і кримінального права. Хоч би як там було, завжди підкреслюється релігійний характер шаріату в цілому, його «божественна природа». Тому покарання, навіть якщо вони виходять від державних правоохоронних органів, завжди сприймаються мусульманами і трактуються юристами та богословами як боже покарання, оскільки головним призначенням держави є виконання волі Аллаха на землі.

Більшість розпоряджень шаріату мають загальний характер і визначають основні принципи ісламського законодавства. Разом з тим, у ньому можна зустріти і конкретні юридичні норми, особливо щодо ритуальної практики.

Головним джерелом шаріату є, безумовно, Коран. Саме він визначив дух шаріатського законодавства, заклав основи найважливіших шаріатських настанов, незважаючи на те, що власне правові норми в ісламському Священному Писанні найчастіше обкреслені у формі етичних вимог, а не юридичних норм. За деякими підрахунками, безпосередні вказівки з релігійних, цивільних і карних питань можна

зустріти не менш як у 500 айатах, тобто приблизно в кожному десятому рядку Корана (недарма в самому Корані сказано, що він присланий арабам як судовий кодекс (13:37)). Однак конкретних правових норм у Корані важко знайти більше ніж півтора десятка. Пояснюється це тим, що конкретні життєві ситуації не можуть бути передбачені вичерпним чином навіть у Священній книзі.

Тому при Мухаммаді продовжувало діяти традиційне для первісних і ранньокласових суспільств звичаєве право, а всі суперечливі питання Пророк вирішував своїм всемогутнім словом, спираючись на свій життєвий досвід і здоровий глузд. Після смерті Пророка члени мусульманської громади керувалися переказами і висловлюваннями, приписуваними Мухаммаду, або зверталися по допомогу до його найближчих соратників, чії індивідуальні або колективні рішення мали юридичну чинність. Пізніше щонайменше дві-три тисячі з цих юридичних прецедентів були зафіксовані в Суні, що у такий спосіб стала другим за значенням джерелом шариату.

Незважаючи на це, приблизно до кінця X ст. мусульманські судді користувалися значною свободою у виборі рішення з питань, не урегульованих першими двома джерелами шариату.

Якщо судові рішення не суперечило здоровому глузду, нормам традиційного права і звичаям, поширеним серед мусульман, отримувало загальну підтримку, то воно в свою чергу ставало зразком для наступних розглядів. Мусульманські богослови вбачали в загальному визнанні божественну санкцію на його подальше застосування в правовій практиці. Так виникло третє джерело шариату і мусульманського законодавства в цілому — «*спільна думка*» (араб. аль-іджма). Насправді потреба в цьому принципі пояснювалася тим, що розростання мусульманського світу відбувалося більш швидкими темпами, ніж кодифікація права.

Норми шариату встановлюють:

1) *дії обов'язкові*, здійснення яких винагороджується, а нездійснення тягне покарання (так, за 4-кратне порушення посту загрожує страта);

2) *дії бажані*, за здійснення яких чекає винагорода, але нездійснення яких не викликає ніяких правових санкцій;

3) *дії добровільні*, за які не передбачені ані винагорода, ані покарання;

4) *дії небажані*, що заслуговують морального осуду, але не спеціального покарання;

5) *дії заборонені*, за здійснення яких очікує суворе покарання.

На основі норм шаріату правосуддя з цивільних і кримінальних справ здійснюють спеціальні судді – *каді* (араб. той, хто призначає; той, хто присуджує). У шаріатському суді каді виступає одночасно й у ролі обвинувача, а також стежить за приведенням у виконання призначеного ним покарання. Вирок каді не може бути оскаржений у вищих апеляційних інстанціях (часто їх узагалі не існує), але сам каді, його спадкоємець або колега вправі скасувати вирок. Крім суддівських обов'язків, каді за давньою традицією виконує й обов'язки чиновника: спостерігає за станом громадських споруд і шляхів сполучення, відповідає за збирання і розподіл громадських коштів, у тому числі добровільної й обов'язкової милостині тощо.

Норми шаріату і сьогодні діють у багатьох арабських країнах, хоча і несуть на собі помітний відбиток низького рівня розвитку арабського суспільства в часи формування ісламу. Тому, наприклад, за невелику крадіжку невдаха-зłodія чекає відрубання кисті руки (5:42), а за перелюб загрожує 100 ударів ціпком (24:2) чоловіку і жінці або навіть публічне побиття камінням до смерті. За багато видів злочинів шаріат передбачає страту, способи якої залишилися незмінними з часів середньовіччя – відрубання голови, четвертування, утоплення, поховання живцем, а позбавлення волі застосовується порівняно рідко – можливо, тут позначилися кочові традиції. Крім того, діє принцип грошового відшкодування за убивство або заподіяння тілесних ушкоджень.

Шаріат розглядає **шлюб** як обов'язок людини перед Богом, а численних дітей – як знак Божого благовоління. В ісламі офіційно узаконене багатожонство, здавна відоме багатьом семітським народам (4:3), дозволяється мати до чотирьох дружин за умови рівного їх забезпечення.

Коли мусульманин одружується, він має сплатити за наречену її батькам викуп, іноді досить значний (тюрк. *калим*).

Відповідно до Корану і Суні необхідно приховувати сімейне життя від сторонньої уваги. Найвідомішим практичним наслідком цих розпоряджень для європейця є носіння жінкою в громадських місцях покривала, що ховає фігуру й обличчя (араб. *паранджа*, тюрк. *чадра*) (24:31 і ін.). Перекази приписують честь установа цього звичаю Пророку Мухаммаду, який одного разу приревнував свою молоду і вродливу дружину Айшу. У нечисленних арабських містах і в тому соціальному середовищі, до якого належав Мухаммад, жінки за давньою традицією ховали обличчя, тоді як арабам-кочівникам цей звичай був невідомий; їхні жінки не знають покривал дотепер,

оскільки вони заважають займатися нелегкою повсякденною роботою.

Жінкам в ісламі виділяється особлива, заборонена для чоловіків половина будинку (араб. харам, звідси – гарем). Ніхто сторонній, крім вузького кола близьких родичів, євнухів і маленьких дітей (24:31), не може входити на жіночу половину будинку, бачити обличчя й прикраси жінок; залишати будинок без супроводу чоловіка шаріат жінці теж забороняє.

Відповідно до ісламу стосунки між чоловіками повинні будуватися на засадах гармонії і взаєморозуміння. Головним у будинку вважається чоловік, який утримує родину (4:38). Він має право покарати дружину – наприклад, відлучити її від свого ложа на термін до чотирьох місяців (2:226).

Процедура розлучення відповідно до шаріату дуже проста. Якщо чоловік говорить дружині «Таляк!» («Розлучаюся!»), вона вже може вважати себе розлученою. У цьому разі дружина, як правило, повертається в рідний дім, але зобов'язана повернутися до чоловіка, якщо він змінить своє рішення. Слово «Таляк!», повторене тричі, робить примирення чоловіка і жінки неможливим (2:228–232). Ісламські богослови вважають, що всупереч зовнішній простоті така процедура дає чоловіку і жінці досить часу для прийняття обміркованого, а не емоційного рішення. Розлученій дружині повертається та частина майна, що є її особистою власністю, і відповідно до статку чоловіка призначається справедливе утримання (2:242). Розлученій жінці дозволяється знову безперешкодно виходити заміж.

Як і в інших релігіях, у культовій системі ісламу значне місце приділяється релігійним святкам, найзначнішими з яких є наступні.

День жертвопринесення, відомий нам під тюркською назвою **Курбан-байрам**. Відзначається на згадку біблійного праотця Авраама (Ібрагіма), який збирався принести в жертву Богові свого сина. Тому кожен віруючий зобов'язаний разом з читанням молитви зарізати вівцю, барана, корову, верблюда або коня.

Свято жертвопринесення починається 10 числа місяця зу-ль-хіджжа (на 70-й день після посту) і закінчується водночас з завершенням паломництва. У цей день мусульмани на згадку про намір Ібрагіма пожертвувати Богу свого сина мусять принести на заклання тварину. Ті, хто тримає домашню худобу, спеціально відгодовують жертвну тварину до свята, дотримуючись відповідного розпорядження Корану (22:37). Інші роблять у мечеть грошові внески, що за розмірами дорівнюють вартості жертвовної тварини. Небагатим лю-

дям доводиться скидатися, щоб купити тварину: вівцю або барана приносять у жертву від однієї людини, інших жертвоних тварин – по одному на сімох жертводавців. Жертвна тварина має бути не молодшою року й не мати недоліків. Приготовану до заклання тварину іноді відзначають фарбою, намистами і бубонцями. Відповідно до ісламського віровчення, ці тварини допоможуть людям досягти місця Страшного суду.

Святковим ранком мусульмани йдуть до мечеті в новому святковому одязі. Після колективної молитви вони розходяться по домівках, а потім збираються в когось для читання Корану, слухання настанов і повчань священнослужителя. Потім у мечеті або на відкритому молитовному майданчику за містом імам вимовляє проповідь. Після відвідування мечеті прийнято йти на кладовище молитися за померлих.

Після відвідування кладовищ і усипальниць праведників здійснюється сам обряд жертвопринесення. М'ясо забитої тварини треба поділити на три частини: одна – родині, друга – близьким, сусідам, залишок – бідним і голодним (22:29). Для цього влаштовується ритуальне частування, в якому бере участь широке коло знайомих, родичів і сусідів. Шкіри жертвоних тварин здають у мечеть.

Про розмах цього свята можна судити за повідомленнями арабських ЗМІ, згідно з якими поголів'я овець у цей день зменшується на чверть.

Ураза-байрам – свято закінчення посту, свято розговіння, або малого жертвопринесення. Триває це свято три дні. У ці дні віруючі повинні дати звіт про те, як вони провели піст місяцю рамадан. Якщо вони порушили піст, то зобов'язані принести жертву або сплатити духівництву певне відшкодування.

Протягом Ураза-байрама роздають милостиню «завершення посту», роблять благодійні внески на громадські потреби. За повір'ям, поки раб Божий не подасть милостині, «піст рамадана висить між небом і землею».

Напередодні свята прийнято обмінюватися традиційними частуваннями з найближчими сусідами. Рекомендуються фініки і солодощі. Усі намагаються повернутися в коло родини і залишатися вдома, оскільки вважається, що саме в цей день повертаються в рідний будинок душі померлих предків.

Перед урочистою молитвою рекомендується старанно виконати всі очисні церемонії й надягнути святковий одяг. У проповідях на честь свята звучать заклики дотримуватися посту й у майбутньому.

Після обов'язкової спільної молитви мусульмани відправляються до могил. Дорослі чоловіки, зібравшись разом, відвідують ті родини, що недавно втратили когось зі своїх членів. У родинях померлих влаштовуються поминки з читанням молитов і символічним частуванням.

У той же час, у дні Ураза-байрама повсюдно працюють святкові ярмарки, організуються народні гуляння. Свято завершується вечірньою трапезою.

Мірадж – свято на згадку чудесної нічної подорожі Пророка Мухаммада з Мекки в Єрусалим і далі до Престолу Господнього (17:1). У ніч з 26 на 27 число місяця раджаб Мухаммад, що мирно спав поблизу Кааби, прокинувся від голосного заклику: «Прокинься, сплячий!» Розплющивши очі, він побачив свого давнього знайомого – архангела Джібраїла в розшитому золотом і перлами одязі. Поруч з ним знаходилася дивна тварина – білий кінь з людським обличчям і крилами, що випромінювали світло. На цьому прекрасному творінні Аллаха на ім'я аль-Бурак («Блискучий») свого часу їздив Ібрагим. Коли на нього сів Пророк Мухаммад, він миттєво перенісся в супроводі Джібраїла спершу на гору Синай, де колись Бог з'явився Пророку Мусі, а потім до Віфлеєма, де колись народився пророк Іса. Після зупинок у цих місцях для молитов аль-Бурак привіз Мухаммада на Храмову гору в Єрусалимі (1090 км від Мекки!), де тепер височить на згадку про Мірадж «Купол скелі».

Там до Пророка спустилися осяяні неземним світлом сходи, по яких Пророк миттєво піднявся до семи небес. На першому небі його вітав Адам, а на останньому чекав Аллах, чий лик був схований багатьма тисячами покривал. Тут засновник ісламу вторгував в Аллаха щоденну п'ятикратну молитву (Господь жадав від мусульман молитися 50 разів у день!). Потім Мухаммаду були запропоновані дві посудини – одна з вином, а друга з молоком. Мухаммад випив молоко. З'ясувалося, що Мухаммад діяв правильно, оскільки інакше його народ зійшов

Мухаммад на Бураку

би з правильного шляху. У бесіді з Аллахом Мухаммад вимовив 99 тис. слів, однак повернувшись додому, знайшов своє ліжко ще теплим.

Мавлюд — день народження Мухаммада. Як і будь-яке інше свято, воно супроводжується урочистим богослужінням, посиленими молитвами, святковими застіллями, загальним примиренням, роздачею щедрої милостині.

Звичай святкувати день народження Пророка закріпився через 300 років після завершення його пророчої місії. Точна дата народження Пророка невідома, але перекази, як і у випадку з Буддою, приурочують її до дня його смерті (8 червня 632 р.). У мусульманському календарі це 12 число місяця аль-авваль.

Традиційно дні народження в ісламському світі святкуються без зайвої зовнішньої пишноти, а іноді й зовсім не відзначаються. Дату, коли пішла з життя та або інша відома людина, прийнято відзначати більш урочисто. З нагоди Мавлюда в мечетях відбувається урочисте богослужіння з проповідями на честь Пророка, роздається милостиня. Святкова програма містить у собі декламацію рядків з Корана, в яких прославляється Пророк. У багатьох країнах мають місце святкові ходи із запаленими ліхтарями або смолоскипами.

П'ятниця (араб. йаум аль-джума) — день відпочинку, що має таке ж релігійне значення, як субота в іудеїв і неділя в християн. Адже саме в п'ятницю, за твердженням мусульманської традиції, народився Пророк Мухаммад, відбулося переселення з Мекки в Медину, очікується початок Страшного суду. У п'ятницю молитва особливо урочиста. У полуденній молитві два перших ракати замінюються проповіддю глави мусульманської громади — імама. Щоб підкреслити значимість моменту, імам сідає в тиші на 1–2 хв. Потім він починає говорити. За традицією, перша частина проповіді імама стосується духовних питань, друга — повсякденного життя віруючих.

Якщо, підбиваючи підсумок, спробувати порівняти мусульманську обрядовість і мораль із християнською, то можна погодитися з оцінкою акад. В. Бартольда: «Християнин, щоб виконати вимоги своєї віри, повинний забути себе заради Бога і ближнього; від мусульманина його закон тільки вимагає, щоб серед своїх справ він не забував ні Бога, ні ближнього»¹, ні, додамо, самого себе.

¹ Бартольд В. В. Работы по истории ислама и арабского халифата // Соч.— М., 1966.— Т. 6.— С. 218.

8.5. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ. ОСНОВНІ ТЕЧІЇ В ІСЛАМІ

Релігійна організація ісламу помітно менш централізована, ніж церковна організація в християнстві. Досить часто дослідники називають її «неінституціалізованою», тобто такою, де відсутні єдиний центр, виділення духівництва в окремий прошарок, єдині для усіх віруючих релігійні постанови на зразок рішень Вселенських соборів або папських енциклік у християнстві.

На ділі розходження між християнською і мусульманською релігійною організаціями є більш принциповим. Християнська віра будується на принципі особистого зв'язку між людиною і Богом, Церква ж виступає своєрідним посередником між ними. Для мусульман їхня релігійна громада є єдиним колективом, духовні зв'язки між членами якої не менш міцні, ніж колись кривно-родинні відносини.

Як і в буддизмі, основу релігійної організації мусульман складає громада віруючих — *умма*, не тільки духовним, а й політичним керівником якої є *імам*. Однак незалежно від географічної розбіжності між різними ісламськими громадами, їхні члени повинні вважати себе, за метафоричним порівнянням Пророка в одному з хадисів, єдиним цілим, частини якого зміцнюють один одного подібно пальцям зчеплених рук. Стосунки між ними повинні базуватися на основі братерства: якщо мусульманин зустріне мусульманина, повчав Пророк, він повинний вітати його; якщо мусульманин запросить іншого мусульманина до себе — треба обов'язково прийняти запрошення; якщо мусульманин просить в іншого мусульманина поради — слід дати йому добру пораду; якщо один мусульманин занедужає, інший зобов'язаний відвідати його; якщо один мусульманин умре, іншому належить супроводити його в останню путь¹. У межах ісламської громади допускається соціальна і майнова нерівність (2:254), однак досить помірною (4:134). На ранніх етапах свого розвитку іслам визнавав інститут рабства, але наполягав на гуманному ставленні до рабів, рекомендував по можливості відпускати їх на волю (90:13). Син мусульманина і рабині ставав вільним, на що не завжди погоджувалося законодавство інших країн.

¹ Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия.— 1998.— № 8.— С. 37.

У Корані підкреслюється, що Бог створив людей парами (7:189, 30:20, 39:8 і ін.), чоловіку і жінці однаково гарантується потойбічна віддяка (9:72–73, 16:99, 40:43). У той же час чоловік вважається в ісламі вищим за жінку «за ступенем свого достоїнства» (2:228), тому юридичні і майнові права останньої обмежені: при розподілі спадкоємного майна чоловік одержує частину, що дорівнює часткам двох жінок (4:175), у суді свідчення двох жінок замінюють свідчення одного чоловіка (2:282), грошовий штраф за убивство жінки в два рази менший, ніж за вбивство чоловіка. Разом з тим жінка має певну економічну самостійність, вправі володіти майном, отриманим як до шлюбу, так і накопиченим у шлюбі, у тому числі внаслідок підприємницької діяльності. Таким чином, хоча становище жінки в ісламі, можливо, й не відповідає стандартам західної емансипації, проте воно помітно поліпшилося порівняно з становищем жінки в доісламському суспільстві.

Коран визнає право на існування як конфесіональних меншостей євреїв і християн за умови сплати ними особливого податку і визнання свого підлеглого становища щодо мусульман (9:29).

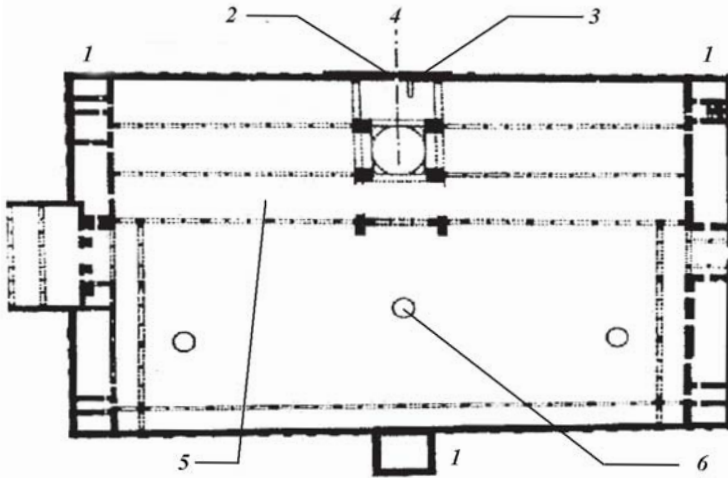
Релігійним центром, місцем проведення культових заходів є *мечеть* (араб. масджид). Забезпечення проведення обрядів лежить на *муедзинах* і проповідниках — *хатибах*. При головних регіональних культових будинках існує цілий розгалужений штат служителів. Важливою офіційною особою в мусульман є *муфтії*. Так називається знавець шаріату, що має право давати роз'яснення його основним положенням і приймати обов'язкові рішення із спірних питань. Разом у кожній ісламській країні є верховний муфтії, який здійснює

релігійний контроль над діями уряду. У країнах СНД так прийнято називати глав мусульманських громад у межах великих територій.

Класична мечеть — це будинок з куполоподібною покрівлею, що спирається на колони. Поруч з мечеттю розташовані високі вежі — мінарети, з висоти яких 5 разів на день звучить ритуальний заклик до молитви. Усередині мечеті — зал з колонадою і балконом. У тій стіні мечеті, що звернена до священного міста Мекка, знаходиться особлива

*Мечеть в Стамбулі.
Зовнішній вигляд*

План мечеті в Дамаску:

- 1 – мінарети;
- 2 – міхраб;
- 3 – мінбар;
- 4 – вісь киблі;
- 5 – молитовний зал;
- 6 – двір з фонтанами для омовіння

ніша (*міхраб*), де зберігаються Коран і релігійні книги. Праворуч від ніші – кафедра (*мінбар*), з якої промовляються проповіді. Як правило, мечеті прикрашаються різьбленням по каменю або дереву, мозаїчною інкрустацією або орнаментальним розписом з єдино дозволеними рослинними мотивами.

Якщо для християн храм є своєрідною «священною зоною» мирського простору, вступаючи в яку віруючий немов виходить за межі буденного життя і занурюється у світ релігійних образів, символів, речей і дій, то в ісламі мечеть із самого початку була не тільки місцем для богослужіння. За невеликими винятками двері мечетей (особливо міських) відкриті і вдень, і вночі, щоб надати притулок жebraкам, мандрівникам і прочанам. У проміжках між богослужіннями мечеті теж рідко пустують. Для громади віруючих мечеть служить місцем народних зборів, відправлення правосуддя, у ній ведеться збір милостині й пожертвувань. У мечетях полюбляють збиратися

вчені, літератори, філософи. Неподалік від мечеті завжди розташовано безліч крамниць і закусточних. Отже, не буде перебільшенням сказати, що для більшості мусульман мечеть — це свого роду другий будинок.

При мечетях створюються школи — *мектебе*, у яких викладають *мулли* (араб. маула), що є в ісламі одночасно і служителями культу, і наставниками дітей. У цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що і для першого, і для другого потрібне знання Корану. При великих мечетях існують аналоги православних духовних академій — *медресе*, де *улеми* готують майбутніх священнослужителів, богословів і правників. Така система освіти в країнах ісламу склалася ще в середньовіччя. У мектебе дітей навчали, головним чином, тих віршів з Корану, які були необхідні для виконання релігійних обрядів. Разом з тим діти одержували елементарні навички читання, писання і рахування. Курс навчання в медресе містив у собі такі дисципліни, як граматику, логіку, риторику, правознавство й філософію. Однак богослов'ю, вивченню й трактуванню Корана, хадисів про життя Мухаммада, шаріатського права приділялося 75% усього навчального часу.

В ісламі, на відміну від інших світових релігій, немає чіткого розподілу на мирян і духівництво, не існує також і інституту чернецтва, навіть проповідь індивідуального або колективного аскетизму, як уже відзначалося вище, не вітається. Усе це прямо впливає з загальної помірності позиції ісламу щодо співвідношення між земним і небесним: «Кращий з вас не той, хто заради небесного зневажає земним, і не той, хто чинить навпаки, — підкреслював Пророк Мухаммад, — кращий з вас той, хто бере від обох».

Певним винятком з цього правила може вважатися хіба що **суфізм** (араб. суф — вовна, суфій — людина, одягнена у грубий вовняний одяг аскетів), представники якого закликали цілком відмовитися від усього земного і повністю присвятити себе Богові. На початковому етапі розвитку суфізму це виявлялося в посиленні вимог щодо обрядово-культової складової ісламу: збільшення кількості молитов, дотримання додаткових постів і суворих обітниць стримування від надмірностей в їжі, питті, одязі, — мовляв, задовольняйся тим, що послав тобі Аллах. Суфії створили власні братства, що нагадують ордени християнського чернецтва. По всьому ісламському світі братства суфіїв побудували спеціальні будинки для мандрівних суфіїв — *дервішів* (перс. бідняк), що служили разом з тим і школами, і місцями зустрі-

чей і диспутів між суфіями, і приміщеннями для проведення особливих суфійських обрядів. З часом у суфізмі склалася й містична традиція, була розроблена власна мова, у якій загальновідомі слова наповнювалися зовсім іншим змістом, були вироблені особливі обряди і вправи, що сторонньому спостерігачу нагадували танець. Виконання цих вправ у поєднанні з багаторазовим повторенням молитовних формул, спеціально підібраним музичним супроводом, уживанням тонізуючих напоїв, на думку суфіїв, повинне було привести до зречення від земного світу і наближенню до божественної реальності.

Окрім суфізму, в ісламі існують й інші течії. «Яблуком розбрату» для них є суперечка про принципи співіснування релігійної і світської влади. Пророк, якого обрав безпосередньо Аллах, помер. Його спадкоємці – халіфи – повинні були піклуватися про те, щоб люди жили відповідно до Корану і Суні. Із самого початку серед мусульман розпалювалися жорстокі суперечки про те, хто ж здатний очолити мусульманську громаду. Так виникли дві основні течії в ісламі – сунізм та шиїзм. Зрозуміло, що на тій стадії культурного розвитку арабів, на якій з'явився іслам, у ньому просто не могло бути «неземних» приводів для внутрішньоконфесійних чвар. Це християнство, за плечима якого стояв синтез тисячолітніх античної та близькосхідної культурних традицій, могло дозволити собі догматичні суперечки, наприклад, про «подібносутність» (грецьк. гомоусія) або «єдиносутність» (грецьк. гомоюсія) Бога-Отця і Бога-Сина.

Послідовники **шиїзму** (араб. аш-шиа – прихильники) вважали, що главою мусульман – *імамом* – може стати тільки кривий родич Мухаммада, тому що саме на нього може зійти божественна благодать, яка осяяла засновника ісламу. На думку шиїтів, таким був *Алі ібн Абу Таліб* – двоюрідний брат Пророка, який узяв шлюб з його дочкою Фатимою, четвертий «праведний» халіф (656–661). Імам Алі й дотепер користується в середовищі шиїтів винятковою славою і вшануванням. Шиїти додають до Корану особливу суру – «Два світила» (Пророк Мухаммад і імам Алі), а до основного положення символу віри «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха» – слова «І його товариш Алі». Існує і специфічне тлумачення Корану, де з'ясовується божественність Алі. Одна з течій шиїтів доходить до безпосереднього обожнювання свого імама.

Після загибелі Алі від руки вбивці шиїти вважали, що влада повинна перейти до онуків Пророка – Хасана й Хусейна. Але доля нових імамів виявилася такою ж трагічною – вони загинули у боротьбі за владу.

Ці три перших імами поклали початок династії шиїтських імамів. Хоча вони не мали реальної політичної влади, проте вважалися духовними лідерами шиїтської громади в різних країнах. Імамат (верховна релігійна влада) переходив з покоління в покоління серед нащадків перших трьох імамів. Останнім, дванадцятим, імамом став у XII ст. нащадок Пророка також на ім'я Мухаммад. Раптово цей імам безвісти зник за таємничих обставин. Тоді й виникло вчення про «схованого імама», якого Аллах сховав до певного часу в недосяжному місці. Він може повернутися на землю в призначений час і відновити справедливість. Ніхто не знає, коли це відбудеться. Шиїти шанують схованого імама як свого єдиного главу, і всі шиїтські керівники, вищі духовні наставники (наприклад, *аятоли* в Ірані) вважаються представниками «схованого імама».

У шиїтських імамах живе передана від Мухаммада «пророча душа». Імам Алі одержав пророчу душу від самого Аллаха, і тому шиїти не визнають Суну, а мають власні перекази (*хабар*, або *ахбар*), що містять мудрі висловлювання імама Алі, свідчення про його життя, і вважаються авторитетним джерелом шиїтського віровчення.

Найбільш відоме шиїтське свято – *Ашура*, траурна декада, присвячена пам'яті шиїтських мучеників.

Головні святині шиїтів знаходяться в Іраку. Це міста Куфа, де було вбито халіфа Алі, розташований неподалік Неджеф, де його поховано, Кербела, центр вищої духовної освіти, місце останнього приюту імама Хусейна, онука Пророка Мухаммада.

В ісламському світі шиїти й інші близькі до них течії складають меншість (менше чверті від загальної кількості мусульман), але вони дуже активні і значно впливають на мусульманський рух не тільки на Сході. Шиїзм поширений переважно в Ірані й Іраку, Лівані, Йемені, Бахреїні, Азербайджані.

Сунізм – це ортодоксальний напрямок в ісламі. Суніти відрізняються від шиїтів тим, що за їхніми уявленнями Суна – це одне з джерел мусульманського віровчення і права поряд з Кораном. Сунізм також відрізняється і ставленням віруючих до спадковості верховної і духовної влади – халіфа-імама. Світського і духовного главу мусульман повинні обирати члени громади. Точніше кажучи, ніяких всенародних виборів в арабському світі ніколи не існувало, обрання завжди відбувалося у вузькому колі осіб, наближених до Пророка або його спадкоємців, а мусульманській громаді належало підтвердити факт, що здійснився. Але навіть таким «недемократичним» (на наш

погляд, зрозуміло) способом людина могла стати халіфом не завдяки походженню, а завдяки власним здібностям. Не дивно, що історія арабського халіфату знає численні випадки, коли абсолютну владу захоплювали сини рабинь, а по кілька відсторонених від влади й засліплених колишніх халіфів одночасно жебракували поблизу столичних мечетей.

Суніти наполягають на тому, що саме вони точно слідують Корану, вказівкам Мухаммада і його сподвижників. Оголосивши себе послідовниками «істинної віри», суніти розглядають всіх іновірців як «заблудлих». Сунізм поділяється на чотири релігійно-правових школи (*мазхаби*) – ханіфіти, шафіїти, малікіти і ханбаліти. Всі сунітські мазхаби вважаються правовірними, рівноправними, і тому мусульмани можуть дотримуватися кожного з них.

У середовищі ханбалітів склався *ваххабізм*, що виник у середині XVIII ст. в Аравії на основі вчення *Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба*, який проповідував суворе дотримання монотеїзму, відмову від поклоніння святим людям і місцям, очищення ісламу від нововведень і повернення до початкової чистоти. Послідовники цього «ісламського протестантизму» завжди відрізнялися надмірним радикалізмом у визначенні засобів своєї боротьби; свого часу вони спробували розтрощити Чорний Камінь Кааби як язичницький пережиток.

Іслам в Україні. Центром ісламу в Україні протягом усієї її історії залишався Крим. У 1242 р. татаро-монголи завоювали півострів: Крим увійшов до складу Золотої Орди, де у XIV ст. іслам поширився як офіційна релігія. У XV ст. у зв'язку з розпадом Орди, в Криму виникло Кримське ханство, яке наприкінці століття підпало у васальну залежність від Османської імперії.

Мусульмани Криму належать до сунітського напрямку. У Кримському ханстві за моделлю багатьох ісламських країн відбулось зрощення світської державної та релігійної влади. На чолі мусульманського духовенства Кримського ханства стояв муфтії. Муфтієм мусульман Криму вважали самого хана. Окрім муфтія до складу духовенства входили інші особи – казі, імами, шейхи. Практично в усіх значних поселеннях діяли мечеті (їх налічувалося понад 1500 у XVIII ст.), початкові (мектебе), і середні (медресе) навчальні заклади. Провідним авторитетом з питань мусульманського права, головою улемів (богословів) був шейх-уль-іслам. У сучасній Євпаторії мешкали дервіші. Під впливом ідей і норм ісламу сформувалася національна культура кримськотатарського народу, його побутові традиції, мова, спосіб життя, письменство, музика, архітектура.

На жаль, більша частина наступних 300 років історії Криму пройшла у безперервних війнах між Кримським ханством, українським козацтвом, царською Росією, Річчю Посполитою та султанською Туреччиною. Однак напади кримських і ногайських татар на українські землі й героїчна протидія українського козацтва ніколи не набували характеру «священної війни». Головна мета цих нападів була суто економічною — здобуття якомога більшої кількості полонених для наступного продажу на східних ринках. Татари не прагнули культурно або релігійно закріпитись деінде північніше від місць свого проживання. Щоправда, частина українських невольників через зрозумілі обставини змушена була приймати іслам осідати на кримських і турецьких землях. Деякі з них, наприклад, славнозвісна Роксолана (1505—1561) — дружина і політичний радник султана Сулеймана I — посідали дуже високе соціальне становище.

Наприкінці XVIII ст., після кількох війн з Кримом і Османською імперією, Росія знищила Кримське ханство з його теократичною державною структурою, і приєднала його територію до своїх земель. Російська імперська влада, в принципі, терпимо ставилась до ісламу. Для опікування релігійними справами було створене в 1794 р. Таврійське малометанське правління. Однак із певних політичних міркувань, іслам і мусульмани Криму зазнавали систематичних утисків. За часи панування Російської імперії було знищено понад як 900 мечетей. Із 1,5 тис. початкових шкіл залишалось 275. На весь Крим діяло тільки 23 медресе. Чисельність духовенства скоротилося в багато разів і складала 942 особи. У 1876 р. міністр внутрішніх справ остаточно заборонив видавати кримським татарам паспорти для здійснення хаджу. Це спричинило їхню масову еміграцію до Туреччини та інших мусульманських країн. Вважається, що з 1783 до 1917 р. з Криму емігрувало майже 4 млн мусульманського населення. Унаслідок цього напередодні революції 1917 р. татари становили лише 1/3 сільського і 1/10 міського населення Криму.

Окрім Криму, в XIX — на початку XX ст. мусульманські громади з'явилися у багатьох містах України. Значною мірою то були десятки тисяч економічних мігрантів з волзьких татар, залучених для роботи в швидко зростаючій важкій промисловості, а також політичні репатріанти з Кавказу, де кілька десятків років тривала жорстока війна за незалежність. Царський уряд дозволяв їм мати мечеті й молитовні будинки. Наприклад, дві мечеті діяли у Луганську і Макіївці, молитовний будинок був у Києві. У 1910 р. у місті заклали фундамент мечеті, яку не встигли побудувати через початок Першої світової війни.

Комуністична влада у Радянській Україні поставилась до кримських мусульман ще з більшою підозрою як до націоналістичних елементів. Протягом 1920–1930-х років було закрито всі мечеті. Значну їх частину відразу зруйнували, іншу – облаштували під різні господарські потреби. У м. Бахчисарай кам'яну мечеть перетворили на хлібний склад, в Євпаторії – віддали під краєзнавчий музей. Увесь мусульманський актив було репресовано, розстріляно, вислано майже все мусульманське духовенство. Безжально була знищена мусульманська культура: ліквідовано самотутню писемність, заборонено до вжитку арабську графіку, скасовано систему освіти. З усіх довідників, енциклопедій, підручників вилучався матеріал про мусульманську державу в Криму. В масовому порядку було знесені навіть цвинтарі, а надгробки закладались у підмурки нових будинків. Апогеєм переслідування татар досягли у часи Другої світової війни, коли за звинувачення у співробітництві з фашистами у травні 1944 р. з Криму було виселено приблизно 200 тис. татар, які ще залишались. Нині триває процес їх повернення до Криму, відродження мусульманських релігійних громад.

Поза Кримом на 1926 р. залишалось лише чотири зареєстровані громади із загальною чисельністю мусульман 200 чоловік. На початок 1941 р. вже не було жодної. Таке становище тривало аж до середини 1980-х рр.

Значення ісламу і арабської цивілізації та їхні взаємини з християнською європейською цивілізацією завжди визначалися тією роллю, що відіграв Близький Схід у соціокультурній історії людства: він був свого роду культурним джерелом, де Захід знаходив ті культурні елементи, яких йому не вистачало. З цього приводу можна згадати імена Ібн-Сіні (Авіценни) (XI ст.) і Омара Хайяма (1040–1123) і просто те, що ми користуємося арабськими цифрами.

Якщо процес культурного синтезу був ззовні непомітним, політичні взаємини між арабами і християнами завжди складалися не просто. Про це свідчать зіткнення двох світів у XI–XIII ст. у часи Хрестових походів, наступ Османської імперії на Європу, що тривав до кінця XVI ст., і контрнаступ зміцнілого Заходу, що закінчився наприкінці XIX – початку XX ст. падінням Османської імперії, виникненням на її території багатьох європейських держав і європеїзованої Туреччини, конфлікт між підтримуваним Заходом Ізраїлем і арабським світом протягом усієї другої половини XX ст. При цьому Захід завжди ставився до арабського світу вороже, відчуваючи в його існу-

ванні спочатку своєрідний виклик божественній упорядкованості світу, а потім серйозну перешкоду на шляху до світового панування.

Лише в 1965 р. на II Ватиканському соборі вперше за всю історію Католицька Церква офіційно декларувала свою терпиму позицію щодо мусульманського віровчення: «Церква з повагою ставиться й до мусульман, що поклоняються єдиному Богові, живому і сущому, милосердному і всемогутньому, творцеві неба і землі, що «говорив до людей». У цій Декларації також указувалося на близькість, по суті, трьох «стовпів» ісламу до важливих християнських обрядів – щодо Бога (молитва), щодо ближнього (милосердя), щодо власної природи людини (піст). Високо були оцінені норми шаріату – як такі, що налаштовують людину на моральний спосіб життя. Розходження між християнами і мусульманами в Декларації вбачалося лише в тому, що мусульмани визнають Ісуса не Богом, а пророком. Декларація закликала всіх «піддати забуттю минуле і щиро прагнути до взаєморозуміння, а також до того, щоб спільно захищати і зміцнювати заради всіх людей соціальну справедливість, моральні цінності, мир і свободу»¹.

Ще в ХІХ ст. найвідоміший мислитель Заходу Г.В.Ф. Гегель стверджував, що «іслам уже давно зійшов із всесвітньо-історичної арени і знову повернувся до східного спокою і нерухомості»². Замість цього ісламський світ, спираючись на економічну базу, створену половиною світових запасів найбільш дешевої у видобутку нафти, переживає в наш час своєрідне «мусульманське відродження». Він об'єднався – таким центром є для мусульман міжнародна урядова організація 50 ісламських країн – «Організація Ісламської Конференції» (1969), ісламські об'єднані нації. У світі ісламу в останні десятиліття дедалі впливовішою стає *фундаменталістська орієнтація*, що пропагує повернення до справжніх ісламських цінностей часів Мухаммада. Поряд з нею існують традиціоналістська, що жадає залишити іслам таким, який він є, і модерністська, котра виступає за більш активне пристосування ісламу до реалій сучасного світу. Представники фундаменталізму виступають також з радикальними ідеями «панісламізму» – різкого посилення ролі ісламу в економічному, політичному, духовному житті народів, що традиційно входили в орбіту поширення ісламу, і розширення сфери впливу цієї релігії на інші народи і держави. Ідеї «панісламізму» одержали практичне втілення в діяль-

¹ *Nostra Aetate*. Декларация об отношении церкви к нехристианским религиям // Христиане и мусульмане: Проблемы диалога. – М., 2000. – С. 5.

² *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по философии истории. – СПб., 2000. – С. 377.

ності численних мусульманських міжнародних організацій, у тому числі екстремістських. Прикметна ознака, що активізація радикальних ісламських рухів 1990-2000 рр. пояснюється не релігійними, а культурними, психологічними та геополітичними чинниками. Йдеться про розвиток глобалізації, яка для багатьох мусульман тотожна “американізації”. У першу чергу, вона загрожує традиційному ритму життя, матеріальному добробуту та привелейованому соціальному статусу міського середнього класу – дрібних підприємців, торговців, лікарів, інженерів, держслужбовців, учителів. Представники цих професійних груп, на думку західних експертів, складають масову базу найвпливовіших ісламських угруповань.

Попри це, згідно з даними соціопитування «Мусульмани в українському суспільстві», дві третини опитаних мусульман у нашій країні виступають за діалог з християнами, наголошують на своєму миролюбному ставленні до цієї релігії та її вірних.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Іслам – наймолодша зі світових релігій. Він виникає в VII ст. н.е. на Аравійському півострові.*

2. *Іслам – релігія, що найбільш динамічно розвивається. Протягом XX ст. спостерігалось постійне зростання питомої ваги мусульман серед населення земної кулі. Нині кожен п'ятий житель Землі – мусульманин.*

3. *Головна особливість ісламу полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культурним і суспільно-політичним життям.*

4. *На основі ісламу сформувалася високорозвинена цивілізація, що зробила невимірний внесок у скарбницю світової культури.*

5. *Засновник ісламу – Мухаммад (570–632) – один з найбільших релігійно-політичних діячів в історії людства.*

6. *Віровчення ісламу викладене у священній книзі Корані. Мусульмани вірять у те, що «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха».*

7. *Культурна практика мусульман складається з обов'язкової щоденної п'ятикратної молитви, посту у священний місяць рамадан, сплати благодійного податку, паломництва у священне місто Мекку.*

8. *Основні напрямки в ісламі – сунізм і шиїзм – розходяться, головним чином, у питанні про те, кому повинна належати влада в мусульманській громаді.*

ЗАПИТАННЯ

1. *Якою особливістю іслам відрізняється поміж інших світових релігій?*

2. *Назвіть основні положення віровчення ісламу. Яке його положення сприяє розвитку в наш час ісламського екстремізму?*

3. Які п'ять стовнів ісламу Вам відомі? Який елемент – морально-етичний і віронавчальний чи культовий у ньому переважає і чому?

4. Скільки разів на день моляться мусульмани? Про що вони благають Аллаха під час ритуальної молитви – намазу?

5. У християн – неділя, а що у мусульман?

6. Які напрями в ісламі вам відомі? Поясніть, чому головні розбіжності між цими напрямками не стосуються віронавчальних або обрядово-культурних питань?

7. Чим різняться статус священних споруд в ісламі та християнстві?

8. У чому офіційно вбачає подібність та різницю між християнством та ісламом сучасна Католицька Церква?

9. Який вплив справило іслам на виникнення «ісламського світу», мусульманської цивілізації? У чому полягає значення цієї цивілізації для світової культури?

ЗАВДАННЯ

1. У багатьох країнах, де панує іслам, існує особливий календар, який веде облік часу з моменту таємного переїзду (Хіджри) Мухаммада й мусульман з Мекки до Медини. Визначте, в якому столітті за цим календарем зараз живуть ці країни. Для цього:

– відніміть від року, в якому ми живемо за європейським календарем, дату Хіджри;

– поділіть отримане число на 32;

– результат ділення додайте до кількості років, що минули з року Хіджри за європейським календарем.

2. Спробуйте порівняти релігійну організацію у відомих Вам світових релігіях за наступними критеріями:

а) ступінь централізації;

б) наявність особливого прощарку професійних служників культу та їхній статус;

в) рівень впливу на інші сфери життя.

РОЗДІЛ 9

ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

Софія Київська

9.1. ФЕНОМЕН ЯЗИЧНИЦТВА. ОСНОВНІ ВІРУВАННЯ І КУЛЬТИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Історія релігії в Україні виразно поділяється на два основних періоди: дохристиянський і християнський. Перший період прийнято називати ще язичництвом.

Язичництво (від давньослов. слова «язики» – народи) – досить невизначений термін, що свого часу виник у церковному середовищі для позначення всього нехристиянського. У релігієзнавстві під «язичництвом» розуміють *різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм (як правило, світових релігій)*. Найчастіше цим поняттям позначають вірування тих народів, що не мали власних держав, а, створивши їх, одразу прийняли одну із світових релігій, минаючи стадію тривалого розвитку власної національно-державної релігії. Тому хронологічні рамки язичництва надзвичайно широкі – своїми коренями воно сягає в кам'яний вік, а його пережитки можуть зберігатися до XIX – початку XX ст.

Язичництво давніх слов'ян саме по собі не є унікальним явищем у світовій історії релігій, це — слов'янський варіант загальноюдського язичницького масиву, однак варіант неповторний. Цю неповторність язичництву давніх слов'ян додає перетинання в ньому кількох відносно самостійних релігійних шарів, на основі яких воно, власне кажучи, і сформувалося.

Перше релігійне нашарування в давньослов'янському язичництві складають обряди і вірування прадавнього населення лісостепової смуги України (середня течія Дніпра — Десна), що заселяло цю територію ще з кам'яного віку (з VI тисячоріччя до н.е.). Цей шар відповідав розвинутому анімізму і складався більшою частиною з духів природи (домовики, русалки, берегині тощо). Культ цих створінь, як і культ самої природи (культ води, культ лісів і окремих порід дерев), міцно тримався в народній свідомості і функціонував досить автономно щодо культів пізніших язичницьких богів.

Другий шар у язичництві давніх слов'ян пов'язують із впливом трипільської культури кінця IV—III тисячоліть до н.е. у межиріччі Дніпра — Дністра, яку деякі дослідники вважають однією з найбільш високорозвинених для свого часу. Цей шар відбивав релігійні вірування і культу, пов'язані з раннім землеробським господарством. Складався він із шанування жіночого божества родючості й врожаю, богині Матері-Землі (пізні ім'я — Макош—Мокош), гіпотетично чоловічого божества-творця і володаря Всесвіту, обрядів і ритуалів сезонного господарського циклу (свято приходу весни як початку нового року, свято дозрівання і збору врожаю та ін.).

Нарешті, центральним шаром язичництва є коло релігійних уявлень і практик індоєвропейців III—II тисячоліть до н.е., праатьківщиною яких були, нагадаємо, південні степові регіони Росії, Молдови, України. В індоєвропейських народів склалися загальні погляди на світ, його трискладову структуру; віра в богів — творців неба, землі, людей; практика їхнього вшановування кривавими жертвопринесеннями; надзвичайно розвинутий культ предків і поховальна обрядовість.

Таким чином, язичництво давніх слов'ян має тисячолітню історію, протягом якої воно перебувало в процесі постійних видозмін. Однак — і в цьому полягає головна особливість еволюції слов'янського язичництва — впродовж усього періоду існування язичництва різноякісні релігійні нашарування в ньому не асимілювали, не замінювали один одного, а співіснували, взаємодоповнюючись, змішуючись один з одним. От чому в слов'янському язичництві напере-

додні хрещення Русі в один той самий час існував пантеон богів на рівні розвинутого політеїзму при відсутності сталого культу вшанування головних божеств і окремого жрецького прошарку, а поруч з цим пантеоном — не менш популярний і шанований пантеон нижчих духів на рівні первісного полідемонізму.

Більш-менш упевнено ми можемо розглядати язичництво тільки в тому вигляді, в якому воно існувало в східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н.е. під час виникнення в них власної державності.

Основу язичницьких вірувань давніх слов'ян складали різноманітні **природні культу**. Слов'яни боготворили ліси, ріки й інші водойми, гори, камені або безпосередньо, або заселяючи їх особливими духами. Подібні пережитки, власне, анімістичних вірувань можна зустріти не тільки в язичництві, а й у розвинутих національно етнічних і регіональних релігіях — досить згадати німф і сатирів в олімпійській релігії давніх греків. Стійкість поклоніння духам і природним явищам пояснюється дуже легко — вони існували поруч з людьми, були для них зрозумілішими, ніж, припустимо, небесні боги.

В очах наших слов'янських предків переважна більшість духів ставилася до людей неоднозначно. Саме в такому вигляді переносили люди на духів свої спостереження за різноманітними природними феноменами, кожний з яких залежно від обставин міг то допомагати, то шкодити людям, хоча, за великим рахунком, самі люди поведуться так само. Сонце, наприклад, могло виступати і небесним вогнем, джерелом тепла і світла, від якого повністю залежить життя і добробут людей, і нещастям, тому що саме його промені палять руських воїв у «Слові о полку Ігоровім». Отже, слов'янам-язичникам доводилося постійно залучати на свій бік заради хорошого врожаю, безпеки худоби, вдалих пологів тощо всіх цих водяників, лісовиків і домовиків.

Природні культу давніх слов'ян можна розділити на чотири: культу води, культ лісів і дерев, культ предків, культ злих сил. Зрозуміло, цим не вичерпуються прояви слов'янського язичницького анімізму: цілий ряд джерел підтверджує, що слов'яни поклонялися каменям і горам, колодязям і озерам, звірам і птахам, вогню, зіркам, Місяцю та Сонцю.

Культ води пов'язаний з тим, що слов'яни вважали воду першоматерією світу. Насправді «земні» джерела водного культу слід шукати в значенні води для землеробства, що було основою господарства давніх слов'ян. Здавна слов'яни приносили жертви озерам і колодяз-

зям, полюбляли молитися над водою, називали річки богинями, запалювали свічки над колодязями і криницями. Поруч із виключно «зрошувальною» також шанувалася «очисна» властивість води, внаслідок чого ще в середні віки зберігався звичай водних *ордалій*. Водні ордалії – випробування, які полягали в тому, що людину, запідозрювану в чаклунстві, кидали у воду, уважно спостерігаючи, – потоне вона чи ні.

Найбільш відомий прояв культу води, безперечно, – це віра у *водяників* і *русалок* (віл)¹. Водяного народна фантазія зображувала у вигляді старця з довгою, заплутаною бородою, який надає перевагу тихим глибоким заводям. Русалки уявлялися вродливими дівчатами, що через якісь причини (найчастіше – через нещасливу любов) знайшли свою смерть у воді. Танці русалок – це хвиля на воді, а їхні пісні – це шум хвилі. Коли в розпал літа, під час визрівання врожаю, вранці виступала роса, люди вважали, що русалки приносять її у своєму довгому волоссі, і назвали *Русальським* тижнем, що передував святу літнього сонцестояння.

Предметом **культу дерев** ставали як окремі породи дерев (найчастіше дуб – найпомітніше за розмірами і за віком дерево лісостепової зони), так і цілі гаї. Там, у священних гаях, під загрозою суворого покарання заборонялося ловити птахів, полювати на тварин, навіть рубати дерева. Наші предки були переконані, що саме в лісах та гаях, де затишно і спокійно, в пушах, подалі від людських очей жили боги. Тому в лісах найчастіше і розташовувалися культові споруди слов'ян-язичників, провадилися окремі обрядово-ритуальні дії. Візантійський імператор Константин Багрянородний залишив опис подібних дій біля священного дуба на острові Хортиця. Торговці, які щойно подолали небезпечні дніпровські пороги, збиралися під його розложистим гіллям і приносили йому жертви: хто хліб, хто кусень м'яса, хто живих півнів. Потім, утворивши коло з 12 стріл, провадили ворожіння – можливо, про прикінцевий прибуток свого підприємства.

Існують і більш матеріальні свідчення про язичницький культ дерев. Протягом ХХ сторіччя на території між Києвом і Черніговом, у водах Дніпра і Десни було зроблено кілька знахідок священних дубів.

¹ Існує припущення, що назва «русалка» пов'язане з назвою античного літнього свята троянд (*rosalia*), що співпадало за часом зі святом Трійці (П'ятидесятниці); «віла» походить від латин. «*vila*» – носитися в бурхливому танку. Родичкою русалок-віл були берегині, скоріш за все, жіночі водяні духи дуже давнього (трипільського) походження. – Авт.

У стовбури цих велетнів, там, де від них починали відходити гілки, були вставлені шелепи молодих кабанів догори іклами – так, щоб вони утворювали за формою чотирикутник. Датуються ці знахідки VII–VIII і X ст.

Давні слов'яни вірили в те, що в лісах живуть лісовики (*полісуни*), а в полі – *польовики*. Полісуни – казкові істоти сірого або попелястого кольору, повністю вкриті волоссям, ходять в одязі, звіриних шкурах, а іноді й без одягу. Найчастіше лісовик показується людям в образі діда з довгою сивою бородою. Полісуни часом допомагають людям рубати дрова і просять у людей хліба. У той же час полісуни полюбляють жартувати над людьми, змушуючи їх усю ніч блукати по лісі.

Як і у випадку з русалками, в уявленні про лісовиків знайшли своє відображення різноманітні взаємини слов'ян з лісами і деревами. Лісовик близький до людини – так і ліс дає людині основний будівельний матеріал, ягоди, гриби, дичину і шкіри. Лісовик жартує над людиною – так у глухому лісі на кілька годин або навіть днів орієнтацію може втратити кожний.

Культ злих сил – явище звичайне для будь-якої релігії. У язичництві давніх слов'ян, судячи з усього, цей культ набув досить своєрідного відтінку. До злих сил, безумовно ворожих людині, – *упирів і навій* (старослов. навь – небіжчик) – слов'яни відносили іноплемянних мерців, душі ворогів і недоброзичливців, людей, яких за щось покарали сили природи (впав з дерева, загинув від удару блискавки, був з'їдений вовками тощо). У язичницьких уявленнях нав'ї походили на птахів, що літають по ночах, у бурю і дощ, на злих вітрах, і нападають на людей, щоб досхочу напитися їхньої крові. Упир за зовнішністю вважався цілком схожим на людину, однак його легко впізнавали за неприродно червоним кольором обличчя (щоб якось приховати його, упирі прикидалися п'яницями). З кого упир випивав кров, той швидко вмирав. Як тільки співали півні, упир щодуху кидався назад до цвинтаря, де він жив у власній могилі, бо якщо він хоч на мить зустрінеться із сонячним світлом – тут йому і кінець.

Віра в існування злих сил, з одного боку, відображала страх і безпорадність людини перед силами природи, а з другого боку – власну людську недосконалість, тому що дозволяла приписувати цим силам усі невдачі і проблеми, що переслідували людину.

Слов'яни намагалися всіляко захиститися від злих сил. Боротьба з ними складала невід'ємну частину їхнього життя і залишила яскравий слід у декоративно-ужитковому мистецтві. Захисним магіч-

ним різьбленням вкривалися дах будинку і всі його отвори – вікна, двері, димохід; скрині для одягу й істівних припасів, різноманітний посуд. Знамениті українські вишиванки – це плід не тільки народного мистецтва, а також і язичництва. Недарма вишивкою прикрашали ті частини одягу, де він нещільно прилягав до тіла. Основний мотив вишиванок – кінно-солярна символіка (кінь – тварина, яка рухає сонце удень). Нарешті, по четвергах (у слов'янському календарі тиждень був п'ятиденним), коли топили лазню, злим силам обов'язково залишали дещицю від їжі та пиття. Якщо ж перед виходом з лазні присипати підлогу попелом, то вранці наступного дня знаходили сліди погані, подібні відбиткам пташиних лапок.

Усім відома зброя проти упирів – часник і осиковий кіл. А от пояснення вибору цієї зброї видатним вітчизняним філологом ХІХ ст. О. Потебнею: часник настільки гіркий, так пече в роті, що нагадує жар вогню. Причиною ворожості для злих сил осики могла бути або гіркота цього дерева («гірка» – постійний епітет осики в народних піснях), або його світла кора, що навіювала асоціації зі світлом¹.

Слов'янський язичницький **культ предків** в основних своїх рисах нагадував подібні культу, що існували у всіх народів до (і тривалий час після) прийняття ними світових релігій. Головна ідея цього культу – ідея безперервного зв'язку померлих зі своїм родовим колективом. Спочатку своїх мерців слов'яни ховали в землі, й їхні цвинтарі, що зі зрозумілих гігієнічних міркувань розташовувалися подалі від людського житла, служили прикордонними стовпами території громади й одночасно – своєрідними її оберегами проти будь-яких чужоземців, які завжди уявлялися ворогами. В останні століття перед прийняттям християнства люди знайшли своїм померлим нове місце перебування – на небі, куди їхні душі підносилися разом з димом поховального вогнища. Часто попіл, що залишався після кремації, віддавали рідній землі, зібравши його в горщик для варіння каші.

У будь-якому разі подібні поховання дуже показові для визначення характеру взаємин предків зі своїми нащадками. Вони з усією очевидністю доводять, що поряд із виключно охоронними функціями головне призначення предків полягало в сприянні господарської діяльності своїх нащадків, росту їхнього матеріального добробуту. Насамперед від них вимагалось посилювати родючість землі й забезпечувати достатню для доброго врожаю кількість вологи.

¹ Потебня А. А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий // Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. – М., 2000. – С. 325-328.

У фольклорних джерелах можна знайти уривчасті відомості про звичай «саджати на лубок», тобто ритуальне вбивство старих членів слов'янської родової громади. Для цього використовували довгий візок—волокушу, на якому приречених на смерть «предків» відвозили узимку подалі від селища і залишали в глибокому яру, звідки неможливо було вибратися без сторонньої допомоги. Цей звичай діяв і влітку, коли наставала посуха, що загрожувала майбутнім голодом усьому племені (тоді «предків» кидали в порожні зернові ями). Однак уже в I тисячолітті нашої ери подібний звичай, відомий і в інших народів, став пережитком.

Найбільш відомий ритуал культу предків — *радуниці*. Двічі на рік, восени й навесні, коли природа завмирає і готується до спокою, і навпаки, пробуджується, весь родовий колектив відвідував могили своїх померлих, залишаючи їм їжу. Схожість радуниць з обрядом відвідування кладовищ і поминання померлих рідних і близьких у великодній час не випадкова. Вона пояснюється штучним злиттям весняних радуниць з цим найбільш значним із християнських свят, яке потрібно було Православній Церкві для викорінювання в народі язичницьких вірувань.

Як один із проявів культу предків, безперечно, можна розглядати віру в *домовика* (давньослов'янського «чур» — пращура, звідки і походить відомий вислів «Чур мене»). За народними повір'ями, виглядав домовик як старий-престарий дід, хоча іноді міг прибирати вигляд у хазяїна будинку. Жив домовик у підпічку, тому що його старі ревматичні кістки мали потребу в теплі, а з другого боку, місце, де палав вогонь, у всіх народів вважалося священним. Насамперед, домовик, як і будь-який інший добропорядний предок, був заступником двору і господарства, худоби, майна та маленьких дітей. За іншими розповідями, домовики, коли вони чимось невдоволені, капостять у хатах: стукають, відчиняють двері, вікна, знущаються з котів, щипають сонних людей. Вночі домовики полюбляють їздити на конях, заплутувати їхні гриви, стригти овець, ганяти курей. Для відлякування домовиків у стайнях тримали опудала ворон і сорок.

9.2. СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ПАНТЕОН І РИТУАЛ. ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ЯЗИЧНИЦТВА

Слово «Бог» у всіх слов'янських мовах має загальний індоєвропейський корінь: «Богават», «Бог-вана» — вічна істота. Поява пан-

теону богів у слов'янському язичництві стала наслідком його тривалої еволюції.

У найзагальнішому вигляді еволюцію слов'янського пантеону дослідники уявляють так: спочатку у праслов'ян були поширені давні анімістичні культури, потім (у трипільський період) настала черга аграрних культів, пов'язаних з богинею Матір'ю-Землею; з II тисячоліття до н.е. почали формуватися культури чоловічих божеств, що уособлювали собою Всесвіт. Пантеон богів, який безпосередньо передував хрещенню Русі, сформувався, ймовірно, після VI ст. н.е. Він органічно увібрив у себе як поклоніння духам, яким знайшлося місце на його нижчих ступенях, так і поклоніння богині-землі, богам Всесвіту, що зайняли в ньому не досить високе, однак підлегле становище. Очолили цей пантеон боги, яким поклонялася князівсько-дружинна верхівка тодішнього давньослов'янського суспільства.

Про язичницький давньослов'янський пантеон, що за рівнем «зрілості» відповідав розвинутому політеїзму національно-державної стадії еволюції релігії, ми знаємо з датованого 980 роком повідомлення «Повісті минулих літ», пов'язаного з діяльністю князя Володимира I Святославича (980–1015):

«І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його [була] срібна, а вус — золотий, — і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди [жертви], називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той».

Головний бог давньослов'янського пантеону **Перун** — подібний до античного Зевса, бог грози і блискавки, чиїм атрибутом був дуб. Поклоніння Перуну (або божеству, яке виконувало в пантеоні подібні функції) сягає ще індоєвропейських часів. Ретельні лінгвістичні спостереження дають вагомі підстави вважати, що в індоєвропейських космогонічних міфах про утворення світу внаслідок запеклої боротьби бога-громовика зі змієм, який викрадав худобу, світло і воду, виконавцем головної ролі був прототип саме Перуна. Однак на чолі давньослов'янського пантеону він став не стільки через свою надзвичайну могутність, що переважала силу інших богів. Тут вирішальне значення мали, очевидно, суто політичні міркування. Авторитет Перуна, що зайняв перше місце в пантеоні язичницьких богів, служив ідеологічним обґрунтуванням військово-політичної влади князя і

його військової дружини. Тому центрами культу Перуна були Київ і Новгород.

Стрибог, Дажбог і Хорс були дуже часто згадуваними небесними богами, відомими нашим предкам досить тривалий час – з передскіфського періоду (I тисячоліття до н. е). Вони виступали гарантами мирної хліборобської праці.

Стрибог (вірогідно, від давньослов'янського «стерти» – поширювати) – бог-отець, Бог – творець Всесвіту, повелитель небесних стихій (недарма в «Слові о полку Ігоревім» вітри названі «стрибожими онуками»), батько Перуна. Аналог давньогрецького Урана.

Про поширення культу Стрибога красномовно свідчать географічні назви: ріка Стрибозька на Київщині, село Стрибож на Житомирщині. У той же час немає ніяких достовірних відомостей про те, що наприкінці X ст. у пантеоні князя Володимира Стрибог виконував які-небудь важливі функції, крім представницьких.

Можливе протиставлення Стрибога як бога темного і буремного неба і **Сварога** (санскр. сонце) як персоніфікації ясного, спокійного неба, батька Дажбога. Однак в останні століття слов'янського язичництва і період двовір'я, два світлих божества злилися для своїх шанувальників воедино, хоча досить ймовірно, що свого часу і Сварог, і Дажбог були окремими божествами, уособленнями конкретних світлих сил природи.

Дажбог – бог сонячного світла і достатку, тобто тих благ, які сонячне сяйво несе з собою людям. В одному з давньоруських літописів міститься розповідь про те, як за часів Сварога люди навчилися кувати зброю і оволоділи ковальським мистецтвом, а у «Слові о полку Ігоревім» русичі прямо названі «дажбожими онуками». В українських народних колядках Дажбог-Сварог виступає заступником весілля і шлюбу, особисто зустрічаючи князя-жениха на світанку під час сходу сонця. Зрозуміло, що на честь цього бога називали багато городищ, наприклад, сучасне селище Савара на р. Рось.

Хорс – бог самого сонячного світила, котре щоденно виконує свій шлях на небосхилі на конях і лебедях, схожий за призначенням на грецького Геліоса. Очевидно також, що відбувалося зближення й об'єднання в очах віруючих язичників функцій Хорса і Дажбога, подібно до того, як у Єгипті були об'єднані Гор і Ра, в Греції – Геліос і Аполлон.

Сімаргл, або **Сімургл** (Переплут) – божество іранського походження, бог насіння і посівів, адже саме Сімарглові зороастрійський Ахурамазда доручив охороняти небесне дерево з насінням всіх корис-

них рослин (у християнстві, очевидно, для ефективнішого виконання своїх охоронних функцій, він перетворився на диявольського змія). Виглядав Сімаргл як крилатий пес, таким його і зображували на стінах Борисоглібського собору у Чернігові і різноманітних предметах домашнього ужитку та ювелірних прикрасах. Сімаргл через своє «іноземне» походження досить швидко (у XII–XIII ст.) зник не тільки з пантеону, а й з народної свідомості.

Ім'я єдиного жіночого божества в язичницькому пантеоні давніх слов'ян **Макош—Мокош** походило від слова «кіш» або «киш», яким називався плетений кошик для зерна. Мокош відома як головне божество трипільців як богиня родючості, богиня землі, що дарує життя злакам і рослинам, богиня врожаю. Провідне значення землеробства в господарстві давніх слов'ян пояснює, чому протягом кількох тисячоліть Мокош зберігала почесне місце в пантеоні давньослов'янських богів. Супутницями і помічницями Мокоші були *Лада* і *Леля*. На жаль, призначення і функції цих божеств з'ясовані ще недостатньо.

Зрозуміло, що в пантеон князя Володимира потрапили не всі шановані слов'янами-язичниками боги, а тільки ті, які хоч якоюсь мірою підпадали під ціннісні уподобання правлячої верхівки: сила, міць, потужність, відвага, перемога або смерть в жорстокій битві. За його межами опинилися багато давніх впливових божеств, які заслуговують детальної згадки.

Велес (Волос) (індоєвропейське походження від кореня «вел», «вол») — традиційно вважався богом скотарства, худоби, торгівлі та ремісництва, музики та співу (адже всім відомо, що пастухи добрі співаки і музики). Проте, є вагомій підставі називати Велеса більш значним за своїми функціями богом, ім'ям якого русичі недарма неодноразово клянуться поруч з іменем Перуна при укладанні мирних договорів з Візантією. В останніх дослідженнях Велес постає перед нами як бог миру, тобто водночас заступник сільської слов'янської громади, її території та господарства, підтримувач злагоди, гармонії між суспільством і навколишнім світом. Для широких верств населення Давньоруської держави IX–XI ст.ст. Велес був тим же самим, що й Перун для правлячої князівсько-боярсько-дружинної еліти. Більше того, і в християнстві Велесу знайшлися відповідники — св. Власій і (гіпотетично) св. Микола, найшанованіший на Русі святий, її заступник і захисник.

Бог Рід (**Святовид**) і пов'язані з ним *рожаниці* в образі зоряного неба і зірок уособлювали собою Всесвіт, а щодо кожної окремої лю-

дини виступали як бог і богині долі. Як прояв життєдайної, родючої сили, що просякає, породжує увесь світ, слов'янський Рід був ближче усього до індійського Брахми, єгипетського Осіріса, давньосхідного Ваала, біблійного Саваофа.

Добре відомі нам за етнографічними джерелами Коляда, Ярило, Купайло відповідали кожній з трьох найважливіших для життя природи і ведення господарства позицій сонця. Їм були присвячені радісні і веселі народні свята.

Коляда уособлював собою зимове сонцестояння, після якого починалося пробудження природи, що обіцяло майбутній врожай і статок.

Ярило (давньослов. яр, ярий, вищий прояв плідної або відтворувальної сили природи, землі, худоби, людини) за значенням був близький до бога Ладо. Власне кажучи, Ярило являв собою весняну іпостась Дажбога.

Купайло (Купало), як засвідчує назва найзначнішого язичницького свята, був вираженням літнього сонцестояння, досягнення сонцем найвищої сили та могутності.

Жива і Мора (Морена) — боги життя і смерті. Жива уособлювала собою красу, юність, любов, природну родючість, Морена — хворобливість, старечу неміч з наступним неминучим кінцем — смертю. Відповідно, у природі Жива позначала момент весняного пробудження природи, цвітіння і зеленіння, Морена — дозрівання плодів і врожаю як провісників майбутнього в'янення природи та її осінньо-зимового засипання. У цій своїй якості Морена, наприклад, з'являлася на святі Купайла.

Ушановування язичеських богів здійснювалося в різноманітних формах індивідуального і колективного культу. Матеріали археологічних досліджень Києва свідчать про наявність у житлах своєрідних домашніх вівтарів з дерев'яними ідолами, а повідомлення візантійських і арабських авторів засвідчують, що поклоніння цим ідолам полягало в обряді жертвопринесень, що супроводжувався молінням. Богів молили про дарування врожаю, щастя, матеріального добробуту, про захист від ворогів, хвороб, різних лих, просили поради і вказівок, у сумнівних випадках з їх допомогою намагалися зазирнути в майбутнє.

Досить часто колективні ритуали відбувалися просто неба, хоча давні слов'яни зі скіфських часів знали і тип закритого святилища — **капища** (можливо, від «кап» — ідол, бовван, кумир). Звичайно, такі святилища були обгороджені валом з частоколом, а в середині стояла

дерев'яна статуя бога, розміщувалися жертovníк і палав жертovníй вогонь. Перепалені кістки жертovníх тварин і попіл зносили у розташований неподалік зольник.

Яскравим прикладом подібного святилища може вважатися вже згадуване капище богів Володимира. Залишки цієї культової споруди язичницького часу були знайдені в 1975 р. неподалік від Андріївської церкви в Києві. У плані воно являло собою прямокутник (7 x 1,75 м) із шістьма закругленими симетричними виступами (діаметр двох великих дорівнював 2 м, малих — 1 м), що прилягали до святилища з півночі, сходу, півдня. Саме на цих виступах знаходилися постаменти богів.

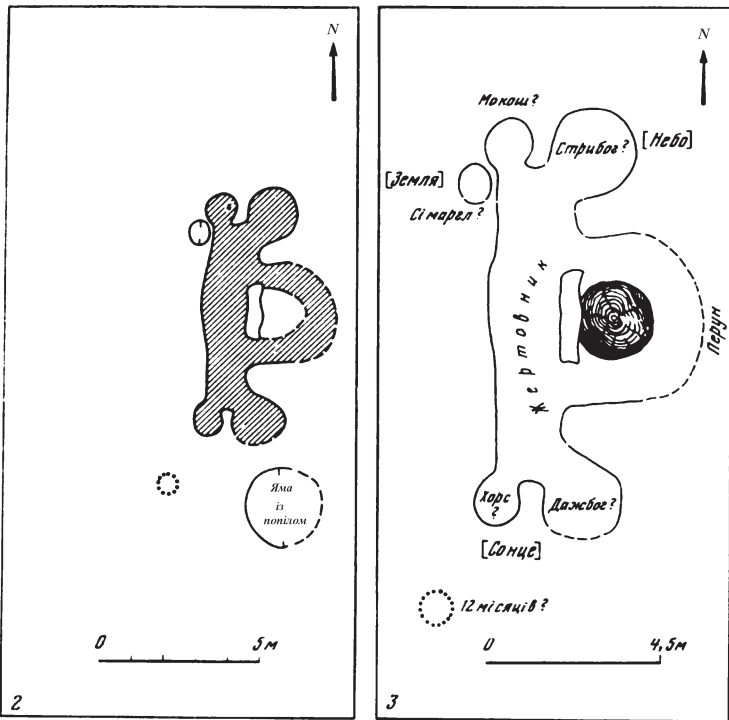
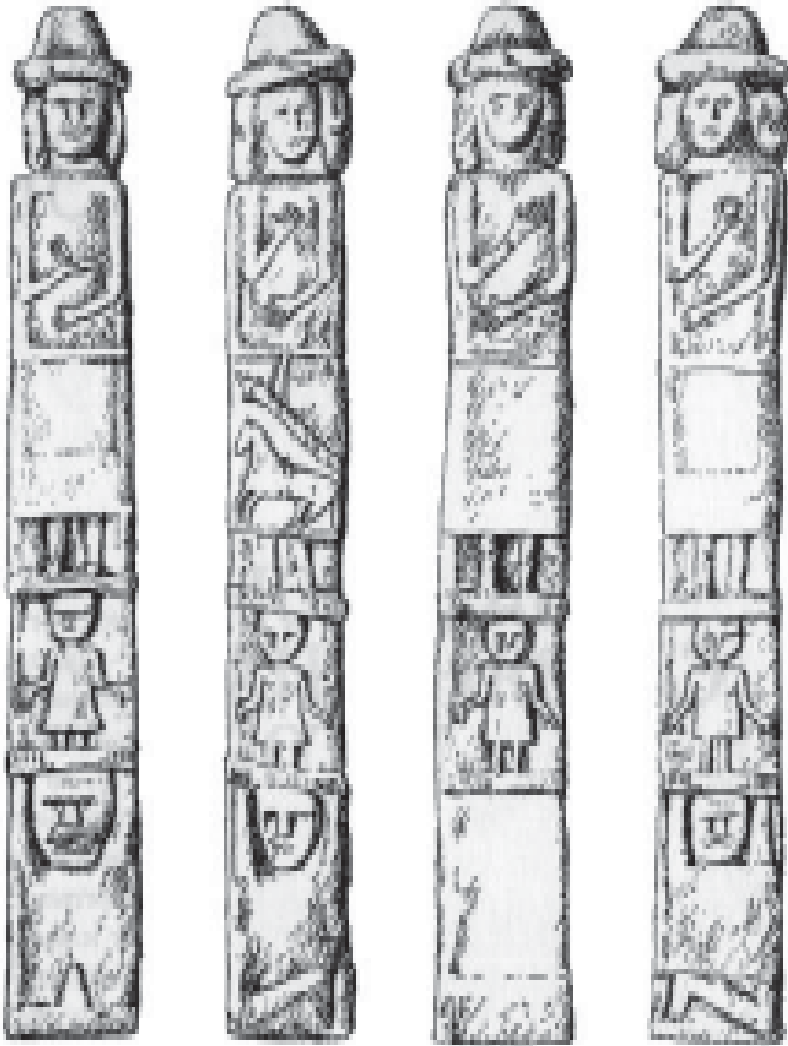

Схема язичницького капища князя Володимира

Найвідомішим зразком язичницького кумира за правом вважається відомий Збруцький ідол, випадково знайдений у 1848 р. у водах притоки Дністру річки Збруч. Цей ідол являє собою вапняну

колону 2,7 м чотиригранної форми з малюнками на кожному з боків. Капище цього ідола розташовувалося за 5 км від с. Городниця Гусятинського району Тернопільської області, в лісі, на найвишому у цій місцевості пагорбі Богиті.

Збруцький ідол

Громадські богослужіння проводилися, скоріш за все, у дні свят, при надзвичайних подіях – виступ у військовий похід, повернення з походу, епідемії, ворожій навалі, посухи й неврожаї, окремо – на честь того чи іншого божества. За уривчастими фольклорними відомостями, колективні язичницькі обряди в основних своїх рисах дуже нагадували індуїстський ритуал ведичних часів. Його головним обрядом можна вважати жертвопринесення. Тут відбувалося заклання жертвовної тварини старійшинами родів, жрецькими-волхвами або князями, що виконували певні жрецькі функції. Частину жертвовної тварини спалювали на вогняному вівтарі перед ідолом, її кров розбризкували – чи для оборони від злих сил, чи на знак поваги до божественної життєдайної сили цієї рідини. На нутрошах жертвовних тварин ворожили. Рештки кривавих жертв богам з'їдали учасники обряду. Ритуальне частування супроводжувалося необмеженим уживанням хмільних напоїв, звичайними у подібних випадках музикою, піснями, іграми.

Для шанування богів забивали биків, півнів, кабанів, іншу худобу і птицю. Іноді приносили й криваві людські жертви. Розповідь про одне з таких жертвопринесень, регулярних, проте, скоріш за все екстраординарних за значенням, зберегла нам «Повість минулих літ» (див. текст 9.1). Ця розповідь підтверджується численними повідомленнями давніх авторів, хоча археологічних підтверджень таким фактам під час дослідження язичницьких капищ досі не знайдено.

Більша частина безкровних жертвопринесень у вигляді хліба, меду, сиру діставалася Роду (можливо, і Велесу). Оскільки ці страви завжди фігурували і на весільному столі, можна припустити, що безкровні жертвопринесення супроводжувалися моліннями про врожай, приплід худоби чи поповнення родини дітьми.

Безумовним відгомонам подібних язичницьких ритуалів слід вважати трапезу, що її за народними билинами та літописними повідомленнями раз на тиждень влаштовував у себе на дворіщі князь Володимир. Ці частування супроводжувалися грою скоморохів, музикою, боротьбою з ведмедями та іншою «культурною програмою», зображення якої зберегли для нас фрески Софійського собору у Києві, а також щедрою роздачею милостині.

Зрештою, і звичай колядування був звичаєм збирання жертв богові-сонцю, що народжується, і тому потребує матеріального підкріплення своїх сил. Зрозуміло, що лєвова частка жертв у вигляді зібраних наїдків та напоїв споживалися самим дарувальниками і збирачами. В описаних ритуалах був і певний практичний сенс: князю

Володимирові, який збирав податки у натуральній формі, нікуди було їх подіти, а пересічному слов'янину трапеза на свято Коляди надавала рідкісну можливість досхочу наїстися вишуканого м'яса домашніх тварин і сподіватися, що він не забуде його смак у наступному році.

На жаль, наука має у своєму розпорядженні тільки фрагментарні відомості давніх авторів про особливу й авторитетну **жрецьку верству** («*волхвів*») на Русі. Літописна легенда про «вішого Олега», використана О.С.Пушкіним, дозволяє говорити про те, що певні жрецькі функції виконував і князь. Логіка переходу від первісного суспільства до держави в сучасному розумінні цього слова також підтверджує цю обставину: правитель у ранньокласових суспільствах досить часто поєднував військове керівництво, адміністративно-виконавчу і законодавчу владу з виконанням жрецьких обов'язків, оскільки завдяки цьому він одержував на свої безмежні повноваження єдино зрозумілу для його підданих санкцію – божественну. На користь існування жрецтва говорить і розвинута термінологія щодо магії і людей, які її практикували. Однак різноманітна діяльність волхвів – і як жерців, і як лікарів, і як чаклунів свідчить про те, що жрецтво в язичницький період у слов'ян так остаточно і не сформувалося. Після хрещення Русі його представники стали об'єктом жорстоких переслідувань з боку державної влади і змушені були шукати інші сфери прикладання своїх сил.

Різновидом слов'янського язичницького ритуалу може вважатися **поховальний культ**.

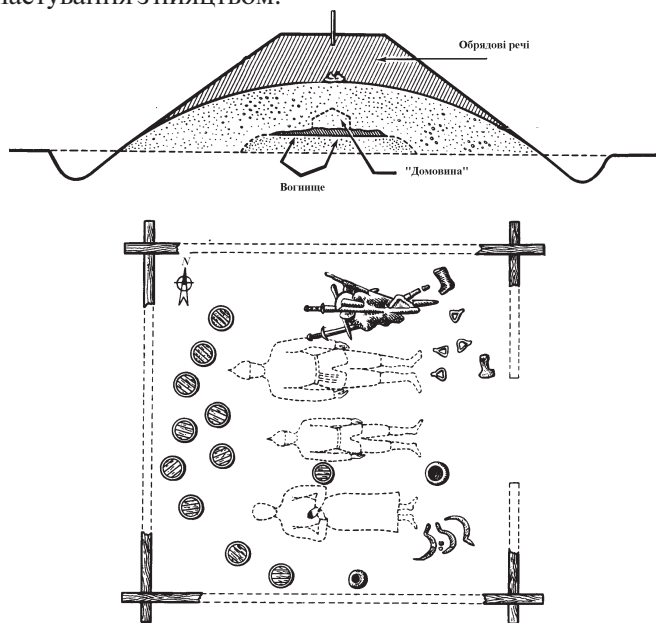
За кілька століть до хрещення Русі у давніх слов'ян переважали обряди *кремації*. Вони полягали у тому, що небіжчика разом з речами та їжею, що повинні були знадобитися йому в потойбічному світі, спалювали в човні. Таким чином, як вважали давні слов'яни, душі померлих швидше досягнуть неба.

Однак найчастіше язичницькі поховання поєднували форми *кремації* та *інгумації* (закопування в землю). На місці поховального вогнища насипали курган, куди іноді клали урну з прахом. Горщик з прахом помішали й у труну у вигляді невеликого будиночка на стовпах. (Цей прототип казкової «хатинки на курячих ніжках» більше був поширений у північних регіонах Росії). Напередодні хрещення Русі була помітною тенденція до поступового витиснення поховання померлих через спалення їх похованням у землі, хоча вона пояснювалася радше розвитком культу предків.

До християнських часів зберігався започаткований, можливо, ще скіфами, звичай *супровідної кривавої жертви*. У цьому легко пере-

конатися, звернувшись до розповіді візантійського автора Лева Диякона, який був безпосереднім свідком війн князя Святослава з Візантією в середині X ст.: «І ось, коли настала ніч і засіяло повне коло Місяця, скіфи вийшли на рівнину і розпочали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розіклали безліч багать і спалили, заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків і жінок. Здійснивши цю криваву жертву, вони задушили [декілька] грудних немовлят і півнів, топлячи їх у водах Істра [Дунаю. — Авт.]»¹.

Завершувалася поховальна церемонія *тризною*, відомою у праслов'янського населення України ще з I тисячоліття до н. е. У власному розумінні тризна мала вигляд військового турніру чи битви і була покликана відганяти смерть від живих; у широкому розумінні тризною можна вважати весь комплекс поховальних обрядів безпосередньо після кремації чи інгумації, які, крім військових змагань, включали в себе криваве жертвопринесення на жертвовному вогнищі і жабне частування з пияцтвом.

Курган Чорна Могила сер. X ст. Розріз.
Внизу план поховального вогнища (у збільшеному масштабі)

¹ Диякон Лев. История.— М., 1988.— С. 78.

Обряд, що поєднував елементи кремації і закопування в землю, був докладно досліджений під час розкопок багатой Чорної могили під Черніговом. На горизонтальному огороженому майданчику було споруджено дерев'яний будинок мертвих. Після здійснення кремації на місці будинку виріс невеличкий курган. Родичі померлого поклали на його верхівку зброю небіжчика і справили по ньому тризну. І тільки після цього насипання кургану було остаточно завершено.

Річний цикл язичницьких свят було побудовано за сонячно-господарським принципом. Інакше кажучи, головні свята приурочувалися до основних положень сонця: зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення, яким відповідали основні цикли сільськогосподарських робіт.

Найзначнішим святом давніх слов'ян було поза всяким сумнівом *свято Івана Купала*, якому передував Зелений, або Русальський тиждень. Назва, під якою відомий нам цей день походить від злиття його власної язичницької назви — Купала, із християнським святом на честь Іоанна Хрестителя. Воно припадало на день літнього сонцестояння (24 червня). Вказівки, що Купала святкувався на початку липня пояснюються плутаниною старого і нового стилів, різниця між якими складає приблизно два тижні. Але річ не в конкретній даті за тим або іншим стилем, а в тому, на яке число календаря випадає те природне явище, в ознаменування якого було започатковане свято.

Усі ритуали на свято Купала обертаються навколо двох стихій — вогню та води, адже воно знаменувало собою досягнення природою своєрідного піка родючої сили (див. текст 9.2). Це — триумф сонячного начала, об'єднання родючої сили води та світла (звідси і топлення Купала), що повинне незабаром принести людям хороший врожай. І в той же час у цьому переможному мотиві вже відчувалися нотки тривоги: гине сонячний герой, персоніфікація літнього життєдайного сонця, отже, незабаром потрібно чекати «контрнаступу» темних сил.

Показово склалась історична **доля язичництва** на Русі. Проникнення на Русь християнства, а потім і його прийняття як більш розвиненої релігії, теоретично мало б призвести до поступового викорінювання язичницьких обрядів, вірувань і культів. Незважаючи на це, на сьогодні у більшості дослідників немає сумнівів у тому, що період з IX до середини XIII ст. можна вважати періодом **двовірства** на Русі — *одночасного співіснування давніх язичницьких та християнських вірувань і культів на всій території країни і у всіх верствах населен-*

ня. Це двовірство наклало досить помітний відбиток на всі сторони життя киеворуського суспільства і давньоруське мистецтво, тому наявність цього феномена неважко підтвердити конкретними прикладами. Усіх найвідоміших київських князів – Володимира I Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира II Мономаха – ми знаємо лише за їхніми «поганськими» іменами, хоч вони мали і християнські імена, що давалися їм при хрещенні: обидва Володимири звалися Василіями, Ярослав – Георгієм.

У період двовірства можна виділити два етапи:

- перший охоплює IX–X ст. та характеризується перевагою язичництва;
- другий – це кінець X – початок XIII ст., коли більшого поширення набуває християнство.

У період співіснування язичництва та християнства перше було поширено в селах серед селян, а друге – у містах серед дружинників, торговців і ремісників.

Закінчується двовірство після монголо-татарської навали, коли Християнська Церква одержала від завойовників, зацікавлених у зміцненні своєї влади на підкорених землях, достатні привілеї, щоб остаточно затвердити своє панівне становище.

Таке тривале співіснування язичництва й християнства часто пояснюють «природними» причинами – великою територією країни, федеративністю політичного укладу тощо. Разом з тим, як справедливо зазначає автор найфундаментальнішого дослідження з язичництва Давньої Русі акад. Б. О. Рибаків, не можна відкидати і напівлегке небажання верхівки киеворуського суспільства відкинути деякі милі їхньому серцю язичницькі звичаї. Серед них – і напівлегальне багатоженство, і ритуальні бенкети по п'ятницях, що, крім іншого, певним чином урівнювали їхніх учасників, скрадаючи поступове збільшення одноособової влади князя¹.

Можна сказати, що двовірство носило досить мирний характер, якщо не брати до уваги такі «незначні» епізоди в його історії, як хрещення Новгороду «вогнем і мечем», періодичні розправи над язичницькими жерцями й волхвами, про що повідомляють руські літописи та інші письмові джерела.

Потрібно відзначити, що кінцевим підсумком тривалого періоду двовірства стало не стільки викорінювання всього язичницького, скільки адаптація християнства до язичницьких обрядів і культів.

¹ Рибаків Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 743.

9.3. ВИТОКИ ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ

У знаменитій «Повісті минулих літ» розповідається про те, як першим приніс в Україну блага звістку християнської віри апостол Андрій у середині I ст. н.е. Він благословив дніпровські кручі та гори, де тепер розташований Київ, поставив хрест на місці нинішнього Андріївського собору. Ця легенда свідчила про нібито одночасний початок кийвського і візантійського християнства (див. текст 9.3).

Насправді ж проникнення і поступове поширення християнства в Україні було результатом тривалого процесу, що зайняв без малого ціле тисячоліття. Зовнішньою стороною цього процесу були досить інтенсивні торгово-економічні зв'язки України з найбільш розвинутою на той час державою світу – Візантійською імперією. Слов'янські племена, що жили на території України, вважалися її периферією (кордон проходив по Криму і Дунаю). Перебуваючи на більш низькій стадії розвитку, вони виявлялися сприйнятливими до запозичення не тільки матеріальних досягнень, а й духовно-релігійної скарбниці Візантії. Внутрішньою стороною процесу християнізації була поступова еволюція у напрямку монотеїзму язичницьких поглядів давніх слов'ян. Так, уже в VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський писав про предків слов'ян, що «вони вшановують річки і німф», але підкреслював «Вони вважають, що один тільки Бог, творець блискавок, є господарем над усім, приносять йому в жертву биків і виконують інші священні обряди» (Прокопій Кесарійський. Війна з готами, кн. 3, гл. 14:23–24).

Говорячи про християнізацію Русі, не можна не сказати про величезну роль братів Кирила і Мефодія. Саме з їхньої діяльності починається історія слов'янських Церков. Брати Костянтин (ім'я Кирило було прийняте ним при постригу в ченці незадовго до кончини) і Мефодій (в миру його ймовірно звали Михаїл) походили зі знатної грецької родини. Родом вони були з міста Солуні (сучасні Салоніки), де в IX ст. проживало багато слов'ян. Швидше за все, уже з дитинства брати знали слов'янську мову. Костянтин одержав хорошу освіту й був видатним ученим.

Хоча обидва брати тяжіли до відокремленого чернечого життя, але візантійські Церква і держава, на службі в яких вони перебували, ждали від них іншого. Кирило часто разом із братом вирушав з дипломатичними місіями до арабів і хазар.

У результаті їхньої місії хазарський правитель (*каган*) дозволив своїм підданам приймати християнство. Учені вважають, що більшість новохрещених були слов'янами.

Повернувшись до Константинополя, як вважають учені, Кирило почав укладати слов'янську абетку — глаголицю, а також працювати над перекладом Священного Писання слов'янською мовою. Переклади Кирила й Мефодія стали основою для першої літературної мови слов'ян — так званої старослов'янської. У той час богослужбові тексти вже перекладалися на багато мов, існували переклади з латини й грецької на інші мови: грузинську, вірменську, сирійську, коптську, готську.

На прохання моравського князя Ростислава і за підтримки духовної і світської влади Візантійської імперії брати в 863 р. вирушили з місією до Моравії. У цьому слов'янському князівстві вони перекладали на старослов'янську мову богослужбові тексти, проводили богослужіння цією мовою, навчали християнській вірі моравів.

Через три роки, підготувавши учнів з моравів, у їх супроводі вони вирушили на Батьківщину, щоб посвятити їх у духовний сан, але затрималися в Паннонії (зараз південно-західна частина Угорщини), де продовжили місіонерську діяльність. Проте довідавшись у 867 р. про переворот у Константинополі і скинення свого покровителя, патріарха Фотія, Кирило і Мефодій відправилися в Рим. Римський Папа Адріан II підтримав їхні починання. Тут же, у Римі, Кирило помер у 869 р., а Мефодій був піднесений у сан архієпископа Паннонії і вирушив у свою єпархію.

Однак він зустрів опір з боку латинського духовництва, яке вважало, що богослужіння має проводитися однією із трьох мов: грецькою, латиною або давньоєврейською. Мефодія звинуватили в порушенні церковних канонів і він пробув за ґратами близько трьох років. Хоча Папа Римський Іоанн VIII звільнив його і призначив моравським єпископом, проте заборонив проведення богослужінь слов'янською мовою.

Після смерті Мефодія в 885 р. його учні піддавалися переслідуванню у Моравії, а ті, хто вцілів, знайшли захист і притулок у болгарського царя Бориса. Саме в Болгарії була продовжена справа Кирила і Мефодія в слов'янському світі.

Православною Церквою брати Кирило і Мефодій були канонізовані і названі «рівноапостольними» (тобто рівними апостолам, що за заповіддю Ісуса Христа пішли по усьому світу й усім проповідували Євангеліє (Мк. 16:15)).

Перші дані про утвердження християнства на Русі належать до IX ст. Візантійські джерела повідомляють, що після вдалого походу на Константинополь і укладання вигідного договору з імперією київські князі Аскольд і Дір стали християнами. Їх переконало диво, що нібито зробив присланий на Русь візантійський єпископ Михайло, коли поклав у вогонь Євангеліє і вииняв його звідти непошкодженим. На території підвладної їм держави в Середньому Подніпров'ї Михайло організував єпархію (у ранзі митрополії), занесену в офіційні списки єпархій Візантійської імперії на 60-е місце. Символічно, що пізніше над могилою Аскольда і Діра була споруджена Свято-Миколаївська церква, знищена більшовиками в 1935 р.

Достовірно подальша доля митрополії невідома, однак можна з упевненістю стверджувати: наступних сто років минули в постійній боротьбі між прихильниками християнства і язичництва серед правлячої еліти Давньоруської держави. Супротивниками християнства виступали князі Олег (882–912) і Святослав (964–972), прихильниками – княгиня Ольга (945–964) і, можливо, князь Ігор (912–945). Масове прийняття християнства, відповідно до літописних свідчень, офіційно визнаних Церквою, відбулося в 988 р. при князі Володимирі I Святославичі (980–1015) (див. текст 9.4).

Слід звернути увагу на те, що через особливості географічного розташування Русі між Європою й Азією, для неї існував досить широкий релігійно-цивілізаційний вибір. Теоретично Русь могла б обрати одну з трьох монотеїстичних релігій, що сповідали її ближні і далекі сусіди: іслам – Волзька Булгарія, іудаїзм – Хазарський каганат, східне християнство – Візантія, або західне – Німеччина. Хрещення Русі пояснювалося необхідністю рішення для князя Володимира найважливішого внутрішньополітичного задачі – об'єднання під власною владою великої кількості різних племен. Візантійське християнство практично ідеально підходило в даному разі не тільки

*Св. князь Володимир I
Святославич –
хреститель Русі*

тому, що мало універсальний характер і було прийнятним для всіх людей, незалежно від кольору шкіри, мови тощо. Крім того, у ньому був дуже розвинутий принцип *цезарепапізму* – тобто панування світської влади над духовною, тоді як, скажімо, у католицизмі багато Римських Пап претендували на владу не тільки над душами, а й над тілами мирян. Про це наочно свідчить об'єднання Папою Римським влади верховного керівника Католицької Церкви з монархічним керуванням Ватиканом.

Існує точка зору, що слідом за масовим хрещенням у 988 р., будівництвом першої кам'яної – Десятинної церкви (996), а потім і кафедрального Софійського собору (1051), за створенням митрополії близько 1039 р. (принаймні перший київський митрополит Феопемт згадується в літописах саме під цим роком) і заснуванням близько 1062 р. Києво-Печерського монастиря почалося формування оригінального різновиду християнства – т. зв. «*київського християнства*».

«Київське християнство» формувалося у боротьбі між прихильниками повернення до євангельських ідеалів і прихильниками повного запозичення візантійського, месіанського і цезарепапістського християнства. Справді, характер релігійності в Древній Русі був досить далеким як від суто західного практицизму віри, так і винятково інтелектуальної релігійності східного типу. Її специфіка – внутрішнє, містичне, інтуїтивне сприйняття Бога, що походить, як правило, не через Слово, а через символ або образ. Те ж стосується інституту чернецтва, орієнтованого не на зовнішній результат – бути інструментом Божої волі, а навпаки – на підпорядкування, контроль над внутрішніми почуттями, обумовленими недосконалою людською природою, на піднесення людини до Бога.

Становленню «київського християнства» великою мірою сприяло те, що з Візантії в Русь разом зі священнослужителями вищого рангу (митрополитами і єпископами) прибували в основному зовнішні, матеріальні предмети культу – різні атрибути, хрести, ікони, ризи тощо. Богослужбова література потрапляла в Русь, головним чином, з Болгарії, де тоді існувала самостійна Православна Церква і давня традиція власної писемності, початок якій поклали святі брати Кирило і Мефодій.

9.4. ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Історія Православної Церкви на Русі має тисячолітню історію і поділяється на кілька етапів.

Перший етап – існування єдиної Київської митрополії – охоплює період із середини X – до середини XIII ст.

Історія Православної Церкви на Русі починається з формування власної церковної організації – Київської митрополії на чолі з митрополитом. Досить правдоподібним виглядає припущення, що основи церковної організації на Русі були закладені ще в IX ст., хоча в роки правління князів-язичників вона змушена була функціонувати на напівлегальному становищі. Князі Володимир I Святославич і Ярослав Мудрий (1019–1054) тільки додали їй завершеності і розширили її межі. Під владу митрополита Київського потрапила величезна територія від Чорного моря на півдні до Білого моря на півночі.

У канонічному відношенні Православна Церква в Древній Русі довгий час перебувала в залежності від Константинопольської патріархії. У той час влада константинопольського патріарха на землях давньоруської держави обмежувалася тільки:

1. Правом благословляти й поставляти митрополитів на кафедру.

2. Правом змін щодо перенесення кафедри митрополита в інше місто або заснування іншої митрополичої кафедри.

3. Правом суду над митрополитом внаслідок скарг і звинувачень, правом перегляду рішень митрополичого суду.

4. Правом розв'язання релігійно-обрядових розбіжностей й видання патріарших послань до Церкви.

5. Правом надання ставропігії (монастирям та братствам), тобто безпосереднього підпорядкування патріарху.

6. Правом архіпастирської візитації Київської митрополії особисто патріархом або делегування чи призначення патріархом своїх екзархів¹.

Київська Церква була розділена в 992 р. на єпархії. Спочатку єпархій було шість: у Києві, Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимирі-Волинському і Білгороді. До середини XIII ст. єпархій стало 15. Їхні межі збігалися з кордонами удільних князівств.

Піднесення землі захищало і її єпархію: у 1165 р. Великий Новгород виклопотав своєму єпископу титул архієпископа – тоді ще перший і єдиний на Русі.

Єпархіальні єпископи залежали від митрополита часто просто номінально, влада митрополита обмежувалася майже тільки постав-

¹ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви .– Нью Йорк, К., Саут Бавнд Брук, 1990.– Т. 1.– С. 37.

ленням єпископів на єпархії, і митрополит практично не втручався в їхні справи. Але удільні князі вважали й цю номінальну залежність важкою. Князі і жителі уділів намагалися обмежити владу митрополита в призначенні своїх єпископів. Якщо митрополит не запитував згоди князя і народу на кандидатуру нового єпископа, князь міг його і не прийняти.

Вже у XII ст. стало загальним звичаєм поставляти єпископів тільки після обрання князями і народом. У князівських містах вирішальний голос при обранні єпископа належав князям. У Новгороді єпископ обирався на вічі. У виборах брали участь: князь, духовництво і народ. У спірних випадках вдавалися до жеребкування. Обранця посилали до Києва для висвячення. Воля князя і народу (або віча в Новгороді) могла бути й причиною вигнання єпископа навіть без церковного суду.

Київські митрополити, як уже говорилося, призначалися з Константинополя, і так тривало до монголо-татарської навали. З більш як 20 київських митрополитів з 988 по 1240 рр. тільки двоє були русичами, поставленими без благословення константинопольського патріарха. Як видно, уже тоді руські князі думали про можливість мати незалежну від Константинополя Церкву.

Першим був митрополит *Іларіон*, обраний на київську кафедру в 1051 р. при князі Ярославі Мудрому. До свого обрання він був настоятелем церкви св. Апостолів у князівському селі Берестові поблизу Києва. Ще будучи священиком, він написав «Слово про Закон і Благодать», що стало класикою давньоруської літератури. Дуже скупо розповідають письмові джерела про його спосіб життя: «Іларіон, муж благий, і книжник, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитву діяв... і викопав він тут печерку малу, двохсаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут Богу потай» («Повість минулих літ», 1051 р.). Про те, як він керував Церквою, відомостей не збереглося, але саме при ньому був заснований Києво-Печерський монастир. Існує церковний переказ про те, що після позбавлення кафедри він прийняв чернечу схиму.

Другий після Іларіона випадок поставлення митрополита з русичів відбувся в 1147 р. за великого київського князя Ізяслава Мстиславовича. У 1145 р. київський митрополит Михайло віддалився на спокій у Візантію, втомившись від міжусобних князівських чвар. Поставлення нового київського митрополита затримувалося, очевидно, через безлад у Константинопольській Церкві. Два роки Київ ли-

шався без глави Церкви. Тоді князь Ізяслав Мстиславич у 1147 р. скликав собор єпископів Київської Церкви (були присутні 9 архієреїв) і запропонував свого кандидата – *Климента (Клима) Смолятича*. Крайшого вибору не можна було зробити. Високого духу чернець, схимник-затворник, людина величезного розуму й освіченості, філософ, яких, за словами літопису, «у Руській землі не було». Троє єпископів-греків виступили проти його обрання, але Климент усе-таки більшістю голосів був обраний.

У цей час у Київській Русі йшла запекла міжусобна боротьба за київський престол, оскільки великий київський князь вважався верховним правителем Русі. І весь цей час константинопольський патріарх не затверджував Климента. Кілька разів при черговій зміні князівської влади митрополит Климент видалявся з київської митрополічної кафедри і повертався на неї знову.

Нарешті, після прибуття на Русь з Константинополя новопоставленого митрополита Іоанна IV, Клименту Смолятичу довелося обмежитися єпархіяльним архієрейством. Після цього з Константинопольською патріархією відновилися нормальні відносини. Проте відтоді патріархи почали рахуватися з думкою великого київського князя при поставленні митрополитів.

Позаяк на Русі християнство було введено за допомогою держави, то самостійно воно себе утримати не могло. Тому вище духовництво Київської Церкви спочатку утримувалося за рахунок державного забезпечення – десятини від князівських доходів.

У «Повісті минулих літ» розповідається, як князь Володимир дарував десятину київському Богородичному храму (Десятинній церкві): «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину» (996 р.). Безперечно, що десятину одержували і всі інші єпархії древньої руської Церкви.

Крім десятини, митрополити й єпископи мали й інші джерела доходів: мита з торговельних мір і вагів, судні мита – з церковного суду; «ставленні» – за поставлення в клір; прибутки з нерухомого майна (землі). Князівські устава надавали духовництву різні права, звільнення від світського суду, служби і податків. Скарбниця архієреїв, монастирів і церков мала важливе громадське значення. Навколо соборів, церков і монастирів зосереджувалася суспільна доброчинність, за їхньої рахунок утримувалися лікарні, богадільні, школи (див. текст 9.5).

Кожен єпископ справами своєї єпархії керував цілком самостійно, за допомогою своїх намісників з духовних осіб, свого «кліро-

су», або соборних священиків, що утворювали при ньому постійну кафедральну раду, і світських десятильників по різних єпархіальних округах, що завідували головним чином архієрейськими зборами з округів. Єпископ вже через свою виборність змушений був брати участь і в цивільному керуванні, і в політичних інтригах. Він приймав нового князя і робив обряд його посадження на «стіл» (престол) того або іншого князівства; у князівській думі єпископ вважався першим радником.

Нижче духівництво мало менш привілейоване і забезпечене становище. Утримання своє воно одержувало переважно від доходів із проведення служб на прохання мирян. Іноді про матеріальне утримання духівництва піклувалися торговельні і ремісничі професійні союзи (братства).

Осередком християнського життя були монастирі. Спочатку монастирі будувалися в самих містах або на їх околицях. Ставили монастирі князі, будували і бояри. Першим таким монастирем, був Києво-Печерський, заснований святими *Антонієм* (пом. 1073 р.) і *Феодосієм* (1074 р.). Преподобний Феодосій вважається засновником монастирського життя на Русі.

І пізніше за висотою й чистотою чернечого життя Києво-Печерський монастир залишався першим серед руських монастирів. Уже в останній чверті XI ст., за твердженням «Києво-Печерського патерика», число монахів у ньому досягло 180, надалі зросло ще більше. Він був невичерпним джерелом для поставлення ігуменів і справжньою школою архієреїв. За 150 років більше як 50 його ченців прийняли єпископський сан. Києво-Печерських ченців можна було зустріти у всіх куточках руської землі. Слідом за Києво-Печерським монастирем виникли нові обителі. У Києві до кінця XII ст. їх налічувалося не менше 17, у Смоленську – 5, у Чернігові – 4, у Галицькому князівстві – 3 монастирі¹ (див. текст 9.6).

Другий етап в історії Православної Церкви в Україні (XIV – середина XV ст.) – період розпаду єдиної Київської митрополії. Він пов'язаний з роздрібненістю колись єдиної держави – Київської Русі – на окремі самостійні князівства. Ці князівства виявилися неспроможними протистояти монголо-татарській навалі (середина XIII ст.), були сплюндровані й упродовж двох з половиною століть сплачували важку данину монголо-татарам. З XIV ст. на території колишньої Київської Русі новим центром, який стрімко зміцнював свою могутність, стало

¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.– К., 1993.– Т. 3.– С. 420-421.

Московське князівство. Українські ж землі ввійшли до складу сусідів – Польського королівства та Великого князівства Литовського.

У цей період в межах колишньої митрополії фактично діяли одразу три митрополити – у Москві, Галичі й Києві. Кілька разів з'являвся й окремий литовський митрополит, який також титулував себе Київським. Поділ єдиної митрополії пояснювався виключно політичними мотивами – кожна з держав, що не завжди перебувала одна з одною в дружніх стосунках, прагнула зосередити в своїх руках духовну владу над місцевим населенням. Вони здійснювали тиск на константинопольського патріарха з вимогою створити окрему митрополію або поставити на чолі вже існуючої власного кандидата.

Митрополита кафедра (резиденція) у Москві з'явилася з 1325 р., після її перенесення з Києва, що так й не оправився після розорення. Офіційної згоди на це з боку константинопольського патріарха не було. Глава московської кафедри мав титул «митрополита Київського і всієї Русі», хоча Київ належав до Литовського князівства.

Близько 1303 р. утворилася Галицька митрополія у складі п'яти єпархій в західноукраїнських землях. Кілька разів вона скасовувалася і відновлювалася, доки в 1415 р. офіційно не стала намісництвом Київського митрополита, який з того часу став титулуватися митрополитом Києва і Галича.

Власне Київським митрополитом був проголошений у 1352 р. Феодорит, хоча в Москві сидів митрополит Феогност (також з титулом «Київський»). Кілька разів влада над усіма частинами Київської митрополії зосереджувалася в одних руках (наприклад, за митрополита Фотія у 1420–1431 рр.).

упродовж усього часу поділу єдиної Київської митрополії Москва прагнула з одного боку, не допустити існування окремої митрополії в Литві, а з другого, – до розриву з Константинополем і отримання повної автокефалії (самостійності). У 1448 р. собор єпископів у Москві поставив свого першого власного митрополита, зробивши це без дозволу константинопольського патріарха. Цей митрополит був останнім, хто носив титул «Київський і всієї Русі», наступний митрополит уже називався «Московським і всієї Русі». Фактично це означало проголошення московською митрополією своєї автокефалії. Канонічне оформлення її статусу відбулося майже через півтора століття. У 1589 р. Московська Церква оголосила про свій патріарший устрій, обрала власного патріарха, примусивши прибулого з візитом константинопольського патріарха Єремію II дати на це свою формальну згоду.

На противагу автокефалії московської митрополії з 1458 р. відновлюється й значення митрополичої кафедри в Києві, де з'являється митрополит Григорій Болгарин (1458–1473), визнаний і константинопольським патріархом, і Папою Римським, і сеймом Великого князівства Литовського. Під його юрисдикцією опинилися 9 епархій на власне українсько-білоруських землях – Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Пінська і Турівська, Володимиро-Брестська, Луцько-Острозька, Холмська, Галицька, Перемиська.

Так відбувся поділ давньої Київської Церкви й утворення двох незалежних Церков – Московської (Руської) і Київської (Української).

Третій етап в історії Православної Церкви в Україні (1468–1596) – період становлення самобутньої Української Православної Церкви.

Характерною особливістю Української Православної Церкви була *соборноправність* – участь мирян у церковних справах. Вона виявлялася:

- В обов'язковій виборності всіх церковних ієрархів за участі світських представників: митрополита обирав помісний собор, єпископа – собор єпископів (архієрейський собор), священника – парафія. Такий порядок формально зберігався до кінця XVII ст., але вже з середини XVI ст. соборне обрання митрополитів і архієреїв почало поступово замінюватися великокнязівським і королівським призначенням, а іноді й простою купівлею вищих церковних посад.

- В колегіальності прийняття важливих рішень на помісних та особливо архієрейських соборах, що мали збиратися раз на рік – у першу неділю Великого посту. Участь світських делегатів на таких соборах, передусім знатних і впливових шляхтичів, надавало рішенням таких соборів значимості й авторитету як в очах простих віруючих, так і в очах державної влади.

- У діяльності своєрідних органів епархіального управління Української Православної Церкви – *крилосів* (від грецьк. κληρος – духівництво) – рад при єпископах і митрополиті із священників кафедрального міста й найповажніших представників нижчого епархіального духовенства. Представники крилосів також брали участь в адміністративному управлінні епархією й виконували функції епархіального суду, до компетенції якого входили справи про розлучення, перелюб, заповіти, образи нижчого духовенства тощо. Ані єпископ, ані сам митрополит не мали права втручатися в фінансові справи і прибутки крилошан.

В останню чверть XVI ст. помітну роль у церковному житті стали відігравати *братства, релігійні, суспільно-політичні і культурно-освітні організації українських міщан*, деякі з них мали право ставропігії.

Київська митрополія в цей час перебувала в юрисдикції константинопольського патріарха. Залежність була номінальною: патріарх надсилав своє благословення обраному митрополиту. Місцем перебування київського митрополита були Новоградок і тодішня столиця Великого князівства Литовського — місто Вільно (Вільнюс). У богослужінні Українська Православна Церква використовувала церковнослов'янську мову з українською вимовою.

Сила й впливовість Православної Церкви в Литовсько-Руській державі були дуже вагомими, оскільки переважна більшість її населення сповідала православ'я з моменту хрещення Русі, а решта прийняли християнську віру через кілька століть. Правлячі кола Великого князівства Литовського проводили політику релігійної толерантності до різних вір. Вищі керівники Православної Церкви запрошувалися до великокнязівських рад і сеймів.

Четвертий період (1596—1620) можна назвати періодом глибокої кризи і розколу Православної Церкви в Україні.

Занепад Православної Церкви був обумовлений остаточним об'єднанням Великого князівства Литовського й Польського королівства за Люблінською унією 1569 р. в єдину державу — Річ Посполиту, де панівні позиції належали Римо-Католицькій Церкві. Всупереч тому, що в країні законодавчо декларувалася свобода й рівність віросповідань, під тиском католицизму, зокрема впливового чернечого ордену єзуїтів, Православна Церква почала швидко втрачати свої позиції.

Криза Української Православної Церкви поглиблювалася двома причинами. З одного боку, Українська Церква не мала зовнішньої підтримки: влада Константинополя була номінальною, крім того, в цей час Константинополь був столицею ісламської держави — Османської імперії, в якій патріарх як духовний наставник усіх православних християн перебував в жалюгідному становищі. З другого боку, в Речі Посполитій беззаперечне право на державні посади мали тільки католики. Це призвело до масового переходу української шляхти до католицизму та її колонізації. Еліта народу, який не мав власної державності, замість боротьби за незалежність обрала служіння завойовникам. У зв'язку з цим, можна згадати нащадків Рюриковичів і Гедеміновичів: князів Вишневецьких, Збарзьких, Коря-

товичів, Немировичів, Потоцьких, Ходкевичів, Чарторійських, Шептицьких, десятки інших.

У такій ситуації українське православне духовництво постало перед складним вибором: як врятувати національно-релігійну самобутність народу, як припинити латинізацію і полонізацію? У принципі, вибір міг бути лише один, і саме його зробила ініціативна група в складі єпископів Кирила Терлецького, Іпатія Потія і митрополита Михайла Рогози. Вони вирішили закликати духовництво і віруючих до унії з Римом за умов збереження східного (православного) обряду і зрівняння в правах з католицьким духовництвом. Папа Римський підтримав цю ідею і дав на це свою згоду. Але унію не прийняли народ і рядове духовництво. Противників унії очолив князь Костянтин Острозький, який назвав уніатів зрадниками і закликав до боротьби з ними.

Щоб офіційно впровадити унію і припинити багаторічні суперечки, було вирішено скликати Помісний Собор. У жовтні 1596 р. у Бресті зібралися представники Католицької Церкви, уніати й православні. Єдиного Собору не відбулося. Католики й уніати зібралися разом, а православні — окремо від них. Один Собор проголосив утворення Української Греко-Католицької Церкви й наклав анафему на Собор православних, а другий — не визнав унії і наклав анафему на католиків і уніатів.

За умовами унії, Українська Православна Церква визнавала верховну владу Папи Римського, натомість зберігала особливості віровчення, культу й богослужіння; католицьке й уніатське духовництво урівнювалися в правах.

У таких драматичних умовах 6 жовтня 1596 р. виникла Українська Греко-Католицька Церква, що діє на українських землях дотепер.

Українська Православна Церква після Брестської унії залишилася без своїх ієрархів, які перейшли на унію, і почала швидко занепадати. На боці православ'я залишились єпископи Львівський і Перемиський, найбільші монастирі, в тому числі Києво-Печерська лавра, а також братства.

П'ятий етап (1620–1686) — етап короткочасного відродження самостійної Православної Церкви в Україні.

Саме в цей найдраматичніший момент в її історії Православна Церква отримала могутню підтримку з боку українського козацтва, яке в ті роки очолювала видатна особистість — гетьман Сагайдачний. Гетьман домігся того, що Єрусалимський патріарх Феофан, з дозволу

вселенського (константинопольського) патріарха Тимофія, у 1620 р., проїжджаючи через Київ, висвятив для православних нового митрополита Іова Борецького і шістьох єпископів.

За кілька десятиліть до початку Визвольної війни Українській Православній Церкві в цілому вдалося розв'язати найболючіші й на-сущні проблеми, що постали перед нею. Вона модернізувала й уніфікувала богослужбову практику (1629 р. – прийнято «Служебник»; 1641 р. – Собор східних патріархів в Ясах схвалив Катехізіс, «Сповідання православної віри»; 1646 р. – уведено новий Требник), зміцнила внутрішню церковну дисципліну, завдяки активній про-світницькій діяльності поглибила свій вплив в народі. Усі ці успіхи тісно пов'язані з іменем митрополита *Петра Могили* (1632–1647).

Митрополит Петро Могила (1632–1647)

Таким чином, Українська Православна Церква вистояла, і в період визвольної боротьби українського народу в XVII ст. саме вона була основною твердиною українського національного руху і самосвідомості.

Становище Української Православної Церкви змінилося після 1654 р., коли Україна проголосила про свій перехід під владу Московської держави. Московську патріархію не влаштувало існування незалежної Київської митрополії. Постійний тиск Москви («Третього Риму», яким вона себе вважала) на Константинополь з приводу Української Церкви закінчився тим, що 1685 р. обраний київським митрополитом Гедеон—Святополк Четвертинський присягнув на вірність московському патріарху. А у 1686 р. константинопольський патріарх Діонісій під тиском Москви і турецьких візирів, через політичну кон'юнктуру тимчасово зацікавлених в мирі з нею змушений був надати Українській Церкві відпускну грамоту. Натомість від царських послів він отримав щедрий дарунок — 200 червонців і «три сорока» (120) соболів¹.

Шостий етап (1686—1919) історії Української Православної Церкви нерозривно пов'язаний з історією Руської Православної Церкви.

У середині XIX ст. національно-демократична громадськість України знову починає ставити питання щодо автокефалії Православної Церкви в Україні. Йдеться насамперед про діячів Кирило-Мефодіївського братства, програма якого передбачала утворення «нової творчої живої братерської Церкви». Цей рух проявився і в роки першої російської революції, коли Руська Православна Церква вже перебувала в стані внутрішньої кризи.

Сьомий етап в історії Православної Церкви в Україні (1920-і — кінець 1980-х рр.) починається з відродження Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), яке припадає лише на роки національно-демократичної революції і Громадянської війни. Серед віруючих у цей час отримують популярність ідеї демократизації і національного відновлення церковного життя. 1 січня 1919 р. уряд УНР видав декрет, яким проголошувалася автокефалія Української Церкви.

Цього року організуються українські православні парафії, що об'єднуються у *Всеукраїнський союз православних парафій* під керівництвом *Всеукраїнської православної церковної Ради* (ВПЦР). У травні

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в 15 кн.— Кн. 7.— М., 1969.— С. 389.

1920 року на пленумі ВПЦР була проголошена автокефалія Православної Церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату (жоден з російських єпископів, що перебував в Україні, не погодився очолити Українську Церкву) ВПЦР скликає в Києві в жовтні 1921 р. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. На ньому було соборно обрано і висвячено руками всіх присутніх на митрополита Київського і всієї України протоієрея *Василя Липківського* (1864 – 1937). Оскільки це було зроблено з порушенням канонів Православної Церкви (єпископа рукопокладають два або три єпископи), УАПЦ не була і не могла бути визнаною іншими Православними Церквами світу.

Собор УАПЦ дав потужний імпульс активному процесу утворення церковних структур. У цей час організуються богословські курси, гуртки й братства, видається періодична література, ведеться активна місіонерська діяльність у місцях компактного розселення українців. Богослужбові тексти активно перекладаються з церковнослов'янської на українську мову. В часи розквіту ця Церква налічувала 30 єпископів, 2000 приходів, до 6 млн вірних.

Становище Православної Церкви докорінно змінилося в Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, після встановлення Радянської влади. Юридичною основою взаємовідносин між Радянською владою і Церквою став Декрет Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви», майже без змін ратифікований більшовицьким урядом України 19 січня 1919 р. Комуністичний режим, заснований на диктатурі правлячої партії, не міг не поставити собі за мету поступове обмеження впливу, витіснення й у перспективі – викорінення релігії. Але у 1920-ті рр. основні зусилля у боротьбі з релігією Радянська держава зосередила на панівній для колишнього самодержавного ладу РПЦ з метою її упокорення і доведення до стану так званого «лояльного ставлення до Радянської влади». Для досягнення цієї мети використовувалися різноманітні заходи: від обмежень у світській і в релігійній діяльності, до провокування розколу у православ'ї, утворення кількох ворогуючих між собою Церков. УАПЦ самим фактом свого існування якраз відповідала цьому завданню.

Однак під духовним проводом УАПЦ перебувала в найкращому разі чверть чи третина православних українців. Переважна більшість віруючих українців продовжувала перебувати в офіційній Руській Православній Церкві. Після смерті патріарха Московського і всієї Русі Тихона (Белавіна) (1865–1925), який очолював РПЦ з 1918 р.,

керівництво Руською Православною Церквою перебрав на себе заступник місцеблюстителя патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський). У своїй Декларації 1927 р. митрополит Сергій від імені Церкви заявив про свою лояльність до Радянської влади з погляду цивільного, без жодних поступок щодо віри. За ним пішла переважна більшість українського духовенства і віруючих. Річ у тому, що не тільки завзятих ворогів, а й ширих симпатиків самостійності Православної Церкви в Україні відлякували занадто радикальні заклики УАПЦ до її «реформування» – на кшталт гасла змінити «єпископсько-самодержавний устрій Церкви» устроєм «церковно-соборноправним».

У 1927 р. на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі на вимогу комуністичної влади було переобрано главу Церкви. Новим митрополитом став Микола Борецький. Натомість першому керівнику УАПЦ В. Липківському призначили пенсію розміром 50 крб. 1930 р. після встановлення одноосібної диктатури Сталіна і початку відкритих масових політичних репресій УАПЦ припинила свою діяльність як «символ національно-політичної петлюрівської самостійності» (у зв'язку із сумнозвісним процесом «Спілки визволення України»). Комуністи небезпідставно вважали, що незалежна Церква приховує в собі думку і про незалежність держави. Під тиском сталінського режиму зібрання кількох єпископів і 40 священників УАПЦ оголосило себе «надзвичайним церковним Собором». Собор виніс ухвалу про самоліквідацію своєї організації. У 30–х рр. більшість єпископів і значна кількість священників і активних мирян УАПЦ були репресовані.

З 1930 до 1943 рр. у Радянському Союзі здійснювалася масова атака на релігію. Спочатку законодавчо обмежили діяльність релігійних організацій – задоволенням релігійних потреб віруючих у молитовних будинках (тобто культом). Місіонерську діяльність і релігійну пропаганду заборонили. Священнослужителі могли діяти тільки у культових спорудах і помешканнях віруючих. Під заборони підпали матеріальна допомога одновірцям, створення громадських кас, кооперативів, виробничих артілей і комун, проведення зборів для дітей, юнацтва, жінок. Не можна було мати біблійні, літературні, трудові товариства, гуртки, групи.

Надалі становище релігії в СРСР, у Радянській Україні продовжувало швидко погіршуватись. У 1937 р. ЦК ВКП (б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку». До кінця 1937 р. в СРСР мали бути ліквідовані всі конфесії і навіть зовнішні прояви

релігійності. Остаточне «викорчовування» релігії проводилося у кількох напрямках — закриття діючих церков (понад 8 тис.) і знищення предметів культу, економічний і моральний тиск на православне духовенство (більше 2 тис. священників змушені були зректися сану тільки у 1929–1930 рр.), пізніше — відкриті репресії. Загалом за перші 45 років Радянської влади загинуло (було розстріляно і померло в концтаборах) не менше 50 тис. священнослужителів. Наприкінці 1936 р. в Україні, де ще на початку 1920-х рр. храми існували майже в кожному селі, діяло менше 1/10 церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної церкви не залишалося на початку 1940-х рр. у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях, по одній — у Полтавській, Луганській, Харківській. Із 1710 храмів Київської області за призначенням використовувалися лише 2, із 23 монастирів — жодного, із 1435 священників продовжували відправляти богослужіння лише 3. В Україні не залишилося жодного єпископа.

На західноукраїнських землях, що перейшли до Польщі після Ризької мирної угоди 1921 р., з 1924 р. також діяла власна Православна Церква — ПАПЦ (*Польська Автокефальна Православна Церква*), що об'єднувала православних українців і білорусів. Константинопольський патріарх Григорій VII визнав цю Церкву і дарував їй автокефалію (13 листопада 1924 р.).

Починаючи з 1943 р., Й. Сталін застосовував тактику «відродження Церкви». Він користувався лише певними політичними мотивами (заспокоїти західних союзників). Однак мимоволі Сталін був змушений і перехоплювати ініціативу від німецького окупаційного режиму, з дозволу якого на території СРСР було відновлено роботу понад 7,5 тис. культових споруд. Наприкінці війни в Україні діяло понад 6 тисяч православних і більше 4 тис. греко-католицьких громад. Основою для відновлення автокефальної Церкви в Україні стала ПАПЦ. Українська Автокефальна Православна Церква другого відродження була відновлена на канонічних засадах, єпископи цієї Церкви одержали висвячення від єпископів ПАПЦ. У роки німецької окупації відроджена УАПЦ діяла в багатьох районах України. Її очолював митрополит Полікарп Сікорський.

Однак дуже швидко УАПЦ опинилася в стані катакомбної — такому ж, як і громади перших християн у Давньому Римі, а її керівники виїхали за кордон. Там були організовані єпархії УАПЦ, що згодом ввійшли в юрисдикцію вселенського константинопольського патріарха. Віруючі УАПЦ в діаспорі переважно належали до

вихідців з Волині і Центральної України. Центр УАПЦ у США знаходиться в місті Саут Бавнд Брук недалеко від Нью-Йорка, УАПЦ в Америці має духовну семінарію, бібліотеку, музей, друкарню і близько сотні парафій. У Канаді існує *Українська Греко-Православна Церква*. Вона також об'єднує близько сотні парафій й готує священнослужителів у Колегії св. Андрія, асоційованої з Манітобським університетом.

Хрущовська «відлига» (1953–1964 рр.) у сфері взаємовідносин із релігією характеризувалася не лібералізацією, як це відбувалось в суспільно-політичному житті, а навпаки – активним проведенням *політики войовничого атеїзму*. Сам тодішній керівник країни М. С. Хрущов обіцяв всім «показати останнього попа по телевізору» в 1970 р. Практично ж ця політика пояснювалася курсом керівництва країни на прискорену побудову комуністичного, безкласового і безрелігійного суспільства. Основними напрямками політики войовничого атеїзму стали: 1) активізація антирелігійної пропаганди і атеїстичного виховання; 2) ускладнення процедури реєстрації нових громад і водночас спрощення процедури їхнього закриття; 3) скорочення релігійної мережі (культових споруд, монастирів, духовних навчальних закладів і видань). Якщо в 1957 р. в Україні було закрито 10 церков, то в 1960 р. – близько 750! На початок 1961 р. кількість діючих у республіці церков і молитовних будинків зменшилася до 7192, а в 1965 р. їх залишалось 4550. Скорочення провадилося переважно за рахунок сільських парафій, де релігійність була вищою, аніж у містах. В Україні після закриття семінарій у Києві і Луцьку залишився єдиний духовний заклад – православна семінарія в Одесі. Інші конфесії в повоєнний час взагалі не мали своїх навчальних закладів. З монастирів лишилося лише 7 в РПЦ. У 1960 р. було тимчасово закрито навіть Києво-Печерську лавру! Продовжував друкуватися лише один духовний журнал – «Православний вісник». Також в Україну надсилалися «Журнал Московської патріархії» та баптистський «Братський вісник». У країні були закриті всі підприємства з виробництва церковного начиння та атрибутики, яку доводилося завозити з Росії.

У 1970–1980-і рр. стан Православної Церкви в Україні істотно не змінився. Єдине, що боротьбу з релігією здійснювали не стільки насильницькими засобами, скільки атеїстичною пропагандою та бюрократичними перешкодами. Наприклад, віруючі постійно, іноді десятками років, домагалися права на реєстрацію своєї громади. У 1985 р. такі клопотання надійшли тільки від православних із 73 міст України. Жодне з них не було задоволено.

Релігійній ситуації в Україні партійні функціонери приділяли підвищену увагу, оскільки їх непокоїла непропорційна висока питома вага релігійних громад України у загальносоюзному масштабі. Наприклад, у республіці було зареєстровано приблизно половина всіх протестантських громад Радянського Союзу, діяло 40% усіх священнослужителів СРСР, існувало 9 із 16 монастирів Руської Православної Церкви. Політбюро ЦК Компартії України, партійні з'їзди постійно обговорювали релігійну ситуацію в Україні і приймали рішення з метою нейтралізації засобами пропаганди, освіти, науки, правоохоронних органів релігійної діяльності. Про ефективність антирелігійних заходів влади красномовно свідчить такий факт. У 1985 р., коли в СРСР було прочитано понад 1 млн атеїстичних лекцій, в Україні понад 1/4 новонароджених було похрещено.

9.5. УКРАЇНЬСКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Українська Греко-Католицька Церква веде відлік своєї історії з 1596 р., Брестського церковного собору, який проголосив про злуку Православної Церкви в Україні з Римо-Католицькою Церквою. На бік об'єднаної Церкви пристали відразу 6 із 8 епархій (Київська, Володимиро-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька) з митрополитом Київським як головою, майже 15 монастирів, а між ними такий відомий центр чернечого життя як Видубицький монастир.

Сам Собор у Бресті було проведено як насильницьку акцію, що змусила більшість православних українських єпископів перейти в унію. Український народ, до того єдиний за вірою, було поділено на православних та уніатів. Але в історичній ретроспективі наслідки цього Собору були не тільки негативними. Унія з Римом дала можливість за умов латинізації й полонізації зберегти східний (православний) обряд. Це було надзвичайно важливо, адже обряд — це не тільки форма віросповідання, але природна єдність віровчення й культури народу, вияв і фактор його духовності (див. текст 9.7).

Українська Греко-Католицька Церква стала народною Церквою і викликала пробудження національної свідомості українців, стала засобом захисту мови і самобутності нації. Проте відбулося це не одразу, потрібні були роки й роки, щоб ця Церква утвердилася у вирі тих подій, що відбувалися з часу її появи. У зв'язку з цим, хочеться відзначити, що панівні кола Речі Посполитої, які спочатку сприяли поширенню унії, самі не вірили в її самодостатність. Вони намагали-

ся використати унію як своєрідний перехідний стан, чистилище для православних, аби полегшити їхнє навернення в католицизм.

Процес розбудови Уніатської Церкви тривав до кінця XVII – початку XVIII ст. Часто він був сповнений відвертої боротьби між уніатами та православними. Так, скажімо, відбувалось у Луцькій єпархії. Кількома роками після смерті її насельника Кирила Терлецького, одного з ініціаторів унії, єпархія повернулась до православ'я, яке після поновлення у 1620 р. православної ієрархії швидко зміцнювало свої позиції за активної підтримки українського козацтва. Хоча на цю єпархію призначалися також уніатські єпископи, реальної влади вони тривалий час не мали, оскільки унії тут трималися лише близько 100 парафій та 7 монастирів. Тим часом 1646 р. про приєднання до унії оголосила Мукачівська єпархія на Закарпатті. Велика Перемиська єпархія, яка супротивилась об'єднанню Православної та Католицької Церков з часів Брестського собору, перейшла в унію 1692 р. разом із своїми 1500 церквами і понад 1 млн вірних. Нарешті у 1700 р. також офіційно обернулась на уніатську й Львівська єпархія, яка теж протягом усього століття зберігала вірність православ'ю. Таким чином, Уніатська Церква об'єднала всі єпархії на Правобережжі, західноукраїнських землях і Закарпатті, які в той час внаслідок численних війн між Україною, Росією, Польщею закріпилися за Річчю Посполитою.

1720 р. у Замості (Холмщина) відбувся перший Помісний Собор цієї Церкви. Собор визначив організаційну структуру Церкви, зміцнив у ній внутрішню дисципліну, упорядкував її обрядовість. Щодо останнього, Собор зробив значні поступки західній християнській традиції, зокрема визнавши догмат про філіокве, увівши до богослужбової практики формулу походження Святого Духа як від Бога-Отця, так і від Бога-Сина. У часи свого розквіту (1771 р.) Уніатська Церква (разом із білорусько-литовськими парафіями, об'єднаними в Литовську єпархію) налічувала 12 млн вірних, 13000 парафій, 250 монастирів.

Після розділів Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією 1775–1796 рр. майже всі уніатські єпархії опинилися на землях, підвладних Російській імперії. Царський уряд доклав надзвичайних зусиль, щоб приєднати ці єпархії до Руської Православної Церкви, як це було сто років тому щодо Православної Церкви в Україні. Переломним виявився 1795 р. Під проводом спеціально створеної Синодом РПЦ комісії православні місіонери їздили від села до села і переконанням чи погрозами змушували уніатських священників переходити у православ'я і навертати своїх парафіян. Цього ж року було

видано указ, що всі церкви, будь-коли засновані православними ктиторами, мають повернутися до РПЦ. У такий спосіб загалом за двадцять років (70–90-і рр. XVIII ст.) покинуло унію 9300 парафій з 8 млн вірних. Під владою уніатських митрополитів лишились три єпархії: Полоцька, Луцька, Берестейська. У першій третині XIX ст. в Луцькій і Берестейській єпархії налічувалося приблизно 1340 єпархій з 2 тис. священнослужителів, 1,5 млн вірних, 40 монастирів. Але їх було приєднано до РПЦ у 1839 р. Продовжувала існувати тільки окрема Холмська єпархія, розташована на землях Царства Польського – автономної одиниці у складі Російської імперії. Вона підпала під владу РПЦ 1875 р. з усіма своїми 330 парафіями з 250 тис. вірних. Однак значна частина мирян і кліру в цій єпархії віддала перевагу переходу до католицизму й організації на її основі адміністративних одиниць Римо-Католицької Церкви.

Становище Уніатської Церкви на землях, підпорядкованих Австрійській імперії, виявилось значно кращим. З часом сюди переходить центр її діяльності. Австрійський уряд проводив стосовно до Католицької та Уніатської Церков політику рівнорядності. Щоб відрізнити одну від одної, все частіше почали вживати назву «Греко-Католицька». У 1807 р. папською буллою було встановлено Галицьку митрополію з правами Київської уніатської митрополії. Протягом усього XIX ст. Галицька митрополія квітнула. У рамках національно-визвольного руху як на західних, так і на східноукраїнських землях у ній дедалі помітнішою ставала тенденція повернення до старих обрядових форм. Найбільше зростання і цілковита українізація ГКЦ припадає на митрополитування *Андрея Шептицького* (1901–1944). Напередодні Другої світової війни (1939–1945) Галицька митрополія складалась із 3-х єпархій: Львівської архієпископії, єпископств Перемиського й Станіславського. Ідейно і фактично до неї була близька створена 1934 р. Апостольська Адміністрація Лемківщини. У свою чергу, єпархії поділялись на деканати, останні – на парафії (парохії). Усього у Галицькій митрополії налічувалося 2370 парафій, 62 самостійні сотрудицтва, 60 монастирів з приблизно 1000 ченців і черниць, 2200 священників, 3,8 млн віруючих. На Закарпатті діяли Мукачівська і Пряшівська єпархії, окрема Керижевацька єпархія була створена ще наприкінці XVIII ст. на території Югославії для задоволення релігійних потреб 40 тис. українців-уніатів, які переселилися туди із Західної України.

Після повернення Радянської влади на західноукраїнські землі, визволені від фашистської окупації, вона відразу взялася за винищення Уніатської Церкви. Комуністичний режим справедливо по-

боювався її як символу національної незалежності України, вбачав у ній головного супротивника в духовному впливі на місцеве населення. У березні 1946 р. у Львові 216 священників, деканів, інших представників кліру, 19 мирян, силоміць зігнаних на Собор після арешту всієї верхівки уніатського духовенства, оголосили про розрив Брестської церковної унії й «повернення» до Православної Церкви Московського патріархату. Така сама доля спіткала наступного року Мукачівську єпархію. Пряшівську єпархію, що була розташована на території Чехословаччини, було ліквідовано трохи пізніше. Загалом вдалося повернути у православ'я приблизно 4 тис. (близько 80%) греко-католицьких парафій. Багато інших віддали перевагу покатоличенню.

Греко-Католицька Церква в Україні змушена була піти у підпілля, стати «катакомбною». Владі так і не вдалося припинити її діяльність, що з роками набувала ще більших обертів: хіротонізувалися єпископи, висвячувалися священники, організовувалися «домашні церкви» і відновлювалися чернечі осередки. Ті, хто не зрікся своєї віри, таємно збирались для спільних молитов, висилали посилки священникам, які перебували у в'язницях і таборах, а коли вони повертались — надавали притулок у своїх оселях. Найбільш підготовлені члени активу греко-католицьких громад самі хрестили дітей, відправляли похоронні обряди, освячували нові помешкання, більше того — намагались організувати таємне навчання релігії дітей і молоді. Разом із тим, багато із послідовників УГКЦ прибрали вигляду «криптоуніатів», тобто прихованих прибічників греко-католицизму. Вони відвідували православні храми, але зберігали специфічну уніатську ментальність і наполягали на традиційних для себе богослужбових і обрядових формах. Це явище спричинило дещо несподівані наслідки. Мало того, що уніатська Галичина навіть після руйнівних хрущовських атеїстичних кампаній залишалася краєм з найвищою концентрацією православних громад на теренах колишнього СРСР. Вихідці із Західної України з їхньою непідробною релігійністю й історично високою богословською освіченістю почали дедалі інтенсивніше посідати єпархії РПЦ у Центральній, Східній і Південній Україні та за її межами. До середини 1970-х рр. серед 16 архієреїв в Україні 13 були етнічними українцями. З них дев'ятеро походили із Західної України, з поміж яких 3 — колишні греко-католицькі священники. На початку 1980-х рр. з 4-х західноукраїнських областей подавалось до 70% заяв на вступ до всіх духовних семінарій Радянського Союзу. Серед «абітурієнтів» було багато колишніх ком-

сомольців, комуністів, спеціалістів народного господарства, які отримали вищу освіту в світських вузах.

Поряд з тим були зафіксовані й радикальні форми протесту. Так, з середини 1960-х до початку 1980-х рр. певного розголосу на Західній Україні набув рух *покутників*. Покутники розробили оригінальне віровчення, згідно до якого центр боротьби між Богом і дияволом перемістився на Україну. В умовах, коли буцім-то Римо-Католицька Церква та унійна традиція примирились з Радянською владою, саме вони мусять потурбуватися про спасіння. Головним засобом спасіння в них виступало покутування гріхів через тривалу (9 днів, 9 ночей) молитву. Покутники зайняли непримиренну позицію щодо існуючого в СРСР суспільно-політичного ладу, наприклад, відмовлялись отримувати паспорти, оскільки уважали їхню символіку – серп і молот – сатанинською. Тому вони зазнавали жорстких утисків.

Протягом 1950–1980-х рр. уніатська традиція підтримувалась у країнах з українською емігрантською діаспорою. У 1960-і рр. на діаспорі склалася досить розгалужена і зорганізована Церква. Вона отримала назву *Української Католицької Церкви* (УКЦ). До 1984 р. її очолював наступник Андрія Шептицького на Галицький митрополичій кафедрі Йосип Сліпий. Крім Верховного архієпископа і митрополита Йосипа, до складу цієї Церкви входили ще дві митрополії (у США і Канаді), 18 єпископій. Вона налічувала близько 1 млн вірних, 900 священників, кількасот ченців. Найбільше послідовників унії жило у Франції, Югославії, Великобританії, Бразилії, Аргентині, Австралії. На сьогодні чисельність Греко-католиків у світі перевищує 7 млн людей.

9.6. ІСТОРІЯ ПРОТЕСТАНТИЗМУ В УКРАЇНІ

Історія протестантизму в Україні умовно можна поділити на кілька «хвиль», що припадали на різні періоди української історії.

«*Перша хвиля*». Протестантизм почав проникати в Україну вже через кілька десятиліть після свого виникнення в країнах Західної Європи через територію Польського королівства (як частини союзної держави Польщі та Литви – Речі Посполитої). У самій Польщі прибічниками Реформації Церкви виступали – щоправда з суто економічних і політичних міркувань – представники шляхти (близько 20% вже у 60-ті рр. XVI ст.). На відміну від Західної Європи, протестантизм в Україні був позбавлений підтримки широких народних мас.

Вони здебільшого вороже ставилися до нововірства як чужого народній традиції, як «віри панів», що часто-густо запроваджувалася насильницьким шляхом.

Існувало два основних шляхи занесення нових релігійних ідей до України:

- навчання шляхетського і навіть міщанського юнацтва за кордоном (наприклад, найвідоміший український гуманіст Оріховський-Роксолан, навчаючись в університеті німецького міста Віттенберг, мешкав у будинку основоположника Реформації Мартіна Лютера);
- місіонерська пропаганда через проповідь, відповідну літературу, організацію протестантських громад за підтримки якого-небудь шляхтича або впливового і заможного купця, ремісника, міщанина.

Першими організаційно оформленими протестантськими течіями в Україні стали лютеранство і, особливо, кальвінізм. Вони з'явилися у 30–40-х рр. XVI ст. Відомо, наприклад, що у 1539 р. у Вільні (сучасний Вільнюс) відкривається школа на 50 учнів при тамтешній лютеранській громаді. Період найбільших успіхів протестантизму цієї «першої хвилі» припав на 60–80-ті рр. XVI ст., коли на всіх українських землях діяло тільки до 500 кальвіністських (реформатських) громад.

У цей час протестантизм об'єктивно сприяв національно-культурному піднесенню України через розвиток освіти, науки, книгодрукування, утвердження самодостатності рідної мови, пропаганди віротерпимості та свободи совісті.

Друга половина XVII – початок XVIII ст. – період найбільших втрат протестантизму в Україні. Це було спричинено передусім Руїною, постійними військовими діями на українській землі, занепадом економічного і культурного життя. Із західноукраїнських земель на протестантизм вівся наступ з боку Римо-Католицької Церкви, яка спромоглася поновити панівні позиції у Речі Посполитій. Зі східноукраїнських земель протестантизм відтіснявся Руською Православною Церквою, яка наприкінці 1680 рр. підпорядкувала собі Православну Церкву в Україні. Не дивно, що у першій половині XVIII ст. переважно на західноукраїнських землях залишалося фактично близько 20 лютеранських і реформатських зборів.

Нова, «друга хвиля» протестантизму, в Україні розпочалася з другої половини XVIII ст. Центр діяльності переходить з правого берега Дніпра на лівий. Протестантизм втрачає свій переважно «західноук-

раїнський» характер і стає фактором релігійної історії всієї України. У цей час лави українських протестантів поповнили десятки тисяч родин іноземних переселенців, яких уряд запросив для господарського освоєння південноукраїнських земель, відвойованих у Кримського ханства і Туреччини. З другої половини XIX ст. в Україну, де формувався індустріальний район гірничодобувної і машинобудівної промисловості, почали запрошувати також іноземних інженерів, значна частина яких теж сповідувала різні напрями протестантизму. Поселенці та інженери не тільки істотно сприяли розвитку народного господарства України, а й поширювали свою віру серед тисяч українських робітників, які працювали на їхніх чималих земельних наділах, або під їхнім керівництвом на заводах і шахтах.

Протестантські організації діяли на засадах самоврядування і контролювалися цивільною владою Російської імперії. Ставлення російського уряду до протестантів будувалося на принципі цілковитої віротерпимості. Постійно існувала лише заборона на вільну проповідь свого вчення серед «осіб іншого сповідання» (вважай – православних), і деякі обмеження стосувалися змішаних шлюбів. До 1917 р. протестанти становили 3% населення Російської імперії (п'яте місце серед інших конфесій). Сприятливе політичне середовище призвело до створення у протестантів розгалуженої релігійної організації церковного типу. Найбільшим розмахом відзначалася діяльність остаточно конституційованої 1832 р. *Євангелічно-Лютеранської Церкви*, до складу якої входили й українські лютерани.

«Третя хвиля» протестантизму на території України наприкінці XIX – першій третині XX ст. пов'язана з поширенням нових протестантських течій – баптизму, адвентизму, згодом – п'ятидесятництва, а також поновленням діяльності лютеранських і кальвіністських об'єднань на західноукраїнських землях. Від початку свого існування ці течії зазнавали переслідувань. Руська Православна Церква вбачала в їхніх поглядах близькість до однієї із заборонених ересей. А царський уряд на цій підставі взагалі спочатку оголосив баптизм «однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні сект». Легального статусу вони набули після знаменитого маніфесту Миколи II «Про дарування населенню непорушних основ громадянської свободи на засадах реальної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів» від 17 жовтня 1905 р.

Не було в нових протестантських течіях порозуміння між собою. Не існувало злагоди між ними й традиційними протестантськими визнаннями (лютеранством і кальвінізмом). Основною причи-

ною було те, що лави кожного з цих напрямів поповнювались з одного й того самого середовища.

Офіційною датою започаткування **баптизму** в Україні вважається 1867 р. Цього року під впливом баптистських місіонерів із Німеччини, що вели свою діяльність серед іноземних поселенців на Півдні України, водне хрещення за баптистських обрядом прийняли Трифон Хлистун та Іван Царенко із с. Карлівка Єлизаветградського повіту. У 70–80-х рр. XIX ст. підготовлений попередніми протестантськими впливами баптизм поширювався у багатьох населених пунктах Лівобережної та Південної України. На початку 80-х рр. XIX ст. перша група українців-баптистів виникла у Західній Україні. В усій Україні у цей період налічувалось 20 тис. баптистів. З 90-х рр. XIX ст. розпочався процес формування його ідейно-догматичної системи, вироблення норм внутрішньо- та позарелігійного життя.

Першою зареєстрованою баптистською громадою у 1907 р. стала київська. Чисельні баптистські громади (від 100, 200 і більше членів) утворилися в інших великих містах України. З 1905 по 1911 р. чисельність баптистів зросла тут до 50 тис. віруючих. Україна неодноразово ставала місцем проведення з'їздів *Союзу руських баптистів*. Західноукраїнських баптистів об'єднували *Союз зборів німецьких баптистів* й *Союз зборів слов'янських баптистів* з центром у Варшаві. У 1905–1917 рр. у Петербурзі діяли Біблійні курси для професійної підготовки служителів культу в баптистських громадах.

Перше післяреволюційне десятиріччя самі духовні керівники баптизму називають «золотим десятиріччям». Зайнята боротьбою із Руською Православною Церквою, Радянська влада не занадто переймалась справами інших конфесій. Тому в цей час спостерігалося швидке зростання і поширення по Країні Рад баптистських громад, створення ними колективних господарств, комун і кооперативів, організації Баптистської спілки молоді (Бапсомолу). У Мелітопольському районі Бапсомол об'єднував, до речі, 90 % молоді.

У травні 1921 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд баптистів. На ньому було засновано *Всеукраїнський союз баптистів*. Наступного року він увійшов до складу відповідного всесоюзного об'єднання. До Всеукраїнського союзу на федеративних засадах входили інші регіональні союзи. Всеукраїнський союз очолювало правління, що складалося з 12 пресвітерів і мало низку відділів. Старший пресвітер керував діяльністю громад на території певної області. Хоча кожна громада мала свою церковну раду, вона була зобов'язана виконувати рішення старшого пресвітера, а через нього — центрального проводу.

Найвищим законодавчим органом братства вважався з'їзд, який обирав правління і затверджував план його роботи у міжз'їздовський період. В Україні видавався журнал «Баптист України», постійно виходили друком поетичні збірки, календарі, релігійно-етичні брошури. Баптисти створили й власну освітню мережу підготовки «професійних кадрів». Вона складалась із короткострокових курсів на місцях й стаціонарних Біблійних курсів у Москві. Вони діяли з 1927 до 1929 рр., і серед 50 їхніх слухачів 12 студентів були з України.

За баптистською статистикою 1930 р., на західноукраїнських землях діяло 23 громади Союзу зборів слов'янських баптистів, що налічували приблизно 4 тис. віруючих. Союз володів 19 молитовними будинками, орендував 42 зали для зібрань, мав 37 дитячих і юнацьких гуртків, 65 недільних шкіл, видавав низку газет і журналів. У серпні 1928 р. тут було створено перший національний осередок баптизму — *Союз українських євангельських християн-баптистів*. Союз об'єднував понад 60 баптистських громад, видавав самостійні періодичні видання, друкував серію біблійно-тлумачних і поетичних збірок рідною мовою. Головним осередком Союзу була Колонія Баптистів (селище під Белзом), де баптисти мріяли створити своєрідну оазу релігійної свободи та успішного фермерського господарювання.

У Росії народилася ще одна течія баптизму — *євангельське християнство*. Воно виникло у 1970-ті рр. ХІХ ст. у великосвітських петербурзьких салонах під впливом проповідей англійця Гренвілла Редстока. Однак дуже швидко євангельська проповідь втратила свій вплив на соціальну верхівку й звернулася до більш широких верств населення. У 1880 р. у Харкові з'явилась перша громада євангельських християн. У 1892 р. організувалася громада в Севастополі, що об'єднувала портових робітників і матросів, згодом — громади у Катеринославі, Сімферополі, Ялті та Києві. У 1908 р. в Одесі пройшов перший з'їзд течії, у якому взяли участь 14 представників від 9 громад, хоча реально громад євангельських християн в Україні було значно більше. Невдовзі І. Прохановим у Петербурзі був створений *Все-російський союз євангельських християн*. Ця організація, однак, не мала істотного впливу на релігійні процеси в Україні.

Громади євангельських християн існували також у Західній Україні. Перша з них утворилась у 1909 р. у Ковелі на Волині внаслідок місіонерства найближчих соратників І. Проханова. У 1920 р. був конституційований *Союз слов'янських зборів євангельських християн у Польщі*, до якого ввійшли поляки, українці, росіяни, чехи, котрі жили у Західній Україні. У 1933 р. це об'єднання євангельських хри-

стиян було найзначнішим на західноукраїнських, білоруських та східнопольських землях. Воно налічувало 66 громад, мало у своєму розпорядженні 181 приміщення та 346 місійних пунктів, налічувало понад 12 тис. віруючих. Ним видавався україномовний журнал «Євангельський християнин».

Поява в Україні **адвентизму** (переважно у вигляді адвентистів сьомого дня) пов'язана з діяльністю європейських центрів течії, насамперед у Гамбурзі. Тут у другій половині ХІХ ст. були створені Міжнародне трактатне товариство, що розповсюджувало адвентистську літературу, а також біблійна школа, де готували місіонерів для роботи у Східній Європі. В Україні перші групи АСД з'явилися у місцях найбільшого зосередження німецьких колоній. У 1886 р. місіонер Луї Конраді (з 1910 р. – голова Європейського дивізіону Генеральної конференції адвентистів сьомого дня) став пресвітером першої громади АСД у колонії Бердубулат (тепер с. Привольне) в Криму. Упродовж наступних трьох років виникли інші громади у Таврійській, Херсонській, Київській, Полтавській губерніях, на Волині, Кубані, Донеччині. У 1896 р. у Російській імперії налічувалось 779 адвентистів, у 1906 р. – 2261, у 1911 р. – 4 тис. Напередодні революції їх кількість зросла до 6 тис. Вони були об'єднані у 269 громад, в яких працювало 78 пресвітерів. У 1907 р. відбувся Перший Всеросійський з'їзд АСД, що поклав початок самостійної Російської церкви АСД. У 1908 р. вона була виділена в *Російський уніон Всесвітнього союзу АСД* з центром у Ризі. У 1924 р. офіційна статистика налічує 11500 адвентистів у СРСР, 1925 р. – 12282, 1928 р. – 13404. З них в Україні налічувалося 5073 члени громад АСД, серед яких більшість «крамарі, ремісники, робітники». Разом із членами родини адвентистів їхній вплив поширювався на 40 тис. осіб.

На початку 1920-х рр. утворилося Всесоюзне об'єднання АСД. Воно налічувало 605 громад і до 1929 р. встигло провести шість з'їздів. У 1925 р. розпочало свою діяльність *Всеукраїнське об'єднання АСД*. Крім розв'язання загальновіросповідних та організаційних проблем, його завдання полягали у створенні біблійного Інституту АСД у Києві, короткострокових біблійних курсів у різних містах України, видання адвентистської літератури, розповсюдження українських Біблій і збірників духовних пісень українською мовою.

Адвентизм був поширеним і в Західній Україні. Перша громада АСД виникла у 1890 р. під Луцьком. Її членами стали німецькі поселенці, а керівником – К. Рейвен, емігрант з Таврійської губернії. В основному осередки адвентизму засновувались зарубіжними місіо-

нерами або адвентистами-переселенцями із південних областей України. У 1922 р. західноукраїнські адвентисти об'єднались у *Союз АСД у Польщі*, що увійшов до Східноєвропейського дивізіону. У Бельську у 1926 р. відкрилась біблійна школа, що готувала проповідницькі кадри для східних теренів Польщі. У Варшаві, Лодзі, Львові видавалась німецькою, польською, російською мовами адвентистська загальна віросповідна та біблійна література (насамперед численні твори засновниці АСД Елен Уайт), часописи і журнали. За обмеженими територією Волині відомостями, у 1932 р. тут діяли 1103 адвентисти.

Перші кроки *п'ятидесятництва* на Україні пов'язані із іменем *Івана Воронаєва*, який у 1921 р. приїхав до Одеси з Північної Америки, де кілька років знаходився в еміграції. Він розпочав активно проповідувати новий протестантський напрям серед баптистів, адвентистів і православних, навернувши до нової віри багато прихильників. У 1922 р. в Одесі відкрилась перша п'ятидесятницька громада, члени якої розгорнули місіонерську діяльність, подорожуючи по всій Україні. У 1926 р. було створено *Всеукраїнський союз християн євангельської віри* (ХЄВ), який наступного року налічував 350 громад і 17 тис. віруючих. З 1928 р. почав виходити журнал «Євангеліст». Однак сформувати церковну структуру в Україні п'ятидесятникам до Другої світової війни не вдалось. У 1930-х рр. керівники Союзу ХЄВ були заарештовані (доля самого І. Воронаєва досі лишається невідомою), громади закриті, їхнє майно конфісковане.

У 1920–1930-х рр. на Волині і Галичині, знову-таки завдяки проповідницьким зусиллям закордонних місіонерських центрів, була започаткована ще одна п'ятидесятницька течія - *християн віри євангельської* (ХВЄ). Перший з'їзд п'ятидесятників Східної Польщі, Західної Білорусі та Західної України відбувся у 1929 р. На ньому було прийняте рішення про створення *Союзу зборів християн віри євангельської* з центром у Лодзі. Союз у 1937 р. налічував 500 громад і 18 197 віруючих. Він мав власну мережу з 30 недільних шкіл. По суті, Союз ХВЄ встановив у Західній Україні єдину організаційну п'ятидесятницьку мережу.

Повернення в Україну лютеранства і кальвінізму пов'язане насамперед з процесами, що відбувались у 1920–1930-х рр. ХХ ст. Події Першої світової війни, революції в Росії та Європі, розвиток в Західній Україні національно-визвольного руху й активізація національно-культурної діяльності численних громадських, кооперативних, освітніх, наукових організацій – все це зумовило загальне політичне й духовне піднесення українського населення регіону, урізноманіт-

нення його релігійного життя. Польська влада до середини 1930-х рр. доволі терпимо ставилася до релігійних рухів поза офіційною Римо-Католицькою Церквою. Нарешті, новоутворені українські лютеранські і кальвіністські громади спиралися на матеріальну, моральну, організаційну підтримку українських емігрантських Церков у США і Канаді, допомогу протестантських об'єднань Західної Європи.

Підґрунтям українських лютеранських і кальвіністських громад стали неукраїнські ранньопротестантські Церкви, що діяли на етнічних українських землях і мали серед своїх прибічників чимало українців. Йдеться про Варшавську та Віленську євангельсько-аугсбурзьку консисторії (48 тис. членів у громадах великих українських міст) та Союз церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (СЦАГ). Останній у 30-х рр. об'єднував понад 100 громад з 26,5 тис. членів.

За допомогою СЦАГу у 1925 р. створилася Українська церковна рада, перейменована згодом в *Українську євангельсько-аугсбурзьку місійну раду* з центром у Станіславі. До початку 30-х рр. раді вдалося створити свої осередки у більше як 20 населених пунктах Галичини та Волині, які нараховували понад 1,1 тис. членів. Упродовж наступних восьми років ця цифра відчутно не збільшилась.

Першу українську реформатську громаду в Західній Україні створив у 1922 р. у селі Молодятині селянин Роман Кваснюк. Під час Першої світової війни він опинився у полоні, де познайомився з кальвінізмом. Через кілька років реформатські громади діяли майже у всіх навколишніх селах. Загалом на початку 30-х рр. вони існували вже у кількох десятках населених пунктів, у тому числі у Львові, Коломиї, Станіславі, об'єднуючи у своїх лавах 1,5 тис. українців-кальвіністів. У 1931 р. у Молодятині відбувався перший з'їзд українських кальвіністів, цього ж року – конференція у Коломиї, де було розв'язане питання їхнього об'єднання у *Союз українських євангельсько-реформованих громад (СУЄР)*. З 1933 р. він діяв як незалежна церковна організація з центром у Коломиї. До його складу входило 68 релігійних осередків з 2760 дорослими віруючими. Під його опікою перебувало 20 недільних шкіл з 360 учнів. Головним друкованим органом СУЄР був часопис «Віра і Наука», що виходив тисячним накладом у Коломиї у 1926–1939 рр.

Цікавою ознакою кальвіністського руху в Західній Україні стало набуття ним виразних національних рис. Недарма вся усна та друкована пропаганда, проповідь і культ велися тільки рідною мовою.

Свою ідейну програму СУЄР офіційно визначив як таку, що повинна будуватися на «базі національного принципу». Подібна позиція, власне кажучи, стала чи не найголовнішою причиною переслідувань українських лютеран і кальвіністів середини 1930-х рр. спершу польською владою, а незабаром, після приєднання Західної України та Західної Білорусі до СРСР, – Радянською владою.

У 1930-і рр. всі протестантські течії незалежно від їх територіального розташування та напрямів діяльності спіткала однакова доля: керівників громад і найактивніших віруючих було вислано до Сибіру, закатовано у тюрмах чи таборах ГУЛАГу, декому пощастило емігрувати, а ті, хто залишався, змушені були провадити свою діяльність під повним контролем влади.

З часів відносного пом'якшення політики режиму у релігійному питанні і до кінця 1980-х рр. функціонування протестантської конфесії відбувалося, по суті, на двох рівнях:

- Перший – офіційний, або легальний; до нього належали громади, що сприйняли законодавство, були зареєстровані в органах влади.

- Другий – неофіційний, або нелегальний. Сюди входили частина лідерів та віруючих громад християн-баптистів, п'ятидесятників, адвентистів-реформістів. Їхню діяльність було оголошено протизаконною. Окрім цих незареєстрованих осередків, діяла низка менших сект і навіть просто груп по кілька десятків віруючих визначеної або напіввизначеної конфесійної орієнтації. Істотного впливу на загальну релігійну ситуацію в Україні та розвиток протестантизму вони не мали.

Осередком офіційного протестантизму був *Союз євангельських християн-баптистів*. Він був створений у 1944 р. і до 1963 р. об'єднав у своїх лавах основні протестантські течії. Союз будувався на федеративних принципах, тобто його окремі осередки мали право на місцеві, регіональні, республіканські утворення, однак підпорядковувалися єдиному центрові – *Всесоюзній раді євангельських християн-баптистів* (ВРЄХБ) у Москві. Раду обирали на з'їздах Союзу, що проходили щоп'ять років. Усією поточною діяльністю керувала президія на чолі з генеральним секретарем. Для підготовки кадрів священнослужителів у структурі Союзу з 1968 р. відновили діяльність Біблійні курси. Шість разів на рік регулярно виходив журнал «Братський вісник». Союз ЄХБ входив до Всесвітньої ради баптистів. На початок 90-х рр. він об'єднав 2500 громад і близько 300 тис. віруючих.

Поза межами Союзу ЄХБ у повоєнний період існувало ще дві легальні протестантські структури. Перша структура – автономно зареєстровані п'ятидесятиницькі громади, які отримали на це дозвіл тільки на початку 1970-х рр. і впродовж наступних десяти років діяли переважно у східних і південних регіонах України. Станом на 1 травня 1989 р. в Україні існувало вже 652 такі громади, з яких тільки четверта частина були належним чином зареєстрована.

Друга структура – громади адвентистів сьомого дня. Вони утворились після ліквідації у 1960 р. Всесоюзної організації АСД. Дезінтеграційні процеси у середовищі адвентистів тривали до середини 1970-х рр. Відтоді організаційну кризу вдалось подолати. В 1979 р. вже було зорганізовано 11 обласних і міжобласних союзів та об'єднань на чолі із старшими проповідниками. Україна мала власне *Республіканське об'єднання церков АСД*. Кількість віруючих у ньому, за офіційними даними, становила близько 20 тис. осіб. Республіканське об'єднання церков АСД працювало у спілці з іншими республіканськими об'єднаннями, підпорядковуючись загальному органу – З'їзду (або нараді) церков АСД в СРСР. У грудні 1988 р. була створена єдина *Всесоюзна Церква адвентистів сьомого дня*. У 1990 р. на 55-му Всесвітньому з'їзді Генеральної Конференції Всесвітньої Церкви АСД в американському Індіанapolisі за участі 35 делегатів від радянських адвентистів за ними був визнаний статус світового відділення (дивізіону).

9.7. СУЧАСНА РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Події середини 1980-х – початку 1990-х рр. призвели до значних змін у релігійному житті України.

1) Найявна чітка тенденція зростання питомої ваги віруючих серед дорослого населення (понад 18 років) України. Якщо у 1991 р. тих, хто називав себе віруючим, було трохи більше 40 %, то у 2002 р. – вже понад 60 %. Якщо десять років тому на чолі цього руху стояли люди, чий пригнічений доти релігійні почуття нарешті змогли вирватися назовні, то тепер таку активність дедалі більшою мірою демонструють ті, хто відчув потребу в прояві власних релігійних переконань порівняно недавно. Пов'язано це із загальною демократизацією суспільства, зняттям обмежень на діяльність релігійних організацій і полегшенням їхньої реєстрації в Україні, що створило юридичну базу для потужного розвитку різноманітних визнань.

Шлях людей до релігії в новітній Україні полегшується нині низкою обставин:

- Після краху тоталітарного режиму в масовій свідомості утворився вакуум, який нині поступово заповнюється і відроджуваною національною свідомістю, і новим відчуттям громадянськості, і релігією.

- Збереглися відчутні релігійно-культурні традиції, особливо у західноукраїнських областях.

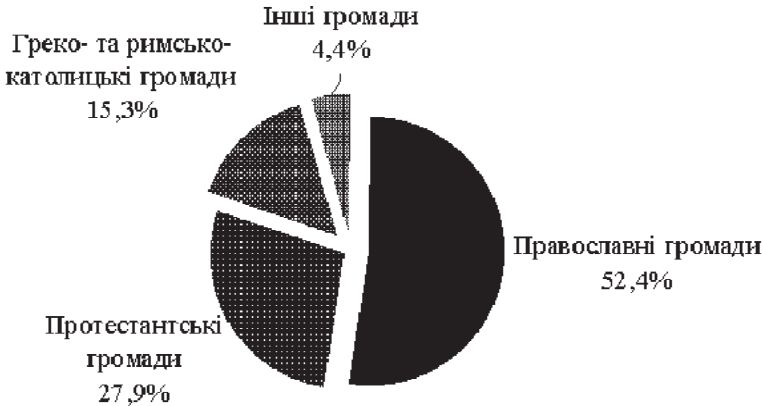
- Залишається загальнодуховна потреба в релігії, яка полегшує людські біди, знімає стресові навантаження, обіцяє заступництво з боку Всевишнього.

- Зміни соціальної структури у бік виразної нерівності (багаті—бідні) спричинили гостру потребу в релігійному милосерді та добродійності.

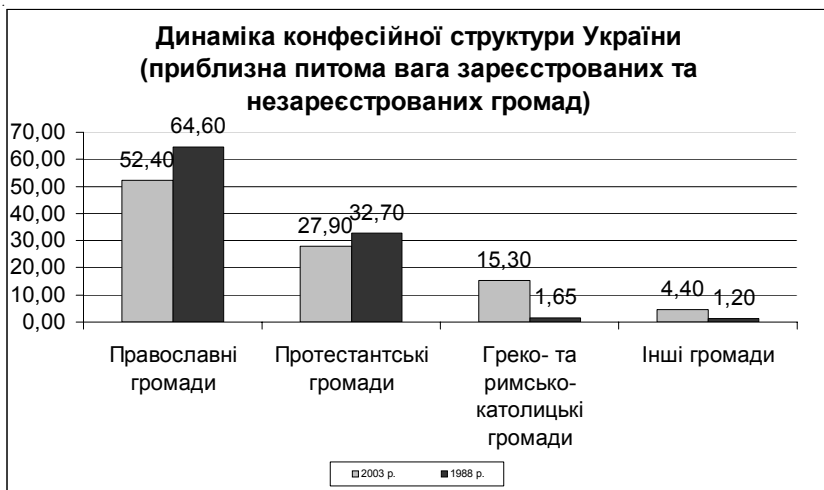
- Нарешті, у суспільстві складається доброзичливо-зацікавлене ставлення до релігії завдяки активній її популяризації з боку ЗМІ.

2) Помітно пожвавились інституційні прояви релігії. Загалом станом на 1 січня 2005 р. у країні діяли приблизно 30 тис. релігійних громад. Це — приблизно в п'ять разів більше, ніж у 1988 р.

В Україні налічується майже 28 тис. священнослужителів, 378 монастирів (6184 насельників), відкрито більше 160 духовних навчальних закладів з майже 20 тис. слухачів, 12 тис. недільних шкіл,

Сучасна конфесійна структура України
(приблизна питома вага зареєстрованих та незареєстрованих громад станом на 1 січня 2003 р.)

**НАЙЧИСЛЕННІШІ КОНФЕСІЇ В УКРАЇНІ У 1991–2004 рр.
(приблизна кількість зареєстрованих громад)**

	1991 (1 січня)	2004 (1 січня)
УПЦ МП	5030	10310
УПЦ-КП	-	3350
УАПЦ	810	1150
УГКЦ	1910	3330
РКЦ	310	850
Баптисти	1060	2690
Адвентисти сьомого дня	210	940
П'ятидесятники	455	1850
Мусульмани	14	445
Іудеї	23	240

виходить друком понад 350 часописів і газет. У розпорядженні релігійних організацій знаходиться понад 20 тис. культових споруд (церкви, храми, мечеті, синагоги тощо), приблизно 2,5 тис. перебувають у процесі будівництва.

3) Розширився релігійний спектр. На сьогодні в Україні кількість відомих релігій сягнула 115, однак 99,5% всіх релігійних утворень належать до 25 основних віровизнань чи напрямів. Серед опитаних у 2002 р. 70% дорослого населення України назвали себе православними (у тому числі ті, хто коливається, невіруючі), 7% – греко-католиками, 2,2% – протестантами, менше 1% – римо-католиками, мусульманами, іудеями.

Водночас сучасна релігійна ситуація в Україні позначена низкою *особливостей*:

1) Значний відсоток (від 20 до 25) громадян коливається між вірою та невір'ям. Решта – невіруючі, переконані атеїсти, просто байдужі до релігії.

2) Релігійність сучасних українських віруючих має помітно поверховий характер й у багатьох випадках зводиться лише до прийняття відповідної атрибутики й виконання формальних вимог (хрещення, носіння натільного хрестика тощо). Лише 20% віруючих відвідують службу Богу раз на тиждень чи частіше, ще 20% – раз на місяць, половина – тільки у дні релігійних свят. Трохи більше третини віруючих знають лише одну молитву (ймовірно, «Отче наш»), ще третина – по 2 – 3.

Принагідно зазначимо, що 85% дорослого населення пройшло хрещення, тобто формально є християнами. Половина чи навіть більше невіруючих, байдужих і переконаних атеїстів, відвідують богослужіння у дні релігійних свят, матеріально підтримують Церкву. Значна частина з них вірить у Бога.

3) Релігійна свідомість людей, як віруючих, так і невіруючих, відрізняється помітною невизначеністю свого змісту. Як правило, люди визнають існування Бога, однак не завжди визнають існування диявола; вірять в існування душі, гріху, раю і пекла. Таким чином, ці поняття набувають нині не тільки релігійного, а радше морального забарвлення. Причому третина віруючих, половина тих, хто коливається між вірою та невір'ям, шоста частина невіруючих і атеїстів примудряються одночасно вірити у переселення душ та астрологію з магією на додачу.

Загалом, опитування 2002 р. виявило лише 1,7% людей, яких за низкою критеріїв можна віднести до категорії «справжніх віруючих».

Це – переважно самотні похилого віку жінки, які жили у сільській місцевості. Наведемо деякі статистичні дані для порівняння. Приблизно таку саму картину дало тривале міжнародне дослідження сучасної російської релігійності (Д. Фурман, К. Кааріайнен). Згідно до опитувань останнього десятиліття, 60% американців є членами релігійних організацій, приблизно 30% стверджують, що відвідують богослужіння щотижня або частіше, 45% – раз на місяць. У середньому на одне домогосподарство витрачається на рік на релігійну благодійність 440 доларів. Найпопулярнішу релігійну поведінку в Європі демонструє в населення Ірландії та Польщі. Щотижня у 1990-х рр. богослужіння відвідували 80% ірландців і поляків, 40% італійців, 30% іспанців, 20% голландців, 10% шведів і французів.

4) Релігійність населення західноукраїнського регіону є в цілому вищою за релігійність інших областей України. Ще до початку перших реальних кроків у лібералізації радянської державної політики стосовно до релігії на сім західноукраїнських областей припадало більше половини зареєстрованих релігійних громад. Незважаючи на те, що буквально в два-три останні роки цей відсоток зменшився до 40%, віруючими називає себе 80% дорослого населення цього регіону. Якщо в цілому в Україні на один населений пункт припадає в середньому 0,7 громад, то в західних областях цей показник є в 2–3 рази вищим.

5) Центрами поширення нетрадиційних релігій, навпаки, є Донецька, Київська області, Автономна Республіка Крим (до половини всіх зареєстрованих організацій) – регіони без усталеної історичної традиції, або такі, де результати політики викорінення релігії виявилися найуспішнішими.

6) Центр релігійної діяльності перенесено у міста, позаяк у дореволюційні часи та у перші десятиліття Радянської влади релігійним було передусім, українське село. Зазначена особливість віддзеркалює загальну для всіх більш-менш розвинутих країн тенденцію до урбанізації.

7) Релігійні організації відчувають гостру нестачу культових споруд. Незважаючи на те, що згідно з двома березневими (1992 і 2002 рр.) указами Президента України релігійним організаціям було передано понад 3600 культових споруд і 8 000 одиниць церковного майна, ще понад 4000 споруд було збудовано упродовж 1992–2003 рр., більше 30% нині діючих культових споруд є лише пристосованими для молитовних цілей, ще 30% – ореннуються з тією ж метою. Рівень забезпеченості різних релігійних конфесій культови-

ми спорудами різняться. Стовідсотково забезпечені ними громади Закарпатської реформатської (кальвіністської) Церкви. Найнижчий відсоток забезпеченості – у новоутворених протестантських громадах і нетрадиційних для країни релігійних віровизнань.

8) Якщо православні і католицькі об'єднання відчувають потребу в кваліфікованих кадрах священнослужителів, то в протестантських громадах завдяки створеній ними власній системі духовної освіти їх у 2–3 рази більше, ніж самих громад. Зважаючи на наріжний протестантський принцип «загального священства», у цьому не вбачається проблеми у протестантському середовищі.

9) Стався розкол в українському православ'ї. Зараз в Україні діють:

1. *Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ)*, що перебуває під духовною опікою глави Українських Церков в Америці і в діаспорі митрополита Костянтина (Багана), предстоятель – митрополит Мефодій (Кудряков).

2. *Українська Православна Церква-Київський патріархат (УПЦ-КП)*, її очолює патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет (Денисенко).

3. *Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ-МП)*, очолювана митрополитом Київським і всієї України Володимиром (Сабоданом).

Початок розколу припадає на той час, коли в лютому 1989 р. у Києві було створено ініціативний комітет відродження УАПЦ в Україні. 19 серпня 1989 р. Львівська православна парафія святих апостолів Петра і Павла на чолі з протоієреєм Володимиром Яремою вийшла з юрисдикції РПЦ і оголосила себе приналежною до УАПЦ. Таким чином, 1989 р. є роком початку третього відродження УАПЦ.

5 - 6 червня 1990 р. був скликаний Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, на якому була утворена українська патріархія на чолі з патріархом Мстиславом, що тоді очолював УАПЦ в Америці.

УПЦ МП бере свій початок, як ми вже знаємо, з 1686 р. Хоч так вона ніколи не називалася. З 1 січня 1990 р. Синод РПЦ надав Українській Церкві статус автономної і перейменував її на УПЦ. Однак це практично нічого не змінило у становищі УПЦ, яка, як і раніше, підпорядковується московському патріархату. Церква ця має парафії по всій Україні, найбільше в східних і південних її частинах. В юрисдикції цієї Церкви знаходяться такі українські святині, як Києво-Печерська та Почаївська лаври.

Починаючи з відродження УАПЦ між нею і УПЦ МП почалося протистояння і боротьба за парафії.

Подальший розвиток подій пов'язаний з постаттю митрополита Філарета (Денисенка), який у той час очолював УПЦ МП.

У листопаді 1991 р. на соборі УПЦ МП в Києві митрополит Філарет висловився за незалежність Української Церкви від РПЦ. Всі єпископи на чолі з митрополитом Філаретом поїхали до Москви просити відпускну грамоту.

1–3 квітня 1992 р. Синод РПЦ розглянув прохання українських єпископів про автокефалію і не задовольнив його. Більше того, Синод позбавив митрополита Філарета єпископської гідності. 27 травня 1992 р. архієрейський собор УПЦ у Харкові оголосив своїм предстоятелем замість митрополита Філарета митрополита Ростовського і Новочеркаського РПЦ Володимира (Сабодана). За митрополитом Володимиром пішов весь єпископат, а при митрополиті Філареті залишився Володимирський собор у Києві й один єпископ, теж за це позбавлений сану РПЦ. Проте митрополит Філарет не визнав цих рішень і пішов на крайній крок. За підтримки тодішнього президента України Л. М. Кравчука і деяких народних депутатів він оголосив про своє об'єднання з УАПЦ і утворення нової релігійної організації – УПЦ-КП на Всеукраїнському Православному Соборі в червні 1992 р. Малось на увазі, що нову Церкву очолить патріарх Мстислав, який навіть був відсутній на Соборі, а заступником патріарха став митрополит Філарет (посада заступника патріарха була встановлена вперше за більш як тисячолітню історію православ'я).

Після Собору і формального об'єднання митрополит Філарет дістав змогу заволодіти грішми УПЦ МП, а по всій Україні почалися акції насильницького приєднання парафій УПЦ МП й УАПЦ до новоутвореної УПЦ-КП.

Фактично ж відбулося не об'єднання Церков, а черговий розкол в українському православ'ї, із двох Церков утворилося три, з одного патріархату – два. Патріарх Мстислав не визнав новоутворену Церкву і призначив архієпископа Львівського і Галицького Петра (Петруса) очолити ту частину УАПЦ, що не приєдналася до УПЦ-КП. Після утворення УПЦ-КП УПЦ МП не припинила свого існування й надалі залишалася в підпорядкуванні РПЦ. Кількість її парафій практично не зменшилася, лише окремі з них перейшли в УПЦ-КП.

11 червня 1993 патріарх Мстислав помер і був похований у своїй резиденції в м. Саунт Бавнд Брук в Америці. У вересні 1993 року УАПЦ обрала свого патріарха – Дмитрія (в миру Володимир Ярема).

23-24 жовтня 1993 р. на соборі УПЦ-КП було обрано нового патріарха, ним став митрополит Володимир (Романюк), хоча фактично

Церквою керував митрополит Філарет. Після смерті патріарха Володимира (Романюка) у липні 1995 р. УПЦ-КП став керувати митрополит Філарет, обраний патріархом на соборі цієї Церкви.

У лютому 2000 р. вмер і патріарх УАПЦ Димитрій, відповідно до його заповіту нового патріарха було вирішено не обирати, а просити митрополита Костянтина (Багана), який очолює українські Православні Церкви в Америці й у діаспорі, духовно опікувати УАПЦ. Це було дуже важливо, оскільки всі українські Церкви за кордоном були прийняті в євхаристійне спілкування константинопольським патріархом. Формальним же предстоятелем УАПЦ в Україні став митрополит Мефодій (Кудряков).

У червні 2003 р. стався черговий розкол в УАПЦ. Мефодій (Кудряков) оголосив себе митрополитом Київським і всієї України, вийшовши з-під опіки митрополита Костянтина. В юрисдикції ж останнього залишилася Харківсько-Полтавська єпархія й поодинокі парафії по всій Україні.

Увесь цей час йдуть розмови і переговори на різних рівнях про майбутнє об'єднання всіх галузей українського православ'я, але всі Церкви висувають свої вимоги, які важко задовольнити одночасно. Таким чином, об'єднання на сьогодні неможливе, це справа майбутнього (див. текст 9.10).

Діяльність Православних Церков в Україні станом на 1 січня 2005 р. характеризується наступними даними:

УАПЦ має 1209 релігійних організацій (702 священники). Церква має 7 місій, п'ять монастирів, 361 недільну школу і 7 періодичних видань;

УПЦ-КП нараховує 31 єпархію, 3639 релігійних організацій (2693 священнослужителів). Вона має 36 монастирів з 198 ченцями, 16 духовних навчальних закладів (1352 слухачів), 24 місії і 8 братств, 31 періодичне видання та 1092 недільні школи;

УПЦ МП складається з 36 єпархій, в яких діють 10 689 громад віруючих, які обслуговують 8936 кліриків. Церква налічує 158 монастирів (4150 ченців і черниць), 15 духовних навчальних закладів (4413 слухачів), 106 періодичних видань, 3879 недільних шкіл та 36 братств.

Не менш проблематичними були в Україні процеси, пов'язані з відродженням **Української Греко-Католицької Церкви** (УГКЦ), що виникла на її теренах після Брестського собору 1596 р.

Відродження УГКЦ свідчило про зростання української національної самосвідомості в кінці 1980-х—початку 1990-х рр. Швидко-

му відродженню УГКЦ сприяло те, що з 4418 православних парафій України близько половини припадали на західноукраїнські землі.

Важливою подією на шляху легалізації УГКЦ стало відкрите звернення 2 єпископів і 23 священників, ченців і віруючих УГКЦ 4 вересня 1987 р. до Папи Римського Іоанна Павла II із проханням посприяти правовій легалізації УГКЦ у СРСР і стати посередником між греко-католиками і Радянською владою. Представників УГКЦ підтримали українські дисиденти і правозахисники. Українським греко-католикам допомагали й українські закордонні релігійні центри.

Активізації західноукраїнських віруючих посприяло і святкування в 1988 р. тисячоліття Хрещення Київської Русі. Протягом трьох перших місяців 1988 р. у Галичині і Закарпатті було зібрано близько 10 тис. підписів на підтримку УГКЦ. У тих містах і населених пунктах, де знаходилися закриті культові приміщення УГКЦ, проводилися несанкціоновані богослужіння, а жителі вимагали реєстрації релігійних громад. Між греко-католиками України і греко-католицькими ієрархами Польщі, релігійними центрами Заходу і Ватикану знову налагодилися міцні контакти.

Проблема греко-католиків уже тоді мала значне політичне забарвлення: за відновлення діяльності УГКЦ виступали радикальні політичні об'єднання – Українська Гельсінська спілка, Український християнсько-демократичний фронт, що виникли в період перебудови. Ця проблема стала складовою частиною передвиборних обіцянок ряду кандидатів у народні депутати СРСР у 1989 р. Уже в перші дні роботи І з'їзду народних депутатів СРСР представники Львівщини Р. Братунь, Р. Федорів, Ю. Сорочик і І. Вакарчук подали до президії з'їзду депутатський запит, у якому заявляли про порушення прав мільйонів віруючих і вимагали створення спеціальної комісії для розв'язання цієї проблеми. За підтримку УГКЦ привселюдно висловився народний депутат СРСР академік А. Сахаров.

Починаючи з весни 1989 р., групи греко-католиків із Західної України проводили в Москві постійне пікетування органів влади з метою привернути увагу союзного керівництва на проблеми своєї конфесії.

Щоб послабити вплив греко-католицизму в тих областях, де він був традиційно сильним, влада випустила великим накладом православну церковну літературу й календарі українською мовою, збільшили набір слухачів до духовних семінарій, зорієнтованих на служіння в Західній Україні. Швидкими темпами проводилася реєстрація но-

вих громад РПЦ, що сприймалося владою як спосіб недопущення посилення симпатій до греко-католиків серед населення. Протягом 1988 – першої половини 1989 рр. в Україні було зареєстровано 1300 нових громад РПЦ, з них 1100 – у 4-х західноукраїнських областях.

21 листопада Рада в справах релігії при Раді Міністрів УРСР ухвалила дозволити реєстрацію греко-католицьких громад.

23 січня 1990 р. у Преображенському соборі Львова відбувся Церковний собор УГКЦ за участю 6 єпископів і 150 священників, що проголосив легалізацію Греко-Католицької Церкви в Україні. Вів його архієпископ Володимир Стернюк. Собор визнав неканонічним Львівський собор 1946 р., оголосив його рішення недійсними і звернувся до органів державної влади з вимогою реабілітувати репресованих греко-католицьких священників, повернути церкви, якими УГКЦ володіла до війни, визнати церковну організацію УГКЦ.

Після Собору почалося масове повернення віруючих в УГКЦ. На 1 лютого 1990 р. у регіоні було подано 435 заяв на реєстрацію греко-католицьких громад, а до березня 1990 р. РПЦ втратила 70% своїх громад (яких тоді налічувалося 2700) і священників, що перейшли в УГКЦ. Незабаром було оголошено про вихід із РПЦ і перехід у відроджену Українську Автокефальну Православну Церкву 312 парафій і 232 священників у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях.

Важливою подією для прихильників УГКЦ стало прибуття у Львів 30 березня 1991 р. глави Церкви митрополита Мирослава-Івана Любачівського, що у той же день провів архієрейську службу в соборі св. Юра.

26 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», відповідно до якого була врегульована проблема реєстрації і діяльності релігійних громад України, Греко-Католицька Церква була офіційно визнана, що призвело до фактичного визнання права її власності на всі церкви й парафії, захоплені в 1989–1991 рр. представниками православних конфесій.

Сьогодні релігійна мережа УГКЦ повністю відновлена на рівні 1930-1940-х рр. – періоду її найвищого розвитку. За кількістю релігійних організацій (3532) вона посідає третє місце в Україні. Церковну службу в УГКЦ здійснює понад 2,1 тис. священників. Церква має 93 монастирі (1205 насельників), 14 місій, 2 братства, 1186 недільних школи, видає 25 газет і журналів. Кадри греко-католицького кліру виховують 14 навчальних закладів з понад 1,5 тис. слухачів, у тому числі такий знаний, як створена ще 1929 р. Андреем Шептицьким

Львівська Богословська Академія. Існують єпархії УГКЦ в США, Канаді, Польщі, інших країнах, а також громади в східній діаспорі – Росії, Казахстані, Білорусі, Литві.

Римо-Католицька Церква. 16 січня 1991 р. Папа Іоанн Павло II відновив діяльність Римо-Католицьких дієцезій в Україні і призначив єпископів у Львові, Кам'янці-Подільському й Житомирі. Українська держава встановила дипломатичні відносини з Ватиканом, і в 1992 р. Папа призначив першим Апостольським Нунцієм в Україні архієпископа Антоніо Франко. У 1996 р. Папа відновив Луцьку дієцезію, призначивши Апостольським Адміністратором Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського.

У 1998 р. Папа призначив Мар'яна Трофим'яка Луцьким єпископом-ординарієм, а Кам'янець-Подільського єпископа-помічника Станіслава Падевського – Львівським єпископом-помічником (зараз єпископ Харківський і Запорізький). У 1999 р. архієпископ Микола Етерович став наступним (другим) Апостольським Нунцієм в Україні.

Засновуються католицькі духовні школи: коледж св. Томи Аквінського в Києві, вища духовна школа Святого Духа в Городку на Поділлі, духовна семінарія у Ворзелі під Києвом, духовна семінарія в Брюховичах під Львовом (7 навчальних закладів, 504 недільні школи). Діє видавництво монахів-домініканців «Кайрос», видається в великій кількості релігійна періодика (15 періодичних видань). Відкриваються монастирі домініканців, кармелітів, францисканців тощо.

Рік 2001-й був особливим для Римо-Католицької Церкви в Україні – 28 січня 2001 р. Папа Іоанн Павло II проголосив Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського кардиналом. Одночасно став кардиналом глава Української Греко-Католицької Церкви Любомир Гузар. Таким чином, вперше в історії Україна має своїх кардиналів, а Львів – єдине місто у світі, у якому знаходяться одразу два кардинали.

З 23 по 27 червня 2001 р. відбулася знаменна подія в церковному житті католиків – візит Папи Римського в Україну – до Києва і Львова.

На 1 січня 2005 р. діють 877 громад Церкви, 484 священнослужителі, серед яких 247 – іноземці, 83 монастирі (607 насельників). Римо-Католицька Церква патронує 7 навчальних закладів (понад 730 слухачів), 528 недільних шкіл. На сьогодні вона має 13 періодичних видань. Римо-Католицька Церква в Україні налічує 7 дієцезій

(Львівська архієпископія, дієцезії Київсько-Житомирська, Кам'янець-Подільська, Луцька, Мукачівська, Харківсько-Запорізька і Одесько-Сімферопольська).

Протестантизм в Україні на сьогодні є, на наш погляд, найдинамічнішою конфесією, чий вплив на релігійне життя в Україні й надалі зростатиме. У той же час, незважаючи на те, що за роки існування незалежної України основні протестантські течії зросли в 3–5 рази, тобто більш швидкими темпами, ніж православні, їхня питома вага змінилась несуттєво.

Неабияку роль у зміцненні позицій сучасного протестантизму відіграє наявність сталих джерел поповнення їхніх лав. Це, по-перше, сімейне виховання у родинах, які розглядаються як «домашні церкви» (недарма третина послідовників баптизму – молодь до 30 років); по-друге, поступове зростання пропагандистської та місіонерської активності. За 5–6 років незалежності протестантські організації створили 95 усіх зареєстрованих в Україні релігійних місій. За правдоподібною статистикою адвентистів, тільки у серпні 1995 р. під час проведення у київському Палаці спорту євангельської програми всесвітньо відомого проповідника з Австралії Джона Картера прийняли водне хрещення й поповнили громади АСД 3,5 тис. нових членів. По-третє, позаяк протестанти складають лише 2,2 % віруючих країни, усі члени їхніх організацій – активні, «реальні», чи справжні віруючі, тоді як серед православних переважає тип пасивного «масового віруючого». У 1990–1995 рр. переважали масові форми євангелізації (на стадіонах, у залах), які привели до баптистських, адвентистських, п'ятидесятницьких громад до половини нових членів (від наявної на той час чисельності). Надалі акцент змістився на індивідуальну євангелізацію із залученням до неї рядових віруючих.

Особливість сучасного українського протестантизму – набуття ними все більш національно визначених рис. Протестантське середовище активно використовує національні обрядові традиції під час молитовних зібрань, релігійних свят; спостерігається відновлення української мови у проповідництві та обшинному житті. Релігійна література, яку протестанти донедавна видавали тільки російською мовою, поступово стає україномовною, зміст багатьох видань – українознавчим. Протестантизм дедалі частіше розглядає себе як невіддільну складову релігійної історії українського народу, його загальної культури. У багатьох історико-біблійних публікаціях основну увагу приділяють простеженню національних рис українського

протестантизму, його особливостей порівняно із «західним братством».

Відкриту позицію займають протестантські Церкви і деномінації України у міжконфесійному житті. Вони не втручаються у внутрішньоцерковні проблеми інших конфесій, не виявляють нетерпимості до нових релігійних утворень, прагнуть уникати будь-яких зіткнень на конфесійній основі, послідовно обстоюють позицію ідейного плюралізму і діалогу з усіма релігіями.

Лютеранство представлене *Українською Євангелічно-Лютеранською Церквою*, до складу якої входять понад 40 зареєстрованих громад (1,5–2 тис. вірних) і 60 священнослужителів. Громади УЛЦ постають в Києві, Львові, Тернополі, Кремінці, Запоріжжі, Севастополі, Сімферополі, Харкові, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі. У 1996 р. офіційно зареєстровано Єпископат УЛЦ з центром у Києві. Організаційно УЛЦ поділяється на Галицьку, Київську, Таврійську єпархії. В Українській Лютеранській Богословській семінарії Святої Софії, що розташована в м. Тернополі, здобувають вищу богословську освіту молоді пастори, майбутні провідники Церкви. Крім того, в розпорядженні УЛЦ – недільні школи, 3 періодичні видання, радіостанція «Лютеранська хвиля» і незареєстрована місійна станція в Івано-Франківську. Під патронатом УЛЦ діє міжнародний благодійний фонд «Дар життя». За обрядовою практикою вона близька до православ'я чи греко-католицизму, але зберігає всі доктринальні положення протестантизму.

Існує також *Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква України*. Загальна кількість послідовників – 3–3,5 тис осіб (37 громад). Кафедральний собор – церква св. Катерини у Києві. Для початкової богословської освіти відкриті Біблійні курси в Києві та дворічна семінарія в Одесі. До неї належать етнічні німці, які здавна мешкали на землях України.

Кальвінізм на теренах незалежної України репрезентований *Закарпатською Реформатською Церквою* (117 громад, понад 100 культових споруд, у тому числі 10 збудованих в останнє десятиліття, понад 70 священнослужителів, більш ніж 100 недільних шкіл, одне періодичне видання). Методистські та англіканські громади останніми роками про свою діяльність в Україні не повідомляють.

Баттизм залишається найвпливовішою з протестантських конфесій, об'єднуючи до 40 % всіх протестантських спільнот. Найрозгалуженішим протестантським центром церковного типу є на сьогоднішній день *Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн*

ян-баптистів. Союз діє як самостійна, незалежна у своєму внутрішньому житті структура. ВСО ЄХБ складається з 25 обласних об'єднань в межах України та 5 об'єднань баптистських Церков діаспори – США, Канади, Австралії, Аргентини та Парагваю. Він підтримує тісні контакти з міжрегіональним об'єднанням, створеним на основі колишнього Союзу ЄХБ, – Євро-Азіатською федерацією союзів ЄХБ. У складі ВСО ЄХБ – 2600 релігійних інституцій з майже 3000 священнослужителів, більш ніж 1,5 тис. культових споруд. Всеукраїнське об'єднання має майже 80 місій. Кількасот громад діє поза ВСО ЄХБ. Разом вони об'єднують майже 150 тис. віруючих і продовжують упевнено розвиватися: щорічно з'являються кількасот нових громад, а лави баптистів поповнюють 10 тис. неофітів.

У структурі Союзу створена розгалужена мережа духовних навчальних закладів. Вона складається з приблизно 40 закладів, у тому числі вищих, з більш ніж 5 тис. слухачів усіх форм навчання, понад 1300 недільних шкіл. Одним із найбільших серед них є Одеська біблійна семінарія. Чотирирічний курс семінарії передбачає підготовку проповідників й учителів недільних шкіл; при закладі існує потужний видавничий центр.

ВСО ЄХБ займається активною культурно-благодійницькою діяльністю: створено реабілітаційні центри для наркоманів, безпритульних дітей та звільнених з місць позбавлення волі, християнські театри, налагоджено роботу дитячих та юнацьких підліткових таборів, молодіжних центрів тощо. В його розпорядженні – видавничі потужності. Об'єднання видає майже півтора десятки основних періодичних видань.

П'ятидесятництво. Активний процес будівництва церковної організації відбувається у п'ятидесятництві, яке об'єднує приблизно 30 % всіх протестантських спільнот. Так, у 1990 р. на з'їзді у м. Коростень більшість п'ятидесятницьких Церков вирішили об'єднатись у *Союз християн віри євангельської (п'ятидесятників)* України. Він об'єднав майже всіх християн віри євангельської (у західних областях) та більшість християн євангельської віри (на сході і півдні). Союз ХВЕ на федеративних засадах входить до спільного для більшості п'ятидесятницьких громад колишнього СРСР Об'єднаного союзу християн віри євангельської. Всеукраїнський союз станом на 1 січня 2005 р. має у своєму складі 1460 зареєстрованих (84 незареєстрованих) організацій, понад дві тис. священнослужителів, приблизно 1 тис. культових споруд, півтора десятки навчальних закладів, приблизно 800 слухачів (наприклад, Український заочний біблійний

інститут з декількома філіями), більш ніж 900 недільних шкіл, два десятки періодичних видань. Поза структурами Союзу діють понад 600 громад.

Адвентизм. Окремий церковний осередок створили також адвентистські громади України – *Українську уніонну конференцію церков адвентистів сьомого дня*. У складі Українського уніону 7 регіональних конференцій і 2 місії. ВУК АСД існує як складова Євро-Азіатського дивізіону Всесвітньої організації АСД. Якщо наприкінці 1980-х рр. до складу церкви АСД входило 214 об'єднань з 14 114 членами, які обслуговувались 73 рукопокладеними і 88 нерукопокладеними проповідниками, то станом на 1 січня 2005 р. – більше 1 тис. об'єднань з майже 70 тис. членів. Адвентисти мають три духовних навчальних заклади (Теологічна школа у Львові, Буковинський біблійний інститут, заочне відділення Заокської духовної академії у Лісовій Бучі під Києвом). Церковне служіння у різних його формах здійснюють більше 1100 служителів. Найбільше громад у традиційних «адвентистських» регіонах: на Закарпатті, на Поділлі, Буковині. Водночас Церква АСД зростає особливо стрімко у великих промислових містах – Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Луганську. Адвентистські проповідники нині працюють у понад 40 містах України. «Середня» адвентистська громада в Україні виглядає приблизно так: 60% її членів становлять жінки, 30% – віруючі 16–35 років, 80% осіб із середньою, 20% – з вищою освітою. За національною ознакою 70–80% адвентистів – українці, за професійною – переважно робітники державних і приватних підприємств, службовці, працівники сфери обслуговування, науки і культури, освітяни, медики, журналісти, військовослужбовці.

У розпорядженні адвентистів налічується більше півтисячі молитовних будинків, 150 з яких вони побудували останнім десятиліттям завдяки продуманому розподілу коштів від десятини та добровільних спонсорських пожертв.

Головний напрям позакультової діяльності – впровадження здорового способу життя. У структурі уніону працює Українська адвентистська медична асоціація. При багатьох міських громадах відкриті сучасні медичні кабінети. Нещодавно було розпочато будівництво Адвентистського міжнародного медичного центру у Києві, планується організація і регіональних філій. 2002 р. засновано адвентистський санаторій «Наш дім» у Вінницькій області.

Адвентисти в Україні здійснюють власне теле- і радіо служіння. 1995 р. в Івано-Франківську ними створено філію Всесвітнього ад-

вентистського радіо – Український радіоцентр «Голос надії». У 2001 р. низка центральних і регіональних кампаній України транслювали адвентистські телепрограми «Обличчя до обличчя» і «Так говорить Біблія». Адвентистами видається 9 періодичних видань, у тому числі газета «Адвентистський вісник» та двомовний часопис «Ознаки часу». Для потреб деномінації упродовж останнього десятиліття видано 40 найменувань літератури.

Українська філія адвентистського Агентства Допомоги та Розвитку (АДРА) втілила у життя понад 150 гуманітарних проектів. У 1998 р. у Чернівецькій області було відкрито будинок для літніх людей. Цього ж року у Києві відкрито Громадський центр допомоги мігрантам.

Відзначимо, що останнім часом у країні починають діяти громади нових для України протестантських сповідань. Насамперед помітними є громади різних харизматичних напрямків, як наприклад, *Церква повного Євангелія* (понад 500). Вони є переважно в східних та південних областях України. Діє також *Новоапостольська Церква* (58 громад), *Церква Христа* (102), *Пресвітеріанська Церква* (52) тощо.

Іудаїзм. Іудаїзм має нині у нас сім течій, які разом нараховують 251 об'єднання. Найвідоміший з них – *Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад*.

Одночасно було створено 120 культурних єврейських центрів та організацій, товариств; товариства єврейської культури діють у 70 містах; у багатьох населених пунктах розгорнули свою діяльність представництва міжнародної єврейської організації «Сохнут». Відкриваються єврейські школи, театри, видаються єврейські газети (23 видання). Зокрема створено понад 80 недільних шкіл. Окремо діють 6 духовних навчальних закладів. Розпочали роботу Інститут єврейської матеріальної культури, кабінет єврейської історії та культури при Інституті національних відносин і політології, Міжнародний Соломонів університет, групи з вивчення єврейської мови та літератури Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, група на акторському відділенні Інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Створено умови для гідного упорядкування святих місць іудаїзму, які приваблюють багатьох прочан, у тому числі із-за кордону. Мається на увазі передусім могила засновника хасидизму Ізраїля Бешта в Меджибожі.

У той же час незмінною протягом ХХ ст. залишалась тенденція до зменшення чисельності єврейського населення України, яке на сьогодні є значно нижчим за 1%. Його чисельність продовжує змен-

шуватися в останнє десятиліття в зв'язку з постійною еміграцією – євреї становлять близько 40% всіх українських громадян, які виїжджають на ПМП в інші країни. На початку 1990-х рр. щорічно виїжджало від 30 до 60 тис. євреїв, у другій половині 90-х – трохи менше. Цікаво, що згідно з деякими соціологічними опитуваннями, «національна свідомість» (бажання жити разом зі своїм народом, у своїй власній державі) притаманна менше ніж половині від їжджаючих, тоді як решта їхали з політичних (антисемітизм) і економічних мотивів.

Буддизм. Новітня історія буддизму в Україні починається з 1988 р., коли з Бурятії до Донецька приїхав буддійський монах Дорже Жамбо-лама. Завдяки його проповідям Дхарми (Вчення) на Україні з'явилися спочатку перші буддисти-миряни, а потім і ченці. Відразу ж після розвалу Радянського Союзу в 1991 р. була зареєстрована перша в Україні буддійська громада в Донецьку, того ж року були зареєстровані ще дві обласні буддійські громади у Луганську і Харкові, а також з'явилися буддійські групи в Києві, Москві, Білорусі і Башкортостані. У 1993 р. керівники цих громад і груп прийняли рішення про об'єднання в єдину організацію – *Буддійський духовний Орден Лунг-жонг-па*, главою якого був одногосно обраний Дорже Жамбо. У цьому ж році у пожертвованому Ордену однією мирянкою будинку із земельною ділянкою був заснований перший в Україні буддійський монастир – Храм Шейчен-лінг. Сама ж мирянка прийняла чернечі обітничі, ставши першою українською буддійською черницею. Розбудова монастирських споруд триває. Велика частина засобів на будівництво надходить від виготовлення ліків за рецептами східної медицини. Керівник Ордену Дорже Жамбо приїжджає в Київ з періодичністю 2–3 рази на рік і проводить двотижневі семінари, присвячені як основам буддизму, так і конкретним практикам медитації.

Інший відомий Буддійський Центр виник в 1994 р. у Луганську завдяки невеликій групі ентузіастів. У 1995 р. на запрошення Буддійського Центру Луганськ відвідав відомий тибетський монах Лама Оле Нідал. Тоді на його публічній лекції близько 200 чоловік прийняли Обітничі Притулку. У 1997 р. кількісно зростаючий Центр отримав офіційний статус релігійної організації. Разом із кількома іншими об'єднаннями і групами (Стаханов, Рубіжне, Лисичанськ тощо) Центр з 1998 р. входить до *Асоціації Буддистів Карма Каг'ю в Україні (Асоціація Буддистів Діамантового Шляху)*. Українська Асоціація буддистів Карма Каг'ю була створена в 1996 р. буддійськими Центрами України для збереження, розвитку та розповсюдження буддиз-

му школи Карма Каг'ю та різноманітної допомоги нашим Центрам в їх роботі. Керується вона демократично: вищим органом є Конференція представників Центрив, а в проміжках між конференціями – Радою з цих представників. Її постійним членом та духовним керівником є Лама Оле Нідал. Для офіційного представництва і підписання різних юридичних паперів обирається президент. Штаб-квартира Асоціації (і юридична адреса) знаходяться в Ужгороді.

Буддистський храм-монастир знаходиться у звичайному сільському будинку на хуторі Паньківка під Луганськом. Храм належить до японського різновиду буддизму (школа нітирен). Настоятель храму – молодий український хлопець Роман, який отримав своє посвячення в Японії. Релігійні церемонії починаються перед сходом сонця. Вони включають у себе співи мантр, який супроводжує ударами в барабани, читання вголос уривків із священних буддистських текстів, медитації, проповіді учителя або найстаршого монаха, обговорення прочитаного й почутого. За межами вівтарного приміщення може відбуватися урочиста хода – за хутір, на найближчий пагорб, щоб зустріти схід сонця зі співом мантри та буття у барабани. Участь у церемонії беруть усі присутні на цей час у храмі. Крім того, ченці цього ордену активно займаються миротворчою діяльністю, часто за межами України.

В Україні діє також буддійська асоціація «*Серединного Шляху*» з кількома тисячами послідовників. Її фундатор Сергій Бугаєв називає себе «першим патріархом» нового напрямку в буддизмі, який поєднує елементи дзен і тантри. Центри «Серединного Шляху» зареєстровані у Києві, Вінниці, Харкові і ще в 5 містах України.

Загалом, у 2005 р. в Україні налічується 47 різноманітних буддистських релігійних інституцій. Кількість громадян України, які сповідують буддизм, за різними оцінками становить від тисячі до 5 тисяч осіб. Зріс інтерес до буддизму і в суспільстві в цілому, прикладом чого є поява курсів у деяких вищих навчальних закладах, видання великої кількості науково-популярної та релігійної літератури з буддизму.

Іслам. Нині триває процес повернення до Криму кримських татар (250 тис. на початок 2000-х рр.). Послідовниками ісламу в Україні є також представники тих народів, які сповідували його з дідів-прадідів. Це – татари волзькі, дагестанці, азербайджанці, узбеки, абхазці та ін. Скажімо, за результатами опитування кримських татар, до послідовників ісламу віднесли себе понад 80% опитаних. За підрахунками самих мусульман, на території України постійно мешкає

1,5–2 млн мусульман різних національностей (зрозуміло, що не всі вони є українськими громадянами). У порівнянні з християнами, мусульмани демонструють більш активну релігійну поведінку. 70% з них визнають, що звертаються до Аллаха щодня, хоча колективні богослужіння хоча б раз на тиждень відвідують лише 15%. Більше половини опитаних знають кілька молитовних сур із Корана, понад 90% висловлюють побажання дати дітям ісламську освіту.

Продовжується відродження мусульманських релігійних громад. Станом на 1 січня 2005 р. мусульманських громад в Україні понад 470. Вони розділені між 4 управліннями. Найбільше громад у *Духовного Управління мусульман Криму* – 333. Власне мусульманська громада нині функціонує в кожному пункті компактного проживання кримських татар. Як правило, ядро такої громадискладають 15–20 осіб. Вищим органом влади в Криму є *Курултай* (з'їзд) мусульман Криму. Він обирає муфтія, який в свою чергу призначає імамів. Виконавчим органом є *Кадіат* (Духовне управління мусульман Криму). Крім нього, в Україні діють ще два самостійних центри ісламу – *Духовне управління мусульман України* з центром у Києві, створене 1993 р.; *Духовний центр мусульман України* з центром у Донецьку.

Поширення ісламу за межами автономної республіки Крим пов'язане з діяльністю всеукраїнської громадської організації «Арраїд». Основними завданнями цієї організації є благодійна діяльність в різних регіонах України і підтримка культури ісламу. «Арраїд» має свої представництва в Одесі, Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Дніпропетровську, Львові й інших містах України. В Україні діє 7 духовних навчальних закладів мусульман (284 слухачі), у тому числі два Ісламських університети (Київ, Донецьк), Вище духовне медресе Криму, виходять 5 періодичних видань. Кількасот молодих мусульман здобувають спеціальну богословську освіту в Туреччині та інших ісламських країнах. Для порівняння, за кількістю людей, на які припадає одна мечеть та громада, Крим значно випереджає Татарстан – регіон Російської Федерації з розвинутою ісламською культурою, однак так само значно поступається турції. Однак великою проблемою залишається нестача людей зі спеціальною релігійною освітою, кількість яких у Криму в багато разів нижча за показники і Татарстану, і Турції.

Мусульмани, які живуть в Україні, прагнуть знайти своє місце у процесі розбудови в країні демократичного суспільства. У 1997 р. була створена Партія мусульман, що брала участь у парламентських вибо-

рах. Представники мусульман Криму також мають своїх представників у Верховній Раді України за списками інших партій.

Міжконфесійні конфлікти в сучасній Україні не набули такої гостроти, як подекуди на теренах колишнього СРСР. Релігійні організації за поодинокими винятками намагаються не долучати державні органи влади для вирішення внутрішніх непорозумінь. Однак не можна не помічати деякі «лінії напруги», що пролягають:

- між трьома Православними Церквами;
- між Православними Церквами, з одного боку, і греко-католицькими громадами і Римо-Католицькою Церквою – з другого;
- між «традиційними» Церквами (включаючи Православну, Греко-Католицьку, Римо-Католицьку, а також протестантські деномінації) і нетрадиційними релігійними організаціями.

Сприятливим ґрунтом для міжконфесійного розбрату є відсутність досвіду діалогу між усіма релігіями в Україні упродовж майже всієї її історії. Досить несподіване підтвердження цьому можна знайти в опитуванні, здійсненому Інститутом соціології НАН України серед священнослужителів найбільш представницьких конфесій щодо пасторського служіння у війську. Третина опитаних не погодилась із можливістю допуску в армію священнослужителів різних сповідань, а переважна більшість православних і половина греко-католицьких священників вважали, що саме їхні релігії, як панівні, мають отримати монопольне право з боку держави на таке служіння. Результати іншого соціологічного дослідження засвідчують, що 40–60% опитаних послідовників нетрадиційних релігій відчують на собі прояви нетерпимості чи упередженого ставлення з боку державних органів, послідовників традиційних конфесій.

9.8. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ Й РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ. ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ СТОСУНКИ

Свобода совісті та релігії є похідними від загальної свободи, що поряд з правом на життя і власність вважаються підмурком сучасного західного суспільства з часів «батька» західного лібералізму, англійського філософа Дж. Локка (1632–1704).

Свобода совісті й свобода релігії – поняття пов'язані, але не тождісні. Якщо поняття *свобода совісті* означає свободу внутрішньої духовного вибору тих чи інших поглядів, то поняття *свобода релігії*

постає як свобода вибору й самоствердження індивіда лише в системі релігійних координат – віровченні, культовій діяльності, релігійній організації чи релігійних стосунках.

Основоположні принципи релігійної свободи викладено у декількох міжнародних правових документах:

- Загальній Декларації прав людини, прийнятій ООН у 1948 р.;
- Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р.;

- Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії чи переконань 1981 р.

Однак положення цих документів не є нормами прямої дії. Вони є лише рекомендаціями, що не мають сили для національного законодавства. Натомість Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950), заснована за вищезгаданих документах, є чинним законодавчим актом, обов'язковим для виконання. Положення про свободу релігії та її захист у тій чи іншій формі можна знайти у кожній конституції європейських країн, а також більшості інших держав світу. Важливо, що принцип релігійної свободи здобуває щораз більшу підтримку з боку самих релігійних організацій. Про це переконливо свідчать, наприклад, документи II Ватиканського собору.

Зміст релігійної свободи у правовому аспекті найповніше викладено у ст. 18. Загальної Декларації прав людини: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає в себе свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином у вченні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів». У Європейській конвенції релігійна свобода розширена «свободою сповідання своєї релігії або переконання у навчанні». Згідно зі ст. 29.2. Загальної Декларації релігійна свобода може бути обмежена виключно законом і лише задля захисту громадянської безпеки, здоров'я або моралі, інших фундаментальних прав і свобод громадян.

Нормативно-правовою основою забезпечення релігійної свободи в Україні є статті 11, 24 та 35 Конституції України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991) із змінами і доповненнями (див. текст 9.8). Законодавство України повністю відповідає засадничим принципам релігійної свободи, викладеним у нормах міжнародного права і релігійному законодавстві інших країн. Специфічною особливістю українського релігійного законодавства

є розширене трактування принципу релігійної свободи – одночасно як свободи сповідання будь-якої релігії, як права не сповідувати ніякої. На сьогодні це формулювання є не тільки небажаною спадщиною історичного минулого країни. Воно забезпечує правові гарантії свободи совісті для майже половини дорослого населення України, яке відносить себе до різних категорії невіруючих і за своєю питомою вагою є чи не найбільшою у світі.

Релігійне законодавство України (як і законодавство інших пострадянських республік) встановлює такі базові принципи ставлення до релігії й Церкви:

1. Свобода совісті, релігії;
2. Гарантії рівності особи перед Законом незалежно від її релігійних переконань, релігійних організацій, конфесій між собою;
3. Забезпечення прав релігійних меншин;
4. Відокремлення Церкви від держави.

У свою чергу, принцип *відокремлення Церкви від держави* означає:

- Невтручання держави у внутрішні церковні справи (у зміст віровчення, обрядів, церемоній (1); у систему управління Церквою, її ієрархію (2); у підлеглість іншим релігійним центрам (3); у фінансові витрати (4); у навчально-виховну діяльність у духовних навчальних закладах (5)).

- Відсутність представництва релігійних організацій у державних органах влади, права законодавчої ініціативи.

- Невтручання у функціонування системи судочинства.

Обмеження свободи совісті та релігії встановлюються у таких сферах:

По-перше, у царині політичної діяльності. Згідно зі ст. 5. Закону України релігійні організації не мають права брати участі у діяльності політичних партій, висувати кандидатів до органів державної влади. З другого боку, священнослужителі мають право нарівні з усіма громадянами на участь у політичному житті. На виборах 2002 р. було висунуто кандидатами у Ради всіх рівнів 345 священнослужителів.

По-друге, у сфері міжнародних зв'язків. Згідно зі ст. 14 Закону України іноземці можуть займатися проповіддю релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів лише в тих релігійних організаціях, на запрошення яких вони прибули в країну і за погодженням з відповідними державними органами. Заданими цих органів, до речі, іноземні місіонери скоюють 1/3 всіх порушень релігійного законодавства України.

По-третє, у царині освіти. В останньому випадку діє *принцип відокремлення релігії від освіти*, встановлений ст. 35 Конституції України, ст. 6 Закону України «Про свободу совісті...», ст. 6, 8, 9 Закону України «Про освіту». Згідно з цим принципом освіта в Україні «носити науковий, світський характер». Проте релігійні організації мають право створювати для релігійної освіти дітей, дорослих навчальні заклади і групи, а також провадити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування (ст. 6). Громадяни, які навчаються у середніх і вищих духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами, встановленими для учнів і студентів бюджетних навчальних закладів (ст. 11). Згідно зі ст. 20 священнослужителі мають право брати участь у навчально-виховному процесі в школах, надавати педагогам консультативну допомогу. При цьому накладаються обмеження: знання, що їх надає священник, повинні мати інформаційний характер, в школі не можна практикувати релігію, здійснювати обряди. На цій підставі у більш, як 80% шкіл Львівської області викладалися «Основи християнської моралі».

Проте у питанні стосунків між релігією та освітою українське законодавство виглядає значно поміркованішим за європейське і за законодавство інших пострадянських республік, які припускають можливість організації релігійного навчання у державних закладах освіти за бажанням батьків та учнів. На сьогодні це питання остаточно не врегульоване.

Однією із невід'ємних конституційних гарантій забезпечення свободи совісті та релігії в Україні є *право на альтернативну (невійськову) службу*. Воно вперше було встановлено ст. 2. Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (1992) і підтверджено у ст. 35 Конституції України. Згідно з нею цю службу проходять у тому разі, «якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина». Альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах, в установах та організаціях соціального забезпечення, охорони здоров'я та навколишнього середовища, а також у сфері комунального, сільського господарства тощо. Її тривалість дещо більша за термін дійсної військової служби – 18–27 місяців. Загалом уже здійснено понад 20 призовів, якими скористались понад 12 тис. осіб. Причём з 1992 р. кількість молодих людей, які обирали альтернативну службу у кожному призові, останнім десятиліттям невпинно зростала: від кількох сотень до кількох тисяч. Це свідчить про те, що альтернативна військова служба стала вже зви-

чайним явищем, хоча, у сусідній РФ проблема альтернативної військової служби досі не розв'язана.

У реальній практиці суспільного життя ступінь релігійної свободи значною мірою залежить від характеру державно-церковних відносин, які історично у ньому склалися. Не може бути повної релігійної свободи у крайніх моделях таких стосунків:

- Модель повного злиття держави і Церкви, як це мало місце у Папській державі в Італії й має місце в деяких ісламських країнах;

- Модель ворожнечі й повного відокремлення держави від Церкви, яка послідовно втілювалася в життя у Радянському Союзі.

Тож релігійна свобода може бути реалізована лише у проміжних моделях часткового ототожнення держави і Церкви.

- Модель «*державної релігії*», всебічної – законодавчої, матеріальної та моральної – підтримки державою однієї з поширених у ній релігії. Така модель, наприклад, реалізується стосовно до Вірменської Апостольської Церкви (ст. 17 Конституції Вірменії) або у Норвегії. Стаття 2 Конституції Норвегії встановлює, що євангелічна лютеранська релігія є офіційною державною релігією. Послідовниками Церкви Норвегії є 83% населення. Всі витрати по управлінню Церквою Норвегії покриваються державою і муніципальною владою за рахунок державних податків. Світські чиновники контролюють внутрішні справи Церкви. Норвезькі державні дитячі садки і школи зобов'язані згідно із законом викладати всім учням «Мораль і християнське виховання». Тільки священиків Церкви Норвегії залучають для обслуговування Збройних Сил, державних лікарень і госпіталів, а також в'язниць; тільки священики Церкви Норвегії запрошуються на заходи державної служби і народні свята.

- Модель «*традиційної Церкви*» – жодна з існуючих в країні релігій не проголошена офіційною Церквою держави, проте одна з них займає особливе місце в традиціях народу і користується відкритою державною підтримкою. Така модель характерна для римо-католицьких країн Латинської Америки. Близькі до цієї моделі формулювання містить преамбула до Закону РФ «Про свободу совісті і релігійні об'єднання», де визнається «особлива роль православ'я в історії Росії, у становленні і розвитку її духовності та культури». А ст. 5 відповідного Закону Литви традиційними визнає одночасно дев'ять релігійних конфесій – від католиків до караїмів.

- Модель «*співпраці*» – держава забезпечує значне фінансування різних видів церковної діяльності, зокрема релігійної освіти, утримання храмів, оплати праці духовенства. Часто у такій моделі сто-

сунки держави і церкви регулюються спеціальними угодами. Ця модель характерна для Іспанії, Італії, Польщі, багатьох європейських країн з лютеранською традицією.

• «*Пристосовницька модель*» – держава дотримується нейтралітету щодо релігії. Вона не визначає значення якоїсь релігії для загальнонаціональної чи місцевої культури, не займається проблемою розміщення релігійних символів у публічних місцях, не санкціонує винятки у системі оподаткування, не врегульовує на законодавчому рівні особливості релігійного побуту і святкового циклу. Таку модель репрезентують Сполучені Штати Америки.

Для регулювання відносин між Церквою та державою в Україні діяв *Державний комітет у справах релігії*, якій провадив реєстрацію релігійних організацій, встановлював правила проведення ними культової діяльності, здійснював контроль за дотриманням конституційно-правових норм і законів з питань свободи совісті та релігії. За даними Держкомрелігії, у 2001 р. було скоєно 102 таких порушення, проти 544 у 1992 р. (див. текст 9.9). Ліквідація цього комітету на початку 2005 р. засвідчила бажання центральної виконавчої влади проводити подальшу демократизацію відносин між державою і Церквою.

Регулярно відбуваються зустрічі Президента України з главами релігійних конфесій. Утворено *Всеукраїнську Раду Церков та релігійних організацій*. Вона є представницьким міжконфесійним консультативно-дорадчим органом, що діє на громадських засадах. Подібний орган – Національна Рада церков у США – довів свою корисність, хоча його функції дещо відмінні від функцій української Ради.

На наш погляд, українська держава у своїх відносинах з релігією, передусім, історично «традиційними» для країни Православними Церквами та ісламськими громадами (Автономної Республіки Крим) намагається втілювати в життя «пристосовницьку модель». Така вкрай поміркована позиція вочевидь пояснюється сумним атеїстичним досвідом радянських часів і небажанням у нестабільні часи розбудови незалежної держави впроваджувати більш радикальні моделі.

Однак ще під час демократичних виборів до Верховної Ради України 1990 р. українські політики заявили про свій інтерес до релігії. Одним із переконливих свідчень цього є включення до програмних документів багатьох політичних партій релігійних питань та створення партій конфесійного спрямування (Християнсько-Демократична партія України, Республіканська Християнська партія, Партія мусуль-

ман). Особливої популярності у першій половині 1990-х рр. набуло гасло «Незалежній Україні – єдина автокефальна (самостійна) Православна Церква». На ньому спекулювали група народних депутатів «За єдину Помісну Церкву». Свого часу у Верховній Раді України діяло депутатське об'єднання на підтримку традиційних і канонічних конфесій. Крім окремих депутатів і політичних партій, зацікавлені у використанні релігії або в оперті на неї згуртовані захистом корпоративних інтересів регіонально-кланові утворення.

Деякі релігійні організації зі свого боку відверто співпрацюють з впливовими політичними силами, виступають їхніми гаслами, підтримують їхніх кандидатів у структури законодавчої і виконавчої влади. (Протягом 1990–2002 рр. народними депутатами України обиралися тільки два служителі культу). Таким чином, вони розраховують одержати більший доступ до державних ЗМІ з багатомільйонною аудиторією і неформальну, однак дієву підтримку в усіх сферах своєї діяльності.

Дедалі популярнішими у житті Церкви стає проведення ходів, маршів, тобто масове вираження своїх вимог. У першому півріччі 2004 р. клірики Церкви провели у декількох найкрупніших містах країни кілька багатолюдних акцій. Їхньої кінцевою метою була демонстрація здатності Церкви тиснути на владу шляхом організації акцій за участю великої кількості віруючих.

Щоправда, в цілому ставлення релігійних організацій до української держави характеризується, так би мовити, доброзичливим нейтралітетом. Воно засноване, по-перше, на безумовному визнанні факту національної незалежності України; по-друге, на сподіванні, що «Церква відокремлена від держави, але не від суспільства». Ст. 21 Закону України «Про свободу совісті...» якраз передбачає на прохання громадян або за ініціативою релігійних організацій проведення богослужінь та релігійних обрядів у військових частинах, в лікарнях, будинках для людей похилого віку та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання. Тим-то питання, які ставляться релігійними організаціями перед владою, не мають політичного забарвлення. Вони стосуються:

- повернення релігійним організаціям відчужених від них у різні часи майна і культових будівель і запобігання можливої приватизації колишньої церковної власності;
- послаблення податкового тягаря в їх економічній діяльності;
- створення пільгових умов для отримання гуманітарної допомоги з боку «братніх» закордонних центрів;

- удосконалення законодавчої бази і напрацювання конкретних механізмів для розширення суспільного служіння — у місцях позбавлення волі, сиротинцях, будинках для людей похилого віку, середніх і вищих навчальних закладах, Збройних Силах України;
- отримання більшого доступу до радіо- і телебачення з метою пропаганди суспільно-значущих цінностей і запобігання хвилеподібному зростанню в них демонстрації насильства і розпусти;
- спрощення процедур виїзду за кордон з суто релігійною мотивацією (наприклад, паломництво до Мекки або навчання до Рима).

Згідно до даних опитування громадської думки 2002–2003 рр., суспільна думка схвально ставиться до розширення присутності Церкви у школі і Збройних силах. Позитивне відреагували відповідно 66% та 50% опитаних.

Досягнутий рівень свободи совісті та релігії в Україні, ступінь демократичності державно-релігійних відносин нині визнаються світовою спільнотою. Недарма, Україна не згадується серед країн-порушниць у щорічних звітах про стан релігійної свободи, які Держдепартамент США оприлюднює з 1998 р.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Історія релігії в Україні виразно поділяється на два основні періоди: дохристиянський і християнський. Перший період прийнято називати ще язичництвом.

2. Язичництво давніх слов'ян — різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культури, що існували в них до хрещення Русі.

3. У язичництві давніх слов'ян можна зустріти і сформований пантеон богів, на чолі якого напередодні прийняття Руссю християнства стояв Перун, і шанування духів (русалок, домовиків, лісовиків тощо), культу води, лісів, предків, злих сил.

4. Язичницький ритуал містив у собі в основному молитви і жертвопринесення. Він здійснювався в спеціальних культових місцях — капищах, за участю волхвів.

5. Період з IX до середини XIII ст. можна вважати періодом двовірства на Русі, одночасного співіснування давніх язичницьких і християнських вірувань на всій території країни й у всіх верствах населення. Завершується цей період адаптацією християнства до численних язичницьких вірувань, обрядів і культів.

6. Християнство в Україні офіційно було прийняте в 988 р. князем Володимиром I Святославичем. Наслідком прийняття християнства стало приєднання Київської Русі в культурному і соціально-економічному плані до європейської цивілізації.

7. Православна Церква в Україні була організована як митрополія. Вона перебувала до 1686 р. в юрисдикції Константинопольського патріарха, а потім перейшла під юрисдикцію Московського патріархату.

8. Важливим етапом в історії християнства в Україні стала Брестська унія (1596 р.), яка призвела до утворення Української Греко-Католицької Церкви.

9. У наш час християнство в Україні представлене трьома Православними Церквами (УПЦ МП, УАПЦ, УПЦ - КП), Українською Греко-Католицькою Церквою, єпархіями Римо-Католицької Церкви і великою кількістю різних протестантських організацій.

10. Серед нехристиянських релігій в Україні історично поширений іслам. Осередком ісламу в Україні упродовж усієї її історії є півострів Крим.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке язичництво? Яким стадіям еволюції релігії воно відповідає? Яким явищем в історії релігії було слов'янське язичництво – унікальним чи типовим?

2. Назвіть основні культу давніх слов'ян.

3. З яких божеств складався пантеон кн. Володимира? Чому на чолі цього пантеону стояв войовничий Перун?

4. Якими релігійними обрядами вишановували слов'яни-язичники своїх божеств? Чи можна знайти аналоги цим обрядам в інших релігіях?

5. За якими принципами був побудований язичницький святковий календар у Давній Русі?

6. Яке свято було в річному святковому циклі центральним і чому?

7. Яка історична доля язичництва на Русі?

8. Що обґрунтовувала «Андріївська легенда» і з якою метою її офіційно визнала православна церква в Україні?

9. Назвіть зовнішні та внутрішні причини розповсюдження християнства на Русі.

10. Яка релігійна особливість християнства східного (візантійського) обряду спонукала кн. Володимира саме її обрати пануючою релігією у своїй державі?

11. Якими подіями в історії Християнської Церкви в Україні відзначаються такі дати: 988 р., 1596 р., 1620 р., 1686 р.?

12. У чому полягав релігійний характер церковної унії?

13. Назвіть відомі Вам Православні Церкви, які діють на території України, та вкажіть на основні розбіжності між ними.

14. Які ще християнські конфесії діють на території України в наші дні?

15. Як Конституція та законодавство України визначають статус релігій в Українській державі?

ЗАВДАННЯ

1. *Опишіть відомі Вам залишки язичницьких обрядів і вірувань у свідомості людей і побуті.*

2. *Визначте Ваші дії в кожній із наведених нижче ситуацій. Зішліться на відповідні статті Конституції та Закону України про свободу совісті та релігійні організації*

а) Ви – директор школи. До Вас прийшли свідки Єгови і запропонували додатково до основного розкладу проводити для бажаних учнів уроки з вивчення Біблії.

б) Вас призивають до лав Збройних Сил України. Але Ваша віра категорично забороняє Вам убивство й носіння зброї.

в) Ви – голова виборчої комісії. До Вас звернулися представники однієї з громад Новоапостольської Церкви з проханням зареєструвати їхнього представника кандидатом у народні депутати від цього релігійного об'єднання.

РОЗДІЛ 10

НОВІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ

Символічний знак кришнаїтів

10.1. НОВІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ І КЛАСИФІКАЦІЯ

В останні десятиліття ми стали свідками нових тенденцій в релігійному житті планети. Утворилося надзвичайно багато нових релігійних явищ, що в релігієзнавстві називають по-різному – «нетрадиційні релігії», «культи», «неорелігії» але найчастіше використовується словосполучення *Нові релігійні рухи* (НРР). Вони називаються так не тільки тому, що їхнє піднесення припадає на другу половину ХХ ст. (адже деякі з них мають тривалу історію), але тому, що за своїм віровченням, культовою практикою та формами релігійної організації суттєво відрізняються від «традиційних» релігій.

Згідно з останніми статистичними даними, до прихильників НРР зараховують себе 160 млн людей! Достатня кількість інформації є тільки про приблизно 30 НРР, постійно оновлюються відомості про понад 200 НРР. Загалом у світі кількість нетрадиційних релігійних організацій вимірюється п'ятизначними цифрами, позаяк абсолютна більшість з них – одиничні нечисленні групи сектантського типу.

Послідовниками НРР стають переважно люди, які втратили або не мали твердих духовних орієнтирів, люди, вибиті зі звичної життєвої колії. У НРР їх приваблює тверда організація, усталені основи життя, авторитет лідера, чіткі незаперечні відповіді на питання морального й духовного характеру. Таким чином, популяризація неорелігій у першу чергу пов'язана із кризою світової цивілізації у ХХ ст. У релігійному вимірі йдеться про ситуацію «мовчання Бога» у відповідь на кричущі страждання та поневіряння людства від світових війн, несправедливих економічних і політичних систем тощо. Ось вражаючий приклад такої бездіяльності, усупереч очікуванням Його надприродного рішучого втручання: «Есесівці повісили двох чоловіків та юнака перед усім табором. Чоловіки померли відразу, однак смертельні муки юнака тривали півгодини. «Де ж Бог? Де ж Він?» – запитував хтось позаду мене. Я почув свій власний голос, що відповідав йому: «Де ж Він? Він тут. Він висить тут, на шибениці...»¹.

Однак дедалі більше західних дослідників розглядають неорелігії як систему окремих груп людей, метою яких є заміна уявлення про особистісного Бога переконанням про те, що тільки людство є центром усього. Власне, вони уявляють, що кожна людина – Бог, яка має абсолютну всемогутність, однак за умови постійного розвитку свого внутрішнього потенціалу. Відтак, на наш погляд, феномен «нових релігійних рухів» є не стільки наслідком глибокої всеохоплюючої кризи сучасної цивілізації, скільки наслідком її перетворень. Європейська цивілізація, яка з часів Просвітництва узялася на перетворення самої себе внаслідок розвитку науки і техніки, загальної освіти та морального удосконалення, зрештою створила якісно нове, «сучасне», суспільство. Релігія, представлена «традиційними» конфесіями, через консерватизм віровчення і культу, відразу не змогла пристосуватися до цього стану й досі із тривалим запізнення реагує на швидкоплинні соціально-економічні та політичні зміни в світі. Замість слідування мінливим умовам життя, вона продовжує сповідувати необхідність прилучення якомога більшої кількості людей до вічних божественних цінностей.

Крім вищезгаданих, поширенню НРР в Україні сприяють наступні фактори:

- Руйнація колишньої комуністично-атеїстичної ідеології і втрата у зв'язку з цим тих цінностей, що були створені на її основі. На-

¹ Цит. за: Лейн Т. Християнські мислителі / Пер. з англ. – СПб., 1997. – С. 288.

томість з'явилась духовна порожнеча, яку одразу не встигли заповнити традиційні релігійні організації.

- Формування в Українській державі відкритого демократичного суспільства, орієнтованого на Захід.

- Висока активність зарубіжних неорелігійних центрів у найширшому спектрі – від прямої місіонерської роботи, завезення відповідної літератури, матеріальної і моральної допомоги своїм одновітцям до гуманітарної допомоги, організації курсів іноземних мов тощо.

За даними українських соціологів, більшість прихильників НРР в Україні складають люди віком від 20 до 39 років (приблизно 90%). Більшість з них (понад 50%) має високий освітній рівень (вища або незакінчена вища освіта). Дві третини послідовників НРР в Україні становлять жінки. Тут, як нам здається, ми зіштовхуємося з досить незвичайним проявом емансипації в суспільстві, де ще досить стійкі і помітні риси патріархальності.

Усі ці нові релігійні утворення мають деякі спільні елементи.

По-перше, НРР об'єднує уявлення про засновника організації як про людину, яка відкрила або якій відкрилась нова абсолютна істина. Осмислення його особи може бути різним. Він може вважатися великим пророком, геніальним мислителем, посланником або навіть живим утіленням Бога. Засновник учення відкриває своїм послідовникам певну істину, обіцяє спасіння всім, хто прийняв її, за умов виконання ними визначених розпоряджень, заборон тощо. Володіння таким новим знанням робить їх «святими», невизнаною, але «істинною елітою» світу.

По-друге, багато НРР вважає, що епоха, яка передувала заснуванню організації, була часом блукань, помилок і страждань. Подібна оцінка минулого виправдує сам факт появи нового вчення, бо якщо нове вчення – це велика істина, то, виходить, минуле було епохою помилок. Сучасна епоха обов'язково розцінюється як «перехідна», коли істина вже відкрилася, але ще не перемогла, як час боротьби сил зла і добра, що має земний відповідник у боротьбі послідовників нової релігії з їхніми суперниками в навколишньому світі.

По-третє, кожний з НРР переконаний у неминучості перемоги «істини», що йому відкрилася. Тому в ньому обов'язково присутнє уявлення про те, що світ незабаром буде радикально змінено в результаті остаточної перемоги сил добра. Невіруючі або ті, хто не належать до НРР, будуть знищені (або не воскреснуть) або будуть підкорені віруючими, котрі залишаться єдиними жителями нового перетвореного світу (див. текст 10.3).

Однак у різних НРР цей елемент віровчення практично застосовується по-різному.

Одні НРР налаштовані по-екстремистському. Вони пропагують і прямо провокують очікування «кінця світу», і тому вимагають радикальної зміни способу життя від своїх послідовників. Вони повинні залишити роботу, родину, відписати своє майно на користь релігійної організації. Відомі кількарізні випадки масового самогубства членів деяких нетрадиційних сект заради «остаточного звільнення». Наприклад, в 1978 р. покінчили із собою або були вбиті понад 900 членів релігійного об'єднання «Народний храм» у Джонстауні в Гайані під керівництвом американського проповідника Джона Сьюко Асахара на початку 2000 р. від 300 до 600 чоловік (за різними даними), які належали до секти «Поновлення Божих заповідей», живцем спалили себе в одній із церков міста Канунгу (Уганда). У березні 1995 р. активісти японської секти «АУМ Синрикьо» застосували бойові отруйні речовини в токійському метро. В результаті їхньої газової атаки загинуло 12 і постраждали тисячі людей. За цей злочин лідер секти Сьюко Асахара на початку 2004 р. був засуджений до страти.

Інші НРР проєктують суспільні перетворення настільки ж глобального масштабу, але за умови їхнього поступового здійснення в міру повної зміни особистості. Скажімо, «світовий план» «Товариства трансцендентальної медитації» передбачає умиротворення світової цивілізації, її рятування від голоду, хвороб і т.п. після прилучення до медитативної практики 10% людства.

Більша частина НРР, щоправда, орієнтовані на пристосування до сформованого на цей момент суспільного ладу й укладу життя. Вони не пропонують занадто радикальних проєктів суспільних реформ, зате обіцяють своїм прихильникам підвищити ефективність їхньої трудової діяльності, усунути утруднення в міжособистісному спілкуванні, поліпшити матеріальний і соціальний стан. Особливо відрізняються в подібних обіцянках сайєнтологи.

По-четверте, культ у нових організаціях носить переважно колективний характер, може використовуватися техніка психологічного маніпулювання, психотерапія, особлива увага приділяється новачкам, їх адаптації в групі (наприклад, у Москві число шпиталізованих серед послідовників уже згадуваної «АУМ Синрикьо» з важкими психічними захворюваннями склало 11 людей, і зафіксовані два випадки самогубства).

По-п'яте, нові релігії і їхні керівники завжди відрізнялися й відрізняються в наші дні схильністю до фанатизму й ненавистю до іновірців. Всі вони перебувають в опозиції до офіційних Церков.

По-шосте, практично всі неорелігії зацікавлені у навершенні нових прибічників, провадять активну місіонерську діяльність. При цьому найжорсткіші й офіційно засуджені та заборонені секти часто зовні прикидаються гуманними і привабливими, всіляко підкреслюють свої доброзичливість до нових членів, на перших порах надають їм благодійну підтримку тощо. Насправді, тут діє відома методика групового впливу «бомбардування любов'ю». Її мета — створити таку штучну атмосферу доброзичливості по контрасту із сірою повсякденністю, аби в новонаверненого з'явилося психологічне тяжіння до спілкування тільки в межах самого культу.

Нові релігійні організації, що практикують обманне вербування, особливо твердо й розписану до дріб'язків дисципліну, всеохоплюючий контроль за свідомістю, поведінкою, життям членів організації задля збереження їхньої покори віровченню й необмеженій владі духовного лідера, використання своїх послідовників для незаконного збагачення прийнято називати «*тоталітарними сектами*». Релігійні організації, діяльність яких супроводжується порушенням громадського спокою, негативно впливає на моральні засади суспільства і завдає помітної шкоди фізичному та психічному здоров'ю своїх послідовників позначають терміном «*деструктивні культу*». Частина нових релігійних організацій може діяти як потужні міжнародні корпорації, займатися великим бізнесом, мати філії в багатьох країнах миру, адже вони наголошують на ідеї єдності Бога, людства і всіх релігійних систем.

НРР надзвичайно багато, всі вони різні за походженням і віровченням, тому їхня класифікація може бути досить умовною. Але для зручності викладу матеріалу ми поділимо їх на шість груп.

1. *Неохристиянські об'єднання* — «Діти Бога», «Церква Тіла Христа», «Церква Ісуса Христа святих останніх днів» (мормони), «Свідки Єгови». Ці організації визнають Біблію як головне джерело свого вчення, Ісуса Христа — центральною постаттю доктрини, але при цьому їхнє розуміння Христа докорінно відрізняється від традиційно християнського. Акцентується увага на есхатологічному вченні про близький кінець світу і месіанізм, керівник може наділятися статусом посланця Божого, пророка, який повідомляє нове одкровення, вищі божественні розпорядження. Найчастіше неохристиянські об'єднання генетично пов'язанні з якоюсь із протестантських течій. Хоча є такі, що походять від православної (Богородичний центр (Православна Церква Божої Матері державна), «Школа єдиного принципу» Ольги Асауляк та ін.) чи католицької (маріанські громади) традицій.

2. *Неоорієнтальні (нові східні) об'єднання* – «Товариство свідомості Кришни», інтегральна йога Шрі Ауробіндо, культ Шрі Чинмоя, культ Ошо Раджніша, «Трансцендентальна медитація» (ТМ). В основі таких культів лежать модернізовані варіанти буддизму або індуїзму, пропонується містичний шлях звільнення – пробудження в людині божественного начала. Для них характерним є уявлення про світ як сансару (нескінченний ланцюг перевтілення душ), закон Карми, відповідно до якого відбуваються переродження, нірвану, як стан абсолютного спокою після виходу з «колеса перероджень». На перший план у таких організаціях виходить авторитет наставника, проходження «істинним шляхом», власний досвід, а віронавчальні особливості, як правило, відходять на другий план.

3. *Саєнтологічні напрямки* утворюють «Церква саєнтології», «Учення розуму», «Християнська наука». Такі організації можуть проповідувати зв'язок Землі і землян з вищими космічними силами, космічним розумом (наприклад, секта релітів, яка нещодавно виникла вірить у те, що життя на Землі створене інопланетянами за допомогою клонування й планують здобути вічне життя, застосовуючи таку саму процедуру). Різні фізичні прилади можуть набувати містичного значення, стверджується можливість реєстрації або виміру впливу на фізичну, біологічну природу якихось невідомих і таємних вищих реальностей і факторів. Містично трактуються недосліджені явища психіки і навколишньої природи. Орієнтація на наукові і технічні досягнення поєднується з практикою психоаналізу. При цьому часто особистість засновника руху наділяється надприродними властивостями (скажімо, фундаторка «Християнської науки» Мері Бейкер Едді нібито володіла пророчим даром).

4. *Синтетичні релігії* – «Церква Уніфікації», «Всесвітня віра Багаї», «Велике Біле Братерство Юсмалос» тощо. Вони поєднують у собі кілька релігійних систем (наприклад, християнство і буддизм), оголошують себе єдиною універсальною релігією для всіх людей, створюють власне вчення, обрядову систему, релігійну організацію. Їм властивий культ лідера організації, авторитет власних віронавчальних джерел.

5. *Неоязичницькі організації* характеризуються насамперед націоналістичною спрямованістю, вважаючи, що людина стає особистістю саме і тільки через націю. У пошуках своєї ідентичності людина, якщо вона послідовна, неминуче має розірвати зі світовими релігіями на користь релігії національної. Це призводить до спроб «націоналізувати» світову релігію, або до пошуків язичницьких коренів і

формування загальнонаціональної релігії на основі язичництва. В Україні неоязичницькі організації репрезентовані «РУНвірою» (Рідна Українська Національна Віра), «Рідною Вірою», ладовірством, орантійцями та ін. Деякі з таких релігій залишаються політеїстичними, інші, модернізуючи язичництво, сповідують монотеїзм. Неоязичництво найчастіше охоплює своїм впливом окремих представників національно орієнтованої інтелігенції, які вбачають у світових релігіях чужу релігію, а процес відродження язичництва розглядають як основу для відродження нації.

6. *Сатанистські групи.* Сатанистські культу звеличують зло і насильство, проповідують спілкування з містичними джерелами зла — демонами, сатаною тощо. Мораль сатанистських груп перейнята крайнім егоїзмом, індивідуалізмом, прагматизмом, культом сили.

Деякі дослідники вичленовують ще *окультні рухи*: агні-йога, теософія, антропософія, астрологія, магія, усілякі різновиди екстрасенсорики, біоенергетики, хіромантії, астрології тощо. Загальним для цих рухів є те, що всі вони претендують на володіння певними «таємними знаннями», які забезпечують владу над силами Всесвіту, практикують систему «посвячень», які гарантують отримання надприродних властивостей, нових можливостей у розумінні світу, розвивають філософію людинобожжя.

Серед містичних течій, які близькі за суттю до НРР, найбільшу увагу привертає **теософія** — релігійно-філософське вчення про можливість інтуїтивного пізнання Бога й безпосередні контакти з надприродними силами. Найбільш відомим теософом була **Олена Блаватська**, родом з України. Вона 1875 р. заснувала Всесвітнє Теософське товариство і запропонувала власне розуміння теософії у своїй багатотомній праці «таємна доктрина».

Широке розповсюдження нових релігійних рухів у США та Західній Європі швидко викликало активну протидію. В середині 1970-х рр. з'явилися кілька суспільних організацій, які отримали підтримку з боку громадськості, уряду, традиційних Церков. У США ними стали CAN — «Сіть повідомлення про культу», AFF — «Американський сімейний фонд», в Західній Європі — INFORM (Information Network Focus on Religious Movements) — «Інформаційна мережа з релігійних рухів», FAIR — «Родинні дії, інформування, порятунок». Ці установи розповсюджували інформацію про нові релігійні рухи, допомагали батькам і родичам знайти своїх близьких, які потрапили в їхні тенета та витягти їх звідти, займалися «депрограмуванням» жертв тоталітарних сект і деструктивних культів, ініціювали судові позови до них. Відомі випадки, коли антисектантські організації засилали

до своїх супротивників спеціальних агентів із метою підриву їхніх організаційних структур із середини.

Натомість секти вдалися до створення «батьківських комітетів» із діючих своїх членів, залучали пресу, органи державної влади, судові інстанції до захисту прав «релігійних меншостей». Наслідком справжнісіньких «війн» 1980–1990-х рр. було те, що діяльність багатьох нових релігійних організацій хоча і не заборонена повністю, однак законодавчо суттєво обмежена. Скажімо, відповідна Постанова Європарламенту 1996 р. вказує на порушення «певними сектами» прав людини і вчинення злочинних дій: жорстке поводження зі своїми членами, сексуальні збочення, незаконне позбавлення волі, торгівля людьми, заклики до насилля, розповсюдження расистських поглядів, торгівля зброєю та наркотиками, ухилення від сплати податків, нелегальне переміщення капіталів, нелегальна медична діяльність, порушення законодавства про працю.

10.2. НЕОХРИСТІЯНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ

Неохристиянська релігійна організація «Свідки Єгови» виникла в 1870 р. у Пітсбурзі (штат Пенсільванія, США) із групи з вивчення Біблії, очолюваної *Чарльзом Тейзом Расселом* (1852–1916).

Свої корені ця організація має в протестантській течії адвентизму, саме з неї було запозичено доктрини про швидке Пришестя Ісуса Христа (з конкретними датами), смерть душі разом з тілом, заборона на вживання тютюну тощо.

Засновник нової релігії прагнув відродити вчення перших християн. З кінця ХІХ ст. нечисленна група почала поширюватися з блискучою швидкістю. З 1908 р. її центром став Бруклін, штат Нью-Йорк. Цей «центр» одержав назву «*Бруклінської шкіни*». Місцеві групи (їх понад 20 тис.) називають свої центри «Залами Царства».

Назва організації походить з одного рядка книги пророка Ісаї, де сказано: «Ви свідки Мої, говорить Господь, та раб Мій, якого Я вибрав...» (Іс. 43:10). Ця назва за організацією остаточно закріпилась у 1931 р.

І Біблія як Священна книга, і визнання Ісуса Христа як сина Єгови дають підставу «Свідкам Єгови» вважати себе християнами. Основні християнські конфесії в зв'язку з помітними розбіжностями віровчень, як правило, розглядають їх як окрему нетрадиційну релігійну організацію.

«Свідки Єгови» заперечують Трійцю, заперечують і Божественну природу Ісуса Христа, вважаючи Його створеним, на зразок ангелів. Єговісти стверджують, що, втілившись в людський образ, Ісус склав із себе своє духовне буття і став звичайною людиною. Коли Ісус хрестився в Йордані, Бог Єгова зробив Його Христом – пророком, первосвящеником і помазаником. Виконавши доручене завдання, Ісус загинув, прицвяхований до стовпа (традиційну форму хреста вони виключають як огидний язичницький символ). За цей подвиг Бог нагородив Ісуса безсмертям. Він воскресив Ісуса, розпорошивши Його тіло на складові елементи і відтворивши Його у вигляді «славного духу», щоб той міг очолити всесвітню організацію Єгови.

Тема Другого Пришестя Христа і тисячолітнього Царства на землі є головною у **вченні свідків Єгови**. Рассел почав зі спроби вирахувати дату Пришестя Христового. Він дійшов висновку, що воно відбудеться в 1874 р. Коли цього не сталося, Рассел почав учити, що Христос усе-таки прийшов, але невидимим чином і перебуває зараз у повітряній області, де Його зустріло мале стадо вірних свідків. Відповідно до його підрахунків у 1914 р. підійшов до кінця період язичників, і в повітряній сфері сатана почав свою люту війну проти Христа і Його святих. Рассел назвав це роком Армагеддону, передвіщеною Апокаліпсисом страшною й останньою битви на тотальне знищення (Апок. 16:16). Після перемоги Христос мав спуститися на землю. Коли і це пророкування не збулося, свідки стали відсувати дату видимого Пришестя на 1916, 1918, 1924, 1928 р. тощо. Нарешті «Свідки Єгови» проголосили, що армагеддонський бій відкладений доти, поки вони не закінчать свою всесвітню проповідь, в якій попередять всі народи землі про небезпеку, що насувається. Разом з дияволом проти Єгови будуть боротися всі світові релігійні організації, передусім християнські, що символізуються Вавилонською блудницею (Апок. 17). Тому треба терміново «просвітити» якомога більшу кількість людей: адже всі, хто піде за дияволом проти «Свідків Єгови», будуть знишені.

Відповідно до їх вчення після Суду люди будуть розділені на три класи. Перший клас, що складається з 144 тис. обраних єговістів, буде взятий на небо і там у безтілесному стані буде царюватиме з Христом і керуватиме життям людей, залишених на землі. Другий клас «відроджених» буде складатися з інших врятованих єговістів. Вони у своєму тілі залишаться на землі і не зможуть успадкувати Небесне Царство. На землі вони будуть насолоджуватися повним спокоєм, добробутом, не будуть страждати від воєн чи хвороб, не будуть знати смерті. Вони зможуть одружуватися і розмножуватися і заселять усю

Землю. Інші ж, третій клас, негідні життя на землі, будуть знищені разом із сатаною і його демонами. Свідки заперечують і пекло, і вічні муки в загробному світі. Відповідно до їхнього вчення померлі просто перестають існувати.

Слова Ісуса про те, що учні Його повинні бути «не від світу цього», єговісти сприймають буквально і тому не беруть участі в політичному житті і війнах, хоч би де і заради чого б вони велися. Така позиція не раз приводила їх до зіткнень з інтересами країн, на території яких вони жили.

Основна діяльність свідків спрямована на вивчення і пропаганду Біблії в невеликих групах і зборах дослідників Біблії. Видаються програмні журнали «Вартова башта», «Пробудись!» (накладом 22 млн прим., 80 мовами), виходить безліч брошур і буклетів, присвячених популяризації Біблії. Великого поширення набули домашні семінари, на яких свідки знайомлять тих, хто цікавиться, з біблійними текстами і методикою вивчення Біблії. Свідки Єгови кожного року проводять у проголошенні доброї новини більше 1 000 000 000 годин, охрещується понад 300 000 нових свідків. Останніми десятиліттями видано понад півмільярда примірників Біблії майже на ста мовах народів світу. Вища біблійна школа Гілеад тільки за роки, що минули після Другої світової війни, випустила понад 20 тис. місіонерів.

Від рядових членів організації вимагається не менш як 100 годин місіонерської роботи. Кожен свідок має детально відзвітувати про це. Усі відомості збираються, підсумовуються і щорічно видаються у вигляді окремої книги. Свідки Єгови вважають, що в них 3 млн 600 тис. послідовників по всьому світові. Ще не менш як 9,3 млн людей час від часу відвідують їхні збори.

«Свідки Єгови» не мають **церковної організації й офіційної церковної ієрархії**. Служба здійснюється на добровільних засадах, а керівниками і релігійними авторитетами виступає так зване «мале стадо вірних і розсудливих рабів Єгови», що керує іншими членами громади. Поняття священства в них також відсутнє, кожен активний учасник культу іменується «служителем». Ті ж, хто цілком віддає себе роботі на організацію, називаються «провідними видавцями».

Свідки вірять, що «мале стадо» обирається самим Єговою від початку часів, і ті, хто входить у нього, «помазані Духом Божим». Якщо представник «малого стада» вмирає, він одразу ж потрапляє до небесного Царства Божого і входить до складу «уряду Христа». В організації останніми роками відбулась зміна керівництва, що помітним чином позначилось за зміни її доктрини. Нині право на керівні поса-

ди одержали так звані «інші вівці», не члени елітарного «помазаного остатку», які не претендують на участь в небесному уряді, а мають цілком земну надію жити в царстві Божому на землі. Програма та діяльність Свідків, на думку деяких експертів, від цього тільки виграла.

Низовою одиницею організації є т. зв. «збори», чисельністю до кількисот осіб. Збори нараховує від декількох до 200 Свідків, призначені старійшини виконують різні обов'язки. Зібрання об'єднуються в «райони», «області», ті, в свою чергу, складають «філію» в тій чи іншій країні. Кожний район складається з близько 20 зборів. Обласний наглядач по черзі відвідує райони у своїй області. Щорічно проводяться два районних конгреси. Районний наглядач відвідує кожний збори в районі, як правило двічі на рік, щоб допомогти Свідкам організовувати і виконувати працю проповідування на призначеній їм території. Філіалі є Комітет філії, котрий складається приблизно з трьох-семи членів, які мають призначення наглядати за роботою у країнах, що входять у сферу їхніх повноважень. Зібрання свідків проходять в особливих приміщеннях, що називаються «Залами Царства», і присвячуються вивченню Біблії. Щотижня провадяться заняття у школі проповідницького служіння.

Офіційне релігійне свято тільки одне: щорічне святкування Вечері спогаду смерті Христової, що відбувається ранньої весною. Віруючі збираються після заходу сонця за столами, на яких розставлені прісний хліб і червоне сухе вино, — вони символізують Тіло і Кров Христові й призначені тільки тим, хто вважає себе помазаним Духом Божим.

«Свідки Єгови» суворо дотримуються заклику апостолів «...очистьмо себе від усякої нечисти тіла та духа...» (2 Кор. 7:1), вони не палять, не вживають наркотиків і дуже стримані у вживанні алкоголю. У сімейному житті свідків розлучення — досить рідкісне явище.

Членам організації «Свідків Єгови» категорично заборонено служити в армії, брати участь у спортивних іграх, голосувати на виборах, шанувати державний прапор і гімн, відзначати дні народження. Були зареєстровані кількарізові випадки відмови від переливання крові членів цієї релігійної організації.

В Україні «Свідки Єгови» вперше з'явилися в західних регіонах в 20-х рр. ХХ ст. Фундаторами перших єговістських громад стали українці, які повернулися на Батьківщину з еміграції до США. Незабаром громади свідків здебільшого увійшли до польського крайового бюро «Товариства свідків Єгови», що тоді діяло під назвою *Товариство дослідників Святого Письма*. Своє вчення свідки Єгови поши-

рювали насамперед у формі друкованої продукції. Україномовних брошур і листівок було привезено у 1920–1930-і рр. близько 30 найменувань.

Під час Другої світової війни тисячі «Свідків Єгови» були кинуті в нацистські концентраційні табори. Не краще ставлення з боку влади зустрічали вони в Радянському Союзі. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. «Свідки Єгови» піддавалися масовим репресіям – арештам і висиланню у східні райони країни, що, однак, призвело до появи їхніх громад у Казахстані, Сибіру і Далекому Сході. У 1951 р. спеціальною постановою Ради Міністрів СРСР, підписаною особисто Й. Сталіним, діяльність «Свідків» була остаточно заборонена. Сталося це, по-перше, через їхню начебто антирадянську позицію, по-друге, через зв'язки із закордонними центрами, що у роки «холодної війни» видавались владі занадто підозрілими. Змушені кілька десятиліть діяти нелегально в умовах постійних переслідувань з боку влади, «Свідки Єгови» створили чітко організовану і дисципліновану систему громад, підлеглих єдиному центрові, проводили активну місіонерську роботу. Тільки в 1991 р. було вирішено, що їхня діяльність не являє загрози закону й порядку, і «Свідки Єгови» одержали право на офіційну реєстрацію.

За останніми даними, в Україні нараховується приблизно 900 осередків «Свідків», приблизно третина яких свідомо діє без державної реєстрації. Однак, за даними центрального проводу організації, ця кількість наближається до 1300. Переважну більшість приміщень свідки Єгови через нестачу власних культових споруд (їх менше 250, ще майже чотири десятки перебувають у стадії будівництва) змушені орендувати. Якщо на момент реєстрації після виходу з майже 70-ти літнього підпілля свідків Єгови нараховувалось 20 тис., за 14 років їхня кількість зросла у 7 разів. Свідки Єгови в Україні зосереджують увагу на таких індивідуальних формах роботи як «повторні відвідування» й запровадження «домашніх біблійних студій». У 2002 р. їм вдалося регулярно проводити майже 82 тис. «студій» на приватних квартирах що дало певний ефект: 7740 охрещених. Нині свідками Єгови вважають себе 130 тис. українців, а ще 140 тис. є їхніми симпатиками. Діяльність цієї організації зосередилась в центральних та східних районах нашої держави, де працює переважна частина єговістських місіонерів.

«Церква Ісуса Христа святих останніх днів», або *Церква мормонів* виникла в першій половині XIX століття в США. Її послідовники стверджують: Церква носить ім'я Ісуса Христа тому, що віра в Нього

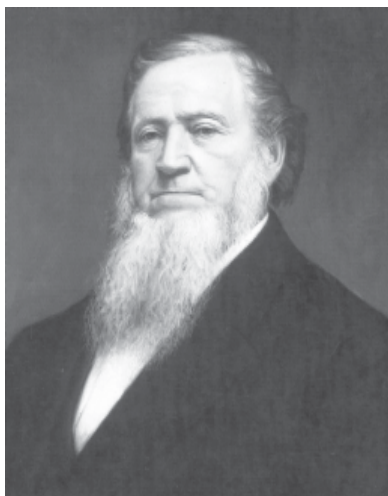
є наріжним каменем її віровчення. Термін «святі» позначає тих, хто в повсякденному житті намагається наслідувати прикладові Господа. Визначення «останніх днів» (смысловий переклад – «наших або нинішніх днів») уведено для того, щоб відрізнити нинішніх послідовників від тих, хто був учнями Ісуса тоді, коли він жив на землі.

Засновник «Церкви Ісуса Христа святих останніх днів» – *Джозеф Сміт молодший* (1805–1844). У 1820 р., за словами Дж. Сміта, йому було видіння в лісі: перед ним стали, як він говорить, Бог-Отець і Бог-Син. Йому було оголошено, що він є пророком для служіння в новій епосі, а всі інші, хто називаються християнами, відхилилися до мерзенності. Але найголовніше почалося пізніше: у 1823 р. (знову ж за словами Сміта) йому було явлення якогось ангела, який назвав себе Моронієм, сином Мормона – нібито пророка і літописця. Вісник повідомив Сміту, що він – Сміт – обраний для особливої місії і тому йому відкривається таємниця золотих аркушів, на яких відбиті невідомі досі Писання, в яких міститься «вся повнота» Євангелія. Так, у 1830 р. вийшов у світ текст, що отримав назву «Книга Мормона». Для прихильників «Церкви Ісуса Христа святих останніх днів» він вважається богонатхненним і має авторитет нарівні з Біблією.

Основний зміст «Книги Мормона» складає розповідь про дві невідомі науці цивілізації, що існували в давнину на Американському континенті. Перша з них, відповідно до мормонського вчення, була заснована частиною невдалих будівників Вавилонської вежі після того, як Бог змішав мови. Біля витоків другої стояли праведні іудеї, які втекли з Палестини після розгрому Єрусалима нововавилонським царем Навуходоносором у 587 р. до н.е. Поступово деякі з нащадків переселенців впали в гріх, і за це Бог наділив їх темною шкірою. Праведники ж залишилися білими, і, як повідомляє «Книга Мормона», саме до них, в Америку, після воскресіння з мертвих з'явився Христос, давши їм істинну віру. Надалі між грішниками і праведниками почалася війна, у результаті якої друга цивілізація загинула.

Навесні 1830 р. Дж. Сміт з кількома соратниками організував власне релігійне суспільство, що спочатку називалося Церква Христа. У пошуках «Землі Обітованої» перші мормони неодноразово переселялися зі штату в штат, найчастіше вступаючи в конфлікти з місцевими жителями і владою. Однією з причин цих скандалів була прийнята тоді в мормонів практика багатоженства. Зрештою Дж. Сміт був заарештований і вбитий розлютованою юрбою. У 1848 р. мормони перебралися в штат Юта, де заснували свою столицю – місто Солт-

Лейк-Сіті. До кінця ХІХ ст. вчення й організаційні принципи мормонізму склалися остаточно, тоді ж серед мормонів установилася моногамія. Ствердження мормонізму пов'язано із ім'ям *Брайема Янга* (1850–1877), який, хоча і демонстрував свою приналежність до заповідей засновника цієї течії (наприклад, мав 47 дітей від приблизно 20 дружин), насправді проявив себе здібним, самостійним організатором.

*Мал. 10.1. Брайем Янг
(1850–1877).
Парадний портрет*

Зібрання і служби мормонів проходять у молитовних будинках або будь-яких тимчасових приміщеннях і носять достатньо відкритий характер. До числа «таїнств» мормони відносять хрещення, причастя, брак. Богослужіння в цілому нагадує протестантське і зводиться до проповіді, читання священних текстів і співання псалмів. Таїнство хрещення. Воно проводиться у вигляді однократного занурення у воду. Але процес здійснення таїнств у мормонських храмах (ці храми доволі нечисленні — 50 на весь світ, але вражають розкішним оздобленням) залишаються покритими завісою таємниці. Тому відвідини справжнього храму — то велика честь для мормона, якою виявляються гідними лише незначна частина з них. Уважається: якщо ти не побував у храмі — марно витратив життя.

В основі **віровчення мормонів** лежить положення про те, що Біблія не є остаточною Одкровенням — її доповнюють і продовжують тексти, передані через Дж. Сміта, а також пророцтва його спадкоємців. Згідно з цими Одкровеннями:

- Бог-Отець і Христос — воскреслі люди, які володіють фізичним тілом, а Святий Дух — теж людина, але наділена духовним тілом. Усі вони є трьома самостійними Богами.

- Бог-Отець є Творцем у тому сенсі, що за допомогою своїх небесних дружин він створив духовні тіла для споконвічно існуючих людських душ, які потім фізично народжуються на Землі. Після цього Бог розробив план іспиту людей через земне життя, відповідно до яких людині давалася свобода волі.

• Мета життя людини – стати Богом, подібним до Отця, але досягти цієї мети можуть тільки мормони, що суворо виконують усі вимоги своєї Церкви. Після Страшного суду представники вищої мормонської ієрархії стануть богами й дістануть можливість діяти у власних світах. Мормони середньої руки перебуватимуть у Царстві блаженства. Умови вічного життя для дрібних грішників з числа не мормонів мало будуть відрізнятися від нинішніх земних. Великі ж грішники потраплять у пекло.

Зібрання і служби мормонів проходять у молитовних будинках або будь-яких тимчасових приміщеннях і носять достатньо відкритий характер. До числа «тайнств» мормони відносять хрещення, причастя, шлюб. Богослужіння в цілому нагадує протестантське і зводиться до проповіді, читання священних текстів і співання псалмів. Тайнство хрещення проводиться у вигляді однократного занурення у воду. Але процес здійснення тайнств у мормонських храмах (ці храми доволі нечисленні – 50 на весь світ, але вражають розкішним оздобленням) залишаються покритими завісою таємниці. Тому відвідини справжнього храму – то велика честь для мормона, якою виявляються гідними лише незначна частина з них. Уважається: якщо ти не побував у храмі – марно витратив життя.

Серед **мормонських ритуалів** особливий інтерес викликає тайнство т. зв. *небесного шлюбу*: через цю церемонію мормон одержує вічну дружину. Вважається, що, одержавши божественний статус, від цього шлюбу мормон породить на своїй планеті нове людство, щодо якого він буде в буквальному значенні Богом-Отцем. Ще один характерний мормонський обряд – *хрещення померлих*, які тим самим також стають мормонами і можуть розраховувати на задовільне існування наприкінці часів. Ісус не завершив своєї роботи, коли його було вбито, – розмірковують мормони. – Не завершив він її після свого воскресіння з мертвих. Коли ж він здійснить її? Не раніше, ніж викупить й спасе кожного сина й кожную дочку нашого Отця. Відтак «ні живі не можуть стати досконалими без мертвих, ні мертві без живих». Належить долучитися до цієї праці, щоб звільнити тих, хто через свою необізнаність та несприятливі обставини виявились нездатними жити по-Божому, об'єднати й сполучити батьків і дітей, доки весь ланцюг Божої сім'ї не буде поновлено.¹

У зв'язку з цим, мормони збирають детальні відомості про своїх померлих родичів і знайомих. З 1894 р. Бібліотека Сімейної Історії

¹ Учення Президентів Церкви: Джозеф Ф. Сміт. – Солт-Лейк-Сіті, 1996. – С. 408–409.

Мал. 10.2. Храм мормонів у м. Сент-Джордж (США)

(Family History Library) в американському місті Солт-Лейк-Сіті, створена мормонами, збирає й обробляє дані з метричних книг, переписів населення та інших документів, що містять імена людей, які раніше жили на землі. З 1992 р. мормони стали активно працювати з Архівними Управліннями Росії, Білорусі, України, Грузії, Вірменії з метою копіювання (мікрофільмування) архівних документів.

У першу неділю кожного місяця мормони утримуються від двох послідовних прийомів їжі. Зекономлені ресурси спрямовуються на гуманітарні проекти.

Мормонська громада організована за теократичним принципом з елементами західної демократії. Всесвітній центр Церкви знаходиться в м. Солт-Лейк-Сіті, адміністративному центрі штату Юта (США). Тут здійснюється головний мормонський храм, увінчаний шістьма вежами і золоченою статуєю «ангела Моронія», який указав засновнику Церкви місце, де захована книга Мормона. Очолює Церкву мормонів Президент, який одержує натхнення й одкровення від Бога стосовно керівництва всією Церквою. Президент має двох найближчих радників, які утворюють *Перше Президентство Церкви*. Наступний ступінь складається із *Кворуму 12 Апостолів* і *Ради сімдесяти*, які розробляють політику Церкви й здійснюють її поточне управління. Членство в цих найвищих органах прижиттєве. Далі йде президентство території – керівний орган мормонської організації на великій території. Президентства поділяються на кола, кожне з яких налічує від 2000 до 4000 членів, філії, округи та групи (до 100 членів). У нових для Церкви місцях вся поточна адміністративна робота зосереджується в місцях, основний обов'язок яких – поширення мормонізму.

Професійне священство відсутнє, посвяченими вважаються всі чоловіки старші за 12 років, однак священство може бути «старшим» або «молодшим».

Усередині мормонських громад підтримується сувора дисципліна. Кожному віруючому ставиться в обов'язок ходити на всі богослужіння, семінари й інші заходи Церкви, а також беззаперечно виконувати вказівки старійшин. Церква ретельно стежить, щоб парафіяни вели здоровий спосіб життя, постійно підвищували свій освітній і соціальний статус. Інакомислення в громаді не припускається, до відступників, які бажають розірвати з мормонізмом, застосовуються суворі методи впливу.

Обов'язком кожного члена громади є **проведення місіонерської роботи** і залучення в організацію нових парафіян (причому існують планові нормативи, інструкції і форми звітності). Як правило, місіо-

нерами стають молоді люди терміном на два роки, які попередньо проходять спеціальні курси. Один з основних місіонерських прийомів — «від дверей до дверей»: мормони парами обходять квартири, зав'язують розмови на релігійні теми і роздають свою літературу. Ефективним засобом місіонерської роботи цього культу за кордоном є відкриття недільних шкіл для дорослих і дітей в різних країнах. Викладаючи дітям і молоді звичайні шкільні предмети, мормони навчають їх також своєї релігії і в цій справі досягають успіху. Вони широко використовують радіо для передачі коротких, але розумно складених рекламних кліпів на теми сімейного життя і єдності мормонів. Відомий на Заході мормонський хор, офіційно званий Хором Мормонської Скінії, багато робить для створення позитивної репутації цього культу. Крім того організуються спеціальні фестивалі, присвячені поширенню цього вчення. У багатьох мормонських центрах є спеціальні бібліотеки. Коли читачі записують в формуляри свої прізвища і адреси, співробітники їх фіксують і посилають місіонерам у відповідних районах.

Особливу увагу мормони звертають на свій зовнішній вигляд: чисто й акуратно вдягаються, виховують у собі хороші манери, інтелігентність. Складене Дж. Смітом-мол. «Уложення віри» вимагає також від мормонів бути «чесними, вірними, цнотливими, доброзичливими, чеснотними й творити добро всім людям», щоб поступово «вростати» у небесне Царство.

Зараз «Церква святих останніх днів» налічує 12 млн adeptів і має щорічний прибуток у кілька мільярдів доларів (частково — за рахунок збору «десятини» зі своїх членів). 65 000 їхніх місіонерів працюють в усьому світі. Мормони складають 75% населення м. Солт-Лейк-Сіті. В Україні перші мормони з'явилися 1990 р. 9 жовтня 1990 р. в приміщенні Союзу письменників відбулись перші збори, місяць по тому — перше хрещення у водах Дніпра. Загалом в країні діє зараз 50 релігійних інституцій мормонів, які нараховують понад 7 тис. членів. Філії Церкви відкрито у Харкові, Дніпропетровську, Макіївці, Одесі, Сімферополі, Львові. Організаційно вони підпорядковані двом місіям — Київській і Донецькій. Релігійне Управління знаходиться у Києві, у двох кроках від приміщення Держкомрелігії. Адміністративно українські мормони входять до складу президентства Центральної та Східної Європи. Президент Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів Гордон Хінклі у вересні 2002 р. відвідав Україну та мав зустріч з українськими мормонами у Палаці «Україна». Обіцяно будівництво храму в Києві (до речі, єдиного на території СНД).

10.3. НЕООРІЄНТАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Найвідомішим із сучасних неоорієнтальних організацій є «Міжнародне Товариство Свідомості Кришни» (МТСК, релігійна організація *вайшнавів*), яку називають також «*Рухом Харе Кришна*». Цей східний культ у традиціях індуїзму набув значного поширення в багатьох країнах світу, включаючи Західну Європу й Америку. Засновником цієї організації є *Бхактіведанта Свами Прабхупада* (1896–1977). На 58-ому році життя він покинув родину і п'ятеро дітей і почав вести чернечий, аскетичний спосіб життя. Розповідають, що він не зміг змиритися із тим, що дружина продала його книги, щоб купити цукерок і чаю, оскільки книги він вважав священними, а чай – п'яним напоєм. Якщо раніше він належав до однієї з індуїстських сект – шанувальників Кришни, то тепер він почав створювати власний рух і багато зробив для його популяризації як письменник і перекладач.

Мал. 10.3. Бхактіведанта Свами Прабхупада (1896–1977). Засновник кришнаїзму

1965 р. Прабхупада прибув до Нью-Йорка, де незабаром заснував Центр руху Харе Кришна.

Учення кришнаїтів генетично пов'язане з індуїзмом. Кришнаїти вважають своє віровчення і культ органічним продовженням, сучасною інтерпретацією давнього ведичного вчення. Основна праця, в якій засновник організації *Бхактіведанта Свами Прабхупада* виклав своє вчення, називається «Бгагават-Ґіта, як вона є». За формою вона являє собою упереджений переклад «Бгагават-Ґіти», шостої книги визначної епічної поеми «Махабхарата», з авторськими коментарями і доповненнями.

Таким чином, кришнаїти хочуть підкреслити, що їхня релігія не є якимсь новоутворенням. Вона має давні корені і ба-

зується на «учнівській спадкоємності», виникла на зорі творіння, коли Кришна – Верховна особа Бога – вклав ведичне вчення в серце Брахми, першої живої істоти у Всесвіті. Брахма передав це знання своєму синові й учневі Нер'яді, який пізніше став духовним учителем Шрілі В'ясадеви, укладача Вед. У ХХ ст. цей ланцюг дійшов до Бхактиведанти Свамі Прабхупади, який зміг викласти це вчення зрозумілою для людини нашого часу мовою – мовою людей, вихованих у традиціях європейської культури.

Віровчення кришнаїзму, або релігії вайшнавів (відданих Богові), засноване на принципі монотеїзму. Відповідно до цього віровчення існує єдиний абсолютний Бог, що виступає в трьох проявах: Бгагаван, Брахман і Параматма. Бгагаван – це прояв Бога, що володіє незбагненими якостями, що концентрує в собі все багатство, могутність, красу світу. Брахман – це позаособистісний прояв, абсолютна істина, незбагненна, нескінченна сила. У Параматмі виявляється Верховна Душа, що знаходиться в серці кожної живої істоти разом з індивідуальною душею – дживою.

Відповідно до великої безлічі дій у Бога безліч імен, але головне з них – Кришна. Інші боги сприймаються як аватари (втілення) Кришни. Такою аватарою виступає в кришнаїзмі й Ісус Христос. Кришнаїзм, як і багато інших віросповідань, що виникли в ХХ ст., прагне стати релігією об'єднання. Тому він включає у свій пантеон усіх богів традиційних релігій.

Кришнаїти надають великого значення вченню про подвійну природу світу: духовну й матеріальну. Людина також являє собою істоту, яка складається з двох начал: духовного і матеріального. Духовне начало є основою людини; тіло лише оболонка душі, і душа постійно змінює цю оболонку. Наслідуючи традицію ведичної релігії, кришнаїти стверджують, що душа здатна перевтілюватися в 8 400 000 форм життя. Ці перевтілення відбуваються за законом Карми і можуть тривати нескінченно. Тільки прийнявши людський вигляд, душа дістає можливість розірвати ланцюг перероджень, розвинути свою первісну духовну свідомість і усвідомити себе невід'ємною часткою Господа Кришни.

Звільнитися від матеріального світу, розвинути в собі свідомість Кришни здатна кожна людина. Для цього вона має присвятити себе відданому служінню Богові. Це служіння лежить в основі бхакті-йоги.

Бхакті-йога становить основу **культувної діяльності кришнаїтів**. Мета цієї діяльності, на їхню думку, полягає в тому, щоб цілком за-

нуритися в духовну свідомість, відновивши свої стосунки з Богом, і розвинути в собі любов до Бога, споконвічно властивій кожній живій істоті.

Один з важливих принципів, на яких базується культова практика кришнаїтів, складається в самообмеженні людини. Кришнаїт має звести до мінімуму потреби матеріального тіла, щоб підняти свою свідомість на вищий рівень і зберегти час для духовної діяльності. Самообмеження містить у собі зречення від мирського життя і всіх благ, що воно надає людині. Ідеальною формою такого зречення є насамперед відмова від власності, пожертвування коштів і майна на користь «Товариства Свідомості Кришни» і перехід на становище ченця в храмі. Ті, хто не переходить на цей спосіб життя, можуть продовжувати свою діяльність у світі, заробляючи собі на життя і вносячи пожертвування в храми.

Багато уваги в кришнаїзмі приділяється харчовим обмеженням. Кришнаїтам заборонено вживати в їжу м'ясо, рибу, яйця. Вони також забороняють уживання наркотиків і алкоголю, кави, чаю, тютюну. Засуджують статеві стосунки, не призначені для продовження роду.

У культовій практиці кришнаїтів велика роль відводиться омовінню. Чистота тіла, на їхню думку, — це одна з найважливіших якостей кришнаїта. Омовіння рекомендується робити два-три рази на день. Велике місце в культурі кришнаїтів посідає ритуальне богослужіння в храмі. Богослужіння проводяться щодня, з 4.00 до 21.00.

Особливого значення кришнаїти надають **медитації**. Під час медитації людина цілком відчужується від цього світу і концентрується на любові до Бога. Виняткова роль під час медитації надається маха-мантрі (великій мантрі): «Харе Кришна, Харе Кришна, Кришна, Кришна, Харе, Харе, Харе Рама, Харе Рама, Рама, Рама, Харе, Харе». З погляду кришнаїтів, мантра — це оспівування святих імен Бога. Протягом дня кришнаїти повинні промовляти цю мантру 1728 разів. Як стверджують учителі кришнаїзму — гуру, повторення мантри необхідно для того, щоб цілком сконцентрувати свідомість на Богові, ввійшовши в молитовний стан і медитуючи на звуки його святого імені. Медитації можуть носити як індивідуальний, так і колективний характер (див. текст 10.1).

Кришнаїти надають релігійного значення всій життєдіяльності своїх послідовників — «відданих». Внаслідок цього як культова діяльність оцінюється й прибирання в храмі, і переклад на інші мови

вчення Свами Прабхупади, і добродійна діяльність. За кожним «відданим» закріплені певні обов'язки, а виконання їх усвідомлюється як здійснення релігійного обов'язку, форма прояву любові до Кришни і служіння йому. Найважливішою ж визнається місіонерська діяльність, проповідь і пропаганда вчення, у тому числі перекладацька і видавнича діяльність.

Основними **осередками релігійного життя кришнаїтів** є храми. При храмах, як правило, створюються проповідницькі (місіонерські) центри, де одержують систематичну релігійну освіту й виховання «віддані», які прийшли в громаду. Після проходження навчання їх посвячують у вайшнави. Усі храми з адміністративного погляду самотійні. Разом з тим, діяльність кришнаїтських організацій чітко координується на трьох рівнях: регіональному, зональному й національному. На низовому рівні координація проходить через регіональні ради, що складаються з представників храмів регіону; на національному рівні – через раду президентів найбільших храмів даної країни. Світовий центр «Міжнародного Товариства Свідомості Кришни» знаходиться в Індії – у місті Маяпур у Західній Бенгалії. Організація видає півмільйонним накладом журнал «Назад до божественності». Вважається, що в Індії нараховується не менш як 100 тис. активних членів МТСК, серед яких можна зустріти багато поважних політиків, бізнесменів і вчених, у США – понад 50 тис., абсолютна більшість із яких – молодь віком до 25 років, стільки ж людей щорічно відвідують в Англії кришнаїтські релігійні заходи. У наші дні вони володіють власною радіостанцією «Радіо Кришналока». Частина коштів МТСК одержує з різних фондів, а також від продажу своїх видань.

Зауважимо, що **прихильники «Міжнародного Товариства Свідомості Кришни» в Україні** є найбільшою із неоорієнтальних течій. Протягом перших років ХХІ ст. релігійна мережа кришнаїтів стабілізувалась.

Перша заява на реєстрацію кришнаїтської громади в СРСР було подано в 1981 р., однак дозвіл Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР було отримано тільки у 1988 р. У 1993 р. було створено Центр громад свідомості Кришни в Україні, який зареєстрований державою в 1995 р. У 1996 р. Державним комітетом України у справах релігій було зареєстровано також Духовну академію свідомості Кришни в Україні. Академія готує священнослужителів та служителів інших необхідних спеціальностей для громад свідомості Кришни, а також розробляє наукові та методичні рекомендації, відповідну літературу та надає загальну вайшнавську освіту.

Кришнаїтські групи, 38 на 2003 р., діють майже в усіх великих містах України. Вони мають у своєму розпорядженні 13 культових споруд, 2 навчальні заклади із 170 слухачами, 2 періодичні видання. Кришнаїти твердять, що в Україні нараховується нині понад 300 священнослужителів, 120 учнів, близько 5 тис. активних парафіян.

В останні роки кришнаїти розвернули широку пропагандистську кампанію для створення щодо себе сприятливої суспільної думки. Можливо, саме через це вони започаткували низку гуманітарних програм, таких як «Їжа для життя» (безкоштовні їдальні для малозабезпечених), «Дайте людям шанс» (праця в місцях позбавлення волі), «Сільськогосподарське товариство» (пропаганда стародавнього способу обробки землі), навіть «Ведичне кулінарне мистецтво». Крім того, вони в усілякий спосіб намагаються підкреслити «нерозривну єдність» української та ведичної культури, чийм спільним витоком була культура аріїв. На території України нині працює більше 30 центрів роздачі їжі. Найбільші в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові та ін. У київській їдальні щоденно роздається 150–200 порцій гарячих обідів нужденним вже протягом п'яти останніх років. Так само стало традиційним пригощати усіх бажаючих «тортом-горою», шороку більших розмірів. 2003 р. кулінарний велетень важив 1108 кілограмів, був зроблений без жодного яйця (!), переважно з рисових кульок. Майже півтори тисячі дорослих і дітей із різних куточків СНД і далекого зарубіжжя, одягнені в сарі й дхоті, прикрашені гірляндами з квітів, на тиждень переносяться у світ прадавньої ведичної культури під час Одеського вайшнавського фестивалю, що проводиться в оздоровчому комплексі на березі Чорного моря. Ця діяльність кришнаїтів є показовою щодо можливостей інтеграції неорелігій в українське суспільство.

Трансцендентальна медитація (ТМ) розроблена індійським йогомом (за фахом – фізиком) *Махаріши Махеш Йоги*. Спочатку вона розповсюджувалась ним в рідній Індії, але комерційного успіху не мала. Тому Махаріши вирішив випробувати своє щастя в США, де він оселився в штаті Каліфорнія. Вміло використавши бум захоплення східними вченнями, він від середини 1960– до середини 1970-х рр. набув із своєю ТМ великої популярності, в тому числі серед представників творчої еліти, розповсюджуючи її через читання лекцій, видання книг і запис відеокасет. Його послідовників метод ТМ приваблює можливістю покращити стан свого здоров'я, як фізичного, так і духовного, поліпшити спілкування з іншими людьми. Крім того, гуру пропонує багато іншого, в тому числі досягнення миру в усьому світі.

Метод Махаріши є досить легким в порівнянні з методами медитації інших індуїстських учителів. Той, хто приступає до його вивчення, має присвятити цьому в день лише два відрізки часу по двадцять хвилин кожний. Для подальших занять можна отримати відповідні інструкції.

Щоб почати практикувати метод Махаріши, треба пройти обряд присвячення, що здійснюється спеціальним наставником. Спочатку наставник пояснює метод ТМ новому учневі, а потім здійснює церемонію вступу, під час якої новий член культу платить гроші і робить інші принесення. На закінчення він отримує мантру, призначену для повторення при медитації. Після трьох практичних сеансів, коли медитація відбувається під наглядом гуру, новонавернений продовжує займатися нею самотужки.

Махаріши обіцяє, що його метод допоможе людині розширити обрії її свідомості, вийти за межі наявного звичного стану усвідомлення власного «Я», піднятися над конкретними, мінливими відчуттями та переживаннями. Однак із середини 1970-х рр. до нашого часу інтерес до ТМ постійно знижується (щоправда, на користь інших, більш новітніх неоорієнтальних рухів). Тим не менш, за даними опитувань 2000-х рр., тільки у США у понад 400 центрах базовий курс ТМ практикують більше 1 млн осіб. Офіційно в Україні його прихильників чи центрів нема.

Шрі Сат'ї Саї Баба (народ. 1926 р). Свою місію він вбачає у тому, щоб відродити в людині прагнення до духовності, а в людстві – бажання жити в мирі і співпраці. Це він називає відновленням «прямого шляху до Бога». Адже досягнути бажаної мети можна лише тоді, коли людина відчує свою спорідненість із Богом і усвідомить, що за своєю внутрішньою сутністю вона і є чистою Божественною Любов'ю. Вчитель наполягає, що це завдання є універсальним для всього людства, відомим у той чи іншій формі й іншим релігіям. Практична діяльність Шрі Сат'ї Саї Баби включає в себе поряд із релігійно-культурним аспектом й освітянський і аспект соціального служіння, допомоги всім нужденним. Для своїх послідовників і сторонніх спостерігачів засновник цієї течії повстає як аватара, втілення божества, здатне на творення різноманітних див, наприклад, матеріалізації з ніщо певних предметів.

Рух Шрі Чинмоя (народ. 1931), нині репрезентований понад 300 центрами в усьому світі, навчає «шляху серця» до відкриття справжнього людського «Я», який допоможе швидкому духовному прогресу особистості. Таке «Я» розкривається тільки через взаємозв'язок з

Богом. Всевишній розкриває себе через людину, котра служить йому інструментом для вдосконалення світу, натомість Бог перебуває в людині як її внутрішня сутність. Осягнути Бога в собі може допомогти як медитація (вона відкриває очі, щоб бачити Бога, вуха, щоб слухати Бога, серце, щоб відчувати Бога в собі), так і творча діяльність, заняття літературою, музикою, спортом, численні приклади якої демонстрував сам Шрі Чинмой.

Шрі Ауробіндо (1872–1950) є розробником системи «інтегральної йоги». Спираючись на власний досвід, він воліє гармонізувати два досі роз'єднані полюси – дух і матерію. Якщо ранні системи йогічної дисципліни ставили собі за мету звільнення людини від нескінченних перероджень, то метою системи Шрі Ауробіндо проголошується не тільки досягнення висот Духу, але й привнесення їх в земне життя.

Раджніш Ошо (1931–1990) теж наголошував на тому, що людину треба сприймати у цілісності її тіла та душі. Тільки така повнота сприйняття здатна вивести людську свідомість за звичні для неї межі, спрямувати її до Божественного, як наслідок – увійти до стану цілковитого спокою та задоволення, який здавна слугував ідеалом для різних містичних течій усіх часів і релігій. Прискорити досягнення внутрішньої зрілості може регулярна медитативна практика.

Сахаджа-йога заснована Шрі Матаджи Нірмала Деві (народ. 1923). Вона вчить, що відродила давню систему духовного сходження, яка спрямована на те, щоб збудити в багатьох людей одночасно надприродну внутрішню енергію – кундаліні. Тоді вони відразу осягаються внутрішнім Світлом і з'єднуються з космічною всепроникною енергією. Це призведе до поліпшення фізичного стану людей і значно підвищить моралісність їхнього буття.

10.4. САОНТОЛОГІЧНІ НАПРЯМКИ

«Церкву саєнтології» заснував *Лафайет Рон Хаббард* (1911–1986) – колишній морський офіцер, письменник-фантаст. Зараз «Церкву саєнтології» очолює Давид Міскевідж, центр її знаходиться в Лос-Анджелесі, духовне керівництво – у Клівротері (Флорида), основна європейська база – у Копенгагені.

Основи уявлень саєнтологів викладені в книзі Хаббарда «Діанетика – сучасна наука душевного здоров'я» (1950). *Діанетика* – це вчення про розум, про душевне здоров'я, технологію позбавлення

комплексів і шкідливих звичок. Хаббард намагався подати свою діанетику як науку, але, зустрівши повне неприйняття з боку вчених, надав їй релігійного забарвлення. Пізніше Хаббард розробив «саєнтологію». Саєнтологічне товариство виникло 1952 р. Воно було зареєстровано 1955 р. у Вашингтоні як «Церква саєнтології».

На сьогодні «Писання» саєнтологічної релігії складається із друкованих праць Р. Хаббарда загальним обсягом півмільйона сторінок, більш ніж 3 000 записів лекцій й приблизно 100 фільмів.

Сам термін «саєнтологія» її послідовники розшифровують як «вивчення знання» (в англійській мові цей термін звичайно вживається в значенні «наукоподібності»). Вони уявляють собі саєнтологію як науку про знання в повному обсягу, в якому діанетика є тільки частиною. Одночасно саєнтологія визначається як «прикладна релігійна філософія». Підставою цього трактування є те, що вона опікується «вивченням духу і роботою з ним в його взаємовідносинах із самим собою, всесвітами й іншим життям»¹.

Основний догмат саєнтології полягає в тому, що світ приречений на знищення. Саєнтологія вчить, що за межами тіла і розуму існує т. зв. основний елемент особистості, що називається «тетан», який являє собою людський дух або життєву енергію і володіє надприродними можливостями. З погляду Хаббарда тетани можуть залишати тіло, яке вони заселяють, та існувати поза будь-яким фізичним тілом за межами фізичного всесвіту. Цей дух або життєва енергія повинні розумітися так, що ми можемо просунути до більш високого рівня

Мал. 10.4. Лафайет Рон Хаббард (1911—1986).

Засновник «Церкви саєнтології»

¹ Хаббард Рон Л. Саєнтологія: основи життя.— М., 2000.— С. 7.

існування, де на нас не впливатимуть різні життєві незгоди і неприємності. Це і є шлях досягнення стану повної душевної свободи або стану «оперуючого тетану» (ОТ). Цей стан досягається після того, як людина пройшла стан «клір».

Згідно з саєнтологічною доктриною досягнення стану оперуючого тетана є ключем до безсмертя. Оперуючий тетан здатний контролювати фізичні речовини, енергію, простір і час. В ідеалі, оперуючий тетан не вселений у тіло, але перебуває поблизу нього.

Вважається, що Рон Хаббард розробив єдиний **можливий шлях до спасіння**. В діанетиці він дав спосіб розкриття невикористовуваних інтелектуальних здібностей і геніальних можливостей. Він розуміє людську розсудливість як банк даних, що єдиний може розв'язати всі проблеми, якщо забезпечений повною і правильною інформацією.

Роботу свідомості Хаббард розглядає через функціонування двох частин: «аналітичного» розуму, що відповідає за розв'язання життєвих проблем, і «реактивного» розуму. «Реактивний» розум зберігає почуттєві записи хворобливих подій, т. зв. «енграми», що розглядаються як перешкода до залагодження життєвих ситуацій і причина психологічних проблем.

Метою діанетики, таким чином, є видалення енграм. У результаті такого процесу очищення передбачається поява індивідуума з надлюдськими здібностями, вільного від будь-яких фізичних і розумових розладів, т. зв. *клір*. Для цього використовуються курси спілкування й т. зв. *одитинг* (щось подібне до сеансу психоаналітика), що є методиками, розробленими «кліром». Записи сесій одитингу зберігаються, а потім проходять через аналітика (case monitor), який систематично їх оцінює. Вважається, що кожний, хто використовує саєнтологічну технологію, може стати самовизначеною, дійсно богоподібною надістотою, не обмеженою розмірами простору і часу. У хаббардівському вченні проголошується, що тільки кліри й ОТ переживуть руйнування планети; що тільки сайєнтологи знають, як робити клірів і ОТ, що ті, хто не є саєнтологами, не мають шансу досягти персонального безсмертя. Ці заяви демонструють елітарність підходу, що розділяє людство на саєнтологів і несаєнтологів.

Щоб досягти мети в «кліруванні» планети, члени саєнтологічної організації мають займати ключові позиції в суспільстві, бізнесі й політиці. У 1979 р. правляча верхівка Світового Інституту Саєнтологічного Підприємництва (WISE) відзначила початок планової

«інфільтрації» в галузі бізнесу. Завданням WISE у цьому напрямку є впровадження стандартизованої хаббардівської технології керування. Організація критикує уряди за недоліки адміністративної технології, у той час, як кожен член WISE розглядається як гарант причинності, порядку і стабільності. Таким чином, із саєнтологією, як заявляється, бізнес може зростати, а уряди правити мудро.

Хоча думки сучасних дослідників розходяться в тому, чи можна вважати саєнтологію релігією, на користь першого є досить багато свідчень.

Саєнтологія відповідає критеріям, що використовують для визначення релігії: 1) віра в якусь Вищу Реальність, як Бог або вічна істина, що вище мирського життя; 2) релігійні практики, що скеровані на розуміння, досягнення цієї Вищої Реальності або прилучення до неї; 3) спільнота віруючих, об'єдналися для того, щоб слідувати за цією Вищою Реальністю.

Вірування саєнтологів у Вищу Реальність, що виходить за межі матеріального світу, включають у себе поняття тетана, духовного світу (т.зв. сьома динаміка) і Верховної Істоти (т.зв. восьма динаміка). Другий елемент знаходиться в саєнтологічних церемоніях, що належать до ритуалів повсякденного життя, як, наприклад, ім'янаречення, вінчання й заупокійна служба, але переважним чином – в релігійних послугах з одитингу й навчання, за допомогою яких сайєнтологи підвищують свою духовну свідомість і досягають розуміння духовного світу і, врешті-решт, свого зв'язку з Верховною Істотою. Що ж до третього елементу, то активну спільноту парафіян можна знайти в будь-якій саєнтологічній церкві. Саєнтологічна організація теж розглядає себе як «Церква». В ній існують свої священники, богослужбові ритуали й обряди хрещення, шлюбу, похорону. Є своя символіка – восьмикінцевий хрест, свої свята – такі, як день народження Р. Хаббарда.

Таким чином, саєнтологію можна вважати релігією. Недарма 1993 р. «Церква саєнтології» в судовому порядку затвердила за собою податковий статус як релігійна організація.

Її устрій відзначається високим ступенем ієрархічності:

- позаштатні священники-одитори, які можуть надавати консультативні послуги;
- саєнтологічні місії, які мають знайомити людей з основами саєнтології;
- «церкви класу V», де провадиться поглиблена підготовка штатних священників, виконуються по п'ятницях і неділях проходять регулярні зібрання;

• «продвинуті організації» в Копенгагені, Лос-Анджелесі та Сідней, Сент-Хиллі (Велика Британія), які провадять підготовку adeptів на нижчому рівні Оперуючого Тетана;

• «прапор Церкви» в американському місті Кліруотері;

• «флагманське судно», які дійсно плаває у теплих водах Карібського моря, аби забезпечити умови для відволікання від усього мирського та повного зосередження на духовному прогресі.

Таким чином, саєнтологію можна вважати релігією. Недарма 1993 р. «Церква саєнтології» в судовому порядку затвердила за собою податковий статус як релігійна організація.

Її устрій відзначається високим ступенем ієрархічності:

• позаштатні священники-одитори, які можуть надавати консультативні послуги.

• саєнтологічні місії, які мають знайомити людей з основами саєнтології;

• «церкви класу V», де провадиться поглиблена підготовка штатних священників, виконуються по п'ятницях і неділях проходять регулярні зібрання;

• «продвинуті організації» в Копенгагені, Лос-Анджелесі та Сідней, Сент-Хиллі (Велика Британія), які провадять підготовку adeptів на нижчому рівні Оперуючого Тетана;

• «прапор Церкви» в американському місті Кліруотері;

• «флагманське судно», які дійсно плаває у теплих водах Карібського моря, аби забезпечити умови для відволікання від усього мирського та повного зосередження на духовному прогресі.

У 1984 р. була створена *Міжнародна асоціація саєнтологів*, яка має за мету розвивати, підтримувати, захищати саєнтологічну релігію. До структури Церкви входить «*Центр релігійної технології*», який слідує за чистою використанням саєнтологічних технологій, а насправді, дотримання авторських прав на них. Нарешті, існує *Морська організація* – елітний орден з 5 тис. найвищих посадовців Церкви, які підписують з організацією договір про вічну відданість (точніше, її термін обмежений 1 млрд років).

За даними саєнтологів, вони мають 3100 церков, місій та філій у 107 країнах світу й близько 8 млн послідовників. За підрахунками колишніх членів організації, її успіхи дещо скромніші – близько 270 церков і місій по всьому світі й від 100 до 400 тисяч членів. Діяльність «Церкви саєнтології» у країнах СНД не афішується (у Росії зареєстроване єдине об'єднання в 1994 р.). Щодо кількості саєнтологів в

*Мал. 10.5. «Флагманське судно».
На його борту здійснюється одитинг вищого рівня*

Україні, то відомостей про це ми не маємо. Усі саєнтологічні й похідні від них організації зареєстровані як громадські, жодного випадку реєстрації релігійної організації «Церкви саєнтології» не було. Такі громадські центри діють зокрема в Харкові, Кременчуці, Ужгороді. Проте з нею пов'язується кілька помітних акцій. Скажімо, книга Л. Хаббарда «Діанетика» була безплатно розіслана по всіх найбільших бібліотеках країни й активно вивчалася на спеціальних семінарах. Зараз саєнтологи зосередили свої зусилля на роботі з жителями великих міст (наприклад, автору цих рядків на вулицях рідного Харкова неодноразово вручалися рекламні проспекти з пропозицією пройти діанетичне тестування і багато разів він витягав їх зі своєї поштової скриньки). Скільки людей і кого саме саєнтологи «інфільтрували» у великий бізнес, ЗМІ, органи влади, правоохоронну і судову системи — залишається тільки гадати.

«**Наука Розуму**» — цей доволі розповсюджений рух започаткував американський лікар-психотерапевт Ернст Холмс (1887—1960). Основні положення свого вчення він виклав в творах «Творчий розум і

успіх» та «Наука і розум». Головна ідея Холмса полягає в тому, що негативний досвід продукується у першу чергу негативним мисленням і нашим негативним ставленням до проблем. Відтак, змінюючи орієнтири свого мислення, людина здатна піднятися до рівня Христа, який був таким самим чоловіком, як усі інші (тоді як Бог для Холмса – безособистісний, а Святий Дух – жіночий аспект Божественної Трійці).

Подібні ідеї об'єднують послідовників «Християнської науки». «Християнська наука» виникла в США в позаминулому столітті з ініціативи Енн Морс Бейкер (1821–1910), котра вважала, що духовне зцілення краще і ефективніше за медикаментозне. Свому вченню вона присвятила книги – «Наука і здоров'я», «Ключ до Писання». Досі чисельність її прихильників, для яких вона є пророчицею, навіть наступницею Христа, перевищує кілька мільйонів осіб.

10.5. СИНТЕТИЧНІ РЕЛІГІЇ

«Церква Уніфікації», інші назви: «Асоціація Святого Духа за Об'єднання Світового Християнства» (АСД–ОСХ), муніти, «Рух Уніфікації». Її засновником і керівником є *Сан Мен Мун*.

Сан Мен Мун народився в 1920 р. у селянській родині послідовників однієї з протестантських церков на півночі Кореї. Ще навчаючись у школі, він відвідував молитовні збори п'ятидесятників. У 1936 р. на Пасху його «відвідало видіння». Ісус Христос з'явився релігійному підліткові і повідомив, що той покликаний завершити місію, яку Ісус почав близько двох тисяч років тому. За однією з версій розповіді про цю подію, голос з неба прорік: «Ти завершиш спасіння людей, будучи Другим Пришествям Христа».

Так з'явився ще один «пророк». Він змінив першу частину даного йому при народженні імені на «Сан» («Той, хто світить»), що повинно було натякати на його божественне походження. Майже десять років присвятив Мун вивченню Священного Писання і духовним пошукам, але не залишав і земні справи – учився в коледжі і в японському університеті «Васеда», працював електротехніком, часто змінював місце проживання.

А потім Мун почав активну проповідь свого вчення. Восени 1950 р. він осів у Південній Кореї й 1954 р. заснував «Церкву Уніфікації», а в 1957 р. видав під своїм ім'ям додаток до Священного Писання за назвою «Божественний Принцип».

У 1955 р. Сан Мен Мун потрапив на лаву підсудних за обвинуваченням у полігамії і сексуальних збоченнях: проти нього свідчили півтора десятка жінок. З однією зі спокушених ним студенток, 18-літньою Хак Джа Хан, щоб уникнути скандалу, Мун змушений був одружитися. Це, за висловом Муна, «весілля агнів», відбулося в 1960 р. Як весільний подарунок «пророк» підніс своїй нареченій титул «мати світобудови» і трактат «Божественний Принцип». Звинувачення в результаті були зняті, і він був звільнений, пробувши за ґратами 3 місяці.

1 січня 1972 р. Господь ще раз, за словами Муна, відвідав його, доручивши підготувати народ до Другого Пришестя. На початку 1974 р. Мун прибув у США і почав поїздку по країні, роз'яснюючи, що Бог розраховує на Америку.

Джерелом віровчення «**Церкви Уніфікації**» є одкровення, отримане преподобним Муном і викладене в «*Божественному Принципі*». Послідовники Муна пояснюють: хоча Старий і Новий Заповіти були канонізовані християнами, сам Господь не зв'язав себе обітницею мовчання, його воля продовжує передаватися людству. Зараз видано понад 200 томів творів Сан Мен Муна, що включають книги з «Божественного Принципу», праці з філософії Уніфікації, проповіді, духовні повчання й промови преподобного Муна. Велика їхня частина не перекладена з корейської на європейські мови, що дуже ускладнює дослідження віронавчальної доктрини «Церкви Уніфікації».

Особистість Сан Мен Муна є, безперечно, центральною у віровченні «Церкви Уніфікації». Для членів АСД—ОСХ Мун є Месією (помазаником Божим), і цим визначається все життя і діяльність кожного муніта й Асоціації в цілому.

Муніти — суворі монотеїсти, вони вірять у єдиного Бога, думаючи при цьому, що Він втілює в собі подвійні властивості зовнішнього і внутрішнього й одночасно чоловічого й жіночого начал. Учення «Церкви Уніфікації» про світ і людину містить у собі такі основні положення:

- 1) Бог діє протягом усієї людської історії, щоб досягти ідеального світу на землі.
- 2) Старий і Новий Заповіти в Біблії свідчать про те, що Бог допомагав зневіреному людству знову знайти здатність до досягнення бажаного блага.
- 3) Кінець світу — це кінець історії зла і початок становлення суспільства, заснованого на ідеалах добра.

4) Людство не загине при настанні кінця світу, а навпаки, відродиться.

5) Історія людства поділяється на три періоди: епоха Авраама — формування роду людського, епоха Ісуса — розвиток людства; зрештою епоха Муна, що з'явився на землю, щоб завершити священну місію і звільнити людей від сатани.

У 1992 р. Мун проголосив себе «Істинним Отцем» нового людства і з 1993 р. оголосив «еру Завершення Заповіту», що змінила «еру Нового Заповіту», тобто фактично настала ера мунізму. «І першому, і другому Ізраїлю — християнству — довелося пройти шляхом страждань. Такий самий шлях випав на долю Кореї — країни, якій належить прийняти Месію»¹.

«Церква Уніфікації» формально не відкидає жодну релігію, вважаючи кожна з них певним приготуванням до приходу Істинних Батьків і буде свої стосунки з ними тільки на цих засадах.

Центральне місце в **релігійній практиці мунізму** посідає церемонія «благословення». Вона містить у собі «церемонію святого вина» і «священне одруження», розуміється як народження в нове життя через очищення від першородного гріха й одночасно як вступ у «благословенний» шлюб. Учасники першої церемонії, випивши спеціально приготовлений напій, стають кровно зв'язаними з Муном і його родиною.

«Благословення» проводиться одночасно для багатьох пар, перетворюючись на масове видовище. Одруженню передують заручини. Як правило, муніти довіряють вибір своєї майбутньої половини Муну. Але, у міру того як кількість учасників церемоній зростала, добір пар став здійснюватися за фотографіями, а іноді передоручати старим членам «Церкви Уніфікації» або керівникам її регіональних підрозділів. Буває так, що наречений і наречена особисто знайомляться лише напередодні одруження або навіть і після нього — у цьому разі чоловіка тимчасово замінює його фотографія.

Необхідною передумовою для мунітського благословення є дотримання встановлених правил, визначених дій для спокутування власних гріхів і гріхів усього роду людського аж до Адама й Єви. Такою спокутою, зокрема, є активна робота членів «Церкви Уніфікації» із збору грошей і свідчення про «Божественний Принцип». В ідеалі, і тому, і іншому треба присвятити по три з половиною роки.

¹ Сан Мен Мун. Бог и МЫ. Принцип в основных чертах.— М., 1992.— С. 90.

Залучає молодих людей у «Церкву Уніфікації», можливо, те, що муніти ставлять в основу всього родину й шлюб. Мунітські родини набагато міцніші, ніж взагалі у світі; вони послідовно проводять ідею виховання в цнотливості — «блуд» вважається в них найстрашнішим гріхом.

У «Церкві Уніфікації» існує відмінно відпрацьована **система вербування нових adeptів**. Вербування нових членів «Церкви Уніфікації» не ведеться відкрито, але лише до того моменту, поки жертва не потрапила в розставлені мережі. Новачків — «дітей» — піддають послідовному «навчанню» протягом 7, 21, 40, 120 днів. Їх ані на хвилину не залишають самих, змушуючи працювати, слухати лекції, молитися й співати гімни по 14–16 годин на добу.

Життя рядових членів «Церкви Уніфікації» після проходження обряду «благословення» буде ненабагато краще. Вони житимуть у казарменого типу гуртожитках і будуть дотримуватися суворох правил. Ось вони: щоденні молитви протягом багатьох годин; малокалорійне харчування; постійне недосипання; колективні піснеспіви; багаторазові читання релігійних текстів; постійний нагляд за кожним — ніхто й на мить не може залишитися не тільки один, а у двох з кимось; військова суворість у зовнішньому вигляді й у поведінці.

Люди, які потрапили в «Церкву Уніфікації», повинні обмежити контакти зі своїми батьками, родиною, друзями, якщо тільки вони не співчувають мунізму. Хоча, навчені досвідом численних великих конфліктів на Заході, муніти стали обережніше підходити до цього питання, основна ідея залишається незмінною. Не дивно, що для адаптації до нормальних умов життя тих, хто вийшов з «Церкви Уніфікації», потрібно в середньому 16 місяців.

Організація «Церкви Уніфікації» побудована на чіткій ієрархії на чолі з Муном. Керівники якогось роду діяльності називаються центральними особами, і щодо них від «молодших» потрібна беззастережна слухняність, «любов і служіння».

«Асоціація Святого Духа за Об'єднання Світового Християнства» (АСД—ОМХ), відома як «Церква Уніфікації», є своєрідним ядром «Руху Уніфікації», що містить у собі безліч релігійних, суспільно-політичних і культурних організацій і союзів, заснованих Сан Мен Муном для поширення його ідей.

Крім того, існують ще десятки різних дочірніх фондів, федерацій і асоціацій, у тому числі спортивних (вонхва-до — мунітська версія карате), що приховують свій зв'язок з материнською структурою. Повний їхній список складає об'ємну брошуру. «Руху Уніфі-

кації» належать 150 корпорацій, що об'єднують підприємства в різних сферах виробництва й обслуговування, у тому числі і виробляють деталі військової техніки та озброєння, два університети, кілька установ, пов'язаних із засобами масової інформації, щомісячний 500-сторінковий журнал «Світ і я», а також агентство друку «Free Press International» і телестудія «Washington Television Centre», школа мистецтв «Маленькі ангели» і багато інших. Від adeptів «Церкви Уніфікації», що працюють на цих підприємствах, вимагають задовольнятися низькою заробітною платою, мотивуючи це тим, що висока прибутковість підприємств потрібна для підвищення престижу «Церкви Уніфікації» і моралі віруючих.

На територію СРСР ідеї Муна почали проникати в 1970-х рр. Офіційна діяльність Церкви Муна почалася після зустрічі першого й останнього президента СРСР М.С. Горбачова із Сан Мен Муном у 1991 р.

У 1992 р. «Церква Уніфікації» провела в Росії, у Прибалтиці й у Криму сотні семінарів з «Божественного Принципу», на яких, за даними АСД–ОСХ, побувало понад 60 тис. викладачів вузів і шкіл, студентів, учнів та їхніх батьків. Особлива увага приділялася вчителям, оскільки вони найбільшою мірою можуть впливати на ситуацію в суспільстві недалекого майбутнього.

За свідченням київського емісара міжнародної місії «Церкви Об'єднання» (Муна) громадянина США М.Стюарта, група місіонерів місії протягом 1993–1995 рр. активно співпрацювала в Україні з Міністерством освіти, підписавши два протоколи про наміри. Саме за сприяння останніх проводилися семінари та конференції з науковою громадськістю, викладачами, студентами та активом Співки жінок України з питань філософії та етики сучасного навчання. Загалом усі ці теоретичні та практичні заняття з українськими освітянами (вчителями молодших і старших класів, директорами шкіл та їхніми заступниками, викладачами вузів) зводились, по суті, до спрощеного, а подекуди й взагалі вульгарного проповідництва. Головною метою таких місіонерських зібрань була підготовка «кадрів нового типу» з метою створення широкої мережі релігійних шкіл на базі державних навчальних закладів України.

Так, зокрема, використовуючи свій статус студентів вищих навчальних закладів у Донецькій, Харківській та Дніпропетровській областях як прикриття для місіонерства, adeptи «Церкви Об'єднання» активно навчали принципам Муна вчителів та учнів цілого ряду шкіл. З метою виявлення потенційного поповнення для цієї церкви

у ряді міст України (Києві, Харкові та ін.) ними було здійснено широке тестування студентської та шкільної молоді. Найбільш сприйнятливих до «віри Муна» слухачів-студентів було відряджено на річне стажування до церкви у Лос-Анджелес (США).

Однак, після того як у Росії під впливом постійних і наполегливих протестів Православної Церкви і широкої громадськості в спеціальній Постанові Державної Думи РФ 1996 р. «Церква Уніфікації» Муна була названою деструктивною релігійною організацією, її діяльність на пострадянському просторі або практично припинилась, або проводиться потай.

Багаїзм є синкретичною релігією, націленою на об'єднання усіх віросповідань у всесвітнє братство. Її засновником був іранський торговець-мусульманин Мірза Хусейн Алі Нурі (1819–1850), відомий під іменем *Бага-Улла* («Слава Господа»).

Основна думка **вчення багаїзму** полягає в тому, що людство єдине і прийшов час об'єднання всіх людей планети у всесвітнє товариство. Бага-Улла писав: «О, народи і племена земні, що протиборствують! Зверніть лиця свої до єдності, і нехай опромінить вас сяйво світла його. Зберіться ж воедино і заради Господа зважтеся викорінити те, що служить причиною розбратів між вами. Не може бути і тіні сумніву в тому, що народи світу всіх рас і релігій черпають натхнення з одного Божественного джерела і підвладні єдиному Господу». Коли багаї говорять, що всі релігії складають одне ціле, то не мають на увазі, що різні релігійні вчення подібні між собою. За глибоким переконанням багаїстів, засновник цієї релігії Бага-Улла продовжує ряд Посланників Бога. Послідовники багаїзму проголошують такі принципи й основи Нового світового Порядку — Царства Божого, обіцянного Заратуштрою, Мойсеєм, Христом, Мухаммадом:

- всі основні релігії мають спільне джерело;
- кожен віруючий повинен самостійно шукати істину;
- відмова від усіх видів упередженості (расової, національної, релігійної, класової та ін.);
- гармонія з розумом і науковим знанням;
- повна рівноправність чоловіків і жінок;
- усунення крайніх проявів бідності і багатства;
- установлення світової федерації на принципах загальної безпеки і міжнародної справедливості;
- наслідування кожною людиною високих моральних принципів;

• єдина спільна мова, за допомогою якої люди вільно зможуть розуміти один одного.

Багаїсти не визнають традиційні уявлення про Бога і вважають усі спроби описати Його марними, тому що Бога не можна збагнути розумом.

Багаї вчать, що споконвічна сутність кожної людини – це душа, а фізичне тіло – це форма існування людей на Землі. Після того, як тіло вмирає, душа продовжує жити. Вона вирушає в дорогу до Бога через безліч світів чи площин існування. Успішна духовна подорож до Бога в традиційних термінах подібна до життя в раю. У разі неуспіху душа залишається віддаленою від Бога, її існування стає пеклом. У пеклі йде процес перевиховання грішників. Після того, як душі морально переродяться в кращий бік, вони наблизяться до Бога і, відповідно, теж опиняться в раю.

За земного життя душа здатна духовно зростати за допомогою певного культу: молитов, медитацій, вивчення одкровень пророків, моральної самодисципліни і служіння людству в тій сфері, де кожна особистість може якнайкраще реалізувати свої здібності.

Кількість священних книг в багаїзмі точно не підраховано, але в будь-якому разі їх більше сотні. Багаї вшановують як твори засновників власної релігії, особливо книгу Бага-Улли «Кітаб-і-Агдас» (з арабської – «Найсвятіша книга»), так і деякі священні книги інших релігій – зокрема Біблію, Коран та Бгагавад-Ґіту.

Багаї не мають спеціальних служителів культу. У кожній країні, де існує досить велика громада багаї, раз на рік (21 квітня) таємним голосуванням усіх дорослих членів громади обирається національна рада з дев'яти членів, що називається *Національними Духовними Зборами*. Раз на дев'ятнадцять днів уся громада збирається для богослужіння, нарад у справах громади і поглиблення дружніх взаємин між багаї.

Усі **багаїстські громади**, що існують у світі, об'єднані в єдину організацію, що називається «*Міжнародним Співтовариством Багаї*» (МСБ). Керівний орган МСБ називають *Всесвітнім Домом Справедливості* (ВДС). ВДС, як і всі Духовні Збори, складається з дев'яти чоловік. Члени ВДС переобираються на міжнародних з'їздах багаїстів кожні п'ять років. Резиденція ВДС розташована на схилі гори Кармел в м. Хайфа (Ізраїль). Крім керівництва багаїстами, ВДС опікується святими місцями багаїстів в м. Акка і Хайфа, що пов'язані з життям Бага-Улли.

Перший багаїстський молитовний Дім був збудований у 1908 р. в Ашгабаті (зруйнований землетрусом у 1948 р.). Зараз діє 7 багаїстських молитовних Домів (в Індії, Австралії, США, ФРН, Панамі, Уганді і Західному Самоа), близько 166 національних духовних зборів і кілька тисяч місцевих нечисельних релігійних груп.

Храми, що називаються Домами Преклоніння, відкриті для всіх народів. Хоча архітектурне рішення в кожному разі своє, спільним для Домів Преклоніння є наявність дев'яти входів і центрального купола, що символізує єдність і розмаїтість людського роду. Культурна практика включає молитви, медитації, читання уривків зі Священних Писань Багаї та інших світових релігій.

Багаї пропагують свій **спосіб життя**: щоденні молитви, участь у заходах разом з людьми різних національностей і соціального становища, відмову від алкоголю й наркотиків, святість шлюбу. Раз на рік, з 2 по 20 березня, багаїсти дотримуються посту, утримуються від їжі й пиття від сходу сонця до заходу. Будь-яка робота, що виконується в душі служіння, розглядається як богослужіння.

У 1948 р. Організація Багаї була визнана ООН як неурядова організація, а в ЮНЕСКО та Міжнародному Дитячому Фонді ООН вона має дорадчі голоси.

Багаїсти здійснюють багато міжнародних проєктів в галузі охорони здоров'я, освіти, екології тощо.

За деякими підрахунками, зараз у світі нараховується приблизно 6 млн багаїстів. Починаючи з 1991 р. громади багаї почали з'являтися в деяких великих містах України, Росії й інших держав СНД. В Україні діють 13 офіційно зареєстрованих громад багаїстів.

10.6. НЕОЯЗИЧНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Починаючи з середини ХХ ст. були зроблені спроби відродження української давньої релігії, але зрозуміло, що в іншому вигляді, ніж вона існувала в дохристиянські часи.

Витоки українського неоязичництва пов'язані з іменем проф. *Володимира Шаяна* та його течії «**Рідна Віра**». Зацікавлення релігією виникло у В. Шаяна ще в часи його навчання в Львівському університеті. До ідеї відродження язичництва підштовхнули його студії індуїзму, а також давніх релігій – ведизму, брахманізму та зороастризму. Він помітив велику тотожність у світосприйнятті давніх аріїв та сучасних йому українців. Опинившись після Другої світової війни

на еміграції, Володимир Шаян почав творити свою релігійну систему, водночас проводячи велику наукову та суспільну працю. Після смерті В. Шаяна його учні у 1987 р. опублікували його дослідження з язичництва – «Віра Предків Наших». Перші спроби оформити новий рух мали місце ще у 1930–1940-і рр. Так, 1943 р., ним було створено перший «*Орден Лицарів Бога Сонця*». Але він не проіснував довго, бо вже в 1945 р. В. Шаян створив «*Орден Бога Сонця*» і висвятив 12 нових членів, який теж занепав через 3 роки. Тож перша громада Української Рідної Віри з'явилась у 1981 р. у канадському місті Гамільтон. Їй вдалось налагодити видання журналу «Українське Відродження», видрукувати цілий ряд праць ідейних лідерів Рідної Віри. Така робота не залишилась безрезультатною, оформилась громада сповідників в далекій Австралії.

У 1993 р. у Києві була зареєстрована рідновірська громада, члени якої визнали себе послідовниками В. Шаяна. Ця громада нині має назву Громада українських язичників «Православ'я», яку очолює волхвиня *Зореслава (Галина Лозко)*. Її ж зусиллями в травні 2001 р. було зареєстровано *Об'єднання Рідновірів України*, як релігійний центр громад Української Рідної Віри (яких налічується лише 5, в Харкові, Чернігівській та Київській областях).

Паралельно до Української Рідної Віри йшов процес самоорганізації ще однієї течії рідновірства – **Рідної Української Віри**. Він розпочався 1994 р. коли кілька вінницьких громад вирішили створити Собор Рідної Віри, але їм було відмовлено в реєстрації. Та справа не стояла на місці, і в жовтні 2000 р. одинадцятьма рідновірськими громадами було створено, а наприкінці грудня зареєстровано, Собор Рідної Української Віри, як всеукраїнське об'єднання громад рідновірів. Головою духовного правління Собору РУВ *Орієм Безверхим* велась та ведеться активна проповідницька діяльність, зокрема: публікація статей, участь у наукових конференціях, видання рідновірської обрядової та світоглядної літератури, наприклад праці: «Рідна Віра», «Волхovníк рідновіра» тощо. Послідовники цього напрямку вважають, що В. Шаян, Л. Силенко та інші багато зробили для розбудови основ Рідної Віри, але не змогли її повністю осягнути і відродити. Собор узяв собі за мету з'єднати воедино їхнє вчення. Вірні Собору Рідної Віри вважають, що Поділля – це особлива територія, тому що саме тут збереглось багато пам'яток дохристиянської культури. Серед усіх неоязичницьких культів «Собор Рідної Віри» відрізняється толерантністю до інших течій рідновірства.

15 червня 2003 р. на священній для усіх рідновірів горі Богит було урочисто проголошено про відродження споконвічної релігії українців-русичів, яку названо було **Рідною Православною Вірою**. На сьогоднішній день існує 10 громад Рідної Православної Віри, що об'єднують рідновірів Поділля, Київщини, Черкащини, Приазов'я, Закарпаття та Запоріжжя. Конфесію очолює, з титулом – Його Світлість Верховний Волхв Рідної Православної Віри, *Володимир Куровський*.

Однак найбільшою за кількістю послідовників в Україні є **РУН-Віра** (повна назва – *Об'єднання Синів і Дочок України рідної Української Національної Віри*). Засновник цієї релігії – *Лев Силенко*, який проголосив Себе Учителем і Пророком, утіленням вічного Духу Оріяни-Скитії-Русі-України.

Лев Силенко народився 27 вересня 1920(?) р. в селі Богоявленському біля Олександрії. Вчився в Кременчуцькому бібліотечному технікумі. Писав вірші, друкувався в газеті «Соціалістична Полтавщина». Був у Харкові на практиці в бібліотеці ім. В. Короленка. До Кременчука не повернувся до Кременчука, поїхав до Києва, поневірявся на вокзалі, потім їздив на Донбас (ЗУГРЕС, Харцизьк), знов повернувся до Києва. 1940 р. поїхав на заробітки до Москви, працював на будові Теплоенергоцентралі. Мобілізований до армії, проходив навчання в Чугуєві, служив писарем. Восени 1941 р. потрапив у полон, утримувався в таборі під Гомелем. Утік, на початку жовтня 1942 р. прийшов до Києва, звідти вирушив до рідного села. Потім знову потрапив до Києва, звідти пішов на захід, опинився в таборі для переміщених осіб, в американській зоні окупації. Навчався в проф. Дмитра Чижевського в Гейдельберзькому університеті. Познайомився з В. Шаяном, захопленим індуїзмом і містичним вченням Блаватської. Видавав журнал «Нове лицарство» накладом 300 прим. Проповідував віру в Дажбога.

1953 р. прибув до Канади. Жив у різних містах, з 1966 р. – у Вінніпезі. 1964 р. вважається офіційним початком проповідування РУНВіри. З 1964 р. Силенко видавав часопис «Рідна Віра» накладом 950 примірників. З 1966 р. починає називатися Учителем.

У десяти номерах «Рідної Віри» з 1964 р. вміщує 396 сторінок матеріалів для «Мага Віри». «Мага» – у перекладі з санскриту – «могутній», «могуття». Корінь знаходить в українських словах «мужність», «муж», «перемога». Силенко стверджує, що Будда й Заратуштра були скіфами, їхні предки походили з берегів Дніпра.

3 грудня 1966 р. в Чикаго оформив першу громаду РУНВіри, яка отримала від американського уряду статус релігійної. Складалася з 53 родин, які відійшли від Греко-Католицької та Православної Церков.

1969 р. у Вінніпезі Лев Силенко видав книжку «Мага Віра (Гість з Храму Предків)» накладом 3000 примірників

У 1970 р. прихильники РУНВіри вперше складали присягу зі словами: «відходжу від світоглядного і релігійного чужовір'я і приходжу до Рідної Української Національної Віри, утвердженої в науці Учителя Лева Силенка. З вірою в Дажбога, який є субстанцією фізичного і метафізичного починання народу Українського, я кланяюся Рідному стягові і цілую землю Предків моїх». На столі лежав синьожовтий прапор, стояла чаша з водою з Дніпра, у мідному посуді була земля з Трипілья. Посередині стояв тризуб (Трисуття, Знамено Дажбоже), біля якого горіла свіча.

28 вересня 1974 р. вперше здійснено обряд висвячення – благословення перших проповідників-рунтат. 30 липня 1978 р. освячено землю під побудову Соборного Храму Святині Матері України в Оріяні. Будівництво триває.

1979 р. вийшла друком «Мага Віра» обсягом 1427 сторінок, а 1987 р. вийшов Катехізис РУНВіри «Навчання. Пісня. Молитви».

1989 р. в Україну починає переправлятися «Мага Віра». 1990 р. починають з'являтися статті про Силенкову віру в Дажбога. Зібрання сповідників РУНВіри влаштовуються в будинку Співки письменників України в Києві, в редакції журналу «Україна», в приміщеннях музеїв.

У вересні 1991 р. було зареєстровано статут громади в Києві. Протягом наступних двох років утворюються громади РУНВіри в Україні: в Полтаві, Харкові, Вінниці, Одесі, Дніпропетровську. 16 – 17 травня 1992 р. відбувся установчий з'їзд громад вірних РУНВіри в Києві. 1995 р. в Україні почали виходити часописи «Рідна Віра», «Світло Оріяни».

РУНВіра підкреслює свій монотеїстичний характер. Дажбог – свідомість світу, самоволодіюча всевишня сила, безмежність, вічність, воля, яка все облагороджує, дія, яка в людині творить бажання жити, бажання бачити себе в діях своїх, бажання працювати, учитися, самоутверджуватися і бажання вмерти в обороні життя, в обороні племені свого.

Сім законів правильного життя:

1. Правильне мислення: а) воля; б) мета; в) відвага.

2. Правильне бажання: а) любов; б) справедливість; в) послідовність.

3. Правильне виконання: а) відповідальність; б) точність; в) дисципліна.

4. Правильне ставлення до себе й оточення: 1) повноцінне «Я»; б) незалежне «Я»; в) небайдуже «Я»; г) узгоджене «Я».

5. Правильне харчування: а) якісна пожива; б) національне вариво; г) обрядність.

6. Правильна любов: а) ненависть і ошадність; б) співпереживання; в) духовна краса і вірність.

7. Правильна віра: а) природне народження; б) блаженне розуміння; в) правильне призначення.

Заповіді:

1. Розумій і люби Бога по-рідному.

2. Не поклоняйся чужоземним поняттям Бога.

3. Самовдосканалюй розум, душу і тіло.

4. Вір у себе.

5. Люби родичів своїх.

6. Виховуй дітей своїх у душі Рідної Віри.

7. Шануй духовність предків своїх.

8. Шануй свята Рідної Віри.

9. Не самозабувайся на чужині.

10. Не обмовляй.

11. Живи для добра Вітчизни.

12. Будь правдивим свідком.

13. Обороняй свої скарби і не привласнюй чужі.

14. Не люби ворогів народу твого. Не будь рабом.

15. Не залишай у біді приятеля твого.

16. Не зневірюйся.

17. Люби дітей свого і чужого народу.

Впроваджуються нові молитви. «Дажбоже, ти святий дух народу мого», «Дажбоже мій, єдиний ти, як білий світ єдиний — життя тобі присвячую своє, щоб багатів і здраштував мій рід. Єдиний ти, як рідна мати єдина — люблю тебе, щоб кращала й багатішала любов. Єдиний ти, як рідна Вітчизна єдина — освячуюсь тобою, щоб всюди і завжди бути собою. Слава тобі, Дажбоже мій!».

Триzub фігурує як центральний символ ритуалу РУНВіри — «Трисуття». Стверджується, що Трисуття, починаючи з епохи Трипілля, символізувало три основи життя: Нав (Дух), Яв (Матерія) і

Прав (Правила Духовного і Матеріального Життя). Емблема РУНВіри – Трисуття у Сонці, винайдена Силенком.

Духівництво: рунтата, пізніше – рунмами. Одяг рунтата: чорний, синій або білий костюм, під костюмом світло-синя або біла сорочка зі стоячим коміром. На комірі сорочки і на рукавах вишито мізинські меандри. На комір піджака накладаються свядана (від санскр. «свя» і «дяна», священнодіяння), золотисто-блакитні стрічки, вузькі і довгі. На свядані ліворуч і праворуч нашиті вузьенькі червоно-чорні смужки. На грудях на ланцюжку в обрамленні сонячного проміння висить тризуб (Трисуття).

Пізніше впроваджено посаду рунмами. Вона одягається в синій, чорний або білий костюм (жакет і спідницю), блузку світло-синю або білу зі стоячим, вишитим меандрами комірцем.

Рунтат і рунмам благословляє сам Силенко. При благословенні Силенко торкається пучкою води з Дніпра, землі з Трипілля й чола посвячуваного. Складається присяга.

Влаштовуються семінари для рунтат для засвоєння обрядів освячення дитини, вінчання молодих, поховання спочилого.

На знак зречення християнства посвячувані в РУНВіру змінюють імена на слов'янські: Миролюб, Святослав, Ярослав, Богдан, Киеслав, Світомир, Любомира, Богдана, Калина, Світослава, Лель, Лада, Зореслава, Оріянка, Лілія.

Юнаків посвячують у косаки. Силенко стверджує, що слово «косак» походить від «коса». Нібито в давнину українського юнака стригли, лишаючи чуб (косу) як символ відваги, благородства. І тільки значно пізніше поширилося хибне пояснення слова козак (власне, «казак») як похідного від татарського «казак» – розбійник.

Силенко створив також особливі обряди освячення дитини, вінчання молодих, поховання спочилого.

Літочислення подається на основі мізинської культури. Мізинська культура (від с. Мізин Чернігівської обл.) самобутньо постала й оформилася на берегах річок України близько 15 000 років тому. Дослідники виявили залишки помешкань, близько 10 000 різних виробів, унікальні витвори мистецтва, зокрема найдавніший меандровий (геометричний) орнамент – свастики, викарбувані на камені, кістках. Санскритське «свастика», «свастя», за Силенком, відповідає українському «щастя». Від мізинської культури Силенко виводить початок українства. 1 березня 1996 р. він оголосив початком нового 10996 Дажбожого року.

Культ вождя у всі часи творив у державі порядок, мобілізував народ в ім'я утвердження держави. Запорожці зазнали поразки, бо не спромоглися створити культу вождя, поклонялися іноземним іконам. Індія має провідну касту, еліту, й тому душею індійського народу не можуть легко заволодіти релігійні іноземні душолови. День народження Силенка – 27 вересня – святкується як «День Мага Віри». Культ провідника визнається необхідним для міцної організації.

Коріння народів білої раси оформилося над берегами Дніпра, в Оріяні-Україні. Перворай на землі був на території України. Звідси 6000 років тому виходили роди й племена на долини Тигру, Євфрату, Інду і Гангу, Тибру і Рейну, узбережжя Егейського моря, Пелопоннес і Крит, на узгір'я Скандинавії. Трипільці «запалили Перші вогнища культури і цивілізації індоєвропейських народів». Оріяна (Скитія-Антія-Русь) давніша за цивілізації Іудеї, Греції, Риму. Скіфів і їхніх попередників гітгів називали «косаками», бо вони мали косу на поголеній голові.

Трипільці прийшли до Месопотамії, принесли туди культуру землеробства. Шумери – це і є трипільці. Пророки Єзекиїл та Езра 2500 – 2450 років тому уклали П'ятикнижжя Мойсеєве, використовуючи легенди трипільців-шумерів про Всесвітній потоп та заповіді шумерського законодавця Ур Намму. До Індії трипільці принесли усні «Веди», складені 5 – 6 тис. років тому в Україні. Старі грецькі мудреці були учнями скіфа Заратустри.

Ісуса Христа засновник РУНВіри вважає історичною особою, рабином, вихованим в ортодоксальному іудаїзмі, якого 325 р. оголошено Богом у Нікеї з політичних мотивів, щоб імператор Константин був помазаний на престол не помазаником (Христом), а Богом. Православні ритуали запозичені з храмів Зевса, Діонісія. Католицькі – з храмів Юпітера, Марса. «Загниваюча Римська імперія, рятуючи свої шкурні інтереси, прийняла семітську релігію 1700 літ тому, щоб скріпити своє рабовласницьке панування. І цим вона стримала розвиток Європейського духовного генія, загнала Його на вогнища священних інквізицій, у тьму Середньовіччя. Народи Європи, пригноблені духом неєвропейської релігії, не могли Людству дати свого Будду, Заратустру... Князь Володимир зрадив віру свого батька Святослава, у рідному Київ-граді став на коліна перед зайдою – грецьким архієреєм і започаткував на Київській Русі багатоговікове рабство. Минуло 1000 літ. І прийшов до народу Господом посланий рідний Пророк. І сповістив, що Європа не має європейської Духовності. Аллах і Саваоф є зайшлими в Європі Богами».

Громади (станіції) РУНВіри є в Америці, Канаді, Англії та інших країнах, де проживають українці. Центр РУНВіри – собор святої матері України – розташований в м. Спрінг Глен (штат Нью-Йорк, США). В Україні діє понад 30 громад рунвірівців, загальну координацію над якими здійснює священнослужитель київської громади «Дажбог» Б. Островський. У м. Запоріжжі, де діє один із найбільших осередків рунвірівців, виходить журнал «Світло Оріяни».

Різні форми неоязичництва в Україні популярні в колах насамперед, інтелігенції: перейнята від кінця 80-х рр. XX ст. ідеями національного відродження, вона вважає відновлення прадавніх язичницьких вірувань необхідною його умовою. Через те неоязичництво здобуло певну підтримку, зокрема серед деяких лідерів ідеї національної Православної Церкви. Однак в цілому неоязичництво в Україні (як, до речі в Росії та інших європейських країнах) не є масовим релігійно-суспільним рухом. Функціонує 83 громади різних рідновірських напрямів, зокрема 45 – РУНВіри.

10.7 САТАНИНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Сатанізм – мабуть, найдивніший напрямок у сучасних нетрадиційних релігіях. Як правило, сатанізм розглядається як поклоніння злу, як релігія, заснована на принципах, протилежних християнству. Насправді організаційно весь спектр тих, хто вшановує темні сили настільки строкатий, що дослідники намагаються дати їм певну класифікацію:

- окремі нечисленні сімейні групи adeptів сатани («чорні сатаністи»);

- сатаністські групи;
- групи демонопоклонників;
- ряд окремо практикуючих чаклунів і відьом;
- деякі течії шаманізму;
- деякі таємні суспільства;
- окультні групи.

Ідейним натхненником сучасних сатаністів вважається випускник Кембриджу, окультист і автор ряду «магічних» книг *Алістер Кроулі* (1875–1947), який сам себе називав «Звіром Апокаліпсиса». Алістер Кроулі добре знав східну містичну літературу, багато мандрував по світу. Підсумком його теоретичних пошуків стали класичні для сатаністів книги «Теорія і практика магії», «Книга Зокана», «Видіння і голос». Кроулі активно займався втіленням своїх ідей у життя. Саме

йому належить розробка багатьох сатаністських обрядів, що стали тепер уже звичними, використання в культурах сильнодіючих наркотиків, організація кількох «орденів» – прообразів сатаністських груп і сект.

Початок масовому руху сатаністів поклала «*Церква сатани*». Вона була заснована в 1964 р. *Ентоні Шандором Ла Веєм* (помер 1997 р.), який спочатку був артистом цирку, органістом у нічному клубі і фотографом сан-франциського департаменту поліції. «Церква сатани» і на сьогодні є найвідомішою з усіх сатаністських організацій і нараховує тільки в США кілька тисяч adeptів. Цікаво, що «Церква сатани» пройшла в США процедуру офіційної реєстрації, але в 1990 р. була позбавлена всіх податкових пільг, наданих релігійним об'єднанням. Зараз її штаб-квартира (так звана «Рада дев'яти») знаходиться в Сан-Франциско, а другий керівний центр розташований у Манчестері.

Ла Вей відомий і як автор «*Біблії Сатани*» (або «Чорної біблії»), написаної ним у 1968 р. як повна протилежність християнської Біблії і виданої 125-тисячним тиражем. У цій книзі він складно і систематизовано виклав основи віри в сатану.

Іншою книгою, якою користуються сатаністи найчастіше підліткового віку, є «*Некрономікон*», написаний «*Божевільним Арабом*» Абдулом Алхазредом.

У центрі віровчення сатанізму знаходиться поклоніння особистісному і могутньому дияволу. У сатанізмі все до гори ногами: диявол християнства стає богом сатаністів, християнські чесноти розглядаються як пороки, а пороки – як чесноти. Життя розуміється як безперервна боротьба між силами світла і п'тьми, причому сатаніст бореться на стороні п'тьми, віруючи, що зрештою вона здобуде перемогу.

Основні ідеї сатанізму такі: 1) сатана сильніший від усіх; 2) кожен сам як такий – бог; 3) життя – це насильство; 4) необхідно потурати і підкорятися своїм низинним інстинктам і потягам; 5) необхідно чинити врозріз з вимогами суспільних законів або хоча б бути індиферентним до них; 6) дійсна радість – помста своїм ворогам; 7) усе пов'язане з офіційними релігіями має по можливості опоганюватися.

Основа **культу сатаністів** – принесення жертви. Важливо для них не убивство як таке, а смертні страждання живої істоти. Вибір жертви простий. Це кожний з тих, хто вчинив із сатаністами, на їхній погляд, неправильно або серйозно порушив їхній спокій. Тим самим він немовби дав дозвіл на свої страждання й загибель. Замість справжньої жертви іноді може бути використаний її образ: лялька, фотографія,

малюнок, письмовий або словесний опис. Образ знищується, наприклад, утканням у нього голок або цвяхів, описом процесу знищення тощо. Втім, людські жертвопринесення, хоча й мають місце, надзвичайно рідкісні і практикуються тільки найбільш затятими сатаністськими групами.

У переважній більшості сатаністи приносять у жертву будь-які інші живі істоти.

Ритуали здійснюють магістр, жриці й інші учасники. За вівтар звичайно править оголена жінка, яка тримає в руках чорні свічки. На її живіт ставиться чаша із сечею або кров'ю. Ритуальні приналежності: чорні й одна біла свічки, дзвони, меч, штучний фалос, гонг, пергаменти, кубок, перегорнутий християнський хрест, пентаграма. Під час своїх ритуалів сатаністи зодягаються в одяг чорного кольору, чорні рясні з ковпаками, що закривають обличчя. Їхні прикраси виготовляються зі срібла.

Найвідоміший сатаністський ритуал – «чорна меса», що є пародією на християнську літургію. «Чорна меса» обов'язково правиться в ніч кожного повного місяця й по сатаністських святах: Вальпургієва ніч (ніч на 1 травня); Хеллоуїн (ніч на 1 листопада); ніч Цвітіння папороті (ніч на 6 липня) та ін.

Звичайно чорна меса відправляється з півночі до 4 години ранку. Служіння в серйозних сатаністських групах ведеться латиною. На самому початку чорної меси читається «вхід» тривалістю близько 40 хвилин, за яким йде вихваляння сатани.

Другий етап меси – жертвопринесення. У жертву призначається голуб, баран, кролик або півень. Убивають тварину одним ударом, після чого жертва віддається на «всепалення». Кров жертви наливають у чашу і п'ють як «причастя». Потім для досягнення більш тісного єднання духу adeptів збирають по 2 мл крові від кожного з них. Кров розбавляють і п'ють також як «причастя», а її залишками «освячуються» «священні пентаграми».

Після цього відбувається посвята нових членів, неофітів, що заявляють про своє зречення від християнства. Завершує весь ритуал сатаністський гімн – «Отче наш», що читається задом наперед.

В основному «союзи сатаністів» побудовані на засадах суворої ієрархії, що включає п'ять ступенів (учні, чаклунки, біси тощо). Усі члени союзу підлеглі раді, що має право призначення місцевих керівників сатаністів, причому вибір визначається звичайно багатством і суспільним становищем кандидатів на ці посади. Часто на верхні рівні вибирають жінок, оскільки серед сатаністів поширене повір'я, що жінка ближче до диявола.

Лідерів сатаністів преса неодноразово характеризувала як надзвичайно розпущених садистів і мазохістів. Регулярно в засобах масової інформації з'являються повідомлення про жорстокі злочини за участю adeptів різного роду сатаністських культів. Ось кілька огидних прикладів таких злочинів, що одержали широкий суспільний резонанс: звіряче убивство Чарльзом Менсоном, керівником ковена (підрозділу з 13 adeptів) «Церкви сатани», у 1972 р. акторки Шарон Тейт і її друзів на дачі кінорежисера Романа Полянски; ритуальне убивство в жовтні 1988 р. в Онтаріо 25-літнім сатаністом Brentfordom своєї 12-літньої сестри; ритуальне убивство 18 квітня 1993 р., на Великдень, в Оптиній пустині (Калужька область) трьох православних ченців, убивця — сатаніст Микола Аверін — і не думав відмовлятися від скоєного.

Сатаністські культу особливо поширені в США і Західній Європі (Норвегія, Швеція та ін.), у Румунії. **Світові центри сатанізму** зараз знаходяться в США й Англії. За даними журналу «Ньюсуїк», щонайменше 3 млн американців захоплені культом диявола.

Російська імперія, розвиваючи контакти із Західною Європою, теж заразилася цією модою. Найвідомішим з російських сатаністів був Георгій Гюрджієв, якого прозвали «пророком Вельзевула». За допомогою самого монарха, Миколи II, Гюрджієв відкрив Інститут гармонійного розвитку людини спочатку в Петербурзі, а потім у Парижі. На оргіях, що нейтрально називалися «вечірні сесії», випивалося багато алкоголю, який Гюрджієв вважав «необхідним для роботи шлунка».

У 1910 р. у Петербурзі була відкрита сатанинська ложа «Люцифер», до складу якої ввійшли деякі російські інтелігенти, захоплені декадансом. Серед членів цієї ложи зустрічаємо імена найвідоміших письменників і поетів «Срібного віку» В'яч. Іванова, В. Брюсова, О. Блока, А. Білого.

У СРСР найбільш ранні сатаністські групи з'явилися на початку 70-х р. у Москві, Ленінграді й Одесі, але вони були нечисленні. Поступово сатанізм поширився на всі великі міста колишнього СРСР. Великі сатаністські групи стали виникати в СРСР уже на початку 1980-х рр. Свого роду мода на сатанізм у певних колах неформального молодіжного середовища з'явилася під час перебудови. Кількість таких груп продовжує зростати й донині.

До сатаністських культів, що діють у сьогоднішній Росії і країнах СНД, належать: «Російська церква сатани», «Чорний ангел», «Південний хрест», «Зелений орден», «Товариство сатани», «Чорне братство» та ін.

Діяльність багатьох цих організацій носить відверто деструктивний характер щодо суспільства. В ніч на 1 листопада 1996 р. (свято «Хеллоуїн») на центральному міському кладовищі м. Вінниці було зруйновано близько 40 надмогильних пам'ятників. Коли за підозрою у скоєнні цього злочину органами внутрішніх справ Вінниці було затримано четверо учнів місцевого ПТУ, то ті заявили, що «вони є сатаністами і таким чином святкували своє головне свято». А в 1998 р., під час сатаністського свята «Вальпургієвої ночі» (ніч з 30 квітня на 1 травень) міліція затримала на Замковій горі на Подолі 25 людей, які заявили про свою приналежність до «церкви сатани». Сатаністи, молоді люди віком від 16 до 25 років, палили на горі багаття і готувалися до проведення обряду, в ході якого мали принести в жертву декілька собак.

Дослідники вважають, що в Україні діють кілька десятків сект, а загальна кількість їхніх послідовників коливається від 800 до 1800. Тільки в Києві діє близько десяти сатаністських сект з 250–300 членами. «Багато людей вважають, що сатаністів так мало, що їх можна по пальцях перерахувати і все це — збіговисько виключно якихось ошалілих рок-музикантів. Насправді лише в одному Києві їх загалом близько тисячі, причому існує навіть декілька незалежних груп», — хизуються самі сатаністи. Вони всіляко намагаються використати інтерес до себе з боку засобів масової інформації, та навіть зареєструватись офіційно.

Найвпливовіше сатанинське об'єднання Києва зветься «*Орден чорного кола*». Складається з 30–50 представників «внутрішнього кола» і приблизно зі стількох же членів «зовнішнього кола». У 1995–1998 рр. у Києві, Одесі та Львові діяв «*Орден чорного хреста*» (до 50 adeptів у центрі, 15–20 — у філіях). Його члени зізнаються у ритуальних вбивствах тварин у недобудованому корпусі Київської психіатричної лікарні. На уламках цієї організації виникла сатанинська група на чолі з такою собі «SA». В ній приблизно два десятки осіб віком від 15 до 21 року, майже всі дівчата. «*Слов'янський язичницький Рух*» є типовим об'єднанням люцеферіанського кшталту. Ідеологія СЯР з центром у Харкові має антихристиянський та антисемітський присмак, а його лідери вважають за доцільне застосування сили проти своїх ідейних супротивників. У м. Львові досить активно функціонує сатанинська секта «*Храм темних сил*», а у м. Дніпропетровську та області — секта «*Синій лотос*». За свідченням очевидців, засновником і керівником останньої виступає верховний жрець Миколай.

Виникає запитання: чим пояснюється лавиноподібне зростання сатанізму в другій половині ХХ ст., чим залучає людей поклоніння злу? Якщо узагальнити відомі дані про соціальний склад шанувальників диявола, вийде наступна картина.

По-перше, сатанізм найбільшою мірою поширений у молодіжному середовищі. Молоді люди і підлітки тільки роблять перші кроки в складному і багатогранному світі, ще не сформували основні життєві орієнтири, не звикли до того, що власні бажання і потреби завжди потрібно співвідносити з власними можливостями й інтересами оточення. Такому контингенту сатанізм з його філософією вседозволеності і таємничістю культури здається досить привабливим і захоплюючим проведенням часу.

Другу велику групу послідовників сатанізму утворюють люди творчих професій, як правило, у самому плідному віці – до 40 років. За складом характеру й родом діяльності таким людям, як правило, просто тісно в рамках численних умовностей, з яких складається наша культура, і вони активно шукають альтернативні способи буття. Серед них можуть зустрічатися як невизнані генії, що щиро ненавидять суспільство, яке не піднесло їх на п'єдестал слави, так і всім відомі представники творчої еліти, що увірували у свою винятковість. Серед прихильників темних сил чимало людей з садо-мазохистськими схильностями та психічними розладами.

Утім, на наш погляд, силу і вплив сатанізму не слід перебільшувати. Ми маємо на увазі те, що справжні, «ідейні» сатаністи, готові культивувати зло і словом, і ділом, нечисленні. Для переважної більшості прихильників цього нетрадиційного напрямку, воно – лише захоплюючий спосіб проведення дозвілля або короткочасний період у зламні моменти їхнього життя.

Однак сказане не означає, що сучасне суспільство повинне байдуже ставитися до сатаністського буму. Тотальними заборонами і переслідуваннями можна домогтися хіба що короткочасного ефекту, але ніяк не кінцевого результату. Тому проблема полягає не в тому, щоб спробувати остаточно викоринити сатанізм, а в тому, щоб вести з ним постійну і безкомпромісну боротьбу.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Нові релігійні рухи (НРР) – збірна назва для нещодавно утворених, порівняно з існуючими століттями релігіями, різноманітних релігійних організацій, об'єднань і груп.

2. НРР відрізняються від традиційних форм релігії авторитаризмом лідера, фрагментарністю й еkleктичністю віровчення, претензіями на винятковість істин, що містяться в ньому, організаційною замкнутістю, суворістю релігійної дисципліни, фанатизмом послідовників і опозиційністю щодо традиційних церков.

3. Розквіт НРР припадає на другу половину ХХ ст. і пояснюється як загальною духовною кризою сучасної цивілізації, так і зниженням впливу традиційних релігій.

4. Найбільш поширеними серед НРР є неохристиянські (свідки Єгови, мормони) і неоорієнтальні (кришнаїти).

5. Діяльність багатьох НРР, особливо сатаністських організацій, має деструктивний (руйнівний) характер щодо суспільства в цілому і людської особистості зокрема.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке НРР? Як вони співвідносяться з традиційними?
2. Як класифікуються НРР?
3. Якими соціально-економічними, політичними та духовними чинниками пояснюється бурхливий розвиток НРР і культів саме у ХХ ст.?
4. Яким чином кризовий стан сучасного українського суспільства спричинив швидке поширення в ньому НРР?
5. Які християнські елементи можна помітити у вченні і культовій практиці свідків Єгови та мормонів?
6. Яке підґрунтя — релігійне чи все ж таки наукове — у саєнтологічних напрямів?
7. Яка основоположна ідея всіх неозичницьких сект?
8. Чому багато з НРР використовує практику маніпуляції людською свідомістю та здійснюють жорсткий тотальний контроль над своїми членами? Як, на ваш погляд, має ставитися до цього держава і суспільство: боротися з цим явищем як суспільно-небезпечним чи дотримуватися принципів непорушення свободи совісті особи та відокремлення релігії від держави?

ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте порівняти традиційні та НРР за наступними критеріями:

- час виникнення і поширення;
- ідеї, на яких засновано віровчення;
- закритий чи відкритий характер релігійних організацій;
- наявність керівника та його статус;
- ставлення до суспільства та інших релігій.

2. Ви познайомилися з віруючим, який висловив свої погляди у наступній думці: «Ні Біблія, ні Коран ще не є закінченням одкровення Бога. Нове одкро-

вення дано Богом преподобному Сан-Мен Муну. Корея – це богообранна країна, до якої повинен прийти Месія і яка стане центром цивілізації». До якої НРР належить Ваш знайомий?

3. Засновник «Церкви Сатани» Е. Ла Вей вказував, що його релігія віддзеркалює «справжнє єство людини». Чи згодні Ви з його точкою зору? Проаргументуйте свою позицію.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ДО ВСІХ ТЕМ КУРСУ

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. ПРИПОВІСТКА ПРО АВРААМА ТА ЙОГО СИНА ІСАКА

Буття 17

1 І був Аврам віку дев'ятидесяти літ і дев'яти літ, коли явився Господь Аврамові та й промовив до нього: Я Бог Всемогутній! Ходи передлицем Моїм, і будь непорочний!

2 І дам Я Свого заповіта поміж Мною та поміж тобою, і дуже-дуже розмножу тебе.

3 І впав Аврам на обличчя своє, а Бог до нього промовляв, говорячи:

4 Я, ось Мій заповіт із тобою, і станеш ти батьком багатьох народів.

5 І не буде вже кликатись ім'я твоє: Аврам, але буде ім'я твоє: Авраам, бо вчинив Я тебе батьком багатьох народів.

6 І вчиню Я тебе дуже—дуже плідним, і вчиню, щоб вийшли з тебе народи, і царі з тебе вийдуть.

7 І Я складу заповіта Свого поміж Мною та поміж тобою, і поміж твоїм потомством по тобі на їхні покоління на вічний заповіт, що буду Я Богом для тебе й для нащадків твоїх по тобі.

8 І дам Я тобі та потомству твоєму по тобі землю скитання твого, увесь Край ханаанський, на вічне володіння, і Я буду їм Богом.

9 І сказав Авраамові Бог: А ти заповіта Мого стерегтимеш, ти й потомство твоє по тобі в їхніх поколіннях.

10 То Мій заповіт, що його ви виконувати будете, поміж Мною й поміж вами, і поміж потомством твоїм по тобі: нехай кожен чоловічої статі буде обрізаний у вас.

11 І будете ви обрізані на тілі крайньої плоті вашої, і стане це знаком заповіту поміж Мною й поміж вами.

16 І поблаговословлю Я її, і теж з неї дам сина тобі. І поблаговословлю Я її, і стануться з неї народи, і царі народів будуть із неї.

17 І впав Авраам на обличчя своє, і засміявся. І подумав він у серці своїм: Чи в столітнього буде народжений, і чи Сарра в віці дев'ятидесяти літ уродить?

18 А до Бога сказав Авраам: Хоча б Ізмаїл жив перед лицем Твоїм!

19 Бог же сказав: Але Сарра, твоя жінка, сина породить тобі, а ти назвеш ім'я йому Ісак. І Свого заповіта з ним Я складу, щоб був вічний заповіт для нащадків його по нім.

Буття 21

2 І Сарра зачала, і породила сина Авраамові в старості його на означений час, що про нього сказав йому Бог.

3 І назвав Авраам ім'я синові своєму, що вродився йому, що Сарра йому породила: Ісак.

4 І обрізав Авраам Ісака, сина свого, коли мав він вісім день, як Бог наказав був йому.

5. А Авраам був віку ста літ, як уродився йому Ісак, син його.

Буття 22

1 І сталося після цих випадків, що Бог випробовував Авраама. І сказав Він до нього: Аврааме! А той відказав: Ось я!

2 І промовив Господь: Візьми свого сина, свого одинака, що його полюбив ти, Ісака, та й піди собі до краю Морія, і принеси там його в цілопалення на одній із тих гір, що про неї скажу тобі.

3 І встав Авраам рано вранці, і свого осла осідлав; і взяв із собою двох слуг та Ісака, сина свого, і для цілопалення дров нарубав. І встав, і пішов він до місця, що про нього сказав йому Бог.

4 А третього дня Авраам звів очі свої, та й побачив те місце здалека.

5 І сказав Авраам своїм слугам: Сідайте собі тут з ослом, а я й хлопець підем аж туди, і поклонимося, і повернемося до вас.

6 І взяв Авраам дрова для цілопалення, і поклав на Ісака, сина свого, і взяв в свою руку огонь та ножа, і пішли вони разом обоє.

7 І сказав Ісак до Авраама, свого батька, говорячи: Батьку мій! А той відказав: Ось я, сину мій! І промовив Ісак: Ось огонь та дрова, а де ж ягня на цілопалення?

8 І відказав Авраам: Бог нагледить ягня Собі на цілопалення, сину мій! І пішли вони разом обое.

9 І вони прийшли до місця, що про нього сказав йому Бог. І збудував там Авраам жертівника, і дрова розклав, і зв'язав Ісака, сина свого, і поклав його на жертівника над дровами.

10 І простяг Авраам свою руку, і взяв ножа, щоб зарізати сина свого...

11 Та озвався до нього Ангол Господній із неба й сказав: Аврааме, Аврааме! А той відізвався: Ось я!

12 І Ангол промовив: Не витягай своєї руки до хлопця, і нічого йому не чини, бо тепер Я довідався, що ти богобійний, і не пожалів для Мене сина свого, одинака свого.

13 А Авраам звів очі свої та й побачив, аж ось один баран зав'язу гушавині своїми рогами. І пішов Авраам, і взяв барана, і приніс його на цілопалення замість сина свого.

У. ДЖЕЙМС. СТАВЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ДО РЕЛІГІЇ

За своєю сутністю релігія це — окреме явище, що має тільки індивідуальне значення і як таке не піддається об'єктивному формулюванню. Звичайно, спроби зодягнути зміст і сенс релігії у філософську форму ніколи, ймовірно, не припиняться, тому що це прагнення занадто глибоко закладено в природу людського розуму; але ці спроби мають для релігії лише другорядне значення і не можуть ані додати їй авторитетності, ані дати санкції вірогідності тим почуттям, на яких вона заснована і з яких релігійні люди черпають свої спонукання і свою впевненість в об'єктивній істинності їхньої віри... Я справді думаю, що почуття є найглибше джерело релігії, а філософські і богословські побудови є тільки вторинною надбудовою, подібною до перекладу оригіналу на чужу мову.

Називаючи їх так, я розумію під цим, що у світі, де зовсім були відсутні б релігійні почуття, не могло б жодним чином утворитися

філософське богослов'я. Я глибоко сумніваюся в тому, що безпристрасне, інтелектуальне споглядання світу могло б створити — без допомоги почуття внутрішньої розгубленості і жаги спасіння, з одного боку, й містичних переживань — з другого, ті системи релігійної філософії, що існують у даний час. Люди почали б з анімістичного пояснення явищ природи і потім спростували б їх за допомогою наукових методів, як це і сталося в дійсності. У науці вони зібрани б тільки певну кількість психологічних спостережень, як це роблять і тепер. Але в них не було би спонукання прийти до вищих спекуляцій догматичного або ідеалістичного богослов'я. Ці спекуляції, по-моєму, слід назвати надвіруваннями, тобто надбудовами, створеними розумом на фундаменти, що був раніше закладений почуттям.

Але установивши, що фундамент релігійної філософії закладений почуттям, ми повинні визнати, що філософія опрацьовує більш високим способом матеріал, доставлений ним. Почуття обмежене і сліпе; воно не здатне скласти звіт в самому собі. Воно заспокоюється на тому, що його досягнення таємничі і загадкові, відмовляється виправдувати їх раціонально і нерідко охоче дозволяє їм бути суперечливими і безглуздими. Філософія ставиться до цих питань зовсім інакше. Вона прагне відвоювати в таємниці і суперечливості всякий клаптик знання, якого вона стосується. Найвищий свій ідеал розум завжди бачив у звільненні свого царства від темних і хистких особистих переконань і в досягненні об'єктивної істини, обов'язкової для кожної мислячої людини. Звільнення релігії від її недоцільного і нерационального індивідуального характеру, додання написаним нею шляхам до спасіння загального значення і визнання — така вічна задача розуму. (Пер. укр. авт.).

Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. — М., 1993. — С. 335—336.

ПРОТОІЄРЕЙ ОЛЕКСАНДР МЕНЬ. РЕЛІГІЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Віра найменше є втечею від життя, замиканням у світі мрій. Слово «релігія» не випадково походить від латинського дієслова religare —

«зв'язувати». Вона є силою, що зв'язує світи, мостом між тварним духом і Духом Божественним. І зміцнена цим зв'язком людина виявляється активним співучасником світового творення.

Ті, хто бачить у преклонінні перед Богом щось принизливе, нескінченно далекі від розуміння дійсно релігійного життя. Вони стверджують, що віра нібито розвиває рабську свідомість, виробляє пасивність. Насправді ж прагнення привести свою волю в відповідність з волею Божественною є актом, що виникає з нашої волі. Бог не поневолює людину, не сковує її волю, а, навпаки, дає їй повну можливість відкинути Його, шукати свої шляхи.

Це виявляється в усьому: і в тому, що Бог не з'являється перед нами з примусовою очевидністю (ні в досвіді, ні в доказах), і в тому, що жодна дія Бога у світі за своїм характером не зв'язує нашої свободи вибору. У єднанні з Богом людина знаходить повноту буття, а не жалюгідну покірність.

Для релігійної свідомості добро в житті є служіння вищому об'єктивному Добру, краса – відображення вищої Краси, і наше сприйняття істини є прилученням до Істини загальної, що обіймає все, у тому числі нас самих.

Тому життя за заповідями релігії невіддільне від боротьби за торжество добра, боротьби за все світле й хороше; воно має бути не пасивним очікуванням «манни небесної», а мужнім протистоянням злу.

Релігія є справжню підставою морального життя. У природі ми не знаходимо засад для етичних принципів. За дотепним зауваженням біолога Томаса Хекслі, і злочинець, і добродісна людина однаково додержуються природи, причому перший – більшою мірою. Можуть заперечити, що моральність диктується обов'язком перед суспільством. Але ж сама свідомість цього боргу є, у свою чергу, нічим іншим, як моральним переконанням, в той час, як саме заперечення свідомості буття, заперечення Бога є шляхом до торжества безмежного егоїзму і взаємної боротьби.

Але чому, запитують нас, існує чимало людей, що є бездоганними з морального боку, але водночас лишаються невірними? Запитуючи про це, забувають, що всі ці «добродісні атеїсти» не виникли в безповітряному просторі. З дитинства вони були оточені середовищем і вихованням, що завжди мали зв'язок з релігійною культурою. Усі «моральні кодекси» наших днів, хоч як би вони цього не зрікалися, ґрунтуються на принципах релігійної моралі.

Отже, релігія – це зв'язок людини із самим Джерелом буття, що робить її життя повним сенсу, надихає її на служіння, пронизує світлом усе її існування, визначає її моральне обличчя. *(Пер. укр. авт.).*

Мень А. В. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: В семи томах. Т. 1. Истоки религии.* – М., 1991. – С. 72–73.

ОБРЯДИ ІНІЦІАЦІЇ

Виявляється, обрядова ініціація дітей відбувається лише раз на п'ять—сім років. У ній беруть участь кілька сіл. Насамперед вони спільно намічають на своїй території велику ділянку густого лісу; всі стежки, що ведуть через цю ділянку, перегороджуються і відводяться вбік. Біля входу в ліс зводять величезні ворота...

У лісі непосвяченими заволодівають знахарі. Розбивши дітей на кілька груп, вони одразу починають їх татуювати.

— Буває більше двохсот хлопців, — пояснює Вуане, — так що доводиться різати багато спин.

Не всі діти однаково переносять катування. Деякі так кричать і відбиваються, що знахарі задовольняються нанесенням двох—трьох подряпин з кожного боку; інші, навпаки, вимагають нових рубців, щоб довести свою хоробрість. Як правило, у день торжества роблять не більше трьох рядів насічок, а за час стажування в лісі щороку додають по одному ряду...

Варто визнати, що практика ініціації, якщо зняти з неї містичну оболонку, відповідає перетворенню, що відбувається в дійсності. Вона змушує хлопчика перемогти дитячі жахи й вимагає від нього великої стійкості. Але цього іспиту було б недостатньо, якби він не супроводжувався тривалим перебуванням у лісі. Дитина знає вже великі таємниці племені, але вона ще не здатна виконувати свою роль чоловіка і витримувати важке життя... Вона має навчитися усього, що корисно знати тома [назва племені. — *Авт.*].

Насамперед хлопчики будують в іспитовому таборі невелике село — пізніше вони зможуть побудувати хатину для своєї родини. Вони корчують і обробляють ділянки, сіють і вирощують рис, збирають плоди пальми для вичавлювання олії; незабаром вони зможуть відрізнати всі їстівні плоди в лісі, вистежувати дичину і полювати із собаками. Вони самі прядуть смужки бавовняної тканини для своїх бубу й у вільний час виготовляють рабану [різновид тканини з рос-

линних волокон. — *Авт.*] Весь надлишок зробленого ними передається батькам.

Крім цього суто практичного виховання, хлопчики одержують тут і моральну підготовку. Охоронці фетишистського культу відкривають їм великі традиції племені: імена лісових духів і героїв, способи виготовлення ліків і отрути, мистецтво тлумачення волі духів по горіхах кола і читання знамень під час жертвопринесення, заборони і ритуали фетишистських церемоній...

Час від часу підліток у таборі піддається новим фізичним іспитам: він мусить, наприклад, залишившись сам у лісі, самотужки забезпечити себе їжею. Життя в іспитовому таборі іноді настільки суворе, що деякі діти не витримують.

Іспитовий термін триває до семи років. Після його закінчення підлітки повертаються у свої родини. Свято, що влаштовується з цього приводу, — одне з найбільших у тома...

Церемонія починається подібно до хрещення. Воно відбувається за огорожею табору в присутності самих тільки посвячених. Юнак робить очисне купання в рукаві річки, лягаючи в потік головою убік джерела. Охоронець культу, вимовляючи свої заклинання, повідомляє посвячуваному таємне ім'я, що дається йому під час ініціації; це ім'я може бути позначено звуками барабана або свистка. Потім підлітка підводять до магічної стінки, яку він має на очах старійшин, що зібралися, подолати одним стрибком. За стіною, серед листя, що засіяло ґрунт, розкидане листя семи різних порід, з яких жодне не повинне бути зачепленим при стрибку. Зрозуміло, що посвячуваний може розраховувати тільки на удачу, але в цьому і полягає гра: тома не люблять невдах.

На світанку того дня, коли посвячені виходять з лісу, по селу пробігає вісник і розбиває горщик перед хатиною тієї родини, чий хлопчик помер під час іспитів. При цьому він вимовляє: «Твій син, як цей горщик». Батькам не дозволяється висловлювати свою скорботу до закінчення свята, вони повинні брати участь у всіх розвагах. Для батька це вже не новина: він може відвідувати іспитовий табір у будь-який час, але, пов'язаний загальною таємницею, не має права попередити свою дружину...

Біля входу до лісу влаштоване узвишся, подібне до театральної сцени. На ній чаклуни демонструють разючі докази своєї магічної влади. Найнебезпечніші рослини і звірі лісу один за одним коряться їхнім велінням...

Насправді тільки кілька тонких стовбурів згинаються під звуки голосу зоги: на кожному хлопчик, прив'язаний до вершини і замас-

кований рафією, розгойдує стовбур в усі боки. Лісові звірі дають про себе знати лише криком, а найстрашніші хижаки, пантери, — це лише посвячені, одягнені в їхні шкіри. Добре натреновані, вони чудово імітують звички цих тварин — так, принаймні, здається здалеку.

Після виступу чаклунів один із старійшин наближається до входу в священний ліс і через величезні папороті звертається до Афви. Він вимагає відпустити юнаків у село. Починається довгий діалог. Афви вимагає в обмін на дітей принесення. Тоді всі жителі села наближаються до входу у священний ліс. Виростає величезна купа дарів, і підлітки нарешті виходять з ув'язнення. (Пер. укр. авт.).

Гезо П.-Д. Священний лес. — 2-е изд., испр. — М., 1979. — С. 108—114.

СИСТЕМА ТАБУ

Між релігіями всіх полінезійських племен простежується помітна подібність, можна навіть сказати, цілковита схожість, і в кожній з них існує загадкове т а б у, що застосовується де більше, де менше. Система його така складна і незбагненна для розуму, що я знав кількох людей, які роками жили серед тубільців, вивчили їхню мову й звичаї і не змогли розібратися в цьому своєрідному і загадковому звичаї... Вплив т а б у воістину все пронизує, воно поширюється і на найважливіші події, і на найменші повсякденні дрібниці. Одне слово, усе життя дикун побудоване на суворому і невідступному дотриманні розпоряджень т а б у, що керує будь-якою його дією.

Перші дні мене буквально на кожному кроці обскикував окрик «т а б у!», застерігаючи від незліченних порушень цієї містичної заборони, що я по простоті душевній раз у раз готовий був зробити. Пам'ятаю, на другий день після нашого приходу в долину я, не чекаючи поганого, простягнув Тобі пачку тютюну через голову людини, яка сиділа між нами. Той підхопився немов ужалений, а всі присутні в дружному жаху заволали «т а б у!». Я ніколи більше не повторював цього нікчемного вчинку, негожого не тільки за законом т а б у, а й за правилами хорошого тону...

Не раз, гуляючи по галях, я помічав на якомусь із хлібних дерев або на кокосовій пальмі особливий вінок з листя, що обхоплює сто-

вбур. Це був знак табу. Саме дерево, його плоди і навіть тінь, що ним відкидається, були недоторканими. Так само й люлька, подарована мені королем, виявилася в очах тубільців священною, і жоден з них ніколи не дозволив би собі з неї затагнутися. На чашці її було одягнуто щось подібне до віночка з кольорової соломи, від чого вона, до речі, була схожа на голову турка в чалмі, якими в нас часто прикрашають руків'я батогів.

Таке солом'яне кільце було якось надіте мені на зап'ястя власноручно королем Мехеві, який, закінчивши плетиво, відразу оголосив мене т а б у...

Хитрі, незрозумілі заборони — прикметні риси звичаю т а б у, перелічити їх усі було б просто немислимо. Чорні кабани, діти до певного віку, жінки в цікавому становищі, молоді люди під час татування їхніх облич, а також деякі ділянки долини, поки йде дощ, усі захищені заборонною силою т а б у...

Я спостерігав його дію в долині Тіор, де, як розповідалося вище, мені довелося одного разу побувати. Разом з нами вирушив на берег і наш високоповажний капітан. А він був безстрашним мисливцем...

У бухті Тіор капітан висловив те ж презирство до релігії островитян, з яким колись відкидав марновірства матросів. Наслухавшись, що в долині безліч дичини — потомство кількох курей і півнів, за недоглядом залишених там колись англійським кораблем, що розплодилися під охороною найсуворішого т а б у і майже всі здичавили, — він тепер намірився прорватися скрізь усі заборони і перебити цих птахів до останнього курчати...

До самого вечора між скель, що обступають долину, гуркотіли постріли, і багатьом красуням—птахам попсувала розкішне пернате убрання вбивча куля—лиходійка...

Розпалений своїми трудами, наш капітан рушив до струмка напитися; але дикуни, що стежили за ним з великої відстані, розгадали його задум і, кинувшись до струмка, встигли заступити йому дорогу і відтіснити його від води, тому що його губи опоганили б її дотиком...

Його щастя — і наше теж, що до краю розлютовані тіорці не вшанували нас градом каміння. Адже всього кількома тижнями раніше таким же чином, за такий же злочин були вбиті капітан і троє з команди зі шхуни «К...».

Я не можу сказати нічого певного про те, де можна шукати джерела заборон т а б у. Адже різниця в суспільному становищі між аборигенами така незначна, така мала влада вождів і старійшин, така не-

визначена роль членів жрецького стану, яких на вигляд навіть неможливо відрізнити було від інших, що я зовсім не уявляю собі, хто міг накладати ці заборони. Сьогодні т а б у лежить на чомусь, завтра воно знімається, а в інших випадках воно діє завжди. Буває, що його обмеження стосуються якоїсь однієї людини або однієї родини, але буває, що й цілого племені; а окремі заборони поширюються не тільки серед різних племен у межах одного острова, але навіть у межах цілого архіпелагу. Прикладом цього останнього виду заборон може служити повсюдно поширений на Маркізьких островах закон, що не дозволяє жінці перебувати в човні. (Пер. укр. авт.)

Мелвилл Г. Тайни — Одесса, 1984. — С. 198—201.

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. УКЛАДЕННЯ ЗАПОВІТУ. ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ

Вихід 19

1 Третього місяця по виході Ізраїлевих синів із єгипетського краю, того дня прибули вони на Синайську пустиню.

2 І рушили вони з Рефідіму, і ввійшли до Синайської пустині, та й отаборилися в пустині. І отаборився там Ізраїль навпроти гори.

3 А Мойсей увійшов до Бога. І кликнув до нього Господь із гори, говорячи: Скажеш отак дому Якова, і звістиш синам Ізраїля:

4 Ви бачили, що Я зробив був Єгиптові, і носив вас на крилах орлиних, і привів вас до Себе.

5 А тепер, коли справді послухаєте Мого голосу, і будете дотримувати заповіту Мого, то станете Мені власністю більше всіх народів, бо вся земля то Моя!

6 А ви станете Мені царством священників та народом святим. Оце ті речі, що про них будеш казати Ізраїлевим синам.

7 І прибув Мойсей, і покликав старших народніх, та й виложив перед ними всі ті слова, що Господь наказав був йому.

8 І відповів увесь народ разом, та й сказав: Усе, що Господь говорив, зробимо! А Мойсей доніс слова народу до Господа.

9 І промовив Господь до Мойсея: Ось Я до тебе прийду в густій хмарі, щоб чув народ, коли Я говоритиму з тобою, і щоб повірив і тобі навіки! І переповів Мойсей слова народу до Господа.

10 І промовив Господь до Мойсея: Іди до людей, і освяти їх сьогодні та завтра, і нехай вони виперуть одіж свою.

11 І нехай вони будуть готові на третій день, бо третього дня зійде Господь на гору Сінай на очах усього народу.

12 І обведеш границею народ довкола, говорячи: Стережіться сходити на гору й доторкуватися до краю її. Кожен, хто доторкнеться до гори, буде конче забитий!

13 Нехай не доторкнеться до неї рука, бо буде конче вкаменований, або буде справді застрілений, чи то худобина, чи то людина, не буде жити вона. Як сурма засурмить протяжливо, вони вийдуть на гору.

14 І зійшов Мойсей з гори до народу, і освятив народ, а вони випрали одіж свою.

15 І він сказав до народу: Будьте готові на третій день; не входьте до жінок.

16 І сталося третього дня, коли ранок настав, і знялися громи та блискавки, і густа хмара над горою та сильний голос сурми! І затремтів увесь народ, що був у таборі...

17 І вивів Мойсей народ із табору назустріч Богові, і вони стали під горою.

18 А гора Сінай уся вона димувала через те, що Господь зійшов на неї в огні! І піднявся дим її, немов дим вапнярки, і сильно затремтіла вся гора...

19 І розлігся голос сурми, і він сильно все могутнів: Мойсей говорить, а Бог відповідає йому голосно...

20 І зійшов Господь на гору Сінай, на верхів'я гори. І покликав Господь Мойсея на верхів'я гори. І вийшов Мойсей.

21 І промовив Господь до Мойсея: Зійди, остережи народ, щоб не рвався до Господа, щоб побачити, бо багато з нього загине.

22 А також священики, що будуть підходити до Господа, нехай перше освятяться, щоб Господь їх не повбивав.

23 І сказав Мойсей до Господа: Не зможе народ вийти на гору Сінай, бо Ти засвідчив між нами, говорячи: Обведи границею цю гору, і освяти її.

24 І промовив до нього Господь: Іди, зійди, а потім вийди ти й Аарон з тобою, а священики й народ нехай не рвуться до Господа, щоб Я не повбивав їх.

25 І зійшов Мойсей до народу, і сказав їм це все.

Вихід, 20

1 І Бог промовляв всі слова оці, кажучи:

2 Я Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства.

3 Хай не буде тобі інших богів передо Мною!

4 Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею.

5 Не вклоняйся їм і не служи їм, бо Я Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене,

6 і що чинить милість тисячам поколінь тих, хто любить Мене, і хто держиться Моїх заповідей.

7 Не призывай Імення Господа, Бога твого, надаремно, бо не помилує Господь того, хто призиватиме Його Імення надаремно.

8 Пам'ятай день суботній, щоб святити його!

9 Шість день працею і роби всю працю свою,

10 а день сьомий субота для Господа, Бога твого: не роби жодної праці ти й син твій, та дочка твоя, раб твій та невольниця твоя, і худоба твоя, і прихोцько твій, що в брамах твоїх.

11 Бо шість день творив Господь небо та землю, море та все, що в них, а дня сьомого спочив тому поблагословив Господь день суботній і освятив його.

12 Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!

13 Не вбивай!

14 Не чини перелюбу!

15 Не кради!

16 Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!

17 Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!

18 І ввесь народ бачив та чув гromи та полум'я, і голос сурми, і гору димлячу. І побачив народ, і всі тремтіли та й поставали здалека.

19 І сказали вони до Мойсея: Говори з нами ти, і ми послухаємо, а нехай не говорить із нами Бог, щоб ми не повмирили.

БГАґАВАД-ГІТА. ПЕРЕСЕЛЕННЯ ДУШ

Як людина одягає нове вбрання, скидаючи старе, так і душа вбирається в нове тіло, залишаючи старе й непридатне (2.22).

Той, хто народився, обов'язково помре, і той, хто вмер, обов'язково народиться знову... (2.27).

Як повітря переносить запахи, так і жива істота в матеріальному світі переносить з одного тіла в інше свої різноманітні життя. Так вона отримує певне тіло, а потім залишає його, щоб знову опинитись в якомусь іншому тілі (15.8).

Гордощі, зухвалість, зарозумілість, гнів, брутальність і невігластво — ці якості притаманні істотам демонічного походження... (16.4).

Демони не знають, що треба робити, а чого — не треба. Їм не властиві ані чистота, ані гідна поведінка, ані правда (16.7).

Вони кажуть, що цей світ нереальний, що в нього немає основи, нема Бога, який керує ним. Вони кажуть, що світ виник із статевого бажання і що його зумовлює лише хтивість (16.8).

Вони вважають, що чуттєве задоволення — найперша потреба... Таким чином, охоплені до кінця своїх днів незмірним неспокоєм, вони зазнають незліченних страхів і тривоги. Обплутані тенетами сочень і тисяч бажань, у полоні хтивості та гніву, вони всіма правдами й кривдами добувають гроші для чуттєвого задоволення (16.11–12).

Так, пригнічені турботами, охоплені тривогою, заплутавшись у тенетах ілюзій, вони стають надто схильними до чуттєвих насолод і потрапляють до пекла (16.16).

Знову й знову народжуючись серед демонічних форм життя, такі люди... опускаються до найнищих форм життя (16.20).

... Безстрашність, очищення свого існування, розвиток духовного знання, благодійність самовладання, принесення жертв, вивчення Вед, аскетизм, простота, відмова од насильства, правдивість, здатність вгамовувати свій гнів; зречення, спокій, небажання вишукувати недоліки в інших, співчуття до всіх живих істот, відсутність жадібності, порядність, скромність, непохитна рішучість, енергійність, всепрощення, мужність, чистота, відсутність задріс-

ності та шанобливого – всі ці ... якості ... притаманні праведним людям, що обдаровані божественною природою (16.3).

Той, хто, усвідомивши себе, врівноважив свій розум, вже переміг народження та смерть... (5.19).

Таку звільнену людину не приваблюють матеріальні чуттєві втіхи. Вона завжди перебуває в трансі і черпає блаженство у собі. Таким чином, пізнавши себе і зосередившись на Верховному, вона насолоджується безмежним щастям (5.21).

Бгагавад-Гіта, як вона є. – Л., 1990. – С. 84–99, 264–266, 652, 668–688.

ТИПІТАКА. ВОГНЕВЕ КАЗАННЯ

Поживши в Урувелі стільки, скільки схотів, Святий (Будда) помандрував до гори Гаї з великим натовпом ченців, а саме з тисячею джатілів. І залишившись на горі Гаї разом з тисячею ченців, сказав:

– Усе в огні. Що ж то палить? Око палить, зір палить, сприймання оком палить, уявлення оком палить, відчуття, що постає з уявлення оком, палить теж, – буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

– Вуха палить, звуки палять, сприймання вухом палить, уявлення вухом палить, відчуття, що постає з уявлення вухом, палить теж, – буде воно неприємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємно, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждання, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

– Нюх палить, пахощі палять, сприймання носом палить, уявлення носом палить, відчуття, що постає з уявлення носом палить теж, – буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь

пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Смак палить, язик палить, сприймання язиком палить, уявлення язиком палить, відчуття, що постає з уявлення язиком палить теж, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Дотик палить, тіло палить, сприймання тілом палить, уявлення тілом палить, відчуття, що постає з уявлення тілом палить теж, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Розум палить, думки палять, сприймання розумом палить, уявлення розумом палить, відчуття, що постає з уявлення розумом, палить теж, — чи буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Коли добрий учень, озброєний знанням, візьме все це до уваги, він позбудеться втіхи для ока, для зору, від сприйняття оком, від уявлення оком, від відчуття, що постає з уявлення оком, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для вуха, для слуху, від сприймання вухом, від уявлення вухом, від відчуття, що постає з уявлення вухом, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для язика, для смаку, від сприймання язиком, від уявлення язиком, від відчуття, що постає з уявлення язиком, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для тіла, від дотику, від сприймання тілом, від уявлення тілом, від відчуття, що постає з уявлення тілом, — буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, — він позбудеться втіхи.

– Він позбудеться, нарешті, втіхи для розуму, від думки, від сприймання розумом, від уявлення розумом, від відчуття, що постає з уявлення розумом, – буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, – він позбудеться втіхи.

– А позбувшись втіхи від усього цього, він позбудеться й пристрасті; позбувшись її та визволившись, він стане вільний і дійде свідомості: «Я – вільний, не бути новим народженням; я дійшов святості; виконано те, що слід було виконати, – і визнає: – Немає більше нічого після цього існування».

Поки тривало казання, тисяча ченців визволились від прагнення мати втіхи на земному падолі, а серця їхні звільнилися від пристрасті.

Тунітака. Сутта-нітака. Махавагга // Голоси Стародавньої Індії. – К., 1982. – С. 259–260.

БІБЛІЯ. НОВИЙ ЗАПОВІТ. ЄВАНГЕЛЬСЬКА БІОГРАФІЯ ІСУСА

Від Матвія 1

18 Народження ж Ісуса Христа сталося так. Коли Його матір Марію заручено з Йосипом, то перш, ніж зійшлися вони, виявилось, що вона має в утробі від Духа Святого.

19 А Йосип, муж її, бувши праведний, і не бажавши ославити її, хотів тайкома відпустити її.

20 Коли ж він те подумав, ось з'явивсь йому Ангол Господній у сні, промовляючи: Йосипе, сину Давидів, не бійся прийняти Марію, дружину свою, бо зачате в ній то від Духа Святого.

21 І вона вродить Сина, ти ж даси Йому ймення Ісус, бо спасе Він людей Своїх від їхніх гріхів.

Від Матвія 2

1 Коли ж народився Ісус у Віфлеємі Іудейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зі сходу,

2 і питали: Де народжений Цар Іудейський? Бо на сході ми бачили зорю Його, і прибули поклонитись Йому.

3 І, як почув це цар Ірод, занепокоївся, і з ним увесь Єрусалим.

4 І, зібравши всіх первосвящеників і книжників людських, він випитував у них, де має Христос народитись?

5 Вони ж відказали йому: У Віфлеємі Іудейським, бо в пророка написано так:

6 І ти, Віфлеєме, земле Іудина, не менший нічим між осадами Іудиними, бо з тебе з'явиться Вождь, що буде Він пасти народ Мій ізраїльський.

7 Тоді Ірод покликав таємно отих мудреців, і докладно випитував їх про час, коли з'явилась зоря.

8 І він відіслав їх до Віфлеєму, говорячи: Ідьте і пильно розвідайтеся про Дитятко; а як знайдете, сповістіть мене, щоб і я міг піти й поклонитись Йому.

9 Вони ж царя вислухали й відійшли. І ось зоря, що на сході вони її бачили, ішла перед ними, аж прийшла й стала зверху, де Дитятко було.

10 А бачивши зорю, вони надзвичайно зраділи.

11 І, ввійшовши до дому, знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю. І вони впали ницьма, і вклонились Йому. І, відчинивши скарбниці свої, піднесли Йому свої дари: золото, ладан та смирну.

12 А вві сні остережені, щоб не вертатись до Ірода, відійшли вони іншим шляхом до своєї землі.

13 Як вони ж відійшли, ось Ангол Господній з'явивсь у сні Йосипові та й сказав: Уставай, візьми Дитятко та матір Його, і втікай до Єгипту, і там зоставайся, аж поки скажу тобі, бо Дитятка шукатиме Ірод, щоб Його погубити.

14 І він устав, узяв Дитятко та матір Його вночі, та й пішов до Єгипту.

15 І він там зоставався аждо смерти Іродової, щоб збулося сказане від Господа пророком, який провіщає: Із Єгипту покликав Я Сина Свого.

16 Спостеріг тоді Ірод, що ті мудреці насміялися з нього, та й розгнівався дуже, і послав повбивати в Віфлеємі й по всій тій околиці всіх дітей від двох років і менше, за часом, що його в мудреців він був випитав.

19 Коли ж Ірод умер, ось Ангол Господній з'явився в Єгипті вві сні Йосипові, та й промовив:

20 Уставай, візьми Дитятко та матір Його, та йди в землю Ізраїлеву, бо вимерли ті, хто шукав був душу Дитини.

21 І він устав, узяв Дитятко та матір Його, і прийшов у землю Ізраїлеву.

23 А прибувши, оселився у місті, на ім'я Назарет, щоб збулося пророками сказане, що Він Назарянин буде званий.

Від Матвія 3

1 Тими ж днями приходив Іван Хреститель, і проповідує в пустині юдейській,

2 та й каже: Покайтесь, бо наблизилось Царство Небесне!

5 Тоді до нього виходив Єрусалим, і вся Іудея, і вся йорданська околиця,

13 Тоді прибуває Ісус із Галілеї понад Йордан до Івана, щоб хреститись від нього.

14 Але перешкоджав він Йому й говорив: Я повинен хреститись від Тебе, і чи Тобі йти до мене?

15 А Ісус відповів і сказав йому: Допусти це тепер, бо так годиться нам виповнити усю правду. Тоді допустив він Його.

16 І охрестившись Ісус, зараз вийшов із води. І ось небо розкрилось, і побачив Іван Духа Божого, що спускався, як голуб, і сховався на Нього.

17 І ось голос почувся із неба: Це Син Мій Улюблений, що Його Я вподобав!

Від Матвія 4

17 Із того часу Ісус розпочав проповідувати й промовляти: Покайтеся, бо наблизилось Царство Небесне!

23 І ходив Він по всій Галілеї, по їхніх синагогах навчаючи, та Євангелію Царства проповідуючи, і вздоровлюючи всяку недугу, і всяку неміч між людьми.

24 А чутка про Нього пішла по всій Сирії. І ввели до Нього недужих усіх, хто терпів на різні хвороби та муки, і біснுவатих, і сновид, і розслаблених, і Він їх уздоровляв.

25 І багато людей ішло за Ним і з Галілеї, і з Десятимістя, і з Єрусалиму, і з Іудеї, і з Зайордання.

Від Матвія 10

1 І закликав Він дванадцятьох Своїх учнів, і владу їм дав над нечистими духами, щоб їх виганяли вони, і щоб уздоровляли всіляку недугу та неміч всіляку.

2 А ймення апостолів дванадцятьох отакі: перший Симон, що Петром прозивається, і Андрій, брат його; Яків, син Зеведеїв, та Іван, брат його;

3 Пилип і Варфоломій, Хома й митник Матвій; Яків, син Алфейв, і Тадей;

4 Симон Кананіт, та Іуда Іскаріотський, що й видав Його.

5 Цих Дванадцятьох Ісус вислав, і їм наказав, промовляючи: На путь до поган не ходіть, і до самарянського міста не входьте,

6 але йдіть радніш до овечок загинулих дому Ізраїлевого.

7 А ходячи, проповідуйте та говоріть, що наблизилось Царство Небесне.

Від Матвія 25

31 Коли ж прийде Син Людський у славі Своїй, і всі Анголи з Ним, тоді Він засяде на престолі слави Своєї.

32 І перед Ним усі народи зберуться, і Він відділить одного від одного їх, як відділяє вівчар овець від козлів.

33 І поставить Він вівці праворуч Себе, а козлята ліворуч.

46 І ці підуть на вічну муку, а праведники на вічне життя.

Від Матвія 26

1 І сталось, коли закінчив Ісус усі ці слова, Він сказав Своїм учням:

2 Ви знаєте, що через два дні буде Пасха, і Людський Син буде виданий на розп'яття.

3 Тоді первосвященики, і книжники, і старші народу зібралися в домі первосвященика, званого Кайяфою,

4 і радилися, щоб підступом взяти Ісуса й забити.

5 І вони говорили: Та не в свято, щоб була колотнеча в народі не сталась.

14 Тоді один із Дванадцятьох, званий Іудою Іскаріотським, подався до первосвящеників,

15 і сказав: Що хочете дати мені, і я вам Його видам? І вони йому виплатили тридцять срібняків.

16 І він відтоді шукав слушного часу, щоб видати Його.

17 А першого дня Опрісноків учні підійшли до Ісуса й сказали Йому: Де хочеш, щоб ми приготували пасху спожити Тобі?

18 А Він відказав: Ідіть до такого то в місто, і перекажіть йому: каже Вчитель: час Мій близький, справлю Пасху з Своїми учнями в тебе.

19 І учні зробили, як звелів їм Ісус, і зачали пасху готувати.

20 А коли настав вечір, Він із дванадцятьма учнями сів за стіл.

26 Як вони ж споживали, Ісус узяв хліб, і поблагословив, поламав, і давав Своїм учням, і сказав: Прийміть, споживайте, це тіло Моє.

27 А взявши чашу, і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: Пийте з неї всі,

28 бо це кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!

29 Кажу ж вам, що віднині не питиму Я від оцього плоду виноградного аж до дня, коли з вами його новим питиму в Царстві Мого Отця.

47 І коли Він іще говорив, аж ось прийшов Іуда, один із Дванадцятьох, а з ним люду багато від первосвящеників і старших народу з мечами та киями.

48 А зрадник Його дав був знака їм, кажучи: Кого поцілую, то Він, беріть Його.

49 І зараз Він підійшов до Ісуса й сказав: Радій, Учителю! І поцілував Його.

50 Ісус же йому відказав: Чого, друже, прийшов ти? Тоді приступили та руки наклали на Ісуса, і схопили Його.

Від Матвія 27

1 А коли настав ранок, усі первосвященики й старші народу зібрали нараду супроти Ісуса, щоб Йому заподіяти смерть.

11 Ісус же став перед намісником. І намісник Його запитав і сказав: Чи Ти Цар Іудейський? Ісус же йому відказав: Ти кажеш.

27 Тоді то намісникові вояки, до преторія взявши Ісуса, зібрали на Нього весь відділ.

28 І, роздягнувши Його, багрянлицю наділи на Нього.

29 І, сплівши з тернини вінка, поклали Йому на голову, а тростину в правицю Його. І, навколішки падаючи перед Ним, сміялися з Нього й казали: Радій, Царю Іудейський!

30 І, плювавши на Нього, хапали тростину, та й по голові Його били...

31 А коли назнущалися з Нього, зняли з Нього плаща, і зодягнули в одягу Його. І повели Його на розп'яття.

32 А виходячи, стріли одного кірінеянина, Симон на ймення, його змусили нести для Нього хреста.

33 І, прибувши на місце, що зветься Голгофа, цебто сказати Череповище,

34 дали Йому пити вина, із гіркотою змішаного, та, покуштувавши, Він пити не схотів.

35 А розп'явши Його, вони поділили одягу Його, кинувши жереба.

36 І, посадавши, стерегли Його там.

37 І напис провини Його помістили над Його головою: Це Ісус, Цар Іудейський.

38 Тоді розп'ято з Ним двох розбійників: одного праворуч, а одного ліворуч.

39 А хто побіч проходив, Його лихословили та головами своїми хитали,

40 і казали: Ти, що храма руйнуєш та за три дні будуєш, спаси Самого Себе! коли Ти Божий Син, то зійди з хреста!

41 Так само ж і первосвященики з книжниками та старшими, насміхаючися, говорили:

42 Він інших спасав, а Самого Себе не може спасти! Коли Цар Він Ізраїлів, нехай зійде тепер із хреста, і ми повіримо Йому!

43 Покладав Він надію на Бога, нехай Той Його тепер визволить, якщо Він угодний Йому. Бо Він говорив: Я Син Божий...

44 Також насміхалися з Нього й розбійники, що з Ним були розп'яті.

45 А від години шостої аж до години дев'ятої темрява сталась по цілій землі!

46 А коло години дев'ятої скрикнув Ісус гучним голосом, кажучи: Елі, Елі, лама савахтані, цебто: Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?...

47 Дехто ж із тих, що стояли там, це почули й казали, що Він кличе Іллю.

48 А один із них зараз побіг і взяв губку та, оцтом її наповнивши, настромив на тростину й давав Йому пити.

49 Інші казали: Чекай но, побачмо, чи прийде Ілля визволяти Його.

50 А Ісус знову голосом гучним іскрикнув, і духа віддав...

57 А коли настав вечір, то прийшов муж багатий із Ариматеї, на ім'я Йосип, що й сам був навчався в Ісуса.

58 Він прийшов до Пилата й просив тіла Ісусового. Пилат ізвелів тоді видати.

59 І взяв Йосип Ісусове тіло, обгорнув його плащаницею чистою,

60 і поклав його в гробі новому своїм, що був висік у скелі. До дверей гробових привалив він великого каменя, та й відійшов.

Від Матвія 28

1 Як минула ж субота, на світанку дня першого в тижні, прийшла Марія Магдалина та інша Марія побачити гріб.

2 І великий ось ставсь землетрус, бо зійшов із неба Ангел Господній, і, приступивши, відвалив від гробу каменя, та й сів на ньому.

3 Його ж постать була, як та блискавка, а шати його були білі, як сніг.

4 І від страху перед ним затряслася сторожа, та й стала, як мертва.

5 А Ангол озвався й промовив жінкам: Не лякайтеся, бо я знаю, що Ісуса розп'ятого це ви шукаєте.

6 Нема Його тут, бо воскрес, як сказав. Підійдіть, подивіться на місце, де знаходився Він.

7 Ідіть же хутко, і скажіть Його учням, що воскрес Він із мертвих, і ото випереджує вас в Галілеї, там Його ви побачите. Ось, вам я звістив!

16 Одинадцять же учнів пішли в Галілею на гору, куди звелів їм Ісус.

17 І як вони Його вгледіли, поклонились Йому до землі, а дехто вагався.

18 А Ісус підійшов і промовив до них та й сказав: Дана Мені всяка влада на небі й на землі.

19 Тож ідіть, і навчіть всі народи, християчи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа,

20 навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів. І ото, Я перебуватиму з вами повсякденно аж до кінця віку! Амінь.

БІБЛІЯ. НОВИЙ ЗАПОВІТ. НАГІРНА ПРОПОВІДЬ

Від Матвія 5

1 І, побачивши натовп, Він вийшов на гору. А як сів, підійшли Його учні до Нього.

2 І, відкривши уста Свої, Він навчати їх став, промовляючи:

3 Блаженні вбогі духом, бо їхнє є Царство Небесне.

4 Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.

5 Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони.

6 Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть.

7 Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.
8 Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.
9 Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.
10 Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне.
11 Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудо-но на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене.

12 Радійте та веселіться, нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами.

13 Ви сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не при-дасться вона вже нінащо, хіба щоб надвір була висипана та потоптана людьми.

14 Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори.

15 І не запалюють світильника, щоб поставити його під посудину, але на свічник, і світить воно всім у домі.

16 Отак ваше світло нехай світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла, та прославляли Отця вашого, що на небі.

17 Не подумайте, ніби Я руйнувати Закон чи Пророків прийшов, Я не руйнувати прийшов, але виконати.

Від Матвія 7

1 Не судить, щоб і вас не судили;

2 бо яким судом судити будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють вам.

3 І чого в оці брата свого ти заскалку бачиш, колоди ж у власному оці не чуєш?

4 Або як ти скажеш до брата свого: Давай вийму я заскалку з ока твого, коли он колода у власному оці?

5 Лицеміре, вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого.

6 Не давайте святого псам, і не розсипайте перел своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас...

7 Просіть і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам;

8 бо кожен, хто просить одержує, хто шукає знаходить, а хто стукає відчинять йому.

9 Чи ж то серед вас є людина, що подасть своєму синові каменя, коли хліба проситиме він?

10 Або коли риби проситиме, то подасть йому гадину?

11 Тож як ви, будиши злі, потрапите добрі дари своїм дітям давати, скільки ж більше Отець ваш Небесний подасть добра тим, хто проситиме в Нього!

12 Тож усе, чоґо тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки.

28 І ото, як Ісус закінчив ці слова, то народ дивувався з науки Його.

29 Бо навчав Він їх, як можновладний, а не як ті книжники їхні.

БІБЛІЯ. НОВИЙ ЗАПОВІТ. НАЙБІЛЬША ЗАПОВІДЬ

Лука, 22, 35–40

35 І спитався один із них, учитель Закону, Його випробовуючи й кажучи:

36 Учителю, котра заповідь найбільша в Законі?

37 Він же промовив йому: Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою.

38 Це найбільша й найперша заповідь.

39 А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе.

40 На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять.

НИКЕО-КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ СИМВОЛ ВІРИ

1. Вірую в Єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого.

2. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків, Світло від Світла, Бога

Істинного від Бога Істинного, рожденного, несотворенного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося.

3. Він для нас, людей, і для нашого спасіння зійшов з небес, і тіло прийняв від Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком.

4. І розп'ятий був за нас при Понтії Пилаті, і страждав, і був похований.

5. І воскрес на третій день, як було написано.

6. І вознісся на небо і сидить праворуч Отця.

7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця.

8. І в Духа Святого, Господа Животворчого, що від Отця [і Сина (катол.)] походить, що Йому з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, що говорив через пророків.

9. В Єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву.

10. Визнаю одно хрещення на відпущення гріхів.

11. Чекаю воскресіння мертвих

12. і життя будучого віку. Амінь.

НАЙУЖИВАНІШІ ХРИСТИЯНСЬКІ МОЛИТВИ

«ОТЧЕ НАШ»

Отче наш, що еси на небесах!

Нехай святиться Ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі.

Хліб наш насущний дай нам сьогодні.

І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим.

І не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Бо Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь.

УРИВОК З ЄВАНГЕЛІЯ ВІД ІОАНА 1, 1–17

(ЧИТАЄТЬСЯ В ЦЕРКВАХ СХІДНОГО ОБРЯДУ НА ВЕЛИКДЕНЬ)

1. Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово.

2. Воно в Бога було споконвіку.

3. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього.

4. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей.

5. А Світло у темряві світить, і темрява не обгорнула його.
6. Був один чоловік, що від Бога був посланий, йому ймення Іван.
7. Він прийшов на свідоцтво, щоб засвідчити про Світло, щоб повірили всі через нього.
8. Він тим Світлом не був, але свідчити мав він про Світло.
- 9 Світлом правдивим був Той, Хто просвічує кожну людину, що приходить на світ.
10. Воно в світі було, і світ через Нього повстав, але світ не пізнав Його.
11. До свого Воно прибуло, та свої відцурались Його.
12. А всім, що Його прийняли, їм владу дало дітьми Божими стати, тим, що вірять у Ймення Його,
13. що не з крові, ані з пожадливості тіла, ані з пожадливості мужа, але народились від Бога.
14. І Слово сталося тілом, і перебувало між нами, повне благодаті та правди, і ми бачили славу Його, славу як Однородженого від Отця.
15. Іван свідчить про Нього, і кликав, говорячи: Це був Той, що про Нього казав я: Той, Хто прийде за мною, існував передо мною, бо був перше, ніж я.
16. А з Його повноти ми одержали всі, а то благодать на благодать.
17. Закон бо через Мойсея був даний, а благодать та правда з'явилися через Ісуса Христа.

АНГЕЛЬСЬКЕ ПРИВІТАННЯ ПРЕСВЯТІЙ БОГОРОДИЦІ

Богородице Діво, радуйся, благодатна Маріє, Господь з Тобою. Благословенна Ти між жінками і благословенний плід лона Твого, бо Ти породила Спаса душ наших.

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. СТВОРЕННЯ СВІТУ

Буття 1

1 На початку Бог створив Небо та землю.

2 А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води.

3 І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло.

4 І побачив Бог світло, що добре воно, і Бог відділив світло від темряви.

5 І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч. І був вечір, і був ранок, день перший.

6 І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою.

7 І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так.

8 І назвав Бог твердь Небо. І був вечір, і був ранок день другий.

9 І сказав Бог: Нехай збереться вода з—попід неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний. І сталося так.

10 І назвав Бог суходіл: Земля, а місце зібрання води назвав: Море. І Бог побачив, що добре воно.

11 І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево овочеве, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі. І сталося так.

12 І земля траву видала, ярину, що насіння розсіває за родом її, і дерево, що приносить плід, що насіння його в ній за родом його. І Бог побачив, що добре воно.

13 І був вечір, і був ранок, день третій.

14 І сказав Бог: Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками.

15 І нехай вони стануть на тверді небесній світилами, щоб світити над землею. І сталося так.

16 І вчинив Бог обидва світила великі, світило велике, щоб воно керувало днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, також зорі.

17 І Бог умістив їх на тверді небесній, щоб світили вони над землею,

18 і щоб керували днем та ніччю, і щоб відділювали світло від темряви. І Бог побачив, що це добре.

19 І був вечір, і був ранок, день четвертий.

20 І сказав Бог: Нехай вода вироїть дрібні істоти, душу живу, і птаство, що літає над землею під небесною твердю.

21 І створив Бог риби великі, і всяку душу живу плазуючу, що її вода вироїла за їх родом, і всяку пташину крилату за родом її. І Бог побачив, що добре воно.

22 І поблагословив їх Бог, кажучи: Плодіться й розмножуйтеся, і наповняйте воду в морях, а птаство нехай розмножується на землі!

23 І був вечір, і був ранок, день п'ятий.

24 І сказав Бог: Нехай видасть земля живу душу за родом її, худобу й плазуюче, і земну звірину за родом її. І сталося так.

25 І вчинив Бог земну звірину за родом її, і худобу за родом її, і все земне плазуюче за родом його. І бачив Бог, що добре воно.

26 І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі.

27 І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх.

28 І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться й розмножуйтеся, і наповняйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!

29 І сказав Бог: Оце дав Я вам усю ярину, що розсіває насіння, що на всій землі, і кожне дерево, що на ньому плід деревний, що воно розсіває насіння, нехай буде на їжу це вам!

30 І земній усій звірині і всьому птаству небесному, і кожному, що плазує по землі, що душа в ньому жива, уся зелень ярина на їжу для них. І сталося.

31 І побачив Бог усе, що вчинив. І ото, вельми добре воно! І був вечір, і був ранок, день шостий.

БІБЛІЯ. СТАРИЙ ЗАПОВІТ. ГРІХОПАДІННЯ

Буття 2

1 І були скінчені небо й земля, і все воїнство їхнє.

2 І скінчив Бог дня сьомого працю Свою, яку Він чинив. І Він відпочив у дні сьомім від усієї праці Своєї, яку був чинив.

3 І поблагословив Бог день сьомий, і його освятив, бо в нім відпочив Він від усієї праці Своєї, яку, чинячи, Бог був створив.

4 Це ось походження неба й землі, коли створено їх, у дні, як Господь Бог створив небо та землю.

5 І не було на землі жодної польової рослини, і жодна ярина польова не росла, бо на землю дощу Господь Бог не давав, і не було людини, щоб порати землю.

6 І пара з землі підіймалась, і напувала всю землю.

7 І створив Господь Бог людину з порошу земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею.

8 І насадив Господь Бог рай у в Едені на сході, і там осадив людину, що її Він створив.

9 І зростив Господь Бог із землі кожне дерево, принадне на вигляд і на їжу смачне, і дерево життя посеред раю, і дерево Пізнання добра і зла.

10 І річка з Едену виходить, щоб поїти рай. І звідти розділюється і стає чотирма початками.

11 Імення одному Пішон, оточує він усю землю Хавіла, де є золото.

12 А золото тієї землі добре; там білий і камінь онікс.

13 Ім'я ж другої річки Гіхон, вона оточує весь край Етіопії.

14 А ім'я річки третьої Тигр, вона протікає на сході Ашшуру. А річка четверта вона Ефрат.

15 І взяв Господь Бог людину, і в еденському раї вмістив був її, щоб порала його та його доглядала.

16 І наказав Господь Бог Адамові, кажучи: Із кожного дерева в Раю ти можеш їсти.

17 Але з дерева знання добра й зла не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!

18 І сказав Господь Бог: Не добре, щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього.

19 І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі воно ймення йому.

20 І назвав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині. Але Адамові помочі Він не знайшов, щоб подібна до нього була.

21 І вчинив Господь Бог, що на Адама спав міцний сон, і заснув він. І Він узяв одне з ребер його, і тілом закрив його місце.

22 І перетворив Господь Бог те ребро, що взяв із Адама, на жінку, і привів її до Адама.

23 І промовив Адам: Оце тепер вона кість від костей моїх, і тіло від тіла мого. Вона чоловіковою буде зватися, бо взята вона з чоловіка.

24 Покине тому чоловік свого батька та матір свою, та й пристане до жінки своєї, і стануть вони одним тілом.

25 І були вони нагі обоє, Адам та жінка його, і вони не соромились.

Буття 3

1 Але змій був хитріший над усю польову звірину, яку Господь Бог учинив. І сказав він до жінки: Чи Бог наказав: Не їжте з усякого дерева раю?

2 І відповіла жінка змієві: З плодів дерева раю ми можемо їсти, 3 але з плодів дерева, що в середині раю, Бог сказав: Не їжте із нього, і не доторкайтесь до нього, щоб вам не померти.

4 І сказав змій до жінки: Умерти не вмерете!

5 Бо відає Бог, що дня того, коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються, і станете ви, немов Боги, знаючи добро й зло.

6 І побачила жінка, що дерево добре на їжу, і принадне для очей, і пожадане дерево, щоб набути знання. І взяла з його плоду, та й з'їла, і разом дала теж чоловікові своєму, і він з'їв.

7 І розкрилися очі в обох них, і пізнали, що нагі вони. І зшили вони фігові листя, і зробили опаски собі.

8 І почули вони голос Господа Бога, що по раю ходив, як повіяв денний холодок. І сховався Адам і його жінка від Господа Бога серед дерев раю.

9 І закликав Господь Бог до Адама, і до нього сказав: Де ти?

10 А той відповів: Почув я Твій голос у раю і злякався, бо нагий я, і сховався.

11 І промовив Господь: Хто сказав тобі, що ти нагий? Чи ти не їв з того дерева, що Я звелів був тобі, щоб ти з нього не їв?

12 А Адам відказав: Жінка, що дав Ти її, щоб зо мною була, вона подала мені з того дерева, і я їв.

13 Тоді Господь Бог промовив до жінки: Що це ти наробила? А жінка сказала: Змій спокусив мене, і я їла.

14 І до змія сказав Господь Бог: За те, що зробив ти оце, то ти проклятіший над усю худобу, і над усю звірину польову! На своїм череві будеш плазувати, і порох ти їстимеш у всі дні свого життя.

15 І Я покладу ворожнечу між тобою й між жінкою, між насінням твоїм і насінням її. Воно зітре тобі голову, а ти будеш жалити його в п'яту.

16 До жінки промовив: Помножуючи, помножу терпіння твоєї та болі вагітності твоєї. Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, а він буде панувати над тобою.

17 І до Адама сказав Він: За те, що ти послухав голосу жінки своєї та їв з того дерева, що Я наказав був тобі, говорячи: Від нього не їж, проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя.

18 Тернину й осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову.

19 У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороху вернешся.

20 І назвав Адам ім'я своїй жінці: Єва, бо вона була мати всього живого.

21 І зробив Господь Бог Адамові та жінці його одягу шкуряну і зодягнув їх.

22 І сказав Господь Бог: Ось став чоловік, немов один із Нас, щоб знати добро й зло. А тепер коли б не простяг він своєї руки, і не взяв з дерева життя, і щоб він не з'їв, і не жив повік віку.

23 І вислав його Господь Бог із еденського раю, щоб порати землю, з якої узятий він був.

24 І вигнав Господь Бог Адама. А на схід від еденського раю поставив Херувима і меча полум'яного, який обертався навколо, щоб стерегти дорогу до дерева життя.

**БІБЛІЯ.
НОВИЙ ЗАПОВІТ.
СТРАШНИЙ СУД**

[Об'явлення Іоанна Богослова 21, 22]

Об'явлення 21

1 І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули, і моря вже не було.

2 І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сховався із неба від Бога, що був приготований, як невіста, прикрашена для чоловіка свого.

3 І почув я гучний голос із престолу, який кликав: Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними,

4 і Бог кожду сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерти. Ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде, бо перше минулося!

5 І сказав Той, Хто сидить на престолі: Ось нове все творю! І говорить: Напиши, що слова ці правдиві та вірні!

6 І сказав Він мені: Сталося! Я Альфа й Омега, Початок і Кінець. Хто прагне, тому дармо Я дам від джерела живої води.

7 Переможець наслідить усе, і Я буду Богом для нього, а він Мені буде за сина!

8 А лякливим, і невірним, і мерзким, і душогубам, і розпусникам, і чарівникам, і ідолянам, і всім неправдомовцям, їхня частина в озері, що горить огнем та сіркою, а це друга смерть!

9 І прийшов до мене один із семи Анголів, що мають сім чаш, наповнених сімома останніми карами, та й промовив до мене, говорячи: Ходи, покажу я тобі невісту, жону Агнця.

10 І заніс мене духом на гору велику й високу, і місто велике мені показав, святий Єрусалим, що сходив із неба від Бога.

11 Славу Божу він має. А світлість його подібна до каменя дорогоцінного, як каменя ясписа, що блищить, як кришталь.

12 Мур воно мало великий і високий, мало дванадцять брам, а на брамах дванадцять Анголів та ймення написані, а вони імення дванадцятьох племен синів Ізраїля.

13 Від сходу три брамі, і від півночі три брамі, і від півдня три брамі, і від заходу три брамі.

14 І міський мур мав дванадцять підвалин, а на них дванадцять імен дванадцяти апостолів Агнця.

15 А той, хто зо мною говорив, мав міру, золоту тростину, щоб зміряти місто, і брами його і його мур.

16 А місто чотирикутне, а довжина його така, як і ширина. І він зміряв місто тростиною на дванадцять тисяч стадій; довжина, і ширина, і вишина його рівні.

17 І зміряв він мура його на сто сорок чотири лікті міри людської, яка й міра Ангола.

18 Його мур був збудований з яспису, а місто було шире золото, подібне до чистого скла.

19 Підвалини муру міського прикрашені були всяким дорогоцінним камінням. Перша підвалина яспис, друга сапфір, третя халкидон, четверта смарагд,

20 п'ята сардонікс, шоста сардій, сьома хризоліт, восьма берил, дев'ята топаз, десята хрисопрас, одинадцята якинт, дванадцята аметист.

21 А дванадцять брам то дванадцять перлин, і кожна брама зокрема була з однієї перлини. А вулиці міста щире золото, прозорі, як скло.

22 А храму не бачив я в ньому, бо Господь, Бог Вседержитель то йому храм і Агнець.

23 І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб у ньому світили, слава бо Божа його освітила, а світильник для нього Агнець.

24 І народи ходитимуть у світлі його, а земські царі принесуть свою славу до нього.

25 А брами його зачиняться не будуть удень, бо там ночі не буде.

26 І принесуть до нього славу й честь народів.

27 І не ввійде до нього ніщо нечисте, ані той, хто чинить гидоту й неправду, але тільки ті, хто записаний у книзі життя Агнця.

Об'явлення 22

1 І показав він мені чисту ріку живої води, ясну, мов криштал, що випливала з престолу Бога й Агнця.

2 Посеред його вулиці, і по цей бік і по той бік ріки дерево життя, що родить дванадцять раз плоди, кожного місяця приносячи плід свій. А листя дерев на вздоровлення народів.

3 І жадного прокляття більше не буде. І буде в ньому Престол Бога та Агнця, а раби Його будуть служити Йому,

4 і побачать лице Його, а Ймення Його на їхніх чолах.

5 А ночі вже більше не буде, і не буде потреби в світлі світильника, ані в світлі сонця, бо освітлює їх Господь, Бог, а вони царюватимуть вічні віки.

6 І сказав він до мене: Це вірні й правдиві слова, а Господь, Бог духів пророчих, послав Свого Ангола, щоб він показав своїм рабам, що незабаром статися мусить.

7 Ото, незабаром приходжу. Блаженний, хто зберігає пророчі слова цієї книги!

8 І я, Іван, чув і бачив оце. А коли я почув та побачив, я впав до ніг Ангола, що мені це показував, щоб поклонитись йому.

9 І сказав він до мене: Таж ні! Бо я співслуга твій і братів твоїх пророків, і тих, хто зберігає слова цієї книги. Богові поклонися!

10 І сказав він до мене: Не запечатуй слів пророцтва цієї книги. Час бо близький!

11 Неправедний нехай чинить неправду ще, і поганий нехай ще опоганюється. А праведний нехай ще чинить правду, а святий нехай ще освячується!

12 Ото, незабаром приходжу, і зо Мною заплата Моя, щоб кожному віддати згідно з ділами його.

13 Я Альфа й Омега, Перший і Останній, Початок і Кінець.

14 Блаженні, хто випере шати свої, щоб мати право на дерево життя, і ввійти брамами в місто!

15 А поза ним будуть пси, і чарівники, і розпусники, і душогуби, і ідоляни, і кожен, хто любить та чинить неправду.

16 Я, Ісус, послав Свого Ангола, щоб засвідчити вам це у Церквах. Я корінь і рід Давидів, зоря ясна і досвітня!

17 А Дух і невіста говорять: Прийди! А хто чує, хай каже: Прийди! І хто прагне, хай прийде, і хто хоче, хай воду життя бере дармо!

18 Свідкую я кожному, хто чує слова пророцтва цієї книги: Коли хто до цього додасть що, то накладе на нього Бог кари, що написані в книзі оцій.

19 А коли хто що відійме від слів книги пророцтва цього, то відійме Бог частку його від дерева життя, і від міста святого, що написане в книзі оцій.

20 Той, Хто свідкує, говорить оце: Так, незабаром прийду! Амінь. Прийди, Господи Ісусе!

21 Благодать Господа нашого Ісуса Христа зо всіма вами! Амінь.

ПРАВОСЛАВНИЙ КАТЕХІЗИС. ЧЕСНОТИ, ДОБРІ ДІЛА І ГРІХИ

БОЖІ ЧЕСНОТИ

1. Віра
2. Надія
3. Любов

МОРАЛЬНІ ЧЕСНОТИ

1. Мудрість
2. Справедливість
3. Мужність

4. Здержливість (Стриманість)

ГОЛОВНІ ДОБРІ ДІЛА

1. Молитва
2. Піст
3. Милостиня

СІМ ДІЛ МИЛОСЕРДЯ ДЛЯ ДУШІ

1. Грішника навернути
2. Невіжу навчити
3. У сумніві порадити
4. Сумного потішити
5. Кривду терпеливо зносити
6. Образу з серця прощати
7. За живих і померлих молитися

СІМ ДІЛ МИЛОСЕРДЯ ДЛЯ ТІЛА

1. Голодного нагодувати
2. Спрагненого напоїти
3. Нагого зодягнути
4. Подорожнього в дім прийняти
5. Недужому послужити
6. В'язня відвідати
7. Померлого похоронити

УСТАВ ЧЕРНЕЧОГО ЖИТТЯ АНТОНІЯ ВЕЛИКОГО

1. Подаю ці правила так, як їх прорік Господь моїми устами для тих, що бажають взяти на себе важке ярмо пустельництва. Треба підкоритися цим заповідям, а хто порушить хоча б одну з них, той найменшим назветься у Царстві Небеснім (Мт. 5:19).

Зовнішній хід і порядки такого життя. Віддалення від світу і від співжиття з людьми

2. Хто хоче спастися цілковитим відреченням від світу, нехай не залишається у своєму домі й не живе в тому місті, де грішив; також нехай не відвідує своїх батьків і рідних, бо це приносить шкоду і гинуть плоди життя.

3. Не повертайся до міста, в якому ти колись грішив перед Богом.

Вибір пустельництва

5. Наші духовні отці твердять, що пустиня є придатним місцем для роздумів про смерть і надійним захистом від захоплення світськими справами, що турбують плоть.

6. Хто живе в пустині і не розмовляє, той визволений від трьох видів боротьби: від боротьби зі слухом, язиком, і від боротьби з огляданням того, що може уражати серце.

Келійна самота

8. Віддаляючись від житейського гамору, залишишся на самоті і станеш прочанином. Сидіння в келії буде для тебе те саме, що подаватися до чужої країни.

9. Якщо кудись вийдеш, – усіма силами намагайся якнайшвидше повернутись до свого усамітнення, щоб віддатися своїм молитвам.

11. Коли відвідуєш якогось брата – не затримуйся довго в його келії.

Келійні заняття і порядки

12. Перебуваючи у своїй келії, дотримуйся наступних трьох занять: рукоділля, читання псалмів і молитви.

Рукоділля і праця взагалі

26. Тіло слід поневолювати й втомлювати довготривалою працею.

27. Визначи собі будь-яку помірковану роботу для келійного заняття, – і твоє серце буде покірне.

30. Перебуваючи в келії, виконуй ручну працю, але при цьому не залишай Господнього імені, а постійно май його у своїй думці, повчайся ним у своєму серці й хвали його своїми устами, кажучи: «Господи Ісусе Христе, пошли мені Твою поміч», або: «Славлю Тебе, Ісусе Христе, Господи мій».

Їжа

31. Установи собі визначений час на поживу і приймай її для підкріплення свого тіла, а не для насолоди.

32. Їж найпростішу й дешеву їжу.

33. Споживай свій хліб безмовно й помірно, і дивись, щоб твоє сидіння за столом було скромне.

34. Не їж досита.

36. В середу і п'ятницю не звільняй себе від посту, хіба з огляду на важку недугу.

37. М'яса зовсім не їж.

38. Не підходь до місця, де точать вино.

Сон

44. Спи мало і в міру, й Ангели відвідають тебе.

45. Коли ти здоровий – не здимай свого пояса.

46. Коли лягаєш спати – не тримай руки при тілі, щоб навіть неспіваючи не згрішити.

Одежа

47. Удень і вночі будь у своїм каптурі та у своїй мантиї і в усій своїй одежі, як в'язень і затворник.

49. Свою одежу бережи, щоб у день суду ти не показався голим серед збору інших.

Взаємне поводження

94. Будь скромним у всіх твоїх вчинках.

95. В усій своїй поведінці і взаємному відношенні з іншими засвой собі правила бідного жебрака: не величайся, коли ведеш бєсїду, ані коли співаєш гімн чи похвальну пісню Богові. І коли зійдешся з братами, – твої слова нехай будуть ширими.

Розмова і загальне вживання язика

101. Не підвищуй голосу [завжди мовчи в келїї], хїба тїльки для молитов, приписаних уставом.

102. Уникай пустомовства (загнуздуй уста).

103. Не будь багатомовним, щоб не віддалився од тебе Дух Божий.

Закїнчення

249. Не порушуй жодної з цих настанов, і Господь наш Ісус Христос обдарує тебе спокоем та звершить у свїті діло, до якого ти приступив. Наші досконалі отці й ті, що їх наслідували, стали досконалими через це.

Духовна спадщина Святих Отців. – Львів, 1997. – Т.1. Св. Антоній Великий (251–356). – С.123–152.

МАРТІН ЛЮТЕР.

ДИСПУТ ПРО З'ЯСУВАННЯ ДІЄВОСТІ ІНДУЛЬГЕНЦІЙ (95 ТЕЗ)

В ім'я любові до істини і прагнення роз'яснити її, нижченаведене буде запропоноване на обговорення у Віттенбергу під головуван-

ням високоповажного отця Мартіна Лютера, магістра вільних мистецтв і святого богослов'я, а також ординарного професора в цьому місті. Тому він просить, щоб ті, котрі не можуть бути присутніми і особисто вступити з нами в дискусію, зробили це через відсутність письмово. В ім'я Господа нашого Ісуса Христа. Амінь.

1. Господь і Вчитель наш Ісус Христос, говорячи: «Покайтеся...», заповідав, щоб усе життя віруючих було покаянням <...>.

5. Папа не хоче і не може прощати будь-які покарання, крім тих, що він наклав або своєю владою, або за церковним правом.

6. Папа не має влади відпустити жодного гріха, не повідомляючи і не підтверджуючи відпущення ім'ям Господа; крім того, він дає відпущення тільки у призначених йому випадках. Якщо він зневажає цим, то гріх перебуває й далі <...>.

13. Померлі все спокутують смертю, і вони, будучи вже мертві відповідно до церковних канонів, за законом мають від них звільнення <...>.

20. Отже, Папа, даючи «повне прощення всіх покарань», не має на увазі винятково всі, але тільки ним самим накладені.

21. Тому помиляються ті проповідники індульгенцій, які оголошують, що за допомогою папських індульгенцій людина рятується від усякого покарання і спасається.

22. І навіть душі, що перебувають у Чистилищі, він не звільняє від того покарання, що їм належало, відповідно до церковного права, відпокутувати в земному житті.

23. Якщо комусь може бути дане повне прощення всіх покарань, безсумнівно, що воно дається найправеднішим, тобто деяким.

24. Отже, велику частину народу обманюють цим рівною для всіх і пихатою обіцянкою звільнення від покарання <...>.

27. Людські думки проповідують ті, котрі учать, що негайно, як тільки монета задзвенить у скрині, душа вилітає з Чистилища.

28. Воістину, дзенькіт золота в скрині здатний збільшити лише прибуток і користолюбство, церковне ж заступництво — тільки в Божій волі <...>.

30. Ніхто не може бути впевненим в істинності свого каяття і — набагато менше — в отриманні повного прощення <...>.

32. Навіки будуть засуджені зі своїми вчителями ті, які увірували, що за допомогою відпускних грамот вони знайшли спасіння.

33. Особливо слід стерегтися тих, які вчать, що папські індульгенції — це безцінний Божий скарб, за допомогою якого людина примирється з Богом.

36. Кожний християнин, який широко покаюся отримує повне звільнення від покарання й провини, приготоване йому навіть без індульгенцій.

37. Кожний істинний християнин, і живий, і мертвий, бере участь у всіх благах Христа і Церкви, дарованих йому Богом, навіть без відпускних грамот <...>.

41. Обачно слід проповідувати папські відпущення, щоб народ не зрозумів неправдиво, наче вони переважають усі інші справи благодіяння.

42. Належить учити християн: Папа не вважає купівлю індульгенцій навіть у малому ступені порівнянною зі справами милосердя.

43. Належить учити християн: той, хто подає жebraку або позичає нужденному, чинить краще, ніж той, хто купує індульгенції.

44. Бо благодіяннями примножується благодать і людина кращає; за допомогою ж індульгенцій вона не кращає, але лише стає вільнішою від покарання.

45. Належить учити християн: той, хто бачачи жebraка і зневажаючи ним, купує індульгенції, не папське одержить прощення, але гнів Божий викликає на себе.

46. Належить учити християн: якщо вони не мають статку, їм ставиться в обов'язок залишати необхідне у своєму будинку і в жодному разі не витратити майно на індульгенції.

47. Належить учити християн: купівля індульгенцій – справа добровільна, а не примусова.

48. Належить учити християн: Папі як більш потрібна, так і більш бажана – при продажі відпущень – благочестива за нього молитва, ніж виручені гроші.

49. Належить учити християн: папські відпущення корисні, якщо вони не покладають на них сподівання, але досить шкідливі, якщо через них вони втрачають страх перед Богом.

50. Належить учити християн: якби Папа довідався про зловживання проповідників відпущень, він вважав би за краще спалити вщент храм св. Петра, ніж зводити його зі шкіри, м'яса і кісток своїх овець.

51. Належить учити християн: Папа, як до того зобов'язує його обов'язок, так і насправді хоче, – навіть якщо необхідно продати храм св. Петра – віддати зі своїх грошей багатьом з тих, у кого гроші виманили деякі проповідники відпущень <...>.

94. Слід закликати християн, щоб вони з радістю прагнули йти за своїм главою Христом через покарання, смерть і пекло.

95. І більш сподівалися через багато скорбот ввійти на небо, ніж через безтурботний спокій (*Пер. укр. авт.*).

АУГСБУРЗЬКЕ ВИЗНАННЯ

Артикул 1: *Про Бога.* Наші церкви в повній згоді учать, що рішення Никейського собору щодо єдності Божественної Сутності, а також щодо Трьох Іпостасей істинне й гідне віри без жодних сумнівів <...>.

Артикул 2: *Про первородний гріх.* Далі наші церкви учать, що з моменту гріхопадіння Адама всі люди, зачаті природним чином, породжені в гріху, тобто вони похитливі, не мають страху Божого і сподівання на Бога <...>.

Артикул 4: *Про виправдання.* Далі наші церкви учать, що люди не можуть виправдатися перед Богом власними силами, заслугами або справами, але вони виправдуються даром заради Христа, вірою, коли вони вірують, що приймаються з прихильністю, і що їхні гріхи прощені заради Христа. Який Своєю смертю спокутував наші гріхи...

Артикул 5: *Про служіння.* Для того, щоб ми могли знайти цю віру, було засноване служіння Євангелія і відправлення Таїнств вівтаря. Тому що Слово і Таїнства є знаряддями, за допомогою яких дається Святий Дух, Що породжує віру там і тоді, де і коли це завгодно Богові...

Артикул 6: *Про нову слухняність.* Також вони учать, що ця віра повинна приносити добрі плоди, і що робити добрі справи, заповідані Богом, необхідно, тому що така воля Божа, однак ми не повинні покладатися на ці справи, думаючи, що ними можна заслужити виправдання перед Богом <...>.

Артикул 7: *Про Церкви.* Далі вони учать, що єдина Свята Церква має перебувати на віки вічні <...>.

Артикул 8: ...Як Таїнства, так і Слово дієві з тієї причини, що вони засновані і заповідані Христом, навіть якщо вони викладаються (відправляються) неблагочестивими людьми <...>.

Артикул 9: *Про Святе Хрещення.* Про Святе Хрещення наші церкви учать, що воно необхідно для спасіння, що через хрещення да-

рується благодать Божа, і що діти мають бути хрещені, тому що вони, будучи посвячені (вознесені) Богові за допомогою Хрещення, приймаються в благодать Божу...

Артикул 10: Про Святе Причастя. Про Святе Причастя (Вечерю Господню) наші церкви учать, що Тіло і Кров Христові дійсно присутні і надаються тим, хто причащається (вкушає Вечерю Господню). І вони засуджують тих, хто учить інакше.

Артикул 11: Про сповідь. Про сповідь вони учать, що особисте відпущення гріхів слід зберегти в церквах, хоча перерахування всіх гріхів на сповіді не є обов'язковим...

Артикул 12: Про покаяння. Про покаяння наші церкви учать, що ті, хто упав у гріх після Хрещення, одержують прощення гріхів кожного раз, коли вони (знову) звертаються у віру (каються), і що Церква повинна давати відпущення гріхів тим, хто таким чином повертається до покаяння.

Артикул 13: Про вживання Таїнств Вівтаря. ...Наші церкви засуджують тих, хто учить, що Таїнства, як зовнішні, формальні діяння, дають виправдання, а також тих, хто не учить, що при вживанні Таїнств потрібна віра в те, що гріхи прощені.

Артикул 15: Про церковні обряди. ...Людські традиції, засновані для того, щоб умилостивити Бога, для того, щоб заслужити благодать і спокутувати гріхи, суперечать Євангелію і вченню про віру. Тому (чернечі) обітничі й обряди, що належать до їжі, дотримання (пісних) днів тощо, установлені з метою заслужити благодать і розплатитися за гріхи, марні й суперечать Євангелію.

Артикул 16: Про світські (державні) справи. Щодо світських справ наші церкви учать, що законні державні укази є благими ділами Божими, і що християни можуть по праву виконувати державну службу, бути суддями, щоб судити за імперськими й іншими існуючими законами, присуджуючи справедливе покарання, а також брати участь у праведних війнах, служити солдатами, укладати законні угоди, мати власність, приносити присягу, якщо це потрібно на суді, брати шлюб <...>.

Артикул 20: Про добрі справи. Наших учителів даремно звинувачують у тому, що вони забороняють добрі справи <...>... Колись проповідники майже не учили про це й закликали тільки до несерйозних, марних справ — зокрема таких, як дотримання святих днів, постів, утворення братств, паломництво, шанування святих, молитви по чотках, чернече життя тощо. Оскільки наших супротивників увіщували в цьому, вони тепер забувають ці справи й не призивають більше на

своїх проповідях до цих марних речей, як раніш. До того ж, вони почали згадувати про віру, про яку дотепер вони зберігали дивне мовчання. Вони учать, що ми виправдані не тільки справами, але з'єднують віру й діла, говорячи, що ми виправдані вірою і ділами <...> ... Наші вчителі наставляли церкви про добрі діла в такий спосіб: поперше, що наші діла не можуть примирити нас з Богом, або що ми не можемо заслужити своїми ділами прощення гріхів, благодаті і виправдання, але що ми одержуємо це тільки по вірі, коли віруємо, що ми знайшли благовоління заради Христа, що тільки Він є Посередником і Спокутною Жертвою (1 Тім. 2:5) для того, щоб Отець міг бути примирений (з нами) через Нього <...>.

Артикул 21: Про поклоніння святым. Про поклоніння святым наші церкви вчать, що ми можемо зберігати пам'ять про святих, щоб іти за прикладом їхньої віри і добрих діл, відповідно до нашого покликання, як імператор, наприклад, може іти за прикладом Давида, воюючи з турками і виганяючи їх зі своєї країни. Тому що обидва вони – царі. Але Писання не учить звертатись до святого або шукати в них допомоги, оскільки воно установлює для нас одного лише Заступника... (Пер. укр. авт.)

УРИВКИ ЗІ СВЯЩЕННОГО КОРАНУ

Сура 35 – «Сотворитель»

Вім'я всемілостивого, всемілосердного Бога.

9. Не хто інший як Бог посилає віри, і вони рухають хмару, і Ми женемо її в мертвий край і оживляємо землю, яка стала мертва. Отак ви воскреснете по своїй смерті!

10. Хто запрогне величі, хай знає: вся велич у Бога. Він чує кожне добре слово і знає кожне благе діло. І добрословів та благодійників возвеличить, а тим зловмистникам, що замишляють лихе, буде люта кара, і хитрість їхня піде нанівець.

1. Бог сотворив вас із порохи і краплі, потім спарував вас. І те, що носить у лоні жінка, а потім народжує, то тільки з Його відома. І тільки по записаному заздалегідь присуду продовжується життя довголітньому чи зменшується воно. Воістину, це Богові легко зробити!

2. І різні будуть два моря: одне солодке, прісне, з питною водою, а друге – солоне, гірке. Обидва дають вам свіжу рибу, дають корали та перли, якими ви прикрашуєте себе. І бачиш ти на них кораблі, які розтинають хвилі в пошуках благ, що таяться в морях. Тож, може, ви воздасте дяку за цеє?

Сура 51 – «Ті, які розвіають»

50. Поспішайте ж до Бога! Воістину я посланий вам Його провозвісник!

51. І не сотворяйте собі інше божество, крім Бога! Воістину, я посланий вам прозвістити Його.

52. Так само і тим людям, що жили раніше. Кожному посланцеві Бога, що приходив до них, вони казали: «Ти великий маг або божевільний!»

53. Чи заповідали вони це одні одним? Ні, бо вони є люд, що вийшов з покори Божої.

54. Одвернися від них, і тебе омине Божий осуд.

55. Нагадуй про це іншим, бо, воістину, нагадування допоможе тим, які вірять у істинного Бога.

56. Я сотворив джинів і людей лише для того, щоб вони поклонялися Мені.

57. Я не жадаю від них життєвих благ і не хочу, щоб вони мене годували.

58. Воістину, Бог є податель благ, міцний, могутній.

59. І, воістину, тих, які чинили кривду, спіткає така ж доля, як і їхніх спільників, тож нехай вони краще не гнівають мене!

60. Тож горе тим, які не увірували в той день, який їм було обіцяно!

Сура 69 – «Воскресіння з мертвих»

Вім'я всемілостивого, всемілосердного Бога.

1. Воскресіння з мертвих.

2. Що таке воскресіння з мертвих?

3. Як пояснити тобі, що це таке – «воскресіння з мертвих».

4. Самудяни та адяни вважали, що їх дурять, лякаючи смертною карою.

5. Щодо самудян, то їх побив грім.

6. А щодо адаян, то вони позамерзали на смерть від холодного буревію.

7. Він наслав на них буревій, і той безнастанно дув сім ночей та вісім днів. І бачиш, цей народ поліг, неначе пальмовий гай, повалений ураганом.

8. А чи залишилась від них хоч одна жива душа?
9. Грішили і фараон, і ті, які були до нього, і ті, що жили в загиблих містах.
10. Вони не послухали посланця їхнього Господа, і Він покарав їх суворою карою.
11. Коли вода вийшла з берегів, воістину, Ми врятували вас у ковчезі,
12. Щоб Ми могли нагадати вам і щоб це нагадування дійшло до ваших вух.
13. А коли пролунає гук сурми
14. І твердь земна та гори злетять у небо і розсиплються на порох,
15. Тоді мертві воскреснуть,
16. І небо розколеться, і в той день воно буде розколотим,
17. І ангели будуть по краях його, а престол твого Господа нести-муть над ними вісім ангелів.
18. У той день ви з'явитесь перед очі Господа, і для вас відкриється потаємне.
19. А кому буде подано запис його учинків у правицю його, то він скаже: «Ось вам, читайте книгу моїх учинків!»
20. Ось тут є перелік моїх добрих діл!»
21. І він житиме в розкошах
22. У горніх райських кущах,
23. Виноградні грона над самою його головою.
24. Їжте і пийте, смачного вам за те, що ви чинили в дні минулі.
25. А кому буде подано запис його вчинків у лівицю, то він скаже: Краще б мені не давали цей запис!
26. Я не знав, що такий буде перелік того, що я вчинив!
27. О, якби ж то на цьому все скінчилося!
28. Не врятувало мене моє багатство!
29. Пропали моя могутність і влада!»
30. Візьміть його і закуйте!
31. Поті палить його пекельним вогнем!
32. Тоді скуйте його ланцюгом, довжина якого сімдесят ліктів.
33. Адже він, воістину, не вірив у великого Бога
34. І не прагнув нагодувати убогого,
35. І немає і нього тут сьогодні друга,
36. Немає жодної їжі, окрім помиїв,
37. Її ніхто не їсть, окрім грішників!
38. Та ні! Клянуся тим, що ви бачите,
39. І тим, чого не бачите!

40. Воістину, це слово шляхетного посланця!
41. І це не є слово віршомазы, хоч ви не дуже мені вірите,
42. І не слово жреця—віщуна, хоч ви слабо про це пам'ятаєте!
43. Він є одкровенням Господа світів.
44. А якби він говорив про Нас щось вигадане,
45. Ми б ухопили його за правицю,
46. А потім Ми перерізали б йому жилу, що жене кров до серця.
47. І ні один з вас не перешкодив би в цьому!
48. А Коран є нагадуванням для благочестивих.
49. І ми знаємо, що серед вас є такі, котрі вважають його ома-
ною,
50. Воістину, він несе біду для невірних.
51. Воістину, він є достеменною, незаперечною Правдою!
52. Тож восхваляй ім'я твого великого Господа!

Сура 114 – «Люди»

В ім'я все милостивого, все милосердного Бога.

1. Скажи: «Я прошу захисту в Господа людей,
2. Царя людей,
3. Бога людей,
4. Від зла спокусника, який відступає при згадці імені Бога,
5. Спокусника, який нашіптує злі помисли на серця людей,
6. Від злих джинів та лихих людей!»

Коран. Пер. і комент. Я. Полотнюка // Шкільна бібліотека. — 2002. — № 1. — С. 164–170.

ЛЮДСЬКЕ ЯЗИЧНИЦЬКЕ ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ

УРІК 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, — того заріжемо богам».

А був варяг один [Тури], — двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, — і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. І був у нього син [Іван], гарний з лиця і душею, і на сього упав жереб...

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той], що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам».

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя, пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях [галерея, або веранда на стовпах. — Авт.] із сином своїм, [і] вони сказали йому: «Дай сина твого, ми оддам його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з—між] себе бога і візьмуть сина мого. А ви чому приносите їм жертви? І зняли вони крик, і підрубали сіни під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили, бо люди тоді були невігласами і поганими.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 49–50.

КУПАЛЬСЬКЕ СВЯТО

Ніч на Купайла дуже значна для українського народу. В той час сила сонця й тепла розвивається до найбільшої міри. Ростюча й плодюча сила землі доходить до найвищого ступеня. Хліб починає спіти, трава й всяке зілля стоїть у цвіту. Земля пишно убрана зеленим листом; ніде не видно жовтого листочка. Вода в річках ще не висихає од літньої жари. В купальську ніч діються на землі й на небі великі чуда. В лісі цвіте папороть, як огнева іскра; цвіт папороті стережуть чорти, відьми, вовкулаки і всяка нечиста сила. Лихі люди в той час роблять на полі закрутки з хліба. В ту ніч відьми ходять доїти корови. Селяни кладуть на вікна кропиву, а в хлівах осичину, щоб оборонитись од відьом і всякої нечистої сили. Щоб молоко не дісталось відьмам, хазяйки злучають на ніч телят з коровами. В той день ходять по землі русалки, і дівчата цілий день носять під пахвами полин, щоб не причепились русалки. Дівчата йдуть в поле збирати всяке зілля, в'ють з нього вінки й ворожать про свого милого. Одну дівчину садовлять у лісі в яму, зав'язують їй очі і дають в руки вінки з свіжого й сухого

зілля. Та дівчина зветься Купайло. Побравшись за руки, дівчата ходять кругом неї і співають пісень. Кому Купайло дасть вінок з свіжого зілля, та дівчина буде щаслива в парі, а кому дістанеться сухий вінок, та буде нещаслива; кого ж Купайло піймає, та дівчина не вийде того року заміж. В купальську ніч дерево переходить з одного місця на друге, говорить шелестом листу. Всі звірі й зілля розмовляють між собою. Усяке зілля в ту ніч набирається незвичайної сили, і знахарі зривають його для чарів. Страшна сліпа змія мідяниця розкриває очі, нападає на людей і пробиває їх наскрізь. Такі чуда й дива діються в купальську ніч!

Свято Купайла на Україні справляють з такою обставою, в котрій вповні додержався до нашого часу давній язичеський обряд. На Купайла дівчата й хлопці роблять ляльку з вінників, з соломи, кропиви й шипшини, а найчастіше з чорноклена; її вбирають в квітки, в стрічки, в вінок і ставлять над водою. Та лялька зветься Мареною. Потім роблять другу ляльку з соломи, вбирають у вінок, в сорочку, плахту й намисто і ставлять рядом з Мареною. Друга лялька зветься Купайло. Часто беруть гільце з чорноклена, обвішують його вінками, стрічками і те гільце звать Мареною. Під тим гільцем ставлять ляльку Купайла. Перед Мареною й Купайлом ставлять стіл з горілкою й закускою, розкладають огонь, і дівчата й хлопці, взявшись за руки, скачуть через вогонь і співають купальських пісень. Тим часом хлопці закрадаються, однімають Марену, розривають і розкидають її або топлять у воді. Дівчата не сердяться на них і знов роблять другу Марену, докоряючи парубкам, що вони вкрали не любу Марену, а ту, що дівчата навмисне виставили, щоб піддурити хлопців. Після того дівчата розламають Марену, беруть по гіллячці додому і кидають на грядку в огірки, бо кажуть, що од того краще ростуть огірки. Після всього Марену кидають у воду, а з нею часом топлять у воді й Купайла.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — К., 1992. — С. 33—34.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ. АНДРІЇВСЬКА ЛЕГЕНДА

Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у

верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт—море, у яке впадає Дніпро—ріка... А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гірлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів.

Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору. І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і, побачивши людей, тут сущих, – який їхній обичай, і як вони миються і хвощуться, – здивувався їм.

І пішов він у Варяги, і прибув у Рим, [і] повідав, скільки навчив і скільки бачив, і розказав їм: «Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною – і тоді оживуть. І так творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони себе мучать, і творять не миття собі, а мучення». І, це чувши, [римляни] дивувалися. Андрій же, побувши в Римі прийшов в Синоп.

Літопис руський. – К., 1989. – С. 3–4.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ. ХРЕЩЕННЯ РУСИ

У РІК 6495[987] скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми

закон наш». Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і то, померши, встане знову, і не померти йому ввіки. Якщо ж хто в інший світ перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти. Так що ви врадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богіві».

І була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки».

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесареграда, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вість] до патріарха [Миколая], кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архієрейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу богіві своєму. Вони ж, у зачудуванні будши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зівзав князь бояр своїх і старців, [і] мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і

нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганими] жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

У РІК 6496 [988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам:

«Якщо ви не здастесь, — буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуняни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду». Володимир же, це по чувши [і] глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се — охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до cesаря Василя і Костянтина, говорячи так:

«Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились cesарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство

небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі».

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи:

«Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир:

«Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».

І послухали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилували вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем...

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, моці святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко дереву, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей!

«Велик ти еси, господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволявши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у дома свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах...

Літопис руський. — К., 1989. — С. 60–66.

УСТАВ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА ПРО ДЕСЯТИНИ, СУДИ ТА ЛЮДЕЙ ЦЕРКОВНИХ

Не раніше 995 р.

1. Во имя Отца, и Сына, и Святаго духа.

2. Се яз, князь великий Василей, нарицаемый Володимер, сын Святославль, внук Игорев (и) блаженныя Ольгы, усприал есмь крещение святое от греческых цареи Константина и Василия и Фотей патриарха, взях перваго митрополита Михаила на Киев и на всю Русь, иже крести всю землю Рускую.

3. И по том летом минувшим, создах церковь святую Богородицу и дах десятину к ней во всеи земли Руской княжения от всего суда 10-тый грош, ис торгу 10-тую неделю, из домов на всякое лето 10-е всякаго стада и всякаго живота чюдной матери Божии и чудному Спасу.

4. И по том возрех в греческий номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяжь и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его.

5. И сгдав аз со своею княгиною Анною и со своими детьми, дал есмь святой Богородици и митрополиту и всем епископом.

6. А ты не ступають ни дети мои, ни внуци мои, ни род мой в люди церковныя и во все суды.

7. И по всем городом дал есмь, и по погостам, и по свободам, где крестьяне суть.

8. А кто вступит на мое дание, суд мне с тем пред Богом, а митрополиту проклинати его сбором.

9. Дал есмь: распусты, смильное, заставание, умыкание, пошибание, промежи мужем и женою о животе, или о племени, или о сватовстве поимутся, ведство, урекание, узлы, зелье, еретичество, зубоядение, иже отца и матерь бьют, или сын и дочи бьетсяя, иже истяжутся о задници.

10. Митрополичи люди церковныи: игумен, игумения, (поп, попадья), поповиче, чернец, черница, дьякон, дьяконовая, проскурница, пономарь, вдовица, калика, стороник, задушный человек, прикладник, хромец, слепец, дьяк, и все причетници церковныи.

11. Аще их кто внидет в вину, судити тех митрополиту и епископом опрочи мирян.

Российское законодательство X–XX вв. — Т. 1. Законодательство Древней Руси. — М., 1984. — С. 139–140.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ. ЗАСНУВАННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

У РІК 6559 [1051]. Поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів.

А тепер—от скажем, звідки дістав свою назву Печерський монастир.

Коли боголюбивий князь великий Ярослав уподобав [село] Берестове і церкву Святих апостолів, сушу тут, і попів многих надбав, то між них же був пресвітер, на ім'я Ларіон, муж благий, і книжний, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитви діяв. А був ліс тут великий, викопав він тут печерку малу, двосаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував (церковні) часи і молився тут богу потай.

Потім же вложив бог князю в серце [добрий намір]: поставив він його митрополитом [у] святій Софії, а ся печерка так осталася. А не по багатьох днях знайшовся один чоловік, на мирське ім'я [Антипа], із города Любеча. І вложив йому бог у серце [намір] у землю [Грецьку] іти; монастир, що є там, подивитися. Він і подався іти на Святу Гору [Афон у Греції. — *Авт.*], і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із сущих тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоби возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напустивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому:

«Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть». І благословив він його, і відпустив його, сказавши йому: «Іди з миром».

Антоній, отож, прийшов до Києва і думав: «Де жити?» І походив він по монастирях, і не вподобав [жодного], бо [цього] бог не хотів. І став він ходити по дебрях і по горах, шукаючи, де б йому бог показав [належне місце]. І прийшов він на пагорб, де ото Ларіон викопав був

печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися богові, зі сльозами говорячи: «Господи! Утверди мене в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори і мого ігумена, що мене постриг».

І став він жити тут, молячи бога, їв хліб сухий, і того через день, а води в міру заживаючи, і копаючи печеру, і не даючи собі покою ні вдень, ні вночі,— в трудах пробуваючи, і в неспанні, і в молитвах.

Потім же, коли узнали [це] добрії люди, вони приходили до нього, приносячи йому, що було на потребу його. І набув він (такої) слави, як і Великий Антоній. І, приходячи до нього, просили [люди] од нього благословення.

Потім же, коли преставився великий князь Ярослав і взяв владу його син Ізяслав і сів у Києві, Антоній уже був прославлений в Руській землі. І Ізяслав, довідавшись про життя його, прийшов із дружиною своєю, просячи] у нього благословення і молитов.

І відомий усім став Великий Антоній, і шанований усіма. І почали приходити до нього братія, і став він приймати і постригати їх. І зібралось до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії, які є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: «Се бог вас зібрав, братія. Ви [тут] есте по благословенню Святої Гори, тому що мене постриг ігумен Святої Гори, а я вас постригав. Хай буде на вас благословення, перше — од бога, а друге — од Святої Гори». І, це сказавши їм, він мовив до них: «Живіте особно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамотнившись, як ото і раніш я був звик».

І настановив він їм ігумена, на ім'я Варлаама, а сам пішов у гору, викопав печеру, яка є під новим монастирем, і в ній і скончав він живоття своє, живши у чесноті і не виходячи з печери сорок літ,— і ніколи, і нікуди. В ній же лежать мощі його й до сьогодні.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери. І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: «Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери». І повелів їм Антоній.

Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерею на честь Успіння святої богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: «Отче

святки! Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир». Антоній же, рад бувши, сказав: «Благословен бог в усьому. А молитва святої богородиці і отців, сущих у Святій Горі, нехай буде з вами». І, се мовивши, послав він одного з братії до Ізяслава, великого князя, кажучи так: «Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою».

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав їм гору ту. А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печорським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозався монастир Печорським. Постав же Печорський монастир по благословенню Святої Гори.

Коли ж Феодосій прийняв монастир, то почав він додержувати великого отримання, посту, і молитви зі сльозами, і збирати став многих чорноризців, і зібрав братії числом сто. І почав він шукати правила чернецького. І знайшовся тоді Михаїл, чернець монастиря Студійського, що прийшов був із Греків з митрополитом Георгієм. І став [Феодосій] у нього шукати устав ченців студійських, і, добувши [його] у нього, списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати; і стояння в церкві, і весь порядок церковний, [і] сидіння на трапезі, і що їсти в які дні — все це за уставом. Феодосій, все це роздобувши, передав монастирю своєму.

Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав — по всіх монастирях. Тому — то шанований є монастир Печорський як старший од усіх і почесію більший од усіх.

Літопис руський. — К., 1989. — С. 95—97.

БЕРЕТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

Артикули, на які потребуємо гарантії від панів римлян раніше, заки приступимо до єдності з римською церквою

Перша умова: Тому, що між людьми Римської Церкви і грецької віри є спір про походження Св. Духа, що дуже перешкоджає з'єди-

ненню, ... вимагаємо: щоб нас не примушувано до іншого віровизнання, а тільки ... що Св. Дух не з двох початків, ані подвійним походженням, але з одного початку, немов із джерела, від Отця через Сина походить.

Друга умова: Богочитання і всі молитви, ранішні, вечірні й нічні, щоб нам залишилися незмінні по звичаю й обичаю, прийнятному в Східній Церкві, а саме – три св. Літургії: Василя, Золотоустого й Епіфанія, яка буває в часі Великого Посту з наперед освяченими Дарами, а також усі інші обряди та церемонії нашої Церкви, що ними ми дотепер користувалися..., щоб те все ми виконували в нашій мові.

Третя умова: Тайна Пресвятішого Тіла і Крови Господа нашого Ісуса Христа, щоб нам була збережена навечно, повно і непорушно під обидвома видами, хліба й вина, як ми дотепер уживали.

Четверта умова: Щоб св. Тайна Хрещення була нам повнотою і щодо форми запевнена і без ніяких додатків, теж як ми її уживали до сьогодні.

П'ята умова: Про чистилище не входимо в ніякі спори, а бажаємо бути поучені св. Церквою.

Шоста умова: Новий календар, якщо неможливо вживати старого, приймемо; але під тією умовою, що час і спосіб святкування Пасхи й інших свят буде нам збережений і залишений повний та незмінний...

Дев'ята умова: Подружжя священників нехай залишаться вповні без зміни, за винятком двоєженців.

Десята умова: Достойнства Митрополита, Єпископів чи іншого духовенства, щоб не давати людям іншого народу, а тільки народу руського або грецького, якщо вони є нашого обряду <...>.

Дванадцята умова: Щоб ми мали більшу повагу, а наші вірні овечки, щоб тим більше нас шанували й слухали, то прохаємо про допущення нашого Митрополита й Єпископів нашого обряду до Сенату його королівської Милості, і з багатьох і слухних причин: бо ж ми маємо ту саму гідність і уряд, що й Єпископи обряду Римської Церкви <...>.

П'ятнадцята умова: Якщо на майбутнє люди нашого обряду, погордивши своїм обрядом і церемоніями, забажали б прийняти обряд і церемонії римські, то нехай їх не приймають, бо всі вони вже в одній Церкві і під одним Пастирем.

Шістнадцята умова: Подружжя між людьми грецького і римського обрядів будуть свобідні без примушування до одного обряду в одній Церкві.

Дев'ятнадцята умова: Архімандрити, Ігумени, ченці й їхні монастирі аби по-старому були під послухом своїх Єпископів у своїх єпархіях, бо в нас є лише один чернечий чин—устав, яким користуються Єпископи, а провінціалів у нас нема.

Двадцята умова: Прохаємо також, щоб по звичаю й обичаю Римської Церкви ми могли висилати до державних трибуналів двох духовників нашого обряду, які будуть берегти наші права і вольності обряду.

Двадцять перша умова: Архімандрити, Ігумени, Священники, Архідиякони та інші духовники нашого обряду нехай користуються і втішаються такими самими почеснями й пошанівком у народі, як і особи римського обряду, та нехай користуються достоїнствами й привілеями, що їх колись визнав для нас бл. пам'яті король Володислав <...>.

Двадцять п'ята умова: Монастирів і церков наших руських, щоб на костели не обергано, а навпаки, якби який католик у своїм маєтку церкву пошкодив, то повинен її знову направити для підданих руського народу, або наново побудувати або старі зрепарувати <...>.

Двадцять сьома умова: Нехай нам буде також вільно закладати школи і семінарії грецької і слов'янської мови всюди, де це буде виглядати вигідно й відповідно, а також і друкарні для друкування книг, які, однак, будуть підчинені владі Митрополита й Єпископів, та нехай нічого не друкується без їхнього дозволу, щоб тим способом забрати лиходіям нагоду поширювати свої ересі <...>.

Тридцята умова: Якщо б хто—будь за якусь провину був виклятий своїм Єпископом, то щоб такого в Римській Церкві не приймали, а навпаки, щоб про це там оголошено, подібно як і ми будемо ставитися до тих, що будуть викляті Римською Церквою <...>.

Тридцять третя умова: Отож ми, нижче підписані, бажаючи вчинити те святе поєднання на Божу славу і для миру Церкви, повищі умови, які вважаємо необхідними для нашої Церкви та які треба, щоб наперед підтвердили Найвищий Архієрей і його королівська милість, передаємо для більшої достовірності цією нашою грамотою Преподобним Братам Отцеві Іпатієві Потієві, прототронієві, Єпископові Володимирському і Берестейському, та отцеві Кирилові Терлецькому, Екзархові й Єпископові Луцькому та Острозькому, щоб вони наперед прохали підтвердження і запевнення тих усіх артикулів, які ми письмово подали від імені нашого, від свого Найвищого Отця Папи, а також щоб просили його королівську милість; а ми, будучи упевнені про нашу віру, святі Тайни й обряди наші, тим певніше, без найменшого порушення сумління нашого і доручених нам духовних

овечок, могли приступити до святого з'єдинення і Римською Церквою, а й інші, бачачи, що все було там збережене непорушним і цілим, щоб тим радніше пішли нашими слідами.

Дано в рік Божий 1595 червня, 1 дня за старим календарем.

Михаїл Митрополит Київський і Галицький, власною рукою.

Іпатій Єпископ Володимирський і Брестський, власною рукою.

Кирилл Терлецький Божою благодаттю Екзарх, Єпископ Луцький і Острозький, власною рукою.

Леонтій Пельчитський з благодаті Божої Єпископ Пінський і Туровський, власною рукою.

(8 печаток, серед яких – єпископа львівського Гедеона Балабана и холмського Діонісія Збируйського; на звороті сьомого аркуша є підпис Йони Гоголя: «Йона архимандрит кобринський церкви святого Спаса, власною рукою підписав». Все підписи кирилицею).

Стахів М. Хрестова церква в Україні: 988–1596. – Л., 1993. – С. 396–405.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про свободу совісті та релігійні організації

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті.

Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні

громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у душі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Розділ IV

ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ГРОМАДЯН, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СВОБОДОЮ ВІРОСПІВІДАННЯ

Стаття 21. Релігійні обряди і церемонії

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військово-службовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії...

ЩО ВМІЄТЕ, ТОГО НЕ ЗАБУВАЙТЕ, А ЧОГО НЕ ВМІЄТЕ, ТОГО ВЧІТЬСЯ...

ЗАПОВІТ ПАТРІАРХА КИЇВСЬКОГО І ВСІЄЇ УКРАЇНИ МСТИСЛАВА I

Мої дорогі й улюблені діти, внуки і правнуки, з великим напруженням останніх своїх сил, але при повній притомності й не позбав-

лений свідомості, хочу промовити до вас, насамперед до всіх дітей—майбутнього нашого. Хочу сказати всім про все, що на душі моїй тяжить... Або мовою Великого нашого пророка й борця за щастя й добробут людей на нашій «не своїй землі», борця за Вічні Правди й Істину Божу кажучи, нехай буде це також «і мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»...

Ми почали відбудовувати державу, а Церква? Якщо не віддамо належного Богові й душам нашим, то залишимося без Віри, залишимося знову без держави. А коли і те, і друге треба відбудовувати, а це історична необхідність, то треба забути про злобу, заздрощі й інтриги. Шукаймо в серцях своїх християнську любов, миролюбство, благодатність розуму. Без цього не піде діло.

Чи Україна повинна мати кілька Православних Церков? Наявність кількох Православних Церков є дійсністю під сучасну пору. Це не здоровий стан. Він тим гірший, що деякі Церкви навіть не підлягають своїм Першоієрархам, а підлягають тій Церкві, яка глумиться століттям над нашим народом, нашою Церквою і воліє бачити нас не вільними, а рабами, якими можна буде відбудовувати втрачену імперію. Ми мусимо усунути такий ганебний і небезпечний для нашої нації стан. Не знаю, як і хто підготує ґрунт для національної єдності серед Православних Церков, але повинні найскоріше про це подумати Глави цих Церков. Їм треба зійтися і побути разом так довго, аж поки не знайдуть усього потрібного для об'єднуючого Акта. А потім, на Соборі національному, при таємному голосуванні обрати ОДНОГО Предстоятеля, Патріярха Київського і всієї України. Не забуваймо при цьому і мрій Великих Митрополитів нашого народу: Петра Могили, Василя Липківського та інших.

Як Першопатріярх Київський і всієї України УАПЦ і Митрополит УАПЦ в США, як віком найстарший ієрарх і смиренний слуга Божий, закликаю всіх до Вас, Отців духовних і Владик, задля Господа Бога нашого, задля Вашого і ваших дітей майбутнього: допоможіть суверенній Україні в будівництві вільної і ні від кого незалежної Держави, допоможіть Об'єднаною Православною Церквою, з власним, вами обраним Патріярхом.

Ще, мої дорогі земляки, діти й собраття во Христі, молю вас і закликаю до братньої єдності та святого миру задля Бога, Спасителя нашого, задля нашого багатостраждального народу, задля великомучениці Церкви рідної і многостраждальної Матері України.

Об'єднання православних Церков України як історична необхідність, щоб історично вижити і закріпити своє місце серед вільних

народів світу, є можливим, як не раз уже казав, лише довкола Української Автокефальної Православної Церкви як Церкви-Мучениці, яка ніколи не зраджувала свій народ і свою Віру. Жертви її всі ми знаємо. Треба глянути один одному в очі і сказати, що ми хочемо об'єднання, ми будемо його мати і, не відкладаючи, беріться за здійснення цієї Богові і народу нашому бажаної ідеї. На засадах чесності і чистоти перед Богом і народом нашим приступаймо до діла, мої рідні!

А коли запанує над світом розум, зверніться, як я звертався до його Святості Вселенського Патріярха, щоб скликати Вселенський Собор усіх Православних Церков світу. Мені не вдалося цього досягти. Іншим Церквам не спішитися. Моїм же наступникам заповідаю «стукати, аж поки не відчиниться Вам». Є велика потреба поговорити й про наші канони, і про кривди, заподіяні нашій Церкві, і багато інших суто християнських справ, дальшого спілкування наших Церков тощо.

Благословляю Вас на добробут, щасливе й радісне життя у своїй навіки вільній Державі!

Нехай ніколи матері наші не знають сліз! Нехай ніхто не знає горя...

На віки вічні, на віки вічні, на віки вічні.

АМІНЬ!

Ваш і Божий Слуга Мстислав Перший,
Патріярх Київський і всієї України.

Червень, 1993 року Божого.

Людина і світ. – 1993. – № 3. – С. 59 – 61.

РИТУАЛ У КРИШНАЇТІВ

Мантра-медитація

Медитація являє собою дуже важливий різновид діяльності для тих, хто бажає знайти щастя й звільнитись від усіх страждань та тривог.

Слово «медитація» означає «розумове споглядання», але в спогляданні повинен бути об'єкт. Щоб позбутись повсякденних тривог,

що в них занурений розум, людині слід піднятися над матеріальним рівнем. Вона повинна спробувати закріпитись на трансцендентнім, духовнім рівні і зробити це можна, якщо постійно виспівувати Господні імена, спілкуючись з Ним у такий спосіб.

У Господа, як свідчать різні релігійні писання, багато імен: Кришна, Рама, Єгова, Аллах, Будда та інші. Оспівування імен Господа очищувально впливає на людину і підносить її з матеріального рівня на духовний. В Індії протягом тисячоліть люди оспівують Господні імена у вигляді мантр. ... Мантра є поєднання трансцендентних звуків, що звільнюють наш розум від тривоги.

В оспівуванні Харе Кришна маха-мантри немає якихось твердих і безумовних правил. Найпрекраснішим у мантра-медитації є те, що мантру можна повторювати скрізь: дома, на роботі, в машині, автобусі чи метро — і робити це можна будь-коли.

Існує два основних різновиди оспівування. Особисту медитацію, під час якої людина користується вервицею, називають *джапою*. Коли ж людина співає, відгукуючись на спів інших, — таке оспівування називають *кіртана*. Кіртану звичайно супроводжує гра на музичних інструментах та плескання в долоні. Радять практикувати обидва різновиди оспівування, адже кожний з них дуже сприяє духовному поступові.

Для того, щоб практикувати перший різновид медитації, джапу, потрібна лише вервиця, тобто цупка нитка з нанизаними на неї 108 намистинами. Остання намистина, яка скріплює кінці нитки, має назву намистини Кришни.

Щоб розпочати медитацію за допомогою вервиці, затисніть намистину, першу за намистиною Кришни, між великим та середнім пальцями правої руки й прокажіть разом усю маха-мантру: Харе Кришна Харе Кришна Кришна Кришна Харе Харе Харе Рама Харе Рама Рама Рама Харе Харе. Потім переходьте до наступної намистини, затискуйте її між тими ж самими пальцями і знову проказуйте маха-мантру. Продовжуйте перебирати таким чином намистини вервиці, повністю проказуючи мантру на кожній із них, аж поки ви не «пройдете» по колу всю низку з 108 кульок й не дійдете до намистини Кришни. Це означатиме, що ви завершили одне «коло» джапи. Оспівування одного «кола» звичайно повинно тривати близько семи хвилин, хоча спочатку воно може відніматися хвилин десять чи навіть більше. Не «читаючи» мантри на намистині Кришни, переверніть вервицю й продовжуйте повторювати мантру, перебираючи намистини

одну за одною в зворотному напрямку. Почніть із одного—двох щоденних «кіл», поступово збільшуйте їх кількість, поки ви не досягнете рівня в шістнадцять «кіл», котрий є мінімальним для того, хто ставиться до джапа-медитації серйозно й бажає стати відданим Господа Кришни.

На відміну од джапи, кіртана являє собою групову медитацію. Спів Харе Кришна мантри у кіртані виконують на якийсь мотив, і його можуть супроводжувати музичні інструменти. Кіртани можна влаштовувати в себе вдома з сім'єю та друзями, в гостях або ж на природі. Хтось один «веде» кіртан, тобто спочатку він виспіває Харе Кришна мантру, інші ж потім відгукуються на той самий мотив. «Заспівавач» співає знову — інші знову підхоплюють. Таким чином триває кіртана — оспівування мантри, яку повторюють знову і знову, збільшуючи духовне блаженство всіх, хто бере в цьому участь.

Перевага кіртани в тому, що ви слухаєте не лише своє власне оспівування, а й спів інших. Звичайно в кіртанах використано і такі традиційні індійські інструменти, як барабани й ручні цимбали, але якщо їх немає, можна скористатися тим, що є напихваті: коробка, яка може замінити барабан, що-небудь дзвінке — цимбали. Оспівування Харе Кришна маха-мантри наділить вас відчуттям надзвичайної свіжості, яка до того ж повсякчас зростатиме. Ви можете переконатися в тому самі. Спробуйте—но кільканадцять разів проказати будь-яке інше слово або ж фразу. Якщо ви знову й знову повторюватимете, скажімо, «Пепсі—кола», це набридне вам не більш як через якихось дві—три хвилини. Ви не знайдете в такому оспівуванні ніякісінького задоволення, і воно анітрохи не розважить вас. Звуки ж імені Кришни — трансцендентні, і Його ім'я хочеться виспівувати ще і ще.

Бгагавад-Ґіта, як вона є. — Л., 1990. — С. 787—797.

Л. СИЛЕНКО ПРО СВОЮ ВІРУ

У РУНВірі, яку я з Волі єдиносущого Господа вже 30 літ проповідую, є монотеїзм вищої форми. У РУНВірі ніхто Бога не малює

(не робить ідола (ікону)), щоб перед ним стояти на колінах, і просити прощення, спасіння.

Я вірую в Єдиносущого Господа. І не зву його Аллахом чи Саваотом. У достойного Народу ім'я Бога рідне. Миле й рідне мені ім'я Дажбог (Датель буття). Дажбог життєтворча, вічна, незнищима енергія Світу (Космосу), яка творить суть несвідомого і свідомого буття.

Дажбог – Світло, ми віруємо, що народжені Світлом, живемо в Світлі і відходимо у Світле Царство Духа Предків – у таїну вічності Народу. Немає Віри вищої за Світло. Дажбог – Святий Дух. Дажбог – свята Правда, Любов, Милосердя. Крім Дажбога, немає бога.

О, Дажбоже, Милосердний і Світлодайний Господи мій, я щасливий, що вірую в Тебе, що люблю і славлю Тебе. Ти Всюдисущий. Бачу Тебе в зорях небесних, у проміннях Сонця (любого нам Світла Твого), у пелюстці квітки, в усмішці немовляти, у ласках матері, в леті трудолюбної бджілки.

Я чую Тебе, Дажбоже мій, у шепоті золотоколючих нив, у шумі дощових крапель, у битті закоханих сердець, у мові красивого обличчя моєї Матері Вітчизни. У непорочній природі планети Земля бачу і чую Дажбога, Господа Живого, Всеправедного. Дажбог у всьому і все у Дажбогові. І Йому не потрібно амбасадорів (менших чи більших богів, демібогів).

Дажбог – Святий Дух України-Руси Один, як одне сонце в небесах, як одна мати в дитини, як одне серце в людини, як одне небо, під яким ми, сини і дочки України, живемо. І не потрібні мені боги більші чи менші, які жили в уяві моїх далеких любих Предків.

О, я обожнюю і славлю Предків моїх, вони – це я, а я – це вони. Та на славу Предкам, збагачений досвідом людства, йду вперед, і по-сучасному дивлюся на Предків, на себе, на Світ, по-сучасному розумію Віру і Бога. Усі, що визнають моє розуміння Бога, Господа нашого, йдуть зі мною, як брати і сестри. Обезсмертнюють себе й родину святою РУНВірою. Щасливляться 7-ма Законами Правильного Життя. Господи, хай всюди і завжди святиться ім'я Твоє, Дажбог!

Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога. – К.: 1995. – С. 362–363.

**РОБОТА ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕКТИВІВ
ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ДІТЕЙ
І ПІДЛІТКІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ХАРИЗМАТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ**
(ЛИСТ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УКРАЇНИ від 20.04.98 р. № 1/9–168)

Останнім часом в Україні набула поширення діяльність місіонерів, іноземних проповідників, релігійних організацій та сект, таких як «Слово віри», «Іскра віри Божої», «Київська Церква Христа» тощо, які впливають на релігійні почуття шляхом політичного тиску, шкідливого для життя і здоров'я людини. Особливо небезпечними в цьому значенні є Церкви харизматичного спрямування.

На Заході харизматичний рух сприймається як відроджувальний рух євангельського християнства. В Україні цей рух виник і зміцнився на базі частини п'ятидесятництва та деяких баптистських громад.

Значна частина керівників релігійних організацій харизматичного спрямування – іноземці, на яких припадає переважна більшість порушень закону, зокрема ст. 24 Закону України про совість та релігійні організації.

Спільним для харизматичних церков є: ...протиставлення членів Церкви рідним і близьким; обов'язкове відрахування на потребу Церкви десятини від прибутку члена громади, заохочення до пожертв Церкві у вигляді матеріальних цінностей. Найбільш негативний імідж у цьому плані мають церкви «Слово віри» та «Перемога», що діють у Києві.

Богослужіння харизматичних церков проводиться за американським зразком, у формі велелюдних релігійних шоу, часом їх можна трактувати як сеанси масового гіпнозу, які призводять до істерії, втрати особою контролю над собою, що негативно впливає на психічне здоров'я людини. Особливо це є небезпечним для людини молоді, з ще не сформованою психікою. До того ж така діяльність неохристиянських організацій суперечить Конституції України, зокрема статті 35, бо є проявом психічного насильства відносно рядових членів організації, а також загальнолюдській моралі...

Вербування членів громади здійснюється шляхом психологічного пресингу із застосуванням гнучких форм роботи з окремими групами населення. Особлива увага приділяється залученню до Церкви тих, хто має широкі контакти з населенням і може вести активну пропагандистську роботу: лікарів, медсестер, учителів тощо.

Культова практика харизматичних церков нерідко викликає негативну оцінку з боку традиційних релігій, громадськості, батьків, що є реакцією на погіршення фізичного і психічного стану здоров'я людей, які стали членами харизматичних церков.

Питання посилення державою контролю за діяльністю релігійних організацій харизматичного спрямування набуває дедалі більшої актуальності. У зв'язку з цим Міністерство освіти України підготувало і надіслало на місця інструктивно-методичні листи щодо стосунків закладів освіти з релігійними організаціями, які мають базуватися на суворому дотриманні законодавства (від 29.01.97 № 1/9398, від 03.02.98 № 1/9–38).

Міністерство освіти України рекомендує з метою профілактики шкідливого впливу релігійних організацій харизматичного спрямування силами органів управління освітою, педагогічних колективів проводити ряд заходів, а саме:

– вивчати ситуацію на місцях стосовно діяльності релігійних організацій харизматичного спрямування;

– постійно контролювати дотримання керівниками органів управління і закладів освіти законодавства України щодо стосунків з релігійними організаціями, а також стан профілактичної роботи з метою захисту дітей і молоді від шкідливого впливу релігійних організацій харизматичного спрямування;

– проводити в педагогічних колективах роз'яснювальну роботу щодо відповідальності педагогічних працівників за характер інформації, яку вони використовують у спілкуванні з молоддю;

– організувати в педагогічних, а також в учнівських, студентських колективах вивчення законодавства України стосовно дотримання прав і свобод громадян, в тому числі положень щодо захисту молоді від психічного насильства;

– проводити відповідну роз'яснювальну роботу з батьками.

Рекомендується також посилити увагу педагогічних працівників до формування загальнонародських ціннісних орієнтацій учнівської та студентської молоді, організації проведення вільного часу молоді, а також вивчення морально-психологічного клімату сімей, де виховуються діти, підлітки, молодь.

Підготовлено за матеріалами Державного комітету у справах релігій Управлінням гуманітарної освіти та виховання Міносвіти України – відділ гуманітарної освіти.

Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – N 11.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ВСІХ РОЗДІЛІВ

1. Яка із складових частин релігії є основоположною:
  - а) віровчення,
  - б) віра,
  - в) культ,
  - г) організація.
2. Вищою формою релігійної організації є:
  - а) громада,
  - б) Церква,
  - в) деномінація,
  - г) секта.
3. Одним з провідних представників біологічного і психологічного підходу до сутності і походження релігії є:
  - а) З. Фрейд,
  - б) М. Вебер,
  - в) Л. Фейєрбах,
  - г) П.-А. Гольбах.
4. Одним з провідних представників етнологічного підходу до сутності і походження релігії є:
  - а) Ф. Енгельс,
  - б) У. Джеймс,
  - в) Е. Тайлор,
  - г) Т. Парсонс.
5. Одним з провідних представників соціологічного підходу до сутності і походження релігії є:
  - а) З. Фрейд,
  - б) М. Вебер,
  - в) В. І. Ленін,
  - г) Дж. Фрезер.
6. Тотемізм – це:
  - а) віра в існування душі і духів,
  - б) віра в надприродну силу, що править світом,
  - в) віра в надприродну спорідненість людей з тваринами і рослинами,
  - г) віра в надприродні можливості матеріальних предметів.

7. Фетишизм – це:

- а) віра в надприродну спорідненість людей з тваринами і рослинами,*
- б) віра в надприродні можливості матеріальних предметів,*
- в) система заборон,*
- г) віра в надприродні здібності древніх служителів культів (шаманів).*

8. Анімізм – це:

- а) віра в існування душі і духів,*
- б) віра в потойбічне життя,*
- в) віра в надприродну спорідненість людей з тваринами і рослинами,*
- г) віра в надприродну силу, що править світом.*

9. Ініціації – це:

- а) обряди посвячення «у доросле життя»,*
- б) система заборон,*
- в) різновид магічних дій,*
- г) поклоніння померлим предкам.*

10. Камлання в шаманізмі – це:

- а) обряди викликання духів,*
- б) обряди вигнання злих духів,*
- в) екстатичний танець—подорож у світ духів,*
- г) обряди посвячення «у доросле життя».*

11. Політеїзм – це:

- а) віра в духів,*
- б) віра в єдиного бога,*
- в) віра у багатьох богів,*
- г) віра в надприродну силу, що править світом.*

12. Монотеїзм – це:

- а) віра в єдиного бога,*
- б) віра у споконвічну боротьбу доброго і злого начала,*
- в) віра у багатьох богів,*
- г) віра в самостійне існування людської душі.*

13. Світові релігії – це:

- а) буддизм, християнство, іслам,*
- б) християнство і іслам,*
- в) індуїзм, християнство, іслам,*
- г) іудаїзм, християнство, буддизм.*

14. Політеїзм виник у:

- а) первісних релігіях,*
- б) етнічних і регіональних релігіях,*
- в) світових релігіях,*
- г) нових релігійних рухах.*

15. Монотеїзм виник у:

- а) етнічних і регіональних релігіях,*
- б) світових релігіях,*
- в) нових релігійних рухах,*
- г) первісних релігіях.*

16. Священним Писанням іудаїзму є:
- а) *Талмуд*,
  - б) *П'ятикнижжя Мойсея (Тора)*,
  - в) *Старий Заповіт*,
  - г) *Агада*.
17. Бог ізраїльського народу:
- а) *Амон-Ра*,
  - б) *Ахурамазда*,
  - в) *Ягве*,
  - г) *Брахма*.
18. Десять заповідей були даровані:
- а) *Аврааму*,
  - б) *Ісааку*,
  - в) *Якову*,
  - г) *Мойсею*.
19. Основним релігійним обрядом древніх іудеїв було:
- а) *воскуріння фіміаму*,
  - б) *читання Тори*,
  - в) *жертвопринесення*,
  - г) *обрізання*.
20. Синагога – це:
- а) *«будинок молитви»*,
  - б) *місце для жертвопринесень*,
  - в) *релігійна школа*,
  - г) *древня назва Єрусалимського храму*.
21. Субота в іудаїзмі це:
- а) *день відпочинку*,
  - б) *вихідний день*,
  - в) *святковий день, коли на нього випадає якесь свято*,
  - г) *щотижнєве свято*.
22. Найурочистішим святом в іудаїзмі є:
- а) *Пурим*,
  - б) *Песах*,
  - в) *Шавуот*,
  - г) *Суккот*.
23. Засновник хасидизму:
- а) *рабе Маймонід*,
  - б) *Ізраїль Бешт*,
  - в) *Гіллель*,
  - г) *Мойсей*.
24. Основні обряди індуїзму:
- а) *паломництво до річок*,
  - б) *участь в храмових церемоніях*,
  - в) *домашні богослужіння – пуджі*,
  - г) *постійні промовляння мантр*.

25. Три верховних божества в індуїзмі:
а) *Брахма, Вішну, Шива,*
б) *Брахма, Вішну, Кришна,*
в) *Вішну, Калі, Шива,*
г) *Брахма, Яма, Вішну.*
26. Основні священні тексти індуїзму:
а) *Пурани,*
б) *Веди,*
в) *Дхармашастри,*
г) *Сутри.*
27. Карма – це:
а) *учення про переселення душ,*
б) *закон моральної віддаки,*
в) *кодекс правил релігійної поведінки,*
г) *одне із індуїстських божеств.*
28. Жерці в індуїзмі – це:
а) *шудри,*
б) *кшатрії,*
в) *брахмани,*
г) *вайшї.*
29. Священні тексти зороастризму – це:
а) *Яшти,*
б) *Авеста,*
в) *Відевата,*
г) *Гати.*
30. Характерною рисою віровчення зороастризму є:
а) *учення про мирне співіснування доброго і злого начала,*
б) *учення про протиборство доброго і злого начала,*
в) *учення про єдність доброго і злого начала,*
г) *учення про потойбічну віддаку.*
31. Зороастрійці вшановували:
а) *вогонь,*
б) *воду,*
в) *небо,*
г) *землю.*
32. Зороастрійці своїх померлих:
а) *закопували в землю,*
б) *спалювали,*
в) *вміщували в особливі «вежі мовчання»,*
г) *залишали без поховання.*
33. Священним Писанням буддизму є:
а) *Типітака (Трипітака),*
б) *Триратна,*
в) *Тримурті,*
г) *Трикая.*

34. Буддизм виник у:
- а) середині I тис. до н.е.,*
  - б) середині II тис. н.е.,*
  - в) на рубежі I тис. до н.е. – I тис. н.е.,*
  - г) наприкінці I тис. н.е.*
35. У буддизмі налічується:
- а) чотири благородні істини,*
  - б) три благородні істини,*
  - в) вісім благородних істин,*
  - г) п'ять благородних істин.*
36. «Серединний шлях» у буддизмі – це шлях між:
- а) стриманістю і надмірностями,*
  - б) спасінням, доступним для всіх віруючих, і спасінням для небагатьох обраних,*
  - в) життям і смертю,*
  - г) сприятливим і несприятливим переродженнями.*
37. Серединний шлях звільнення від страждань налічує:
- а) вісім ступенів,*
  - б) сім ступенів,*
  - в) дванадцять ступенів,*
  - г) чотири ступені.*
38. Основний принцип буддійської етики:
- а) незаподіяння шкоди священним тваринам,*
  - б) незаподіяння шкоди всьому живому,*
  - в) незаподіяння шкоди людині,*
  - г) незаподіяння шкоди священним рослинам.*
39. Основними напрямками в буддизмі є:
- а) тхеравада і махаяна,*
  - б) шиїзм і сунізм,*
  - в) ламаїзм і чань-буддизм,*
  - г) махаяна і ваджраяна.*
40. Далай-лама – це:
- а) верховний релігійний керівник всіх буддистів,*
  - б) верховний релігійний керівник тибетських буддистів,*
  - в) почесний титул буддійського ченця,*
  - г) титул керівника буддійської громади.*
41. Засновником чань-буддизму вважають:
- а) Бодхидхарму,*
  - б) Майтрею,*
  - в) Амитабху,*
  - г) Авалокітешвару.*
42. Священним Писанням християнства є:
- а) Старий Заповіт,*
  - б) Новий Заповіт,*

- в) Біблія, що включає Старий і Новий Заповіти,
г) Євангелія.
43. Християнство виникло в:
а) II ст. н.е.,
б) I ст. до н.е.,
в) I ст. н.е.,
г) в III ст. н.е.
44. Християнство виникло в:
а) Візантійській імперії,
б) Римській імперії,
в) імперії Олександра Македонського,
г) Священній Римській імперії.
45. Христос у перекладі з грецької:
а) Посланник,
б) Помазаник Божий,
в) Пророк,
г) Спаситель.
46. Розкол християнства на католицизм і православ'я стався в:
а) 1154 р.,
б) 1054 р.,
в) 954 р.,
г) 988 р.
47. Протестантизм виник у:
а) XVI ст.,
б) XVII ст.,
в) XV ст.,
г) XIV ст.
48. Основоположником протестантизму в Німеччині є:
а) Ульріх Цвінглі,
б) Жан Кальвін,
в) Мартін Лютер,
г) Філіпп Меланхтон.
49. Символ віри в християнстві складається з:
а) дванадцяти членів,
б) семи членів,
в) дев'яти членів,
г) трьох членів.
50. Християнський символ віри був прийнятий на:
а) Соборах в Нікеї (325 р.) і Константинополі (381 р.),
б) Соборі в Константинополі (680 р.),
в) Соборі в Нікеї (787 р.),
г) Соборі в Халкидоні (451 р.).
51. У православному християнстві таїнств:
а) сім,
б) шість,

- в) два,
г) дев'ять.
52. Православний храм складається з:
а) вівтаря, храму, притвору,
б) вівтаря, приділу, іконостасу,
в) жертовника, престолу і паперті,
г) притвору, жертовника, вівтаря.
53. Ступенями священства в православ'ї і католицизмі є:
а) диякон, чернець, священник,
б) священник, єпископ, митрополит,
в) диякон, священник, єпископ,
г) пресвітер, ієрей, священник.
54. Католицький догмат про «філіокве» – це:
а) догмат про чистилище,
б) догмат про непомильність Папи Римського,
в) догмат про походження Святого Духа від Отця і Сина,
г) догмат про непорочне зачаття.
55. Чернецтво існує в:
а) католицизмі і протестантизмі,
б) католицизмі і православ'ї,
в) православ'ї і протестантизмі,
г) тільки в православ'ї.
56. Обов'язкова безшлюбність духовенства існує в:
а) православ'ї,
б) протестантизмі,
в) католицизмі,
г) протестантизмі і католицизмі.
57. Папа Римський обирається:
а) довічно,
б) на двадцять років,
в) на чотири роки,
г) доти, доки стан здоров'я дозволяє виконувати свої обов'язки.
58. Резиденцією Папи Римського є:
а) Рим,
б) Ватикан,
в) Собор Святого Петра,
г) Авіньон.
59. Константинопольський патріарх:
а) глава всіх православних,
б) глава тільки Константинопольської Церкви,
в) «перший серед рівних» серед Православних Церков,
г) глава всіх християн.
60. Автокефалія – це:
а) незалежність окремої Православної Церкви,
б) залежність однієї Православної Церкви від іншої,

- в) незалежність однієї православної єпархії від іншої,
г) незалежність Православної Церкви від державної влади.
61. Учення про виправдання тільки вірою існує в:
- а) православ'ї,
  - б) католицизмі,
  - в) протестантизмі,
  - г) протестантизмі і католицизмі.
62. До основних напрямів раннього протестантизму належать:
- а) англіканство, кальвінізм, лютеранство,
  - б) англіканство, баптизм, кальвінізм
  - в) баптизм, лютеранство, методизм,
  - г) п'ятидесятництво, мормони, адвентизм.
63. До основних пізніх протестантських деномінацій відносяться:
- а) квакери, мормони, п'ятидесятники,
  - б) п'ятидесятники, баптисти, адвентисти,
  - в) «Свідки Єгови», пресвітеріани, меноніти,
  - г) меноніти, анабаптисти, методисти.
64. Основні положення протестантського віровчення викладені в:
- а) 95 тезах,
  - б) Аугсбурзькому сповіданні віри,
  - в) Вестмінстерському сповіданні віри,
  - г) «Наставлянні в християнській вірі»
65. Принцип «мирського аскетизму» існує в:
- а) православ'ї,
  - б) католицизмі,
  - в) протестантизмі,
  - г) протестантизмі і католицизмі.
66. Характерною рисою баптизму є:
- а) хрещення дорослих,
  - б) повна відмова від таїнства хрещення,
  - в) хрещення дітей,
  - г) перехрещення тих, хто прийняв хрещення в інших християнських конфесіях.
67. Однією з характерних рис п'ятидесятництва є:
- а) говоріння на мовах,
  - б) відмова від служби в армії,
  - в) дотримання четвертої заповіді – шанування суботи,
  - г) неживання алкоголю і тютюну.
68. Однією з характерних рис адвентизму є:
- а) повна відмова від таїнств,
  - б) дотримання четвертої заповіді – шанування суботи,
  - в) загальна місіонерська діяльність,
  - г) надзвичайна строгість внутрішньої церковної дисципліни.
69. Священним Писанням ісламу є:
- а) Коран,

- б) Суна,
в) хадиси,
г) Коран і Суна.
70. Іслам виник у:
а) VII ст.,
б) VI ст.,
в) V ст.,
г) I ст.
71. Іслам виник на:
а) Аравійському півострові,
б) Синайському півострові,
в) Апеннінському півострові,
г) Піренейському півострові.
72. Хадж – це:
а) паломництво до «святих місць»,
б) обов'язок вести «священну війну»,
в) щоденна ритуальна молитва,
г) піст.
73. Послідовниками основних напрямів в ісламі є:
а) вішнуїти та шиваїти,
б) фарисеї та саддукеї,
в) шіїти та суніти,
г) суфії та шіїти.
74. Мусульмани моляться:
а) п'ять разів на добу,
б) три рази на добу,
в) шість разів на добу,
г) два рази на добу.
75. День відпочинку в ісламі:
а) п'ятниця,
б) субота,
в) неділя,
г) кожна остання п'ятниця місяця.
76. Мухаммад для мусульман:
а) Посланник Аллаха,
б) Син Божий,
в) Боголюдина,
г) Ангел.
77. «Символ віри» в ісламі звучить так:
а) *Аллах Великий!*
б) *В ім'я Аллаха, всемілостивого, всемілосердного!*
в) *Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха!*
г) *Нехай благословить його Аллах і вітає!*

78. Посту в ісламі дотримуються один раз на:

- а) рік,*
- б) місяць,*
- в) тиждень,*
- г) добу.*

79. Керівником мусульманської громади є:

- а) муедзин,*
- б) кадї,*
- в) імам,*
- г) мулла.*

80. Шаріат – це:

- а) один з напрямів в ісламі,*
- б) одна з обрядово-культових дій,*
- в) система норм і правил,*
- г) один із «стовпів» ісламу.*

81. Головним язичницьким божеством древніх слов'ян при князі

Володимирові став:

- а) Перун,*
- б) Дажбог,*
- в) Велес,*
- г) Рїд.*

82. Капище – це:

- а) язичницьке кладовище,*
- б) язичницьке святилище,*
- в) язичницькі жертвопринесення,*
- г) язичницьке поховання.*

83. Тризна – це:

- а) весільний обряд,*
- б) обряд землеробського культу,*
- в) поховальний обряд,*
- г) обряд посвячення «у доросле життя».*

84. Русалка – це:

- а) річковий дух,*
- б) морський дух,*
- в) лісовий дух,*
- г) небесний дух.*

85. Хрещення Русі за літописними вістями сталося в:

- а) 988 р.,*
- б) 966 р.,*
- в) 998 р.,*
- г) 1088 р.*

86. Двовір'я у давніх слов'ян – це:

- а) віра в двох богів,*
- б) співіснування язичництва і християнства,*

- в) процес поступового витіснення християнства язичництвом,
г) синтетична релігія, складена з елементів язичництва і християнства.
87. Русь була похрещена при:
а) Ярославі Мудрому,
б) Володимирі I Святославичі,
в) Володимирі II Мономасі,
г) княгині Ользі.
88. Брестська церковна унія була укладена в:
а) 1696 р.,
б) 1596 р.,
в) 1569 р.,
г) 1689 р.
89. Брестська церковна унія – це:
а) об'єднання Православної Церкви в Україні з Римо–Католицькою Церквою,
б) визнання незалежності Православної Церкви в Україні з боку Римо–Католицької Церкви,
в) об'єднання Православної Церкви в Україні з Руською Православною Церквою,
г) договір про канонічне спілкування між Православною Церквою в Україні й Римо–Католицькою Церквою.
90. Унаслідок Брестської церковної унії виникла:
а) Українська Автокефальна Православна Церква,
б) Українська Греко–Католицька Церква,
в) Римо–Католицька Церква в Україні,
г) Українська Католицька Церква.
91. Православна Церква в Україні згідно із законодавством:
а) відокремлена від держави,
б) є державною,
в) підтримується державою,
г) контролюється державою.
92. «Церква Уніфікації» належить до напрямку в нетрадиційних релігіях:
а) неоязичницького,
б) неоорієнтального,
в) синтетичного,
г) саєнтологічного.
93. «Свідки Єгови» належать до напрямку в нових релігійних рухах:
а) неохристиянського,
б) саєнтологічного,
в) синтетичного,
г) неоязичницького.

94. Мормони належать до напрямку в нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоорієнтального,*
- в) сатаністського,*
- г) синтетичного.*

95. «Церква» Р. Хаббарда належить до напрямку в нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоязичницького,*
- в) синтетичного,*
- г) саснтологічного.*

96. «Міжнародне Товариство Свідомості Кришни» належить до напрямку в нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоорієнтального,*
- в) сатаністського,*
- г) неоязичницького.*

97. Преподобний Мун є фундатором:

- а) «Церкви Уніфікації»,*
- б) «Церкви Останнього Заповіту»,*
- в) «Міжнародного Товариства Свідомості Кришни»,*
- г) «Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів».*

98. Неоязичницькі організації носять характер:

- а) наднаціональний,*
- б) національний,*
- в) вузькоконфесійний,*
- г) інтернаціональний.*

99. РУНВіра Л. Силенка належить до напрямку у нових релігійних рухах:

- а) неохристиянського,*
- б) неоорієнтального,*
- в) неоязичницького,*
- г) сатаністського.*

100. Розквіт нових релігійних рухів припадає на:

- а) початок ХХ ст.,*
- б) кінець ХІХ ст.,*
- в) ІІ половину ХХ ст.,*
- г) початок ХІХ ст.*

КОРОТКИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Аватара — в індуїзмі втілення бога в образах інших богів, людей або тварин.

Автокефалія — самоврядування, адміністративна незалежність помісних Православних Церков.

Азан — заклик до щоденної ритуальної молитви (намазу), що п'ять разів на день лунає з мінаретів мечетей у країнах або територіях, де поширений іслам.

Амулет — невеликий предмет, який наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від всіляких нещастя, ворожих чар тощо.

Анафема — у християнстві найвища кара для віруючого, яка означає його відлучення від Церкви.

Ангели — згідно з віровченням іудаїзму, християнства та ісламу, створені Богом безтілесні надприродні істоти, що повідомляють людям його волю.

Анімізм — віра в надприродне існування душі і духів, як своєрідних двійників людей, тварин, рослин, предметів і природних явищ. Виникає як форма первісної релігії, надалі стає невіддільним елементом будь-якої релігії.

Апостоли — мандрівні проповідники у первісному християнстві, які поширювали його у давніх громадах, а також серед нехристиян. Пізніше Церква стала називати апостолами переважно тільки 12 найближчих учнів Ісуса Христа, які, згідно з новозаповітними текстами, були обрані ним для проповіді його вчення.

Архат — згідно з буддиським вченням: 1) епітет Будди; 2) у буддизмі тхеравади людина, яка шляхом перевтілень наблизилася до найвищого рівня духовного розвитку — нірвани; 3) праведник, святий. Архатами вважались найближчі учні Будди Шак'ямуні.

Архидиякон – духовний сан у християн, старший з дияконів, помічник єпископа при богослужінні, найчастіше – чернець.

Архієпископ – старший єпископ, один з вищих титулів у Християнській Церкві, середній між єпископом і митрополитом. Як правило, очолює велику за розмірами єпархію. У той же час цей титул надається на знак великих заслуг перед Християнською Церквою.

Архієрей – у східному християнстві загальна назва вищих церковних ієрархів (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріарха) з числа т. зв. «чорного», тобто чернечого духовенства.

Архімандрит – вищий перед єпископом чернечий чин у східному християнстві, почесний титул настоятелів великих монастирів.

Аскетизм релігійний – концепція і певний спосіб життя, що передбачають добровільну відмову від життєвих благ та задовольень.

Ахімса – в індуїзмі, буддизмі релігійно-етичний принцип, який означає: не слід робити нічого, що завдає страждань або бентежить будь-які живі істоти.

Айят, аят – найменший відокремлюваний уривок коранічного тексту, вірш Корану.

Аятола – найвищий титул шиїтських релігійних провідників.

Богослов'я, теологія – у християнстві система обґрунтування і захисту релігійного вчення про Бога, сукупність доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства і віруючих, боговстановлення віровчення і Церкви.

Бодхисатва – у буддизмі людина чи будь-яка інша істота, яка упритул наблизилась до виходу з колеса сансари – з кола нескінченних перероджень, але добровільно вирішила залишитися в ній, щоб допомогти просвітленню інших. У пантеоні буддизму посідають проміжне місце поміж буддами і архатами.

Брахман – в індуїзмі жрець, представник особливої жрецької верстви.

Будда – 1) ототожнюється з Сіддхартхою Гаутамою Шак'ямуні, який є засновником буддизму; 2) у буддизмі тхеравади людина, яка досягла найвищої межі духовного розвитку; 3) у буддизмі махаяни унаочнений Гаутамою Шак'ямуні символ, який втілює в собі ідеал межі духовного розвитку.

Булла – найважливіший документ Папи Римського, що містить його звернення, постанову або розпорядження.

Вікарій – заступник духовної особи. У Католицькій Церкві вікарієм Ісуса Христа називають Папу Римського. У протестантизмі часто зустрічається як посада помічника священика. У Православній

Церкві заступник правлячого у певній єпархії архієрея, може мати титул єпископа, архієпископа.

Віра релігійна — невіддільна ознака релігійної свідомості, особливістю якої є прийняття істинності релігійного вчення, визнання реального існування надприродних сил, властивостей і відносин без жодних раціональних доказів.

Гріх — вчинок (поведінка) людини, що виявляється у неприйнятті або порушенні релігійних цінностей.

Гріх первородний, або гріхопадіння — за іудейським і християнським віровченням порушення першими людьми Адамом і Євою, яких спокусив змія, Божої заповіді не споживати плодів з дерева пізнання добра і зла.

Громада релігійна — первинне територіальне об'єднання віруючих, які належать до певного релігійного напрямку.

Гуру — духовний дорадник індуїстської родини, вчитель.

Демон — дух, який керує природними явищами і розпоряджається долями людей. У християнстві синонім слів «біс», «диявол».

Деномінація — релігійне об'єднання, що перебуває у процесі організаційного оформлення. Цей термін використовується також як синонім слів «віросповідання», «конфесія», що означають приналежність до певної релігії.

Дервіш — в ісламі — злидений мандрівний аскет, часто член одного з містичних суфійських братств.

Диякон — перша ступінь священства. Помічник священника або єпископа у здійсненні богослужінь, але самостійно не має права здійснювати таїнства.

Догмати релігійні — основні положення віровчення тієї чи іншої релігійної конфесії, що визнаються як вічні і незмінні істини, встановлені Богом і обов'язкові для віри в них усіх віруючих.

Духовенство — особлива, як правило, організована за ієрархічним принципом група професійних служителів культу в ряді розвинутих релігій.

Екзархат — у східному християнстві — церковний округ, наділений певною самостійністю у справах внутрішнього управління. Екзархат очолюється єпископом, підпорядкованим главі Церкви.

Есхатологія — релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу.

Єпархія — церковно-адміністративний округ у Християнській Церкві на чолі з єпархіальним архієреєм (митрополитом, архієпископом, єпископом).

Єпископ – вищий ієрарх у більшості Християнських Церков, керівник єпархії.

Єреси – релігійні вчення, відмінні від офіційної доктрини та організації.

Жрецтво (від старослов. «жрети» – приносити жертву) – група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди.

Ібліс – в ісламі – ім'я духа, що спочатку був одним із створених з вогню ангелів, але відмовився вклонитися Адаму, якого сотворив Аллах з праху, і був за це скинутий з небес. Відповідник диявола в християнстві.

Ігумен – у східному християнстві настоятель чоловічого монастиря (ігуменя – жіночого). Сан священнослужителя з ченців, наступний за ієромонахом.

Ідол – виготовлений з дерева, каменю чи іншого матеріалу предмет, що зображає, уособлює божество для поклоніння. Часто ідоли наділені тваринними або людськими рисами.

Ієрарх – представник вищого християнського духовенства (Папа Римський, патріарх, кардинал, митрополит, архієпископ, єпископ).

Ієрархія церковна – сукупність чинів духовенства в порядку субординації, прийнятої в тій чи іншій Церкві, форма організаційного церковного устрою.

Імам – духовний керівник, голова мусульманської громади, людина, яка керує молитвою в мечеті.

Ініціації релігійні – у первісних релігіях сукупність обрядів, що знаменували перехід до дорослого життя і супроводжувалися низкою фізичних і моральних випробувань, покликаних засвідчити готовність юнака (або дівчини) до виконання нової соціальної ролі.

Індульгенція – папська грамота, свідоцтво про відпущення як скоєних, так і не скоєних ще гріхів, яке видавалось за гроші або особливі заслуги перед Церквою.

Кааба – головне святилище ісламу, будівля в центрі Священної Мечеті (аль-Масжид аль-Харам) у Мекці. У східному куті будівлі знаходиться Чорний Камінь, нібито посланий Аллахом з неба. Мусульмани всього світу під час молитви звертаються обличчям у напрямі Кааби.

Каббала – релігійно-містичне вчення з елементами магії, спрямоване на осягнення «справжнього», потаємного сенсу Тори та інших священних книг іудаїзму.

Каді, казі – релігійний суддя і чиновник в мусульманській громаді, який керується у своїй діяльності нормами релігійного права – шаріату.

Канон – у релігійному контексті – зразок, порядок, правило, установлення щодо віровчення, культу, релігійної організації. У християнстві вважається, що канони ведуться від апостолів, отців Церкви або вироблені церковними соборами; а тому є законом, якого треба неухильно дотримуватися.

Капище – давнослов'янське язичницьке святилище.

Кардинал – другий за значенням чин після Папи Римського в Католицькій Церкві. Кардинали – найближчі радники Папи. Після смерті Папи вони обирають із свого середовища нового Папу.

Карма – в індуїзмі та буддизмі так називають особливу містичну силу або універсальний вселенський принцип, автоматично діючий «закон віддяки», згідно з яким поведінка людини в реальному житті, її вчинки визначають її нинішню долю і наступне переродження її душі.

Катехізис – книга, що містить короткий, популярний виклад основ релігійної віри і моралі, призначений для навчання релігії.

Клір – у Християнській Церкві узагальнена назва священнослужителів.

Коан – логічно абсурдна загадка у дзен-буддизмі, що використовується як один з медитативних засобів досягнення Просвітлення.

Конклав – зібрання кардиналів, яке скликається відразу після смерті Папи Римського для обрання нового.

Консисторія духовна – 1) церковно-адміністративний орган при православному єпархіальному архієреї. В її віданні перебували всі справи єпархії, суд над духовенством, а також над мирянами у випадках, коли йшлося про шлюб і розлучення та про богохульство; 2) в Католицькій Церкві – нарада кардиналів; 3) у різних напрямках протестантизму – орган управління, подібний до православної консисторії.

Конфесія – приналежність до будь-якої Церкви, релігійної організації, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру.

Конфірмація – 1) таїнство миропомазання в Католицькій Церкві, проводиться єпископом в урочистій обстановці зазвичай над дітьми 7–12 років; 2) у протестантизмі не має містичного смислу і являє собою публічний акт, що означає досягнення молодими людьми церковного повноліття (14–16 років), свідоме прийняття ними християнства.

янської віри, а також включення їх до складу релігійного співтовариства.

Культ релігійний – система релігійних дій, предметів і символів, пов'язана з релігійними уявленнями віруючих і спрямована на задоволення їхніх релігійних потреб.

Курія Римська – уряд держави Ватикан і найвищий орган управління Римсько–Католицькою Церквою. Складається з очолюваних префектами (Папою Римським або кардиналами) конгрегацій (департаментів, міністерств). Крім конгрегацій, до складу курії входять трибунали, секретаріати тощо.

Лавра – назва великих і найбільш впливових православних чоловічих монастирів, підпорядкованих у своїй діяльності вищій церковній владі.

Лама – спочатку так називались вищі ієрархи ламаїзму в Тибеті, опісля – всі буддистські ченці в Монголії, Бурятії, Туві, Тибеті. Найвищий духовний авторитет і керівник усіх тибетських буддистів – Далай-лама.

Легат – духовна особа, яка виконує в будь-якій країні особливе, постійне чи тимчасове доручення Папи Римського.

Магія – комплекс ритуальних обрядів і дій, які, згідно з переконанням їхніх виконавців, можуть спричинити надприродний вплив на навколишній світ із певною практичною метою.

Мандала – це кругла чи багатогранна діаграма (коло, вписане в квадрат, який в свою чергу також вписаний в коло), являє собою геометричну форму усвідомлення людиною Всесвіту. В основному використовується для медитації й проведення містичних обрядів у тантричному буддизмі і ламаїзмі.

Мантри – вірші з текстів Вед, що використовуються як заклинання і чаклунські формули, а також для медитації.

Медресе – середній або вищий мусульманський навчальний заклад для підготовки служителів культу, вчителів початкових мусульманських шкіл, а також службовців державного апарату у країнах Близького та Середнього Сходу.

Мекка – головне священне місто мусульман, де народився, жив та починав свою проповідницьку діяльність Мухаммад. У Мекці знаходиться головне святилище мусульман – Кааба. Паломництво до Мекки є одним з п'яти найзначніших релігійних обов'язків мусульманина.

Месіанізм, месія – віра у майбутнє пришестя Месії, тобто Божого Посланця, Спасителя, покликаного знищити зло і встановити на землі

Царство Боже. Месіанізм поширений, крім іудаїзму і християнства, в індуїзмі (уявлення про аватари), буддизмі, ісламі та інших релігіях.

Мечеть — релігійно-культова споруда, в якій моляться мусульмани. Необхідними атрибутами мечеті є молитовний зал із міхрабом (ніша, що вказує напрямок на Каабу) і мінбаром (кафедра проповідника), книгосховище, приміщення для ритуальних омовінь.

Митрополит — вищий духовний сан у східних Християнських Церквах. У Церквах з патріаршою системою правління — другий після патріарха чин у церковній ієрархії.

Мінарет — вежа у мечеті або поблизу неї, з якої кілька разів на день лунає заклик до молитви. Мечеть може мати декілька мінаретів.

Місіонерство — поширення представниками релігійних організацій своєї віри серед населення, яке сповідує іншу.

Містика, містицизм — в широкому розумінні визнання надприродної сутності явищ природи, суспільства, у вужчому — релігійно-філософська віра у можливість надчуттєвого і надрозумового спілкування з надприродним.

Монастир — громада ченців, які об'єдналися на основі загальних релігійних поглядів для спільного проживання за особливими правилами, зафіксованими в монастирських статутах. Зовні монастир виглядає як комплекс культових, житлових та господарських приміщень, обнесений огорожею чи стіною.

Монотеїзм — форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу, вища форма релігійної еволюції, властива світовим релігіям.

Муедзин — служитель мечеті, до обов'язків якого входить п'ять разів на день сповіщати з мінарету азан — заклик до молитви.

Мулла — служитель культу в мусульманстві. Мулли часто поєднують відправлення культу з посадами вчителів у релігійних навчальних закладах, релігійних суддів-каді, керуючих благодійними закладами. Становлять особливу соціальну групу. Мають великий вплив серед віруючих.

Намаз (перс.), саят (араб.) — мусульманська ритуальна молитва, яку виконують п'ять разів на день.

Нунцій — постійний дипломатичний представник (посол) Ватикану в державі, з якою останній підтримує дипломатичні відносини.

Обрізання — релігійно-магічний обряд відрізання крайньої плоти статевого органу чоловіків. В іудаїзмі обрізання — центральний, з точки зору етноконфесійної приналежності обряд, ознака заповіту між

Богом і обраним ним народом. В ісламі має релігійно-містичне значення, постає своєрідним символом приналежності до цієї релігії.

Обряди релігійні – сукупність символічних індивідуальних або колективних дій віруючих, що спрямовані на встановлення двобічних стосунків між людиною і надприродними об'єктами.

Окультизм – містичне вчення, що визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магічних обрядів, таємних ритуалів.

Ордени чернечі – властиві Католицькій Церкві об'єднання ченців, монастирів, на основі прихильності особливим ритуалам, певним принципам чернечого життя і з метою захисту, утвердження католицької віри.

Пагода – культова буддистська споруда у вигляді багатоярусної башти, в якій зберігаються буддистські святині. Пагода будується у дворах монастирів поруч з храмами.

Пантеон – сукупність богів будь-якої релігії.

Папа Римський (Верховний Первосвященик) – глава Римо-Католицької Церкви і монарх міста–держави Ватикан. Обирається конклавом – зборами кардинальської колегії – пожиттєво.

Парафія (приход) – термін, яким позначають первинну територіально-адміністративну одиницю Церкви в християнстві (православ'ї, католицизмі). Ознаками парафії є наявність храму, молитовного будинку, штату служителів культу, а також громади віруючих. Центр парафії – парафіяльна (приходська) церква.

Пастор – у різних напрямках протестантизму служитель Церкви.

Патер – священик у Римо–Католицькій Церкві.

Патріарх – духовний сан верховних ієрархів у ряді Християнських Церков; глава автокефальної Церкви у православ'ї; у католицизмі титул патріарха мають керівники окремих уніатських Церков.

Політеїзм – форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні багатьом богам.

Прелат – загальна назва вищих духовних осіб у Римсько–Католицькій і Англіканській Церквах.

Пресвітер – у Православній Церкві – священик, в протестантизмі – обраний з мирян керівник громади.

Примас – у Католицькій і Англіканській Церквах цей титул належить єпископу, який має вищу владу щодо духовенства певної країни.

Протоієрей – старший священик у східному християнстві, найчастіше настоятель храму, належить до «білого» духовенства.

Пуджа – в індуїзмі комплекс обрядів індивідуального і колективного безкровного жертвопринесення.

Рабин – духовна особа в іудаїзмі, авторитет у витлумаченні приписів та заборон для членів іудейської громади та застосування їх до конкретних соціальних умов.

Ритуал релігійний – сукупність приписів і правил, що визначають порядок виконання обрядів, церемоній релігійного культу. Регламентує порядок і характер дій служителів культу під час богослужіння, при здійсненні таїнств, визначає правила проведення молитви тощо.

Сангха – буддійська чернеча громада на певній території. Часто має свій власний монастир.

Священне Писання (Святе Письмо) – релігійні книги, що наділяються віруючими ореолом святості, оскільки вони, за їхніми уявленнями, написані і заповідані людям за нав'яннями самого Бога. Кожна розвинута релігія має своє Святе Письмо: в індуїзмі це – Веди, в іудаїзмі – Танах, в ісламі – Коран тощо. У християнстві Святим Письмом вважається Біблія, до якої увійшли книги Старого і Нового Заповітів.

Священне Передання – в християнському богослов'ї так називається сукупність релігійних положень і приписів, які розглядаються як одкровення Бога, тобто як одержані від нього не в письмовій (як Святе Письмо), а в усній формі. Метою Святого Передання є витлумачення основних положень Святого Письма. Святе Передання визнається лише православ'ям і католицизмом. За догматичною значимістю і релігійним авторитетом Святе Передання прирівнюється там до Священного Писання. Протестантизм розглядає його як продукт людської творчості.

Священик – сан служителя культу у християнстві, якому надано право самостійно здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Офіційна назва священників – ієрей, пресвітер.

Секта – замкнута релігійна група з незначною кількістю віруючих, яка відкололася від основної течії релігії в певній країні. Для сект характерна претензія на винятковість власної ролі, доктрини, ідейних приписів, цінностей та настанов.

Секуляризація – процес звільнення від релігійного, сакрального. Стосується різних сфер суспільних відносин і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини.

Синагога – молитовний будинок в іудаїзмі.

Синод — у православ'ї та католицизмі дорадчі органи при східних патріархах та Папі Римському. До складу синодів входять представники вищої ієрархії. Число членів та порядок функціонування визначаються кожною Церквою відповідно до місцевих традицій.

Скит — тип монастиря, розташованого у віддаленому, пустельному місці. Устав скитів відзначається більшою суворістю, вимогливістю щодо чернечої життєорганізації.

Собор — 1) кафедральний чи головний храм міста або монастиря, де здійснюють богослужіння особи вищої духовної ієрархії; храми, що мають особливе значення; 2) зібрання представників певної чи кількох Церков для обговорення і вирішення питань віровчення, внутрішнього устрою і дисципліни, моральної поведінки членів Церкви. Собори розрізняються за значенням, яке вони відіграють у житті віруючих (вселенські і помісні), за назвами Церков, країн чи народів, у яких вони відбувалися, за складом членів чи титулом головуючого (архієрейські, монастирські, патріарші тощо), а також за тривалістю проведення (тимчасові і постійні), віросповіданням (протестантські, православні) та ін.

Сотеріологія — 1) учення про спасіння, проголошоване світовими та іншими релігіями; 2) частина богослов'я, що тлумачить питання про умови, шляхи та засоби спасіння.

Суна — Священне Передання ісламу, викладене у формі висловів Мухаммада та оповідей (хадисів) його діянь людьми, які близько його знали.

Сура — окремий розділ Корану. Коран містить 114 сур. Кожна сура має власну назву. У Корані сури розташовані за кількістю віршів—айатів, з яких вони складаються.

Сутра — в індуїзмі та буддизмі назва релігійно-філософського трактату, в якому викладено віронавчальні положення цих релігій.

Схизма — церковний розкол у результаті суперечностей між послідовниками різних поглядів усередині Церкви.

Табу — у первісних релігіях система надприродно пояснюваних заборон і приписів, функціонування якої (накладання, зняття, покарання) відбувається за певним ритуалом.

Таїнство — у християнстві особливі обрядові дії. Вважається, що в процесі здійснення таїнств на людей невидимо сходять Божа благодать.

Теократія — форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі Церкви і духовенству.

Тотемізм – комплекс обрядів і вірувань, пов'язаний із уявленнями про надприродний зв'язок людини й окремих соціальних колективів із тваринами та рослинами.

Тризна – у давніх слов'ян комплекс поховальних обрядів після завершення поховання. Включала в себе: військові турніри, криваве жертвопринесення на жертвоному вогнищі і жалобне частування.

Умма – мусульманська громада, спільнота всіх мусульман.

Унія церковна – об'єднання однієї з Церков християнського Сходу або її частини з Римо–Католицькою Церквою на засадах визнання першості Римських Пап і католицької догматики за умов збереження притаманних їй традицій, обрядів, способів відправи таїнств, особливостей церковного устрою.

Фанатизм релігійний – доведена до крайньої міри відданість релігійним ідеям, прагнення неухильно дотримуватись їх у практичному житті, нетерпимість до інших вірувань та іновірців.

Хадис – розповідь про діяння і висловлювання Мухаммада і його однодумців. Хадиси складають Суну як Священне Передання в ісламі.

Халіф – духовний і світський глава теократичної мусульманської держави (халіфату). У ранньому ісламі, а потім у сунітів – голова мусульманської громади. Халіфи мали бути особливо набожними людьми, які обиралися громадою для того, щоб регулювати її життя згідно з шари'атом, стежити за виконанням настанов, заповідей, даних Аллахом. З X ст. халіфи перетворилися на мусульманських первосвящеників.

Харизма – благодать, Божий дар, особлива сила дарована апостолам Святим Духом в Єрусалимському храмі на П'ятидесятницю для подолання гріховності та досягнення спасіння. У переносному значенні – сукупність видатних психофізичних якостей особистості.

Цезарепапізм – умовний термін для характеристики особливих стосунків між імператорською та церковною владою. Імператор фактично був главою Церкви, призначав патріархів. Вважається, що принцип цезарепапізму підштовхнув кн. Володимира I Святославича до прийняття Руссю християнства саме східного зразка.

Целібат – обов'язкова безшлюбність католицьких священиків.

Церква – 1) централізоване багаточисельне самоврядне ієрархізоване релігійне об'єднання священнослужителів (кліру) і простих віруючих (мирян), яке постійно відтворює й координує віронавчальний, обрядово-культовий бік релігії; 2) молитовна споруда у християнстві (православ'ї).

Чотки – намистини, нанизані на шнурівку або з'єднані одна з одною гачками, призначені для відряхування молитов і поклонів. Використовуються у багатьох релігіях.

Фетишизм – форма первісної релігії, поклоніння матеріальним предметам як наділеним надприродними властивостями.

Шабат – в іудаїзмі щотижнєве свято суботи, встановлене четвертою заповіддю на згадку про сьомий день Творіння.

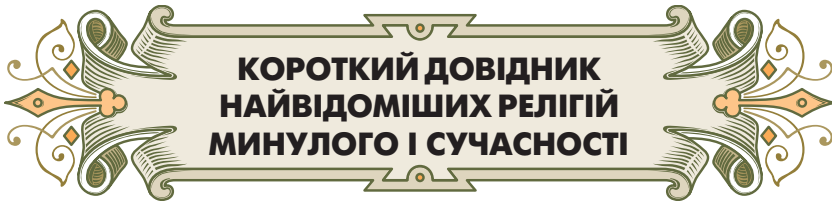
Шаманізм – особливий комплекс обрядів і ритуалів, пов'язаний з віруваннями в надприродні здібності і можливості давніх служителів культів – шаманів.

Шаріат – комплекс юридичних норм, принципів та правил поведінки, релігійного життя та вчинків мусульманина, дотримання яких є угодним Аллаху. Шаріат вважається божим законом, доведеним до людей через Коран і хадиси.

Шейх – 1) в новий та новітній час – титул голови племені в Аравії; 2) почесна назва визначних богословів, керівників ісламських громад.

Хрещення – християнське таїнство, що символізує прийняття людини у лоно Церкви.

Язичництво – різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм (як правило, світових релігій).

**КОРОТКИЙ ДОВІДНИК
НАЙВІДОМІШИХ РЕЛІГІЙ
МИНУЛОГО І СУЧАСНОСТІ**

GERMANO-СКАНДИНАВСЬКА РЕЛІГІЯ. Германські племена з бронзового віку (середина I тисячоліття до н.е.) мешкали в Скандинавії та Південній Прибалтиці. Германці були відомі своєю войовничістю, саме вони поклали край існуванню Римської імперії (в 476 р. германський вождь Одоакр зруйнував Рим). У період розпаду Римської імперії германські племена утверджуються як в континентальній, так і в острівній Європі. Довше за все їх вірування зберегалися в Ісландії (до XIII ст.).

Відомостей про древніх германців збереглося небагато, і основним джерелом знань про релігію древніх германців є «Старша Едда» (XI–XII ст.) і «Молодша Едда» Сноррі Стурлусона (1178–1225). У цих поетичних збірках містяться відомості про богів і легендарних героїв. Крім того вони розказують про міфологію і релігію древніх германців-скандинавів. Всі сюжети міфологічних подій німецьких народів пов'язані з Світовим Деревом – вертикальною і горизонтальною проекцією світу. В Світовому Дереві древні германці бачили просторове (верх – боги, середина – люди, низ – темні духи) і часове (минуле, теперішнє, майбутнє, космогонія та есхатологія) уособлення навколишньої дійсності.

Космогонія і есхатологія Едд зводиться до наступного: з тіла велетня Іміра з'являється все суще; боги борються один з одним і різними чудовиськами; верховний бог Один оживляє прообрази людей (Аск і Ембля); для всього світу настає «золоте вік». Проте цей вік порушується підступним вбивством юного бога Бальдра – сина Одина, яке супроводжується катаклізмами; космос перетворюється на хаос; боги вступають в битву з велетнями і чудовиськами, в результаті якої гинуть; світ вступає в епоху первостану.

Боги скандинавського пантеону діляться на асів – основну групу богів і ванів – богів родючості (Фрейр, Фрея, Ньорд та ін.). При-

значення наймогутніших богів таке: Один – вождь воїнів, глава їх патріархальної общини, а також мудрець і жрець; Брагі – бог скальд (поетичних оповідей); Уль – бог стрілець і лижник; Тюр – покровитель військових зборів і поєдинків, Ньорд – бог родючості, моряків і торгівлі.

Окрім асів і ванів в германській релігії існувало уявлення і про «нижчі» божества – духів природи – лісових, гірських, річкових, морських, про духів, пов'язаних із землеробством, з родючістю, з рослинністю. «Нижча» демонологія якнайповніше зберігається в народній свідомості, вона грубіша і безпосередніша за «вищу» міфологію (міфологію про богів). До германо-скандинавської міфології належать наступні «нижчі» персонажі: ельфи – духи природних стихій; нікси – водяні діви; тролі – велетні; феї – чарівниці.

Своїх божеств древні германці зображували у вигляді ідолів – грубо оброблених дерев'яних фігур.

Особливу роль в релігійному культі древні германці відводили жертвопринесенням і ворожінням. У жертву найчастіше приносили військовополонених.

Спеціальних храмових споруд і святилищ у древніх германців не існувало. Місцем здійснення релігійних обрядів служили священні гаї, де знаходилися жертovníки. Окремого стану професійних служителів культу в релігії древніх германців також не було.

Базовими чарунками релігійної організації давніх германців були родина і плем'я. Сім'ю об'єднувало виконання культу предків, а головною дійовою особою цього культу був голова родини. Вшанування племінних богів здійснювалося вождями і старійшинами. Існували також таємні союзи – наприклад, братерство берсерків, воїнів, яких у битвах охоплювала священна лють.

ДАОСИЗМ – національна релігія давнього й середньовічного Китаю. Основоположником даосизму вважається давньокитайський мислитель Лао-цзи (VI–V ст. до н.е.). Його погляди викладено у «Даодецзин» – «Книзі про Шлях та Чесноту». Через декілька століть даосизм із філософського вчення почав поступово перетворюватись на релігію.

Віронавчальною основою даосизму є вчення про безсмертя і шляхи його здобуття, яке було розвинуто із вчення ранньої даоської філософії про відносність буття, життя та смерті.

Щодо даоської практики досягнення безсмертя, то вона складалася з трьох основних напрямків: «регулювання тіла», «регулювання дихання», «регулювання серця». У найзагальнішому вигляді вважа-

лося, що «три регулювання» впливають на «три скарби» людини, три її основні життєві сили, основні носії її внутрішньої, справжньої, «першонебесної» енергії: сім'я, власне енергія (дихання), дух.

1) «Регулювання тіла» містило в собі різні способи фізичного і хімічного впливу на організм. До фізичних засобів належали дієта, комплекси гімнастики, прийняття повітряних і сонячних ванн, прогулянки і взагалі ведення здорового способу життя. До хімічних засобів належало виготовлення всіляких настоянок, пігулок, мікстур, еліксирів з рослинних, тваринних і мінеральних компонентів. Важливою частиною зусиль, спрямованих на тіло людини, вважалося моральне вдосконалення: той, хто хотів продовжити життя, мав зробити, як мінімум 300 добродесних вчинків. Якщо ж серед них виявлявся хоч один неправильний, то всі попередні зусилля зводилися нанівець.

2) «Регулювання дихання» полягало головним чином у тому, щоб шляхом послідовних тренувань навчитися не дихати ні ротом, ні носом, тобто щоб вдих і видих відбувалися без усвідомлених зусиль з боку людини.

3) «Регулювання серця» полягало у самоконтролі над усіма проявами людської психіки, переважним чином над волею і свідомістю.

Особливою самостійною сферою даоської практики безсмертя була «алхімія». Уважалося, що в алхімічній реторті можна приготувати суміш, що дарує безсмертя — «золоту пігулку». Ось один з найпростіших рецептів даоських алхіміків: «Треба взяти «неоперених» пташенят і вигодувати їх справжньою кіновар'ю [розчин, що містить ртуть] і яловичиною. Коли вони підростуть, а їхній пух і пера почервоніють, їх слід убити і сто днів сушити в тіні. Потім треба потовкти їхні пера і прийняти кількість, що вміщується на кінчику ножа, тоді через сто днів знайдеш довголіття на п'ятсот років».

Сукупність прийомів і методів знаходження безсмертя можна вважати лише одним, «вищим» шаром релігійної практики даосизму. У ній легко простежити й інший, «нижчий» шар або «простонародний» даосизм, що містив у собі все те, що ми зараз називаємо «окультурними науками». Він складав із таких видів діяльності: 1) вивчення і приведення в систему накопиченого за століття астрологічного матеріалу, складання великої кількості гороскопів, астрологічних карт, ворожильних книжок тощо; 2) виготовлення і продаж оберегів — заклинання з кількох знаків, написані на папері жовтим або червоним кольором часто із зображеннями якогось ідола; 3) лікування хворих — і препаратами, де лікарські трави часто перемішувалися з отруйни-

ми речовинами, і засобами психотерапії, що ґрунтувалися на вірі хворих у надприродні можливості лікарів і ліків, а часто й за допомогою обрядів вигнання з хворого духів, які викликали хворобу.

Елементи релігійної організації в даосизмі з'явилися тільки в II ст. н. е., коли Чжан Дао Лін в одній з китайських провінцій (суч. провінція Сичуань) створив на основі даоської секти своєрідну теократичну державу з власною структурою, принципами, підданими. Себе ж він назвав тянь-ши (небесний наставник), таким собі даоським «папою» чи «патріархом». Держава у різних видах проіснувала до середини XX ст. У даоського духовенства існували власні обряди. Життя ж простих мирян під пильним оком даоських наставників було організоване таким чином, щоб уникати гріхів і тим самим наближати людину до великої мети даосизму – безсмертя. Від «держави» даосів згодом від'єдналися численні даоські секти, що зберігали в загальних рисах колективну даоську обрядовість. У VII–X ст. виник інститут даоського чернецтва. Ченці жили у власних монастирях або разом з буддійськими ченцями. За деякими підрахунками, у період свого розквіту даосизм організаційно містив у собі до 100 різних сект, частина яких об'єднувалася в автономне теократичне утворення, півтори тисячі різних культових споруд, кілька десятків тисяч ченців і більше сотні черниць, кілька тисяч служителів вишого рангу на чолі з тянь-ши і до ста тисяч даосів, зайнятих окультною практикою.

Даоський пантеон увібрив у себе всі поширені древні божества, духи, культу тощо. Найбільшої популярності в народі зажили «вісімка безсмертних святих» (ба-сянь), що вдало ілюстрували ключову ідею даосизму.

У даосизмі не існує й аналогів Священного Писання релігій інших народів. Даоський релігійний канон (Дао цзен) являє собою радше повне зібрання даоських філософських, релігійних, алхімічних, астрологічних трактатів, зібраних у XI – XII ст. Він містить у собі приблизно півтори тисячі творів, виданих у п'яти з половиною тисячах томів.

У середині XX ст. даосизм, що нараховував понад 20 млн послідовників, був у комуністичному Китаї практично викоренений. У наші дні даоські громади і монастирі існують, головним чином на о. Тайвань і в Гонконгу. Там же регулярно проводяться особливі даоські молебні, покликані забезпечити благополуччя місцевих жителів. У самому Китаї теж продовжують функціонувати даоські храми, багато з яких охоче відвідують китайці інших конфесій. Крім того, у 1984 р. у країні налічувалося 25 даоських монастирів, що контролюва-

лися створеною в 1957 р. проурядовою Китайською даоською асоціацією. При одному з монастирів діє свого роду даоська академія, в якій навчається близько 100 слухачів. У цілому ж даосизм давно розчинився в матеріальній і духовній культурі Китаю. Це й гомеопатичні препарати з лікарських рослин, розробкою яких колись займалися даоські лікарі й алхіміки, і дихальна гімнастика цигун, і комплекс вправ тайцзицюань, що залишилися від даоської практики регулювання внутрішньої життєвої енергії організму. В наші дні в Україні діють кілька громад послідовників даосизму.

ДЖАЙНИЗМ («джайна-дхарма», релігія джайнів; джайн, або «джина» — людина, що зуміла завдяки суворим аскетичним самообмеженням отримати перемогу над своїми пристрастями і вийти з кола перероджень) виник в VI—V ст. до н.е. на сході сучасної Індії (штат Біхар). Вважається, що найбільший вплив на формування джайнізму зробив Махавіра Джина (бл. 599—527 рр. до н.е.).

Священний канон джайнів — Агама, або Сиддханта, ядро якого складають проповіді Махавіри. З часом до них додалися численні оригінальні твори (сутри), коментарі (нірьюкті), праці з граматики, філософії, астрономії, географії та інших дисциплін. Складання священних книг джайнізму завершилося у V ст. н.е.

Сучасні джайни заперечують існування Верховного Бога-Творця, проте визнають інші божественні істоти. Традиційно джайни почитають численних індуїстських богів, але особливо шанобливо — 24 тиртханкара, себто «вчителів», які унаочнюють для них ідеал самозречення.

Всесвіт існує вічно. У своєму існуванні він переживає періоди підйому і спаду. Він складається із двох незалежних начал — живого та неживого. Живе — це душа. Неживе — матерія. Джайни вірять, що природні стихії теж мають душі. Вони визнають перевтілення душі і закон Карми. Але, згідно уявлень джайнів, Карма — щось матеріальне. Вона входить у нематеріальну душу й тримає її у полоні перевтілень. Мета людини — припинити потік нескінченних перероджень. Порятунку можна досягти через розділення двох начал шляхом аскетичних самообмежень. Для цього необхідно слідувати трьом основним принципам, викладеним Джиною.

Ці «три коштовності» такі: 1) «досконале переконання», тобто правильний погляд на світ; 2) «досконале пізнання», тобто розуміння істинної суті душі і оточуючого світу, подолання невідання, яке є причиною земних пристрастей і бажань, яке досягається ознайом-

ленням зі священними текстами і спілкуванням із вчителем-гуру; 3) «досконала поведінка», тобто дотримання п'яти великих морально-етичних обітниць (не заподіяння шкоди всьому живому, правдивість, непривласнення чужого, дотримання цнотливості, утримання від суєтних залежностей, тобто від власності, розваг, задоволень тощо).

Культова практика джайнізму відрізняється у мирян і мандрівних аскетів («ченців»). Миряни зобов'язані суворо слідувати тільки принципу ахімси, незаподіяння шкоди нічому живому, відвідувати святі місця, храми і храмові майданчики із статуями великих святих подвижників минулого. Шанування їх зображень зводиться до покрощення статуй водою, ароматичними речовинами, підношеннями у вигляді квітів, фруктів і солодощів, а також молитов. У своїх молитвах джайни просять не матеріальних благ або відпущення гріхів, а ясності думки і твердості духу. В звичайному житті міряни-джайни віддають перевагу заняттям торгівлею, лихварством і деякими видами ремесел, щоб не заподіяти шкоди живим істотам.

Ченці в сезон дощів живуть в монастирях, одержуючи прожиток від джайнів-мирян, а в інші пори року збирають милостиню. Вони не повинні затримуватися більше трьох днів на одному місці і мандрують по всій країні в простому білому одязі або зовсім без нього. Голова джайна-аскета позбавлена волосся, він постійно постує, дотримується численних обітниць, наприклад, обітници мовчання. Джайни-аскети проціджують крізь тканину воду для пиття, оскільки в ній можуть бути невидимі для ока живі істоти, метуть перед собою дорогу, щоб не роздавити мурашки або черв'яка, не розпалюють вночі вогонь, тому що в його полум'ї можуть загинути нічні метелики тощо.

Багато ритуалів в джайнізмі дуже близькі до індуїстських. Джайни також відзначають деякі загальноіндуїстські свята (Дівалі, Дасєра). Власні свята джайнів: День шанування праведного знання і священних книг, обмивання в річці священних символів, головним з яких вважається сіддха-чакра («священне колесо»), День народження Махавіри.

Послідовники джайнізму діляться на дігамбарів (букв. «одягнені повітрям»), які дотримуються найсуворіших самообмежень, і шветамбарів (букв. «одягнені світлом»), у яких ці обмеження не так суворо.

Зараз послідовники цієї релігії складають приблизно 0,5% населення суч. Індії. Діаспора джайнів є також у США, Великобританії, деяких країнах Південної Азії.

ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ РЕЛІГІЇ (інки, майя, ацтеки). Релігія **інків** — релігія однієї з великих держав доколумбової Америки, імперії інків, із столицею в місті Куско (суч. Латинська Америка). Існувала в XIII—XVI ст., доки не була безжально знищена європейськими завойовниками. У інків була безліч богів. Найголовнішим вважався Інті, бог золотого Сонця, від якого вони вели своє походження. Віракоче поклонялися як творцю всесвіту, але, за загальними віруваннями, він передавав свої повноваження менш високопоставленим божествам, таким як Ільяпа, богу грому і блискавки, Пачамамі, богині землі та ін.

Інки наділяли також надприродними силами найрізноманітніші предмети, явища природи, місцевості. Такі своєрідні святині вони називають одним загальним словом «уака» (святие місце). Археології помітили, що місця розташування деяких уака пов'язані з сходом і заходом сонця по певних днях і тому вони можуть служити своєрідним календарем.

В уявленнях інків, світ складався із 3-х рівнів: власне земного світу, небесного і підземного царств. З цими світами асоціювались уявлення про загробне життя: праведники опинялись на небі, де їх чекало щасливе й забезпечене життя, а грішники — у підземному царстві, де не було нічого, крім каміння. Гарантувати достойне загробну віддачу мали, поміж іншим, регулярні жертвоприносини.

У релігії інків склалася досить централізована організація і систематизований і регулярний культ. Сам правитель, Верховний Інка, визнавався нащадком Сонця і посередником між божественним і людським світом. Він призначав Верховного жерця цієї релігії, зазвичай з числа своїх братів або близьких родичів. Верховний жрець, у свою чергу, вибирав з числа інкської знаті «єпископів», які повинні були очолювати десять «епархій», що охоплювали всю територію держави. На місцях теж існував вельми численний жрецький прошарок. Тільки в столиці налічувалося більше 4 000 служителів культу різного рангу. Особливу категорію складали «діві Сонця», що проживали в спеціальних храмах. Вони набиралися з роду Верховного Інки з 9-тирічного віку і здійснювали ритуальне обслуговування сім'ї правителя.

У кожному місяці в інків було, принаймні, три святкові дні, і декілька загальнодержавних свят (в сумі 120 днів). У день свята Сонця сонячне проміння збиралося увігнутиим дзеркалом і з його допомогою запалювався священний вогонь. На свято померлих їхні останки

витагували з могил, прикрашали і робили повноправними учасниками святкових церемоній і трапез. Напередодні Нового року в подячну жертву приносилося 500 спеціально відібраних незайманих хлопців і дівчат, яких закопували живцем.

Величезний розвиток отримав культ предків. З ним тісно пов'язаний звичай муміфікувати померлих, виставляти їх мумії в храмах, виносити під час урочистих процесій і навіть брати з собою у військовій походи.

Перед ухваленням важливих рішень інки вдавалися до ритуальних ворожінь.

Майя — група споріднених мовою індійських народів. Їхня держава на території сучасних Мексики, Гватемали і Гондурасу досягла періоду найвищого розквіту в 300–900 рр. н.е.

Священні тексти майя — «Пополь-Вух», які налічують більше 8500 сторінок. У них містяться міфи про початок і кінець світу, про світобудову, царство мертвих. Згідно до уявлень майя, Всесвіт складається, окрім власне світу людей, із 13 небес і 9 підземних світів. У центрі Всесвіту височіє світове дерево, яке пронизує усі рівні буття. З кожного боку світу майя пов'язували певний колір і певну групу богів. Кожен рівень населений власними надприродними істотами, які, втім, можуть вільно переходити від одного рівня на інший. За допомогою особливих ритуальних засобів вони також здатні опинитися в людському тілі.

Описуються чотири ери, кожна з яких закінчується потопом. Ми, якраз, живимо у четверту еру, яка припиниться у грудні 2012 року. Життя було організоване на основі 2-х головних календарних циклів — 365-денного сонячного та 260-ти денного ритуального. Обидва календарі були поділені на місяці, кожен з яких позначався старанно зрежисованими ритуальними виставами. Усі можливі хронологічні комбінації оберталися навколо 52-ти річного циклу.

Жерці майя розробили складне містичне вчення про богів, пов'язане з календарем, літочисленням і астрологією. Здебільшого, боги прив'язувались до певного «світу» чи природної стихії.

Найбільш впливовими були: Іцамна — головний бог неба, владика світу, що зображався у вигляді старого з беззубим ротом, орлиним носом і зморшкуватим обличчям; Чак — бог дощу, якого часто зображали в чотирьох іпостасях, одна на кожну із сторін світла, Ке-цалькоатль, бог вітру, Ах Пуч, бог смерті, що зображався у вигляді скелета, Ши-Чель (Веселка) — дружина Іцамни. Були і боги сонця,

боги долини, боги мисливців, боги-ягуари і навіть бог кукурудзи. Віра в богів доповнювалася вірою в обожнюваних героїв і предків.

У майя існував складний богослужбний ритуал, що полягав принаймні з 6 основних обрядів, величні кам'яні храми, численне жрецтво, серед якого особливе місце займали Чілани, які уміли розраховувати час настання засухи, виверження вулканів та інші стихійні лиха. Храми споруджувались на величезних платформах. Вони виглядали як східчасті піраміди (до 70 м заввишки). До двох-трьох внутрішніх приміщень із статуями богів вели зовнішні довгі та круті сходи. Особливістю культових споруд була прив'язка їхнього розташування до руху небесних світил, завдяки чому ставало можливим точне визначення календарного часу і пов'язаної з ним ритуальної події. Іноді в глибинах храму здійснювались поховання. Багато таких архітектурних пам'яток (наприклад, Храм Сонця, Піраміда Написів у Паленке) збереглися до наших днів. Жерці складали особливу верству й мали постійно випробовувати себе численними обмеженнями. Вони вбирались у довгі білі сорочки без рукавів, носили високі ковпаки а волосся мастили жертвовною кров'ю.

Найбільше поширення серед обрядів набули жертвопринесення. Богам жертвували людей, тваринних, плоди, квіти, дорогоцінні прикраси. Найвишуканішим вважалося піднесення статуї божества серця жертви, що ще тріпоче. Вірогідно, здійснюванню певних жертвопринесень передувала ритуальна гра у м'яч, коли ті, хто програв, мали стати жертвою для тих, хто переміг.

Були поширені т. зв. «обряди переходу»: від одного періоду життя до іншого, від однієї соціальної ролі до іншої. Вони супроводжували без перебільшення все життя людини, починаючи від народження і закінчуючи смертю. Суттєвим моментом цих обрядів було кровопускання, яке ініціювало появу «отворів» і «містків» (у вигляді струменю крові) для появи у світі надприродних сил. Для цього надрізали вуха, проколювали язика і губи, навіть статеві органи.

Майя вірили, що після смерті душа має здійснити подорож через підземний світ. Якщо вона здолає численні перешкоди і пройде важкі випробування, то здатна віродитися у формі духа предка чи частки природного або небесного явища.

Початок нового 52-і річного циклу знаменував особливий ритуал «нового вогню». Центральним моментом ритуалу було жертвопринищенням полоненого воїна. На місці вирваного серця у момент певного розташування зірок на небосхилі надприродні сили мали запалити новий вогонь, який розносився по всій державі.

Майя обожнювали своїх правителів, яких називали «великими правителями Сонця». Їх статус живого божества підкреслювався нарядами, фантастично прикрашеними деревом, пір'ями, тканинами, раковинами і камінням, які мали утілювати образи богів і організацію світу.

У період свого розквіту держава **ацтеків** налічувала понад 400 міст, а її населення перевищувало 15 млн. У країні налічувалося понад 40 тис. храмів, з них у столиці – 300. Головним святилищем ацтеків був Великий Храм (букв. Гора Змія) в Теночтитлані, який обслуговували близько 5 тис. служителів. Цей храм було присвячено двом головним ацтекським божествам – Тлалоку, богу води, дощу, землеробства, плодючості, Уїцилопочтли – богу війни й данини. Найцікавішим в релігії ацтеків є культ людини-бога. У жертву проносився юнак (часто полонений), якій обирався за зовнішньою вродою й мав нагадувати живе божество. Протягом року він готувався до проведення ритуалу й отримував дійсно божественне вшанування. Однак у відповідний день на вершині пірамідального храму йому розсікали груди, виймали серце, скидали униз й відрубали голову, яку потім виставляли на палиці у храмовому дворі

ЄГИПТУ СТАРОДАВНЬОГО РЕЛІГІЯ в своїй основі виникла в III тисячолітті до н.е. і проіснувала до середини I тисячоліття н.е. Увесь цей час в ній відбувалися вельми значні зміни. Найвідоміші – релігійна реформа Ехнатона, який у XIV ст. до н.е. вперше в історії релігії спробував увести культ єдиного бога Атона.

Пантеон богів поділявся на місцевих, шанованих в певній місцевості, і загальноєгипетських. Боги древніх єгиптян часто знаходилися між собою в певних стосунках: Бог-батько, богиня-мати, бог-син. Найбільш шановані: Ра – бог-сонце, верховний бог держави, цар богів, покровитель фараонів; Амон – ще один сонячний бог, що з часом злився з богом Ра, Осіріс – бог позаземного світу, безсмертя, Ісида – цариця богів, велика богиня-мати, божество родючості і землеробства; Тот – бог науки, мудрості, винахідник писемності, Гор – бог Нижнього Єгипту, бог-небо, Сет – бог пустель, суховіїв, Анубіс – бог мертвих, хранитель гробниць і поховань.

Крім богів в Єгипті був розвинений культ тварин. Багато з них втілювали божества, тому їх часто зображали у вигляді чоловіків і жінок з головою тієї або іншої тварини. Найбільш шановані: бик Апіс, крокодил, сокіл (яструб), кішка, змія (зображення змії використовувалося на головному уборі правителя Єгипту для захисту від ворогів). Тому, хто робив замах на священних тварин, загрожувала страта.

Обожнювався також правитель – фараон. Єгиптяни вірили, що фараон – нащадок династії богів, що спрадавна правили небом і землею, земне втілення бога Гора. Стосунки між фараоном і богами будувалися за принципом договору: боги дарували фараону особисте благополуччя і заступництво його країні. Натомість фараон повинен був забезпечувати дотримання шанування богів, повсюдні жертвопринесення, будівництво храмів тощо. Для спілкування з фараоном як боголюдиною був розроблений окремий ритуал, що надавав йому божественних почестей.

Віронавчальні основи староегипетської релігії містяться в міфах. Найбільш поширені два типи міфів. Міфи про творення світу оповідають про первісний океан (втілений богом Нуном), з якого богом сонця Ра був створений світ. Між силами хаосу і тьми, світла і порядку постійно точиться боротьба. Зовні вона виражається в щоденному заході і сході сонця, що знаменує кінцеву перемогу світлого початку. Другий міф – про Осиріса і Ісиду. Вони були божествами, братом і сестрою, що полюбили один одного ще в утробі матері. Осиріс справедливо і мудро правив на землі. Але він був убитий заздрісним братом Сетом, який розчленував його тіло. Ісиді вдалося зібрати його останки і воскресити їх. Тому Осиріс зміг дати життя сину і підготувати того до помсти. Урешті-решт син переміг і зайняв престол батька, а Осиріс став верховним правителем підземного царства.

Особливий вид релігійно-магічної літератури складають тексти, присвячені заупокійному культу. Велика увага в них надається правилам поведінки в іншому світі і магічним заклинанням, за допомогою яких можна подолати всі небезпеки пекла (умовна назва – «Книга мертвих»).

Найбільші культові центри Давнього Єгипту – Геліополь, Мемфіс і Фіви, де були споруджені монументальні храмові комплекси Карнак і Луксор (в головному залі Карнака міг би спокійно розміститися Собор Паризької Богоматері).

Кожне божество мало своїх жерців, на чолі яких стояв верховний жрець, що призначався фараоном. До їх складу входили також співаки і музиканти, що брали активну участь в проведенні різних обрядів. Жерці відрізнялися від решти єгиптян голеною головою, білим лляним одягом і білими сандалями.

Щоденне богослужіння полягало в тому, що зображенням божеств храмах віддавалися особливо урочисті почесті, підносилися їжа і пиття, оскільки вважалося, що самі божества незримо присутні в своїх матеріальних образах. Служба відбувалася усередині храму, а її

учасниками були тільки жерці. Крім того, кожний храм мав власний розклад свят на честь свого божества.

Святкування, як правило, супроводжувалися урочистими процесіями — ходами із зображенням божеств, містеріями — театралізованими виставами з життя богів, розігрувані жерцями. В святах брали участь і прості єгиптяни.

Найважливішим елементом староегипетської релігії був похвальний і заупокійний культ. Заупокійний культ був направлений на те, щоб забезпечити продовження гідного життя людини і після її смерті. Він включав: збереження тілесної оболонки померлого (муміфікація тіла), будівництво гробниці, в якій перебувала Ка — двійник людини (існувала ще Ба — уявна істота, що являла собою душу людини), принесення йому регулярних жертв (іноді, у вигляді простих написів, із спеціальною магичною формулою). До мертвих могли звертатися за допомогою і порадою (наприклад, надсилаючи їм листи).

Важливе значення мав обряд «відкриття вуст» — тобто магичної обробки всіх отворів тіла з метою забезпечити померлим можливість бачити, чути тощо. Подібній обробці піддавалися статуї і зображення богів, щоб перетворити їх на живе вмістилище божественної душі.

Після смерті фараони на барці відправлялися в східну частину неба, де перебували разом з богами. Прості смертні повинні було пройти суд Осиріса, який оцінював ступінь гріховності або праведності земного життя людини. Залежно від вироку, людину чекало або продовження існування в замогильному світі, т.зв. «дуаті», або повна і остаточна загибель.

КОНФУЦІАНСТВО — не зовсім релігія в звичному для європейця значенні. Радше, це — політичне і соціальне вчення про принципи справедливого і гармонійного управління державою і взаємостосунки між людьми. З другого боку, конфуціанство — основа основ китайського суспільства і китайського способу життя, яка додавала йому стабільність і життестійкість, тобто була для Китаю і китайців, значно більшим, ніж релігія. У наш час принципи конфуціанства органічно вписані не тільки в культуру Китаю, але і деяких країн Східної та Південно-Східної Азії (Японія, Корея, В'єтнам, Сінгапур).

Виникнення конфуціанства зазвичай пов'язують з ім'ям великого мудреця Стародавнього Китаю Конфуція, Кун-цзи, Кун-фуцзи (Мудрець Кун) (551—479 рр. до н.е.). Поступово вчення Конфуція, що розповсюдилося по всьому Китаю, в III ст. до н.е. в епоху Цинь піддавалося жорстоким переслідуванням. Проте вже в II ст. до н.е.

конфуціанство почало зводитися в ранг офіційної ідеології і залишалося нею — не дивлячись на численні зльоти і падіння — до революційних подій 1913 р. Найбільшого свого впливу воно досягло в кінці XVII ст. При цьому, з одного боку, в ньому тісно перепліталися риси філософського напрямку і релігії, а з іншого, — конфуціанство мирно уживалося з іншими традиційно поширеними в країні віруваннями: даосизмом і буддизмом, а також численними народними віруваннями й іншими філософськими доктринами.

Основний священний текст конфуціанства — «Лунь юй» (VI—V ст. до н. е.), «Бесіди і судження» Конфуція, записані його учнями. У цілому ж, класичний канон конфуціанства налічує 13 творів, чий об'єм разом з вибраними коментарями досягає 40 томів. Але для кожного грамотного китайця обов'язковим вважається знання 9 канонічних творів, утворюючих «Чотирикнижжя» і «П'ятикнижжя».

У конфуціанстві немає окремо створеного пантеону. Проте особливе значення надається шануванню Неба як символу божественного верховного порядку, регулятору Всесвіту з центром в Китаї (Піднебесній), який видає імператору верховний мандат на управління країною. Сам Конфуцій хоча й офіційно вважається «Великим Учителем», «Досконалим мудрецем», покровителем учених, ученості, урядовців, не обожненим. Але в очах простих китайців він займає перше місце серед інших шанованих богів і героїв.

Етика конфуціанства включає чотири чесноти: жень («людинолюбство») і споріднену йому «шанобливість» і «відданість» (сяо), і («обов'язок»), лі («ритуал», «етикет», «культурна поведінка»), синь («взаємність»). Головний її зміст полягає в тому, що щонайпершим моральним обов'язком будь-якої людини є сумлінне дотримання тих соціальних обов'язків, які накладаються на нього місцем, яке вона посідає в суспільстві.

Після смерті Конфуція був споруджений перший храм на його честь, де були зібрані учнями і близькими Конфуція всі реліквії, що мали до нього відношення. Цей храм поступово перетворився на місце паломництва. З VI ст. по всій країні стали зводитися храми на честь Конфуція, їх число сягало 1500. Двічі на місяць в них проводилися звичайні церемонії з розпалюванням свічок і курінням пахошів, а двічі на рік — весною і восени — особливо урочисті обряди з кривавими жертвопринесеннями. Обов'язковим елементом конфуціанського ритуалу була музика, танці, а іноді і цілі вистави. Вони були покликані підсилити барвистість і емоційність стародавньої форми ритуалів. Зараз статуетки Конфуція або ієрогліфічні таблички з його

ім'ям можна зустріти в невеликих каплицях або храмах інших божеств разом із зображеннями інших шанованих божеств, духів або обожнених осіб. Китайці вірять, що дух Конфуція дарує сім'ї довголіття і міцне потомство.

Окрім офіційного культу широке розповсюдження в конфуціанстві отримала вимога дотримання правил «лі» як правил соціального етикету (за деякими підрахунками, таких правил налічується 300 основних і 3000 другорядних), культ синовньої шанобливості і культ предків. Конфуцій вважав, що батьки зобов'язані прищеплювати своїм дітям високі моральні принципи, а ті, у свою чергу, шанувати батьків. Ця пошана повинна включати в себе в першу чергу беззастережне підпорядкування авторитету батька. Пошана, що надається батькам в цьому житті, повинна виявлятися і після смерті. Приклад шанобливого відношення до батьків: хлопчик, стурбований тим, що його батьків кусають комарі, спав без покривала, щоб комарі кусали його, а не батька і матір.

МЕСОПОТАМІІ СТАРОДАВНЬОЇ РЕЛІГІЯ починає формуватися в межиріччі Тигра і Евфрата в кінці IV тисячоліття до н.е. разом з появою перших міст-держав, писемності і т.д. У різних формах шанування місцевих богів зберігалося аж до перших століть нашої ери.

Месопотамські боги в пантеоні часто мінялися, на передній план виступали то одні, то інші — через те, що на цій території послідовно змінилося кілька державних утворень — Шумер, Аккад, Ассирія, Вавилон. Стабільної царської влади тривалий час не було сформовано, отже, верховного правителя на ранніх стадіях релігійного життя Месопотамії не обожнювали.

Від початку, батьком всіх богів уважався Ан — бог неба, також главою пантеону була богиня землі — Ки. Від них походили могутні боги, що безпосередньо впливали на життя шумерів: бог повітря Енліль (покровитель шумерів), бог води Еа (представлявся у вигляді людини-риби) і покровитель культури Енки (що створив перших людей). Древні шумери вірили, що людина — істота нижчого порядку, безправний раб. Вважалося, що людина створена богами для служіння їм. Боги стояли на першому місці. Вони мешкали в блаженній країні, в якій не було ні старості, ні страждання, жили для свого задоволення, чого не могли дозволити собі люди.

Посмертна доля людини, за уявленнями шумерів, була ще більш безрадісна, ніж земне життя. Дух померлого поміщався в приховану глибоко під землею область під назвою Кур, де його існування було смутним і похмурим.

Тут виник міф про смерть і воскресіння Таммуза, який в алегоричній формі передає зв'язок між життям і смертю, між вмиранням і воскресінням, що відбувається в природі щорічно (пор. міф про воскреслого Осиріса в Давньому Єгипті). Таммуз (Думузі), який втілює родючість природи, гине і воскресає за допомогою богині родючості – Іштар, яка перемагає смерть. Тому свята на честь Таммуза та його супруги Іштар влаштовувалися наприкінці землеробського року. Під час цих свят розігрувались містерії, як у театралізованій формі відтворювали головні події цього міфу.

Крім інших міфів, в міфології Месопотамії склалася розповідь про вселенський потоп, який дійсно мав місце в історії. Археологи довели, що древні шари месопотамських міст відокремлені від пізніших багатометровими відкладеннями мула.

Релігійна система межиріччя Тигра і Євфрату поступово удосконалювалася і вже в II тисячолітті до н.е. мала досить розвинену структуру і ієрархію богів. Місце верховного божества зайняв Мардук (бог-покровитель Вавилону). При цьому державна влада так зміцнилася, що стало можливим обожнювання правителя. Розвивалася і древня наука (астрономія, математика, календар, писемність), хоча її зв'язок і за походженням, і за своїм функціям, з релігією безперечний.

У Месопотамії сформувався впливовий жрецький стан. Жерці походили в основному із знатних родів і передавали свій статус у спадок.

Богослужіння зводилося до догляду за статуями богів як за живими людьми (богів зазвичай зображали в людському вигляді і з людськими пропорціями) і принесенні ним жертв. Культ відправлявся в спеціальних храмах, які були за формою східчастими баштами (зіккурати) з цегли-сирцю величезних розмірів (декілька десятків метрів завширшки і висоту). Упродовж всієї історії Месопотамії храми мали не тільки релігійне, але і важливе господарське і культурне значення. При храмах знаходилися майстерні, склади, архіви, бібліотеки, школи.

Месопотамці також вклонялися численним духам, найважливішими серед яких, звичайно, уважалися духи річок і каналів. Священним деревом для них був кедр. Він уособлював безсмертя. Кедрове масло використовувалося для благовонній, зрубання кожного стовбура обов'язково супроводжувалось виконанням певних ритуально-магічних дій. При храмах утримувались священні тварини, або вшановувалися фантастичні зображення із рисами людей і

тварин. Зокрема, відомі кам'яні ідоли духів-хранителів у вигляді крилатих левів чи биків, у яких людська мудрість поєднувалася із швидкістю орла та силою лева.

ОЛІМПІЙСЬКА РЕЛІГІЯ в основі своїй склалася у древніх греків в VI—V ст. до н. е., й багато в чому була запозичена римлянами, починаючи з III ст. до н. е.

Пантеон богів давніх греків носив політеїстичний характер. У них було безліч богів, місцеперебуванням яких вважалася гора Олімп. Політеїзм давніх греків пояснюється тією обставиною, що цей пантеон штучно утворювався із богів-покровителів певної місцевості або полісу — давньогрецької міста-держави.

Священні тексти відсутні, проте були цикли міфів, присвячені олімпійським богам.

З Олімпу боги спостерігали за людьми, чиє життя відоме їм в найдрібніших деталях. Зовнішнім виглядом і рисами характеру олімпійські боги нагадували людей. На чолі олімпійських богів знаходилися Зевс (рим. Юпітер), батько богів і людей, що, втім, не був, творцем світу, Аїд (Плутон), правитель підземного царства і Посейдон (Нептун), повелитель водної стихії. Інші відомі боги: Арес (Марс) — бог війни, Афродіта (Венера) — богиня любові, краси, Аполлон — бог стад, стрільби з лука, музики, Артеміда (Діана) — богиня полювання, материнства і родючості, Асклепій (Ескулап) — бог лікування, Діоніс (Вакх) — що ототожнювався з вирощуванням зерна, фруктів, виноробством, Гефест (Вулкан) — бог вогню, покровитель ремесел, особливо ковальської справи, Гермес (Меркурій) — посланець богів, бог торгівлі, Гера (Юнона) — дружина Зевса, покровителька шлюбу, материнства і жіноцтва). Особливою шаною в Стародавньому Римі користувалася також богиня домівки, будинку і сім'ї Гестія (Веста).

В олімпійському пантеоні греків склалася чітка ієрархія. Олімпійці Зевс і Гера утворюють головну божественну пару, зразок родини та верховної влади. Перед тим, вони перемогли та ув'язнили старше покоління богів на чолі з Кроносом, які були носіями первозданного хаосу. Молодше покоління богів включало виконавців волі світоправителя Зевса, кожен з них, проте, опікувався власною частиною світу або мав чітко визначені функціями.

Специфічною рисою олімпійської релігії була теофанія — періодичне явлення богів у світі людей, про які розповідають численні міфи. Причём, для богоявлення часто було достатньо простої примхи, наприклад, закоханості бога у земну жінку.

Разом з вірою в існування великих богів, елліни продовжували вірити в духів, що населяли навколишній світ, особливо в німф — духів природи, які втілювали все, що росте і рухається в природі, дає життя рослинам, риbam, тваринам, селенів та сатирів — чоловічих духів природи, злих духів — ламій. Найчастіше духи уявлялись в людському вигляді, але могли мати й змішані риси.

Особливе значення мав культ мертвих. Поза всяких зв'язком із земним життям, всі померлі уважались могутніми надприродним духами. Але у той же час, найбільші грішники опинялися у Тартарі — найнижчому, найнепридатнішому для життя рівні підземного царства — Аїда. Припускали давні греки й переселення душ. Догоджати померлим уважалося невід'ємною часткою сімейного та суспільного обов'язку.

Відправа богослужінь, як правило, була завданням державного значення. Тому священнодійства справлялись регулярно у чітко визначені терміни. За надзвичайних обставин проводились особливі відправи. Показовими елементами давньогрецького олімпійського культу були: 1) піспєспіви (як правило, у вигляді хорового виконання гімнів на честь богів); 2) театралізовані ходи й вистави із розігруванням міфологічних сцен із життя богів; 3) жертвоприносини, криваві і безкровні. Часто приносилися масові жертви — гекатомби (до 450 биків). Особливо урочисті жертвопринесення здійснювалися також на місцях битв і масового поховання полеглих воїнів.

Крім того, давні греки не обходились без магії та чаклунства, вони рівно могли заклинати богів виконати їхнє прохання, захистити від нещастя та наслати усілякі негаразди на недругів.

Свята, що вважались невід'ємною частиною релігії, часто приймали форму ігор на честь бога або героя. Найвідомішими серед 4-х загальногрецьких змагань були Олімпійські ігри, що проводилися раз на чотири роки. По олімпіадам древні греки вели своє літочислення.

Разом з святами, відкритими для всіх громадян, були і закриті, куди допускався лише вузьке коло посвячених — містерії. Вони уявляли собою складні ритуальні комплекси, до складу яких входили обряди посвячення, причастя, молитви, особливі техніки входження в екстатичні стани. Прикладом містеріальних ритуалів є Єлевсинські містерії, що проходили неподалік від Афін.

Центром поклоніння богам були кам'яні храми із зображеннями богів, що знаходилися в них. Ці зображення були кам'яними, де-

рев'яними, глиняними, мармуровими тощо. Дев'ятиметрової висоти статуя Зевса Олімпійського із золота і слонової кістки, що покривали дерев'яну основу, вважалася одним з семи чудес світу. Особливого роду жрецькими об'єднаннями були оракули, що займалися ворожіннями і давали поради на всі випадки життя. Найбільшим авторитетом з VII ст. до н.е. користувався оракул при храмі Аполлона в Дельфах.

Однак священні відправи міг здійснювати кожен повноправний громадянин за власним бажанням. Представляти громадян перед богами входило також в обов'язок офіційних осіб. Іноді жрецькі посади успадковувались у межах того чи іншого роду.

Релігійна організація давніх греків відзначалася багатоступеневістю. Сім'ї та роди утворювали фратрії, братерства по крові, які нібито вели свій родовід від загального предка. Фратрії уходили до складу філ, з філ складався поліс, який мав своїх власних богів-покровителів, декілька полісів об'єднувались у амфіктоній – союз держав для вшанування загальних богів і утримання спільних культових центрів. Зрештою, всі еліни відрізняли себе від неелінів («варварів») й уважались членами єдиної культової спільноти на чолі із Зевсом.

На відміну від грецької, римська релігійна міфологія від початку була зайнята створенням «римського міфу» про чудесне заснування міста Рима та його велике всесвітнє призначення. Цьому слугували оповідання про Ромула і Рема, синів бога війни Марса, про Енея, який приніс із Троя залоги майбутньої римської величі.

Римляни поділяли своїх богів на небесних, земних, підземних. Найбільше значення вони надавали «Капітолійській тріаді» – Юпітеру, Юноні, Мінерві. Прикметною особливістю їхнього пантеону було обожнення загальних понять. Так, Вікторія уособлювала перемогу, Лібертас – свободу, Конкордія – суспільну злагоду.

Померлі предки складали особливу категорію – «богів батьків». Об'єктом поклоніння були великі співвітчизники, які після смерті і відходу в підземне царство вважались героями. За часів Римської імперії існував культ померлого або правлячого імператора.

Римляни вшановували пенатів – духів-покровителів людей і хранителів домовки. Римлянам були відомі також лари – покровителі території громади, зображення яких встановлювали на перехрестях доріг. Покровителями тих чи інших родів виступали генії. Існував, навіть, особливий геній «римського народу». Цікавою особливістю римського пандемонізму було намагання віднайти духів для будь-якого об'єкта чи явища (аж до стічних канав!).

Культурна практика давніх римлян чітко поділялась на домашню та родинну й суспільну. У колі родини найбільше почитали своїх померлих предків, зображення яких у вигляді масок зберігались у домі. Найурочистішими були поховальні церемонії, які включали скорботну процесію у супроводі особливих плакальниць, криваві змагання (наприклад, гладіаторські бої), публічну кремацію та побудову монументальної гробниці. Особливі обряди виконувались при народженні дитини, вступі у шлюб, досягненні повноліття тощо. Виконання жрецьких обов'язків тут покладалось на голову родини.

Центром суспільного і державного культу в Стародавньому Римі вважався храм на честь Юпітера Найкращого і Найбільшого на Капітолійському пагорбі. Кожний храм мав одного або кількох служителів культу. Зазвичай, вшануванням богів відали жерці, а богинь — жриці. У римлян жерці були об'єднані в колегії (товариства). Вищою з жрецьких колегій були понтифіки (5—15 осіб на чолі із Верховним понтифіком), що керували всією сферою державної релігії і відповідали за календар. За сумлінним виконанням релігійних обрядів спостерігали й виборні магістрати (посадові особи). Громадський культ уключав у себе молитви, урочисті клятви при складанні угод, масові процесії під звуки труб і флейт, публічні жертвоприносини тощо.

Прикметна особливість домашнього і публічного культу — широке використання дивінацій. Римляни вірили, що за певними ознаками чи прикметами можна прочитати волю богів. Особливо популярними були гадання на основі спостереження за птицями, склюванням курками зерна, нутрощах жертвних тварин.

Як і у давніх греків, релігійна організація римлян складалась із кількох взаємопов'язаних форм — від родини до «римського народу». Широко були поширені й професійні об'єднання з власними надприродними покровителями і специфічним культом їхнього вшанування.

СИКХІЗМ — релігія, що виникла в XVI ст. в Пенджабі (територія суч. Пакистану і Індії) і остаточно сформувалась приблизно до кінця XVIII ст. Основоположником сикхізму є Гуру Нанак (1469—1539). Крім нього відомо ще 9 духовних лідерів сикхів, кожний з яких вніс значний внесок у формування сикхізму, у розвиток віровчення, становлення культу і релігійної організації сикхізму. Разом з Гуру Нанаком вони утворюють шанованих «десять Гуру».

Сикхом вважається той, хто: 1) вірить в єдиного Бога; 2) у вчення «десяти Гуру»; 3) в Священну книгу сикхізму; 4) хто є членом

сикхської общини і приймає всі закони, за якими вона живе; 5) хто не приймає ніякої іншої релігії.

Священна книга – Аді Грантх, збірка гімнів і віршів, складених сикхськими Гуру в XVI–XVII ст. Вона також носить назву «Гуру Грантх» (Книга-гуру), «Грантх Сахиб» (Книга-Господь). В «Мул Мантрі», з якого починається кожний розділ Священної книги, висловлені основні положення віровчення сикхізму. Священна книга вважається одинадцятим і останнім Гуру сикхізму. Вона має постійно знаходитися на особливому узвишші в кожному культовому приміщенні сикхізму і в особливій кімнаті на верхньому поверсі в житлі кожного сикха.

Основні положення віровчення: 1) Бог єдиний, не має видимої форми, незбагнений («ниргун»), проте незримо присутній в світі і людській душі у нескінченній кількості форм («сагун»); 2) сама по собі людина втягнута в «колесо перероджень» відповідно до своєї Карми; 3) постійний роздум про Бога, щоденне повторення Його імені, а також служіння общині (Хальсі) і всім людям можуть допомогти душі вийти з циклу перероджень і знайти істинне звільнення у вигляді відновлення єдності Бога і людської душі; 4) таке спасіння відкрите для всіх людей, незалежно від їхньої касты.

Релігійна організація сикхізму – община (Хальса). Заснована на межі XVII–XVIII ст. десятим гуру – Гуру Гобіндом Сингхом. Зараз об'єднує сикхів як чоловічої, так і жіночої статі. Всі чоловіки – члени Хальси носять прізвисько Сингх («лев»), а жінки – Каур («принцеса»). Члени Хальси рівні між собою і не діляться на священнослужителів і простих віруючих. Проте величезний авторитет мають у сикхів «п'ятірки» служителів храмів, які призначаються і зміщуються зборами Хальси.

Від своїх членів Хальса вимагає не відмови від мирського життя, навпроти, моральної поведінки: шодня виконувати п'ять гімнів, не пити алкогольних напоїв, не вживати дурманячих речовин, не зраджувати дружин, не грати в азартні ігри, допомагати нужденним, служити Богу – істинному Гуру, будь-якою корисною справою.

Ознаки членів Хальси – т. зв. «п'ять К»: 1) кеш – нестрижені борода і волосся, ознака святості і відданості Богу, 2) кирпан – шабля, ознака готовності боронити віру; 3) кангху – гребінь, знак зовнішньої чистоти і охайності; 4) кару – сталевий браслет, який носить на правому зап'ястку як нагадування про те, що Бог єдиний і зв'язок між Ним і віруючим нерозривний; 5) качх – традиційні короткі штани, які носять, щоб показати свою приналежність до сикхізму.

Один з найважливіших ритуалів – посвячення в члени Хальси, під час якого майбутнім членам сикхського братства дають випити амріт – напій, приготований в залізній чаші з використанням води і цукру; потім наноситься укол загостреною шаблею. Обряд посвячення в повноправні члени Хальси сикхи проходять в досить зрілому віці.

Богослужіння полягає в читанні Священної книги, співі релігійних гімнів і молитов. Після служби обов'язкова спільна вегетаріанська трапеза (лангара). «Священна їжа» складається з суміші пшеничного борошна, масла, цукру й води, яка покликана нагадувати про солодкість Бога. Її ділять між всіма присутніми як доказ рівності перед Богом.

Основні свята: Байсакхі, новорічне свято, що знаменує утворення сикхської общини, Дівалі – свято світла, що символізує той внутрішній шлях, який освітлює віруючим шлях до єднання з Богом, Хола Мохалла («нападай або хай на тебе нападуть»), що прославляє військову доблесть сикхів, гурпурби, які проводяться на згадку про головні події в житті Десяти Гуру.

Релігійний центр сикхізму – «Золотий Храм» в місті Амрітсар в Північній Індії.

У 1980–1990-і рр. поняття «сикхи» і «терористи» часто ототожнювались, оскільки вони вступили в гострий конфлікт з центральною владою Республіки Індія з вимогою про надання автономних прав їхній території. Однак останніми роками ця проблема частково врегульована.

Загальна чисельність сикхської общини в сучасній Індії – 17 млн. чоловік; це – четверта по величині після індуїстів, мусульман і християн релігійна група країни. За її межами є численна сикхська громада Великобританії, яка налічує понад 0,5 млн. членів.

СІНТОЇЗМ – національна релігія Японії. Слово «синто» походить від китайських слів син-то, а японською ця релігія називається камі-но-міті і перекладається як «шлях богів». Починає формуватися з IV ст. н.е. Періоду найвишого розквіту досягає в 1868–1945 рр., коли вона була проголошена державною релігією. Впродовж всієї своєї історії синтоїзм був тісно пов'язаний з іншими релігіями – конфуціанством і буддизмом.

Найдавнішими джерелами національних японських традицій є книга «Кодзикі» (бл. 712 р.) і книга «Ніхонсьокі» (бл. 720 р.). Обидві вони містять як міфологічні, так і фактичні дані, що торкаються історії Японії і предків імператорського двору.

Ця релігія не має в своїй основі системи догм або розробленого богословського вчення і є великим комплексом вірувань, звичаїв і обрядів.

Верховним божеством вважається сонячна богиня Аматерасу. В історії релігій це єдиний випадок, коли божество жіночого роду виявилось головним в державній релігії.

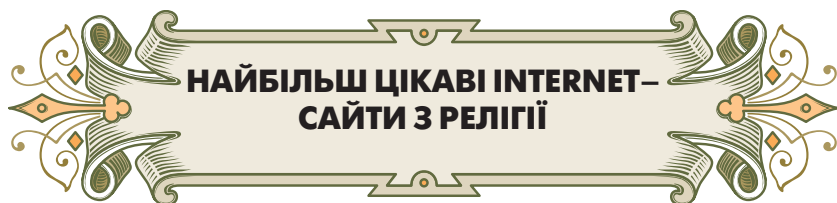
Проте центральним уявленням в релігії японців є «камі». Словом «камі» позначаються боги або істоти, що володіють надприродною силою. Камі незліченна кількість. Вони розрізняються могутністю, функціями, здібностями тощо. Камі можуть бути як чоловічого, так і жіночого роду. Камі є у всіх явищ природи, тварин, рослин і людини. Після смерті людина перетворюється на духа-камі.

Відносно людини камі нейтральні, вони можуть приносити їй користь або завдавати шкоди. Тому головна задача людини – не прогнати камі. Для цього людині необхідно суворо дотримуватись всіх релігійних розпоряджень, регулярно приносити жертви духам у вигляді їжі і пиття, а головне – лояльно ставитися до своєї країни і правлячій в ній династії.

Найбільше значення в синтоїзмі мають обряди очищення – як фізичні, так і символічні. До них належить, наприклад, такий обряд, коли після похоронів померлого члена сім'ї всі родичі заходять у воду і разом купаються. Тільки священнослужитель може здійснювати хараї (очисний обряд) за допомогою палички (хараїгусі). Після очищення приносяться в подарунок паростки священного дерева сакури – символу врожаю. Ритуальна дія супроводжується музикою, танцями і молитвами, зверненими до камі.

Більшість синтоїстських ритуалів відбувається в храмах. Храм – це місце, де живе камі. Воно пов'язано з тією або іншою частиною ландшафту: горою, лісом, водопадом. Символічна присутність камі в храмі позначена його емблемою (наприклад, дзеркало символізує Аматерасу) або, під впливом буддизму, статуєю. За традицією в кожному японському будинку є камідана (домашній вівтар), в середині якого стоїть мініатюрний храм.

У церемонії під назвою синко (священний обхід) процесія з емблемою камі проходить по всьому кварталі. Найзначніші свята пов'язані з Новим роком (согацу), Весною (сьоцубун, 13 лютого), Вдень Хлопчиків (танго но-секю, 5 травня), Фестивалем камі води (суйдзін мацурі, 15 червня), Поминанням померлих (бон, 13-16 липня), літнім рівноденням (акі но-хиган). До числа прибічників синто відносять себе більше 100 млн японців.

Священні тексти. Першоджерела. Релігії світу

1. <http://www.ay.ru/japan/htm> (Буддизм, Індуїзм)
2. <http://www.wco.ru/biblio/books> (Християнство)
3. <http://www.heretics.com/library> (Християнство)
4. http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/islam/ulum_ad_din/index.htm
(Іслам)
5. <http://islam-ua.net/quran> (Іслам)
6. http://www.ay.ru/japan/htm/dao_1.html (Даосизм)
7. <http://avesta.tripod.com> (Зороастризм)
8. <http://www.mtu-net.ru/encyclopaedicula> (Мала Католицька енциклопедія)
9. <http://www.coramdeo.ru> (Бібліотека християнської літератури)
10. <http://history.mtu.ru> (Єгипетська «Книга мертвих»)
11. <http://upelsinka.boom.ru/Russian/religions.html>
12. <http://gods.hotmail.ru>
Етнічні та регіональні релігії
13. <http://www.israland.com/judaic/input/index.html> (Іудаїзм)
14. <http://www.torahbytes.org/sechel> (Іудаїзм)
15. <http://www.hinduismtoday.kauai.hi.us/htoday.html> (Індуїзм)
16. <http://www.taorestore.org/> (Даосизм)
17. <http://www.avesta.org/zfaq.htm> (Зороастризм)
18. <http://www.boban.bizland.com/religion/dao/kon.htm> (Конфуціанство)
19. http://www.colostate.edu/_malaiya/jainhlinks.html (Джайнізм)
20. <http://www.sikhs.org> (Сикхізм)
21. <http://www.chabad.org> (Іудаїзм, хасидизм)
22. <http://www.kabbalah.da.ru/> (Іудаїзм, Каббала)

Буддизм

23. <http://buddhism.buryatia.ru> (Офіційний сайт Буддійської Традиційної Сангхи Росії)
24. <http://www.dalailama.com> (Офіційний сайт Далай-лами)
25. www.buddhismofrussia.ru
26. <http://www.buddha.ru>
27. <http://www.skyman.ru/~lotos>
28. <http://www.tibetworld.com>
29. <http://www.zen.ru>
30. <http://www.yelo-center.da.ru>
31. <http://nickdudko.da.ru/>
32. <http://www.specialtool.ru/teaching>
33. <http://pro.omsk.su/dharma>
34. <http://gyudmed.chat.ru/>
35. <http://tushita.on.ufanet.ru/>

Християнство

36. <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/> (Офіційний сайт Руської Православної Церкви)
37. <http://www.catholic.ru/> (Офіційний сайт Римо-Католицької Церкви в Росії)
38. <http://www.vatican.va/> (Офіційний сайт Ватикану)
39. <http://www.angelfire.com/sk/rayisa>
40. <http://www.spbumag.nw.ru/Nikon/index.htm>
41. http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/catholic/jpii.htm
42. <http://www.ortho-rus.ru/titles/home-person.htm>
43. <http://www.stphilaret.org/personal.htm>
44. <http://www.rocor.org/>
45. <http://www.trimo.com/holy>
46. <http://www.pravoslavie.ru/>
47. <http://www.rtoc.20m.com/index.html>
48. <http://www.vertograd.com.ru:8101/>
49. <http://staroobryad.nm.ru/>
50. <http://www.info.ee/cerkov/>
51. <http://protestant.newmail.ru/>
52. <http://ehb.chat.ru>
53. <http://www.russia-church.com/>
54. <http://www.adventist.org.ru>
55. <http://www.chat.ru/~adventos/>
56. <http://episcopal.chat.ru/>

Іслам

57. <http://islam.boom.ru>
58. http://www.kcn.ru/tat_ru/religion/islam/ulum_ad_din/index.htm
59. <http://i.am/koran>
60. <http://islam-ua.net/quran>
61. <http://www.islam-istina.nm.ru/>
62. <http://www.al-shia.com/html/ru/index.htm>
63. <http://www.az.ru/islam>
64. <http://www.islam.ru/vera/vera.shtml?name=obshie.html&dir=vera>
65. <http://www.chat.ru/~mamont4/Islam.htm>
66. <http://musliman.chat.ru>
67. <http://islamworld.narod.ru/>
68. <http://www.chat.ru/~sufism/>
69. <http://ikhlass.by.ru>
70. <http://www.islam.in-baku.com>
71. <http://www.annajat.com/russ/>
72. <http://postman.ru/~dervish/>
73. <http://www.islam.ru/vera/vera.shtml?name=names1.htm&dir=vera>
74. http://www.chat.ru/~bratya_musulmane/
75. http://zhurnal.lib.ru/a/apsheroni_a/islam.shtml
76. <http://www.islamminbare.freesevers.com/>
77. <http://www.prbank.ru/~milura/makkah>
78. <http://www.sufism.ru/shah/index.htm>

Релігія в Україні

79. <http://www.kievpatr.org.ua> (Офіційний сайт УПЦ–КП)
80. <http://www.uapc.org.ua>, www.uaoc.org.ua (Офіційний сайт УАПЦ)
81. <http://www.uaoc.kiev.ua> (Патріархія УАПЦ)
82. <http://www.orthodox.org.ua> (Офіційний сайт УПЦ «Православ'я в Україні»)
83. <http://www.blago.org/index01> (Києво-Печерська лавра)
84. <http://www.ugcc.org.ua> (Офіційний сайт УГКЦ)
85. <http://www.papalvisit.org.ua> (Офіційний сайт візиту Папи Римського Івана Павла II в Україну)
86. <http://www.rkc.lviv.ua> (Офіційний сайт РКЦ)
87. <http://www.catholicmedia.org.ua> (Католицький медіа-центр)
88. <http://www.michael-op.org.ua> (Генеральний вікаріат Росії і України ордену домініканців)
89. <http://www.ukrlc.org> (Офіційний сайт Української Лютеранської Церкви)

90. <http://www.baptist.org.ua> (Баптисти в Україні)
91. <http://missioner.org.ua> (Офіційний сайт місіонерського відділу Союзу вільних церков ХВЄ України)
92. <http://www.maranatha.org.ua> (Християнський сайт Церкви АСД «Маранафа»)
93. <http://www.godembassy.org>; www.wof.org.ua; www.word-of-faith-ch.org, (Харизматична Церква Повного Євангелія «Слово віри», м. Київ)
94. <http://www.orggospelcom.tripod.com> (Офіційна сторінка Християнських Повноєвангельських і Харизматичних Церков Криму)
95. <http://www.carstvo-bojje.narod.ru> (Церква Повного Євангелія «Царство Боже»)
96. <http://www.jewish.kiev.ua> (Всеукраїнський єврейський конгрес)
97. <http://www.jfu.kiev.ua> (Єврейська фундація України)
98. <http://www.jewukr.org> (Єврейська конфедерація України)
99. <http://www.judaism.org.ua> (Релігійне об'єднання громад прогресивного іудаїзму в Україні)
100. <http://www.islam.kiev.ua> (Сайт «Іслам для всіх»)
101. <http://www.arraid.org> (Благодійна ісламська організація «Арраїд»)
102. <http://www.buddhism.lg.ua> (Українська Асоціація Буддистів Карма Каг'ю)
103. <http://www.sergey-bugaev.com> (Офіційний сайт Асоціації центрів медитації Сергія Бугаєва «Серединний шлях»)
104. <http://www.ningma.agava.ru> (Буддійська школа Н'їнгма в Україні)
105. <http://users.i.com.ua/~sangha/dharma> (Колесо Дхарми)
- Нові релігійні рухи
106. <http://blagovest.bel.ru/mission/sekts1/H0b-T.htm>
107. <http://www.stolica.narod.ru/indexr.htm>
108. <http://www.religioved.narod.ru/>
109. <http://iriney.vinchi.ru/main.htm>
110. <http://hare-krishna.newmail.ru>
111. <http://www.people.nnov.ru/iskcon/>
112. <http://www.bahai.org>
113. <http://www.vissarion.ru/>
114. <http://www.yazychestvo.ru/>
115. <http://www.com2com.ru/veles>
116. <http://ruspagan.chat.ru/>
117. <http://windoms.sitek.net/~aussy/>
118. <http://svetozar.narod.ru/>
119. <http://www.iskcon.net/ukraine> (Офіційний сайт Міжнародного Товариства Свідомості Кришни в Україні)
120. <http://www.runvira.org> (Офіційний сайт РУН Віри)
121. <http://www.svaroh.alfacom.net> («Українське язичництво»)
122. <http://www.usmalos.com> («Велике біле братство»)

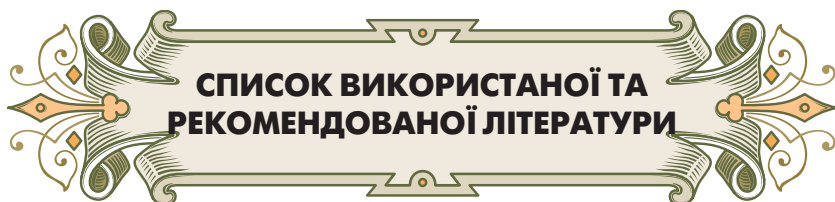

123. <http://nac.narod.ru> (Новоапостольська церква м. Одеси)

124. <http://www.inner~sanctum.com/cos.alt.satanism>

125. <http://www.arcana.com/shannon/voodoo/voodoo.html>

126. <http://www.pagan.net/~jaz/pagan>

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Першоджерела

1. Авеста: Избр. гимны / Пер. с авест. И. Стеблина-Каменского – М., 1993.
2. Авеста в русских переводах (1861–1996). – 2-е изд., испр. – СПб., 1998.
3. Агада: Сказания, притчи, изречения Талмуда и Мидрашей. – Ростов-н-Д., 2000.
4. Антология даосской философии. – М., 1994.
5. Апокрифические апокалипсисы: [Сб. Памятников апокрифической лит.] / Сост., пер., вступ. ст. и коммент. М. Витковская, В. Витковский. – СПб., 2001.
6. Апокрифы древних христиан: Исследования, тексты, комментарии. – М., 1989.
7. *Арья Шура*. Гирлянда Джатак, или Сказания о подвигах Бодхиставты – 2-е изд., доп. – М., 1989.
8. Атхарваведа [Древнейшее собрание инд. заговоров]: Избранное / Пер., коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. – 2-е изд., стереотип. – М., 1989.
9. *Барт К.* Очерк догматики: Лекции, прочит. в ун-те Бонна в летний семестр 1946 г. / Пер. с нем. – СПб., 2000.
10. Біблія. – будь-яке видання.
11. *Бонхеффер Д.* Сопротивление и покорность / Пер. с нем. – М., 1994.
12. Будда: История о перерождениях / Пер. с пали Б. Захарьина. – М., 1991.
13. Буддизм: Четыре благородных истины [Сб. / Сост. Я. Боцман]. – М.–Х., 2001.
14. Бхагавад-Гіта, як вона є. – Л., 1990.
15. Бхагавад гита / Пер. с санскр., исслед. и примеч. В. С. Семенцова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1999.

16. Васубандху. Абхидхармакоша (Энциклопедия Абхидхармы). Разд. 1, 3. / Пер. с санскрита, введ., коммент., истор.-философ. исслед. Е. П. Островской и В. И. Рудого. — М., 1994.
17. Ветхозаветные апокрифы / Пер. Е. В. Витковского — М.—Х., 2001.
18. Вопросы Милинды / Пер. с пали. — М., 1989.
19. Всемирное Писание. Сравнительная антология священных текстов / Пер. с англ. — М., 1995.
20. Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Упоряд., пер. із санскр., прим. П. Ріггера. — К., 1992.
21. Дао: гармония мира / Пер. с древнекит. — М.—Х., 2000.
22. Даосская алхимия / Пер. с кит., коммент., примеч., вступ. ст. Е. А. Торчинов. — СПб., 2001.
23. Джатаки. Из первой книги «Джатак» / Пер. с пали Б. Захарьина. — М., 1979.
24. Догэн. Путь к пробуждению: главные сочинения наставника Дзэн Догена / Пер. с англ. — СПб., 2001.
25. Документы II Ватиканского собора: Пер. А. Ковалю. — М., 1998.
26. Дхаммапада / Пер. с пали, введ. и коммент. В. Н. Топорова. — 2-е изд., стереотип. — М., 1993.
27. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Закони України. — Т. 1. — К., 1996.
28. Законы Ману / Пер. с санскр. С. Д. Эльмановича, провер. и испр. Г. Ф. Ильиным. — М., 1960.
29. Избр. сутры китайского буддизма: [Сб. переводов] / Предисл. Е. А. Торчинов. — СПб., 2000.
30. История и культура Древней Индии: Тексты. — М., 1989.
31. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере: В 2 т. / Пер. с фр. — М., 1997.
32. Клеман О. Истоки: Богословие отцов Древней Церкви: тексты и коммент. / Пер. с фр. — М., 1994.
33. Кодзики: Записки о деяниях древности: В 2 т. / Пер. со старояп. — М., 1995.
34. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. — Ростов-н/Д., 1994.
35. Коран / Пер. И. Ю. Крачковского. — М., 1990.
36. Книга Мормона / Пер. с англ. — Солт-Лейк-Сити, 1988.
37. Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай: Тексты.— М., 1984.
38. Лютер М. Время молчания прошло: Избр. произведения 1520—1526 гг. / Сост., пер. с нем. Ю. А. Голубкина. — Х., 1992.
39. Лютер М. 95 тезисов / Сост., вступ. ст., прим. и коммент. И. Фокина. — СПб., 2002.
40. Лютер М. Жить и возвещать дела Господни: Малый катехизис; Большой катехизис; Послание о переводе; Шмалькальденские статьи / Сост., пер. с нем. Ю. А. Голубкина. — Х., 2001.

41. *Лютер М.* Избр. произведения: [Пер. с нем.]. – СПб., 1994.
42. *Лютер М.* Основы христианської віри: Малий Катехізіс. – Тернопіль, 1998.
43. Махабхарата. Рамаяна. (Библиотека всемирной литературы). – М., 1974.
44. Поэзия и проза Древнего Востока / Под общ. ред. И. Брагинского. – М., 1973.
45. Правда про унію: Документи і матеріали / Редкол.: Д. Я. Яремчук (голова) та ін. – 3-е вид., доп. – К., 1981.
46. Права человека и религия: Хрестоматия / Сост. и науч. редактор В. Новик. – М., 2001.
47. *Ранович Л. Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М., 1990.
48. Религии Китая: Хрестоматия / Ред.-сост. Е. А. Торчинов. – СПб., 2001.
49. Ригведа. Избранные гимны / Пер. с коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. – М., 1972.
50. Ригведа. Мандалы I–IV: [Пер. с санскр.] – М., 1989; Ригведа. Мандалы V–VIII: [Пер. с санскр.]. – М. 1995.
51. *Рак И. В.* Легенды и мифы Древнего Египта. – 5-е изд. – СПб., 1999.
52. *Рак И. В.* Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. – СПб., 1998.
53. Религия и закон. Правовые основы свободы совести и деятельности религиозных объединений в странах СНГ и Балтии: Сб. правовых актов / Сост. А. О. Протопопов. – М., 2002.
54. Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991): Материалы и док. по истории отношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995.
55. Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: Сб. документов. – К., 1996.
56. *Силенко Л.* Святе вчення Пророка й Учителя Лева Силенко: РУН-Віра: Нове духовне народження. – К., 1995.
57. *Силенко Л.* Мага Віра. – К., 1998.
58. Сунна пророка Мухаммада // Наука и религия. – 1997–1998.
59. *Темкин Э. Н., Эрман В. Г.* Мифы Древней Индии. – 3-е изд. – М., 1985.
60. Тибетская книга мертвых: [О жизни после смерти: Пер. с англ.] / Психол. коммент. К.-Г. Юнга. – СПб., 1994.
61. *Тиллих П.* Систематическая теология: В 3 т. / Пер. с нем. – СПб., 2000.
62. *Шаян В.* Віра предків наших: В 2 т. – К., 1999.
63. *Шептицький А.* Церква і церковна єдність: Док-ти і матеріали. 1899–1944. – Л., 1995. – Т. 1.

64. Хадисы Пророка / Пер. с араб. и коммент. Иман Валерии Пороховой. — 3-е изд. — М., 2003.
65. Хасидская мудрость / Сост. В. В. Левский. — М., 1999.
66. Христос и культура: Избр. тр. Ричарда Нибура и Райнхольда Нибура / Пер. с англ. / Сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит. — М., 1996.
67. Философия китайского буддизма / Вступ. ст., предисл., коммент., пер. с кит. Е. А. Торчинов. — СПб., 2001.
68. Хрестоматия по исламу / Пер. с араб., введ. и примеч. — М., 1994.
69. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. / Под ред. М. А. Коростовцева и др. — М., 1984.
70. Упанишады: В 3 кн.: [Пер. с санскр., предисл. и коммент. А. Я. Сыркина] — М., 1991—1992.
71. Учение Будды: Сб. текстов. — Элиста, 1992.

Загальна та навчально-методична література

1. Академічне релігієзнавство: Підруч. для студентів вищих навч. закладів / За наук. ред. А. М. Колодного. — К., 2000.
2. Будда. Конфуций: Жизнь и учение [Сб.] / В изложении и пер. П. А. Буланже. — М., 1995.
3. Будда. Конфуций. Саванарола. Торквемада. Лойола: [Биогр. очерки] / К. М. Корягин, А. К. Шеллер, М. В. Барро, А. А. Быков. — СПб., 1998.
4. *Васильев Л. С.* История религий Востока. — 6-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д., 2001.
5. *Вайнтруб И. В.* Священные лики цивилизаций. — К., 2001.
6. Введение в общее религиоведение: Учебник / Под ред. И. Н. Яблокова. — М., 2001.
7. *Головащенко С. І.* Історія християнства: Курс лекцій. — К., 1999.
8. *Головащенко С. І.* Біблієзнавство: Вступний курс: Навч. посібник. — К., 2001.
9. Иллюстрированная история религии: В 2 т. / Под ред. Д. П. Шантепи де ля Соссей. — М., 1992.
10. История религий в России: Учебник / Под ред. Н. А. Трофимчука. — М., 2002.
11. История религии: В 2 т. : Учебник / Под ред. Н. И. Яблокова. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2004.
12. *Ісиченко І.*, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. — Х., 2003.
13. *Ісиченко І.*, архієп. Загальна церковна історія. — Х., 2001.
14. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. — К., 1999.
15. Історія релігії в Україні: В 10 т. / Редкол.: А. М. Колодний (голова) та ін. — К., 1996—2002.

16. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство. – 6-е вид. – К., 2002.
17. Классики мирового религиоведения: Антология / Пер. с англ., нем., фр. / Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – М., 1996.
18. Кюнг Г. Великие христианские мыслители / Пер. с англ. – СПб., 2000.
19. Лубський В. І. Релігієзнавство: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів. – К., 1997.
20. Лубський В. І., Лубська М. В. Історія релігії: Підручник. – К., 2004.
21. Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2004.
22. Малерб М. Религии человечества. Миф, религия, культура / Пер. с фр. – М.–СПб., 1997.
23. Мень А. История религии: В 7 т. – М., 1990–1994.
24. Мень А. История религии: Учеб. пособие: В 2 кн. – М., 1997.
25. Мечковская Н. Б. Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий: Учеб. пособие для студентов вузов. – М., 1998.
26. Основы религиоведения: Учебник для вузов / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, К. И. Никонов и др. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2004.
27. Радугин А. А. Введение в религиоведение: Курс лекций. – 2-е изд. – М., 1999.
28. Религиоведение: Хрестоматия: [Для высш. учеб. заведений] / Авт.-сост. П. И. Костюкович. – Минск, 2000.
29. Религиоведение: Учеб. Пособие / Науч. ред. А. В. Солдатов. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб. 2003.
30. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С. А. Бублика. – стереотип. вид. – К., 2000.
31. Релігієзнавство: Підручник / За ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. – К., 2000.
32. Релігієзнавство: Підручник / Є. К. Дулуман, М. М. Закович, М. Ф. Рибачук та ін.; За ред. М. М. Заковича. – К., 2000.
33. Религия в истории и культуре: Учебник для студентов вузов / Под ред. М. Г. Писманика. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000.
34. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии: Учеб. пособие для вузов / Сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. – М., 1996.
35. Росс Ф. Великие религии человечества / Пер. с англ. – М.–Ростов-н-Д., 1999.
36. Релігієзнавство: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. – К., 2001.
37. Сафронов А. Религиозные психопрактики в истории культуры. – Х., 2004.
38. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – 4-е изд., испр. и доп. – М., 1986.
39. Торчинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного: Трансперсон. состояния и психотехника. – СПб., 1997.

40. *Тришин А. Ф.* Мировые религии и религиозные памятники: Учеб. пособие. — М., 1997.
41. *Шоре Э.* Великие Посвященные / Пер. с нем. — М., 1990.
42. *Хаксли О.* Вечная философия: [Обзор духов. наследия всех мировых религий] / Пер. с англ. — М., 1997.
43. *Ходькова Л. П.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — 2-е вид. — Л., 2001.
44. *Черній А. М.* Релігієзнавство: Навч. посібник. — К., 2003.
45. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей: В 3 т. / Пер. с фр. — М., 2002.
46. *Элиаде М.* Очерки сравнительного религиоведения / Пер. с фр. — М., 1999.
47. *Элиаде М.* Трактат по истории религий: В 2 т. / Пер. с фр. — СПб., 1999.
48. *Яблоков И. Н.* Религиоведение: Учеб. пособие для вузов и словарь-минимум. — М., 1998.

Довідкова література і словники

1. Библиейская энциклопедия. — М., 1990.
2. Буддизм: Словарь. — М., 1992.
3. *Геллей Г.* Біблійний довідник: Короткий біблійний коментар / Пер. с англ. — Торонто, 1985.
4. *Губарева М. В., Низовский А. Ю.* Сто великих храмов мира. — М., 2000.
5. *Вон Кю-Кит.* Энциклопедия дзэн / Пер. с англ. — М., 1999.
6. Иллюстрированная полная популярная библиейская энциклопедия: В 2 кн. — Репринт. изд. — М., 1992.
7. Ислам: Краткий справочник. — 2-е изд. — М., 1986.
8. Ислам: Энцикл. словарь. — М., 1991.
9. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь. — М., 1996.
10. Иудаизм и христианство: Словарь. — М., 1995.
11. Календарь народных обычаев и обрядов. — К., 1993.
12. *Капица Ф. С.* Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник. — 2-е изд. — М., 2001.
13. Католицизм: Словарь. — М., 1991.
14. Кельтская мифология: [Мифы, верования, легенды, божества, герои]: Энциклопедия / Пер. с англ. — М., 2003.
15. *Кон-Шербок Д., Кон-Шербок А.* Иудаизм и христианство: Словарь / Пер. с англ. — М., 1995.
16. *Матвеева Н. П., Голобородько А. Р.* Святі і свята України: календар церковних свят і народних традицій: Словар-довідник. — К., 1995.
17. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — 2-е изд. — М., 1998.

18. Народы и религии мира. Энциклопедия / Под ред. В. А. Тишкова. — М., 1998.
19. Новые религиозные культы, движения и организации в России: Словарь-справочник. — 2-е изд., доп. и перераб. — М., 1998.
20. Новые религиозные организации России деструктивного, оккультного и неоязыческого характера: справочник. — 3-е изд., доп. и перераб. / Авт.—сост. И. Куликов. — М., 1999.
21. Персонажи славянской мифологии. Рисованный словарь. — К., 1994.
22. *Покровский Д. Л.* Словарь церковных терминов. — М., 1995.
23. Полный православный богословский энциклопедический словарь: В 2 т. — Репринт. изд. — М., 1992.
24. Православная энциклопедия / Под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. — М., 2000.
25. Православие: Словарь. — М., 1989.
26. Протестантизм: Словарь. — М., 1990.
27. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. — К., 1996.
28. Религия, свобода совести, государственно-церковные отношения в России: Справочник / Под ред. Н. А. Трофимчука. — М., 1996.
29. Религии мира: Справочник / Пер. с англ. — 2-е изд., перераб. — Минск, 1994.
30. Религии народов совр. России: Словарь: А—Я / Отв. ред. М. П. Мchedлов — М., 1999.
31. Религиозные традиции мира: В 2 т. / Пер. с англ. — М., 1996.
32. *Робертсон Р.* Восточные христианские церкви: Церк.—истор. справочник / Пер. с англ. — СПб., 1999.
33. Русский народный православный календарь: В 2 т. / Авт.—сост. В. В. Усов. — М., 1997.
34. Святые и чудотворцы: крат. Биограф. Слов. / Сост. С. П. Останина. — М., 2004.
35. Славянская мифология. Энцикл. словарь / Науч. ред. В. Я. Петрухин и др. — М., 1996.
36. *Соловьев О. Ф.* Массонство: Словарь-справочник. — М., 2001.
37. Старообрядчество: Лица. События. Предметы и символы: Опыт энциклопедического словаря. — М., 1996.
38. *Таевский Д. А.* Христианские ереси и секты I—XXI вв.: Словарь. — М., 2003.
39. Тайные общества и секты: Культурные убийцы, массоны, религиозные союзы и ордена, сатанисты и фанатики: [Подгот. текста Н. И. Марковой]. — Минск, 1996.
40. Христианство: Словарь / Под ред. Л. Н. Митрохина. — М., 1994.
41. Христианство: Энцикл. словарь: В 3 т. / Гл. Ред. С. А. Аверинцев. — М., 1993—1995.
42. *Шевченко В. М.* Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004.

43. *Шпажников Г. А.* Религии стран Африки: Справочник. — 2-е изд. — М., 1981.
44. *Шпажников Г. А.* Религии стран Западной Азии: Справочник. — М., 1976.
45. *Шпажников Г. А.* Религии стран Юго-Восточной Азии: Справочник. — М., 1980.
46. *Элиаде М., Кулиано И.* Словарь религий, обрядов и верований. — М.-СПб., 1997.
47. Энциклопедия для детей. — Т. 6. Ч. 1–2. — М., Аванта+, 1996.
48. Энциклопедия мистицизма / [Сост. Н. Дядьков]. — СПб., 1995.

Додаткова література до розділів

До розділів «Релігія як духовний феномен людства»; «Релігієзнавство як галузь наукового знання»

1. *Андрианов Н. П.* Эволюция религиозного сознания. — М., 1975.
2. *Арабаджян А. З.* Истоки духовности: Религия и атеизм. — М., 1993.
3. *Берар П.* Религия в современном мире: Пер. с рум. — М., 1979.
4. *Бодак В.* Релігійна обрядовість в її соціальних реаліях: Монографія. — К., 2000.
5. *Борунков Ю. Ф.* Структура религиозного сознания. — М., 1971.
6. *Вайнгартен П.* Сходство и различие между научной и религиозной верой // Вопросы философии. — 1996. — № 5.
7. *Вебер М.* Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира // Работы М. Вебера по социологии религии и культуре. — Вып. 1. — М., 1991.
8. *Вебер М.* Социология религии // Избранное. — М., 1994.
9. *Гараджа В. И.* Социология религии: Учеб. пособие. — М., 1996.
10. *Девіс Б.* Вступ до філософії релігії / Пер. с англ. — К., 1998.
11. *Девятова С. В.* Религия и наука: шаг к примирению? — М., 1993.
12. *Джемс У.* Многообразие религиозного опыта. — СПб., 1993.
13. *Дит Э.* Все женщины Библии / Пер. с англ. — М., 1998.
14. *Дусон К. Г.* Религия и культура / Пер. сангл. — СПб., 2000.
15. *Евсюков В. В.* Мифы о вселенной. — Новосибирск, 1988.
16. *Иеромонах Серафим (Роуз).* Душа после смерти. — М., 1991.
17. *Капра Ф.* Дао физики: Исслед. параллелей между соврем. физикой и мистицизмом Востока / Пер. с англ. — СПб., 1994.
18. *Капустин Н. С.* Особенности эволюции религии. (На материалах древних верований и христианства) — М., 1984.
19. *Колодний А.* Феномен релігії. Природа, структура, функціональність. — К., 1999.
20. *Кимелев Ю. А.* Философия религии. — М., 1998.
21. *Кураев А.* Традиция. Догмат. Обряд. — М., 1995.

22. *Красников А. Н.* Современная феноменология религии // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1999. – № 6.
23. *Красников А. Н.* Экология религии // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1999. – № 1.
24. *Ламонт К.* Иллюзия бессмертия / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1984.
25. *Левада Ю. А.* Социальная природа религии. – М., 1965.
26. *Лобовик Б. А.* Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986.
27. *Лубський В. І., Предко О. І.* Психологія релігії: Навч. посібник. – К., 2004.
28. *Лубський В. І., Козленко В. М., Горбаченко Т. Г.* Соціологія релігії: Курс лекцій. – К., 1999.
29. *Маркова Л.* Наука и религия: Проблема границ. – СПб., 2000.
30. Методологические проблемы современного религиоведения: Науч.-аналит. обзор. – М., 1990.
31. *Москалец В. П.* Психология религии: Навч. посібник. – К., 2004.
32. *Москалец В. П.* Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. – К., 1987.
33. *Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любичева О. О.* Географія релігій: Навч. посібник для географ. і філософ. фак. вищих навч. закладів. – К., 1998.
34. *Пылаев М. А.* Экуменизм и апология протестантизма в феноменологических классификациях религии Р. Отто, Ф. Хайлера // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – № 2001. – № 3.
35. *Рассел Б.* Почему я не христианин / Пер с англ. – М., 1987.
36. Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. – К., 1996.
37. *Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н.* Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов н/Д. 1996.
38. *Сафронов А.* Психология религии. – К., 2002.
39. *Суковата В. А.* Феміністська теологія в системі гуманітарного знання // Філософська думка. – 2000. – № 6.
40. *Угринович Д. М.* Психология религии. – 2-е изд. – М., 1986.
41. *Сухов А. Д.* Религия как общественный феномен. – М., 1972.
42. *Томпсон М.* Философия религии / Пер. с англ. – М., 2000.
43. *Тэнасе А.* Культура и религия / Пер. с рум. – М., 1977.
44. *Яковлев Е. Г.* Искусство и мировые религии. – М., 1985.

До розділу «Первісні форми релігії»

45. *Алексеев Н. А.* Шаманизм тюркоязычных народов Сибири: (Опыт реал. сравнит. исслед.) – Новосибирск, 1984.
46. *Анисимов А. Ф.* Этапы развития первобытной религии. – М.–Л., 1962.

47. *Арсеньев В. Р.* Звери – боги – люди. – М., 1991.
48. *Басилов В. Н.* Избранники духов: [О шаманизме]. – М., 1984.
49. *Бросс Ш.* де О фетишизме / Пер. с фр. – М., 1973.
50. *Березкин Ю. Е.* Голос дьявола среди снегов и джунглей: Истоки древней религии. – Л., 1987.
51. *Берндт Р. М., Берндт К. Х.* Мир первых австралийцев: [Сокр. пер. с англ.]. – М., 1981.
52. *Бутинова Л. М. С.* Как возникла религия. – М., 1977.
53. *Гэсо П. Д.* Священный лес / Пер. с фр. – М., 1963.
54. Гитт В., Ванкайдн К.-Х. Если бы животные могли говорить / Пер. с нем. – Б/м., 1991.
55. *Гросс П. А.* Тайны магии вуду. – М., 2001.
56. *Дюркгейм Э.* Элементарні форми релігійного життя / Пер. с фр. – К., 2001.
57. *Итс Р.* Шепот Земли и молчание Неба: Этнографические этюды о традиционных народных верованиях. – М., 1990.
58. *Каустов А.* Феномен магії в контексті теорії культури // Філософська думка. – 2003. – № 4.
59. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении / Пер. с фр. – М., 1994.
60. *Леманн А.* Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней / Пер. с фр. – К., 1991.
61. *Локвуд Д.* Я – абориген / Пер. с англ. – М., 1971.
62. Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев: [Сб. / Сост. и общ. ред. И. Т. Карсавина]. – М., 1992.
63. *Михайлов Т. М.* Бурятский шаманизм: история, структура и социальные функции. – Новосибирск, 1987.
64. *Парнов Е. И.* Трон Люцифера. Критические очерки магии и оккультизма. – 2-е изд., доп. – М., 1991.
65. *Смоляк А.* Шаман: личность, функции, мировоззрение (Народы Нижнего Амура). – М., 1991.
66. *Тайлор Э.* Первобытная культура / Пер. с англ. – М., 1989.
67. *Те Ранги Хироа.* Морепоплаватели солнечного восхода / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1959.
68. *Теннер Д.* Тридцать лет среди индейцев / Пер. с англ. – М., 1963.
69. *Токарев С. А.* Ранние формы религии. – М., 1990.
70. *Фальк-Ренне А.* Слева по борту – рай: Путешествие по следам «Баунти» / Пер. с дат. – М., 1980.
71. *Фальк-Ренне А.* Путешествие в каменный век / Пер. с дат. – М., 1985.
72. *Фрэйзер Дж.* Золотая ветвь: исследование магии и религии / Пер. с англ. М. К. Рыклина. – М., 2003о.
73. *Уорсли П.* Когда вострубит труба: Исследование культов Карго в Меланезии / Пер. с англ. – М., 1963.

74. Шаманизм: религия, мировоззрение, практика // Наука и религия. — 1998. — № 8.
75. *Штернберг Л. Я.* Первобытная религия в свете этнографии: Исслед., статьи, лекции. — Л., 1936.
76. *Элиаде М.* Шаманизм: Архаические техники экстаза / Пер. с фр. — М., 1999.

До розділу «Етнічні та регіональні релігії»

77. *Арутюнов С. А., Светлов Г. Е.* Старые и новые боги Японии. — М., 1968.
78. *Бадж У.* Легенды о египетских богах / Пер. с англ. — М., 2001.
79. *Баранов И. Г.* Верования и обычаи китайцев. — М., 1999.
80. *Барац А.* Лики Горы. — М., 1995.
81. *Беленький М. С.* Иудаизм. — 2-е изд. — М., 1974.
82. *Бельский А. Г., Фурман Д. Е.* Сикхи и индусы: религия, политика, терроризм. — М., 1992.
83. *Берман Б. И.* Библиейские смыслы / Пер. с англ. — М., 1997.
84. *н'Битек О.* Африканские традиционные религии. Религии Африки в освещении западных и африканских ученых / Пер. с англ. — М., 1978.
85. *Бессерман П.* Каббала и еврейский мистицизм / Пер. с англ. — М., 2002.
86. Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма / Пер. с чеш. — М., 1969.
87. Бойд Р. Т. Курганы, гробницы, сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию / Пер. с англ. — М., 1989.
88. *Бонгард-Левин Г. М.* Древнеиндийская цивилизация: история, религия, философия, эпос, литература, наука, встреча культур. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2000.
89. *Бонгард-Левин Г. М.* Индия в древности. — СПб., 2001.
90. *Бромберг Я. А.* Евреи и Евразия. — М., 2002.
91. *Бубер М.* Еврейство и человечество // Искусство кино. — 1992. — № 5.
92. *Бубер М.* Хасидские предания. Первые наставники / Пер. с англ. и нем. — М., 1997.
93. *Бэшем А.* Чудо, которым была Индия. — 2-е изд. — М., 2000.
94. *Васильев Л. С.* Культы, религии, традиции в Китае. — М., 1970.
95. Введение в изучение Ганчжура и Данчжура: Ист.-библиогр. очерк. — Новосибирск, 1989.
96. *Вонг Е.* Даосизм / Пер. с англ. — М., 2001.
97. *Голованов А. Э.* Неоиндуизм и его влияние на молодежь Запада и России // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. — 1996. — № 5.
98. *Гонсалес-Уиплер М.* Каббала для современного мира / Пер. с англ. — М., 2000.

99. Гусева И. Р. Джайнизм. — М., 1968.
100. Гусева И. Р. Индуизм: История формирования. Культурная практика. — М., 1977.
101. Гусева Н. Р. Познакомимся с индуизмом. — М., 1999.
102. Дандекар Р. Н. От вед к индуизму. — М., 1992.
103. Дао и даосизм в Китае: Сб. ст. / Отв. ред. Л. С. Васильев, Е. Б. Поршнева. — М., 1982.
104. Донин Х. Быть евреем. — Ростов-н-Д., 1999.
105. Донини А. Люди, идолы и боги: Очерки по истории религии / Пер. с итал. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1966.
106. Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране: (Историко-этнографический очерк). — М., 1982.
107. Дерево индуизма: Матер. и исслед.: [Сб.] — М., 1999.
108. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Пер. с фр. — М., 1986.
109. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. — М., 1990.
110. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. — К., 1993.
111. Зелинский Ф. Ф. Соперники христианства: (Ст. по истории античных религий). — Репринт. изд. — СПб., 1995.
112. Индуизм сегодня: Сб. статей. — М., 1996.
113. Индуизм: традиции и современность: Сб. статей. — М., 1985.
114. История таджикского народа. — Т. 1. С древнейших времен до V в. н. э. — М., 1963.
115. Йеттмар К. Религии Гиндукуша / Пер. с нем. — М., 1986.
116. Оля Б. Боги Тропической Африки / Пер. с фр. — М., 1976.
117. Каниткар (Хемант) В. П., Оуэн Коул У. Индуизм / Пер. с англ. — М., 2001.
118. Клюев Б. И. Гуру, «богочеловеки» и «сверхлюди» // Индия: религия в политике и общественном сознании: Сб. статей. — М., 1991.
119. Конфуцианство в Китае: Проблемы теории и практики: Сб. статей. — М., 1982.
120. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. — М., 1976.
121. Костырченко Г. В плену у красного фараона: Полит. преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие: Документальное исследование. — М., 1994.
122. Кузнецов Б. И. Древний Иран и Тибет: история религии бон. — М., 1998.
123. Кун Н. А. Боги Древней Греции. — М., 1992.
124. Лаврецкий Н. Р. Боги в тропиках. — М., 1967.
125. Маркарьян С. Б., Молоднякова Э. В. Праздники в Японии. Обычай, обряды, социальные функции. — М., 1990.
126. Мещеряков А. Н. Древняя Япония: буддизм и синтоизм. — М., 1987.
127. Нараян Р. К. Боги, демоны и другие / Пер. с яп. — М., 1974.

128. *Немировский А. И.* Мифы и легенды Древнего Востока. – Ростов-н-Д., 2000.
129. *Нильсон М.* Греческая народная религия / Пер. с англ. – СПб., 1998.
130. *Павлова О. И.* Амон Фиванский. Ранняя история культа (V–XVII династии). – М., 1984.
131. *Непомнящий Н.* Притяжение Арарата // Вокруг света. – 1999. – № 3.
132. *Непомнящий Н.* Доля вдов – умирать // Вокруг света. – 2000. – № 12.
133. *Носенко Е. Э.* Праздник Песах: его генезис и эволюция // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 1995. – № 4.
134. *Пандей Р. Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычай) / Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1990.
135. *Парнов Е. И.* Боги лотоса: Крит. заметки о мифах, верованиях и мистике Востока. – М., 1980.
136. *Перепелкин Ю. Я.* Переворот Амен-Хотпа IV: В 2 ч. – М., 1967 – 1984.
137. *Пилкингтон С. М.* Иудаизм / Пер. с англ. – М., 2000.
138. *Пименов А. В.* Возвращение к Дхарме. – М., 1998.
139. *Попович М. В.* Еврейский геноцид в Украине: история и уроки // Филос. и социол. мысль. – 1994. – № 5–6.
140. Происхождение богов / Под ред. И. Шталь. – М., 1990.
141. Религия и атеизм в Индии: Сб. статей. – М., 1973.
142. *Рижский М. И.* Библейские вольнодумцы: [Иов и Екклезиаст]. – М., 1992.
143. *Рижский М. И.* Библейские пророки и библейские пророчества. – М., 1987.
144. *Рыбаков Р. Б.* Индуизм: Космическая Дхарма // Наука и религия. – 1997. – № 6, 7.
145. *Светлов Г. Е.* Путь богов: (Синто в истории Японии). – М., 1985.
146. *Светлов Г. Е.* Колыбель японской цивилизации. История. Религия. Культура. – М., 1994.
147. *Спеваковский А. Б.* Религия синто и войны. – Л., 1978.
148. Традиционные и синкретические религии Африки / Б. И. Шаревская, Ю. М. Кобишнов, К. А. Мелик-Симонян и др. – М., 1986.
149. *Тантлевский И. Р.* Введение в Пятикнижие. – М., 2000.
150. *Телушкин Й.* Еврейский мир / Пер. с англ. – М., 1992.
151. *Ткачева А.* Наставник-гуру в индуизме // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 1996. – № 4.
152. *Торчинов Е. А.* Даосизм. – М., 1998.
153. *Тураев Б. А.* История Древнего Египта. – Минск, 2002.
154. *Церен Э.* Лунный бог / Пер. с нем. – М., 1976.
155. *Церен Э.* Библейские холмы / Пер. с нем. – М., 1986.

156. Шаревская Б. И. Старые и новые религии Тропической и Южной Африки. — М., 1964.
157. Шифман Л. От текста к традиции: История иудаизма в эпоху Второго Храма и период Мишны и Талмуда / Пер. с англ. — М., 2000.
158. Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир. — М., 1987.
159. Шифман И. Ш. Пятикнижие Моисеево. — М., 1993.
160. Фаликов Б. З. Неоиндуизм и западная культура. — М., 1994.
161. Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Пер. с англ. — М., 1980.
162. Хафуз М. Э. Караимы. Историко-этнографические очерки. — М., 1994.
163. Хук С. Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. — М., 1991.
164. Этика и ритуал в традиционном Китае: Сб. статей. — М., 1988.
165. Юрлова Е. С. «Неприкасаемые» в Индии. — М., 1989.
166. Элиаде М. Йога. Свобода и бессмертие / Пер. с англ. — К., 2003.

До розділу «Буддизм як світова релігія»

167. Абаев Н. В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. — 2-е изд., перераб. и доп. — Новосибирск, 1989.
168. Агаджанян А. С. Буддийский путь в XX в. Религиозные ценности и современная история стран тхеравады. — М., 1993.
169. Агаджанян А. С. Буддизм в Японии. — М., 1993.
170. Асвагоша. Будда. — М., 1913 (переизд. — М., 1990).
171. Берзин А. Тибетский буддизм: история и перспективы развития. — М., 1992.
172. Будда: Жизнь, учение, мысли, изречения, афоризмы / Авт.-сост. В. В. Юрчук. — 2-е изд., с изм. — Минск, 2002.
173. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока: Сб. статей. — Новосибирск, 1986.
174. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока: Сб. статей. — Новосибирск, 1990.
175. Буддийский взгляд на мир / В. И. Рудой, Е. П. Островская, А. Б. Островский и др. — СПб., 1994.
176. Будон Ринчендуб. История буддизма / Пер. с англ. — М., 1999.
177. Буддизм: история и культура: Сб. ст. / Отв ред. В. В. Вертоградова. — М., 1989.
178. Дочери Будды // Наука и религия. — 1996. — № 3.
179. Ермакова Г. В., Островская Е. П. Классические буддийские практики. — СПб., 2001.
180. Дэвид-Ниль А. Мистики и маги Тибета. — Ростов н/Д., 1991.
181. Дэви-Неел А. Посвящения и посвященные в Тибете / Пер. с англ. — СПб., 1994.

182. Дюмулен Г. История дзэн-буддизма. Индия и Китай / Пер. с фр. – СПб., 1994.
183. Жуковская Н. Л. Ламаизм и ранние формы религии. – М., 1977.
184. Игнатович А. Н. Буддизм в Японии: Очерк ранней истории. – М., 1987.
185. Игнатович А. Н., Светлов Л. Г. Лотос и политика: Необуддийские движения в общественной жизни Японии. – М., 1989.
186. Корнев В. И. Буддизм и общество в странах Южной и Юго-Восточной Азии. – М., 1987.
187. Кочетов А. Н. Буддизм. – 2-е изд. – М., 1982.
188. Кочетов А. Н. Ламаизм. – М., 1978.
189. Кучер О. Н., Семотюк О. П. Буддизм. – Ростов-н-Д.–Х., 2005.
190. Кычанов Е. И., Савицкий Л. С. Люди и боги Страны снегов. Очерк истории Тибета и его культуры. – М., 1975.
191. Листопадов Н. Как русские ламы в Бирме учились // Наука и религия. – 1996. – № 10.
192. Листопадов Н. Матрeя не приходит раньше срока // Наука и религия. – 1996. – № 10.
193. Ольденбург С. Ф. Жизнь Будды, индийского учителя жизни // Наука и религия. – 1990. – № 1, 2.
194. Ольденбург С. Ф. Культура Индии. – М., 1991.
195. Парнов Е. Кольцо змея. – М., 1996.
196. Пишель Р. Будда, его жизнь и учение / Пер. с фр. – М., 1991.
197. Радхакришнан С. Индийская философия. – Т. 1. – М., 1959.
198. Рампа Т. Лобсанг. Шафранная мантия: [Воспоминания о детстве в монастыре Поталы] / Пер. с англ. – К., 1994.
199. Рампа Т. Лобсанг. Третий глаз: о религии, культуре, быте тибетцев / Пер. с англ. – Л., 1991.
200. Розенберг О. О. Труды по буддизму. – М., 1991.
201. Сергеева Т. Будда, или сказка о разбуженном принце // Наука и религия. – 2002. – № 5 и сл.
202. Семяка Е. С. История буддизма на Цейлоне (сангха в древности и средние века). – М., 1969.
203. Стронг Дж. Будда: Крат. биогр. / Пер. с англ. – М., 2003.
204. Тик Нат Хан. Древний путь. Белые облака: По следам Будды: [Лит. повествование]: В 2 т. / Пер. с англ. – М., 1997.
205. Улиг Г. Будда: [Жизнен. путь Будды, его учение, буддизм и его основные направления, о современном этапе развития этого религиозного движения] / Пер. с нем. – Ростов н/Д., 1998.
206. Уотс А. В. Путь Дзэн / Пер. с англ. – К., 1993.
207. Цыбиков Г. Ц. Избр. труды: В 2 т. – 2-е изд. перераб. – Новосибирск, 1991.
208. Хамфриз К. Дзэн-буддизм / Пер. с англ. – М., 2002.
209. Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму. – М., 1988.

210. *Ферштайн Г.* Тантра / Пер. с англ. — М., 2002.
211. *Эрикер К.* Буддизм / Пер. с англ. — М., 1999.

До розділу «Виникнення християнства»

212. *Амусин И. Д.* Кумранская община. — М., 1983.
213. *Басле М. Ф.* Апостол Павел: [Свидетельства самого Павла, легенды о нем] / Пер. с фр. — Рн/Д, 1999.
214. *Додд Ч.* Основатель христианства / Пер. с англ. — М., 1993.
215. *Донини А.* У истоков христианства: (От зарождения до Юстиниана) / Пер. с итал. — 2-е изд. — М., 1989.
216. *Болотов И. А.* Лекции по истории древней церкви. — М., 1995.
217. *Кубланов М. М.* Новый Завет: Поиски и находки. — М., 1986.
218. *Каутский К.* Происхождение христианства / Пер. с нем. — М., 1990
219. *Козик П. З.* Раннее христианство: Вымыслы и действительность. — К., 1987.
220. *Косидовский З.* Библейские сказания. Сказания евангелистов / Пер. с пол. — М., 1990.
221. *Мак-Дауэлл М.* Неоспоримые свидетельства / Пер. с англ. — М., 1992.
222. *Нильсон С.* Завет в крови Иисуса. Красная нить Библии / Пер. с англ. — М., 1990.
223. *Ноев ковчег и Свитки Мертвого моря* / Пер. с англ. — М., 2001.
224. *Ренан Э.* Евангелия. Второе поколение христианства / Пер. с фр. — М., 1991.
225. *Ренан Э.* Жизнь Иисуса / Пер. с фр. — М., 1991.
226. *Ренан Э.* История первых веков христианства / Пер. с фр., — М., 1991.
227. *Свенцицкая И. С.* Апокрифические Евангелия. — М., 1996.
228. *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории. — М., 1989.
229. *Святая плащаница Христова* // Наука и религия. — 1996. — №8.
230. *Фаррар Ф.* Жизнь Иисуса Христа / Пер. с англ. — М., 1991.
231. *Филлипов Б.* Вечная тайна Плащаницы // Наука и религия. — 2000. — №№ 9—10, 12; 2001. — №№ 1—2, 4, 6, 8.
232. *Штраус Д. Ф.* Жизнь Иисуса / Пер. с нем. — М., 1992.
233. *Штейнер Р.* Мистерии древности и христианство / Пер. с нем. — М., 1990.

До розділу «Еволюція християнства»

234. *Бейджент М., Ли Р.* Инквизиция / Пер. с англ. — М., 2003.
235. *Белов А. В.* Адвентизм. — 2-е изд. — М., 1973.

236. *Беляков В.* Наследники святого Антония // Вокруг света. – 1998. – №3.
237. *Бессонов М. Н.* Православие в наши дни. – М., 1990.
238. *Булгаков С. В.* Православие: Очерки учения Православной Церкви. – М., 1991.
239. *Булгаков С. В.* Православие: праздники и посты; богослужение; требы; расколы, ереси, секты; противные христианству и православию учения; западные христианские вероисповедания... – М., 1994.
240. *Бюне В.* Игра с огнем: [История возникновения и развития пятидесятнического и харизматического движений] / Пер. с нем. – 2-е изд. – Б/м, 1992.
241. *Васильев Г. А., Коломийцев А. Е.* Неопротестантизм. – М., 1990.
242. *Вейш Я. Я.* Религия и церковь в Англии. – М., 1976.
243. *Гараджа В. И.* Протестантизм. – М., 1971.
244. *Гече Г.* Библейские истории / Пер. с англ. – М., 1991.
245. *Гергей Е.* История папства / Пер. с венг. – М., 1996.
246. *Гордиенко Н. С.* Современное русское православие. – Л., 1987.
247. *Григулевич И. Г.* Папство: Століття XX. – Пер. з рос. – К., 1981.
248. *Григулевич И. Г.* Инквизиция. – 3-е изд. – М., 1985.
249. *Голубинский Е. Е.* История Русской Церкви: В 2 т. – М., 1997.
250. *Жосан Г. П.* Адвентизм и второе пришествие. – Кишинев, 1984.
251. *Заватский В.* Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – М., 1995.
252. *Замалеев А. Ф., Овчинникова Е. А.* Еретики и ортодоксы: Очерки древнерусской духовности. – Л., 1991.
253. *Зассе Г.* На том стоим: Кто такие лютеране / Пер. с англ. – СПб., 1994.
254. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
255. История Русской Православной Церкви. Новый патриарший период: 1917–1970. – Т.1. – СПб., 1997.
256. *Ипатов А. Н.* Меннониты (Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности). – М., 1978.
257. *Карташов А. В.* Вселенские соборы. – М., 1994.
258. *Карташов А. В.* История Русской Церкви: В 2 т. – М., 1993.
259. *Катунский А.* Старообрядчество. – М., 1972.
260. *Курило О. В.* Очерки истории лютеран в России (XVI–XX вв.). – 2-е изд. – М., 2002.
261. *Ковальский Я. В.* Папы и папство / Пер. с пол. – М., 1991.
262. *Костюк К. Н.* Православный фундаментализм // Полис. – 2000. – № 5.
263. *Лебедев А. П.* История разделения церквей в IX, X и XI веках. – СПб., 1999.
264. *Левитин А., Шавров В.* Очерки по истории русской церковной смуты. – М., 1996.

265. Ли Ч. История инквизиции / Пер. с англ. — Смоленск, 2001.
266. Лозинский С. Г. История папства. — 3-е изд. — М., 1986.
267. Мельник В. И. Эволюция современного пятидесятничества. — Л., 1985.
268. Мельник В. И. Молодежь в пятидесятничестве: поиски идеала. — Львов, 1992.
269. Мень А. Православное богослужение. Таинство, Слово, обряд. — М., 1991.
270. Митрохин Л. Н. Баптизм. — М., 1974.
271. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность (Философско-социологические очерки). — СПб., 1997.
272. Митрохин М. Російська Православна Церква як суб'єкт економічної діяльності // Людина і світ. — 2000. — № 7.
273. Монашеские ордена / Авт.-сост. А. Андреев. — М.-К., 2003.
274. Москаленко А. Т. Пятидесятники. — 2-е изд. — М., 1973.
275. Мчедлов М. П. Католицизм. — 2-е изд. — М., 1974.
276. Никольский Н. М. История Русской Церкви. — 4-е изд. — М., 1988.
277. Норт Д. История Церкви: От дня Пятидесятницы до нашего времени / Пер. с англ. — М., 1993.
278. Одинцов М. И. Государство и церковь в России: XX век. — М., 1994.
279. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1995.
280. Опрышко Н. А. Православные святые. Почитание и прославление. — М., 2003.
281. Плейди Дж. Испанская инквизиция / Пер. с англ. — М., 2002.
282. Православие: pro et contra: осмысление роли Православия в судьбе России со стороны деятелей русской культуры и церкви / [Сост. В. Ф. Федоров]. — СПб., 2001.
283. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX в. — М., 1995.
284. Портнов Б. Ф. Кальвин и кальвинизм // Вопр. истории религии и атеизма. — 1958. — № 6.
285. Поснов М. История христианских сект. — Репринт. изд. — К., 1991.
286. Поснов М. Н. История Христианской Церкви (до разделения Церквей 1054 г.). — Репринт. изд. — К., 1991.
287. Пунар П. Роль христианства в культурной идентичности европейских народов // Полис. — 1996. — № 2.
288. Рожков В. Очерки по истории Римско-Католической Церкви. — М., 1994.
289. Серафим (иеромонах) Роуз. Православие и религия будущего / Пер. с англ. — М., 1991.

290. Скурат К. Е. История Поместных Православных Церквей: В 2 т. — М., 1994.
291. Соловьев Э. Ю. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время. — М., 1984.
292. Тальберг Н. История христианской церкви. — Репринт. изд. — М., 1991.
293. Ткач М. И., Какабадзе Н. В. Тайны рыцарских орденов. — М., 2002.
294. Усманов Н. П. Православные обряды: крещение, венчание, погребение. — Р н/Д., 1999.
295. Шейнман М. М. От Пия IX до Павла VI. — М., 1979.
296. Шмеман А. Исторический путь православия. — М., 1993.
297. Хольц П. История христианского монашества / Пер. с нем. — 2-е изд., доп. — СПб., 1993.
298. Чанышев А. Н. Протестантизм. — М., 1969.
299. Фроссар А. Соль земли: О главных монашеских орденах. — Брюссель, б/г.
300. Ян Гус. Мартин Лютер. Жан Кальвин / М. М. Филиппов, Б. Д. Порозовская. — М., 1995.

До розділу «Іслам як світова релігія»

301. Абдулатипов Р. Г. Судьбы ислама в России: история и перспективы. — М., 2002.
302. Аляутдинов Ш. Путь к вере и совершенству. — 2-е изд., расш. и перераб. — М., 2001.
303. Басилов В. Н. Культ святых в исламе. — М., 1970.
304. Баширов Г. А. Ислам и этнополитические процессы в современной России. — М., 2000.
305. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. 2-е изд. — М., 1966.
306. Бертельс Е. Э. Избр. труды. — Т. 3. Суфизм и суфийская литература. — М., 1965.
307. Большаков О. Г. История халифата. — М., 1989. — Т. 1. Ислам в Аравии (570–633). — М., 1989.
308. Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. — М., 1992.
309. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. — М., 2002.
310. Гольдциер И. Культ святых в исламе (Мухаммаданские эскизы). — М., 1963.
311. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам: Очерк истории, 600–1258 / Пер. с англ. — М., 1988.
312. Демидов С. М. Суфизм в Туркмении (эволюция и пережитки). — Аш., 1978.

313. *Денффер А.* Ислам для детей / Пер. с англ. — К., 1997.
314. *Дорошенко Е. А.* Шиитское духовенство в современном Иране. — 2-е изд., — испр. и доп. — М., 1985.
315. *Долгов Б. В.* Феномен исламского фундаментализма (на примере Алжира) // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. — 2001. — № 2.
316. *Еремеев Д. Е.* Ислам: образ жизни и стиль мышления. — М., 1990.
317. *Жданов Н. В., Игнатенко А. А.* Ислам на пороге XXI в. — М., 1989.
318. *Жданов Н. В.* Исламская концепция миропорядка. — М., 2003.
319. *Зину М. Д.* Столпы ислама и веры / Пер. с араб. — М., 1992.
320. Иран: Ислам и власть / Отв. ред. Мамедова Н., Санаи М. — М., 2001.
321. Ислам: религия, общество, государство: Сб. статей. — М., 1984.
322. Ислам и политика: взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии: Сб. статей. — М., 2001.
323. *Казиев Ш.* Мой Хаджж; Медина — город пророка // Наука и религия. — 1998. — № 7.
324. *Керимов Г. М.* Шариат: закон жизни мусульман. — М., 1999.
325. *Климович Л. И.* Ислам. — 2-е изд., доп. — М., 1965.
326. *Климович Л. И.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии. — М., 1986.
327. *Коровиков А. В.* Исламский экстремизм в арабских странах. — М., 1990.
328. *Крымский А. Е.* История мусульманства. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2003.
329. *Кучер О. Н., Семотюк О. П.* Ислам. — Ростов-н-Д.—Х., 2004.
330. *Ланда Р. Г.* Ислам в истории России. — М., 1995.
331. *Мавлютов Р. Р.* Ислам. — 2-е изд.— М., 1974.
332. *Максуд Р.* Ислам / Пер. с англ. — М., 2002.
333. *Массэ А.* Ислам. Очерк истории / Пер. с фр. — 3-е изд. — М., 1982.
334. *Мец А.* Мусульманский ренессанс / Пер. с нем. — М., 1996.
335. *Матар Н. И.* Знакомьтесь: Ислам / Пер. с англ. — К., 1997.
336. *Милославский Г. В.* Интеграционные процессы в мусульманском мире (Очерки исламской цивилизации). — М., 1991.
337. *Мирский Г. И.* Ислам и нация: Ближний Восток и Центральная Азия // Полис. — 1998. — № 2.
338. *ан-Наубахти, ал-Хасан ибн Муса.* Шиитские секты: Пер. с араб. — М., 1973.
339. Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция — современное состояние, история и перспективы) / Отв. Ред. Белокреницкий В., Егорин А. — М., 2002.
340. *Петрушевский И. П.* Ислам в Иране в VII—XV вв.: Курс лекций. — Л., 1966.

341. *Пиотровский М. Б.* Коранические сказания. — М., 1991.
342. *Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б.* Пророк Мухаммад. — М. — Ростов-н-Д., 1999.
343. *Раджниш Ошо.* Тайна: Беседы о суфизме. — К., 1998.
344. *Савичева Е. М.* Арабский халифат. Возникновение и распространение ислама: Учеб. пособие. — М., 1996.
345. *Резван Е. А.* Пророчество и религиозное вдохновение в исламе (к проблеме научной интерпретации феномена «пророческих откровений» Мухаммада) // Восток. Афро—азиатские общества: история и современность. — 1993. — № 6.
346. *Саидбаев Т. С.* Ислам. — М., 1993.
347. *Саййид Муджтаба Мусави Лари.* Основные положения ислама: Лекции по мусульманской догматике / Пер. с араб. — Баку, 1999.
348. *Сюкияйнен Л. Р.* Мусульманское право. Вопросы теории и практики. — М., 1986.
349. *Ткач С.* Суфізм — містично-аскетична течія в ісламі // Людина і світ. — 2002. — № 6.
350. *Тримингем Дж.* Суфийские ордена в исламе / Пер. с англ. — М., 1989.
351. *Шамсутдінова-Лебедюк Т.* Рай під ногами матерів. Іслам і жінка // Людина і світ. — 2003. — № 2.
352. *Шах И.* Суфизм / Пер. с араб. — М., 1994.
353. *Шиммель А.* Мир исламского мистицизма / Пер. с англ. — 2-е изд. — М., 2000.
354. *Ханиф С.* Что должен знать каждый об Исламе и мусульманах / Пер. с англ. — К., 1998.
355. *Хисматуллин А. А., Крюкова В. Ю.* Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. — СПб., 1997.
356. *Филипс А.* Законы жизни мусульман. Эволюция фикха / Пер. с англ. — М., 2002.
357. *Форвард М.* Мухаммад: Краткая биография / Пер. с англ. — М., 2002.
358. *Эрнст К.* Суфизм / Пер. с англ. — М., 2002.

До розділу «Історія та сучасний стан релігії в Україні»

359. *Аничков Е. В.* Язычество и Древняя Русь. — СПб., 1914.
360. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. — переизд. — М., 1994.
361. *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982.
362. *Велецкая Н. Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 1978.
363. *Волошина Т. А., Астахов С. Р.* Языческая мифология славян. — Ростов-н-Д., 1996.

364. *Голуб А. П.* Світоглядні парадигми Київської Русі: Феномен дво-вір'я. – К., 1994.
365. *Бондаренко В. Д., Єленський В. С., Журавський В. С.* Релігійне життя в Україні: Стан, проблеми, шляхи оптимізації. – К., 1996.
366. *Боруслаский М. З.* З історії Української Греко-Католицької Церкви. – Львів, 1992.
367. *Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
368. *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К., 1992.
369. *Власовський І.* Нарис історії УПЦ: У 4-х т. – К., 1998.
370. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. – К., 1994.
371. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
372. *Драбинко А.* Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). – К., 2002.
373. *Еленский В.* Иудаизм в Украине: исторический очерк. – К., 1991.
374. *Єленський В.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). – К., 1991.
375. *Єленський В. Є.* Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002.
376. *Зальмон Б.* Православ'я в Україні (1917–1938) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
377. Запровадження християнства на Русі: Іст. нариси / М. Ф. Котляр, К. Ю. Гломазда, О. Б. Головка та ін. – К., 1988.
378. *Здіорук С.* Етноконфесійна ситуація в Україні та межцерковні конфлікти. – К., 1993.
379. *Зінченко А. Л.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
380. *Зубарь В. М., Павленко Ю. В.* Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К., 1988.
381. Іслам і Україна: Зб. наук. тр. – К., 2005.
382. Історія Православної Церкви в Україні: Зб. наук. тр. – К., 1997.
383. *Забелин М.* Русский народ: Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – переизд. – М., 1992.
384. Как была крещена Русь: Сб. – 2-е изд. – М., 1989.
385. *Костомаров Н. И.* Словянская мифология. – М., 1994.
386. *Колодний А., Филипович Л.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Л., 1996.
387. *Козлов М. М.* Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
388. *Крижанівський О. П., Плохій С. М., Ульяновський В. И.* Історія церкви та релігійної думки на Україні: В 3 кн. – К., 1994.

389. Кузьмин А. Г. Падение Перуна. — М., 1988.
390. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Л., 1995.
391. Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: [Сб. науч. тр.] / Отв. ред. В. Еленский. — К., 1996.
392. Мокрий В. Церква в житті українців. — Л., 1993.
393. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філософ. і соціол. думка. — 1993. — №1.
394. Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник. — К., 1996.
395. Мудрість української правди: Наука РУНВіри: Корот. Виклад. Силенкової Віри в Дажбога: Укр. Шлях життя. Філософія. Мораль. Обряди. — К., 1996.
396. Надтока Г. Церква та імперія. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII — в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. — 2000. — № № 4, 5.
397. Національне відродження і релігія [Монографія] / М. Ф. Рубачук, О. І. Уткін, М. І. Кірюшка. — К., 1995.
398. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. — К., 1992.
399. Новиков М. И. Христианизация Киевской Руси: методологический аспект. — М., 1991.
400. Огієнко І. І. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. — К., 1993.
401. Павленко Ю. В. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 2000.
402. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і — початок 90-х рр.). — К., 1993.
403. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України: У 2-х ч. — Полтава, 1997–2001.
404. Пащенко В. Греко-католики в Україні: Від 40-х рр. XX ст.. до наших днів. — Полтава, 2002.
405. Писаренко Ю. Г. Велес-Волос у язичницькому світогляді Давньої Русі. — К., 1997.
406. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. — К., 1985.
407. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. — М., 2000.
408. Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. — К., 1998.
409. Релігія і політика в сучасній Україні / За ред. І. Ф. Кураса. — К., 2000.
410. Рене Д. Основные правовые системы современности — М., 1988.
411. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981.
412. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1988.
413. Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. — К., 1996.

414. *Скуратівський В.* Місцелік. Український народний календар. – К., 1993.
415. *Скуратівський В.* Русалії. – К., 1996.
416. *Стахів М.* Христова церква в Україні: 988–1596. – Л., 1993.
417. *Сумцов Н. Ф.* Символика славянських обрядов: Избр. тр. – М., 1996.
418. *Токарев С. А.* Религиозные верования восточнославянских народов XIX–начала XX века. – М., 1957.
419. Українська церква між Сходом і Заходом / Наук. ред. П. Яроцький. – К., 1996.
420. *Ульяновський В., Андрусишин Б.* Церква в Українській державі. 1917–1920 рр.: У 3-х т. – К., 1997.
421. *Ульяновський В.* Минуле України через призму Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. – 2003. – № 5.
422. *Харшин М.* Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату: Монографія. – К., 1995.
423. *Харьковщенко Е. А.* Софійність київського християнства. – К., 1996.
424. *Фламицин А. С.* Божества древних славян. – М., 1884 (переизд. – М., 1995).
425. *Шуба О. В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політол. аналіз. – К., 1999.

До розділу «Нові релігійні рухи»

426. *Антес П.* Религии современности. История и вера / Пер. с нем. – М., 2001.
427. «АУ, АУМ». Провозглашаю себя Христом // Наука и религия. – 1996. – № 9.
428. *Бабій М., Карагадіна О., Колодний А., Косуха П., Филипович Л.* Нові релігійні течії і рухи в сучасній Україні // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 1.
429. *Балагушкин Е. Г.* Критика современных нетрадиционных религий: история, сущность, влияние на молодежь Запада. – М., 1984.
430. *Балагушкин Е. Г.* Нетрадиционные религии в современной России. Морфологический анализ. – Ч. 1. – М., 1999.
431. *Баркер А.* Новые религиозные движения / Пер. с англ. – СПб., 1997.
432. *Бартошевич Э. М., Борисоглебский Е. И.* Свидетели Иеговы. – М., 1969.
433. *Берри Г. Дж.* Во что они верят / Пер. с англ. – М., 1994.
434. *Бондаренко Дм.* Феномен «New Age» // Людина і світ. – 2000. – № 8.

435. Бюркле Х. Человек в поисках бога: проблема нехристианских религий / Пер. с нем. — М., 2001.
436. Буайе Ж. Ф. Империя Муна / Пер. с фр. — М., 1990.
437. Гуревич П. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. — М., 1985.
438. Гуревич П. С. Возрожден ли мистицизм? Критич. очерки. — М., 1984.
439. Григоренко А. Ю. Сатана там правит бал: Крит. очерки магии. — К., 1991.
440. Григулевич И. Р. Пророки «Новой истины». — М., 1983.
441. Доктур Т. Новые религиозные движения в посткоммунистической Европе / Пер. с англ. — М., 1997.
442. Єланський В. Новітні релігійні рухи — зони занепокоєння // Людина і світ. — 2000. — №8.
443. Иеговизм / Короткая Т. П., Прошкина Е. С., Чудникова А. А., Языкович В. Р. — Минск, 1981.
444. Карагодина О. Особа в секті: що далі? // Людина і світ. — 1998. — № 5.
445. Клибанов А. И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. — М., 1973.
446. Клибанов А. И. Религиозное сектанство и современность. — М., 1999.
447. Коник В. В. Иллюзии свидетелей Иеговы. — М., 1981.
448. Кураев А. Соблазн неоязычества. — М., 1994.
449. Лисенко С. Учитель Силенко. Його родовід, життя і Віра в Даж-бога. — К., 1996.
450. Макдауэл Дж., Стюарт Д. Обманщики: Во что верят приверженцы культов. Как они заманивают последователей / Пер. с англ. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1994.
451. Мартин У. Царство культов / Пер с англ. — СПб., 1992.
452. Нікітченко О. Эксперти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти // Людина і світ. — 1999. — № 6.
453. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія / В. М. Петрик, Є. В. Ліхтенштейн, С. В. Сьомін та ін. — К., 2002.
454. Петрик В. М. Перевернуте розп'яття. Сатаністи в сучасній Україні // Людина і світ. — 1998. — №7.
455. Петрик В. Церква сайентології // Людина і світ. — 2000. — № 4.
456. Привалов К. Б. Акты: досье страха: [О деятельности мистических сект США и Западной Европы]. — М., 1987.
457. Митрохин Л. Н. Религии «Нового века». — М., 1985.
458. Ткачева А. А. Новые религии Востока. — М., 1991.
459. Хаксли Д. Религия без откровения: [Фрагменты / Пер. с англ.]. — М., 1992.

460. Хассен С. Освобождение от психологического насилия / Пер. с англ. — М., 2001.
461. Шнирельман В. Неоязичничество на обширах Євразії // Людина і світ. — 1999. — № 11–12.
462. Элфорд А. Ф. Боги нового тысячелетия / Пер. с англ. — М., 1999.
463. Эпштейн М. Н. Новое сектантство. Типы религиозно-философских умонастроений в России (70–80 гг. XX в.). — 2-е изд. — М., 1994.
464. Яроцкий П. Л. Эволюция современного иеговизма. — К., 1981.
465. Эссемонт Дж. Баха-Улла и Новая Эра / Пер. с англ. — Екатеринбург, 1991.

Таблиця 1

СВЯЩЕННІ ТЕКСТИ РЕЛІГІЙ СВІТУ

Релігії	Священні тексти
Іудаїзм	Танах (Старий Заповіт за християнським каноном)
Зороастризм	Авеста
Індуїзм	Веди (складаються з 4-х Вед та коментарів до них, основні з яких — Брахмани)
Даосизм	Дао цзен — зібрання філософських, алхімічних, астрологічних трактатів (1,5 тис. творів у 5,5 тис. томів)
Синтоїзм	Кодзики
Буддизм	Тіпітака (Трипітака)
Християнство	Біблія (Старий і Новий Заповіт)
Іслам	Коран

Таблиця 2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ У СВІТОВИХ РЕЛІГІЯХ

Релігія	Основні напрями	Сутність розбіжностей
Буддизм	Тхеравада	Шляхи досягнення нірвани. Ставлення до особи Будди Шак'ямуні
	Махаяна	
Християнство	Православ'я	Розбіжності з віронавчальних, культових питань та форми релігійної організації
		Вікладає догмат про філоков, вважаючи, що Святий Дух походить тільки від Отця, не має догмату про чистилище й піднесеного вшанування Богородиці, визнає авторитет тільки перших семи Вселенських соборів. Причастья хлібом і вином як духовенства, так і мирян, можливість шлюбу для священників і розлучення для мирян. Організаційно складається з 15 самостійних (автокефальних) Церков.
	Католицизм	Догмат про філоков — про походження Святого Духа від Отця і Сина, догмат про чистилище, непомильність Папи Римського у справах віри, піднесене вшанування Богородиці. Причастья хлібом і вином переважним чином духовенства, обов'язкова безшлюбність духовенства, нерозторгненість шлюбу. Централізована релігійна організація. На чолі Церкви — Папа Римський.
Іслам	Протестантизм	Визнають виправдання тільки власною вірою, абсолютний авторитет Біблії, принцип «загального священства» (кожен віруючий може виконувати обов'язки священнослужителя). Відають усі тайства (крім хрещення та причастя), культ Богородиці, мощей та ікон, монашество. Діють переважно на основі автономії окремих релігійних громад і колегіального управління.
	Сунізм	Влада належить виборній особі з видатними здібностями.
Шіїзм	Сунізм	Визнають Сунну як Святе Передання, друге за значенням після Корану джерело врівноваження і культурної практики
	Шіїзм	Влада має передаватися нащадкам Пророка Мухаммада. Частково відкидають Сунну, мають власні священні перекази

ЗАСНОВНИКИ РЕЛІГІЙ, РЕЛІГІЙНИХ НАПРЯМІВ ТА ТЕЧІЙ

Імена	Назва релігії, релігійного напрямку чи течії	Місце заснування	Час заснування
Етнічні та регіональні релігії			
Мойсей	Юдаїзм	сучасний Ізраїль	XIII ст. до н.е.
Заратустра	Зороастризм	сучасний Іран	I тис. до н.е.
Лао-цзи	Даосизм	Китай	друга половина I тис. до н.е.
Світові релігії			
Сиддхартха Гаутама (Будда Шака'ямуні)	Буддизм	Індія	VI-V ст. до н.е.
Падмасамбхава Цзонхава	Тибетський буддизм або ламаїзм	Тибет (Китай)	VIII ст. XIV ст.
Бодхидхарма	Китайський буддизм або дзен-буддизм	Китай	VI ст. н.е.
Ісус Христос	Християнство	сучасний Ізраїль	I ст. н.е.
Мартін Лютер	Протестантизм, лютеранство	Німеччина	XVI ст.
Жан Кальвін	Протестантизм, кальвінізм	Швейцарія	XVI ст.
брати Уеслі	Протестантизм, методизм	Великобританія	XVIII ст.
Джон Міллер та Хелен Уайт	Протестантизм, адвентизм	США	XIX ст.
Пархем	Протестантизм, п'ятидесятництво	США	поч. XX ст.
Мухамад	Іслам	сучасна Саудівська Аравія	VII ст.
Нові релігійні рухи			
Чарльз Рассел	Неохристиянська організація «Свідки Іегови»	США	XIX ст.
Джозеф Сміт-мол.	Неохристиянська організація Церква Ісуса Христа Святих Останніх днів (мормони)	США	XIX ст.
Бхактivedанта Свами Прабхумада	Неорієнтальна організація «Міжнародне Товариство Свідомості Кришні» (крішнаїти)	США	XX ст.
Мірза Хусейн Алі Нурі (Бага-Улла)	Синтетична релігія Багаї	Сучасний Іран	XIX ст.
Сан Мен Мун	Синтетична релігія „Церква Уніфікації”	Південна Корея	XX ст.
Лафайет Рон Хаббард	«Церква Саєнтології»	США	XX ст.
Лев Силенко	Неоязичницька РУНВіра (Рідна українська національна віра)	США	XX ст. ст.
Ентоні Ла Вей	«Церква сатани»	США	XX ст.

Таблиця 4

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НАЙБІЛЬШ ЧИСЕЛЬНИХ РЕЛІГІЙ У ДЕЯКИХ КРАЇНАХ СВІТУ

Основні релігії	Країни світу																					
	Росія	США	ФРН	Франція	Велико-Британія	Італія	Канада	Китай	Японія	Індія	Ірак	Бразилія	Індонезія	Туреччина	Єгипет	Ізраїль	Австралія	Фінляндія	Польща	Білорусь	Україна	
Римо-католицизм	◇	■	■	×	■	×	■	◇		●	◇	×	●				■	◇	×	■	◇	◇
Протестантизм	◇	×	×	●	×	◇	◇	◇		●	◇	●	●	◇			■	×	◇	×	◇	◇
Православ'я	×	●	◇	◇	◇	◇	◇			◇	●	◇	◇	◇	■	■	●	●	◇	◇	◇	◇
Іслам	■	◇	◇	◇	●	◇	●	■		■	×	◇	×	◇	×	■	●	◇	◇	×	◇	◇
Буддизм	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇		×	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇
Юдаїзм	◇	●	◇	●	◇		◇			◇	●	◇	●		×		◇	◇	◇	◇	◇	◇
Індуїзм	◇	◇	◇	◇	◇		◇			×	◇	◇	●				◇	◇	◇	◇	◇	◇
Джайнізм	◇																					
Синхезм																						
Синтоїзм									×	●												
Свідки Іегови		◇		◇	◇																	
Мормони		●		◇	◇		◇										◇	◇				
Інші										◇												

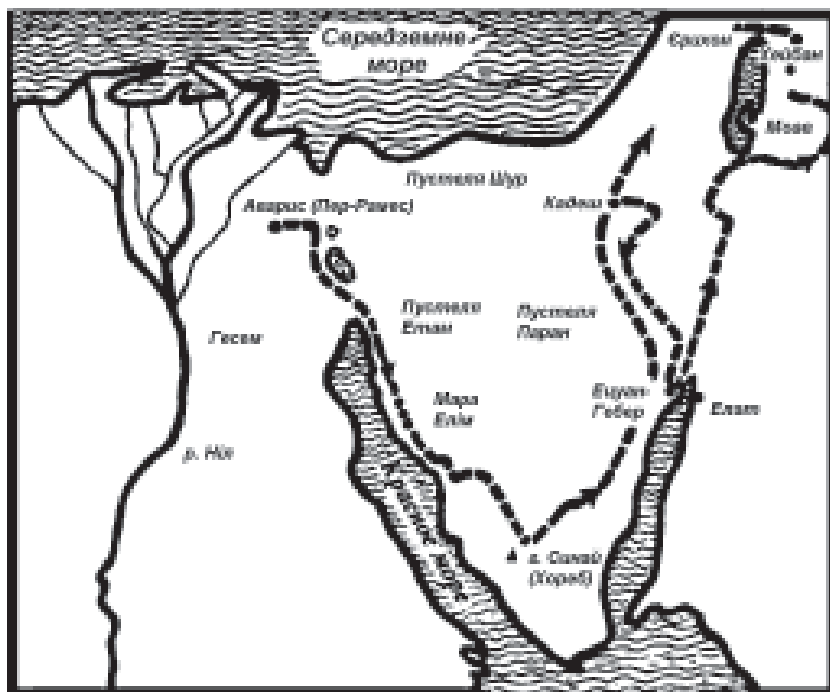
УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

◇ – від 0,1 до 1,0 % загальної кількості населення, ● – від 1 до 10 %, ■ – від 10 до 50 %, × – більше 50 %

КАРТИ

Карта 1

Вихід євреїв з Єгипту

Палестина у 800 р. до н.е.

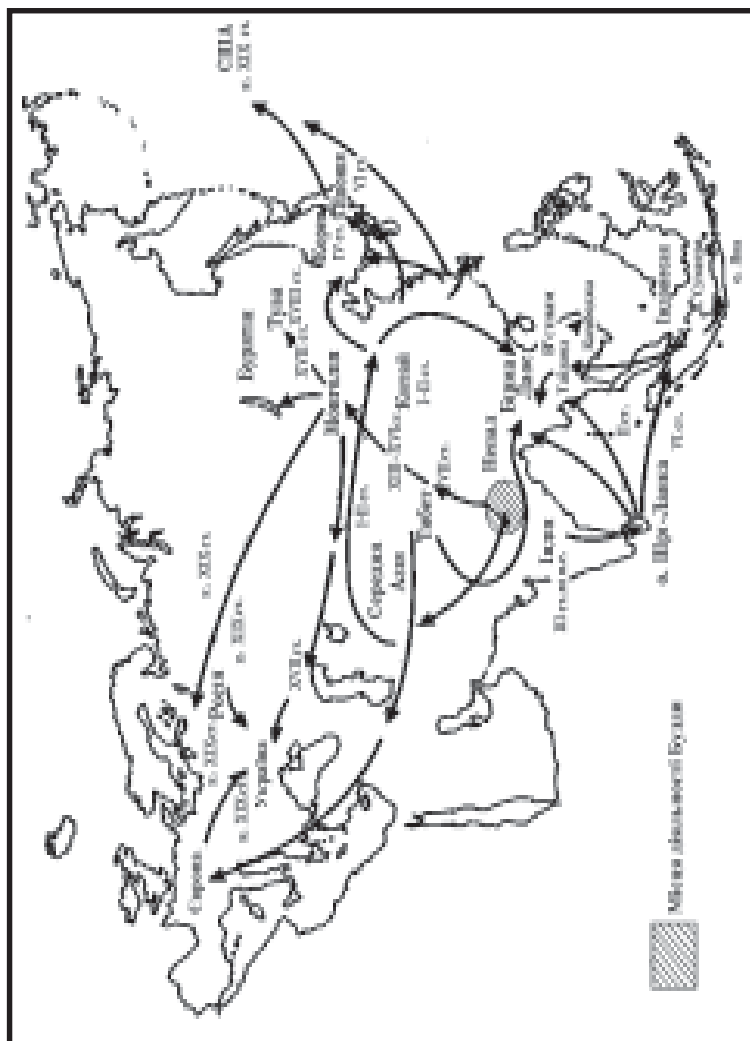

Священні місця буддизму

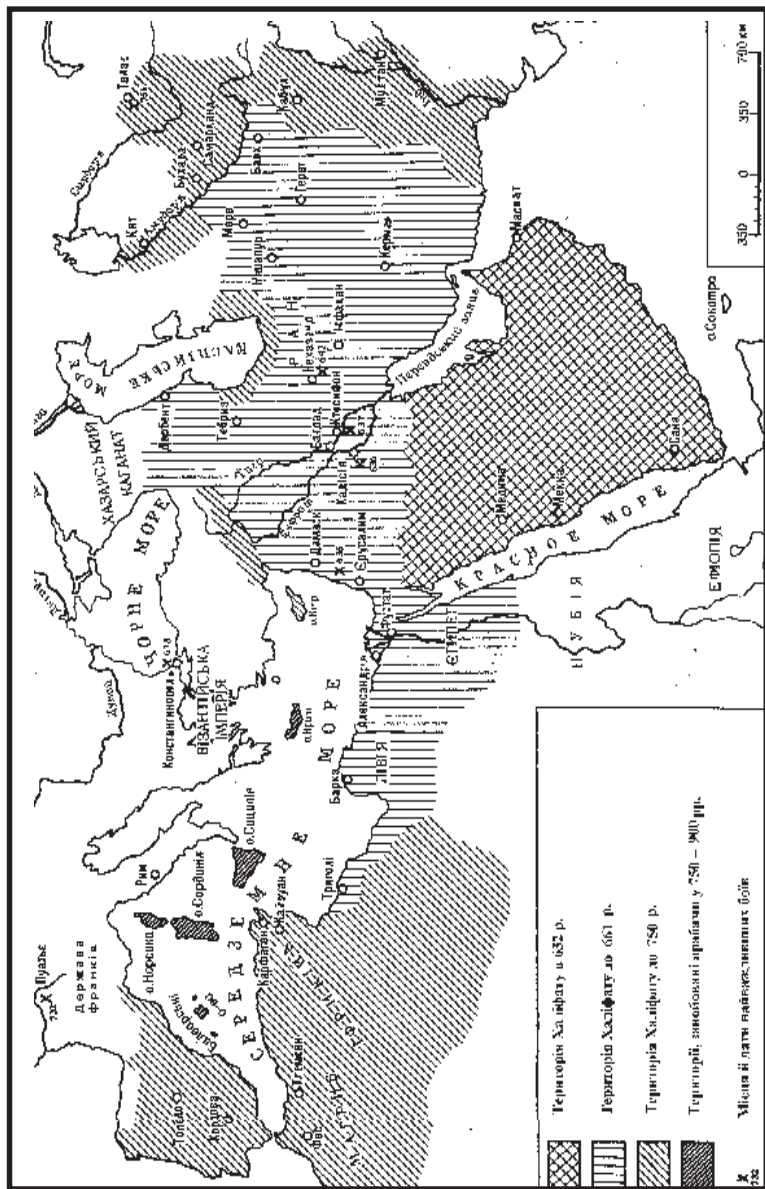

Карта 4

Розповсюдження буддизму

Аравія на поч. VII ст.

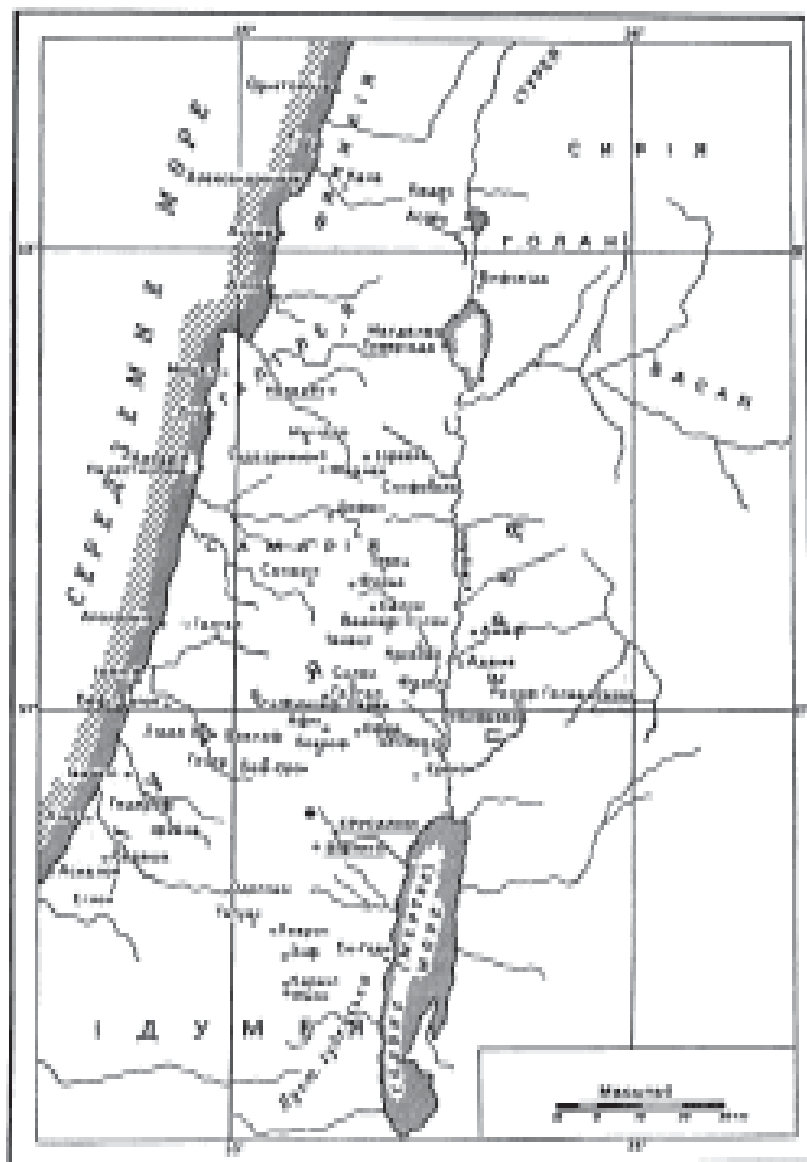

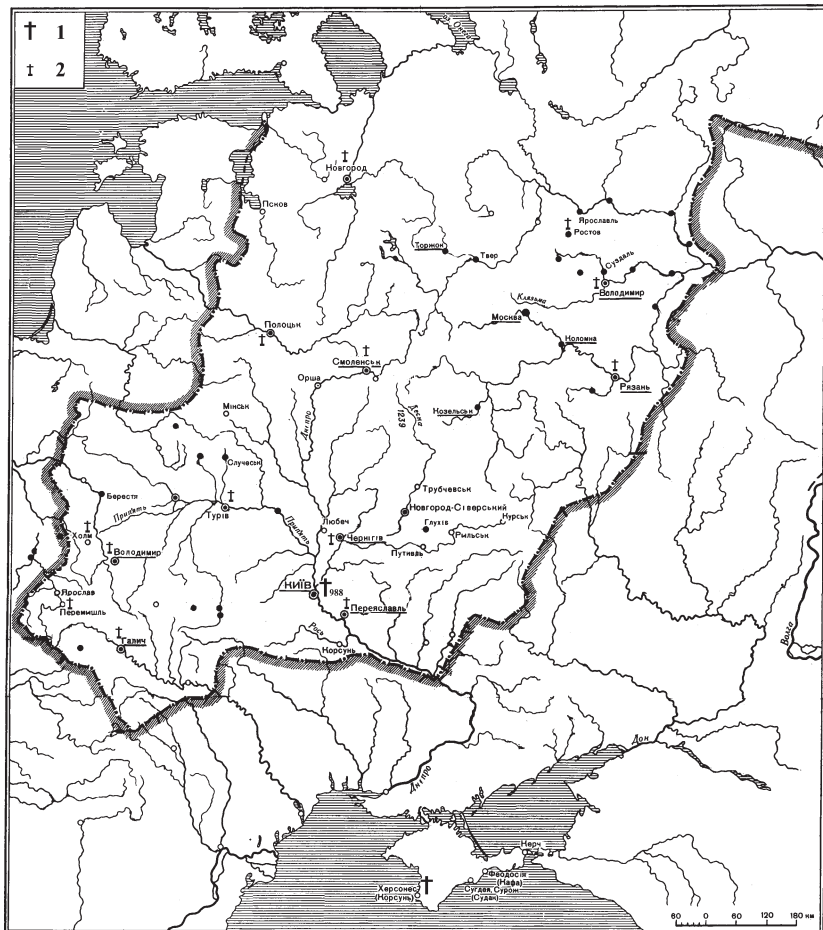
Іслам у VII—IX ст.

Палестина часів Ісуса Христа

**Православна Церква в Київській Русі:
1 – хрещення Русі; 2 – центри найбільших єпархій**

Навчальне видання

Євєєє Є.А., Єб÷ăđ Î .l .

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Редактор: *Білокурський Сергій Петрович*
Коректор: *Наследова Тетяна Анатоліївна*
Комп'ютерна верстка: *Петриченко Валентин Володимирович*
Дизайн обкладинки: *Сидоренко Марія Олексіївна*

Підписано до друку 15.07.2003. Формат 60х90/32.
Папір офсетний. Гарнітура Newton С.
Друк офсетний. Умови, друк. арк. 10,1.
Умови, фарбовідб. 10,5. Обл.-вид. арк. 9,6.

Зам. _____

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6,
тел./факс: (044) 456-60-82, 241-83-47